

Levijatan
Thomas Hobbes

Filozofska biblioteka

Izdavač

Naklada Jesenski i Turk

Za izdavača

Mišo Nejašmić

Urednik izdanja

Ozren Žunec

Prijevod

Borislav Mikulić

Lektura

Ljiljana Cikota

Grafički urednik

Mario Ostojčić

Dizajn naslovnice

Božesačuvaj

Tisak

Zrinski d. d., Čakovec

ISBN: 953-222-136-0

Objavlivanje ove knjige potpomogli su
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Institut Otvoreno društvo — Hrvatska

www.jesenski-turk.hr

L E V I J A T A N

ili

Grada, oblik i moć crkvene i građanske države

Thomas Hobbes
od Malmesburyja

London, 1651.

Izvornik

Thomas Hobbes, *Leviathan*

edited with an introduction by J. C. A. Gaskin, Oxford University Press,
Oxford World's Classics, 1996. (1998.).

Sadržaj

Uvod	11
------------	----

Dio prvi *O čovjeku*

I. O osjetu	15
II. O predodžbi	17
III. O slijedu ili nizu predodžbi	22
IV. O jeziku	26
V. O razboru i znanosti	33
VI. O nutarnjim počelima voljnih kretanja, općenito zvanih strastima, i oblicima govora kojima se iskazuju	39
VII. O ciljevima ili odlukama govora	49
VIII. O vrlinama koje se općenito nazivaju intelektualnim i o njima suprotnim nedostacima	52
IX. O raznim predmetima znanja	61
X. O moći, vrijednosti, dostojanstvu, časti i dostojnosti	66
XI. O razlikama u običajima	74
XII. O religiji	80
XIII. O prirodnom stanju ljudi u pogledu njihove sreće i bijede	90
XIV. O prvom i drugom prirodnom zakonu te o ugovorima	94
XV. O drugim prirodnim zakonima	103
XVI. O osobama, piscima i poosobljenim stvarima	114

Dio drugi
O državi

XVII.	O uzrocima, nastanku i definiciji države	119
XVIII.	O pravima vrhovnog vladara po uspostavi	123
XIX.	O različitim vrstama država po uspostavi i o nasljeđivanju vrhovne vlasti	130
XX.	O očinskoj i despotskoj vlasti	139
XXI.	O slobodi podanika	146
XXII.	O podređenim privatnim i političkim sustavima	155
XXIII.	O javnim službenicima vrhovne vlasti	165
XXIV.	O ishrani i napredovanju države	169
XXV.	O savjetu	174
XXVI.	O građanskim zakonima	180
XXVII.	O prijestupima, ispricama i ublaženjima	197
XXVIII.	O kaznama i nagradama	210
XXIX.	O onome što slabi državu i vodi njezinu raspadu	216
XXX.	O službi predstavnika vrhovne vlasti	225
XXXI.	O kraljevstvu Božjem po prirodi	237

Dio treći
O kršćanskoj državi

XXXII.	O načelima kršćanske politike	247
XXXIII.	O broju, starosti, svrsi, mjerodavnosti i tumačima knjiga Svetoga pisma	251
XXXIV.	O značenju duha, anđela i nadahnuća u knjigama Svetog pisma	260
XXXV.	O značenju kraljevstva Božjeg, svetog, posvećenog i sakramenta u Svetom pismu	269
XXXVI.	O Božjoj i proročkoj riječi	276
XXXVII.	O čudesima i njihovoj upotrebi	287
XXXVIII.	O značenju vječnog života, pakla, spasenja, budućeg svijeta i iskupljenja u Svetom pismu	293
XXXIX.	O značenju riječi crkva u Svetom pismu	305
XL.	O pravima kraljevstva Božjeg kod Abrahama, Mojsija, vrhovnih svećenika i kraljeva Judeje	308
XLI.	O službi našeg blagoslovljenog Spasitelja	316

XLII.	O crkvenoj vlasti	322
XLIII.	Što je potrebno za primanje u kraljevstvo nebesko	382

Dio četvrti
O kraljevstvu tame

XLIV.	O duhovnoj tami zbog krivog tumačenja Svetog pisma	395
XLV.	O demonologiji i drugim ostacima poganske religije	415
XLVI.	O tami uslijed isprazne filozofije i bajkovite predaje	431
XLVII.	O koristi koja proizlazi iz takvog mraka i kome ona pripada	446
	Pregled i zaključak	455
	Bilješke	465
	Kronologija	489
	Porečena metafora: Napomene uz prevođenje <i>Levijatana</i> Thomasa Hobbesa (<i>Borislav Mikulić</i>)	495
	Kazalo	503

Mome najštovanijem prijatelju,
gosp. Francisu Godolphinu
od Godolphina

Štovani gospodine,

Vaš vrli brat, gospodin Sidney Godolphin,¹ za svoga je života milostivo držao do mojih studija i, kao što znate, na druge me načine obavezivaao stvarnim svjedočanstvima svoga visokog mišljenja, koje je vrijedno samo po sebi i još vrednije po vrlini njegove osobe. Ta, nema ni jedne vrline koja čovjeka čini sposobnim bilo za službu Bogu bilo za službu domovini, građanskome društvu ili pak privatnome prijateljstvu, a koja se nije jasno iskazivala u njegovu govoru, i to ne polučena iz nužde ili pod utjecajem okolnosti, već iz njegove nutrine, prosijavajući u plemenitom ustrojstvu njegove naravi. Otud u čast i iz zahvalnosti njemu, a iz odanosti Vama, ponizno Vam posvećujem ovu svoju raspravu o državi. Ne znam kako će je svijet prihvatiti niti pak kako će se odraziti na one koji se budu činili skloni raspravi. Teško je proći neokrznut stazom koju opsjedaju s jedne strane oni što se natječu za previše slobode, a s druge strane oni za previše ovlasti. Pa ipak, vjerujem, građanska vlast ne bi trebala osuđivati poduhvat da se unaprijedi sama građanska vlast, jer čak ni oni pojedinci koji kude taj poduhvat ne pokazuju da tu vlast smatraju prevelikom. Uz to, ne govorim o ljudima, već (apstraktno) o sjedištu vlasti (primjereno onim priprostim i nepristranim stvorovima na rimskome Kapitolu što su svojim gakanjem spasila one unutra, i to ne zato što su to bili oni, već samo zato što su bili tamo).

Thomas Hobbes *Levijatan*

Pri tome, mislim da ne vrijeđam nikoga do one izvana ili pak one iznutra koji su im skloni (ako takvih uopće ima). Možda će neke najviše uvrijediti izvjesni tekstovi iz Svetog pisma koje ja navodim u druge svrhe nego što je uobičajeno kod drugih. No, učinio sam to s dužnom poniznošću, ali također (s obzirom na moj predmet) i s nužnošću, jer oni su vanjske utvrde neprijatelja s kojih tuku po građanskoj vlasti. Ako pak usprkos tome nađete da je ovaj moj rad općenito loše prihvaćen, opravdajte se, molim vas, govoreći da sam ja čovjek koji drži do svoga mišljenja i koji smatra istinitim sve što kaže, da sam poštovao Vašega brata, da poštujem i Vas, te da sam preuzetno (bez Vašega znanja) prisvojio naslov da budem, kao što i jesam,

GOSPODINE,

Vaš najskrušeniji i najponizniji sluga,

THOMAS HOBBS

Pariz, 15./25. travnja 1651.

UVOD

1. PRIRODU (ili umijeće kojim je Bog stvorio svijet i kojim vlada njime) ljudsko *umijeće* oponaša u mnogo čemu pa tako i u tome što je u stanju stvoriti umjetnu životinju. Budući da život nije ništa drugo do gibanje udova,² početak čega leži u nekom unutrašnjem osnovnom dijelu, zašto ne bismo mogli reći da sva *automata* (uređaji što se kreću sami pomoću opruga i kotača, poput sata) imaju umjetni život? Što je *srce* drugo nego *opruga*? I što su živci drugo do mnoštvo *žica*, a *zglobovi* mnoštvo *kotačića* što pokreću cijelo tijelo, upravo kao što je i bila namjera tvorca? No, *umijeće* ide još dalje oponašajući *čovjeka*, to umno i najizvrsnije djelo prirode. Jer umijećem je stvoren onaj veliki LEVIJATAN,³ nazvan ZAJEDNICOM ili DRŽAVOM (na latinskom CIVITAS), koja nije ništa drugo do umjetni čovjek, premda je većeg stasa i jačine od onoga prirodnog, čijoj zaštiti i obrani je namijenjena; u njemu je *vrhovna vlast* umjetna *duša*, jer daje život i kretanje čitavome tijelu; *suci* i drugi *službenici* sudbene i izvršne vlasti su umjetni *zglobovi*; *nagrada* i *kazna* su živci (koji vezuju svaki zglob i ud za sjedište vrhovne vlasti i potiču ga na vršenje svoje dužnosti), jer vrše isto i u prirodnome tijelu; *imunitak* i *bogatstvo* svih pojedinih dijelova su *snaga*, njezina namjena je *salus populi* (*dobrobit naroda*); *savjetnici* su *pamćenje* koje pruža sve stvari nužne za znanje; *pravda* i *zakon* su umjetni *razum* i *volja*; *sloga* je *zdravlje*; *pobuna* je *bolest*, *građanski rat* je *smrt*. I konačno, *sporazumi* i *ugovori* putem kojih su najprije bili stvoreni udovi ovoga političkog tijela, nalikuju, kad ih se skupi i ujedini, onome *fiat* ili *Stvorimo čovjeka!* koje je Bog izgovorio pri stvaranju.

2. Da bih opisao prirodu toga umjetnog čovjeka, razmotrit ću:

Prvo: njegovu *tvar* i njegova *tvorca*, a oboje je *čovjek*.

Drugo, *kako* i kojim *ugovorima* je sačinjen; koja su *prava* i koja je *pravna moć* ili *ovlast* nekog *vrhovnog vladara*, i što je *održava*, a što *uništava*.

Treće, što je *kršćanska država*.

Konačno, što je *Kraljevstvo tame*.

3. U pogledu prvoga, odnedavno se prečesto koristi izreka da se *mudrost* ne stječe čitanjem *knjiga*⁴ već *ljudi*. Shodno tome, oni koji najvećim dijelom ne mogu dati drugoga dokaza o svojoj mudrosti, nalaze užitak u tome da ono što misle da su pročitali u ljudima iskazuju nemilim međusobnim kuđenjem iza leđa. Postoji, međutim, i to ne tek odnedavno, druga poznata izreka po kojoj bi ljudi doista mogli naučiti čitati jedni druge, kad bi se samo latili truda, a to je: *Nosce te ipsum*, ili *Čitaj samoga sebe*. Njome se nije mislilo, kako se sada obično shvaća, da valja trpjeti barbarsko držanje ljudi od vlasti prema podanicima, niti pak bodriti ljude nižega položaja na objesno držanje prema boljima od sebe. Time nas se htjelo podučiti da će, zbog sličnosti misli i strasti jednoga čovjeka s mislima i strastima drugoga čovjeka, onaj tko pogleda u samoga sebe i razmotri što čini dok *misli*, *umuje*, *rasuđuje*, dok se *nada* i *strahuje* itd. i iz kojih razloga to čini, pročitati i znati koje misli i strasti imaju svi drugi ljudi u sličnim prilikama. Velim sličnost *strasti*, istih kod svih ljudi, poput *želja*, *straha*, *nade* i tako dalje, a ne sličnost *predmeta* strasti, tj. stvari koje *žudimo*, kojih se *bojimo* i kojima se *nadamo* itd.; kod ovih potonjih ustrojstvo pojedinaca i posebni odgoj su toliko međusobno različiti i toliko lako ostaju van domašaja našega znanja da su značajke ljudskoga srca – izvitoperene i zbrkane, kakve već jesu, pretvaranjima, lažima, krivotvorenjem i krivim učenjima – čitljive samo onome tko istražuje srca. Iako ponekad doista otkrivamo namjere ljudi po njihovu djelovanju, ipak činiti to, a ne uspoređivati s našim vlastitim djelovanjem, ne razlučivati sve one okolnosti koje bi možda mogle izmijeniti neki slučaj, isto je kao gonetati bez ikakvog ključa i dati se zavesti bilo odveć velikim povjerenjem bilo odveć velikim podozrenjem, već prema tome je li sam čitač dobar ili zao čovjek.

4. No, ma kako nesavršeno netko čitao nekog drugog po njegovu djelovanju, to mu ionako služi samo kod poznanstava, a ona su malobrojna. Onaj pak tko treba vladati čitavom nacijom, taj mora čitati u samome sebi, ali ne ovoga ili onog pojedinog čovjeka, već ljudski rod. Koliko god to bilo teško, a još je teže nego naučiti neki jezik ili znanost, ipak jedini trud koji ću prepustiti nekome drugome nakon što sređeno

Uvod

i razgovijetno predočim svoje vlastito čitanje, bit će samo to da razmotri ne nalazi li i sam to isto u sebi. Jer ova vrsta nauka ne dopušta nikakvo drugo dokazivanje.

O ČOVJEKU

Poglavlje I.

O osjetu⁵

1. Što se tiče ljudskih misli, najprije ću ih razmatrati pojedince, a potom u nizu ili u međusobnoj ovisnosti. Pojedince, svaka od njih je *predstava* ili *pojava* nekog svojstva ili slučajnosti na nekom tijelu izvan nas koje se obično naziva *predmetom*. Taj predmet djeluje na naše oči, uši i druge dijelove ljudskog tijela, a raznolikošću djelovanja proizvodi raznolikost pojava.

2. Izvor svega toga je ono što nazivamo OSJETOM, jer ne postoji nijedna zamisao u ljudskoj svijesti koja, u cijelosti ili u dijelovima, nije najprije začeta putem organa osjeta. Sve ostalo se izvodi iz toga izvora.

3. Za ono čime se sad ovdje bavimo nije osobito nužno poznavati prirodni uzrok osjeta; o tome sam opširno pisao na drugome mjestu.⁶ No ipak, da bih ispunio svaki dio svoje sadašnje metode, prikazat ću to isto i na ovom mjestu.

4. Uzrok osjeta je vanjsko tijelo ili predmet koji pritišće organ što pripada svakom osjetu, bilo neposredno kao kod okusa ili dodira, ili posredno kao kod gledanja, slušanja ili mirisanja. Taj pritisak, proveden prema unutra do mozga i srca posredstvom živaca i drugih niti i opni u tijelu, uzrokuje otpor ili protupritisak ili napor⁷ srca da se rastereti. Budući da je taj usmjeren prema van, izgleda kao nešto izvanjsko. To

izgledanje ili *uobražaj*⁸ je ono što ljudi nazivaju *osjetom*, i sastoji se za oko od *svjetla* ili *nobličene boje*; za uho od *zvuka*; za nosnice od *mirisa*; za jezik i nepce od *okusa*, i za ostatak tijela od *topline*, *bladnoće*, *tvrdnoće*, *mekosti* i drugih sličnih svojstava, onako kako ih razlikujemo pomoću *osjećaja*. Sva ta svojstva u predmetu koji ih uzrokuje, zvana *osjetljivim*, samo su mnogobrojna različita gibanja tvari putem kojih predmet na različite načine pritišće naše organe. Ni u nama samima, koji trpimo pritisak, ona nisu ništa drugo do različita gibanja (jer gibanje proizvodi uvijek samo gibanje). Međutim, njihova pojava za nas je uobrazba, ista u bdi-jenju i u snivanju. Kao što pritisakanje, trljanje ili udaranje po oku izazivaju u nama pojavu svjetla, i kao što pritisak na uho proizvodi buku, tako tijela koja vidimo ili čujemo proizvode to isto svojim snažnim, premda neopaženim djelovanjem. Naime, kad bi te boje ili zvukovi bili u tijelima ili predmetima koji ih uzrokuju, ne bi se dali odijeliti od njih, kao što je slučaj s dijeljenjem pomoću stakala ili odbijanjem zvuka u odjecima, i to tamo gdje znamo da se nešto što vidimo nalazi na jednom mjestu, a njegova pojava na drugom. Otuda, u svim navedenim slučajevima osjet nije ništa drugo do izvorna uobrazba, uzrokovana (kao što sam rekao) pritiskom, to jest, gibanjem vanjskih stvari po našem oku, uhu i drugim organima koji su tome namijenjeni.

5. No, filozofske škole po svim sveučilištima kršćanskog svijeta, oslonjene na neke Aristotelove tekstove, naučavaju neki drugi nauk i vele za uzrok *vida* da stvar koju vidimo odašilje na sve strane neku *vidljivu species*, ili na engleskom, *visible show*, *pojavu*, *vid* ili neko *viđeno bivstvujće*, a njegovo preuzimanje u oku da je *vid*. Za uzrok *sluha*, opet, da stvar koju čujemo odašilje neku *čujnu species*, to jest, neki *čujni vid* ili neko *čujno viđeno bivstvujće* koje, ulazeći u uho, proizvodi to *da čujemo*. Štoviše, i za uzrok *poimanja* oni kažu da stvar koju poimamo odašilje neku *inteligibilnu species*, to jest, neko *inteligibilno viđeno bivstvujće*, koje, ulazeći u naše poimanje, čini da poimamo. To ne navodim da bih osporio korisnost sveučilišta, no budući da ću kasnije govoriti o njihovoj službi u državi, moram vas u svakoj prilici usput navesti da vidite što bi sve u njima trebalo popraviti, a jedno od toga je učestala pojava nesuvislog govora.

Poglavlje II.

O predodžbi*

1. Za svakoga je nedvojbena istina da će nešto što miruje vječno mirovati sve dok ga nešto drugo ne pokrene. Međutim, nije lako suglasiti se s time da će nešto što je u pokretu vječno biti u pokretu ako ga nešto drugo ne zaustavi, iako je razlog isti (naime taj da ništa ne može promijeniti samo sebe).⁹ Jer, ljudi ne mjere samo druge ljude po samima sebi nego i sve druge stvari; budući da se nakon kretanja sami osjećaju podložni boli i odmaranju, vjeruju da se i sve drugo umara kretanjem i da po samome sebi teži počinku, malo mareći za to nije li to neko drugo kretanje u kojemu se sastoji želja za odmorom koju nalaze u sebi. Otuda potječe i tvrdnja u skolastici da teška tijela padaju nadalje iz nekog poriva za odmorom i za održanjem svoje naravi na onome mjestu koje im je najprikladnije; one tako na apsurdan način pripisuju neživim stvarima požudu i znanje o onome što je dobro za njihovo održanje (a to je više nego što posjeduje i čovjek).

2. Kad neko tijelo jednom dospije u kretanje, ono se kreće vječno (ako ga nešto drugo ne priječi u tome); što god pak da ga sprečava, ne može ga sasvim poništiti u jednom trenutku, već s vremenom i postupno. Kao što vidimo na vodi, i kad vjetar stane, valovi se još dugo ne prestaju

* (Engl. *imagination*): Taj se izraz javlja kod Hobbesa najčešće u pozitivnom značenju koje u općem govoru i, osobito, filozofskom tehničkom žargonu izražavamo terminom 'predodžba'. Stoga riječ 'imagination' prevodim dosljedno izrazom 'predodžba', tamo gdje je riječ o pojedinačnim mentalnim sadržajima tog tipa. Mjestimice Hobbes upotrebljava taj izraz kao sinonim za *fancy*, i obrnuto, u smislu sposobnosti (*facultas*) predočavanja, uobražavanja, stvaranja slika. (U tom smislu taj termin koriste i kasniji engleski filozofski pisci, osobito Hume, a njegovo značenje opće mentalne moći postalo je od temeljnog značenja za filozofiju s Kantovim terminom 'Einbildung' = uobrazilja ili uobražavanje.) No Hobbes koristi izraz 'imagination' (i još češće 'fancy') i u negativnom smislu kao puko uobražavanje (osobito u IV. dijelu *Levijatana*); no u toj upotrebi češći su oblici množine riječi poput *fancy* (mašta, maštarija; prikaza, utvara) ili *apparition*, *appearance* (pojava, pričinjanje) ili *vision* (viđenje, priviđenje). Izraze 'imagination' i 'fancy' prevodim koliko god je moguće dosljedno tehničkim izrazima 'predodžba' odn. 'uobrazilja'. (prev.)

valjati. Isto se dešava u onome kretanju koje se odvija u nutarnjim dijelovima čovjeka, odnosno dok gleda, sanja itd. Jer nakon što se ukloni predmet ili se zatvore oči, mi i dalje zadržavamo sliku viđene stvari, premda nejasnije nego kad je gledamo. To je ono što Latini zovu *predočavanjem* zbog slike koja nastaje pri gledanju, i primjenjuju taj naziv, iako neprimjereno, na sve druge osjete. No, Grci to zovu *uobražaj*, što znači *pojava*, i primjereno je kako jednom osjetu tako i svim drugima. Otud, PREDODŽBA nije ništa drugo do *oslabljeni osjet*, a nalazi se i u čovjeku i mnogim drugim živim stvorenjima, podjednako u spavanju i bdijenju.

3. Slabost osjeta u budnome čovjeku nije slabljenje kretanja izvedenog u osjetu, nego je njegovo pomračenje, na isti način kao što sunce pomračuje svjetlo zvijezda koje svoju sposobnost da budu vidljive nemaju ništa manje danju nego noću. Budući pak da je od mnogih udara što ih naše oči, uši i drugi organi primaju od vanjskih tijela, zamjetan samo onaj koji prevladava, a po tome prevladava sunčevo svjetlo, na nas ne utječe djelovanje zvijezda. Također, kad neki predmet bude uklonjen od naših očiju i premda ostaje utisak koji je on proizveo u nama, kad uslijede drugi i bliži predmeti i kad djeluju na nas, predodžba onog prošlog tamni i slabi poput glasa nekog čovjeka u dnevnom žamoru. Odatle slijedi da je predodžba tim slabija što više vremena protekne od viđenja ili osjeta bilo kojeg predmeta. Jer, neprestana promjena ljudskog tijela uništava s vremenom dijelove pokrenute u osjetu, tako da razmak u vremenu i prostoru ima isti učinak na nas. Jer, kao što nam se ono što gledamo s veće prostorne udaljenosti prikazuje mutno i nerazlučenih manjih dijelova, i kao što glas postaje slabiji i neizraženiji, tako isto naša predodžba nečeg prošlog slabi na većoj vremenskoj udaljenosti, te tako, na primjer, od mnogih gradova koje smo vidjeli gubimo mnoge pojedinačne ulice, a od neke radnje mnoge pojedinačne okolnosti. Ako hoćemo izraziti samu stvar (mislim na sam *uobražaj*), onda taj *oslabljeni osjet* nazivamo *predodžbom*, kao što sam rekao prije. Hoćemo li pak izraziti samo slabljenje i naznačiti da je osjet izbljedio, da je star i prošao, onda se to zove *pamćenje*. Tako su predodžba i pamćenje jedna te ista stvar koja pod različitim obzirima ima različita imena.

4. Veliko pamćenje ili pamćenje mnogih stvari naziva se *iskustvom*. Budući, opet, da se predodžba tiče samo onih stvari koje su prethodno osjetilno opažene, ili sve najednom ili u dijelovima nekoliko puta, ona prva (a to je predočavanje cijelog predmeta kako je bio predstavljen osjetu) naziva se *jednostavnom* predodžbom, kao kad netko zamišlja

nekoč čovjeka ili konja kojeg je vidio ranije. Druga je *složena*, kao kad od nekog viđenog čovjeka u jednom trenutku i nekog konja viđenog u nekom drugom trenutku u svojoj svijesti zamislimo kentaura. Tako, kad netko slaže sliku o samome sebi sa slikom djelovanja nekog drugog čovjeka, poput nekoga tko sebe zamišlja kao Herakla ili Aleksandra (a to se često dešava onima koji se previše zanesu čitanjem romana), riječ je o složenoj predodžbi, i to zapravo samo o utvari svijesti. Ima i drugih predodžbi koje nastaju u čovjeku (premda je budan) uslijed jakog utiska ostavljenog na osjet; tako zbog gledanja u sunce utisak za još dugo vremena ostavlja sliku sunca pred našim očima; također, netko će (premda budan) uslijed duge i snažne pažnje usmjerene na geometrijske likove imati pred očima u tami slike crta i kutova. Ta vrsta pojave nema posebno ime, budući da se obično ne javlja u ljudskom govoru.

5. Predodžbe kod spavača nazivamo *snovima*. I one su (kao i sve druge *Snovi* predodžbe) prethodno bile u osjetu, ili u cijelosti ili u dijelovima. I budući da su mozak i živci, ti nužni organi osjeta, toliko omamljeni u spavanju da ih se ne može lako pokrenuti djelovanjem vanjskih predmeta, u snu se ne može odvijati nikakva predodžba, pa otuda i nikakav san osim onoga koji proistječe iz uzbuđenosti nutarnjih dijelova ljudskog tijela. Zbog svoje povezanosti s mozgom i drugim organima ti unutrašnji dijelovi drže ga u kretanju i kad su poremećeni, pri čemu se one ranije nastale predodžbe javljaju kao da je čovjek budan. Osim što su organi osjeta sada obamrli tako da nema novog predmeta koji bi ih mogao ovladati i zastrti živahnijim utiskom, u toj tišini osjeta san bi nužno morao biti jasniji od naših misli u budnom stanju. Upravo zato se događa da je teško, a prema mišljenju mnogih i nemoguće, točno razlikovati osjete i snove. Sa svoje strane, kad promislim da u snovima ne pomišljam ni često ni stalno na osobe, mjesta, predmete ili djelovanja o kojima mislim budan i da se ne sjećam tako dugog niza suvislih misli u snu kao u drugim prilikama, a budući da u budnom stanju često zamjećujem apsurdnost snova, dok nikada ne sanjam o apsurdnosti svojih misli u budnom stanju, veoma sam zadovoljan time što u budnome stanju znam da ne sanjam, premda, dok sanjam, mislim da sam budan.¹⁰

6. Budući pak da su snovi uzrokovani poremećajem nekih unutrašnjih dijelova tijela, različiti poremećaji nužno uzrokuju različite snove. Odatle dolazi da ležanje na hladnome rađa tjeskobne snove i pobuđuje misli i slike nekakvog zastrašujućeg predmeta (budući da je kretanje od mozga prema unutrašnjim organima recipročno s kretanjem od unu-

trašnjih organa do mozga). I kao što srdžba uzrokuje toplinu u nekim dijelovima tijela, dok smo budni, tako, dok spavamo, pregrijavanje nekih dijelova tijela uzrokuje srdžbu i stvara u mozgu predodžbu nekog neprijatelja. Na isti način, kao što prirodna umilnost uzrokuje požudu dok smo budni, a požuda stvara toplinu u nekim drugim dijelovima tijela, tako, dok spavamo, odviše topline u tim dijelovima stvara u mozgu predodžbu neke prikazane umilnosti. Sve u svemu, naši snovi su druga strana naših predodžbi u budnom stanju; kad smo budni, kretanje počinje na jednom kraju, a kad spavamo, na drugom.

Prividenja ili vizije

7. Najteže je razlikovati snove od misli u budnom stanju kad nekim slučajem ne primjećujemo da smo zaspali. To se lako dešava nekome tko je ispunjen tjeskobnim mislima, tko teško uznemirene savjesti zaspe ne odlazeći pri tome u krevet i ne skidajući odjeću, poput nekoga tko drijema u stolici. Jer ako se nekome tko doduše trpi od nečega, ali usrdno legne spavati, ukaže bilo kakav čudnovat i pretjeran uobražaj, taj neće olako pomisliti da je to išta drugo do san. Tako čitamo o Marku Brutu (onaj kojemu je Julije Cezar, čiji je miljenik bio, poklonio život, a koji ga je svejedno ubio), da je kod Filipa, noć prije bitke s Augustom Cezarom, imao zastrašujuće priviđenje, o čemu povjesničari¹¹ obično pripovijedaju kao o viziji: no, uzmu li se u obzir okolnosti, lako je rasuditi da je to bio samo kratak san. Sjedeći u svome šatoru, sjetan i izmučen svojim brzopletim činom, nije mu bilo teško da drijemajući u hladnoći sanja o onome što ga je najviše užasavalo. Kako ga je taj strah postupno činio budnim, tako je jednako nužno činio da postupno nestaju ta priviđanja; kako pak nije imao nikakvu sigurnost o tome da je spavao, nije mogao imati nikakav razlog da to smatra snom ili nečim drugim nego samo viđenjem. To nipošto nije rijedak događaj: čak i oni posve budni, kad su uplašeni i praznovjerni ili opsjednuti zastrašujućim pričama ili su sami u tami, podložni su sličnim uobraženjima; oni vjeruju da vide duhove i sablasti umrlih ljudi kako hodaju po grobljima, dok je to zapravo ili samo njihova uobrazilja ili pak lupeštvo onih koji su u stanju tako iskorištavati praznovjeren strah da noću prerušeni odlaze na mjesta za koja ne žele da se zna da ih pohode.

8. Iz toga neznanja kako da se razlikuju snovi od drugih jakih uobražaja, vizija i od osjeta, nastao je u prošlosti i najveći dio vjerovanja kod pogana,¹² koji su štovali satire, faunove, nimfe i slična bića, a isto tako i dandanašnja mnijenja koja neuki narod ima o vilama, sablastima i vilenjacima ili o moćima vještica. Što se tiče vještica, ja ne vjerujem da

njihovo čarobnjaštvo predstavlja ikakvu stvarnu moć, no ipak ih se s pravom kažnjava jer njihovo lažno vjerovanje u moć da čine takva zlodjela, udruženo s namjerom da to doista čine ako samo mogu, zanat je bliži nekoj novoj religiji nego nekoj vještini ili znanosti. Što se pak tiče vila i lutajućih duhova, smatram da je to vjerovanje poučavano ili barem nije suzbijano radi održavanja vjere u korist istjerivanja duhova, upotrebe križeva, svete vodice i drugih sličnih izuma duhovnjaka.¹³ Kako bilo da bilo, nema sumnje da samo Bog može uzrokovati neprirodne pojave, ali da bi on to činio tako često koliko ljudima treba da bi se bojali takvih stvari više nego što se boje održavanja ili promjene toka prirode, koji on također može održavati ili mijenjati, to nije stvar kršćanske vjere. Pod izgovorom da Bog može činiti bilo što, zli ljudi su toliko drski da mogu izreći sve što god im koristi, iako to i sami smatraju neistinitim. No, na mudrome čovjeku je da im ne vjeruje ništa više nego što od njihova govora ispravan razum učini vjerodostojnim. Kad bi se uklonio taj praznovjerni strah od duhova, a s njime i predviđanja iz snova, lažnih predskazanja i mnogošto drugog povezanog s time, čime lukavi častoljubivi ljudi iskorištavaju jednostavan puk, ljudi bi bili daleko podobniji za građansku poslušnost nego što jesu.

9. Upravo to bi trebao biti posao škola, no one radije pothranjuju takva učenja. Jer (ne znajući što je predodžba ili što su osjeti), one naučavaju ono što su same naučile: neke kažu da predodžbe nastaje same po sebi i da nemaju uzrok; druge pak da one najčešće nastaju voljom, a da su dobre misli udahnute (inspirirane) u čovjeka od Boga, a zle opet od Đavola; ili pak da dobre misli u čovjeka ulijeva Bog, a zle Đavao. Neke kažu da osjeti primaju *species* stvari i da ih isporučuju zajedničkom osjetu; zajednički osjet ih opet isporučuje uobražaju, uobražaj pamćenju, a pamćenje rasuđivanju, kao da se stvari predaju iz ruke u ruku, i sve to uz pomoć mnoštva riječi od kojih se ništa ne razumije.

10. Predodžba koja nastaje u čovjeku (ili bilo kojem drugom stvorenom obdarenom sposobnošću predočavanja) putem riječi ili drugih voljnih znakova jest ona koju općenito zovemo *razumijevanjem*, i zajednička je čovjeku i životinjama. Jer i pas će po navici razumjeti poziv ili ukor svoga gospodara, a tako isto i mnoge druge životinje. Čovjeku svojstveno razumijevanje nije razumijevanje samo u smislu volje, već i pojmova i misli pomoću slijeda ili povezivanja imena za stvari u tvrdnje, negacije i u druge oblike govora; upravo o toj vrsti razumijevanja govorit ću nadalje.

Poglavlje III.

O slijedu ili nizu predodžbi¹⁴

1. Pod *slijedom* ili NIZOM misli shvaćam nizanje jedne misli za drugom, što se (za razliku od govora pomoću riječi) naziva *misaonim govorom*.*

2. Na što god da čovjek pomišlja, njegova prva sljedeća misao nije nipošto tako slučajna kao što se to čini. Nijedna misao ne slijedi drugu misao bez razlike.¹⁵ No, kako ne postoji nijedna predodžba za koju prethodno nismo imali osjet, bilo u cijelosti ili u dijelovima, tako ne postoji prijelaz od jedne predodžbe prema drugoj za koji nismo imali nešto slično u našim osjetima. Razlog tome je ovaj: sve pojave su kretanja u našoj nutrini, ostaci onih što su nastala u osjetima; te kretnje, koje su slijedile neposredno jedna za drugom u osjetu, nastavljaju se zajedno i nakon osjeta: onoliko koliko ona ranija [kretnja] ponovo zauzima svoje mjesto i počinje prevladavati, ona kasnija slijedi po slaganju stvari koja je bila pokrenuta, i to tako kao kad se od vode na praznom stolu za prstom povede bilo koji njezin dio, kojim god putem da krene. No budući da za istom opaženom stvari u osjetu katkad slijedi jedna stvar, katkad neka druga, događa se da s vremenom kod predočavanja nema sigurnosti o tome što ćemo predočiti kao sljedeće; sigurno je samo da će to biti nešto što je ranije, u ovom ili onom trenutku, već slijedilo za tim istim.

*Nenavodeni
slijed misli*

3. Taj slijed misli ili misaoni govor je dvovrstan. Prvi je *nenavodjen*, *bez namjere* i nepostojan, gdje ne postoji neka predana misao koja bi vladala i upravljala one [misli] koje slijede kao cilj i svrha neke želje ili neke druge strasti; u tome slučaju za misli se kaže da blude i čine se međusobno impertinentnima [nepovezanima] kao u snu. Takve su misli

* (Engl. *mental discourse*): Ovo je najformalnije određenje pojma *diskurs* koje upućuje na to da Hobbes, kao u mnogim drugim slučajevima, uvodi termine na temelju etimološkog (često implicitnog) razumijevanja; 'diskurs' se shvaća kao protok, tok svijesti ili slijed misli (utemeljen na 'consequence') koji nalazi dva osnovna izraza, čisto misaoni, tj. mentalni, i verbalni, odnosno, jezični. To je staro shvaćanje, najjasnije formulirano u Platonovoj kritici upotrebe pisma u *Fedru* (274b6-278e3), premda Hobbes ne prihvaća Platonovu teoriju značenja. Utoliko, izraz 'govor' nije posve zadovoljavajući ekvivalent osim ako se ne uzme katahretički za svaki oblik povezivanja misli u iskaze. (prev.)

obično kod ljudi lišenih ne samo društva već i brige za bilo što; premda su njihove misli čak i tada jednako zaposlene kao u svako drugo doba, one su neusklađene, poput zvuka koji bi neusklađena lutnja proizvela za nekoga tko zna svirati ili pak usklađena za nekoga tko ne zna. Pa ipak, u tome nasumičnom tumaranju svijesti često je moguće zamijetiti njezin pravac i povezanost jedne misli s drugom. Jer, što bi u nekom govoru o našem sadašnjem građanskom ratu moglo izgledati neprikladnije nego pitati (kao što netko jest) koliko je vrijedio jedan rimski novčić? Meni je suvislost toga bila dovoljno uočljiva. Naime, misao o ratu uvela je misao o izručivanju kralja njegovim neprijateljima, a misao o tome unižela je misao o izručivanju Krista, a to opet misao o trideset srebrnjaka, koliko je iznosila nagrada za tu izdaju. Odatle je s lakoćom slijedila ono zlorado pitanje, i sve to samo u jednom trenu, jer misao je brza.

4. Druga vrsta slijeda misli je postojanija, buduća da njime *upravlja* neka želja ili namjera. Naime, utisak koji na nas ostavlja ono što želimo ili čega se bojimo, jak je i stalan ili se brzo vraća (ako je prestao na neko vrijeme). Ponekad je toliko jak da može spriječiti ili prekinuti naše spavanje. Iz želje nastaje misao o sredstvima za koja smo vidjeli da proizvode nešto slično onome na što ciljamo, a iz misli o tome opet misao o sredstvima koja vode do tih sredstava, i nastavlja se tako sve dok ne dospijemo do nekog početka unutar naših vlastitih moći. Kako je pak zbog jačine utiska sam cilj često prisutan u svijesti, u slučaju da naše misli počnu bluditi, one se ubrzo ponovo vraćaju u svoj tok. Zapazivši to, jedan je od Sedmorice mudraca¹⁶ dao ljudima ovaj danas zanemareni savjet: *Respice finem*. To znači, u svim svojim djelovanjima gledaj na ono što želiš postići kao ono što sve tvoje misli vodi putem kojim ćeš to postići.

Uređeni slijed misli

5. Slijed uređenih misli je dvovrstan: jedan je kad tražimo uzrok ili sredstva koja su proizvela neki zamišljeni učinak. To je zajedničko čovjeku i životinjama. Drugi je, kad zamišljajući bilo koju stvar tražimo sve moguće učinke koje ona može proizvesti, to znači, predočavamo što možemo učiniti s njome da je imamo. Za tu stvar nikada nisam našao znaka osim kod čovjeka; naime, teško da je ta znatiželja svojstvena naravi bilo kojeg živog stvorenja koje nema nikakve druge strasti do osjetilne kao što su glad, žeđ, požuda i srdžba. Ukratko, kad misaonim govorom upravlja neki nacrt, on nije ništa drugo do *traženje* ili sposobnost iznalaženja koju su Latini nazivali *sagacitas* i *solertia*, ulaženje u trag uzrocima određenih učinaka, bilo sadašnjih bilo prošlih, ili pak učincima nekih

Sjećanje

sadašnjih ili prošlih uzroka. Ponekad čovjek traži ono što je izgubio te njegova svijest, sve od mjesta i vremena od kojega mu to nedostaje, ide unatrag od mjesta do mjesta, od vremena do vremena da bi našao gdje i kad je to imao. To znači, mi nalazimo neko određeno i ograničeno vrijeme i mjesto u kojem bismo otpočeli s metodom traženja. I opet, odatle njegove misli prelaze ista mjesta i vremena da bi pronašao koje djelovanje ili koja okolnost su ga naveli da to izgubi. To nazivamo *prisjećanjem* ili prizivanjem u svijest; Latini to zovu *reminiscentia*, kao da je neko *prebivanje* naših prošlih djelovanja.

6. Ponekad čovjek zna određeno mjesto unutar kojeg mora tražiti; tada njegove misli prolaze svim njegovim dijelovima, kao što premeće sobu da bi, poput španijela koji pretražuje polje¹⁷ dok ne nanjuši trag, našao komad nakita ili kao što prolazi abecedu da bi pisao u rimama.

Promišljenost

7. Ponekad pak čovjek želi znati ishod nekog djelovanja; tada on pomišlja ne neke slične prošle radnje i na njihov ishod, jedan za drugim, pretpostavljajući da slični ishodi slijede iz sličnih radnji. Poput onoga tko predviđa što će biti od nekog zločinca, on prebire ono što je vidio da slijedi za sličnim zlodjelom od prije, slijedeći pri tome ovaj red misli – zlodjelo, stražar, zatvor, sudac, vješala. Ta vrsta misli naziva se *predviđanje* i *promišljenost* ili *vidovitost*, a ponekad *mudrost*, premda je takvo nagađanje veoma varljivo zbog teškoća da se opaze sve okolnosti. No, izvjesno je ovo: u onoj mjeri u kojoj netko ima više iskustva u prošlim stvarima od nekog drugog, u toj mjeri on je i promišljeniji, a njegova će očekivanja rjeđe promašiti. Ono *sadašnje* ima svoje bivanje samo u prirodi; *prošle* stvari imaju bivanje samo u sjećanju; no stvari koje *tek dolaze* nemaju uopće nikakvo bivanje; *buduće* bivanje je samo utvara svijesti koja slijed prošlih radnji primjenjuje na sadašnje radnje. A to pak s najvećom izvjesnošću radi onaj tko ima najviše iskustva, ali ipak ne s dovoljnom. I premda se naziva promišljenošću kad ishod odgovara našim očekivanjima, u svojoj naravi to je ipak samo pretpostavka. Naime, predviđanje onoga što treba doći, to jest vidovitost, pripada samo onome po čijoj volji to treba doći. Proricanje slijedi samo od njega, i to natprirodno. Najbolji proricateľ je najbolji pogađač, a najbolji pogađač je onaj tko je najbolje verziran i upućen u ono o čemu pogađa. Jer, on posjeduje najviše *znakova* pomoću kojih pogađa.

Znakovi

8. *Znak* je očigledni prethodnik nekog posljjetka, i obrnuto, očigledni posljedak nekog prethodnika, ako su ranije bili opaženi slični sljedovi. Što češće su bili uočeni, znak je manje neizvjestan. Zato netko s najviše

iskustva u bilo kojoj vrsti posla raspolaže s najviše znakova pomoću kojih može nagađati o budućem vremenu. Dosljedno tome, on je najpromišljeniji, i to toliko promišljeniji nego bilo tko nov u toj vrsti poslova, da se s onime nikad ne može izravnati po bilo kojoj prednosti prirodne i izvanredne pameti, premda mnogi mladi ljudi misle suprotno.

9. Svejedno, promišljenost nije ono što odlikuje čovjeka pred životinjom. Postoje životinje koje za godinu dana zapažaju više toga i promišljenije sljede ono što je za njihovo dobro nego što dijete može u deset godina.

10. Kao što je promišljenost *pretpostavljanje o budućnosti*, sažeta na temelju *iskustva o prošlom* vremenu, tako isto postoji i pretpostavljanje o prošlim stvarima, uzeto iz drugih stvari koje su također prošle (a ne buduće). Jer onaj tko je vidio kroz koja događanja i koje stupnjeve je jedna napredna država najprije dospjela do građanskog rata i potom do ruševina, on će po viđenju ruševina bilo koje druge države pogoditi da su tamo također bili sličan rat i slična događanja. No, to nagađanje je skoro isto tako neizvjesno kao i nagađanje o budućnosti, jer oboje se temelji samo na iskustvu.

*Nagađanje o
prošlom
vremenu*

11. Ne postoji ni jedan drugi prirodno usađeni čin ljudske svijesti, kojeg se mogu sjetiti, a za čije izvođenje mu ne treba ništa drugo nego to da je rođen kao čovjek i da živi koristeći svojih pet osjeta. One druge sposobnosti o kojima ću govoriti sve više i koje se čine svojstvene samo čovjeku, stječu se i uvećavaju učenjem i marljivim radom; najveći broj ljudi naučio ih je kroz poduku i odgoj, a sve su proistekle iz izuma riječi i govora. Jer, osim osjeta, misli i slijeda misli, ljudska svijest nema drugog gibanja; no pomoću jezika i metode te iste sposobnosti mogu se unaprijediti do takvog stupnja da razlikuju čovjeka od svih drugih živih stvorenja.

12. Sve što si predočavamo jest *konačno*.¹⁸ Otuda ne postoji ni jedna ideja ili pojam bilo čega što nazivamo *beskonačnim*. Nitko ne može u svojoj svijesti imati sliku beskonačne veličine niti pak zamisliti beskonačnu brzinu, beskonačno vrijeme, beskonačnu silu ili beskonačnu moć. Kad kažemo da je nešto beskonačno, mi samo naznačujemo da nismo u stanju pojmiti krajeve ili granice imenovanih stvari, i tako nemamo nikakav pojam o stvari već o svojoj nesposobnosti. Zbog toga se i ime Boga ne koristi zato da bismo ga mi pojмили (jer on je nepoznatljiv, a njegova veličajnost i moć nepojmljivi) nego zato da bismo ga štovali. Isto tako, budući da je, kao što sam ranije rekao, sve što pomišljamo, najprije bilo

opaženo putem osjeta, bilo sve odjednom ili u dijelovima, nitko ne može imati misli koje predstavljaju bilo što što nije dostupno osjetima. Stoga nitko ne može ništa pomišljati, a da to ne mora pomišljati na nekom mjestu te da ima neku veličinu i da je djeljivo na dijelove; niti pak [može pomišljati] da je nešto u cijelosti na jednom mjestu i istovremeno u cijelosti na nekom drugom mjestu, niti pak da dvije ili više stvari mogu istovremeno biti na jednom te istom mjestu.¹⁹ Naime, ništa od toga nikad nije dospjelo niti može dospjeti u osjet, nego su to besmisleni govori, uzeti na vjeru (bez ikakva značenja uopće) od obmanutih filozofa te od obmanutih ili obmanjujućih skolastičara.

Poglavlje IV.

O jeziku*

*Porijeklo
jezika*

1. Premda ingeniozan, izum *tiska* nije toliko značajan kao izum *pisma*. Međutim, nije poznato tko je prvi pronašao upotrebu pisma. Priča se da ih je u Grčku prvi donio Kadmo, sin feničkog kralja Agenora. Koristan izum za produžavanje sjećanja na prošla vremena i za povezivanje čovječanstva raspršenog u tako mnogobrojnim i udaljenim područjima Zemlje, i ujedno težak, jer je nastao iz detaljnog promatranja gibanja jezika, nepca, usana i drugih organa govora, kojima se proizvodi toliko mnogo znakova za pamćenje. No, najplemenitiji i najkorisniji od svih drugih bio je izum JEZIKA, koji se sastoji od *imena* i *naziva* i njihovih veza, pomoću čega ljudi bilježe svoje misli, prizivaju ih onda kad su prošle, i isto tako iznose ih jedni drugima na obostranu korist i saobraćanje, a bez toga među ljudima ne bi bilo ni države ni društva ni ugovora ni mira, ništa više nego među lavovima, medvjedima i vukovi-

* (Engl. *speech*): Jezik i govor (verbalni govor, za razliku od čisto misaonog ili mentalnog diskursa); u prijevodu koristim izraz 'jezik' umjesto 'govor', gdje god je to moguće, zbog toga što Hobbes definira govor kao skup riječi i pravila za tvorbu, dakle kao jezik, i zato što izraz 'speech' interferira s izrazom 'discourse' (v. verbal discourse). (prev.)

ma. Prvi tvorac jezika bio je sam Bog koji je naučio Adama kako da nazove stvorenja koja mu je pokazao; u toj stvari Sveto pismo ne objašnjava dalje. No to je bilo dovoljno da ga navede da doda više imena, kako su mu iskustvo i upotreba stvorova davala prigodu za to, te da ih tako postupno pridijeva ne bi li ga se moglo razumjeti; i tako je slijedom vremena moglo nastati onoliko jezika koliko mu je trebalo, iako ne onako obilato koliko je potrebno jednom govorniku ili filozofu. Naime, ja ne nalazim u Svetom pismu ništa iz čega bi se izravno ili izvođenjem moglo razabrati da je Adam bio podučen u svim oblicima, brojevima, mjerama, bojama, zvukovima, predodžbama i odnosima, a još manje u nazivima za riječi i jezik, kao što su *opće, posebno, potvrdno, niječno, upitno, željno, neodređeno*, od kojih su svi veoma korisni, a najmanje od svega u nazivima *entitet, intencionalnost, kviditet*, i drugim besmislenim riječima iz skolastike.

2. No, sav taj stečeni jezik koji su Adam i njegovo potomstvo uvećali, ponovo je izgubljen u Babilonskoj kuli kad je Bog zbog pobune svojeručno kaznio svakoga čovjeka zaboravom prijašnjeg jezika. Budući prisiljeni da se rasprše u mnoge dijelove svijeta, ovo mnoštvo jezika koje imamo danas mora da je postalo postupno od njih, onako kako ih je učila potreba (majka svih izuma), te je slijedom vremena posvuda postalo još obilnije.

3. Opća upotreba jezika jest ta da naš misaoni govor prenosi u jezični, ili niz misli u niz riječi, i to radi dviju koristi. Jedna od njih je bilježenje slijeda naših misli, koje se – budući da mogu skliznuti iz našeg pamćenja i vratiti nas na ponovni rad – mogu prizvati pomoću riječi kojima su bile označene. Prva upotreba imena jest dakle ta da služe kao *oznake* ili *zapisi* za prisjećanje. Druga upotreba jest ta da, kad mnogi koriste iste riječi, jedni drugima naznače (povezivanjem i poretkom riječi) što zamišljaju i misle o svakoj stvari te, isto tako, što žele, čega se boje ili za što imaju bilo kakvu strast. U toj upotrebi riječi se nazivaju *znakovima*. Posebne upotrebe jezika su sljedeće: prva, bilježenje onoga što putem razmišljanja držimo uzrokom bilo koje sadašnje ili prošle stvari, i što smatramo da sadašnje ili prošle stvari mogu proizvesti ili izazvati, a to je, ukratko, stjecanje umijeća. Drugo, pokazivanje drugima onih znanja koja smo stekli, to jest, međusobno savjetovanje i učenje. Treće, davanje drugima na znanje naših htijenja i ciljeva, tako da imamo uzajamnu korist jedni od drugih. Četvrto, ugađanje i razveseljavanje sebe i drugih, igrajući se riječima bezazleno, radi užitka i ukrasa.

*Upotreba
jezika*

Zloupotreba
jezika

4. Uz ove vrste upotrebe postoje također i četiri odgovarajuće zloupotrebe. Prva nastaje onda kad ljudi krivo utvrđuju svoje misli zbog nepostojanosti značenja svojih riječi; time oni utvrđuju za svoje pojmove ono što nikada nisu zamislili, i tako obmanjuju sami sebe. Druga, kad metaforički koriste riječi, to jest, u drugom smislu od onoga kojem su namijenjene, i tako obmanjuju druge. Treća, kad pomoću riječi obznajuju da je njihova volja ono što nije. Četvrta, kad ih koriste da bi jedan drugoga napadali; jer, budući da je priroda opskrabila živa stvorenja, neka zubima, neka rogovima, a neka rukama za napadanje neprijatelja, ipak je samo puka zloupotreba napadati ga jezikom, osim ako to nije netko nad kime imamo obavezu vladati, a ni tada to nije napadanje, nego ispravljanje i poboljšavanje.

5. Način na koji jezik služi za prisjećanje na slijed uzroka i posljedica sastoji se u davanju *imena* i njihovom *povezivanju*.

Vlastita i opća
imena

6. Jedna imena su *vlastita* i pojedinačna za samo jednu stvar, kao *Petar, Ivan, ovaj čovjek, ovo drvo*; druga su *zajednička* mnogim stvarima, kao *čovjek, konj, drvo*; premda je kao ime jedno, svako od njih je ipak ime različitih posebnih stvari; u odnosu na sve što je zajedno, naziva se *univerzalnim*, i tako na svijetu nema ničeg što bi bilo univerzalno osim imena,²⁰ jer svaka od imenovanih stvari je pojedinačna i zasebna.

Univerzalno

7. Opće ime se daje mnogim stvarima zbog sličnosti po nekim svojstvima ili drugim slučajnostima; dok vlastito ime priziva u sjećanje samo jednu stvar, opća imena prizivaju bilo koju iz tog mnoštva.

8. Od općih imena jedna su šireg, a druga užeg opsega, pri čemu ona šira obuhvaćaju ona uža; neka su, opet, jednakog opsega, pri čemu se uzajamno obuhvaćaju. Tako je, primjerice, ime *tijelo* šireg značenja od imena *čovjek* i obuhvaća ga, dok su imena *čovjek* i *razuman* istog opsega i jedan drugoga uzajamno obuhvaćaju. No ovdje moramo zamijetiti da se pod jednim imenom često ne shvaća kao u gramatici jedna jedina riječ, već ponekad opisno mnogo riječi zajedno. Jer, sve ove riječi *onaj tko u svome djelovanju poštuje zakone svoje zemlje* – čine jedno jedino ime, istovrijedno s riječju *pravedan*.

9. Tim davanjem imena, bilo sa širim bilo s užim značenjem, mi pretvaramo izračun zamišljenog slijeda stvari u našoj svijesti u izračun slijeda imena. Tako, na primjer, ako netko tko uopće ne koristi govor (poput nekog tko je od rođenja i trajno posve gluh i nijem) uzme pred

oči neki trokut i pored njega dva prava kuta (poput kutova nekog četvrtastog lika), on može razmišljanjem usporediti i ustvrditi da su tri kuta onoga trokuta jednaka onim dvama pravim kutovima koja stoje pored njega. No, pokaže li mu se neki drugi trokut, različit po obliku od onog ranijeg, on ne može znati bez dodatnog rada jesu li tri kuta toga trokuta također jednaka tome. Međutim, onaj tko koristi riječi, taj će, kad osmotri da ta jednakost ne slijedi iz dužine stranica niti bilo koje druge posebnosti toga trokuta, već samo odatle što su stranice ravne, što ima tri kuta i što je to sve zašto se to uopće zove trokut, smjelo zaključiti općenito da takva jednakost postoji u svim trokutima bilo koje vrste, i utvrdit će svoj pronalazak u ovim općim izrazima: *tri kuta svakog trokuta jednaka su dvama pravim kutovima*. Na taj način, zaključak iznađen u nečem posebnom postaje utvrđen i zapamćen kao opće pravilo; ono oslobađa naše misaono računanje od vremena i prostora i oslobađa nas svakog rada svijesti, zadržavajući onaj prvi, i čini da ono što je utvrđeno kao istinito *ovdje i sada* bude istinito u *svim vremenima i na svim mjestima*.

10. Korištenje riječi za utvrđivanje naših misli nije ni u čemu toliko očigledno kao u brojanju. Netko glup po prirodi tko nikada ne bi mogao naučiti napamet slijed imena brojeva kao *jedan, dva, tri*, može zapažati svaki udar sata i svaki put kimnuti na to i reći *jedan, jedan, jedan*, ali nikad nije sposoban znati koji sat odzvanja. Čini se da u neko doba ta imena za brojeve nisu bila u upotrebi i ljudi su bili prisiljeni koristiti prste bilo jedne ili obiju ruku za ono o čemu su željeli voditi račun, i da odatle potječe to što neki narodi imaju samo deset izraza za brojeve, a neki samo pet pa onda počinju ispočetka. Također i to da se svatko tko zna brojati do deset, ako izgovara brojeve izvan poretka, gubi i ne zna kad je završio; još manje će biti u stanju zbrajati, oduzimati ili vršiti druge operacije u aritmetici. Tako da bez riječi ne postoji mogućnost računanja brojevima, još manje izračunavanja veličina, brzine, sile i drugoga, čije proračunavanje je nužno za bivanje ili dobrobit čovječanstva.

11. Kad se dva imena spoje u slijed riječi ili u tvrdnju poput sljedeće: *Čovjek je živo stvorenje*, ili ove: *Ako je on čovjek, on je živo stvorenje*, tada su tvrdnja i zaključak *istiniti*, ako posljednje ime, *живо створење*, znači sve ono što znači i prethodno ime, *čovjek*; inače su *lažni*. Jer *istinito* ili *lažno* su atributi govora, a ne stvari. Tamo gdje nema govora, ne postoji ni *istinitost* ni *lažnost*. Doduše, može postojati *pogreška*, kao kad očekujemo nešto što neće biti ili sumnjamo u ono što nije bilo; ali ni u jednom slučaju čovjek ne može biti optužen za neistinu.

Nužnost
definicija

12. Budući dakle da se *istina* sastoji u pravilnom slaganju imena u našim tvrdnjama, onaj tko traži točnu istinu mora pamtiti ono za što stoji neko ime koje upotrebljava i postaviti ga sukladno tome, inače će se uhvatiti u riječi kao ptica na grančicu namazanu lijepkom; što se više bori, to se više lijepi.²¹ I zbog toga se u geometriji (jedinoj znanosti koju se Bog do sada smilovao podariti čovječanstvu) počinje utvrđivanjem značenja riječi, a to utvrđivanje značenja naziva se *definicijama*,²² i stavlja ih se na početak iskaznog računa.

13. Time se pokazuje koliko je nužno da svatko tko teži istinskom znanju nužno ispita definicije prethodnih pisaca, i to ili da ih ispravi tamo gdje su nemarno postavljene ili da ih sam stvori. Naime, pogreške u definicijama umnožavaju se same s napredovanjem razmišljanja i vode nas do besmislica koje na kraju uviđa, ali ih ne može izbjeći, a da ne računa od početka, u čemu leži osnova pogrešaka. Otuda se događa da oni koji vjeruju u knjige čine isto što i oni koji sabiru mnogo manjih zbrojeva u veći, a da ne razmotre jesu li oni manji zbrojevi bili ispravno zbrojeni ili nisu; i na kraju, kad im postane vidljiva pogreška, a ne sumnjajući u svoje prve osnove, ne znaju kojim putem da izađu na čistac, već troše vrijeme na prelistavanje svojih knjiga, poput ptica koje, kad uđu kroz dimnjak i kad se nađu zatvorene u odaji, udaraju o lažno svjetlo prozorskog stakla zbog nedostatka razbora da razmotre kojim putem su ušle. Tako u ispravnoj definiciji imena leži prva upotreba jezika, a to je stjecanje znanja,²³ dok u krivoj ili nikakvoj odredbi leži prva zlo-upotreba iz koje proizlaze sva lažna ili besmislena učenja. Upravo one čine od onih koji svoju poduku uzimaju iz mjerodavnosti knjiga, a ne iz vlastitog promišljanja, da budu onoliko ispod stanja neznanica koliko su ljudi obdareni istinskom znanošću iznad toga. Jer, između istinite znanosti i pogrešnih učenja neznanje je u sredini. Prirodni osjet i predodžba ne podliježu besmislicama. Sama priroda ne može griješiti, i što su ljudi bogatiji jezikom, to više su ili mudriji ili luđi od prosječnih. Niti je bilo kojem čovjeku moguće da bez korištenja pisma postane izvanredno mudar ili izvanredno budalast (osim ako mu pamćenje ne bude oštećeno bolešću ili lošim sastavom organa). Jer, za pametne ljude riječi su kuglice pomoću kojih samo računaju. Budalama su one novac kojem pridaju vrijednost zbog autoriteta jednog Aristotela, Cicerona i Tome, ili bilo kojeg drugog učenjaka, jer i on je samo čovjek.²⁴

Što spada u
imena

14. Pod *imena* potpada sve što može ući u neki račun ili se može uzeti u obzir u računu ili zbrojiti s nečim drugim u neki zbroj ili pak oduzeti

jedno od drugog i imati ostatak. Latini su novčane račune zvali *rationes*, a računanje *ratiocinatio*, a ono što mi na računima ili u vođenju knjiga zovemo *stavka*, oni su zvali *nomina*, to jest, *imena*. Čini se da odatle potječe to što su riječ *ratio* protegnuli na sposobnost razmišljanja u svemu drugome. No, Grci imaju samo jednu riječ, *logos*, za oboje, i *govor* i *razum*; naravno, ne zato što su mislili da ne postoji govor bez razuma, već da ne postoji nikakvo razmišljanje bez govora; čin razmišljanja nazivali su *silogizmom*, što označava zbrajanje sljedova jednog iskaza naprama drugom. Budući pak da se iste stvari mogu uzeti za razjašnjavanje različitih slučajnih svojstava, njihova se imena različito premeću i razlikuju (da bi se pokazala ta raznolikost). Ta se raznolikost može svesti na četiri opća stavka.

15. Prvo, nešto se može uzeti za objašnjenje o *tvari* ili *tijelu*, kao *živo*, *osjetljivo*, *razumno*, *toplo*, *bladno*, *pokrenuto*, *mirno*; sva ta imena služe za razumijevanje riječi *tvar* ili *tijelo*, jer sve su to imena za tvar.

16. Drugo, nešto se može uzeti za objašnjenje o nekom svojstvu ili slučajnosti za koje pomišljamo da postoje, kao na primjer za svojstva *pokrenutost*, *toliko dugo*, *toplo*. Zatim, malom promjenom ili preinakom imena neke stvari možemo napraviti ime nekog slučajnog svojstva koje razmatramo: tako za *živo* unosimo *život*, za *pokrenuto* uzimamo *kretanje*, za *toplo* uzimamo *toplino*, za *dugo* opet *dužinu*, i slično. Sva su takva imena bitnih ili slučajnih svojstava po kojima se neka tvar ili neko tijelo razlikuju od nečeg drugih. Nazivaju se *apstraktnim imenima* jer su odvojena, ali ne od same stvari, nego od objašnjenja o stvari.

17. Treće, u objašnjenje unosimo svojstva našeg vlastitog tijela pomoću kojih provodimo takvo razlikovanje; kao kad smo *vidjeli* nešto, ne unosimo samu stvar, već *vid*, *boju* ili *ideju* te stvari u pojavi; ili, kad god nešto *čujemo*, mi ne unosimo to već *ono što čujemo* ili *zvuk*, koji je zapravo naš uobražaj ili uobličjenje toga pomoću sluha; takvi su nazivi pojava.

18. Četvrto, u objašnjenje unosimo, razmatramo i imenujemo i sama imena i jezičnim oblicima: naime, *opće*, *univerzalno*, *posebno*, *dvosmisleno*, to su imena za imena. Nadalje, *tvrdnja*, *pitajnje*, *navedba*, *pripovijedanje*, *silogizam*, *propovijed*, *pobvalni govor* i mnogi drugi slični izrazi jesu imena jezičnih oblika. I sve je to raznoliko mnoštvo *pozitivnih* imena, uzetih radi označavanja nečega što postoji u prirodi ili što bi ljudska svijest mogla uzimati da postoji, poput postojećih ili zamišljenih tijela, postojećih ili zamišljenih svojstva tijela ili pak riječi i jezičnih oblika.

*Pozitivna
imena*

*Niječna
imena i
njihova
upotreba*

19. Postoje međutim i imena koja nazivamo *niječnim*, a to su zapisi u svrhu naznačavanja da neka riječ nije ime dotične stvari, poput *ništa*, *niko*, *beskonačan*, *nepodučiv*, *četiri manje tri* i slično. Ipak, ta su imena korisna u računanju ili za njegovo ispravljanje: naime, premda nisu imena ni za što, ona prizivaju u sjećanje naša ranija razmišljanja, jer nas navode na to da odbacimo neprikladno korištena imena.

20. Sva druga imena su samo zvukovi bez značenja, a takvih ima dvije vrste. Jednom, ako su nova, a njihovo značenje nije objašnjeno definicijom; skolastičari i zbunjeni filozofi skovali su svu silu takvih imena.

21. Druga vrsta je ona kad se od dvaju imena proturječnog i nedosljednog značenja napravi jedno, poput imena *netjelesno tijelo* ili (što je posve isto) *netjelesna supstancija* i još mnogo takvih. Naime, kad god je neka tvrdnja lažna, imena od kojih je sastavljena ne znače uopće ništa kad se spoje u jedno. Na primjer, ako je tvrdnja *Četverokut je okrugao* lažna, onda izraz *okrugli četverokut* ne znači ništa, nego je puki zvuk. Slično tome, ako je lažna tvrdnja da se vrlina može uliti, upuhati i ispuhati, onda su izrazi *ulivena vrlina*, *upuhana vrlina* isto tako nesuvisli i lišeni značenja kao i *okrugli kvadrat*. Zato je teško naići na neki nesuvisao izraz bez značenja, a da nije načinjen od nekih latinskih ili grčkih imena. Francuz će rijetko čuti da se našeg Spasitelja naziva izrazom *parole*, ali zato često imenom *verbe*. Ipak, riječi *verbe* i *parole* razlikuju se samo i jedino po tome što je jedna latinska, a druga francuska.

Razumijevanje

22. Kad netko čuje bilo koji govor i pri tome izluči one misli čijem označavanju su riječi toga govora i njihove veze bile namijenjene i postavljene, onda se za njega kaže da ih razumije. Dakle, *razumijevanje* nije ništa drugo do pojam²⁵ uzrokovano jezikom. Ako je jezik svojstven čovjeku (kao što jest, koliko znam), onda mu je isto tako svojstveno i razumijevanje. I zato, što se tiče besmislenih i lažnih tvrdnji, ukoliko su opće, o njima ne postoji nikakvo razumijevanje, premda mnogi misle da ih razumiju onda kad zapravo samo tiho ponavljaju riječi ili ih biraju u svijesti.

23. O tome koje vrste govora znače požudu, odbojnost i strast ljudskog uma, te o njihovoj upotrebi i zloupotrebi, govorit ću nakon što prvo budem govorio o strastima.

*Nepostojana
imena*

24. Imena stvari koje djeluju na nas, to jest, koje nam se sviđaju ili su nam odbojne, u običnim ljudskim razgovorima su *nepostojanog* značenja, jer niti iste stvari djeluju slično na sve ljude niti to vrijedi za istog

čovjeka u svako doba., Naime, budući da su sva imena postavljena radi označavanja naših zamisli, a svi naši doživljaji nisu ništa drugo do zamisli, ne možemo izbjeći da ne imenujemo različito stvari kad ih različito zamišljamo. Jer, premda je priroda zamišljene stvari ista, ipak, s obzirom na različitu građu tijela i predrasude mnijenja, raznolikost našega primanja daje svakoj stvari različito obojenje naših različitih strasti. Stoga u rasuđivanju moramo dobro paziti na riječi koje pored značenja onoga što zamišljamo o njihovoj prirodi imaju također i značenje naravi, sklonosti i interesa govornika. Takva su imena vrlina i poroka, jer netko naziva *mudrošću* ono što drugi naziva *strahom*; jedan naziva *surovošću* ono što drugi zove *pravdom*; jedan *rasipništvom* što drugi *velikodušnošću*; jedan opet *ozbiljnošću* što drugi *glupošću*, itd.²⁶ Zato takva imena nikada ne mogu biti istinske osnove ni za kakvo razmišljanje. To vrijedi također i za metafore i trope, ali oni su manje opasni jer sami najavljuju svoju nepostojanost, dok drugi to ne čine.

Poglavlje V.

O razboru i znanosti

1. Onaj tko *rasuđuje* ne radi ništa drugo nego razabire ukupni zbroj pomoću *zbrajanja* dijelova ili, s druge strane, razliku pomoću *oduzimanja* jedne količine od druge. Ako se to čini riječima, onda je to poimanje slijeda imena svih dijelova prema imenu cjeline i, opet, iz imena cjeline ili jednog dijela prema imenu drugog dijela. Premda kod nekih stvari (kao kod brojeva) osim zbrajanja i oduzimanja dajemo imena i drugim operacijama, poput *množenja* i *dijeljenja*, ipak se radi o istom, jer množenje je samo međusobno zbrajanje jednakih stvari, a dijeljenje opet samo oduzimanje jednog te istog koliko god puta se može. Te operacije nisu svojstvene samo brojevima već svim vrstama stvari koje se mogu međusobno dodavati ili oduzimati. Jer kao što aritmetičari poučavaju u zbrajanju i oduzimanju *brojevima*, tako geometričari poučavaju u istome s *rtama*, *likovima* (čvrstim i plošnim), *kutovima*, *razmjerima*, *vremenu*, *stupnjevima brzine*, *sile*, *snage* i sl. Logičari poučavaju u istome sa

Što je razbor

Definicija razbora *sljedovima riječi*, tj. zbrajanju dvaju *imena* da bi se sačinila *tvrdnja*, zbrajanju dviju *tvrdnji* da bi se sačinio *silogizam*, i opet zbrajanju *više silogizama* da bi se sačinio *dokaz*. Tako oni od *zbroja* ili *zaključka silogizma* oduzimaju jednu *tvrdnju* da bi pronašli drugu. Pisci o politici zbrajaju *pakcije* [ugovore] da bi došli do ljudskih *dužnosti*; odvjetnici zbrajaju *zakone* i *činjenice* da bi došli do *ispravnog* i *pogrešnog* u djelovanju pojedinačnih ljudi. Da saberemo: u čemu god da ima mjesta *zbrajanju* i *oduzimanju*, u tome ima mjesta i *razboru*, a gdje god nema prostora za to, tamo ni *razbor* nema mjesta.

2. Iz svega toga možemo definirati (to znači: odrediti) što je to što mislimo pod riječju *razbor* kad ga ubrajamo u sposobnosti uma. RAZBOR u tome smislu nije ništa drugo do *računanje* (to jest, zbrajanje i oduzimanje) slijeda općih imena o kojima postoji slaganje, i to radi *zapisivanja* i *označavanja* naših misli. Nazivam to *zapisivanjem* onda kad računamo sami za sebe; *označavanjem* pak onda kad svoja računanja pokazujemo ili dokazujemo drugima.

Gdje je razbor ispravan

3. Kao što nevjšti ljudi u aritmetici moraju nužno griješiti, a sami profesori često mogu griješiti i krivo zbrajati, tako se isto i u bilo kojem drugom predmetu rasuđivanja oni najvjštiji, najpažljiviji i najuvježbaniji mogu prevariti i izvesti krive zaključke. Ne radi se o tome da je sam razbor uvijek ispravan razbor ili da je aritmetika posve izvjesno i nepogrešivo umijeće, već o tome da razbor nijednog pojedinca niti bilo koje skupine ljudi nije ništa izvjesniji od računa koji bi važio kao dobro izveden ako ga jednodušno odobri velika većina ljudi. Zato, kao što stranke u slučaju spora u računu moraju složno slijediti ispravan razbor prosuditelja ili suca, to jest, ili će se obje strane držati presude ili će njihov spor dovesti do tučnjave ili će spor ostati neodlučen zbog prirodnog pomanjkanja ispravnog razbora, tako je i u svim drugim raspravama. I kad oni koji sebe smatraju mudrijima od drugih, galame i svojataju točan razbor za suca, oni ne traže ništa drugo nego to da se stvari određuju samo prema njihovu vlastitom razboru. Ali to se u ljudskom društvu može trpjeti jednako tako malo kao kad se kod kartanja, nakon što bude određen adut, za adut traži svaki put onaj slijed karata kojih upravo imamo najviše u ruci. Jer oni koji hoće da svaka njihova strast, kako upravo prevlada u njima, bude uzeta za ispravan razum, i to u njihovim vlastitim sporovima, čine samo ovo: oni samim svojim zahtjevom odaju nedostatak ispravnog razuma.

4. Upotreba i svrha razbora nije traženje zbroja i istine iz jednog ili nekolicine zaključaka, udaljenih od prvih odredaba ili utvrđenih značenja imena, već u tome da se počne od njih i napreduje od jednog zaključka prema drugom. Naime, ne može biti nikakve izvjesnosti krajnjih zaključaka bez izvjesnosti svih onih tvrdnji i nijekanja na kojima se temelje i iz kojih su izvedeni. Kad neki gospodar obitelji vrši obračun i sabire iznose svih izdatih računa za troškove, a pri tome ne gleda ni kako su svaki račun zbrojili oni koji su mu ga izdali niti pak za što zapravo plaća, on pri tome ne koristi sebi ništa više nego kad bi naprosto prihvatio te račune vjerujući u sposobnost i poštenje svakog izdavatelja. Tako je i pri rasuđivanju o svim drugim stvarima: onaj tko prihvaća zaključke iz povjerenja prema tvorcu, a ne izvodi ih iz prvih stavaka svakog računanja (a to su značenja imena utvrđena definicijama), on ide u krivom pravcu. Taj ne zna ništa, već samo vjeruje.

*Upotreba
razbora*

5. Kad netko računa ne koristeći riječi, a to se može činiti u nekim posebnim stvarima (kao npr. kad nešto vidimo i nagađamo što je tome vjerojatno prethodilo ili će vjerojatno slijediti), dakle, ako to što je mislio da vjerojatno slijedi, ne slijedi, ili pak ono za što je mislio da je vjerojatno prethodilo, zapravo nije prethodilo, to se zove GREŠKA, a tome su podložni i oni najpromišljeniji. No, kad rasuđujemo pomoću riječi općeg značenja i dođemo do općeg zaključka koji je kriv, to je zapravo BESMISLICA ili nesuvisao govor, iako se obično naziva *greškom*. Jer, greška je samo zabluda u pretpostavljanju da je nešto već prošlo ili da će doći, i premda nije prošlo ili nije bilo nešto buduće, u tome se nije dala otkriti nikakva nemogućnost. Kad izričemo neku opću tvrdnju, njezina se mogućnost može pojmiti samo ako je istinita. Riječi pomoću kojih poimamo samo zvuk, nazivamo *bесmисlenim*, *bez značenja* i *nesuvislim*. Stoga, ako bi mi netko govorio o *okruglom četverokutu*, ili *akcidentu kruba u siru* ili *nematerijalnoj supstanciji*, ili o *slobodnom subjektu*, o *slobodnoj volji* ili ma čemu *slobodnom*, osim u značenju *lišeno ograničenja nekom suprotnošću*,²⁷ neću reći da je u krivu, nego da su njegove riječi bez značenja, to jest, *bесmislene*.

*Pogreška i
besmislica*

6. Prethodno sam (u drugom poglavlju) rekao da je čovjek nadmašio sve druge životinje sposobnošću da nakon što pojmi nešto bude u stanju ispitati posljedice toga i kakve bi učinke mogao izvesti pomoću toga. Sada pak dodajem sljedeći stupanj iste prednosti, naime to da pomoću riječi svede sve zaključke koje pronade na pravila nazvana *teoremima* ili *aforizmima*. To jest, on može rasuđivati ili računati ne samo

u brojevima nego u svemu drugome od čega se nešto može dodati ili oduzeti od nečeg drugog.

7. No, tu prednost umanjuje jedna druga, a to je sposobnost za nesuvislost kojoj nije podložno ni jedno drugo stvorenje osim čovjeka. Od ljudi, opet, tome najviše podliježu oni koji predaju filozofiju. Jer, najveća je istina ono što Ciceron negdje kaže o njima, naime, da ništa ne može biti tako nesuvislo, a da se ne može naći u filozofskim knjigama.²⁸ Razlog tome je očigledan. Naime, među njima nema ni jednoga tko bi počeo svoje rasuđivanje od definicija ili objašnjenja imena kojima će se koristiti. Ta se metoda koristi samo u geometriji, a njezini zaključci su time postali nesumnjivi.

*Uzroci
besmislice*

8. Prvi uzrok besmislenih zaključaka pripisujem nedostatku metode, utoliko što oni ne počinju rasuđivanje od definicija, to jest od utvrđenih značenja riječi. To je kao kad bismo htjeli računati bez poznavanja vrijednosti brojevnih izraza *jedan*, *dva* i *tri*.

9. Budući da se sva tijela unose u račun pod različitim vidovima (koje sam spomenuo u prethodnom poglavlju), a ti se vidovi nazivaju različito, iz brkanja i neprikladnog povezivanja njihovih imena u tvrdnje proizlaze različite besmislice. Stoga,

10. Drugi razlog besmislenih tvrdnji pripisujem tome što se imena *tijela* daju *nebitnim svojstvima* ili imena *nebitnih svojstava tijelima*; to čine oni koji kažu da se *vjera ulijeva* ili *udabnjuje*; naime, ništa osim tijela ne može se *upubati* ili *udabnuti* u bilo što. Ili pak to čine oni koji za *protezanje* kažu da je *tijelo*, za *priviđenja* da su to *dubovi*, itd.

11. Treći razlog pripisujem tome što se imena *slučajnih svojstava* tijela *izvan nas* daju *slučajnim svojstvima* na našim *vlastitim tijelima*, kao što čine oni koji kažu *da je boja u tijelu*, *zvuk u zraku*, itd.

12. Četvrti razlog je u tome što se imena *tijela* daju *imenima* ili *jezičnim oblicima*, kao što čine oni koji kažu da *postoje univerzalne stvari*, *živo stvorenje je rod* ili *nešto opće*, itd.

13. Peti uzrok je u tome što se imena *slučajnog svojstva* daju *imenima* i *govornim oblicima*; to čine oni koji kažu da je *narav neke stvari njezina odredba*, da je *nečija zapovijed njegov zakon*, i slično.

14. Šesti je upotreba metafora, tropa i drugih retoričkih figura umjesto pravih riječi. Premda je u običnom govoru dopušteno reći, na primjer,

put ide ili vodi ovamo ili onamo, poslovice kaže ovo ili ono (dočim put ne može hodati niti poslovice može govoriti), u iskaznom računu i traženju istine takav govor nije dopustiv.

15. Sedmi je u imenima koja ne znače ništa,²⁹ nego su samo uzeta i naučena napamet iz skolastike, poput *hipostatski*, *transsubstancijalizirati*, *konsupstantirati*, *vječno-sada*, i slična bajanja skolastičara.

16. Onaj tko je u stanju izbjeći te stvari, neće lako pasti u bilo kakvu besmislicu, osim zbog dužine izvođenja u kojemu će možda zaboraviti što je bilo prije. Jer, svi ljudi po prirodi rasuđuju slično i ispravno, ako su im ispravna načela. Tko je toliko glup da bi pravio grešku u geometriji i ustrajavao na njoj nakon što mu je netko otkrije?

17. Otuda se čini da nam razbor nije prirodan, poput osjeta ili pamćenja, niti se pak stječe iskustvom poput promišljenosti, nego se stječe radinošću, i to, prvo, umijećem prikladnog davanja imena, i drugo, stjecanjem dobre i sredene metode u kretanju koje počinje od prvih sastojaka, a to su imena, do tvrdnji stvorenih njihovim međusobnim spajanjem, i tako do silogizama koji su veze jedne tvrdnje s drugima, sve dok ne dođemo do znanja svih zaključaka iz imena koja pripadaju nekom predmetu. To je ono što zovemo ZNANOST*. I dok su osjet i pamćenje samo znanje neke činjenice koja je nešto prošlo i nepovratno, *znanost* je znanje slijeda i međusobne ovisnosti činjenica. Pomoću nje mi iz onoga što sad možemo učiniti znamo kako učiniti nešto što ćemo htjeti, ili slično, u neko drugo vrijeme. Jer, kad vidimo kako, iz kojih uzroka i na koji način nešto postaje, onda, nakon što steknemo moć nad sličnim uzrocima, uvidamo kako ovi mogu proizvesti slične učinke.

18. Otuda djeca uopće nisu obdarena razborom sve dok ne steknu upotrebu jezika. Ona se samo zovu razumnim bićima zbog očigledne sposobnosti da se u budućnosti koriste razumom. Premda se najveći broj

* (Engl. *science*): Premda je Hobbes do sada koristio taj termin jednoznačno u smislu znanosti, ovdje gdje je riječ o definiciji, značenje termina je općenitije i obuhvaća svako razložno znanje, utemeljeno na postupku izvođenja. Takvo određenje je nužno, ali ne i dovoljno za znanje u smislu znanosti, a Hobbes ovdje implicitno uvodi dvoznačnost latinskog termina 'scientia'. Ipak, budući da Hobbes često koristi i izraz 'knowledge' u smislu gotovog znanja, a 'cognition' za spoznaju, termin 'science' prevodim izrazom 'znanost' gdje god je to moguće. Dvojno značenje termina 'science' važno je i zbog rasprava u suvremenoj epistemologiji. (prev.)

ljudi donekle služi rasuđivanjem, kao kod računanja do određenog stupnja, ono im ipak malo služi u običnom životu; oni se u njemu upravljaju, neki bolje neki gore, prema razlikama u iskustvu, brzini pamćenja i sklonosti različitim ciljevima, a osobito pak sukladno dobroj ili zloj sreći i pogreškama drugih. Što se pak tiče *znanosti* ili pravila o djelovanju, toliko su daleko od njih da ni ne znaju što je to. Geometriju smatraju čaranjem. Što se tiče ostalih znanosti, oni koji su donekle napredovali u njima da mogu uvidjeti kako se stječu i kako nastaju, a nisu naučili njihova počela, nalikuju u tome djeci koja nemaju pojma o rađanju i vjeruju ženama koje im pričaju da njihova braća i sestre nisu rođeni nego da su nađeni u kupusu.

19. No, oni koji ne znaju ništa od *znanosti*, u boljem su položaju i u plemenitijem stanju sa svojom prirodnom razboritošću od onih koji s krivim rasuđivanjem ili povjerenjem u one koji krivo rasuđuju dolaze do lažnih i besmislenih općih pravila. Jer ne navodi ljude na lutanje toliko nepoznavanje uzroka i pravila koliko to što se pouzdavaju u kriva pravila i što za uzroke onoga čemu teže ne uzimaju ono što jest, već prije uzrok suprotnog.

20. Da zaključimo, svjetlo ljudskih umova su jasne riječi, ali sročene najprije pomoću točnih odredaba i očišćene od dvoznačnosti; *razum* je *korak*, *put* je uvećavanje *znanosti*, a *cilj* je korist čovječanstva. Nasuprot tome, metafore, nesuvisle i dvosmislene riječi su poput *ignes fatui*,³⁰ a rasuđivanje pomoću njih je lutanje među bezbrojnim besmislicama, njihov cilj je raspravljanje i pobuna ili omalovažavanje.

Razboritost i mudrost, i razlika među njima

21. Kao što mnogo iskustva predstavlja *razboritost*, tako i mnogo znanja predstavlja *mudrost*. Naime, premda mi imamo jedno ime za oboje, mudrost, Latini su uvijek razlikovali *prudentia* i *sapientia*, nazivajući onom prvom iskustvo, a ovom drugom znanje. No, da bismo ih jasnije razlikovali, pretpostavimo nekoga tko je obdaren izvanrednom prirodnom vičnošću i spretnošću u rukovanju oružjem, i nekoga tko je toj vještini pridodao i neko stečeno znanje o tome gdje može nanijeti povredu ili raniti svoga neprijatelja u svakom mogućem položaju ili stavu. Sposobnost onoga prvog prema sposobnosti ovog drugog bila bi kao razboritost naprama mudrosti; obje su korisne, ali je samo ova druga nepogrešiva. Međutim, oni koji vjeruju samo autoritetu knjiga i kao slijepci slijede slijepca, slični su onome tko vjeruje krivim pravilima učitelja mačevanja i smjelo nasrće na nekog protivnika koji će ga ubiti ili osakatiti.

22. Od znakova znanosti jedni su izvjesni i nepogrešivi, a neki neizvjesni. Izvjesni su onda kad onaj tko svojata znanost o bilo čemu doista zna i poučavati istu, to jest, razgovijetno pokazati njezinu istinu nekome drugom. Neizvjesni su onda kad samo neki pojedini događaji potvrđuju njegovo svojatanje, a u više prilika se pokazu samo puke tvrdnje. Znakovi razboritosti su svi neizvjesni, jer nemoguće je motriti pomoću iskustva i pamtiti sve okolnosti koje bi mogle izmijeniti ishod. No, u bilo kojem poslu za koji nemamo nepogrešivo znanje kojim bismo mogli napredovati, odricanje od prirodnog rasuđivanja i rukovođenje općim pravilima pročitanim u knjigama i podložnim mnogim iznimkama znak je ludosti i općenito se naziva cjepidlačenjem. Čak i od onih koji u državnim savjetima vole pokazivati svoju političku i povjesničku načitanost, malo njih to čini u svojim domaćim poslovima gdje je riječ o osobnim interesima. Doduše, oni imaju dovoljno razboritosti za svoje vlastite privatne poslove, no u javnima se više bave izučavanjem koliko su glasoviti po pameti nego uspjehom nečijeg tuđeg posla.

*Znakovi
znanosti*

Poglavlje VI.

O nutarnjim počelima voljnih kretanja, općenito zvanih strastima, i oblicima govora kojima se iskazuju

1.³¹ Kod životinja postoje dvije vrste *kretanja* koje su im svojstvene: jedna se vrsta naziva *vitalnim*, otpočinje rođenjem i nastavlja se bez prekida kroz cijeli život, kao što je *krvotok*, *bilo*, *disanje*, *probava*, *hranjenje*, *izlučivanje* itd. Tim gibanjima nije potrebna nikakvu pomoć predodžbe. Druga vrsta je *duševno kretanje* koje se još naziva i *voljnim*, poput *ići*, *govoriti* ili *micati* nekim udom onako kako smo prethodno uobrazili u svijesti. Da je osjet kretanje u organima i unutrašnjim dijelovima ljudskog tijela uzrokovan djelovanjem onoga što vidimo, čujemo itd., te da je uobražaj samo ostatak onog istog kretanja koje zaostaje nakon osjeta, to je već rečeno prethodno u prvom i drugom poglavlju. Budući pak

*Vitalno i
duševno
kretanje
Napor*

da *hodanje*, *govorenje* i slične voljne kretnje uvijek ovise o prethodnoj zamisli o *da li*, *kako* i *što*, očigledno je da je predodžba prvo unutrašnje počelo svakog voljnog kretanja. Premda neuki ljudi ne mogu ni zamisliti da tamo gdje nisu vidljive nikakve pokrenute stvari uopće postoji bilo kakvo kretanje, ili pak da je prostor u kojemu se kreću (zbog svoje kratkoće) nezamjetan, sve to ne priječi da takva kretanja postoje. Jer, koliko god bio malen neki prostor, ono što se kreće kroz neki veći prostor, čiji je onaj manji jedan dio, mora se najprije kretati kroz onaj prvi. Prije nego što se pojave u hodanju, govorenju, udaranju i drugim vidljivim radnjama, ti mali začeci kretanja unutar ljudskog tijela, općenito se nazivaju NAPOR.

Poriv, želja, glad, žed, odbojnost itd.

2. Ako je to stremljenje usmjereno prema nečemu što ga uzrokuje, naziva se PORIVOM ili ŽELJOM, pri čemu je ovo drugo opći naziv, dok je ono prvo najčešće ograničeno na označavanje želje za hranom, to jest, na *glad* i *žed*. No, kad se stremljenje odvraća od nečega, obično se naziva ODBOJNOST. Te riječi za poriv i odbojnost <*apetit* i *averzija*> imamo od Latina, i obje označavaju kretanje: jedna znači približavanje nečemu, druga povlačenje od nečega. To označavaju i grčke riječi za istu stvar, koje glase *ὄρμη* i *ἀφορμή*. Naime, sama priroda često nameće ljudima istine o koje se kasnije spitiču kad traže nešto što je iznad prirode. Tako skolastika u samom porivu za hodanjem ili micanjem ne vidi uopće nikakvo stvarno kretanje; oni to nazivaju metaforičkim kretanjem, no to je samo nesuvisao govor. Naime, riječi se mogu nazvati metaforičkim, ali tijela i kretanje ne mogu.

Ljubav, mržnja

3. Ono što ljudi žele, za to se kaže da to VOLE, i, opet, da MRZE ono prema čemu imaju odbojnost. Zato su želja i ljubav jedno te isto, samo što željom uvijek označavamo odsustvo predmeta, a ljubavlju najčešće njegovo prisustvo. Tako i odbojnošću označavamo odsustvo predmeta, a mržnjom prisustvo.

4. Od raznih poriva i odbojnosti neki su ljudima urođeni, poput poriva za hranom, za izlučivanjem i olakšavanjem³² (koji se također, a možda i prikladnije, mogu nazvati odbojnošću prema onome što osjećaju u svojim tijelima), te još neki drugi malobrojni porivi. Drugi porivi, koji su porivi za nečim posebnim, proizlaze iz iskustva i iskušavanja njihova učinka na nas same ili na druge ljude. Jer za onime o čemu ne znamo ništa ili za što ne vjerujemo da postoji, ne možemo imati nikakvu želju osim te da ga kušamo i isprobavamo. No, odbojnost gajimo ne

samo prema stvarima za koje znamo da su nam naštetile, već i prema onima za koje ne znamo hoće li nam štetiti ili ne.

5. Za ono pak što niti želimo niti mrzimo, kaže se da to *preziremo*. Tako, *Prezir* PREZIR nije ništa drugo do nepokretnost ili nepopustljivost srca, opiranje djelovanju nekih stvari; to dolazi ili otud što nešto drugo, neki moćniji predmeti, već pokreću srce, ili pak zbog pomanjkanja iskustva s time.

6.³³ Budući pak da je sastav ljudskog tijela u neprestanoj mijeni, nemoguće je da bi uvijek iste stvari uzrokovale u njemu iste porive i odbojnosti, još manje da bi se svi ljudi mogli složiti u želji za bilo kojim istovjetnim predmetom.

7. No, što god bilo predmet nečijeg poriva ili želje, to je ono što on sa svoje strane naziva *dobro*, dok predmet svoje mržnje i odbojnosti naziva *zlom*, a predmet svoga prezira *ništavnim* i *bezvrijednim*. Naime, te riječi *Dobro i zlo* dobro, zlo i bezvrijedno koriste se uvijek u odnosu prema osobi koja ih koristi. Nema ničega što je naprosto i apsolutno takvo niti pak postoji ikakvo opće pravilo za dobro i loše koje bi se moglo uzeti iz prirode samih predmeta, već samo iz osobe čovjeka (tamo gdje ne postoji država), ili (tamo gdje postoji država) iz osobe koja predstavlja, ili iz nekog presuditelja ili suca koga nesložni ljudi postavljaju sporazumno i uzimaju njegovu presudu za pravilo.

8. Latinski jezik ima dvije riječi čije se značenje približava riječima za dobro i loše, ali nisu posve iste; to su *pulchrum* i *turpe*. Prva od njih označava ono što po nekim vidljivim znakovima obećava dobro, a druga ono što obećava zlo. U našem jeziku nemamo tako općenite nazive da bismo to izrazili. No, za *pulchrum* u nekim stvarima kažemo *ljubak*, u drugima opet *lijep*, *pristao*, *krasan*, *dičan*, *zgodan* ili *dopadljiv*;^{*} za *turpe* opet *gnusan*, *nakazan*, *ružan*, *podao*, *odvratan*^{**} i slično, kako već zahtijeva predmet. Sve te riječi, izrečene na svome pravom mjestu, označavaju samo izraz ili izgled koji obećavaju nešto dobro ili loše. Otuda postoje tri vrste dobrog: dobro po obećanju, to jest *pulchrum*; dobro po učinku, kao što je željeni ishod, koje se naziva *jucundum*, *ugodno*; i dobro kao sredstvo, koje se naziva *utile*, *korisno*. Isto toliko vrsta lošeg: *loše* po obećanju je ono što nazivaju *turpe*; loše po učinku i ishodu, jest *molestum*, *mrsko*, *neugodno*; i loše kao sredstvo, *inutile*, *nekorisno*, *štetno*.

* Engl. *beautiful, handsome, gallant, honourable, comely* ili *amiable* (prev.)

** Engl. *foul, deformed, ugly, base, nauseous* (prev.)

9. Kao što je kod osjeta ono što je stvarno u nama bilo (kako sam rekao prije) samo kretanje, uzrokovano djelovanjem izvanjskih predmeta, ali se zato oku javlja kao svjetlo i boja, uhu kao zvuk, nosnicama kao miris, itd., tako isto, kad se djelovanje istog predmeta nastavi od očiju, ušiju i drugih organa prema srcu, stvarni učinak na njega također nije ništa drugo do gibanje ili stremljenje, koja se sastoji od poriva ili odbojnosti spram predmeta koji se kreću. Međutim, pojava ili osjet tih kretanja je ono što zovemo *radošću* ili *nezadovoljstvom duba*.

Užitak, odbojnost 10. Za to kretanje koje se naziva porivom, a njegova pojava *radost* i *užitak*, čini se da ojačava i potpomaže ono vitalno kretanje; zato takve stvari koje uzrokuju radost nisu neprikladno nazivane *jucunda* (*a juven-do*), od pomagati i pojačavati, dok ono suprotno, *molesta, odbojno*, dolazi od ometati i pomućivati vitalno kretanje.

11. Otuda je *ugoda* (ili *radost*) pojava ili osjećaj nečeg dobrog, a *mučenjje* ili *neugoda* je pojava ili osjećaj nečeg zlog. Prema tome, sav poriv, želja i ljubav praćena je više manje nekom radošću, a sva mržnja i odbojnost s više ili manje neugode i odvratnosti.

Čulne ugone 12. Neke ugone ili radosti nastaju iz osjeta nekog prisutnog predmeta, i njih se može zvati *osjetilnim ugodama* (otuda je izraz *osjetilan*, onako kako ga neki koriste samo da bi ga osudili, neprimjeren sve dok ne postoji zakon). U tu vrstu spadaju i sva opterećenja i olakšavanja tijela, i sve ono što je ugodno *vidu, slubu, mirisu, okusu i dodiru*. Drugi užici proizlaze iz predviđanja ishoda ili posljedica stvari, to jest, stvaraju li u čulima ugodu ili neugodu. To su *umne ugone* kod onoga tko izvodi te zaključke, i općenito se nazivaju RADOST. Slično tome, neugode su nešto u osjetu i nazivaju se BOL; druge su u očekivanju posljedica i nazivaju se TUGA.

*Umne ugone
Radost, bol,
tuga*

13. Te jednostavne strasti zvane *poriv, želja, ljubav, odbojnost, mržnja, radost* i *tuga* dobivaju različita imena za različite svrhe. Tako najprije, kad slijede jedna drugu, nazivaju se različito, već prema uvjerenju koje ljudi imaju o vjerojatnosti da će postići ono što priželjkuju. Kao drugo, prema poželjnom ili omrznutom predmetu. Treće, ako se uzme u obzir više njih zajedno. Četvrto, zbog same promjene ili slijeda.

Nada 14. *Poriv*, praćen uvjerenjem o postizanju, zove se NADA.

Beznade 15. Isto to, ali bez takvog uvjerenja, BEZNADE.

Strah 16. *Odbojnost*, praćeno uvjerenjem o povredi predmetom, zove se STRAH.

17. Isto to, s nadom u izbjegavanje te povrede pružanjem otpora, *Hrabrost*
HRABROST.
18. Iznenadna *hrabrost* – SRDŽBA. *Srdžba*
19. Postojana *nada* – POUZDANJE u samoga sebe. *Pouzdanje*
20. Stalno *beznađe* – NEPOVJERENJE prema sebi. *Nepovjerenje*
21. *Srdžba* prema velikim povredama, nanesenim drugima, kad pomišljamo da je to učinjeno ranjavanjem, OGORČENOST. *Ogorčenost*
22. *Želja* za dobrim nekome drugome, DOBROHOTNOST, DOBRA VOLJA, *Dobrohotnost,*
MILOSRĐE; ako je prema ljudima općenito, BLAGORODNOST. *blagorodnost*
23. *Želja* za bogatstvima – POHLEPNOST. Ta riječ se uvijek koristi u *Pohlepnost*
značenju pokude, jer ljudi koji se takmiče oko toga uvijek su nezadovoljni tuđim uspjesima. Ipak, ta se želja po sebi može osuđivati ili odobravati, već prema sredstvima kojima se traže ta bogatstva.
24. *Želja* za položajem ili prednošću – ČASTOLJUBLJE; taj se izraz koristi *Častoljublje*
i u lošijem smislu, iz prethodno navedenog razloga.
25. *Želja* za stvarima koje tek slabo vode k našim ciljevima, te strah od *Sitnodušnost*
stvari koje su tek neznatna smetnja – SITNODUŠNOST.
26. *Prezir* prema sitnim pomoćima i smetnjama – VELIKODUŠNOST. *Velikodušnost*
27. *Velikodušnost* u smrtnoj pogibelji ili pri ranjavanju – JUNAŠTVO, *Junaštvo,*
ČVRSTINA. *čvrstina*
28. *Velikodušnost* u trošenju bogatstava – DAREŽLJIVOST. *Darežljivost*
29. *Sitnodušnost* u tome istome – KUKAVNOST, BIJEDA ili ŠKRTOST, već *Škrtost*
prema tome je li dopadljiva ili nije.
30. *Ljubav* prema drugima radi društva – LJUBAZNOST. *Ljubaznost*
31. *Ljubav* prema drugima samo radi ugađanja osjetilima – PRIRODNA *Prirodna*
POŽUDA. *požuda*
32. *Ljubav* prema tome istome koju dobivamo čežnjom, tj. zamišljanjem *Naslada*
prošlih uživanja – NASLADA.
33. Pojedinačna *ljubav* prema određenoj osobi, praćena željom da bude- *Ljubavna*
mo isto tako voljeni – LJUBAVNA STRAST. To isto, sa strahom da ljubav *strast,*
nije uzajamna – LJUBOMORA. *ljubomora*

- Osvetoljubivost* 34. *Želja*, uz nanošenje povrede nekome, da taj prezre nešto svoje vlastito – OSVETOLJUBIVOST.
- Znatiželja* 35. *Želja* za znanjem zašto i kako – ZNATIŽELJA. Takva ne postoji ni kod jednog živog stvorenja osim kod *čovjeka*, tako da se čovjek ne razlikuje od *životinja* samo razumom, nego i tom svojom posebnom strašću. Kod životinja poriv za hranom i druge osjetilne ugone svojom prevlašću uklanjaju brigu za znanjem uzroka, a ona je požuda uma koja uz stalnost sreće u trajnom i neumornom rađanju znanja nadmašuje kratku silinu svake putene ugone.
- Religija, praznovjerje* 36. *Strah* od nevidljive sile izmišljene u svijesti ili zamišljene iz javno dopuštenih priča jest RELIGIJA; iz nedopuštenih – PRAZNOVJERJE.³⁴ Ako je zamišljena sila uistinu takva kakvu zamišljamo, onda je to ISTINSKA RELIGIJA.
- Panični strah* 37. *Strah* lišen shvaćanja zašto i od čega, je PANIČNI STRAH, nazvan tako prema pričama koje uzimaju Pana za svoga tvorca. Doduše, kod onoga tko osjeća takav strah, uvijek isprva postoji neko shvaćanje uzroka, no kad se svi razbježe u danom slučaju, svatko pretpostavlja da oni drugi znaju zašto. Otuda se ova strast javlja samo u gomili ili množtvu ljudi.
- Divljenje* 38. *Radost* u saznavanju novog je DIVLJENJE; svojstveno je čovjeku jer izaziva poriv za spoznavanjem uzroka.
- Gordost, taština* 39. *Radost* koja nastaje iz zamišljanja naše vlastite snage i sposobnosti, to je onaj zanos uma koje se naziva GORDOST; ukoliko se temelji na iskustvu vlastitih prethodnih postupaka, onda je istovjetan s *pouzdanjem*; ako se pak temelji samo na tuđem laskanju ili ga sami pretpostavljamo jer se veselimo posljedicama, onda se to zove isprazna gordost, TAŠTINA*. To ime je dano s pravom jer, dok dobro utemeljeno *pouzdanje* rađa nastojanjem, dotle puko pretpostavljanje snage to ne čini, i zato se s pravom naziva *ispraznim*.
- Potištenost* 40. *Žalost* zbog uvjerenja da ne posjedujemo moć naziva se POTIŠTENOST uma.

* (Engl. *vain-glory*): Zbog Hobbesova etimološkog naglašavanja momenta ispraznosti, izraz 'taština' uvodim frazom 'isprazna gordost', premda ni izraz 'isprazna taština' ne bi bio posve pleonastičan; Hobbesov kriterij je opravdana samopouzdanost nasuprot tuđem laskanju, no netko može biti opravdano gord, ali ne manje samoljubiv i opet tašt. (prev.)

41. *Taština*, koja se sastoji u izmišljanju i pretpostavljanju sposobnosti o samima sebi, za koje znamo da ne postoje, najčešće se dešava mladim muškarcima, a pothranjuju je pripovijesti i izmišljotine o velikim ljudima. No, često se ispravlja u zrelo doba i zaposlenjem.

42. *Iznenadna gordost* je ona strast što izaziva izraze na licu koji se nazivaju **SMIJEH**; izaziva ga ili neki vlastiti iznenadni čin, koji ljudima stvara ugodu, ili zamjećivanje nečeg izobličenog na nekome drugom, u usporedbi s kojim ljudi onda iznenada povlađuju samima sebi. To se najčešće događa onima koji su svjesni i najmanjih sposobnosti u samima sebi, onima koji su prisiljeni da samima sebi ugađaju tako da primjećuju nesavršenosti na drugim ljudima. Zbog toga je veliko ismijavanje tuđih nedostataka znak sitnodušja. Jer jedno od svojstava velikih duhova jest pomaganje i oslobađanje drugih od poruge kao i uspoređivanje samo s onim najsposobnijim.

*Iznenadna
gordost,
smijeh*

43. Suprotno tome, *iznenadna potištenost* je strast koja uzrokuje **PLAČ**; izazivaju ga događaji poput iznenadnog nestanka neke žarke nade ili nekog oslonca vlastite snage. Tome su najviše podložni oni koji uglavnom ovise o izvanjskoj pomoći, kao što su žene i djeca. Zato neki plaču zbog gubitka prijatelja, neki zbog njihove neljubaznosti, drugi opet zbog toga što pomirenje iznenada koči njihovu misao o osveti. No, u oba slučaja, i smijeh i plakanje su iznenadne kretnje, a navika povlači i jedno i drugo. Ta, nitko se ne smije na stare dosjetke niti itko plače zbog neke stare nesreće.

*Iznenadna
potištenost,
plač*

44. *Žalost* zbog otkrića nekog nedostatka sposobnosti je **SRAM**, odnosno strast koja se sama otkriva **CRVENILOM**; ona se sastoji u shvaćanju nečeg nedostojnog. Kod mladih ljudi znak je ljubavi za dobrim glasom, pa je preporučljiva, kod starijih je znak istog, ali budući da se javlja prekasno, nije preporučljiva.

*Sram,
crvenilo*

45. *Prezir* prema dobru glasu naziva se **BEZOBZIRNOST**.

Bezobzirnost

46. *Žalost* zbog nesreće drugih je **SAMILOST**, i nastaje iz zamišljanja da slična nesreća može zadesiti nas same, te se zato također zove **SAŽALJENJE** ili, izrazom današnjeg vremena, **SUOSJEĆANJE ZA BLIŽNJEG**. Zbog toga, najbolji ljudi imaju najmanje samilosti za nesreću zbog velike grešnosti, dok samilost za istu nesreću mrze oni koji sebe smatraju najmanje podložnim.

Samilost

- Okrutnost* 47. *Prezir* ili neosjetljivost za nesreću drugih je ono što ljudi nazivaju OKRUTNOST, koja proistječe iz osjećaja sigurnosti vlastite sudbine. Jer, ne smatram mogućim da bi netko nalazio užitak u velikim mukama drugih ljudi bez nekog drugog vlastitog cilja.
- Suparništvo, zavist* 48. *Žalost* zbog uspjeha nekog takmaca u bogatstvu, časti ili drugom dobru, ako je prati težnja da svoje vlastite sposobnosti ojačamo do istog stupnja ili ga nadmašimo, naziva se SUPARNIŠTVOM; ako je pak udružena s težnjom da uklonimo ili ometemo takmaca, onda je ZAVIST.
- Odlučivanje* 49. Kad u ljudskom duhu naizmjenično nastaju porivi, odbojnosti, nade i strahovi, koje se tiču jedne te iste stvari, ili pak kad u naše misli dođu jedna za drugom razne dobre i zle posljedice činjenja ili nečinjenja dotične stvari, tako da jednom imamo poriv za njome, drugi put odbojnost prema njoj, drugi put opet nadu da smo je sposobni učiniti, potom opet beznade ili strah da to pokušamo, taj ukupni zbroj želja, odbojnosti, nada i strahova koji se nastavlja sve dok to o čemu je riječ ne bude ili učinjeno ili smatrano nemogućim, jest ono što nazivamo ODLUČIVANJE*.
50. Zato ne postoji *odlučivanje* o prošlim stvarima, jer očigledno je nemoguće da one budu promijenjene, niti pak o onome za što znamo da je nemoguće ili se smatra takvim; za takvo odlučivanje ljudi znaju ili smatraju da je uzaludno. O nemogućim stvarima koje smatramo mogućima možemo se slobodno odlučivati, a da ne znamo da je uzaludno. Naziva se *odlučivanjem*, jer to je dokončavanje *slobode* da nešto činimo ili ne činimo, i koju smo imali već prema porivu ili odbojnosti prema tome.
51. Taj naizmjenični slijed poriva, odbojnosti, nada i strahova ne postoji ništa manje ni u drugim bićima nego u čovjeku, i zbog toga se životinje također odlučuju za nešto.
52. Za svako *odlučivanje* kažemo da se *dovršava* onda kad ono o čemu se odlučuje bude ili učinjeno ili se smatra nemogućim; jer do tada zadržavamo slobodu činjenja ili nečinjenja, već prema porivu ili odbojnosti.
53. Kod *odlučivanja*, onaj posljednji poriv ili posljednja odbojnost prema nečemu, koji neposredno ide uz djelovanje ili propuštanje djelovanja, jest

* (Engl. *deliberation*): *Odlučivanje, promišljanje* u smislu 'odlučiti se za nešto nakon promišljanja'; koliko je Hobbesu važan ovaj 'psihološki' opis pojma vidi se odmah u sljedećem paragrafu gdje evocira etimološku vezu između 'deliberation' i 'liberty'. (prev.)

ono što nazivamo VOLJOM, činom *htijenja* (ne sposobnošću). Životinje koje posjeduju *odlučivanje* također nužno moraju posjedovati *volju*. *Volja* Odredba *volje* koju općenito daje skolastika,³⁵ naime to da je volja *razumski poriv*, nije valjana. Kad bi bila, ne bi postojao nikakav voljni akt protiv razuma. Jer *voljni akt* je ono što proizlazi iz *volje* i ni iz čega drugog. Ako umjesto razumskog poriva kažemo da poriv proistječe iz prethodnog odlučivanja, onda je ta odredba istovjetna s onime što sam dao ovdje. *Volja je stoga krajnji poriv kod odlučivanja*. Premda u običnom govoru kažemo da je netko jednom imao volju da učini nešto, ali je to propustio, to je zapravo ipak samo sklonost koja još ne čini voljno djelovanje; jer djelovanje ne počiva na tome, nego na krajnjoj sklonosti ili porivu. Jer, ako nadolazeći porivi svaku našu radnju čine voljnom, onda bi iz istog razloga sve nadolazeće odbojnosti trebale učiniti tu radnju ne-voljnom. Tako bi jedna te ista radnja trebala biti oboje, i voljna i ne-voljna.

54. Time postaje očigledno da *voljne radnje* nisu samo radnje koje vuku svoje početke iz pohlepe, častohleplja, požude i drugih poriva prema stvari o kojoj se radi, već i one koje vuku početke iz odbojnosti ili straha od posljedica koje proistječu iz nečinjenja.

55. Oblici govora kojima se izražavaju strasti djelomice su istovjetni, djelomice različiti od onih kojima izražavamo naše misli. Kao prvo, sve se strasti općenito mogu izraziti *indikativno*, poput *Volim, Bojim se, Premišljam se, Hoću, Naređujem*. Ali neke strasti imaju po sebi naročite izraze, koje ipak nisu tvrdnje, osim onda kad služe tvorenju drugih zaključaka, pored one strasti iz koje su proistekli. Premišljanje se izražava i *konjunktivno*, a to je oblik govora prikladan za označavanje pretpostavki s njihovim posljedicama, poput: *Bude li se to učinilo, onda će slijediti ovo*. On se ne razlikuje od govora rasuđivanja, osim što se govor rasuđivanja zbiva u općim izrazima, dok se prosuđivanje najvećim dijelom tiče pojedinosti. Govor želje i odbojnosti je *imperativan*, poput *Učini to, Suzdrži se od onog*, a to je, ukoliko je jedna strana obavezna da čini ili da se suzdrži, *naredba*, a inače *molba* ili pak *savjet*. Govor taštine, ogorčenosti, samilosti ili osvetoljubivosti je *optativan*. Međutim, za želju za znanjem postoji naročit izraz nazvan *upitnim*, poput *Što je to, Kad će to, Kako se to radi, i Zašto to*. Za strasti ne vidim nikakve druge oblike govora, jer proklinjanje, zaklinjanje, psovanje i slično, nemaju značenje kao govor, već kao radnje uvriježenog govora.

*Oblici govora
u strastima*

56. Ti su oblici govora, velim, izrazi ili voljna naznačavanja naših strasti, ali nisu pouzdani znakovi, jer se mogu upotrijebiti proizvoljno, ovisno o tome imaju li oni koji ih koriste takve strasti ili nemaju. Najbolji znakovi da su strasti prisutne nalaze se ili u izgledu, u kretnjama tijela, radnjama i ciljevima ili nakanama za koje na drugi način saznajemo da ih netko ima.

*Očigledno
dobro i zlo*

57. Budući pak da porivi i odbojnosti kod promišljanja nastaju predviđanjem dobrih ili loših posljedica i slijeda radnji o kojima odlučujemo, tad dobar ili loš učinak toga ovisi o predviđanju dugog lanca posljedica, čiji kraj je rijetko tko u stanju sagledati. No, dokle netko može vidjeti, ako je dobro u tim posljedicama veće nego zlo, cijeli taj lanac je ono što pisci nazivaju *očiglednim* ili *vidljivim dobrom*. I obrnuto, kad zlo premašuje dobro, sve se to naziva *očiglednim* ili *vidljivim zlom*. Stoga onaj tko iz iskustva ili po razumu ima najveći i najsigurniji uvid u posljedice, taj sam odlučuje najbolje, i sposoban je dati najbolji savjet drugima, ako hoće.

Sreća

58. *Uzastopno uspijevanje* u postizanju onoga što netko želi s vremena na vrijeme, to jest, uzastopno napredovanje, jest ono što ljudi nazivaju SREĆOM. Mislim na sreću u ovom životu, jer, sve dok živimo na ovom svijetu, ne postoji takvo nešto poput trajne smirenosti duha. Život nije ništa drugo do kretanje i nikad ne može biti u većoj mjeri lišen želje ili straha nego što je lišen osjeta. Koju vrstu sreće je Bog namijenio onima koji ga predano štiju, to nećemo saznati ništa brže nego što ga možemo uživati. Jer, ima užitaka koji su nam sada jednako neshvatljivi kao što je nerazumljiv i skolastički izraz *blaženičko viđenje*.

*Pohvala,
veličanje,
μακαρισμός*

59. Oblik govora kojim ljudi označuju svoje mišljenje o dobroti bilo čega jest POHVALA. Ono pak čime označuju moć i veličinu neke stvari, to je VELIČANJE. A ono, opet, čime označuju mišljenje koje imaju o sreći nekog čovjeka, Grci su nazivali *μακαρισμός*, za što mi u našem jeziku nemamo riječi. Toliko će biti dovoljno o STRASTIMA za našu sadašnju svrhu.

Poglavlje VII.

O ciljevima ili odlukama govora*

1. Svaki *govor* kojim vlada želja za znanjem ima najmanje jedan *cilj*, ili po tome što se postiže ili po tome što se napušta. Gdje god u lancu govora dođe do prekida, postoji neki privremeni cilj.

2. Ako je govor čisto misaon, sastoji se od misli o tome da će nešto biti ili neće biti, da je nešto bilo ili da nije bilo, naizmjenično. Otud, gdje god da prekinemo lanac nečijeg govora, ostavljamo ga u pretpostavci o tome da *će biti* ili *neće biti*, da *je bilo* ili da *nije bilo*, sve to su *uvjerenja*. Ono pak što je u donošenju odluka o dobrom i zlom izmjenični poriv, to isto je u istraživanju istine *prošlog* i *budućeg* izmjenično uvjerenje. I kao što se zadnji poriv u donošenju odluka naziva *voljom*, tako se zadnje uvjerenje u traganju za istinom prošlog i budućeg naziva RASUDBOM ili *odlučnim* i *konačnim stavom* onoga tko *raspravlja*. I kao što se cjelokupni lanac izmjeničnih poriva u pitanju dobrog i zlog naziva *odlučivanjem*, tako se cijeli lanac izmjeničnih uvjerenja u pitanju istinitog ili lažnog naziva DVOJBA.

Rasudba ili konačni stav,

Dvojba

3. Ni jedno raspravljanje ne može završiti u apsolutnom znanju bilo prošlih bilo budućih činjenica. Naime, što se tiče znanja činjenica, ono je izvorno osjet, a potom pamćenje. Što se pak tiče znanja posljedica, za koje sam prethodno rekao da se naziva znanost, ono nije apsolutno, nego uvjetovano. Nitko ne može pomoću govora znati je li nešto bilo, da li jest i hoće li biti, a to znači apsolutno znati; može se znati samo to da, ako nešto jest, onda jest i nešto drugo, ako je ono bilo, onda je bilo i ovo, ako pak ono bude bilo, onda će biti i ovo. To znači uvjetovano znanje, ali ne znanje o slijedu stvari iz druge stvari, nego slijeda imena stvari iz drugog imena iste stvari.

4. Stoga, kad se misaoni govor prenese u jezik, kad počne definicijama riječi i kad se nastavi povezivanjem riječi u općenitije tvrdnje i, opet, njihovim povezivanjem u silogizme, njegov se kraj ili ukupni zbroj naziva zaključkom. Misao pak u svijesti, koja je time označena, jest ono

* *Discourse*: usp. prethodnu bilješku uz taj pojam u 3. poglavlju, str. 22., gdje Hobbes daje najopćenitiju definiciju diskursa; ovdje taj izraz poprima uobičajeno značenje rasprave. (prev.)

Znanost uvjetovano znanje ili znanje slijeda riječi koje se općenito naziva ZNANOST. Ako pak prvi temelj takva govora nisu definicije, ili, ako definicije nisu ispravno spojene u silogizme, tada je kraj ili zaključak

Mnijenje opet samo MNIJENJE, i to o istinitosti nečega što je rečeno, premda ponekad u nesuvislim i besmislenim riječima, bez mogućnosti razumijevanja. Kad dvoje ili više ljudi znaju za jednu te istu činjenicu, za

Savjest njih se kaže da su uzajamno SVJESNI toga, a to znači isto što i poznavati nešto zajednički. Budući da su najpogodniji svjedoci činjenica o nekom drugom ili trećem, uvijek je bilo i uvijek će biti na zlu glasu kao loš čin ako netko govori protiv svoje *savjesti*³⁶ ili pokvari i prisili drugoga da tako čini. Zato se pozivanje na savjest oduvijek uvažavalo u svim vremenima. Nakon toga su ljudi tu istu riječ koristili metaforički za znanje svojih vlastitih tajnih činjenica i tajnih misli. Zato se retorički kaže da je savjest kao tisuća svjedoka. I na kraju svega, oni koji su tako žestoko zaljubljeni u svoja nova mnijenja (makar ona nisu uvijek posve apsurdna) i tvrdokorno riješeni da ih se drže, dali su to uvaženo ime savjesti također i tim svojim uvjerenjima, kao da žele učiniti nezakonitim njihovo mijenjanje ili govor protiv njih, te tvrde da znaju kako su istinita ta uvjerenja iako najčešće znaju da to samo misle.

Vjerovanje, vjera 5. Kad nečiji govor ne počinje definicijama, on opet počinje od nekih drugih razmatranja, no i tada se naziva mnijenjem. Ili pak počinje od iskaza nekoga drugog čovjeka u čiju sposobnost spoznavanja istine i iskrenost u nesklonosti obmanjivanju onaj prvi ne sumnja. Tada se taj govor ne tiče u tolikoj mjeri stvari koliko osobe, a njezin ishod se naziva VJEROVANJEM ili VJEROM; *vjera* se tiče čovjeka, a *vjerovanje* i čovjeka i istine onoga što govori. Zato se u vjerovanju nalaze dva mnijenja, jedno u pogledu iskaza čovjeka, drugo u pogledu njegove vrline. *Imati povjerenja u, pouzdati se u nekoga, vjerovati nekome*, znači jedno te isto, naime, vjerovanje u nečijoj iskrenosti. Dočim *vjerovati u ono što je rečeno* znači samo vjerovanje u istinu iskaza. Međutim, moramo zapaziti da se ta fraza, *vjerujem u*, kao u latinskom *credo in*, ili u grčkom *πιστεύω ἔτις*, koristi samo u spisima o božanskim stvarima. Umjesto njih u drugim spisima se stavljaju izrazi poput *Vjerujem mu, Imam pouzdanja u njega, Imam povjerenje u njega, Oslanjam se na njega*, na latinskom *credo illi, fido illi*, i na grčkom *πιστεύω αὐτό*. Ta je nebičnost u crkvenoj upotrebi te riječi izazvala mnogo rasprave o pravom predmetu kršćanske vjere.

6. Međutim, pod *vjerovati u*, onako kako se koristi u vjeri, ne misli se na pouzdanje u osobu, već na ispovijedanje i priznavanje učenja. Jer,

ne vjeruju samo kršćani, nego svi ljudi vjeruju u Boga na taj način da smatraju istinom sve što čuju da on veli, bilo da to razumiju ili ne. To je sveukupna vjera i uzdanje koje se uopće može imati prema bilo kojoj osobi, međutim, ne vjeruju svi u nauk same vjere.

7. Odatle možemo zaključiti: kad za neki iskaz vjerujemo da je istinit polazeći od argumenata koji nisu uzeti iz same stvari ili iz načela prirodnog razuma, nego iz mjerodavnosti i dobre vjere koje imamo o onome tko to govori, tad je samo govornik, odnosno osoba u koju vjerujemo ili se uzdamo ili njezinu riječ primamo, predmet naše vjere te je i poštovanje, iskazano vjerovanjem, zapravo iskazano samo prema njemu. Dosljedno tome, kad vjerujemo da je Sveto pismo riječ Božja koja nema nikakvo neposredno otkrovenje od samog Boga, onda naše vjerovanje, vjera i uzdanje pripada crkvi čiju riječ primamo i usvajamo. Oni pak koji vjeruju da je ono što im neki prorok prenosi rečeno u ime Boga, oni u pogledu istine onoga što on prenosi prihvaćaju zapravo riječ proroka, štiju njega i uzdaju se i vjeruju u njega, bio on istinit ili lažan prorok. A tako je isto i svoj ostaloj povijesti. Jer, kad ne bih vjerovao u sve ono što su povjesničari napisali o slavnim djelima *Aleksandrovim* ili *Cezarovim*, ne smatram da bi *Aleksandrov* ili *Cezarov* duh imao ijedan opravdan razlog da bude uvrijeđen, ili ma tko drugi, osim povjesničara. Da *Livije* kaže kako su bogovi jednom učinili da krava govori, a mi u to ne vjerujemo, tada nisu bogovi oni kojima ne vjerujemo, nego *Livije*.³⁷ Odatle je očigledno da je sve u što vjerujemo samo na osnovi toga što je izvedeno iz autoriteta nekih ljudi i njihovih spisa, bili oni poslani po Bogu ili ne, zapravo samo povjerenje u ljude.³⁸

Poglavlje VIII.

O vrlinama koje se općenito nazivaju intelektualnim
i o njima suprotnim nedostacima

*Intelektualne
vrline,
definicija*

1. VRLINA uopće, kod svih vrsta predmeta, jest nešto što se cijeni zbog vrsnoće, a sastoji se u usporedbi. Jer, kad bi sve u ljudima bilo jednako, ništa se ne bi cijnilo. Pod INTELEKTUALNIM *vrlinama* uvijek se razumijevaju one umne sposobnosti koje ljudi hvale, cijene i žele po sebi samima, i koje obično nalazimo pod imenom *domišljatost*, premda se sama riječ *misaonost* koristi također za razlikovanje jedne sasvim posebne sposobnosti.

*Um, prirodan
i stečen*

2. Te *vrline* su dvovrsne, *prirodne* i *stečene*. Pod prirodnim ne mislim na ono što čovjek ima od rođenja, jer to nije ništa drugo do osjet, a u tome se ljudi razlikuju tako malo jedni od drugih ili od divljih zvijeri da se to ne može uračunati u vrline. Mislim više na *pamet* koja se stječe samo korištenjem i iskustvom, a bez metode, kulture ili podučavanja. Ta PRIRODNA PAMET sastoji se poglavito u dvome: u *hitrini predočavanja* (to jest, u brzom slijedu jedne misli za drugom) i *postojanoj usmjerenosti* prema odabranom cilju. Nasuprot tome, sporo predočavanje je poremećaj koji smatramo nedostatkom pameti i koji se obično naziva TUPOST, *glupost*, a ponekad i drugim imenima koja označavaju sporost kretanja ili teško pokretanje.

Dovitljivost,

maštovitost,

oštroumnost,

*odmjerenoš**

3. Ta razlika u hitrosti uzrokovana je razlikom u ljudskim strastima: jedni ljudi vole ili ne vole jedno, drugi drugo. Zbog toga misli jednih ljudi idu jednim putem, a misli drugih drugim, i različito se odnose i motre na stvari koje protječu kroz njihove predodžbe. Kad u tom slijedu ljudskih misli na samim tim stvarima, o kojima misle, nema ničeg drugog osim *međusobne sličnosti* ili *različitosti*, ili onoga *za što služe* ili *kako služe nekoj svrsi*, za one koji opažaju takve sličnosti kaže se da su *dovitljivost*, ako su takve da ih drugi ljudi zapažaju samo rijetko; pod time se u ovom slučaju misli na *maštovitost*. Oni pak koji zapažaju razlike ili nesličnosti, to se naziva *razlikovanjem*, *razlučivanjem* i *prosudivanjem* između jedne i druge stvari; tamo gdje to razlikovanje nije lako, za takve se kaže da su *oštroumni*. To važi napose u stvarima ljudskog saobraćanja i poslovanja, gdje se mora dobro lučiti vrijeme, mjesto i osobe. Ta se vrlina naziva ODMJERENOST. Ona prva,

* (Engl. *good wit, good fancy, good judgement, discretion*): dovitljivost, maštovitost, oštroumnost, odmjerenoš (Hobbes opisuje osobito visok stupanj

to jest uobražaj, ne vrijedi kao vrlina ako je ne prati prosudba. Međutim, ova druga, koja je prosudba i razludžba, traži se zbog same sebe, bez pomoći mašte. Osim razlučivanja mjesta, vremena i osoba, nužnog za dobru maštu, traži se i često razmišljanje o njihovoj svrsi, a to znači, o upotrebi. Tek nakon toga će se onaj tko posjeduje tu vrlinu lako opskrbiti i sličnostima koje ne postaju dopadljive samo po tome što oslikavaju govor i ukrašavaju ga novim i pristalijim metaforama, već također po rijetkosti svoga pronalaska. Ipak, bez postojanosti i usmjerenosti prema nekom cilju, velika mašta je neka vrsta ludila koje nalazimo kod onih koje, kad ulaze u bilo kakvu raspravu, od prave svrhe govora odvraća sve što ima padne na pamet, s toliko dugotrajnih digresija i usputnih primjedaba da se na kraju izgube. Za tu ludost nemam nikakvo posebno ime, no uzrok tome je katkad nedostatak iskustva, zbog čega se nekome čini novim i rijetkim nešto što se drugima ne čini tako; katkad je uzrok i sitnodušnost, zbog čega mu se čini značajnim ono što drugi ljudi smatraju tričarijom. No, sve što izgleda novo i veliko i zato navodno prikladno da bude rečeno, to postupno odvraća čovjeka od namjeravanog smjera rasprave.

4. U dobrom spjevu, bilo da je *epski* ili *dramski*, a također i u *sonetima*, *epigramima* i drugim djelima, traže se rasudba i mašta; no, mašta mora prevladavati, jer ta djela postaju dopadljiva zbog svoje neobičnosti, ali ne smiju izazvati nesviđanje zbog neodmjerenosti.

5. Suprotno tome, u dobroj povijesti mora prevladavati rasudba, jer valjanost historije se sastoji u metodi, u istini i u izboru onih radnji koje su najkorisnije da budu spoznate. Tu nema mjesta mašti osim u stilskom ukrašavanju.

6. U pohvalnim i pogrđnim govorima prevladava mašta, jer njihova svrha nije istina, već poštovanje ili nepoštovanje. To se postiže plemenitim ili opakim usporedbama. Rasudba tu jedino sugerira koje okolnosti čine neku radnju pohvalnom ili pokudnom.

7. U govorima poticanja ili sudskim obranama, prosuđivanje ili mašta se traže već prema tome da li njihovoj svrsi najbolje služi istina ili prikriivanje.

općih prirodnih sposobnosti pameti (wit), uobrazilje (fancy) i rasuđivanja (judgement) i njihovu socijalnu primjenu. (prev.)

8. Kod dokazivanja, savjetovanja i svakog strogog traganja za istinom, rasudba obavlja sve, osim što ponekad razumijevanje iziskuje za početak neku prikladnu poredbu, a tada je korist od mašte velika. No, što se tiče metafora, one su u tom slučaju posve isključene, jer, budući da otvoreno zagovaraju obmanu, bila bi očigledna ludost dopustiti ih kod savjetovanja ili rasuđivanja.

9. O kojoj god vrsti govora da se radilo, ako je nedostatak odmjerivosti u razlučivanju očigledan i koliko god mašta bila izvanredna, cijeli će se govor smatrati znakom nedostatka pameti. Međutim, ako je odmjerivost u razlučivanju očigledna, neće se tako smatrati koliko god mašta bila neobična.

10. Potajne ljudske misli zahvaćaju bez srama i stida sve stvari, svete, profane, čiste, neumjesne, teške i lake. No govor izražen jezikom ne može u tome ići dalje nego što odobrava prosudba o mjestu, vremenu i osobama. Anatom ili fizičar može iskazivati ili zapisivati svoj sud o nečistim stvarima, jer to ne radi zato da bi se svidio nego da bude od koristi. No, kad bi netko drugi o tome istome zapisivao svoje neobične i duhovite maštarije, to je isto kao kad netko padne u blato pa se takav prikaže pred finim društvom. To pomanjkanje odmjerivosti je ono što ga razlikuje. Također, možemo se poigravati zvukovima i dvosmislenim značenjima riječi čak i s izvanrednom maštovitošću, ali samo kad pretihodno nagovijestimo nemarnost misli ili smo u poznatom društvu. Međutim, kad govorimo u javnosti ili pred nepoznatim osobama ili pred nekim koga bismo trebali poštovati, svako će poigravanje riječima biti smatrano budalaštinom, a razlika je upravo u nedostatku odmjerivosti. Dakle, tamo gdje nedostaje pamet, ono što zapravo nedostaje nije mašta, već odmjerivost. Otud rasudba bez mašte jest misaonost, ali mašta bez rasudbe nije.

Promišljenost

11. Kad netko tko slijedi određenu namjeru i čije misli prelijeću mnoštvo stvari, razmotri kako one vode do te namjere ili do koje namjere bi mogle voditi, i ako takva razmatranja ne spadaju u laka i uobičajena, onda se takva pamet naziva PROMIŠLJENOST, i ovisi o velikom iskustvu i pamćenju sličnih stvari i njihovih dosadašnjih posljedica. Ljudi se ne razlikuju međusobno toliko u tome koliko u mašti i rasudbi. Jer, iskustvo ljudi jednake dobi nije toliko različito u pogledu količine, već leži više u različitim okolnostima, budući da svatko ima svoje privatne namjere. Razlika između dobrog upravljanja obitelji ili kraljevstvom ne

počiva na različitim stupnjevima promišljenosti, već su to različite vrste posla, kao što ni slikanje umanjene, iste ili uvećane slike nečeg živog nisu različiti stupnjevi umjetnosti. Običan domaćin je promišljeniji u poslovima svog vlastitog domaćinstva nego neki državni savjetnik u poslovima drugih ljudi.

12. Dodamo li promišljenosti korištenje nepravednih ili nečasnih sredstava, kakva ljudima obično nameću strah ili neimaština, dobivamo pokvarenu mudrost koju nazivamo LUKAVSTVO, a znak je sitnodušja, jer velikodušnost je prezir prema nepravednim ili nečasnim sredstvima. Ono pak što Latini nazivaju *versutia* (u prijevodu *prepredenost*), a to je odlaganje neke sadašnje opasnosti ili neprilike tako da upadnemo u neku još veću, kao kad opljačkamo jednog čovjeka da bismo platili drugome; no, to je samo kratkovidno lukavstvo, nazvano *versutia*, od *versura*, što znači uzimanje novca na posudbu radi dospjelog plaćanja interesa.

Lukavstvo

13. Što se tiče *stečene pameti* (mislim stečene putem metode i poduke), to je samo razbor. Ona se temelji na ispravnoj upotrebi jezika i proizvodi znanost; o razumu i znanosti već sam govorio u petom i šestom poglavlju.

Stečena pamet

14. Uzroci tih razlika u pameti leže u strastima, a razlika u strastima proizlazi djelomice iz različite građe tijela i djelomice iz različitog odgoja. Jer, kad bi razlike potjecale iz nadražnosti mozga te vanjskih i unutrašnjih osjetila, razlika među ljudima ne bi bila manja u vidu, sluhu i drugim osjetima od razlike u mašti i odmjerivosti. Zato ona potječe iz njihovih strasti koje su različite i na temelju razlike u sastavu ljudi i na temelju običaja i odgoja.

15. Strasti koje najviše od svega uzrokuju razliku u pameti su uglavnom veći ili manji stupanj želje za moći, za bogatstvom, za znanjem ili časti. No, to se sve može svesti na onu prvu, tj. želju za moći, jer bogatstva, znanje i čast su samo različite vrste moći.

16. Zato onaj tko nema nikakve osobite strasti ni za što od toga, nego je ravnodušan, kako to ljudi nazivaju, premda može biti toliko dobar čovjek da nikoga ne bi uvrijedio, ne može uopće posjedovati ni veliku maštu niti osobitu rasudbu. Jer, misli su u usporedbi sa željama kao izviđači i uhode koji izviđaju uokolo i pronalaze put do željenih stvari; sva postojanost i brzina kretanja uma proistječu odatle. Jer, kao što

lišenost svih želja znači biti mrtav, tako i imati slabe strasti znači tupost. *Rasijanost* Imati pak strasti za sve stvari bez razlike, znači SMUŠENOST ili *rasijanost*, dok imati jake i žešće strasti za bilo što više nego što se obično zamjećuje *Ludilo* kod drugih ljudi, to se naziva LUDILO.

17. Toga pak ima gotovo isto onoliko vrsta koliko i samih strasti. Ponekad neka izvanredna i pretjerana strast proistječe iz loše građe tjelesnih organa ili povrede koju su pretrpjeli. Ponekad opet tu povredu i loše stanje organa uvjetuje silina ili dugotrajnost strasti. No, u oba slučaja ludost ima jednu te istu narav.

18. Strast čija silina ili dugotrajnost stvara ludilo jest ili velika *taština*, koja se općenito zove *ponos* i *uobražavanje*, ili pak velika *potištenost* duha.

19. Ponos izlaže čovjeka srdžbi, a pretjerivanje u tome jest ludilo koje se naziva GNJEV i BIJES. Tako se događa da pretjerana želja za osvetom, postane li stalna, ozljeđuje naše organe i postaje gnjev; pretjerana ljubav praćena ljubomorom također postaje gnjev; pretjerano uvjerenje o samome sebi, na primjer o božanskom nadahnuću, mudrosti, učeno-*Gnjev* sti, obličju i sličnome, pretvara se u rasijanost i smušenost; udruži li se sa zavišću, postaje srdžba; silovito uvjerenje u istinitost bilo čega što drugi osporavaju, opet postaje gnjev.

20. Potištenost izlaže čovjeka bezrazložnim strahovima, a to je ludilo koje se obično naziva SJETA, koja se također javlja u različitim oblicima, na primjer, u pohođenju usamljenih mjesta i grobova, u praznovjernom ponašanju, u strahovanju sad od ove sad opet od one posebne stvari. Sve u svemu, sve strasti koje izazivaju čudnovato i neobično *Sjeta* ponašanje, nazivaju se općenitim imenom *ludilo*. Što se pak tiče njegovih različitih vrsta, uz malo napora svatko bi mogao složiti čitavo mnoštvo. *Ludilo* Ako su pretjerivanja također vrsta ludila, nema dvojbe da su i same strasti stupnjevi ludila, ako teže nečem zlom.

21. Tako primjerice, premda učinak ludila kod onih koji su opsjednuti uvjerenjem o svome posebnom nadahnuću nije uvijek vidljiv samo na jednom čovjeku, u nekim pretjeranim radnjama koje inače proizlaze iz takve strasti, ipak, ako se mnogi od takvih udruže sa zavjereničkom namjerom, gnjev postaje vidljiv na čitavoj skupini. Što može biti veći dokaz ludila od vike, udaranja i bacanje kamenja na svoje najbolje prijatelje? No, i to je još uvijek manje od onoga što takva svjetina zapravo hoće učiniti. Oni naime hoće bućati, napadati i uništiti one koji su ih cijelog njihova života štitili i osiguravali od povrede. Ako je to ludi-

lo zahvatilo svjetinu, tad je jednako i kod svakog pojedinačnog među njima. Naime, kao što na otvorenoj pučini čovjek ne zapaža zvukove vode oko sebe, ali je posve uvjeren da i taj dio pridonosi tutnjavi mora kao svaki drugi dio iste veličine, jednako tako, premda ne zapažamo nikakvu osobitu uznemirenost kod jednog ili dvojice ljudi, možemo biti posve sigurni da su pojedinačne ljudske strasti samo dio buntovničke tutnjave neke uznemirenog naroda. Čak i kad ništa drugo ne bi odavalo njihovo ludilo, i samo to drsko svojatanje takvog nadahnuća dovoljan je dokaz. Zapodjene li netko iz Bedlama s vama trezven razgovor te na odlasku zaželite od njega saznati tko je, da biste mu mogli uzvratiti za uljudnost, i ako vam kaže da je on sam Bog Otac, mislim da u dokaz njegova ludila ne trebate čekati ni na kakav neobičan čin.

22. To uvjerenje o nadahnuću, koje obično nazivamo privatnim duhom, često počinje od slučajnog pronalaska neke zablude koju drugi dijele općenito, a ne znamo ili se ne sjećamo kojom upotrebom razbora su oni došli do tako čudnovate istine (kakvom je oni smatraju, premda to često može biti neka neistina na koju su nabasali), a zbog koje se dive samima sebi, kao da su u osobitoj milosti Boga Svemogućega koji im je to obznanio natprirodno, po svome Duhu.

23. Nadalje, da to ludilo nije ništa drugo do preveliko iskazivanje strasti, može se razabrati iz učinaka vina koji su jednaki učincima lošeg stanja organa. Raznolikost ponašanja ljudi koji su previše popili ista je kao kod luđaka; neki od njih bjesne, drugi opet vole, treći se smiju, i to sve pretjerano, ali uvijek dosljedno količini prevladavajućih strasti u njima. Jer učinak vina samo uklanja prijetvornost i oduzima njihovim strastima izobličenosť. Vjerujem da bi i najtrezveniji ljudi nerado pristali da se, dok hodaju naokolo bezbrižno i bez napora uma, javno vide ispraznost i neumjerenost njihovih misli. To je pak priznanje da su neobuzdane strasti najvećim dijelom obično ludilo.

24. U antičkom svijetu i u novije doba, postojala su dva mišljenja o uzrocima ludila. Jedni ga izvode iz strasti, drugi opet iz demona ili duhova, bilo dobrih bilo zlih, za koje misle da mogu ući u čovjeka, opsjesti ga i pokretati njegove udove onako čudnovato i nespretno kako to čine luđaci. Oni prvi su takve ljude nazivali luđacima, dok su ih oni drugi ponekad nazivali *demoniacima* (to jest, opsjednutima duhom), a katkad *energumeni* (to jest, onima koje uzbuđuju i pokreću duhovi), dok ih u Italiji danas zovu i *pazzi*, luđaci, i *spiritati*, opsjednuti.

25. Nekoć se u Abderi, jednom od grčkih gradova, našlo puno svijeta na izvođenju tragedije *Andromeda* po izvanredno vrućem danu. Tako se desilo da je velik broj gledalaca pao u vrućicu zbog topline i zbog same tragedije i počeo izgovarati samo jambe s imenima Perzeja i Andromede; od toga su se izliječili, zajedno s groznicom, tek s dolaskom zime. Za to se ludilo smatralo da je poteklo iz strasti koju je izazvala tragedija.³⁹ Slično je ludilo snašlo i jedan drugi grčki grad gdje je zahvatilo samo mlade djevojke i navelo mnoge od njih da se objese. Većina je to smatrala demonskim djelom. No, netko je posumnjao da je taj prezir prema životu u njima potekao iz neke duševne strasti, pa je, pretpostavljajući da djevojke nisu odbacile i osjećanje časti, savjetovao gradskim sucima da sve one koje se tako objese budu razodjenute i ostavljene da vise nage. I to je, veli priča, izliječilo to ludilo.⁴⁰ Međutim, i sami Grci su pojavu ludila pripisivali djelovanju Eumenida ili Furijs, a ponekad Cereri, Febu i drugim bogovima; utvarama se pripisivalo da su živa uzdušasta tijela i općenito su nazivane duhovima. Pored Rimljana koji su o tome imali ista vjerovanja kao i Grci, u to su vjerovali i Židovi. Oni su luđake nazivali prorocima ili opsjednutima (već prema tome jesu li duhove smatrali dobrima ili zlima). Neki su nazivali luđacima i proroke i opsjednute, a drugi su opet iste ljude nazivali luđacima i opsjednutima. Za pogane takvi običaju nisu nikakvo čudo, jer su bolesti i zdravlje, poroke i vrline i mnoge prirodne događaje nazivali demonima i štovali ih. Tako se kod njih pod demonom⁴¹ razumijevalo podjednako i groznicu i đavola. No, čudnovato je donekle što su Židovi gajili ista takva vjerovanja, jer ni Mojsije ni Abraham nisu polagali pravo na proroštvo na temelju opsjednutosti duhom, već prorokovanja putem Božjeg glasa ili putem vizija i snova. Isto tako ni u njihovom moralnom ili obrednom zakonu nema ničega što bi ih učilo da je tu riječ o nadahnuću iz opsjednutosti. Kad se za Boga kaže (Brojevi 11. 25)* da *uzima od duba koji se nalazi u Mojsiju i prenosi na sedamde-*

* Pri navođenju mjesta iz Biblije, termini, kratice i, napose, citati preuzeti su iz hrvatskog izdanja Svetog pisma: *Biblija. Stari i Novi zavjet*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.; isti prijevod u: *Jeruzalemska Biblija: Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz La Bible de Jerusalem*, ur. Adalbert Rebić, Jerko Fućak, Bonaventura Duda, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996. (Prva brojka predstavlja broj glave i odvojena je točkom; sljedeći brojevi stihova odvojeni su zarezom, npr. Izl. 3. 4, 5.) U malobrojnim slučajevima odstupanja između Hobbesova citiranja i hrvatskog teksta Biblije, razlika je posebno naznačena; u rijetkim slučajevima Hobbesov citat iz Bib-

setoricu starješina, onda duh Božji (uzmemo li ga kao Božju supstanciju) nije podijeljen. Pod duhom Božjim u čovjeku Sveto pismo misli na ljudski duh koji teži božanskom. Tamo gdje se kaže (Izlazak 28. 3)⁴²: *koje sam obdario mudrošću [duba] da naprave haljine Aaronu*, ne misli se na duh stavljen u one koji umiju praviti odore, već na mudrost njihova vlastitog duha u toj vrsti umijeća. Slično tome, kad duh nekog čovjeka izvodi nečiste radnje, obično se naziva nečistim duhom. Tako se nazivaju i drugi duhovi, premda ne uvijek, ali ipak toliko često koliko su takva vrlina ili porok izvanredni i istaknuti. Ni drugi starozavjetni proroci nisu prisvajali nadahnuće ili da je Bog govorio iz njih, nego samo to da im je govorio putem glasa, ukazanja ili sna. Tako ni *breme Gospodnje* nije bilo opsjednutost, već nalog. Kako su onda Židovi mogli doći do tog vjerovanja u opsjednutosti? Ne mogu zamisliti ni jedan drugi razlog osim onog koji je zajednički svim ljudima; a to je pomanjkanje i znatiželje da istražuju prirodne uzroke, kao i viđenje da se sreća sastoji u stjecanju grubih osjetilnih užitaka i u stjecanju onoga što najbrže vodi tome. Jer, onaj tko u nečijem umu zamijeti bilo kakvu čudnu ili neuobičajenu sposobnost ili grešku, teško da će je smatrati prirodnom, ako ne vidi odakle potječe; ako je pak ne smatra prirodnom, onda nužno natprirodnom, i što to onda može biti drugo nego da je u njemu Bog ili Đavo? Tako se odigralo i ono kad je Spasitelj (Marko 3. 21) jednom bio okružen svjetinom, a oni iz kuće su pomislili da je lud te su izašli da ga uhvate; na to su književnici rekli da je u njemu Belzebul i da zato istjeruje duhove, kao da je time veći luđak užasnio manjeg. Slično tome je i ono kad su neki rekli (Ivan 10. 20): *Opsjednut je zlim duhom, luduje*, dok su drugi koji su ga smatrali prorokom rekli: *Ove riječi nisu riječi opsjednutoga*. Tako je i onaj što je u Starom zavjetu došao pomazati Jehua za kralja (2 Kraljevi 9. 11) bio prorok, ali neki iz Jehuove okoline su zapitali: *Zašto je ta budala dolazila k tebi?* Odatle je, sve u svemu, vidljivo da su Židovi svakoga tko se na bilo koji način ponašao pretjerano smatrali opsjednutim, bilo dobrim bilo zlim duhom. No, to ne važi za Saduceje koji su, s druge strane, toliko zabludjeli da uopće nisu vjerovali ni u kakve duhove (što je vrlo blisko izravnom ateizmu⁴³), čime su možda još više navodili druge da takve ljude nazivaju prije opsjednutima nego ludima.

lije je proširen radi lakšeg razumijevanja konteksta; sva takva mjesta stavljena su u uglate zgrade. (prev.)

26. Zašto onda naš Spasitelj u liječenju postupa kao da su opsjednuti, a ne ljudi? O tome mogu dati samo onaj isti odgovor koji je dan onima što Sveto pismo koriste na isti način protiv vjerovanja o okretanju Zemlje. Sveto pismo je napisano zato da se ljudima pokaže kraljevstvo Božje ne bi li se umno pripremili da budu njegovi poslušni podanici, i zato da svijet i njegova filozofija budu prepušteni ljudskoj raspravi radi uvježbavanja prirodnog razuma.⁴⁴ Čine li kretanje Sunca i Zemlje dan i noć, i potječu li neodmjerene ljudske radnje iz strasti ili od đavola (tako da njega ne štujemo), posve je svejedno u pogledu naše poslušnosti i podložnosti Bogu Svemogućem, a to je ono zbog čega je napisano Sveto pismo. Što se pak tiče pitanja zašto se naš Spasitelj obraća bolesti kao osobi, to je uobičajeno izražavanje kod svih onih koji liječe samo pomoću riječi, kao što je činio upravo Krist (to tvrde i vračevi, bilo da se obraćaju đavolu ili ne). Ne kaže li se također i za Krista (Matej 8. 26) da je grdio vjetrove? Ne kaže li se za njega također (Luka 4. 39) da je kleo vrućicu? Međutim, to ne dokazuje da je vrućica davao. Premda se za mnoge đavole kaže da priznaju Krista, ta mjesta u Svetom pismu nije nužno tumačiti drugačije nego tako da su luđaci priznavali Isusa. I premda naš Spasitelj (Matej 12. 43) govori o nečistom duhu koji je zašao iz nekog čovjeka i luta naokolo pustim mjestima, traži spokoj i ne nalazi ga, da se vraća u istog čovjeka sa sedam drugih duhova gorim od njega, to je očigledno parabola koja ukazuje na nekoga tko poduzme nešto napora da se oslobodi svoje požude, podlegne njihovim silama i postane sedam puta gori nego što je bio. Zato ja ne vidim u Svetom pismu ništa što bi zahtijevalo vjerovanje da su opsjednuti bili išta drugo nego obični luđaci.

Jezik bez značenja

27. Postoji ipak jedna druga greška u govorima nekih ljudi, koja se također može ubrojiti u tu vrstu ludila, a to je ona vrsta zloupotrebe riječi o kojoj sam već govorio prije u petom poglavlju pod imenom nesuvislosti. To je onda kad ljudi u svome govoru koriste takve riječi koje u spojevima ne daju nikakvo značenje, nego do jednih ljudi dolaze upravo kroz nerazumijevanje tih riječi koje su čuli i koje ponavljaju naizust, a do drugih kroz namjeru da ih obmanjuju svojim nejasnoćama. To se događa upravo onima koji, poput skolastičara, raspravljaju o pitanjima nerazumljive građe ili o pitanjima zamršene filozofije. Obični ljudi rijetko govore koristeći riječi bez značenja, pa ih zato one uzvišene osobe smatraju idiotima. Da bismo se uvjerali u to da su njihove riječi lišene bilo čega odgovarajućeg u svijesti, trebalo bi naći nekoliko primjera.

Tko god ih želi potražiti, neka se samo poduhvati bilo kojeg skolastičara i neka pogleda može li bilo koje poglavlje koje se tiče neke teške teme, kao što je trojstvo, božanstvo, Kristova narav, transsupstancijacija, slobodna volja itd. prevesti u bilo koji moderni jezik, tako da to isto bude shvaćeno, ili pak u bilo koji podnošljiv oblik latinskog poput onog kod pisaca za čijeg je života latinski još bio pučki jezik. Što znače, na primjer, sljedeće riječi: *Prvi uzrok ne ulijeva ništa nužno u drugi uzrok, zbog esencijalne subordinacije drugih uzroka, čime bi se moglo pripomoći da djeluje?* Te riječi su prijevod naslova šestoga poglavlja Suarezove prve knjige *O slučaju, kretanju i pomoći Božjoj*.⁴⁵ Zar oni koji pišu čitave sveske o takvim stvarima nisu ljudi ili namjerni učiniti i druge takvima? I napose kod pitanja transsupstancijacije, tamo gdje nakon nekih izgovorenih riječi neki kažu *bijelost, okruglost, veličina, kakvoća, kvarnost*, da je sve bestjelesno itd. i da izlazi iz hostije u tijelo našega blagoslovljenog Spasitelja, zar oni koji to kažu ne čine da sve te *-osti, -ine* i *-oće* postanu svi oni duhovi koji opsjedaju njegovo tijelo? Pod duhovima oni uvijek misle na ono što se giba s jednog mjesta na drugo premda je bestjelesno. Zato se ta vrsta besmislice može s pravom ubrojiti u sve one vrste ludila, a vrijeme koje provode u jasnim mislima o svojim svjetovnim užicima dok propuštaju raspravljati ili pisati na onaj način, samo su lucidni prekidati. Toliko o intelektualnim vrlinama i manama.

Poglavlje IX.

O raznim predmetima znanja⁴⁶

1. Postoje dvije vrste ZNANJA: jedna vrsta je *znanje činjenica*, a druga *znanje slijeda zaključaka od jedne tvrdnje do druge*. Ono prvo je osjet i pamćenje, i to je *apsolutno znanje*, kao kad vidimo da se neka činjenica vrši ili je izvršena; to je ono znanje koje se zahtijeva od nekog svjedoka. Ono drugo znanje se naziva *znanost*, i ono je *uvjetovano znanje*, kao kad znamo sljedeće: *Ako je neki lik koji vidimo krug, onda ga svaka prava crta kroz njegovo središte dijeli na dva jednaka dijela*. To je znanje koje se

zahtijeva od nekog filozofa, to jest, od nekoga tko polaže pravo na rasuđivanje.

2. Zapis znanja *činjenica* naziva se *historija*, od čega postoje tri vrste: jedna se zove *prirodna historija*, a to je historija takvih činjenica ili prirodnih učinaka koji nikako ne ovise o ljudskoj *volji*; tu spadaju historije *kovina, biljaka, životinja, predjela*, i slično. Druga historija je *građanska historija*, a to je historija voljnog ljudskog djelovanja u državama.

3. Popisi znanosti su *knjige* koje sadrže *prikaze* slijeda zaključaka od jedne tvrdnje prema drugoj, i obično se nazivaju *filozofskim knjigama* kojih ima mnogo vrsta, već prema raznovrsnosti građe, a mogu se podijeliti onako kako sam ih ja podijelio u sljedećoj tablici:

ZNANOST, to jest, znanje o sljedovima zaključaka, koje se još naziva FILOZOFIJOM.

Sljedovi zaključaka iz slučajnih svojstava na prirodnim tijelima, a to se naziva PRIRODNOM FILOZOFIJOM.

Sljedovi zaključaka iz slučajnosti zajedničkih svim prirodnim tijelima, a to je *količina, kretanje*.

FIZIKA, ili sljedovi zaključaka na temelju *svojstava*.

Sljedovi zaključaka iz svojstava *prolaznih* tijela, koja se povremeno javljaju, povremeno nestaju, *meteorologija*.

Sljedovi zaključaka iz svojstava *stalnih* tijela:

Sljedovi zaključaka iz svojstava *zvijezda*.

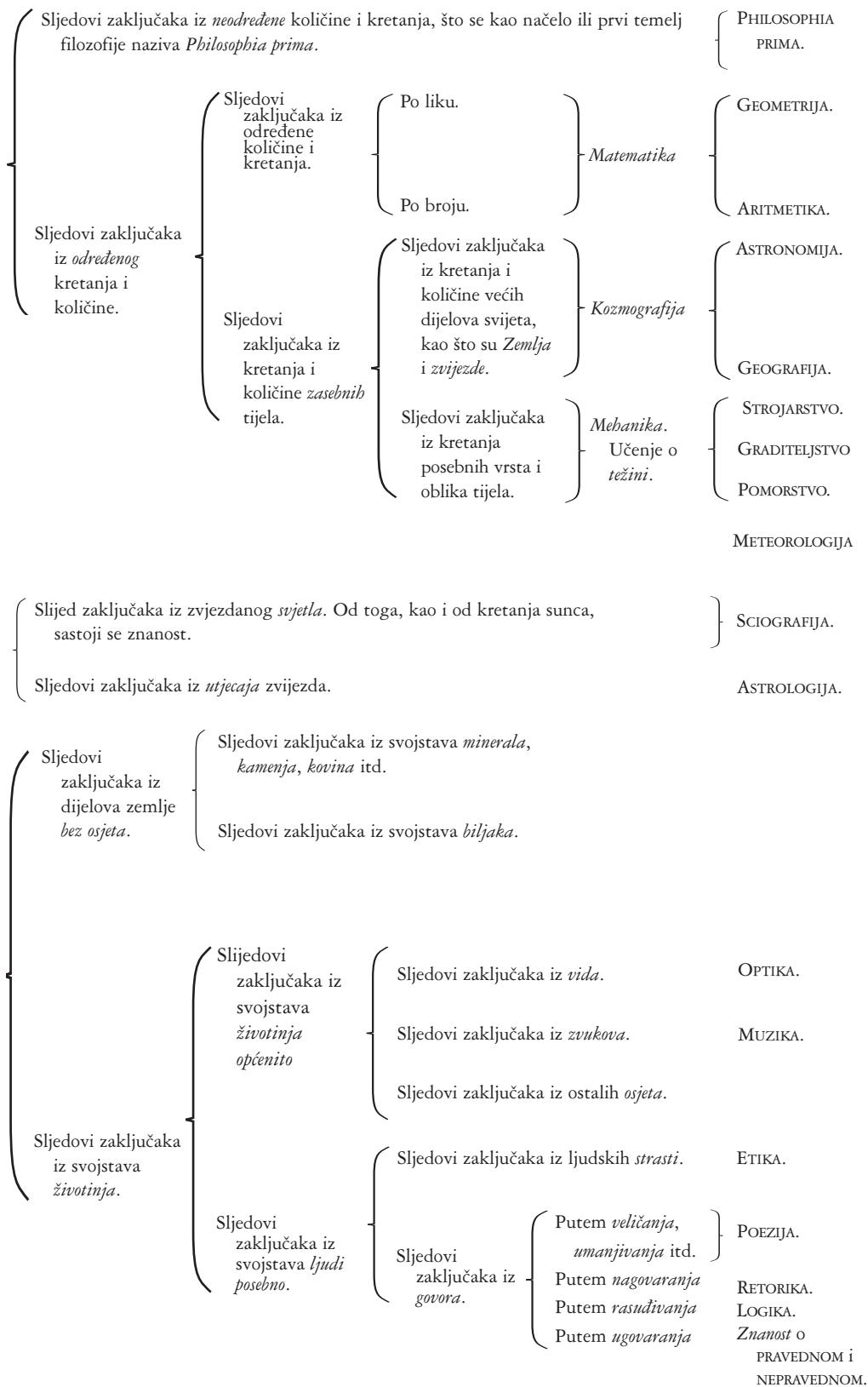
Sljedovi zaključaka iz svojstava *tekućih* tijela, koji ispunjavaju prostor između zvijezda kao što su *zrak* i eterske supstance.

Sljedovi zaključaka iz svojstava *zemaljskih* tijela.

Sljedovi zaključaka iz slučajnih svojstava *političkih* tijela, što se naziva POLITIKOM ili GRAĐANSKOM FILOZOFIJOM.

O sljedovima zaključaka iz *ustopave* DRŽAVA prema *pravima i dužnostima političkog tijela* ili *vladara*.

O sljedovima zaključaka iz tog istog prema *dužnosti i pravu podanika*.

Poglavlje X.

O moći, vrijednosti, dostojanstvu, časti i dostojnosti

Moć 1. MOĆ* *nekog čovjeka* (uzeta općenito) jesu njegova sadašnja sredstva za postizavanje nekog budućeg vidljivog dobra. Ona je ili *izvorna* ili *instrumentalna*.

2. *Prirodna moć* je izraženost sposobnosti tijela ili duha, poput izvanredne snage, oblika, razboritosti, umijeća, rječitosti, darežljivosti i plemenitosti. *Instrumentalne* su one moći koje, stečene pomoću onih već nabrojanih ili sretnim slučajem, služe kao sredstva i instrumenti za postizavanje nečeg višeg, kao što su bogatstvo, ugled, prijatelji kao i ono tajno Božje djelovanje koje ljudi nazivaju dobrom srećom. Jer, priroda moći je u tome da se povećava što dalje seže, poput slave ili poput teškog tijela koje se giba to brže što se dalje kreće.

3. Najveća od ljudskih moći je ona koja se sastoji od moći najvećeg broja ljudi ujedinjenih slaganjem u jednoj osobi, bilo prirodnoj bilo građanskoj, koja sama koristi sve njihove moći ovisno o svojoj volji; takva je moć države; ako pak ovisi o volji svakog pojedinca, onda je to moć stranke ili više ujedinjenih stranaka. Otuda, imati slugu, znači imati moć; imati prijatelje, znači imati moć, jer to su ujedinjene snage.

4. I bogatstvo udruženo s darežljivošću znači moć, jer ono nam pribavlja prijatelje i slugu; bez darežljivosti to nije slučaj, jer tad nas bogatstvo više ne štiti, već izlaže zavisti kao plijen.

5. Ugled po moći je također moć, jer one kojima treba zaštita tjera na pristajanje.

6. Takav je i ugled po ljubavi prema svojoj zemlji (zvana popularnošću), i to iz istog razloga.

7. Isto tako, kakvo god svojstvo činilo nekoga obljubljenim ili omrznutim od drugih, ili sam ugled po tome svojstvu, to je također moć, jer je sredstvo za stjecanje podrške i usluga drugih.

8. Dobar uspjeh je također moć jer donosi ugled po mudrosti ili osobitoj sreći, što ljude navodi ili da ga se boje ili da se pouzdavaju u njega.

* (Engl. *power*): Moć; najčešće značenje (u političkom kontekstu redovito) vlast, a rjeđe sila (sinonimno s 'force'). (prev.)

9. Pristupačnost ljudi koji već posjeduju moć znači povećavanje nečije moći, jer priskrbljuje ljubav drugih.

10. Ugled po promišljenosti u vođenju mira ili rata je također moć, jer razboritim ljudima povjeravamo vladanje nad sobom daleko spremnije nego drugima.

11. Plemenitost je moć, ali ne svugdje, već samo u onim državama gdje donosi privilegije; jer moć se sastoji u takvim privilegijama.

12. Rječitost je moć, jer stvara privid razboritosti.

13. Izgled također predstavlja moć; naime, budući da nagovještava nešto dobro kod nekoga, preporučuje ga naklonosti žena i nepoznatih.

14. Znanja donose malu moć, jer nisu istaknuta, pa ih zato nitko ne priznaje. Nadalje, ne posjeduju ih svi nego samo malobrojni, pa i oni samo u malobrojnim stvarima. Znanja su, naime, takve naravi da njihovo postojanje mogu razumjeti samo oni koji su ih u dobroj mjeri već stekli.

15. Umijeća za javnu upotrebu, poput građenja utvrda, strojeva i drugih sredstava za rat, također su moć jer pridonose obrani i pobjedi. I premda je znanost, odnosno matematika, njihova prava roditeljica, ipak, budući da ih na svjetlo dana iznosi ruka graditelja, smatraju se njegovim djelom (kao što babica kod svjetine važi za majku).

16. *Valjanost* ili VRIJEDNOST nekog čovjeka je, kao kod svega drugoga, njegova cijena, a to znači, onoliko koliko bi se dalo za upotrebu njegove moći. Zbog toga ona nije apsolutna već ovisi o potrebama i prosudbi nekog drugog. Sposoban vojskovođa ima veliku cijenu u ratu koji traje ili predstoji, ali u miru nije tako. Učen i nepokvaren sudac vrijedi puno u doba mira, ali ne toliko u ratu. Kao i kod mnogo čega drugog, tako i kod ljudi cijenu ne određuje prodavač nego kupac. Koliko god da netko sebe cijeni po najvećoj mogućoj vrijednosti (kao što čini većina ljudi), ipak njihova prava cijena nije veća od one koju procijene drugi.

17. Iskazivanje vrijednosti koju pridajemo jedni drugima jest ono što se općenito naziva poštovanjem ili nepoštovanjem; cijeniti nekoga visoko znači *poštovati* ga, vrednovati ga nisko, znači *ne poštovati* ga. Pri tome, visoko ili nisko se mora razumjeti usporedbom sa onim stupnjem koji svatko pridaje samome sebi.

18. Nečija javna vrijednost, a to je vrijednost koju mu pridaje država, jest ono što se općenito naziva DOSTOJANSTVOM. Ta vrijednost koju pri-

Vrijednost

Dostojanstvo

daje država shvaća se prema službama u zapovjedništvu, pravosuđu, javnim službama, ili po imenima i naslovima koji su uvedeni radi razlikovanja takve vrijednosti.

Poštovanje i nepoštovanje

19. Moliti nekoga za pomoć bilo koje vrste znači POŠTOVATI ga, jer je znak našeg uvjerenje da taj ima moć da nam pomogne; i što je znatnija pomoć, to je veće poštovanje.

20. Biti poslušan, znači poštovati nekoga, jer nitko nije poslušan onome za koga ne vjeruje da ima moć da pomogne ili da naudi. Dosljedno tome, ne biti poslušan, znači *nepoštovanje*.

21. Davati nekome znatne poklone znači poštovati ga, jer to je kupovanje zaštite i priznavanje moći. Davati neznatne poklone, znači nepoštovanje, jer to je samo milostinja i znači uvjerenje o potrebi za malom pomoći.

22. Biti marljiv u promicanju tuđeg dobra i laskati, znači poštovati, jer je znak da tražimo njegovu zaštitu i pomoć. Zanimarivati nekoga, znači nepoštovanje.

23. Prepustiti nekome prolaz ili mjesto radi bilo koje prednosti, znači poštovati ga, jer je to priznavanje više moći; osorno odbijati znači nepoštovanje.

24. Pokazivati bilo koji znak ljubavi ili straha prema nekome drugome, znači poštovati ga, jer voljeti ili bojati se znači cijeniti. Zanimarivati ili voljeti nekoga i bojati ga se manje nego što on očekuje, znači nepoštovanje, jer je podcjenjivanje.

25. Hvaliti nekoga, veličati ili nazivati sretnim, također znači poštovanje, jer cijeni se samo dobrota, moć i sreća. No, ponižavati, ismijavati i sažalijevati nekoga znači nepoštovanje.

26. Govoriti s drugime s poštovanjem, pristupati mu odmjereno i blago, znači poštovati ga, jer je znak opreznosti pred uvredom. Govoriti s nekim osorno, činiti pred njime bilo što neumjesno, aljkavo ili neobzirno, znači nepoštovanje.

27. Vjerovati, uzdati se ili oslanjati se na nekoga, znači poštovati ga, jer je to znak našeg uvjerenja o njegovoj vrlini i moći. Podozrijevati ili ne vjerovati jest nepoštovanje.

28. Poslušati nečiji savjet ili govor bilo koje vrste, znači poštovati ga, kao znak da ga smatramo mudrim ili rječitim ili duhovitim. Zaspati za to vrijeeme, otići ili pričati, znači nepoštovanje.

29. Činiti prema drugome ono što on drži za znakove poštovanja ili što običaj ili zakon čini takvim, znači poštovati, jer prihvaćajući poštovanje koje iskazuju drugi, taj priznaje moć koju priznaju drugi. Odbiti da to činimo, znači nepoštovanje.

30. Sлагati se s nekim u uvjerenju, znači poštovanje, budući da je to znak prihvaćanja njegovog suda ili znanja. Ne slagati se, znači nepoštovanje, ali i predbacivanje greške i ludosti (ako neslaganje postoji u mnogo stvari).

31. Povoditi se za nekim znači poštovanje, jer to je izrazito prihvaćanje. No, povoditi se za njegovim neprijateljem, znači nepoštovanje.

32. Poštivati one koje poštuje netko drugi, znači poštovati i njega, jer to je znak prihvaćanja njegova suda. Poštivati njegove neprijatelje znači nepoštovati njega.

33. Koristiti nekoga za savjet ili kod teških poduhvata, znači poštovati ga, jer je znak našeg uvjerenja o njegovom znanju i drugim moćima. Odbiti uslugu onome tko to traži, znači nepoštovanje.

34. Svi su ti oblici poštovanja prirodni, bilo unutar država bilo izvan njih. Međutim, u državama gdje onaj ili oni koji imaju vrhovnu vlast mogu postaviti kao znakove počasti što god im se sviđa, postoje druge počasti.

35. Vladao ukazuje počast nekom podaniku naslovom, službom, službom ili činom koju sam bude odabrao kao znak svoje volje da mu iskaže počast.

36. Tako je perzijski kralj iskazao počast Mordehaju⁴⁷ kad je odredio da bude proveden ulicama u kraljevskoj odjeći, na jednom od kraljevskih konja i s krunom na glavi, s nekim velikašem koji je išao ispred njega i razglašavao: *Ovako se čini onomu koga kralj poštuje*. Drugi perzijski kralj, ili možda isti, ali nekom drugom prilikom, dopustio je nekome na njegovo traženje da kod neke značajne službe nosi jednu od kraljevih odora, ali pod uvjetom da je nosi kao dvorska luda. To je bio znak nepoštovanja. Izvor građanskog poštovanja je dakle državna osoba, ovisi o volji vladara, te je zato privremena i naziva se *građanska počast*, poput

poglarstva, službi i naslova, a ponegdje su to plaštevci i grbovi na štitovima. Njihove nosioce ljudi poštuju kao posjednike znakova naklonosti države, a naklonost je znak nečije moći.

Časno 37. *Časnim* nazivamo sve ono što čije posjedovanje, djelovanje ili svojstvo pruža dokaz ili znak moći.

38. Zato, biti poštovan i voljen od mnogih ili biti predmet straha mnogih, to su dokazi moći. Biti poštovan samo od malobrojnih ili ni *Lišeno časti* od koga, to je *nije časno*.

39. Gospodstvo i pobjeda su časni, jer se stječu posredstvom moći; služenje iz potrebe ili straha, to nije časno.

40. Dobra sreća (ako potraje) je časna kao znak Božje naklonosti; zla sreća i gubici nisu časni. Bogatstvo je časno, jer je moć. Siromaštvo nije čast. Velikodušnost, darežljivost, nada, hrabrost, povjerenje su časni, jer proizlaze iz svijesti o moći. Sitnodušnost, škrtost, strah, nepovjerljivost nisu časni.

41. Pravovremena odluka ili određenje onoga što se mora činiti jest časno, jer je znak prezira prema malim teškoćama i opasnostima. Neodlučnost nije časna, jer je znak precjenjivanja sitnih prepreka i sitnih prednosti. Jer, odmjerava li netko stvari onoliko dugo koliko to dopušta vrijeme, a ne donosi odluku, razlika u težini je posve mala. Zato, ne donese li odluku, on precjenjuje neznatne stvari, a to je sitnodušnost.

42. Sve radnje i govori koje proizlaze ili se čine da proizlaze iz velikog iskustva, znanja, razboritosti ili oštroumnosti, časne su, jer su sve izrazi moći. Radnje ili riječi koje proizlaze iz greške, neznanja ili ludosti, nisu časne.

43. Ozbiljnost je časna, sve dok se čini da proizlazi iz uma koji se nečim bavi, jer zauzetost nečim je znak moći. No, ako se čini da proizlazi iz namjere da samo izgleda ozbiljnom, onda nije časna. Ozbiljnost onog prvog je kao stabilnost nekog broda nakrcanog robom, dok je ozbiljnost ovog drugog kao stabilnost nekog broda opterećenog pijeskom ili nekim drugim otpadom.

44. Biti istaknut, to znači biti poznat po bogatstvu, položaju, velikim djelima ili bilo kojem istaknutom dobru, to je časno, kao znak moći zbog koje netko i jest istaknut. Suprotno tome, neuglednost nije časna.

45. Potjecati od istaknutih roditelja časno je, jer takvi ljudi utoliko lakše dobivaju pomoć i prijatelje svojih predaka. Suprotno tome, potjecati od neugledne rodbine, to nije časno.⁴⁸

46. Radnje koje proistječu iz pravičnosti, a povezane su s nekim gubitkom, spadaju u ono časno jer su znakovi velikodušnosti, a velikodušnost je znak moći. Obrnuto, lukavstvo, varanje i zanemarivanje pravičnosti je nečasno.

47. Pohlepa za velikim imetkom i želja za velikim počastima, to je časno jer je znak moći da to dostignemo. No, pohlepa i želja za malim dobitcima i prednostima, to nije časno.

48. Na slučaju časnog ništa ne mijenja pitanje je li neka radnja pravedna ili nepravedna (svejedno je li velika i teška, pa dosljedno tome, znak velike moći); naime, čast se sastoji samo u uvjerenju o nečijoj moći. Zbog toga, drevni pogani nisu smatrali da ne poštuju svoje bogove, nego upravo da ih jako štiju kad ih u svojim spjevovima prikazuju da vrše silovanja, krađe i druga velika, ali nepravedna ili nečista djela. Tako se kod Jupitera ništa nije toliko slavilo kao njegove preljube, a kod Merkura laži i krađe; najveća pohvala njemu u jednoj Homerovoj himni⁴⁹ glasi da je, rodivši se ujutro, u podne izmislio glazbu, a da je prije noći ukrao Apolonu goveda od njegovih pastira.

49. Tako i među ljudima, sve dok nisu bile ustanovljene velike države, gusarenje ili otimačina na cestama nije se smatralo ničim nečasnim, već radije dopuštenim poslom, i to ne samo među Grcima, već i među drugim narodima, kao što se vidi iz historija⁵⁰ starog doba. U naše doba i u ovom dijelu svijeta, privatni dvoboji, premda nezakoniti, uvijek su bili nešto časno sve dok se jednom ta čast ne bude pridavala onima koji ih odbiju, a sramota onima koji ih izazivaju. Doduše, dvoboji su često učinci hrabrosti, a temelj hrabrosti je uvijek ili snaga ili spretnost, što je opet znak moći. No ipak, najvećim dijelom oni su učinci osornog govora i straha od gubitka časti kod jednog ili kod obojice suparnika; upavši jednom u grubost, oni su prisiljeni ući u borilište da bi izbjegli sramotu.

50. Nasljedni grbovi i štitovi spadaju u čast tamo gdje donose ikakve istaknute prednosti, a inače ne. Njihova moć se sastoji ili u takvim prednostima ili imetku ili bilo čemu što se isto tako poštuje kod drugih ljudi. Ta vrsta časti, obično nazvana plemstvom, potječe od starih Germana, jer takvo nešto nije bilo poznato nigdje gdje nisu bili poznati germanski

Štitovi

običaji, niti je to sada bilo gdje u upotrebi gdje se Germani nisu naselili. Stari grčki zapovjednici oslikavali su prije polaska u rat svoje štitove predmetima koji su im se sviđali, tako da je neoslikani štit bio znak ili siromaštva ili običnog vojnika, ali štitovi se nisu prenosili nasljeđivanjem. Rimljani su doduše prenosili oznake svojih obitelji, ali to su bile slike njihovih predaka, a ne predmeti koji su im pripadali. Među narodima Azije, Afrike i Amerike nema i nikad nije bilo nečeg sličnog. Taj običaj su imali samo Germani, od kojih je prenesen u Englesku, Francusku, Španjolsku i Italiju kad su u velikom broju ili priskakali u pomoć Rimljanima ili išli u osvajanja u tim zapadnim dijelovima svijeta.

51. Germanija je, kao i sve druge zemlje u svojim počecima, bila podijeljena među beskonačno mnogo malih gospodara ili obiteljskih starješina koji su neprestano bili u ratu jedni s drugima. Te starješine ili gospodari, pokriveni oružjem uglavnom zato da ih prepoznaju njihovi sljedbenici a djelomice i radi ukrasa, oslikavali su svoje oklope, štitove ili ogrtače slikom neke životinje ili nečim drugim, a stavljali su i neku istaknutu i vidljivu oznaku na čelenku na kacigi. Taj ukras na štitu i na čelenci dospijevao je po nasljeđu njihovoj djeci; do najstarijeg u čistom obliku, a do drugih s nekim manjim preinakama, već kako je starješina – na holandskom *Here-Alt* – smatrao prikladnim. No, kad su se mnoge takve obitelji udružile i stvorile veću monarhiju, dužnost *Here-Alta* da razlikuje štitove postala je posebnom službom. Potomstvo tih gospodara je ono veliko i staro plemstvo koje najviše ističe razne žive stvorove poznate po hrabrosti ili grabežljivosti, ili pak zankove, bedeme, pojaseve, oružje, prečage, koplja i ostalo znakovlje rata, jer tada ništa nije bilo tako časno kao vojničke vrline. Poslije toga, i kraljevi i narodne države daju različite oblike štitova onima koji su otišli u rat i vratili se, i to radi ohrabrenja i kao nagradu za službu. Sve to pažljiv čitalac može naći u starim historijama, grčkim i latinskim, koje spominju germanski narod i njihove običaje iz onog doba.

*Počasni
naslovi*

52. *Počasni* naslovi kao vojvoda, grof, markiz ili barun, spadaju u časno jer označavaju vrijednost koju nekome pridaje vrhovna vlast države. Ti naslovi su u staro doba bili nazivi službenika i zapovjednika, neki naslijeđeni od Rimljana, neki od Germana, a neki od Francuza. Vojvode, na latinskom *duces*, za vojskovođe u ratu; grofove, *comites*, oni koji iz prijateljstva čine društvo vojskovođi i koji su ostajali da vladaju i brane i drže u miru osvojena mjesta; markiz, *marchiones*, bili su grofovi koji su vladali markama ili granicama carstva. Ti su naslovi – vojvoda, grof,

markiz – dospjeli u Rimsko Carstvo u vrijeme Konstantina Velikog, i to preko običaja germanske *milicije*. Međutim, za *baruna* se čini da je galski naslov i znači velikog muža; takvi su bili kraljevski ili kneževski ljudi uzimani u ratu za patioce, a čini se da je ime izvedeno iz *vir* u *ber* i *bar*, a to je u galskom značilo isto što *vir* u latinskom; odatle je dospjelo u *bero* i *baro*, tako da su ti ljudi bili zvani *berones*, potom *barones*, a u španjolskom *varones*. Onaj tko bi htio podrobnije znati izvor tih počasnih naslova, može to naći isto kao i ja u izvrsnoj raspravi gospodina Seldena o tome predmetu.⁵¹ S vremenom su te počasne službe, uvedene u nemirnim prilikama radi dobre i mirne vladavine, pretvorene u puke naslove, služeći najvećim dijelom za razlikovanje prvenstva, mjesta i poretka podanika u državi. Tako su oni koji su proglašavani vojvodama, grofovima, markizima i baronima dobili naselja koja nikad nisu posjedovali niti njima zapovijedali. I drugi naslovi su također dodijeljeni u istu svrhu.

53. DOSTOJNOST je nešto različito od valjanosti ili vrijednosti, a također i od zasluge i zavređivanja; sastoji se u posebnoj moći ili sposobnosti u onome za što se kaže da je netko vrijedan: ta posebna sposobnost se obično naziva SPREMNOST ili *prikladnost*. *Dostojnost, spremnost*

54. Naime, za zvanje zapovjednika, suca ili za bilo koju drugu dužnost najvaljaniji je onaj tko je najbolje opremljen svojstvima koja se traže za dobro vršenje dužnosti; najvaljaniji za bogatstvo je onaj tko ima najbolje opremljena svojstva da ga koristi. Nedostaje li nekome jedno od tih svojstava, taj svejedno može biti prikladan i valjan za nešto drugo. Nadalje, netko može biti vrijedan bogatstava, službe i namještenja, a da svejedno ne može polagati pravo na to više od drugih, pa se stoga za njega ne može reći da ga zaslužuje ili zavređuje. Jer zasluga pretpostavlja da postoji neko pravo kao i to da je zavrijeđena stvar vezana za obećanje, o čemu ću više reći poslije kad budem govorio o ugovorima.

Poglavlje XI.

O razlikama u običajima

*Što se ovdje
misli pod
običajima*

1. Pod OBIČAJEM ovdje ne razumijevam otmjenost ponašanja, kao to da jedan čovjek treba pozdravljati drugog ili kako treba ispirati usta i čačkati zube u društvu i slične tričarije *sitnog morala*, već ona svojstva ljudske vrste koja se tiču zajedničkog življenja u miru i zajednici. U tu svrhu moramo uvažiti da se sreća ovog života ne sastoji u počivanju zadovoljenog duha. Jer, ne postoji nikakav *finis ultimus* (krajnja svrha), niti *summum bonum* (najviše dobro), kako se veli u knjigama starih moralnih filozofa; niti pak onaj čije želje dostignu cilj ne živi ništa više⁵² nego onaj čiji su osjeti i predodžbe prestali. Naprotiv, sreća je neprestano napredovanje želje od jednog predmeta do drugog, a postizanje onog prvog je samo put do onog drugog. Razlog tome je to što predmet ljudske želje nije jednokratno i trenutno uživanje, već to da zauvijek osigura put svojoj budućoj želji. Otud, voljne radnje i sklonosti svih ljudi ne teže samo pribavljanju, već također i osiguravanju zadovoljenog života, a razlikuju se samo u načinima. Do toga dolazi dijelom iz različitosti strasti u različitim ljudima, a dijelom opet iz razlike u znanju ili uvjerenju koje svaki pojedinac ima o uzrocima koji stvaraju željeni učinak.

*Neprestana
želja za moći
kod svih ljudi*

2. Zato kao opću težnju čovječanstva na prvo mjesto stavljam vječnu i neprestanu želju za jednom moći nakon druge, koja prestaje samo u smrti. Uzrok tome nije uvijek samo to da se čovjek nada nekom jačem užitku nego što ga je već stekao ili da se ne može zadovoljiti skromnijom moći, nego zato što ne može osigurati moć i sredstva za dobar sadašnji život, a da ne stekne više. Odatle dolazi i to što kraljevi, koji posjeduju najveću moć, usmjeravaju svoje napore na njezino osiguravanje kod kuće putem zakona, a vani ratovima. No, čim to postignu, slijedi nova želja, kod nekih za novom pobjedom, kod drugih za lakim i osjetilnim užitkom, kod trećih opet za tuđim divljenjem ili za laskanjem zbog izvrsnosti u nekoj umjetnosti ili drugoj umnoj sposobnosti.

*Ljubav prema
zadovoljstvu
iz natjecanja*

3. Natjecanje u bogatstvu, častima, zapovijedanju i drugim moćima vodi sukobima, neprijateljstvu i ratu, jer put jednoga takmaca prema zadovoljavanju svoje želje čini ubijanje, podčinjavanje, istrebljivanje i potiskivanje drugoga. Pri tome natjecanje u hvaljenju najviše vodi poštovanju starine. Naime, ljudi se sukobljavaju sa živima, a ne sa mrt-

vima; međutim, mrtvima pripisuju više nego što im pripada ne bi li tako zasjenili slavu živućih.

4. Želja za lagodom i osjetilnim užicima čini čovjeka poslušnim prema nekoj općoj moći, jer takvom željom čovjek stvarno napušta zaštitu kojoj se može nadati od svoga vlastitog napora i rada. Strah od smrti i ranjavanja čini ga istim iz istog razloga. Suprotno tome, potrebiti i čvrsti ljudi, nezadovoljni svojim sadašnjim stanjem, a isto tako i svi oni koji teže za vojničkim zapovijedanjem, teže tome da se produže razlozi za rat i da potiču nemire i pobunu. Jer, nema druge vojničke počasti osim ratne, a ni veće nade za zapodijevanje zle igre osim izazivanja novih neprilika.

Gradanska poslušnost iz ljubavi za lagodu, iz straha od smrti i ranjavanja

5. I želja za znanjem i umjetnostima u miru čini čovjeka sklonim poslušnosti prema nekoj općoj moći. Naime, takva želja sadrži želju za dokolicom, pa otuda i za time da bude pod zaštitom neke druge moći, a ne vlastite.

I iz ljubavi za umjetnosti

6. Želja za pohvalom čini čovjeka raspoloživim za pohvalne radnje koje će se svidjeti onima do čijeg suda drže; kod ljudi koje preziremo, preziremo i njihove pohvale. Želja za slavom i poslije smrti ima isti učinak. I premda poslije smrti ne postoji nikakvo osjećanje pohvale koja nam je dana na zemlji kao stvarno uživanje, koje se ili rastapa u neizrecivim rajskim užicima ili poništava u velikim paklenim mukama, takva slava ipak nije uzaludna. U tome ljudi nalaze sadašnje zadovoljstvo na taj način što ga predviđaju za sebe ili pak zbog koristi za svoje potomke. Dakako, oni je sada ne vide, već je zamišljaju, jer ono što je užitek za osjete, to predstavlja užitek i u mašti.⁵³

Ljubav prema vrlini iz ljubavi prema pohvali

7. Primiti od nekoga kome se smatramo ravnima veću korist nego što se nadamo da možemo uzvratiti, to vodi u hinjenu ljubav ili, zapravo, u potajnu mržnju, to jest, u stanje očajnog dužnika koji se sklanja od pogleda svoga povjerioca, a prešutno priželjkuje da ovaj nestane zauvijek iz njegovog pogleda. Naime, dobivene koristi obavezuju, a obaveza je ropstvo; neuzvrativa korist je trajno ropstvo, osobito mrsko ako je prema sebi ravnome. Međutim, primiti koristi od nekoga koga priznajemo kao nadmoćnog, to vodi u ljubav prema njemu, jer obaveznost nije nikakvo novo poniženje. Radosno primanje (koje nazivamo *zabvalnošću*) predstavlja pri tome takvu čast za onoga tko obavezuje da se općenito smatra nagradom. Isto tako, i primanje koristi, pa makar i od jednakoga ili slabijega, vodi u ljubav prema njemu, sve dok postoji

Mržnja zbog teškoća kod vraćanja većih koristi

nada za povrat koristi, jer namjera primaoca sadrži obavezu na pomoć i uzvratno služenje. Otuda potječe i natjecanje tko će koga nadmašiti u pružanju koristi, a to je najplemenitija i najkorisnija borba u kojoj pobjednik uživa u svojoj pobjedi, a onaj drugi se osvećuje priznavanjem.

I zbog svijesti da je mržnja zaslužena

8. Nanijeti nekome veću povredu nego što ovaj može ili je voljan podnijeti, navodi počinitelja na mržnju prema onome tko trpi. Naime, počinitelj mora očekivati osvetu ili oprost, a oboje mu je mrsko.

Spremnost na nanošenje povreda iz straha

9. Strah od ugnjetavanja prisiljava čovjeka na predusretanje prijete ili na traženje pomoći u društvu, jer ne postoji drugi način da osiguramo život i slobodu.

I iz nepovjerenja prema vlastitoj pameti

10. Ljudi koji ne vjeruju u vlastitu pronicljivost skloniji su pobjeđivanju u nemirima ili pobunama nego oni koji se smatraju mudrima i lukavcima. Jer, ovi drugi se vole savjetovati, dok oni drugi (iz straha da budu zaskočeni) vole udariti prvi. U pobunama, budući da su uvijek na poprištu bitke, bolja ratna lukavština je držati se zajedno i koristiti sve prednosti sile nego bilo što što slijedi iz pronicljive pameti.

Isprazni poduhvati iz taštine

11. Tašti ljudi, čak i kad sami nisu svjesni svoje prikladnosti, uživaju u tome da se zamišljaju odvažnima i skloni su samo razmetanju, ali ne i iskušavanju. Zato kad nastupe opasnosti i teškoće, oni ne traže ništa drugo nego da iskažu svoju neprikladnost.

12. Tašti ljudi koji svoju prikladnost iskušavaju po laskanju drugih ili po uspjehu neke prethodne radnje, ali bez čvrstog razloga da se tome nadaju na temelju istinskog znanja o samima sebi, skloni su tome da se naglo uključe, ali i tome da se povuku čim se približe opasnosti ili teškoće, ako samo mogu. Budući da ne vide način da se izvuku na sigurno, oni radije stavljaju na kocku čast nego život, jer čast se još može spasiti nekom isprikom, dok za život poslije nema spasa.

Častoljublje iz mnijenja o podobnosti

13. Oni koji su čvrsto uvjereni u svoju mudrost u stvarima vladanja, skloni su častoljublju, jer bez uposlenja u nekom savjetu ili sudovima njihova mudrost gubi na ugledu. Rječiti govornici su zbog toga skloni častoljublju, jer rječitost izgleda mudra i njima samima i drugima.

Neodlučnost zbog precjenjivanja neznatnih stvari

14. Sitnodušje navodi čovjeka na neodlučnost, a dosljedno tome i na propuštanje prilika i najpogodnijih okolnosti za djelovanje. Naime, ako ni nakon duge rasprave sve do trenutka kad treba prijeći na djelovanje nije očigledno što je najbolje činiti, onda je to znak da se razlozi za jedan ili drugi način djelovanja ne razlikuju osobito. Zato, nedjelovanje u tom

trenutku znači propuštanje prilike odmjeravanjem tričarija, a to je sitničavost.

15. Štedljivost (iako je to kod siromašnih vrлина) čini čovjeka nesposobnim za izvođenje radnji koje zahtijevaju snagu većeg broja ljudi odjednom. Ona oslabljuje njihov trud čija se snaga mora hraniti i održavati nagrađivanjem.

16. Rječitost praćena laskanjem navodi ljude na povjerenje u one koji to posjeduju, jer ono prvo izgleda kao mudrost, a ovo drugo kao ljubaznost. Dodajte tome još vojničku slavu, onda to navodi ljude na pristajanje i podčinjavanje onima koji je posjeduju. Jer, ono prvo dvoje pružilo im je zaštitu od opasnosti od njega samog, a ovo drugo zaštitu pred pogibelji od drugih.

Povjerenje u druge iz nepoznavanja znakova mudrosti i ljubaznosti

17. Pomanjkanje znanja, to jest nepoznavanje uzroka navodi čovjeka ili, radije, ograničava ga na to da se osloni na savjet ili autoritet drugih. Jer svi oni koji se brinu za istinu, a ne oslanjaju se na sebe, moraju se osloniti na mišljenje nekog drugog koga smatraju mudrijima od sebe i ne vide zašto bi ih taj obmanjivao.

I zbog nepoznavanja prirodnih uzroka

18. Nepoznavanje značenja riječi, a to je nedostatak razumijevanja, navodi ljude da uzimaju s vjerom ne samo istinu koju ne poznaju, nego i zablude, i još više, besmislice onih kojima vjeruju. Jer, ni greške ni besmislice ne mogu se otkriti bez potpunog razumijevanja riječi.

I zbog manjka razumijevanja

19. Iz tog istog proizlazi također i to što ljudi daju različita imena jednoj te istoj stvari, zbor razlika u svojim strastima. Tako oni koji prihvaćaju neko mišljenje, nazivaju to mišljenjem, dok drugi, koji ga odbijaju nazivaju to krivovjerjem. Pa, ipak, krivovjerje nije ništa drugo do privatno mišljenje, samo što ima jaču primjesu srdžbe.

20. Iz istoga slijedi, nadalje, i to da ljudi bez studija i dubokog razumijevanja ne mogu razlučivati između radnji više ljudi i mnogih radnji jednog mnoštva, kao na primjer, između jedne radnje svih rimskih senatora u ubijanju Katiline i više radnji nekolicine senatora u ubijanju Cezara, pa su zato skloni da činom naroda smatraju mnoštvo radnji koje je počinilo mnoštvo ljudi, vođenih možda uvjerenjem jednoga.

21. Neznanje o uzrocima i izvornoj naravi prava, pravde, zakona i pravičnosti, navodi ljude na to da za pravilo svoga djelovanja uzimaju običaj i primjer, tako da smatraju nepravednim ono što se običava kažnjavati, a pravednim ono za čiju nekažnjivost i prihvatljivost mogu izmisliti

primjer ili prethodni slučaj (kako to barbarski nazivaju oni odvjetnici koji koriste jedino tu lažnu mjeru pravde). To je kao kod male djece koja nemaju nikakvo drugo pravilo dobre ili zle navade osim ispravke koju dobivaju od roditelja i učitelja, samo što su djeca dosljedna u tim pravilima, a ljudi nisu. Odrasli u strogoći⁵⁴ i prkosni, ljudi se pozivaju na razum protiv običaja, a protiv razuma na običaj, već kako im koristi; od običaja odustaju kad to zahtijeva njihov interes i postavljaju se protiv razuma kad god je protiv njih. To je i razlog tome da je učenje o ispravnom i pogrešnom neprestano predmet rasprave, bilo perom bilo mačem, što ne vrijedi za nauk o crtama i likovima. Naime, u tom se predmetu ljudi ne brinu što je istina, budući je to stvar koja ne zadire ni u čiji prohtjev, korist ili užitak. Zato ne sumnjam da bi učenje *da tri kuta nekog trokuta trebaju biti jednaka dvama kutovima kvadrata*, bilo ili osporeno ili zabranjeno spaljivanjem svih knjiga iz geometrije, samo kad bi bilo protivno nečijem pravu na vlast ili pak u interesu onih koji imaju vlast i kad onaj koga se tiče to može provesti.

*Pristajanje uz
privatne
osobe iz
nepoznavanja
uzroka mira*

22. Nepoznavanje udaljenih uzroka navodi čovjeka da sve događaje pripíše neposrednim i instrumentalnim uzrocima, jer to su uzroci koje svi zapažaju. Zato se događa da ljudi, gdje god su ojađeni zbog javnih dažbina, svoj bijes prazne na javnim službenicima, to jest, na zakupcima poreza,⁵⁵ sakupljačima i ostalim službenicima javnih prihoda, i pristaju uz one koji okrivljuju državnu vlast. Kad se pak upetljaju više nego što se mogu nadati opravdanju, obrušavaju se i na vrhovnu vlast iz straha od kazne ili srama od oprosta.

*Lakovjernost
iz nepoznavanja
prirode*

23.⁵⁶ Neznanje prirodnih uzroka čini ljude lakovjernim tako da često vjeruje u nemoguće stvari; sve što bi znali navesti o tome jest da su te stvari možda moguće, ali sami nisu sposobni pronaći nemogućnost. Budući pak da ljudi vole biti slušani u društvu, lakovjernost ih navodi na laganje, tako da je samo neznanje, čak i bez zle namjere, u stanju navesti ljude na oboje, na to da vjeruju u laži i da ih govore, a ponekad i na to da ih smišljaju.

*Znatiželja iz
brige za
budućnost*

24. Strahovanje pred budućnosti navodi ljude da istražuju uzroke stvari jer takvo znanje čini čovjeka sposobnijim da uredi sadašnjost prema najboljim prednostima.

*Prirodna
religija iz istog*

25. Znatiželja ili ljubav za znanjem uzroka tjera čovjeka od razmatranja učinaka na to da traži uzrok i opet uzrok uzroka, sve dok na kraju ne stigne nužno do misli da postoji neki uzrok kojemu nema daljnjeg uzro-

ka, nego je vječan, a to je onaj koji ljudi nazivaju Bogom. Zato je nemoguće duboko istražiti bilo kakve prirodne uzroke, a da čovjek time ne postane sklon vjerovanju da postoji jedan vječni Bog, premda u svome duhu ne može imati nikakvu ideju koja bi odgovarala njegovoj prirodi. Jer, kao što netko slijep od rođenja čuje od drugih ljudi da se griju pomoću vatre i bude doveden da se i sam grije njome, može lako shvatiti i uvjeriti se da tu postoji nešto što ljudi zovu *vatrom* i što je ujedno uzrok topline koju osjeća, ali ne može zamisliti kakvo je to niti ima neku ideju o tome u svome duhu, poput onih koji je vide, tako se isto može preko vidljivih stvari u ovome svijetu i njihova zadivljujućeg reda pojmiti da postoji neki uzrok koji ljudi nazivaju Bogom, a da ipak nemaju nikakvu ideju ili sliku o njemu u svome duhu.

26. Oni pak koji malo ili nimalo ne istražuju prirodne uzroke stvari, ali su zbog straha koji proizlazi iz samog neznanja o onome što ima moć da im nanosi toliko dobra ili zla, skloni pretpostavljati i utvarati samima sebi razne vrste nevidljivih sila i stajati kao ukleti svojim vlastitim zamislama, te ih zazivati u vrijeme nemira ili, isto tako, zahvaljivati im u vrijeme kad očekuju uspjeh, praveći tako od bića iz svoje mašte bogove. To je ono zbog čega su ljudi iz nebrojenih vrsta maštarija stvorili na svijetu nebrojene vrste bogova. Taj strah od nevidljivih stvari je prirodno sjeme onoga što svatko u sebi naziva vjerom, a praznovjerjem kod onoga drugog tko štuje ili se boji te sile drugačije nego on.

27. Taj zametak religije uočili su već mnogi. Neki od tih čak teže tome da ga pothranjuju, zaodijevaju i oblikuju u zakone, te da i sami iznađu i dodaju poneko vjerovanje o budućim događajima, pomoću čega su mislili da će najbolje moći vladati nad drugima i tako sami najbolje iskoristiti svoje moći.

Poglavlje XII.

O religiji

- Religija samo kod ljudi* 1. Budući da znakova ili plodova *vjere* ima samo kod čovjeka, nema razloga za sumnju da se i njezino sjeme nalazi samo u čovjeku, i da se sastoji u nekom posebnom svojstvu ili barem u nekoliko istaknutih stupnjeva takvog svojstva, koje se ne može naći ni kod jednog drugog stvorenja.
- Prvo, iz želje za znanjem uzroka* 2. Kao prvo, ljudima je po prirodi svojstveno da istražuju uzroke vidljivih događaja, u većoj ili manjoj mjeri, no ipak kod svih toliko da postanu znatiželjni u traganju za uzrocima svoje vlastite dobre ili zle sreće.
- Iz razmatranja o početku stvari* 3. Drugo, prirodno je također da, pošto vide da nešto ima početak, pomisle da to ima i svoj uzrok koji je odredio taj početak, i to upravo onda kad je otpočelo, a ne ranije ili kasnije.
- Iz razmatranja o slijedu stvari* 4. Treće, dok kod životinja postoji samo sreća uživanja svakodnevne hrane, odmora i požude, budući da su zbog manjkavosti opažanja, pamćenja poretka, slijeda i ovisnosti vidljivih stvari u stanju veoma malo ili nikako predviđati buduće vrijeme, dotle čovjek zapaža kako jedan događaj uzrokuje drugi i pri tome pamti ono što prethodi i ono što slijedi. Kad se pak ne može uvjeriti u istinite uzroke stvari (jer uzroci dobre i zle sreće najvećim su dijelom nevidljivi), on ili pretpostavlja takve uzroke ili pak onakve kakve sugerira njegova mašta ili vjeruje autoritetu drugih ljudi za koje vjeruje da su mu prijatelji ili da su mudriji od njega.
- Prirodni uzrok religije, strah od budućnosti* 5. Prvo dvoje izaziva tjeskobu. Jer, budući da se osvjedočio u to da postoje uzroci svega što je do sada nastupilo i što će nastupiti kasnije, za čovjeka koji se stalno nastoji osigurati od zla kojeg se pribijava i pribaviti dobra koja želi, nemoguće je da ne bude u neprestanoj brizi u pogledu budućnosti. Zato se svi ljudi, a posebno oni koji su odviše vidoviti, nalaze u sličnom stanju u kojem je bio Prometej. Naime, kao što je Prometej (čije ime, ako ga tumačimo, znači “promišljen”) bio prikovan za planinu Kavkaz, odakle je imao širok pogled, i gdje mu je orao danju izjedao jetru onoliko koliko je ponovo izrastalo noću, tako i kod onoga tko u brizi za budućnost gleda veoma daleko ispred sebe, strah

od smrti, siromaštva i druge nevolje izgriza srce, pa samo u spavanju nalazi odmor ili stanku od svoga strahovanja.

6. Taj neprekidni strah, koji oduvijek prati čovječanstvo u neznanju uzroka, poput neprestanog mraka, nužno mora imati neki predmet. Budući pak da nema ničeg vidljivog, ne postoji ništa čemu bi se mogla pripisati krivnja bilo za dobru bilo za zlu kob, nego samo neka *sila* ili *nevidljivi* činilac. Možda su neki od starih pjesnika u tome smislu rekli⁵⁷ da je bogove najprije stvorio ljudski strah. Ako to kažu o bogovima (a to znači o mnoštvu poganskih bogova), to je veoma istinito. No, vjera u jednog Boga, vječnog, beskonačnog i svemoćnog, može se daleko lakše izvesti iz ljudske želje za spoznajom uzroka prirodnih tijela, iz njihovih različitih osobina i djelovanja nego iz straha od onoga što će ih snaći u budućnosti. Naime, onaj tko iz bilo kojeg učinka, kojeg promatra dok se odvija, rasuđuje o sljedećem i neposrednom uzroku i odatle opet do uzroka toga uzroka, i na taj način duboko uroni u slijed uzroka, doći će na kraju do zaključka da mora postojati prvi pokretač (onako kako su to ispovijedali poganski filozofi), to jest, jedan prvi i vječni uzrok svih stvari, a to je ono što ljudi misle pod imenom Boga. Sve to je lišeno misli o sreći, jer briga za sreću ih tjera i na strah i odvraćanje od traganja za uzrocima drugih stvari. Time im daje priliku da izmisle onoliko bogova koliko ima ljudi sposobnih da ih izmisle.

Koji ih tjera da se boje moći nevidljivih stvari

7. Što se pak tiče stvari ili supstancije tako zamišljenih nevidljivih činilaca, prirodnim promišljanjem su mogli dospjeti samo do zamisli da je istovjetna sa supstancijom ljudske duše, a da je ljudska duša, opet, od iste stvari kao i ono što se spavaču pojavljuje u snu ili budnome u ogledalu. Ne znajući da su te pojave samo tvorevine mašte, ljudi ih smatraju stvarnim i izvanjskim supstancijama te ih zato nazivaju sablastima, kao što su ih Latini nazivali *imagines* i *umbrae* i držali za duhove, to jest, za tanahna udušasta tijela. One pak nevidljive činioce kojih su se bojali, smatrali su sličnima osim što se pojavljuju i nestaju po volji. Ipak, uvjerenje da su ti duhovi netjelesni i netvarni nije nikad moglo ući prirodnim putem u bilo čiji um; naime, premda ljudi mogu spojiti riječi protuslovnog značenja, kao što su *dub* i *bestjelesno*, ipak nikad ne mogu imati predodžbu o bilo čemu što bi tome odgovaralo. Otuda, oni koji vlastitim promišljanjem i dospiju do toga da priznaju jednog beskonačnog, svemoćnog i vječnog Boga, radije pribjegavaju tvrđenju da je Bog nepojmljiv i iznad njihova razumijevanja, nego da njegovu prirodu određuju kao *bestjelesni dub*, pa da onda priznaju da je njihova odredba

I da ih smatraju netjelesnima

nepojmljiva. Ili, ako mu i pridaju takav naziv, to ne čine *dogmatički*, s namjerom da objasne Božju narav, već *pobožno*, da bi ga štovali pomoću pridjeva čija su značenja tako udaljena od grubosti vidljivih tijela koliko je samo moguće.

*Ali ne znaju
način na koji
utječu na bilo
što*

8. Nadalje, u pogledu načina na koji ljudi misle da ti nevidljivi činio-
ci izvode svoje učinke, to jest, koje neposredne uzroke uzimaju za
uzrokovanje događaja, oni koji ne znaju što je to što nazivamo *uzroko-
vanjem* (a to su skoro svi) ne posjeduju nikakvo drugo pravilo za
pogađanje osim promatranja i pamćenja onoga što su vidjeli da je
prethodilo nekom sličnom učinku u neko drugo vrijeme ili druga vre-
mena prije toga, ne videći između prethodećeg i potonjeg događaja
nikakvu ovisnost ili povezanost. Zato oni od nečeg sličnog iz prošlosti
očekuju nešto slično u budućnosti i praznovjerno se nadaju dobroj ili
zloj sreći od stvari koje nemaju uopće nikakvog udjela u uzrokovanju.
Tako su Atenjani za svoj rat kod Lepanta tražili drugog Formija, a Pom-
pejeva stranka za svoj rat u Africi drugog Scipiona.⁵⁸ I isto i drugi u
drugim prilikama. Slično tome, ljudi pripisuju svoju sreću nekome tko
je prisutan, nadalje, nekom sretnom ili nesretnom mjestu, riječima (oso-
bito ako je među njima i Božje ime) za bajanje i zazivanje duhova (što
je liturgija vještica), čak dotle da vjeruju kako riječi posjeduju moć pre-
tvaranja kamena u kruh, kruha u čovjeka, ili bilo čega u bilo što drugo.

*Nego ih
poštuju kao što
poštuju ljude*

9. Treće, što se tiče štovanja koje ljudi prirodno ukazuju nevidljivim sila-
ma, ono ne može biti ništa drugačije od izražavanja poštovanja prema
ljudima, a to su darovi, molbe, zahvale, klanjanje tijelom, oprezno
obraćanje, smjerno držanje, promišljene riječi, zaklinjanje (to jest, uvje-
ravanje nekoga drugoga u obećanje) pomoću zazivanja sila. Iznad toga
razum ne upućuje ljude ni na što više, nego, ili ih ostavlja pri tome ili
ih upućuje da se za daljnje ceremonije obrate onima koje smatraju
mudrijima od sebe.

*I pripisuju im
sve izvanredne
događaje*

10. Konačno, ljudi po prirodi imaju neko stanovište u pogledu toga
kako nevidljive sile obznanjuju čovjeku ono što će se dogoditi poslije,
u pogledu dobre ili zle sreće općenito i dobrog ili zlog uspjeha u bilo
kojem pojedinačnom poduhvatu. Osim što koriste nagađanje o budu-
ćem vremenu pomoću prošloga, spremni su bez daljnjeg ne samo da
slučajnosti s kojima su se jednom ili dvaput sreli unesu u predviđanje
o svim kasnijim sličnim susretima, već i da vjeruju u slična predviđanja
drugih ljudi o kojima su jednom stvorili dobro mišljenje.

11. Od te četiri navedene stvari – od vjerovanja u sablasti, neznanja drugotnih uzroka, strahopoštovanja prema onome čega se boje i korištenja prošlih slučajeva za predviđanja – sastoje se prirodne klice *religije*. No, one su se zbog razlika u mašti, prosudbi i strastima kod različitih ljudi razvile u tako različite obredne oblike da se oni oblici koje koristi jedan čovjek najčešće čine smiješnima nekome drugom.

Četiri prirodne klice vjere

12. Te klice vjere su odnjegovala dvije vrste ljudi. Jedna vrsta su oni koji su ih prihranjivali i uređivali prema vlastitom izumu. Drugi su to činili po Božjoj zapovijedi i usmjerenju. No i jedni i drugi su to činili s namjerom da sve one koji se oslanjaju na njih učine spremnijima za poslušnost, zakone, mir, samilost i uljudeno društvo. Zato je vjera one prve vrste dio ljudske politike i ona poučava jednom dijelu onih dužnosti koje ovozemaljski kraljevi zahtijevaju od svojih podanika. Vjera one druge vrste je božanska politika i ona sadrži propise za one koji su se sami učinili podanicima kraljevstva Božjeg. Od prve vrste potječu svi utemeljitelji država i zakonodavci među poganima; od druge vrste potječu Abraham, Mojsije i naš blagoslovljeni Spasitelj, po kojemu su nam poslani zakoni kraljevstva Božjeg.

Koje kultura čini različitim

13. Što se pak tiče onog dijela vjere koji se sastoji od mnijenja o prirodni nevidljivih sila, od svih stvari koje imaju neko ime nema gotovo ničega što pogani na ovom ili onom mjestu nisu smatrali bogom ili demonom i što njihovi pjesnici nisu prikazali kao oživljeno, nastanjeno ili opsjednuto ovim ili onim duhom.

Besmisleno vjerovanje poganstva

14. Neuobličena tvar svijeta bila je bog pod imenom Kaos.

15. Mnoštvo bogova su bili nebo, ocean, planeti, vatra, zemlja, vjetrovi.

16. Bogovima su učinjeni muškarci, žene, ptice, krokodili, tele, pas, zmija, češnjak, poriluk. Osim toga, gotovo sva mjesta nastanjena su duhovima zvanim *demoni*: polja s Panom i Panima ili satirima; šume faunovima i nimfama; more Tritonima i drugim nimfama; svaki izvor ili rijeka duhom tog istog imena i opet nimfama; svaka kuća *Larima* ili obiteljskim duhovima; svaki čovjek svojim *genijem*; pakao sablastima i slugama duhova, poput Harona, Kerbera i Furija; noću pak sva mjesta nastavaju *larvae*, *lemures*, duhovi umrlih ljudi i cijela kraljevstva vila i bauka. Božansku narav su pripisivali i gradili hramove pukim slučajnostima i svojstvima kao što su vrijeme, noć, dan, mir, sloga, ljubav, zadovoljstvo, vrlina, čast, zdravlje, propast, groznica i slično. Moleći za

nešto ili protiv nečega, molili su se upravo tome, kao da su nad njihovim glavama obitavali duhovi s takvim imenima koji spuštaju ili zadržavaju dobro ili zlo za koje ili protiv kojeg su molili. Pod imenom Muza zazivali su također i svoju vlastitu pamet, a pod imenom Fortune svoje neznanje, svoje požude opet pod imenom Kupida, srdžbu pod imenom Furija, svoje stidne udove pod imenom Prijapa, a svoje su polucije pripisivali Incubima i Succubama. Nije dakle bilo ničega što je neki pjesnik mogao unijeti u svoj spjev kao osobu, a da iz toga nisu napravili bilo *boga* bilo *demonu*.

17. Isti ti tvorci poganske religije su, zapažajući onaj drugi njezin uzrok, to jest, ljudsko nepoznavanje uzroka, a kroz to i spremnost da svoju sreću pripisuju uzrocima o kojima nije bilo nikakve vidljive ovisnosti, iskoristili priliku da tom svome neznanju nametnu neku vrstu drugotnih ili pomoćnih bogova umjesto drugotnih uzroka. Tako su Veneri pripisivali plodnost, Apolonu uzrok vještina, Merkuru uzrok pronicljivosti i lukavstva, Eolu uzrok bura i oluja, a drugim bogovima uzroke drugih učinaka. Tako je među poganima bilo gotovo isto toliko različitih bogova koliko i poslova.

18. Onom bogoštovanju koje su ljudi prirodno smatrali prikladnim za bogove, a to su žrtve, molitve, zahvale i sve drugo prethodno nabrojano, ti isti zakonodavci pogana dodali su i pojave bogova u slikama i kipovima, da bi oni najneukiji (to jest, najveći dio ili skoro svi ljudi), misleći da se bogovi, radi čijeg prikaza su ti likovi bili načinjeni, zaista nalaze u tome, kao da tu obitavaju, utoliko više strahovali od njih i darivali ih zemljom, kućama, slugama i prihodima, izdvojenim iz svake druge ljudske upotrebe. To znači, da bi posvetili,⁵⁹ učinili svetima za te svoje idole pećine, šume, planine i cijele otoke. Nekima od njih pripisali su ne samo ljudsko, životinjsko ili čudovišno obličje, već također ljudske i životinjske sposobnosti i strasti, poput osjeta, govora, spola, požude, rađanja. (I to, opet, ne samo međusobnim miješanjem, da bi širili božansku vrstu, već i miješanjem s muškarcima i ženama da bi začeli polubogove ili samo stanovnike nebesa, kao što su Bakkho ili Herkul i drugi.) Pored toga, pripisali su im srdžbu, osvetu i druge strasti živih bića i radnje koje potječu od njih, poput prevare, krađe, preljube, sodomije i drugih poroka koje se može smatrati djelovanjem neke sile ili uzrokom uživanja, kao i sve one poroke koji se među ljudima više smatraju protivnima zakonu nego časti.

19. I konačno, predviđanju budućeg vremena, koje kao prirodno nije ništa drugo do nagađanje na temelju iskustva o prošlosti, a natprirodno je božansko otkrovenje, isti oni tvorci poganske vjere dodali su bezbroj drugih praznovjernih oblika proricanja, dijelom na temelju navodnog iskustva, a dijelom na temelju navodnog otkrovenja, i uvjeravali ljude da svoju sreću traže na različitim mjestima. Jednom u dvoznačnim i besmislenim odgovorima proroka u Delfima, na Delu, u Ammonu i drugim glasovitim proročistima; ti su odgovori namjerno učinjeni ili dvoznačnima, da bi se osigurao ishod na oba načina, ili besmislenima zbog otrovnih isparenja na tome mjestu, što je vrlo često u sumpornim pećinama. Drugi put u Sibilinim tablicama, od čijih proročanstava je postojalo nekoliko poznatih knjiga u doba Rimske Republike (možda su poput Nostradamusovih,⁶⁰ jer danas dostupni ostaci izgledaju kao izum iz kasnijeg doba). Nadalje, u nesuvislom govoru ludaka za koje se smatralo da su opsjednuti božanskim duhom, a tu opsjednutost su nazivali *enthusiasmos*; te vrste pretkazivanja događaja ubrajane su u *theomantiju* ili proroštvo. Nadalje, u položaju zvijezda u trenutku rođenja, što se nazivalo horoskopom i držalo dijelom sudbene astrologije. Ponekad opet u vlastitim nadama i strahovima, zvanim *thymomantia*, ili predosjećanjem; u pretkazanjima vještica koje tvrde da saobračaju s mrtvima, što se naziva nekromantijom, zazivanjem duhova ili bajanjem, a nije ništa drugo do podvala i udružena pljačka. Nadalje, u slučajnom letu ili hranjenju ptica, što se naziva *auguria*; ponekad opet u iznutrici posvećenih životinja, što je bilo *aruspicina*; u snovima; u graktanju vrana ili pjevu ptica; u izražaju lica, što se nazivalo *metoposkopia*, ili prema rasporedu crta na dlanu; nadalje, u slučajnim riječima, zvanim *omina*; u čudesima ili neobičnim događajima poput pomrčine, kometa, rijetkih meteora, zemljotresa, poplava, neobičnih rođenja i tome slično, što su nazivali *portenta* i *ostenta*, jer su smatrali da to nagoviješta ili pretkazuje neku veliku buduću nesreću; nadalje, u običnom kockanju, kao glavapismo ili brojanje rupa u situ, u nabadanju stihova iz Homera ili Vergilija i bezbroj takvih drugih ispraznih zamisli. Ljudi se posve lako daju navesti da vjeruju u bilo što što im kažu oni koji su zadobili njihovo povjerenje i koji s otmjenim ophođenjem i spretnošću održavaju njihove strahove i neznanje.

20. Zato su prvi poganski osnivači i zakonodavci država, čiji ciljevi su bili samo to da drže ljude u poslušnosti i miru, vodili brigu u svemu. Prvo, da im usade u glavu da se propisi koje su im dali u pogledu vjere

*Namjera
tvoraca
poganske
religije*

ne mogu tumačiti kao da potječu od njih samih, već od zapovijedi nekog boga ili nekog drugog duha, ili pak da su oni sami više naravi nego puki smrtnici, ne bi li njihovi zakoni bili lakše prihvaćeni. Tako je Numa Pompilije⁶¹ tvrdio da je obrede koje je uveo među Rimljane primio od nimfe Egerije; prvi kralj i osnivač peruanskog kraljevstva tvrdio je da su on sam i njegova žena Sunčeva djeca; Muhamed je, da bi uspostavio svoju novu vjeru, tvrdio da je imao susret sa Svetim Duhom u obličju goluba.⁶² Drugo, pobrinuli su se za vjerovanje da ni bogovi nisu voljeli ono isto što je bilo zabranjeno zakonom.⁶³ Treće, za propisivanje onih obreda, zakletvi, žrtava i svečanosti za koje je trebalo vjerovati da služe ublažavanju srdžbe bogova, te da loš ishod u ratu, velike bolesti, zemljotresi i osobna bijeda svakog pojedinog čovjeka potječe od srdžbe bogova,⁶⁴ a ona sama od zanemarivanja počasti ili zaboravljanja ili greškaka u bilo kojoj pojedinosti propisanog obreda. I premda kod starih Rimljana nikome nije bilo branjeno nijekati ono što su pjesnici pisali o patnjama i užicima poslije ovog života, a što su mnogi ugledni i utjecajni ljudi u državi otvoreno ismijavali u svojim napadima, to vjerovanje je ipak bilo više omiljeno nego omrznuo.

21. Pomoću tih i nekih drugih ustanova postigli su, slijedeći svoj cilj (a to je bio mir u državi), da su obični ljudi u svojim nesrećama pripisivali krivnju zanemarivanju počasti ili greškama u obredima ili pak svome vlastitom neposluhu prema zakonu, te su tako bili manje spremni na pobunu protiv svojih vladara. Budući da su bili zabavljani pompom i rasonodom svečanosti i javnih igara u počast bogovima, ništa drugo osim kruha nije bilo potrebno da bi ih odvrćalo od nezadovoljstva, gundanja i pokreta protiv države. Zato se Rimljani, osvojivši najveće dijelove tada poznatog svijeta, nisu ustručavali dopustiti bilo koju religiju u samom gradu Rimu, osim ako u njoj nije bilo nečega što se kosilo s građanskom vladavinom. Isto tako ne nalazimo nigdje da je ikoja religija bila zabranjena, osim židovske,⁶⁵ jer Židovi su (kao izabrano kraljevstvo Božje) smatrali nezakonitim podčinjavanje bilo kojem smrtnom kralju ili državi. Odatle se vidi kako je poganska religija bila dio njihove politike.

*Istinska
religija i
zakoni
kraljevstva
Božjeg su isto*

22. No, tamo gdje je sam Bog zasadio religiju kroz natprirodno otkrovenje, tamo je također samome sebi podigao izabrano kraljevstvo i dao zakone, ali ne samo da bi se odnosio prema samome sebi, nego i za međusobno odnošenje ljudi. Upravo po tome, uprava i građanski zakoni u kraljevstvu Božjem su dio religije i zato tu nema mjesta za razliko-

vanje između vremenite i duhovne vladavine. Istina je da je Bog kralj cijele zemlje, ali on isto tako može biti kraljem jednog posebnog i izabranog naroda. U tome nema više nedosljednosti nego kad bi opći zapovjednik nad cijelom vojskom imao još i posebnu jedinicu ili svoju vlastitu četvu. Bog je kralj cijele zemlje po svojoj moći, a kraljem izabranog naroda postao je putem ugovora. No, opširnijem govoru o Božjem kraljevstvu, bilo prirodnom bilo ugovornom, namijenio sam drugo mjesto u ovoj raspravi (poglavlje XXXV).

23. Na temelju širenja religije nije teško shvatiti razloge njezina objašnjenja iz prvih klica ili načela, a to su samo određena vjerovanja o božanstvu ili nevidljivim i natprirodnim silama, koja se nikad ne daju izbrisati iz ljudske prirode dotle da iz toga, njegovom onih koji su po tome glasoviti, ne bi opet mogle niknuti nove religije.

*Uzroci
promjene u
religiji*

24. Budući da se svaka uobličena religija temelji najprije na vjeri koju neko mnoštvo ljudi gaji prema nekoj osobi, za koju vjeruju ne samo da je mudra i da radi na osiguravanju njihove sreće, nego da je svetac kome se sam Bog smilovao objaviti svoju volju natprirodnim načinom, odatle nužno slijedi da će isto tako jednom, kad oni koji imaju vlast nad religijom posumnjaju u mudrost, iskrenost i ljubav tih ljudi ili kad oni ne budu u stanju pokazati nijedan vjerojatan primjer božanskog otkrovenja kod sebe, i sama religija koju žele održati postati predmet sumnje i da će (kad nestane straha od mača građanske vlasti) biti opovrgnuta i odbačena.

25. Ono što poništava glas o mudrosti onoga tko uobličava vjeru ili joj pridodaje nešto kad je već uobličena, jest naredba vjerovanja u protuslovlja, jer ne mogu biti istinita oba dijela nekog protuslovlja. Zato je naređivati vjerovanje u njih dokaz neznanja koji raskrinkava njihova tvorca i oduzima mu vjerodostojnost u svemu drugome što bi netko takav izložio kao natprirodno otkrovenje. To otkrovenje se može imati doista o mnoštvu viših stvari, ali ne može ni o čemu što bi bilo protiv prirodnog razuma.

*Nametanje
vjerovanja u
nemoguće*

26. Glas o nečijoj iskrenosti poništava govor ili činjenje nečega što nagovještava da takvi ljudi i sami ne vjeruju u ono što zahtijevaju da drugi vjeruju. Zbog toga se sva takva činjenja i iskazi nazivaju sablažnjivim, jer sve to – poput nepravde, okrutnosti, skrnavljenja, škrtosti i raskoši – jest kamen spoticanja zbog kojeg ljudi padaju na putu vjere. Jer, može li itko vjerovati da onaj tko redovito čini takva djela, nastala iz nekog

*Djelovanje
protiv
uspostavljene
vjere*

takvog izvora, sam vjeruje u postojanje bilo kakve nevidljive sile koje se treba bojati, a kojom on sam plaši druge, i to za manje greške?

27. Glas o nečijoj ljubavi prema drugima poništava razotkrivanje privatnih ciljeva, kao kad vjerovanje koje takvi zahtijevaju od drugih ljudi vodi ili izgleda da vodi stjecanju prevlasti, bogatstva, dostojanstva ili pribavlja ugone jedino njima samima ili posebno njima. Jer, kad se ljudi i sami koriste onime što žanju, smatra se da to čine zbog sebe samih, a ne iz ljubavi prema drugima.

*Nedostatak
svjedočanstva
o čudesima*

28. Konačno, svjedočanstvo koje netko može pružiti o božanskom pozivu može biti samo izvođenje čudesa, istinsko proročanstvo (a i to je čudo) ili neka izvanredna sreća. Zato, pored dijelova religije koji potječu od onih koji su izvodili takva čudesa, dijelovi vjere koje su dodali oni koji svoje pozvanje ne mogu dokazati na temelju nekog čuda, ne polučuju veće povjerenje od onog koje im pridaju običaji i zakoni kraja u kojem su uobličeni. Jer, kao što razboriti ljudi u prirodnim stvarima zahtijevaju prirodne znakove i dokaze, tako i u natprirodnim pitanjima zahtijevaju natprirodne znakove prije nego što pristanu iznutra i punim srcem (a to su čudesa).

29. Svi ovi uzroci slabljenja ljudske vjere pokazuju se očigledno u sljedećim primjerima. Prvo, imamo primjer Izraelaca koji su se, pošto im je Mojsije dokazao svoje božansko pozvanje pomoću čuda i pomoću sretnog izbavljenja iz Egipta i pošto je bio odsutan četrdeset dana, pobunili protiv štovanja istinskog Boga koje im je on naložio; naime, postavljajući zlatno tele za svoga boga (Izlazak 32. 1, 2), pali su u idolopoklonstvo Egipćana, kojih su se tek bili oslobodili. Nakon smrti Mojsija, Aarona, Jošue i onog naraštaja koji je vidio velika Božja djela u Izraelu (Suci 2. 11), došao je novi naraštaj koji je služio Baala. Zato, kad nema čudesa, nema ni vjere.

30. Nadalje, kad su Samuelovi sinovi (1 Samuel 8. 3), koje je otac postavio za suce u Beer Šebi, primali mito i sudili nepravedno, narod Izraelov je odbio da ima Boga za kralja, za razliku od drugih naroda koji su imali kralja, i stoga su vikali Samuelu neka im izabere kralja prema običajima drugih naroda. Otud, kad nema pravde, nema ni vjere, tako da su svrgnuli Boga da više ne vlada nad njima.

31. Dok se širila kršćanska vjera, u svim dijelovima Rimskog Carstva nestajala su proroštva, a broj kršćana se zbog propovijedanja aposto-

la i evanđelista iz dana u dan posvuda zadivljujuće povećavao. Velik dio toga uspjeha može se pripisati preziru do kojeg su poganski svećenici toga doba doveli sami sebe, svojom nečistoćom, sebičnošću i smicalicama među vladarima. Isto tako, i religija Rimske crkve je zbrisana u Engleskoj i drugim dijelovima kršćanskog svijeta dijelom iz istih razloga, jer nedostatak vrline među pastirima uzrokuje nestajanje vjere u narodu, a dijelom opet zbog unošenja filozofije i Aristotelovog učenja u religiju preko skolastike, odakle potječe toliko proturječja i besmislica. To je dovelo kler na zao glas nezalica i prevaranata i navelo narod da se odvrati od njih, bilo protiv volje svojih vlastitih vladara, kao u Francuskoj ili Nizozemskoj, bilo s njihovom voljom, kao u Engleskoj.

32. I konačno, među onim dijelovima vjere koje je Rimski crkva proglasila nužnim za spasenje, ima točaka koje su toliko očigledno na korist papi i njegovim duhovnim podanicima, koji obitavaju na područjima kršćanskih vladara, da bi bez rata i nemira mogle ukloniti tuđu vlast jednako lako kako je uklonjena iz Engleske, samo kad ne bi služile međusobnom natjecanju tih vladara. Jer, tko još ne vidi kome koristi vjerovanje da neki kralj nema ovlast od Krista ako ga ne okruni neki biskup? Ili, da se kralj ne može oženiti, ako je i svećenik? Ili pak da vlast u Rimu odlučuje o tome je li neki vladar rođen u zakonitom braku ili nije? Da podanici mogu biti oslobođeni obaveze prema svome kralju, ako ga sud u Rimu osudi kao inovjerca? Da jedan papa (poput Zaharije) može bez ikakvog razloga svrgnuti nekog kralja (poput Hilderika Francuskog) i dati njegovo kraljevstvo nekome od podanika? Da svećenstvo i redovnici u bilo kojoj zemlji budu izuzeti od kraljevog sudstva u slučaju zločina? Nadalje, tko ne vidi kome koristi plaćanje dažbina za privatna bogoslužja i otkup iz čistilišta? Uz druge znakove privatnog interesa već i to bi bilo dovoljno da umrtvi i najživlju vjeru, kad je (kao što sam rekao) ne bi održavala građanska uprava i običaj više nego mišljenje ljudi o svetosti, mudrosti ili poštenju duhovnih učitelja? Zato se sve promjene vjere u svijetu mogu pripisati jednom te istom uzroku, a to je neomiljenost svećenika, i to ne samo među katolicima, nego čak i u onoj crkvi koja je najviše polagala u reformaciju.⁶⁶

Poglavlje XIII.

O prirodnom stanju ljudi u pogledu njihove sreće i bijede

*Ljudi su po
prirodi
jednaki*

1. PRIRODA je učinila ljude tako jednakima u tjelesnim i umnim sposobnostima da razlika između njih, premda se ponekad i nađe neki koji je tjelesno očigledno jači ili umno brži nego drugi, ipak, uzeto sve skupa, nije tako znatna da bi na temelju toga jedan mogao tražiti za sebe bilo kakvu korist na koju onaj drugi ne bi mogao polagati isto pravo. Jer, što se tiče tjelesne snage, i najslabšniji je ima dovoljno da ubije i najjačeg, bilo pomoću tajnih smicalica bilo udruživanjem s drugima koji se nalaze u istoj takvoj opasnosti.

2. Što se pak tiče umnih sposobnosti (ostavljajući po strani umijeća utemeljena na riječi i osobito sposobnost postupanja po općim i nepogrešivim pravilima, koja se zove znanje i koju posjeduju samo malobrojni, i to samo u nekolicini stvari, jer ona nije urođena sposobnost s kojom se radamo, niti se stječe kao promišljenost tako da se ugledamo na nešto drugo), smatram da postoji još veća jednakost među ljudima nego što je to snaga. Jer, promišljenost nije ništa drugo do iskustvo koje je u svako doba podjednako dano svim ljudima, u onim stvarima kojima se podjednako bave. Ono što bi takvu jednakost možda moglo učiniti nevjerodostojnom, samo je nečija tašta zamisao o vlastitoj mudrosti, za koju skoro svatko misli da je ima više od obične svjetine, to jest, više od svih drugih osim samoga sebe i nekolicine drugih koje prihvaća bilo po slavi bilo zbog natjecanja sa sobom. Naime, ljudska narav je takva da koliko god ljudi priznavali da i mnogi drugi mogu biti pametni, rječiti ili obrazovani, ipak će teško vjerovati da ima mnogo tako mudrih kao što su sami, jer, njihova vlastita pamet čini im se nadohvat, a pamet drugih udaljena. No, to samo dokazuje da su ljudi u toj točki više izjednačeni nego nejednaki. Jer, obično nema boljeg znaka jednake raspodjele nečega od toga da je svatko zadovoljan sa svojim udjelom.

*Iz jednakosti
proizlazi
nepovjerenje*

3. Iz jednakosti naših sposobnosti nastaje jednakost nade u postizavanje ciljeva. Stoga, ako dvojica žele istu stvar koju ipak ne mogu uživati obojica, oni postaju neprijatelji i na putu prema cilju (a to je u prvom redu vlastito održanje, a samo ponekad zadovoljstvo) pokušavaju uništiti ili podčiniti jedan drugoga. Upravo otud se događa da će tamo, gdje se

neki provaljivač nema čega drugog bojati osim snage jednog jedinog čovjeka koji sadi, sije, gradi ili posjeduje neko prikladno obitavalište, drugi vjerojatno doći opremljeni združenim snagama da ga liše posjeda i oduzmu ne samo plodove njegova rada nego također život i slobodu. No, i sam osvajač će biti u sličnoj opasnosti od drugih.

4. Zbog tog nepovjerenja jednih prema drugima ne postoji ni za koga razumniji način da se osigura osim preduhitrenja, a to znači, da silom ili lukavstvom vlada nad svim drugima toliko dugo dok nestane svaka druga sila dovoljna da ga ugrozi. Ali, ona ne smije biti veća nego što iziskuje njegovo održanje ili što je općenito dopušteno. Budući pak da postoje oni koji nalaze užitek u promatranju svoje moći osvajanjima koja sežu dalje nego što to iziskuje njihova sigurnost, oni drugi koji radije žive na miru u skromnim granicama i ne povećavaju svoje snage osvajanjima, ne bi bili u stanju odolijevati na dug rok, jer ostaju samo pri obrani. Prema tome, širenje vlasti nad drugima je čovjeku nužno za održanje i trebalo bi biti dopušteno.

*Iz
nepovjerenja
rat*

5. Nadalje, ljudi ne nalaze uživanje (već, naprotiv, velik dio nezadovoljstva) u tome da ostanu na okupu tamo gdje nema sile koja bi ih nadvladavala strahom. Naime, svaki čovjek nastoji da ga drugi cijene u istoj mjeri kao on sam. Na svaki znak prezira ili podcjenjivanja on prirodno teži da od preziratelja iznudi veće poštovanje, već prema dosegu svoje hrabrosti (koja tamo gdje nema nikakve zajedničke sile da ih drži u miru, seže dovoljno daleko da se međusobno unište), i to tako da onima nanese štetu, a ostalima da pruži primjer.

6. Tako u ljudskoj prirodi nalazimo tri načelna uzroka sukoba: prvo je natjecanje, drugo nepovjerenje, a treće slava.

7. Ono prvo navodi ljude da se napadaju radi dobiti, drugo radi sigurnosti, a treće radi ugleda. Oni prvi se koriste nasiljem da bi postali gospodarima osoba drugih ljudi, njihovih žena, djece i stoke; drugi je koriste da bi se obranili; treći, opet, zbog tričarija kao što su nečije riječi, osmijeh, drugačije mišljenje ili bilo kakav znak nepoštovanja, bilo to izravno na račun svoje osobe ili posredno na račun roda, prijatelja, nacije, zanimanja ili imena.

8.⁶⁷ Time postaje očigledno da se ljudi, dok žive bez zajedničke vlasti koja ih drži u strahu, nalaze u stanju koje zovemo RAT, i to rat svakog čovjeka protiv svakog drugog. Naime, rat se ne sastoji samo od bitaka ili borbenih djelovanja, rat leži i u protoku vremena u kojem je volja

*Izvan građan-
skih država
posvuda po-
stoje rat svih
protiv svih*

za natjecanjem kroz borbu dovoljno izražena, i zato se za određenje prirode rata mora uzimati u obzir pojam *vremena*, isto kao i kod prirode vremenskih prilika. Naime, kao što narav lošeg vremena ne leži u jednom ili u dva kišna pljuska, već u sklonosti k tome kroz nekoliko dana uzetih zajedno, tako se ni narav rata ne sastoji u trenutnim borbama, već u uočenoj sklonosti k tome kroz cijelo ono vrijeme u kojem ne postoji jamstvo o suprotnom. Sve ostalo vrijeme se naziva MIR.

*Nepogodnosti
takvog rata*

9. Zato, što god da slijedi iz nekog ratnog doba, u kojemu je svaki čovjek neprijatelj svakom čovjeku, isto to slijedi iz vremena u kojem ljudi žive samo s onom sigurnošću koju im jamči njihova vlastita snaga i njihova vlastita dovitljivost. U takvom stanju nema mjesta ljudskoj radinosti, jer njezini plodovi su nesigurni; dosljedno tome, nema ni obrade zemlje, ni plovidbe, niti korištenja prekomorske robe; nema ni udobne gradnje, oruđa za pokretanje ili premještanje onoga što zahtijeva puno udružene snage, ni znanja o površini zemlje, računanja vremena, vještina, slova, društva, a što je najgore od svega, vlada samo neprestani strah i pogibelj od nasilne smrti, ljudski život je usamljenički, siromašan, prljav, težak i kratak.

10. Nekome tko nije dobro odmjerio ove stvari možda će se činiti čudnim da priroda tako razjedinjuje ljude i osposobljava za međusobno napadanje i uništavanje. Zato bi netko takav, ne vjerujući ovome zaključku koji je izveden iz ljudskih strasti, mogao poželjeti da ga provjeri iskustvom. Ali, dovoljno je da u tu svrhu razmotri⁶⁸ samoga sebe: kad kreće na putovanje, naoružava se i nastoji putovati s dobrom pratnjom; kad ide na spavanje, zaključava vrata; u svojoj vlastitoj kući zaključava čak i kovčege, i to premda zna da postoje i zakoni i naoružani javni službenici, postavljeni da osвете sve nepravde koje mu budu učinjene. Dakle, kakvo to mišljenje o svojim su-podanicima ima takav čovjek kad jaši naoružan, o svojim su-građanima kad zaključava svoja vrata ili o svojoj vlastitoj djeci i slugama kad zaključava kovčege? Zar on ne optužuje ljude svojim djelima isto onoliko koliko ih ja optužujem svojim riječima? Međutim, ni jedan od nas ne optužuje ljudsku narav po sebi. Želje i druge ljudske strasti nisu po sebi nikakav grijeh. Ništa više to nisu ni djela koja proistječu iz tih strasti, dok god ljudi poznaju zakon koji ih zabranjuje. Međutim, ne mogu ih poznavati dok god zakoni ne budu doneseni, a zakoni se ne mogu sročiti dok god se ljudi ne slože o osobi koja će ih donijeti.

11. Može se također pomisliti da nikad nije postojalo ni takvo doba ni stanje rata poput ovoga,⁶⁹ ni ja sam ne vjerujem da je ikada to stanje bilo tako općenito i rašireno po cijelom svijetu, ali na mnogim mjestima svijeta ljudi žive sada u tom stanju. Naime, divlji narodi na mnogim mjestima u Americi nemaju uopće nikakvu vlast osim vlasti u malim obiteljima, čija sloga ovisi o prirodnoj požudi; oni i danas žive onako sirovo kako sam rekao maloprije. No, kako god bilo, koji oblik života bi vladao tamo gdje ne bi bilo zajedničke sile koje bi se ljudi bojali, to možemo uvidjeti na onom načinu života na koji ljudi obično spadnu u građanskom ratu, nakon što su prethodno živjeli pod mirnodopskom vladavinom.

12. Dakle, premda pojedinačni ljudi možda ni u jedno doba nisu bili u ratu svakog protiv svakog drugog, za kraljeve i druge osobe s vrhovnom vlašću važi u svako vrijeme da se zbog svoje neovisnosti nalaze u stanju neprestane ljubomore i u položaju gladijatora, držeći oružje i oči uperene jedni na druge, to jest držeći utvrde, tabore i topove na granicama svojih kraljevstava, a uhode među svojim susjedima. To je položaj za rat. No, budući da oni time održavaju radinost svojih podanika, to nije ono iz čega slijedi bijeda koja prati slobodu pojedinaca.

13. Iz takvog stanja rata svakoga protiv svakoga slijedi i to da ništa ne može biti nepravedno. Za pojmove pravog i krivog, pravde i nepravde tamo nema mjesta. Gdje ne postoji zajednička vlast, ne postoji zakon; gdje nema zakona, nema ni nepravde. Sila i prevara u ratu dvije su najglavnije vrline. Pravda i nepravda se ne ubrajaju u sposobnosti ni tijela ni uma. Kad bi to i bile, pripadale bi čovjeku koji je sam na svijetu, jednako kao osjeti i strasti. Međutim, one su svojstva koja pripadaju čovjeku u društvu, a ne pojedinačno. Iz istog stanja rata slijedi, nadalje, da nema nikakvog vlasništva, gospodstva, ničeg posebnog što bi bilo *moje* i *tvoje*, već samo ono što pripada svakome tko ga se može domoći i onoliko dugo koliko ga može zadržati. Toliko, dakle, o zlom stanju u kojemu se čovjek sada nalazi po svojoj pukoj prirodi, premda ima mogućnosti da izađe odatle, a koju dijelom čine njegove strasti, dijelom njegov razum.

U takvom ratu ništa nije nepravedno

14. Strasti koje čovjeka čine sklonim miru su strah od smrti, želja za stvarima nužnim za udobno življenje i nada da ih može postići svojom radinošću. Razum je taj koji ukazuje na prihvatljive stavke mira, o kojima ljudi mogu biti natjerani da se slože. Ti stavci su oni koji se inače nazivaju prirodnim zakonima, o kojima ću govoriti podrobnije u dvama poglavljima koja slijede.

Strasti koje čovjeka čine sklonim miru

Poglavlje XIV.

O prvom i drugom prirodnom zakonu te o ugovorima

Što je prirodno pravo

1. PRIRODNO PRAVO, koje pisci obično nazivaju *jus naturale*, jest sloboda svakog čovjeka da koristi svoju snagu kako hoće, radi očuvanja svoje vlastite naravi, to jest, svog vlastitog života, te dosljedno tome, da čini sve što po svom vlastitom sudu i razumu bude smatrao najprikladnijim sredstvom za to.

Što je sloboda

2. Pod SLOBODOM se razumijeva, u skladu s pravim značenjem riječi, odsustvo vanjskih zapreka; te zapreke često mogu oduzeti dio čovjekovih moći da čini ono što bi želio, ali ga ne mogu odvratiti od korištenja preostale moći onako kako mu to budu nalagali njegova vlastita prosudba i razum.

Što je prirodni zakon

3. PRIRODNI ZAKON (*lex naturalis*) je propis ili opće pravilo, iznađeno pomoću razuma, po kojemu je nekome zabranjeno da čini ono što je štetno po njegov život ili što mu oduzima sredstva za očuvanje života, ili da odustaje od činjenja onoga što smatra najboljim sredstvom za očuvanje života. Premda oni koji govore o tome predmetu obično brkaju *jus* i *lex*, *pravo* i *zakon*, to ipak treba razlikovati. Jer, PRAVO se sastoji u slobodi činjenja ili uzdržavanja, dok ZAKON određuje i obavezuje na jedno od toga. Otuda se zakon i pravo međusobno razlikuju kao obaveza i sloboda, a to je u jednoj te istoj stvari međusobno nepodnošljivo.

Razlika između prava i zakona

Svaki čovjek ima po prirodni pravo na sve

4. Budući da je ljudsko stanje (kako je objašnjeno u prethodnom poglavlju) stanje rata svakog čovjeka protiv svakog drugog, pri čemu svakim čovjekom vlada njegov vlastiti razum i sve što može upotrijebiti služi kao pomoć samome sebi u očuvanju života protiv neprijatelja, odatle slijedi da svatko ima pravo na sve, čak i na tuđe tijelo. Zato, sve dok traje to prirodno pravo svakoga na sve, nitko ne može biti siguran (koliko god bio snažan ili mudar) da će proživjeti vrijeme koje priroda obično daje ljudima. Dosljedno tome, propis ili opće pravilo razuma⁷⁰ je *da svaki čovjek treba težiti miru tako dugo dok se nada da ga može postići; ako ga ne može postići, onda smije tražiti i koristiti svu pomoć i prednosti rata*. Prvi članak toga pravila sadrži prvi i temeljni zakon prirode,

Temeljni zakon prirode

a to je: *tražiti mir i slijediti ga*; drugi sadrži najviše prirodno pravo, a to je: *braniti se svim sredstvima kojim možemo*.

5. Iz toga temeljnog prirodnog zakona, koji ljudima nalaže da teže miru, izveden je drugi zakon, naime *da čovjek bude voljan, ako to jesu i drugi i koliko to smatra nužnim za mir i svoju samoobranu, odložiti to svoje pravo na sve i zadovoljiti se s onoliko slobode prema drugima koliko bi drugima dopustio prema samome sebi*. Jer, sve dok svatko zadržava pravo da čini sve što mu se sviđa, toliko dugo svi ljudi ostaju u stanju rata. Međutim, ako drugi ljudi ne žele odložiti to svoje pravo kao što on želi, onda nema ni jednog razloga da itko sam sebe liši svog prava, jer to bi prije bilo izložiti se kao plijen (a nitko nije obavezan na to) nego učiniti se spremnim na mir. To je onaj zakon Evandelja: *što god tražiš da drugi čine tebi, čini ti njima*, ili onaj općeljudski zakon: *quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris*.⁷¹

Drugi prirodni zakon

6. *Odložiti svoje pravo* na nešto znači *lišiti sama sebe slobode* da spriječimo nekog drugog u korištenju vlastitog prava na to isto. Jer onaj tko odustane ili napusti svoje pravo, ne daje time nikome drugome nikakvo pravo koje taj nije imao prije toga, jer ne postoji ništa na što svatko ne bi imao pravo po prirodi; on mu se samo uklanja da može uživati svoje izvorno pravo, bez njegove smetnje, ali ne bez smetnje od nekog drugog. Zato, učinak koji koristi jednome zbog nepotpunosti prava drugog, samo je malo umanj enje prepreka za korištenje nečijeg vlastitog izvornog prava.

Što znači odložiti pravo

7. Pravo se napušta bilo *jednostavnim ODUSTAJANJEM* ili *PRENOŠENJEM* na nekog drugog. Odustajanjem onda kad se ne brinemo kome će pripasti korist od toga; prenošenjem onda kad korist od toga namjenjujemo određenoj osobi ili osobama. Ako je netko na bilo koji način napustio ili predao svoje pravo, za toga se kaže da je *OBAVEZAN* ili *VEZAN* da ne sprečava one kojima je to pravo preneseno ili ostavljeno da izvlače korist od toga; također se kaže, da taj *treba*, da je njegova *DUŽNOST* ne poništavati taj čin svoje vlastite volje, a to sprečavanje je *NEPRAVDA* i *POVREDA*, budući da je *sine jure*, jer to pravo je bilo prethodno napušteno ili preneseno. Otuda su *povreda* ili *nepravda* u svjetovnim sporovima nešto slično onome što se u skolastičkim raspravama naziva *bemislicom*. Jer, kao što je besmislica kad netko kaže nešto protuslovno onome što je rekao na početku, tako se u svjetovnim sporovima naziva povredom ili nepravdom kad netko svojevolutno ne čini ono što je činio svojevolutno

Što je odustajanje od prava
Prenošenje prava
Obavezivanje

Dužnost
Nepravda

na početku. Način pak na koji se netko odriče prava ili ga prenosi jest obznanjivanje ili naznačavanje putem namjernog i dovoljnog znaka ili znakova o tome da se taj u tome smislu odriče prava ili ga prenosi, ili pak da ga se odrekao ili ga je prenio onome tko ga prihvaća. Ti znakovi su ili samo riječi ili samo činovi ili (kako se najčešće dešava) oboje, i riječi i činovi. To su također i VEZE kojima su ljudi svezani ili obavezani; te veze posjeduju snagu, ali ne iz vlastite naravi (jer ništa se ne raskida tako lako kao nečije riječi), nego iz straha od zlih posljedica raskidanja.

*Nisu sva
prava otuđiva*

8. Kad god netko prenosi svoje pravo ili odustaje od njega, onda to čini ili s obzirom na neko uzvratno pravo, koje mu je preneseno, ili s obzirom na neko drugo dobro kojemu se nada odatle. Naime, to je voljni čin,⁷² a predmet voljnog čina svakog čovjeka jest neko *dobro za njega samog*. Otuda postoje neka prava u vezi s kojima se ni za koga ne može pretpostavljati da ih je napustio ili prenio bilo kakvim riječima ili bilo kakvim drugim znakovima. Prvo, nitko ne može napustiti pravo da se odupire onima koji ga napadaju da bi mu oduzeli život, jer to se ne može razumjeti kao da time cilja na nekakvo dobro za sebe. To isto važi za nečije ranjavanje, zarobljavanje ili utamničenje: s jedne strane zato što iz takvog vlastitog trpljenja ne slijedi nikakva korist kao kad netko drugi trpi ranjavanje ili zatvaranje; s druge strane zato što nitko ne može reći sa sigurnošću, kad vidi da drugi nastupaju prema njemu silom, imaju li oni namjeru ubiti ga ili ne. Zadnji pak motiv i cilj radi kojeg napuštamo ili prenosimo pravo na nekoga jest to da sigurnost osobe u životu i sredstava za očuvanje života na kraju postaje teretom. Otuda, ako izgleda da se netko riječima ili drugim znakovima sam lišava cilja kojem su ti znakovi namijenjeni, ne može ga se razumjeti kao da je to doista i mislio ili da je to bila njegova volja, nego da nije znao kako će se tumačiti te riječi i radnje.

Ugovor 9. Uzajamno prenošenje prava nazivamo UGOVOR.*

* (Engl. *contract*): ugovor. U § 11 Hobbes uvodi novu kategoriju *covenant* kao osobitu podvrstu ugovora, koju prevodim riječju 'sporazum'. No, kako se sam Hobbes u II. i III. dijelu *Levijatana* ne pridržava strogo te distinkcije, nego koristi naizmjenično *covenant* za *contract*, izraz 'covenant' prevodim uglavnom riječju 'ugovor', osobito zato da bi se u određenim kontekstima (kao u Hobbesovoj kritici crkvene vlasti kroz tumačenje 'sporazuma s Bogom') očuvao stroži smisao 'ugovora o vlasti'; taj se razlog osobito vidi kod glagolskog izraza '(to) covenant' koji dosljedno prevodim kao 'ugovarati', a rjeđe 'sklapati ugovor/sporazum'. (prev.)

10. Postoji razlika između prenošenja prava na nešto i prenošenja ili predavanja, to jest, isporučivanja nečega. Naime, jedna stvar se može predati zajedno s prijenosom prava, kao kod kupovine i prodaje gotovim novcem ili kod razmjene dobara i zemlje, a može se isporučiti i kasnije.

11. Nadalje, jedan od ugovaratelja može sa svoje strane isporučiti ugovorenu stvar i dopustiti drugome da svoj dio ugovora izvrši u neko određeno vrijeme poslije, a da u međuvremenu uživa povjerenje; tada se taj dogovor zove PAKT ili SPORAZUM. Ili pak obje strane mogu sklopiti ugovor sada, a izvršiti ga kasnije. U tome slučaju, za onoga tko mora izvršiti ugovor u budućnosti, kaže se, dok uživa povjerenje, da *drži obećanje* ili povjerenje; izostanak izvršenja (ako je namjerno) naziva se *povredom povjerenja*.

Sporazum

12. Ako pak prenošenje prava nije uzajamno, nego ga jedna osoba prenosi u nadi da će time steći prijateljstvo ili uslugu prijatelja ili nekog drugog, da će steći glas milosrđa ili velikodušnosti, ili pak da će rasteretiti svoj um od patnje samilosti, ili, opet, u nadi da će biti nagrađen u raju, sve to nije ugovor nego POKLON, DAR, MILOST; te riječi označavaju jedno te isto.

Dar

13. Znakovi ugovora su ili *izričiti* ili *izvedeni*. Izričiti znakovi su riječi izgovorene tako da se razumije ono što označavaju; takve riječi se odnose ili na sadašnje ili na prošlo vrijeme, kao sljedeće: *Dajem, Dodjeljujem, Dao sam, Dodijelio sam, Hoću da ovo bude tvoje*, ili pak na buduće, poput: *Dat ću, Dodijelit ću*. Te riječi, izrečene o budućnosti, nazivaju se OBEĆANJE.

Izričiti znakovi ugovora

Obećanje

14. Izvedeni znakovi ponekad su posljedica riječi, a ponekad posljedica šutnje, ponekad opet posljedica radnji, a ponekad posljedica suzdržavanja od neke radnje. Općenito, izvedeni znak nekog ugovora je sve što dovoljno posvjedočuje volju ugovaratelja.

Izvedeni znakovi ugovora

15. Ako se same riječi odnose na buduće vrijeme ili sadržavaju puko obećanje, one nisu dovoljan znak darivanja i zbog toga nisu obavezujuće. Jer, ako se odnose na buduće vrijeme, poput: *Sutra ću dati*, one su znak da još nisam dao, i, dosljedno tome, da moje pravo još nije preneseno, nego da ostaje kod mene sve dok ga ne prenesem nekim drugim činom. Međutim, ako se riječi odnose na sadašnje ili prošlo vrijeme, poput: *Dao sam* ili *Dajem da se isporuču sutra*, onda je moje sutrašnje pravo napušteno već danas, i to putem riječi, premda nije bilo nikakva dru-

Dar prelazi pomoću riječi sa sadašnjeg ili prošlog

gog dokaza moje volje. Postoji velika razlika u značenju sljedećih riječi: *volo hoc tuum esse cras i cras dabo*, to jest, između: *Hoću da ovo sutra bude tvoje*, i *Dat ću ti sutra*. Jer, izraz *Hoću* u prethodnom obliku govora znači sadašnji voljni čin, dok u drugom on znači obećanje nekog budućeg voljnog čina. Zato, one prethodne riječi, koje se odnose na sadašnjost, prenose buduće pravo, dok ove potonje, koje se odnose na budućnost, ne prenose ništa. No, ako osim riječi postoje drugi znakovi volje za prenošenjem prava, tada, premda je dar svojevolan, ipak možemo uzeti da se pravo prenosi putem riječi za budućnost. Na primjer, kad netko obeća nagradu onome tko prvi dođe na cilj neke trke, taj dar je svojevolan, i premda se njegove riječi odnose na budućnost, pravo na dar se prenosi odmah, jer kad taj ne bi htio da njegove riječi budu shvaćene na taj način, ne bi dopustio utrkivanje.

Znakovi ugovora su riječi i prošlog, sadašnjeg i budućeg

16. Pravo se ne prenosi putem ugovora samo tamo gdje se riječi odnose na sadašnje ili prošlo vrijeme, već i tamo gdje se odnose na budućnost, jer svaki ugovor je uzajamno prenošenje ili razmjena prava. Otuda, i onaj tko samo daje obećanje mora se razumjeti kao da namjerava prenijeti pravo, zato što je već primio korist zbog koje uopće daje obećanje. Naime, da on nije bio suglasan s time da se njegove riječi razumiju kao obećanje, ni onaj drugi ne bi prethodno izvršio svoj dio ugovora. Iz tog razloga, kod kupovanja i prodaje i kod drugih činova ugovaranja, obećanje je jednakovrijedno s ugovorom, i zato je obavezujuće.

Što je zasluga

17. Za onoga tko prvi izvršava obavezu iz nekog ugovora kaže se da ZASLUŽUJE ono što treba dobiti izvršenjem ugovora od strane onog drugog; on to posjeduje kao *dugovanje*. Isto tako, kad se jedna nagrada iznosi pred mnoge, a dobit će je samo onaj tko pobijedi, ili kad se novac baca među mnoštvo da bi ga uživali samo oni koji ga uhvate, to jest dragovoljno darivanje, ali i pobijediti na taj način ili uhvatiti nešto na taj način isto je tako *zasluživanje* i stjecanje DUGA. Naime, pravo se tu prenosi i obećanjem nagrade i bacanjem novca, premda nije određeno na koga se prenosi osim samim odvijanjem natjecanja. No, između navedenih vrsta zasluživanja postoji sljedeća razlika: naime kod ugovora zaslužujem na temelju svoje vlastite moći i ugovarateljeve potrebe; u slučaju svojevoljnog darivanja mogu zaslužiti samo dobrotom davatelja. Kod ugovora zaslužujem iz same ugovarateljeve ruke to da se on odvaja od svoga prava, dok u slučaju darivanja ne zaslužujem tako da se darivatelj odvaja od svoga prava, već tako da ono, nakon što ga je on napustio, prije postane moje nego tuđe. Mislim da je to značenje one

razlike u skolastici između *meritum congrui* i *meritum condigni*.⁷³ Naime, budući da je svemogućí Bog obećao raj onima od zaslijepljenih putenim željama koji na ovom svijetu budu živjeli u skladu s propisima i granicama koje je on propisao, skolastičari vele da će oni koji budu tako živjeli zaslužiti raj *ex congruo*. Kako pak nitko ne može zahtijevati to pravo iz svoje vlastite pravednosti ili neke druge moći u sebi, već samo po slobodnoj milosti Božjoj, oni vele da nitko ne može zaslužiti raj *ex condigno*. To je, kao što rekoh, značenje tog razlikovanja. Ali, budući da se ti raspravljajući ne slažu u pogledu značenja vlastitih umjetnih termina duže nego što služi njihovim nakanama, neću tvrditi ništa o njihovu značenju. Velim samo sljedeće: ako je neki poklon dan neograničeno kao nagrada za natjecanje, zaslužuje ga onaj tko pobijedi i taj može zahtijevati nagradu kao svoj dug.

18. Ako se u uvjetima puke prirode (a to je stanje rata svakoga protiv svakog) sklopi ugovor koji nijedna strana ne izvršava u sadašnjosti, nego vjeruju jedna drugoj, to postaje nevažeće kod svake razložne sumnje. No, ako postoji zajednička sila nad objema stranama, s pravom i snagom dovoljnom da im nametne izvršenje ugovora, onda to nije slučaj. Budući da su veze dane putem riječi bez straha od prinudne sile isuviše slabe da bi zauzdale ljudsko častohleplje, škrtost, srdžbu i druge strasti, onaj tko prvi izvršava ugovor nema nikakvu sigurnost da će onaj drugi isto tako izvršiti ugovor kasnije. U stanju čiste prirode, gdje su svi ljudi jednaki i gdje su svi suci opravdanosti svojih vlastitih strahova, to se ne može očekivati. Zbog toga se onaj tko prvi izvršava ugovor samo izručuje neprijatelju, i to suprotno pravu na obranu života i sredstava za život (koje nikada ne može napustiti).

Kad je sporazum o uzajamnom povjerenju nevrjedan

19. Međutim, u građanskom uređenju u kojem postoji sila postavljena da ograniči one koji bi inače povrijedili povjerenje, ta bojazan nije opravdana, i zato onaj tko po sporazumu mora prvi izvršiti ugovor, obavezan je da to učini.

20. Uzrok straha koji takav ugovor čini nevažećim može uvijek biti samo nešto što nastaje nakon što je pogodba utanačena, neka nova činjenica ili neki drugi znak volje za neizvršavanjem. Inače ne može učiniti pogodbu nevažećom. Jer, ono što ne sprečava nekoga da daje obećanja, ne treba prihvatiti ni kao smetnju za izvršenje.

21. Onaj tko prenosi neko pravo, taj prenosi i sredstva njegova uživanja, onoliko koliko to leži u njegovoj moći. Tako se za prodavača zem-

Pravo na svrhu sadrži i pravo na sredstva

lje podrazumijeva da prodaje i usjeve i sve što raste na njoj. Isto tako, ni prodavač vodenice ne može skrenuti potok koji pokreće mlin. Za one pak, koji prenose na nekoga pravo vrhovne vlasti, podrazumijeva se da mu radi održavanja toga prava daju i pravo ubiranja novca za uzdržavanje vojnika i za imenovanje sudaca.

Ne postoji ugovor sa životinjama

22. Nije moguće sklapati sporazume sa zvijerima; budući da ne razumiju naš jezik, ne razumiju i ne prihvaćaju bilo kakvo prenošenje prava, niti same mogu prenijeti bilo koje pravo na druge. Jer, bez uzajamnog prihvaćanja nema nikakvog dogovora.

Niti s Bogom bez posebnog otkrovenja

23. Nemoguće je također sklapati ugovor s Bogom⁷⁴, osim preko onih kojima se Bog obraća putem natprirodnog otkrovenja ili preko zastupnika koji vladaju pod njime i u njegovo ime, jer drugačije ne znamo je li naš sporazum prihvaćen ili nije. Zato oni koji se zaklinju u sve što je protivno bilo kojem prirodnom zakonu, zaklinju se uzalud, budući da je nepravedno ispuniti takvu zakletvu. Ako je to nešto što nalaže prirodni zakon, onda to i nije zakletva, već zakon koji ga obavezuje.

Ugovor se odnosi samo na moguće i buduće

24. Sadržaj ili predmet nekog sporazuma uvijek podliježe raspravljanju, jer sporazum je čin volje, a to znači krajnji čin donošenja odluke. Zato se predmet uvijek shvaća kao nešto što će tek nastupiti i što će onaj tko sklapa dogovor vjerojatno moći izvršiti.

25. Otuda, obećati nešto za što se zna da nije moguće, ne predstavlja nikakav sporazum. Ako se pak naknadno pokaže nemogućim ono što se prethodno smatralo mogućim, sporazum je ipak važeći i obavezuje (premda ne više na samu stvar, već na vrijednost). No, ako se i to pokaže kao nemoguće, onda obavezuje na iskreni napor da bude izvršen, onoliko koliko je moguće, jer nitko se ne može obavezati na više od toga.

Kako sporazumi postaju nevaljani

26. Ljudi se oslobađaju od sporazuma na dva načina – izvršenjem ili oprostom. Naime, izvršenje je prirodni svršetak obaveze, a oprost je povratak slobode, budući da je to ponovno prenošenje onog prava od kojeg se i sastojalo obavezivanje.

Ugovor u koji se stupa iz straha je obvezujući

27. Sporazumi u koje se stupa iz straha, pod uvjetima puke prirode, obavezujući su. Ako, primjerice, ugovoram plaćanje otkupa ili doživotnu službu neprijatelju, time postajem i obavezan. Jer, ono prvo je ugovor kojim se steže korist za život, a po ovom drugom se dobiva novac ili služba. Prema tome, tamo gdje nikakav zakon ne zabranjuje izvrše-

nje (kao što je u prirodnim uvjetima), sporazum je valjan. Zbog toga, ukoliko ratni zarobljenici steknu povjerenje da će platiti otkup, obavezni su to i platiti. Ili, ako neki slabiji vladar sklopi iz straha nepovoljan mir s jačim, obavezan je držati se ugovora, osim (kao što smo rekli prethodno) ako ne iskrсне neki novi i pravedan razlog za strah od obnove rat. Čak ako u nekoj državi budem prisiljen da se od lopova otkupim obećavajući mu novac, obavezan sam mu na plaćanja sve dotle dok me ne oslobodi građanski zakon. Naime, što god po zakonu smijem raditi bez obaveze, to isto smijem po zakonu ugovarati iz straha, ali ono što zakonito ugovorim, to ne mogu zakonito raskinuti.

28. Raniji ugovor čini nevažećim svaki kasniji. Jer, onaj tko je danas nekome predao svoje pravo, ne može sutra predati to isto pravo nekome drugome. Zato se potonjim obećanjem ne prenosi nikakvo pravo, ono je ništavno.

Raniji ugovori s nekim, čine nevažećim kasniji ugovor s nekim drugim

29.⁷⁵ Ugovor po kojem se neću braniti silom od druge sile uvijek je bespredmetan. Naime (kao što sam pokazao ranije), nitko ne može predati ili napustiti svoje pravo na spašavanje od smrti, ranjavanja ili utamničenja (jer, izbjegavanje toga je jedini cilj odustajanja od svakog prava). Zbog toga, obećanje o nepružanju otpora ne znači ni u jednom sporazumu prenošenje bilo kakvog prava, niti je obavezujuće. Naime, premda netko može ugovoriti, na primjer, sljedeće: *Ne učinim li tako ili tako, ubij me*, ipak nitko ne može obećati ugovorom ovakvo nešto: *Ne učinim li tako i tako, neću ti se oduprijeti kad me dođeš ubiti*. Naime, ljudi po naravi biraju manje zlo (to je opasnost od smrti u otporu), nego veće (to je sigurna i već prisutna smrt u nepružanju otpora). Da to svi ljudi smatraju istinitim vidi se po tome što se posvuda zločinci vode na izvršenje smrtne kazne ili u zatvor uz oružanu pranju, bez obzira na to što su pristali na isti taj zakon po kojem su osuđeni.

Ugovor koji ne služi samoobrani bespredmetan je

30. Ugovor po kojem optužujemo sami sebe bez jamstva o oprost, isto je tako nevažeći. Jer, u prirodnom stanju gdje je svatko sudac nema mjesta za optužbe; u građanskom stanju, optužbu prati kažnjavanje, a budući da je to sila, nitko nije obavezan da joj se ne suprotstavi. To isto važi za optužbu onih uslijed čije osude netko pada u siromaštvo, kao u slučaju oca, žene ili dobročinitelja. Jer, ako svjedočenje nekog takvog tužioca nije dano dobrovoljno, smatra se neispravnim po naravi i zato se ne treba ni uzeti u obzir. Tamo pak gdje se ne može vjerovati nečijem svjedočenju, taj nije ni obavezan da ga daje. Isto tako,

Nitko nije obavezan optuživati samoga sebe

optužbe iznuđene pod mukama ne mogu se smatrati svjedočanstvima, jer mučenja treba koristiti samo kao sredstvo za pretpostavke i rasvjetljavanje u daljnjem ispitivanju i istrazi istine. Ono što pri tome bude priznato, pridonosi rasterećivanju onoga tko je pod mukama, a ne informiranju mučitelja, i zato ne treba imati vjerodostojnost dovoljnog svjedočanstva. Naime, svejedno da li se taj rasterećuje od istinite ili lažne optužbe, on to čini po pravu na očuvanje vlastitog života.

Svrha prisege

31. Budući da je snaga riječi (kao što sam to prethodno napomenuo) preslaba da bi natjerala ljude da izvršavaju sporazume, u ljudskoj prirodi postoje samo dva zamisliva pomoćna sredstva da se ona ojača: ili strah pred posljedicama od kršenja riječi ili slava i ponos da se pokažemo kao netko kome nije nužno kršiti zadanu riječ. Ovo posljednje je toliko rijetka velikodušnost a da bismo se samo tako mogli osloniti na nju, osobito kod onih koji se povode za bogatstvom, vlašću i putenim ugodama, a takav je najveći dio čovječanstva. Zato je strast na koju se može računati strah, koji ima dva vrlo općenita predmeta: jedan je moć nevidljivih duhova, a drugi je moć onih koji će biti povrijeđeni. Premda onaj prvi strah ima veću snagu, ipak je strah od ovoga drugog obično veći strah. Naime, strah od moći nevidljivih duhova u svakog čovjeka je njegova vlastita religija, koja se zbiva u ljudskoj prirodi prije pojave građanskog društva; ovo drugo se ne zbiva tako, barem ne dovoljno da bi vezivalo ljude za njihova obećanja, i to zato što se u uvjetima čiste prirode nejednakost snaga spoznaje jedino po ishodu borbe. Zato, u doba prije pojave građanskog društva ili u doba njegova prekida zbog rata, ono što jedino može snažiti neki dogovoreni mirovni sporazum protiv iskušenja tvrdičluka, častohleplja, pohote ili drugih jakih želja, jest strah od one nevidljive sile koju svatko od njih štuje kao Boga i koga se boji kao kažnjavatelja njihove iskvarenosti. Otuda, sve što se može postići kod dvojice ljudi koji ne potpadaju pod građansku vlast jeste da ih se navede na zaklinjanje Bogu od kojeg strahuju. To *prisezanje* ili PRISEGA je *oblik govora koji se dodaje obećanju; njime onaj tko daje obećanje naznačuje da, ako ga ne održi, odustaje od Božje milosti ili da je zaziva radi odmazde nad samim sobom*. Takva je bila poganska zakletva: *Neka Jupiter ubije mene kao što ja ubijam ovu živinu*. Takva je i naš oblik: *Učiniću to i to, tako mi Bog pomogao*. To se izgovara uz rituale i obrede koje svi ljudi koriste u svojoj religiji, samo da bi strah od kršenja zadane vjere bio utoliko veći.

Oblik prisege

Zaklinjanje samo Bogom

32. Time se pokazuje da je svaka zakletva koja se daje u nekom drugom obliku ili obredu osim nečije prisege nevažeca i uopće nije zakle-

tva, te da je nemoguće zakleti se bilo čime osim onim što zaklinjatelj smatra Bogom. Naime, premda su se ljudi služili zaklinjanjem u svoje kraljeve iz straha ili radi laskanja, time su davali na znanje da im pripisuju božansku počast i da je nepotrebno zaklinjanje Bogom profaniranje njegova imena. Dočim zaklinjanje bilo čim drugim, što ljudi čine u običnom govoru, zapravo nije zakletva već bezbožan običaj, uvriježen zbog prevelike žestine u govoru.

33. Pokazuje se također da zakletva ne pridonosi ništa samoj obavezi. Naime, ako je sporazum zakonit, on obavezuje pred Božjim pogledom i bez zakletve, jednako kao i s njome. Ako je pak nezakonit, uopće ne obavezuje, makar i bio potvrđen zakletvom.

Zakletva ne pridonosi obavezi

Poglavlje XV.

O drugim prirodnim zakonima

1. Iz prirodnog zakona po kojem smo obavezni prenijeti na nekog drugog ona prava koja ometaju mir među ljudima ako ih zadržimo, slijedi treći, a to je *da ljudi izvršavaju učinjene sporazume*. Bez toga su sporazumi uzaludni i samo su prazne riječi. Naime, budući da ostaje pravo svih ljudi na sve, i dalje ostajemo u stanju rata.

Treći prirodni zakon: pravda

2. U tome prirodnom zakonu sastoji se izvor i porijeklo PRAVDE. Jer, tamo gdje nije prethodio nikakav sporazum, nije preneseno nikakvo pravo, i svatko ima pravo na sve, te dosljedno tome, ni jedna radnja ne može biti nepravedna. No, ako je sklopljen neki sporazum, onda je njegovo kršenje *nepravedno*, a definicija NEPRAVDE je upravo *neizvršavanje sporazuma*. *Pravedno* je pak sve ono što nije nepravedno.

Što su pravda i nepravda

3. Budući da tamo gdje na obje strane postoji strah od neizvršavanja, sporazumi iz obostranog povjerenja postaju nevažeći (kao što je rečeno u prethodnom poglavlju), premda sklapanje sporazuma predstavlja izvor pravde. Stvarna nepravda ne postoji sve dok se ne ukloni uzrok takvog straha, a to se ne može postići sve dok su ljudi u prirodnom

Pravda i vlasništvo počinju uspostavljanjem države

stanju ratu. Otuda, prije nego što izrazi pravedan ili nepravedan nadu mjesto, mora postojati neka moć prinude koja će podjednako primoravati ljude da izvršavaju sklopljene sporazume, i to pod prijetnjom kazne koja mora biti veća od koristi očekivane od kršenja sporazuma i koja pretvara u neko dobro ono vlasništvo koje ljudi stječu sklapanjem ugovora kao obeštećenje za univerzalno pravo koje su napustili. Nema takve sile prije uspostave države. To isto se može razabrati i iz uvriježene odredbe pravde u skolastici; tamo se kaže: *pravda je postojana volja da se svakome dade svoje*.⁷⁶ Naime, tamo gdje nema ničeg “svojeg”, to jest nikakvog vlasništva, nema ni nepravde. Tamo gdje nije uspostavljena sila prinude, to jest, tamo gdje nema države, nema ni vlasništva, jer svi ljudi imaju pravo na sve. Isto tako, tamo gdje nema države, ništa nije nepravedno. Otuda, narav pravde sastoji se u pridržavanju važećih sporazuma. Ali važenje sporazuma počinje samo s uspostavljanjem građanske vlasti, dovoljne da prisili ljude da ih se pridržavaju. Tek tada otpočinje i vlasništvo.

*Pravda nije
protivna
razumu*

4. Budala kaže u sebi da nema pravde,⁷⁷ a ponekad to veli i glasno, tvrdeći ozbiljno sljedeće: budući da je svačije održanje i zadovoljenje povjereno samo njegovoj vlastitoj brizi, ne postoji nikakav razlog zašto svatko ne bi smio činiti sve što smatra da vodi tome; dosljedno tome, sklapanje ili nesklapanje sporazuma, održavanje ili neodržavanje riječi nije protivno razumu ako pridonosi nečijoj koristi. Tko tako govori, ne niječe time da postoje sporazumi i da ih se ponekad krši, a ponekad izvršava i da se kršenje može nazvati nepravdom, a poštivanje pravdom. On samo postavlja pitanje, oslobađajući se straha od Boga (jer ta ista budala u svome srcu kaže da ne postoji ni Bog), zar se nepravda ponekad ne slaže s razumom koji svakom čovjeku nalaže njegovo vlastito dobro, i to napose onda kad to vodi takvoj koristi koja će ga dovesti u položaj da ne zanemari samo nepoštivanje i zavist drugih ljudi, već i njihovu moć. Kraljevstvo Božje je stečeno silom,⁷⁸ ali što ako je moglo biti stečeno nepravednom silom? Je li protivno razumu steći ga na taj način, ako je nemoguće da iz toga slijedi ikakva povreda? Ako nije protivno razumu, onda nije protivno pravdi ili se pravda ne može uzeti kao dobro. Kroz rasuđivanja poput ovoga, uspješna izopačenost stekla je ime vrline, a neki koji kod svih drugih stvari osuđuju u tome povredu vjere, dopuštaju to kad se provodi radi stjecanja kraljevstva. I pogani koji su vjerovali da je Saturna svrgnuo njegov sin Jupiter, vjerovali su ipak da je Jupiter osvetio nepravdu. To je slično onom primjerku zakona iz Cokeovih⁷⁹ *Komen-*

tava o Littletonu, gdje on kaže da kruna ipak pripada pravom nasljedniku, čak i kad je osuđen zbog izdaje, te da je osuda *eo instante* nevažeća. Iz tih primjera netko će biti veoma sklon zaključku da možemo zvati nepravdom ili kako god hoćemo ako zakoniti nasljednik nekog kraljevstva ubije onoga tko ga posjeduje, makar to bio i njegov otac; to nikad ne može biti protivno razumu budući da sve voljne ljudske radnje teže prema njihovoj koristi; najrazumnije su one radnje koje najviše vode njihovim ciljevima. Međutim, to blistavo rasuđivanje je lažno.

5. Naime, ono pitanje se ne tiče uzajamnih obećanja danih tamo gdje ne postoji sigurnost izvršenja na objema stranama, kao kad ne postoji građanska sila nad objema stranama koje daju obećanje; takva obećanja nisu nikakvi ugovori. Ono se tiče obećanja danih ili tamo gdje je jedna od strana već izvršila sporazum ili tamo gdje postoji sila koja prisiljava na izvršenje. Pitanje glasi je li protivno razumu, to jest, je li protivno koristi drugoga da se izvrši ili nije. Ja kažem da nije protivno razumu. Da bismo to pokazali, moramo razmotriti sljedeće. Prvo, kad netko čini nešto što usprkos svemu što se može predvidjeti ili sračunati, to vodi njegovom vlastitom uništenju; ma kako bi neki neočekivani slučaj to mogao obrnuti u njegovu korist, takvi ishodi ipak ne čine razumnim ili mudrim ono što je učinjeno. Drugo, da u stanju rata u kojemu je svatko svakome neprijatelj zbog nedostatka zajedničke sile da ih drži u strahu, nitko se ne može nadati da će vlastitom snagom ili pameću obraniti sebe od uništenja bez pomoći saveznika; u tome svatko očekuje od saveza istu obranu koju očekuju i drugi. Zbog toga onaj tko izjavljuje da smatra razumnim varanje onih koji mu pomažu, može razumno očekivati samo ona sredstva zaštite koja je u stanju namaknuti iz svoje vlastite, pojedinačne snage. Otuda onaj tko krši sporazum i izjavljuje da smatra da to može raditi razborito, može biti primljen u društvo koje se ujedinjuje radi mira i odbrane samo pogreškom onih koji ga primaju; isto tako, ako i bude primljen, može ostati u njemu samo tako da oni ne uvide opasnost od svoje pogreške. No, na takve pogreške drugih nitko ne može razumno računati kao sredstvo sigurnosti, i zato će propasti bude li ostavljen sam ili izbačen iz društva. Ako takav živi u društvu, to je opet samo uslijed pogreške drugih, ali on je ne može ni predvidjeti ni računati s njome, i zato je protivno razlogu njegova održanja. Tako, poput svih koji ne pridonose njegovu uništenju, oni ga trpe jedino iz neznanja o tome što je dobro za njih same.

6.⁸⁰ Što se pak tiče primjera sa stjecanjem sigurne i vječne sreće na nebesima na bilo koji način, ono je bezvrijedno, jer postoji samo jedan zamisliv put, a to nije kršenje ugovora, već njegovo izvršavanje.

7. Što se tiče primjera s osvajanjem vlasti putem pobune, takav pokušaj je očigledno protivan razumu. Naime, premda se takvo nešto događa, nije razumno sigurno očekivati takav ishod nego radije suprotan. Jer, upravo zato što se to događa, i drugi to mogu postići na sličan način. Zbog toga je pravda, to jest, pridržavanje sporazuma, pravilo razuma koje nam zabranjuje da činimo sve što je štetno za naš život, i ona je po tome prirodni zakon.

8. Neki idu dalje i ne prihvaćaju da prirodni zakoni budu pravila koja vode očuvanju ljudskog života na zemlji, već postizavanju vječne sreće nakon smrti. Oni smatraju da tome cilju može pridonijeti i kršenje sporazuma, te je, dosljedno tome, pravedno i razumno. (U takve spada ju oni koji smatraju zaslužnim djelima ubijanja, svrgavanja vladara ili pobunu protiv vrhovne vlasti, koja je bila uspostavljena njihovim vlastitim pristankom.) No, budući da nema prirodnog znanja o ljudskom stanju poslije smrti, a još manje o nagradi koja se tada dobiva za gaženje povjerenja, nego je to samo vjerovanje koje se oslanja na iskaze drugih ljudi da to znaju natprirodno ili pak da poznaju one koji znaju one koji poznaju druge koji to znaju natprirodno, kršenje zadane riječi ne može se nazvati nalogom razuma ili prirode.

*Ugovori se ne
poništavaju
zbog grijeha
osoba s kojima
su sklopljeni*

9. Neki od onih koji držanje riječi smatraju prirodnim zakonom ipak uvode iznimke za određene osobe, poput inovjeraca i drugih, koji obično ne izvršavaju ugovore s drugim osobama. To je protivno razumu. Jer ako je ijedan nedostatak kod čovjeka dovoljan da poništi utanačeni ugovor, onda je trebao biti dovoljan da spriječi njegovo sklapanje.

*Što je
pravednost
ljudi i
pravednost
djela*

10. Nazivi pravedno i nepravedno imaju jedno značenje, ako ih se pripiše ljudima; ako ih se pripiše djelima, onda znače nešto drugo. Primijenjeni na ljude, označavaju podudarnost ili nepodudarnost oblika ponašanja s razumom. Ako se primijene na ljudska djela, i tad označavaju podudarnost ili nepodudarnost s razumom, ali ne oblika ponašanja ili načina života, već pojedinačnih djela. Prema tome, pravedan čovjek je onaj koji ulaže svu moguću brigu u to da sve njegove radnje budu pravedne, a nepravedan je onaj koji to zanemaruje. Takvi ljudi se u našem jeziku češće rese imenima pravičnog i nepravičnog, nego pravednog ili nepravednog, iako je značenje isto. Zato pravičan čovjek ne gubi taj

naslov zbog jednog ili nekolicine nepravednih djela, koja proizađu iz neke iznenadne strasti ili pogreške u stvarima ili osobama. Isto tako, ni netko nepravičan ne gubi svoj karakter zbog takvih radnji koje čini ili dopušta njihovo činjenje iz straha, jer njegovu volju ne uobličava pravda, već vidljiva korist od onoga što mora činiti. Ono što ljudskim radnjama daje značaj pravednosti, jest izvjesna (posve rijetka) plemenitost ili otmjenost u hrabrosti, zbog koje netko smatra prezrivo da u traženju zadovoljenja svoga života obmanjuje druge ili krši data obećanja. Ta pravičnost u običajima⁸¹ je ono na što se misli kad se pravda naziva vrlinom, a nepravda porokom.

11. Ali pravičnost radnji ne pridaje čovjeku naziv pravednog, već *nedužnog*; a nepravičnost radnji (što se također naziva i povredom), daje mu samo naziv *krivca*.

12. Isto tako, nepravednost običaja je sklonost ili sposobnost za prijestup; nepravednost postoji još prije nego što počne djelovati i ne pretpostavlja postojanje pojedinačne oštećene osobe. Međutim, nepravednost djela (to jest, prijestup) pretpostavlja oštećenu pojedinačnu osobu, i to onu s kojom je bio sklopljen sporazum. Zbog toga, često netko trpi prijestup dok šteta prelazi na nekog drugog. Kad, primjerice, gospodar naredi svome sluzi da preda novac nekom strancu i on to ne učini, prijestup je učinjen prema gospodaru, kome se, prethodno, sporazumom obavezaio na poslušnost, ali je šteta pala na stranca prema kome nema nikakvu obavezu pa ga zbog toga nije mogao ni oštetiti. Isto tako, čak i u državama privatne osobe mogu jedna drugoj opraštati dugove, ali ne pljačke i drugo nasilje kroz koje im je nanesena šteta. Naime, neplaćanje dugova je povreda prema njima samima, ali pljačka i nasilje su povrede prema osobi države.

Pravednost običaja i pravednost djela

13. Što god se čini nekom čovjeku, a podudara se s njegovom vlastitom voljom koju je naznačio počinitelju, nije nepravda prema njemu. Jer, ako počinitelj nije prenio svoje izvorno pravo da čini što mu se sviđa po nekom prethodnom sporazumu, tu ne postoji kršenje sporazuma ni povreda prema njemu. Ako pak jest prenio, onda je to razvrgavanje sporazuma, budući da je njegova volja da to čini naznačena, tako da opet ne postoji nikakva povreda prema njemu.

Ništa što je učinjeno nekome s njegovim pristankom ne može biti povreda

14. Pravednost djela dijeli se kod pisaca⁸² na *komutativnu* i *distributivnu*; za prvu kažu da se sastoji u aritmetičkom razmjeru, a druga u geometrijskom. Prema tome, komutativna pravednost stavlja se u jednakost

Komutativna i distributivna pravda

vrijednosti stvari koje se ugovaraju, a distributivna u raspodjelu iste koristi među ljudima jednakih zasluga. Kao da bi bilo nepravedno prodavati iste stvari skuplje nego što kupujemo ili pak dati nekome više nego što zaslužuje. Vrijednost svega što se ugovara mjeri se porivom ugovornih strana, i zato, pravedna vrijednost je ono što su oni voljni dati. Zasluga pak (osim one na temelju sporazuma gdje izvršenje na jednoj strani zaslužuje izvršenje na drugoj strani, i koja spada pod komutativnu, a ne distributivnu) ne ovisi o pravdi, već biva nagrađena jedino po milosti. Zbog toga to razlikovanje nije ispravno u onom smislu u kojem se obično izlaže. Govoreći pravo, komutativna pravednost je pravednost ugovarača, to jest, izvršenje sporazuma u kupovini ili prodaju, zakupljanja ili davanja u zakup, najma i posuđivanja, razmjene, trampe ili drugih ugovornih činova.

15. Distributivna pravda je pravednost presuditelja, to jest, čin određivanja što je pravedno. Pri tome, budući da presuditelj uživa povjerenje onih koji su ga izabrali, za njega se kaže da svakome raspodjeljuje ono što mu pripada, ako izvršava povjerenje. To je doista pravedna raspodjela i može se (premda neprikladno) zvati distributivnom pravednošću, ili (prikladnije) pravičnošću. To je također prirodni zakon i bit će pokazan na pravom mjestu.

Četvrti
prirodni
zakon,
zahvalnost

16. Kao što pravednost ovisi o prethodnom sporazumu, tako i ZAHVALNOST ovisi o prethodnoj milosti, to jest, o prethodnom slobodnom davanju. To je četvrti prirodni zakon koji se može pojmiti iz sljedećeg oblika: *onaj tko prima korist od nekog drugog iz čiste milosti, teži tome da onaj tko dariva nema nijednog razumnog razloga za žaljenje zbog svoje dobre volje.* Naime, svatko tko daruje postupa s dobrom namjerom prema sebi samome, jer darovanje je svojevoljno, a predmet svih voljnih činova za sve ljude je njegovo vlastito dobro. Ako pak vide da će biti osujećeni u tome, nikada neće otpočeti dobrohotnost i povjerenje, a dosljedno tome, ni uzajamno pomaganje ni međusobno mirenje; zato će i dalje morati ostati u onom stanju *rata*, protivnom prvom i temeljnom prirodnom zakonu koji ljudima nalaže da *traže mir*. Kršenje toga zakona naziva se *nezahvalnošću*, i stoji u istom odnosu s milošću u kojem nepravda stoji prema obaveznosti po sporazumu.

Peti zakon,
međusobna
susretljivost

17. Peti prirodni zakon jest SUSRETLJIVOST, to jest, *da svaki čovjek teži tome da se prilagodi ostalima.* Da bismo razumjeli taj zakon, možemo uzeti u obzir da u ljudskoj sposobnosti za društvo postoji razlika u naravima koja proizlazi iz različitosti utjecaja, a to je slično onome što vidimo kod

kamenja sakupljenog za gradnju neke zgrade. Naime, kao što graditelji odbacuju onaj kamen kao nekoristan i ometajući koji zbog svoje oštine i nepravilnosti oblika zauzima više prostora nego što sam ispunjava, i koji se zbog tvrdoće ne da lako obraditi i zato ometa gradnju, isto tako mora biti napušten ili izbačen iz društva zbog neprilagođenosti onaj tko zbog grubosti svoje naravi teži da zadrži ono što mu je zapravo suvišno, a drugima nužno, i koji se zbog tvrdokornosti svojih strasti ne da popraviti. Jer, budući da se za svakoga očekuje da ne samo po pravu nego i po prirodi poduzima sve što može za postizanje potrebnih sredstava za svoje održanje, onaj tko se bude tome usprotivio zbog suvišnih stvari, kriv je za rat koji će potom uslijediti; on čini ono što je protivno temeljnom zakonu prirode koji mu nalaže *da traži mir*. Oni koji uvažavaju taj zakon mogu se zvati DRUŽEVNIMA (Latini nazivaju takve *commodi*), a oni suprotni, *tvrdoglavima, nedruževnima, izopačenima, nepopravljivima*.

18. Šesti prirodni zakon je da *čovjek iz opreza prema budućem vremenu treba oprostiti prošle uvrede onima koji to žele uz pokajanje*. Jer OPRAŠTANJE nije ništa drugo do pružanje mira. Premda se to može dati i onima koji us-trajavaju u svome neprijateljstvu, to nije mir, nego strah. Ako se ne pru-ži onima koji gaje oprez prema budućem vremenu, onda je to znak od-bojnosti prema miru, pa je, prema tome, protivno prirodnom zakonu.

Šesti,
mogućnost
opraštanja

19. Sedmi zakon je *da u osveti* (to jest u vraćanju zla za zlo) *ne treba motri-ti na zlo iz prošlosti nego u veličinu dobra koje će uslijediti*. Time nam je zabranjeno primjenjivati kažnjavanje s bilo kojom drugom namjerom osim radi popravljivanja počinitelja ili radi usmjeravanja drugih. Naime, ovaj zakon slijedi onaj najbliži prije sebe koji je nalagao opraštanje s obzirom na izvjesnost budućeg vremena. Osim toga, puka osveta bez ukazivanja na primjer i buduću korist samo je trijumf i likovanje u nanošenju povrede drugom koje ne teži nikakvom cilju (a cilj je uvijek nešto što predstoji). Likovanje lišeno ikakve svrhe je taština, i protivno je razumu. Nanošenje povrede bez razloga vodi zavodjenju rata, a to je protivno prirodnom zakonu, i obično se iskazuje imenom *okrutnost*.

Sedmi, da
ljudi u
osvetama vode
računa samo o
budućem
dobru

20. Budući da svi znakovi mržnje ili prezira izazivaju na borbu, utoliko više što većina ljudi radije stavlja na kocku život nego da odustane od osvete, na osmom mjestu za prirodni zakon možemo postaviti propis *da nijedan čovjek ne iskazuje mržnju ili prezir djelom, riječju, držanjem ili gestom*. Kršenje toga obično se naziva *sramoćenjem*.

Osmi, protiv
sramoćenja

*Deveti, protiv
ponosa*

21. Pitanje tko je bolji čovjek nema mjesta u uvjetima puke prirode, gdje su (kao što je pokazano prije) svi ljudi jednaki. Sadašnja nejednakost uvedena je građanskim zakonima. Znam da Aristotel u prvoj knjizi *Politike*, da bi utemeljio svoje učenje, određuje jedne ljude po prirodi vrednijima za upravljanje, misleći na umniju vrstu (kakvim je sebe smatrao zbog svoje filozofije), a druge za služenje (misleći na one koji imaju jaka tijela, a nisu bili filozofi kao on), kao da gospodar i sluga nisu uvedeni iz ljudskih uredbi, nego iz razlike u pameti. To nije samo protivno razumu, nego i iskustvu. Jer, malo je onih koji su toliko ljudi da ne bi radije vladali sami sobom nego da budu pod vlašću nekoga drugog; isto tako, ni oni koji sami sebe smatraju mudrima ne pobjeđuju uvijek, često ili svaki put kad se natječu u snazi s onima koji nisu tako uvjereni u vlastitu mudrost. Zato, ako je priroda ljude učinila jednakima, ta se jednakost mora priznati. Ako je priroda učinila ljude nejednakima, oni ipak, baš zato što se smatraju jednakima, sklapaju mir samo pod jednakim naslovima, a ta se jednakost mora prihvatiti. Zbog toga, za deveti prirodni zakon postavljam to *da svaki čovjek priznaje drugoga sebi jednakim po prirodi*. Kršenje toga naloga je *ponos*.

*Deseti, protiv
preuzetnosti*

22. O tom zakonu ovisi jedan drugi, naime, *da pri sklapanju mira ni jedan čovjek ne zahtijeva za sebe kao isključivo bilo koje pravo za koje ne prihvaća da vrijedi i za svakog ostalog*. Kao što je za sve ljude koji traže mir nužno da odustanu od nekih prirodnih prava, to znači da nemaju slobodu činjenja svega što im se prohtije, tako je za ljudski život nužno zadržati neka prava, poput prava na vladanje svojim vlastitim tijelom, uživanje zraka, vode i kretanja, putova od jednog do drugog mjesta, i na sve drugo bez čega čovjek ne može živjeti ili barem ne dobro. Dakle, ako u tom slučaju ljudi pri uspostavljanju mira traže za sebe ono za što ne bi htjeli da se da i drugima, postupaju protiv prethodnog zakona koji nalaže priznavanje prirodne jednakosti, pa tako i protiv prirodnog zakona. Poštovaocima toga zakona zovemo *odmjerenim*, a njegove kršitelje *preuzetnim* ljudima. Grci su nazivali kršenje toga zakona *πλεονεξία*, to jest, više od onoga što nekome pripada.

*Jedanaesti,
pravičnost*

23. Isto tako, *ako netko uživa povjerenje da presuđuje između dvojice ljudi, onda prirodni zakon propisuje da taj podjednako raspodjeljuje među njima*. Jer bez toga se sukobi među ljudima mogu odlučivati samo ratom. Zato, onaj tko je pristran u presuđivanju čini sve da odvрати ljude od korištenja sudaca i presuditelja i, dosljedno tome (protivno temeljnom prirodnom zakonu), uzrokuje rat.

24. Poštivanje toga zakona na temelju jednake raspodjele onoga što svakome pripada s razlogom, naziva se PRAVIČNOST, i (kao što sam rekao prije) distributivna pravednost; kršenje toga je *pristranost*, *προσωποληψία*.

25. Odatle slijedi još jedan zakon, naime, *da ono što se ne može dijeliti moramo uživati zajednički, ako je moguće i ako to dopušta količina stvari bez ograničenja, inače razmjerno broju onih koji imaju pravo na to*. Inače raspodjela je nejednaka i suprotna pravičnosti.

Dvanaesti, jednako korištenje zajedničkih dobara

26. Postoje, međutim, neke stvari koje se ne mogu ni dijeliti niti uživati zajednički. U tom slučaju prirodni zakon pravičnosti zahtijeva *da se cijelo pravo ili (u slučaju da je moguće izmjenično korištenje) prvo posjedovanje odrede kockom*. Jer, jednaka raspodjela spada u prirodno pravo, a teško je zamisliti neko drugo sredstvo jednake podjele.

Trinaesti, o kocki

27. Postoje dvije vrste *kocke*, *proizvoljna* i *prirodna*. Proizvoljna je ona o kojoj su se složili natjecatelji; prirodna je ili *primogenitura* (koju Grci nazivaju *κληρονομία*, što znači "zadano kockom") ili *prvoposjed*.

Četrnaesti, o primogenituri i prvoposjedu

28. Zato ono što se ne može dijeliti i uživati zajednički, treba dodijeliti prvom posjedniku, a u nekim slučajevima onome tko je prvi rođen, kao što nalaže kocka.⁸³

29. U prirodni zakon spada također *da svi ljudi koji posreduju u uvođenju mira imaju dopuštenje sigurnog kretanja*. Jer, zakon koji nalaže mir kao *cilj*, nalaže također i posredništvo kao *sredstvo*; sredstvo za posredništvo jest sigurnost kretanja.

Petnaesti, o posrednicima

30. Zato, premda ljudi nikad nisu toliko voljni poštivati te zakone, svejedno mogu nastati pitanja koja se tiču nečijih radnji. Prvo, je li ona učinjena ili nije; drugo, (ako je učinjena) je li djelo protivno zakonu ili nije. Prvo pitanje se naziva pitanjem *činjenica*, potonje, pitanjem *prava*. Otud, ako stranke u spornoj stvari ne pristanu da naizmjenično stupe pred sud nekoga drugog, daleko su od mira koliko je samo moguće. Taj drugi, čijoj se presudi podčinjavanju, naziva se presuditeljem. Zato u prirodni zakon spada također i to *da oni koji se nalaze u sporu podčine svoje pravo sudu nekog presuditelja*.

Šesnaesti, o podčinjavanju presudbi

31. Budući da se za svakog čovjeka pretpostavlja da sve čini zbog svoje dobrobiti, nitko nije podoban presuditelj u svojoj vlastitoj stvari. Zato pak što nikad nije posve dobar, a pravičnost predviđa jednaku korist

Sedamnaesti, nitko nije svoj vlastiti sudac

svakoj strani, ako jedan bude prihvaćen za suca, onda mora i drugi. Tako spor, a to je uzrok rata, ostaje protivan prirodnom zakonu.

Osamnaesti, nitko ne može biti sudac tko u sebi ima prirodni uzrok pristranosti

32. Iz istog razloga ne bi trebalo uzeti za presuditelja nekoga kome očigledno pripada više koristi, časti ili užitka iz pobjede jedne stranke nego druge, jer taj prima mito (iako je neizbježno, to je ipak mito) i nitko ne može biti obavezan da mu vjeruje. Tako spor opet, kao uvjet rata, ostaje protivan prirodnom zakonu.

Devetnaesti, o svjedochenju

33. U *činjeničnom* sporu sudac, koji ne smije više vjerovati jednome nego drugome, mora vjerovati nekom trećem (ako nema drugih dokaza), ili pak nekom četvrtom ili daljnjem. Inače, pitanje će ostati neodlučeno i prepušteno sili, a ona je suprotna prirodnom zakonu.

34. To su prirodni zakoni što nalažu mir kao sredstvo očuvanja ljudi u skupini i tiču se samo učenja o građanskom društvu. Ima još toga što vodi uništenju pojedinaca, poput pijanstva i svih drugih primjera neumjerenosti. Prema tome, i to se može ubrojiti u ono što zabranjuje prirodni zakon, ali to nije nužno navoditi niti to zapravo spada ovamo.

Pravilo po kojem se prirodni zakoni lako mogu ispitati

35. Ovo izvođenje prirodnih zakona može se učiniti odviše podrobnim da bi ga svi ljudi mogli primiti na znanje. Jer najviše njih zauzeto je nabavljanjem hrane, dok je ostatak previše nemaran da bi shvaćao. Ipak, ako izostavimo obrazloženja, zakoni su sažeti u lako shvatljiv zbir, čak i onima najmanjih sposobnosti, a on glasi: *Nemoj činiti nekome drugome ono što ne želiš da bude učinjeno tebi*. To mu pokazuje da učeci prirodne zakone ne mora činiti ništa drugo nego da kad mjeri djela drugih ljudi po svojim i kad mu se učine preteškima, stavi njih na jednu stranu ravnovesja, a svoja vlastita na drugu, i to tako da strasti i samoljublje ništa ne dodaju težini. Tad će mu se svaki od tih prirodnih zakona učiniti po sve razboritim.

Privodni zakoni uvijek obavezuju po savjesti, ali zapravo samo onda kad postoji sigurnost

36. Prirodni zakoni obavezuju *in foro interno*,⁸⁴ to znači, obavezuju na želju da budu provedeni, ali ne obavezuju uvijek *in foro externo*, što znači, na provođenje u djelo. Jer, onaj tko je umjeren i popravljiv i tko sva svoja obećanja izvršava u doba i na mjestu kad i gdje nitko drugi to ne čini, postao bi samo plijen drugih i osigurao na taj način svoju propast, a to je protivno temelju svih prirodnih zakona koji teže očuvanju prirode. I opet, onaj tko ima dovoljno sigurnosti da će drugi poštovati te iste zakone prema njemu, a sam ih ne poštuje, taj ne teži miru nego ratu, i dosljedno tome, uništenju svoje prirode silom.

37. Na što god da zakon obavezuje *in foro interno*, može se prekršiti, i to ne samo protuzakonitim činom, već isto tako i činom koji je u skladu sa zakonom, ako to netko smatra suprotnim. Naime, iako je njegovo djelovanje u tom slučaju sukladno zakonu, namjera je bila protivna zakonu. Tamo gdje obaveza vrijedi *in foro interno*, to je kršenje zakona.

38. Prirodni zakoni su nepromjenjivi i vječni, jer nepravda, nezahvalnost, preuzetnost, oholost, nepravičnost i naklonost prema osobama i sve ostalo, nikad ne mogu postati zakonitima. Naime, nikada ne može biti tako da rat održava život, a da ga mir uništava.

Prirodni zakoni su vječni

39. Budući da ti isti zakoni obavezuju jedino na želju i nastojanje (mislim na iskreno i neprestano nastojanje), lako ih se može poštivati. Ukoliko što ne iziskuju ništa drugo do nastojanje, onaj tko nastoji oko njihova izvršenja, taj ih već ispunjava. Tko ispunjava zakon, taj je pravedan.

Ali ipak lako podnošljivi

40. Znanost o tim zakonima je istinska i jedina moralna filozofija. Jer, moralna filozofija nije ništa drugo do znanost o tome što je *dobro* i *zlo* u ljudskom saobraćanju i društvu. *Dobro* i *zlo* su imena koja označuju naše porive i odbojnosti, a oni su različiti kod različitih ljudskih naravi, običaja i učenja. Različiti ljudi se ne razlikuju samo po svome sudu o osjetu ugodnog ili neugodnog njihovu okusu, mirisu, sluhu, dodiru ili vidu, već i po onome što je usklađeno ili neusklađeno s razumom u djelatnostima zajedničkog života. Dapače, isti čovjek se u različitim vremenima razlikuje od sama sebe, te jednom hvali odnosno zove dobrim ono što drugi put kudi i naziva lošim; odatle proizlaze rasprave, sporovi i konačno rat. Zbog toga, sve dok je čovjek u stanju puke prirode (a to je stanje rata), privatni poriv je mjera dobra i zla, i sukladno tome, svi se ljudi slažu da je mir dobar, pa su otuda i put ili sredstvo do njega dobri, a to su (kao što sam prije pokazao) *pravda*, *zahvalnost*, *odmjerjenost*, *pravičnost* i *milosrđe*, i ostali zakoni prirode, to jest, *moralne vrline*, a njima suprotni *poroci* su zlo. Znanost o vrlini i poroku je moralna filozofija; otuda, istinski nauk o zakonima prirode je istinska moralna filozofija. Međutim, premda pisci moralne filozofije priznaju iste vrline i poroke, ali ne vide u čemu se sastoji njihova dobrotu kao ni to da ih se cijeni kao sredstva mirnog, društvenog i udobnog života, stavljaju ih u osrednjost strasti, kao da snagu ne čini njezin uzrok, nego stupanj drskosti, ili kao da darežljivost ne čini njezin uzrok već veličina poklona.

Znanost o tim zakonima je istinska moralna filozofija

41. Ove naloge razuma ljudi obično nazivaju zakonima, ali neispravno, jer to su samo zaključci ili teoremi o onome što vodi vlastitom očuvanju

i odbrani, dočim je zakon u pravom smislu riječ onoga koji ima zapovijed nad drugima po pravu. Ali ako te iste teoreme promatramo kao da su izručene kroz riječi Boga koji po pravu zapovijeda svim stvarima, onda ih se ispravno naziva zakonima.

Poglavlje XVI.

O osobama, piscima i poosobljenim stvarima⁸⁵

- Što je osoba 1. OSOBA je čovjek čije se riječi ili djela smatraju ili njegovim vlastitima ili predstavljaju riječi ili djela nekoga drugog ili nečega drugog čemu se pripisuje, bilo istinito bilo fiktivno.
- Prirodna i umjetna osoba 2. Ako se nečije riječi smatraju njegovim vlastitima, onda se taj naziva *prirodnom osobom*. Promatraju li se kao da predstavljaju riječi ili radnje nekoga drugog, onda je taj *hinjena* ili *umjetna osoba*.
- Porijeklo riječi osoba 3. Riječ osoba je latinska; Grci za to imaju riječ *πρόσωπον* (prosopon), što znači *lice*, isto kao što *persona* u latinskom znači nečiju *krinku* ili *vanjski izgled*, kako je prikazan na pozornici, ili pak u još posebnijem smislu, onaj dio koji prerašava njegovo lice poput maske ili obrazine. Dakle, riječ je prenesena s pozornice na svakog izvođača govora i radnje, bilo na sudovima bilo u kazalištu, tako da je *persona* isto što i *izvođač*, i na pozornici i u običnom saobraćanju; *glumiti* znači isto što *izvoditi* ili *predstavljati* sebe ili nekoga drugog. Za onoga tko izvodi nekoga drugog kaže se da nosi njegovu osobu ili da djeluje u njegovo ime (Ciceron⁸⁶ koristi riječ u tome smislu kad kaže: *unus sustineo tres personas: mei, adversarii, et judicis*. – *Nosim tri osobe: svoju vlastitu, osobu svoga protivnika i osobu suca*), i naziva se različito u različitim okolnostima: *predstavnik* ili *predstavnički*, *namjesnik*, *pomoćnik*, *zamjenik*, *zastupnik*, *opunomoćenik*, *vršitelj* i slično.
- Vršitelj 4. Kod nekih umjetnih osoba riječi i radnje *posjeduju* oni koje te osobe predstavljaju. U tom slučaju osoba je *vršitelj*, a onaj tko posjeduje njegove riječi je TVORAC; vršitelj izvršava po ovlasti. Jer, ono što se u govoru o dobrima i posjedima naziva *gospodarem*, na latinskom *dominus*,

na grčkom *κύριος*, naziva se tvorcem kad je riječ o djelima. Kao što se pravo posjedovanja naziva gospodstvom, tako se pravo vršenja bilo koje radnje naziva OVLAST, a katkad punomoć.⁸⁷ Otud se pod ovlasti uvijek razumijeva pravo vršenja nekog čina; *učinjeno po ovlasti*, znači da je učinjeno po povjeri ili dopuštenju onoga tko ima pravo na to.

Tvorac

Ovlast*

5. Sukladno tome, kad vršitelj sklapa sporazum po ovlasti, on time ne obavezuje tvorca ništa manje od samoga sebe i ništa manje se ne podvrgava svim posljedicama toga. Otud, sve što je prethodno (u XIV. poglavlju) rečeno o naravi sporazuma među ljudima s obzirom na njihovu prirodnu sposobnost, važi i onda kad sporazume sklapaju vršitelji, predstavnici ili opunomoćenici koji imaju ovlast, ali samo dokle seže povjera, a ne dalje od toga.

Ugovori po ovlasti obavezuju tvorca

6. Otuda, tko god sklapa sporazum s nekim vršiteljem ili predstavnikom, ne poznavajući pri tome ovlast koju ovaj ima, čini to na vlastitu pogibelj. Jer, sporazum ne obavezuje nikoga tko nije njegov tvorac, a dosljedno tome, ni sporazum koji je sklopljen protiv ili mimo njegove ovlasti.

7. Kad neki vršitelj po naredbi tvorca čini bilo što protiv prirodnog zakona, a obavezan mu je na poslušnost po nekom ranijem sporazumu, onda ne krši on prirodni zakon već tvorac. Jer, premda je sama radnja protivna prirodnom zakonu, ona ipak nije njegova. Obrnuto, odbiti njezino izvršenje, protivno je prirodnom zakonu koji zabranjuje kršenje sporazuma.

Ali ne vršitelja

8. Onaj tko sklapa sporazum s tvorcem posredstvom vršitelja, a ne poznaje njegove ovlasti, nego ga samo uzima za riječ, nije obavezan sporazumom u slučaju da mu na njegovo traženje takva ovlast ne bude pokazana. Jer, sporazum s tvorcem nije važeći bez protu-jamstva. Međutim, ako onaj tko na taj način sklapa ugovor zna prije toga da ne može očekivati nikakvo drugo jamstvo osim vršiteljeve riječi, tad je sporazum važeći, jer u tom slučaju vršitelj sam postaje tvorac. I prema tome, kao što sporazum obavezuje tvorca kad je ovlast očigledna, a ne vršitelja, tako isto, kad je ovlast krivotvorena, ona obavezuje samo vršitelja, budući da nema drugog tvorca osim njega samog.

Ovlast se mora pokazati

* (Engl. *actor, author, authority*): vršitelj, tvorac, ovlast. Premda je model za Hobbesovo tumačenje ovih pojmova kazalište, izrazi 'actor' i 'author' moraju se prevoditi najopćenitijim izrazima i ujedno shvaćati u užem značenju, kao *glumac (izvođač)* i *pisac*. (prev.)

*Nežive
poosobljene
stvari*

9. Malo je stvari koje se ne mogu predstaviti utvaranjem. Nežive stvari poput crkve, bolnice ili mosta, mogu postati osobe preko rektora, upravitelja ili nadglednika. Međutim, nežive stvari ne mogu postati tvorcima, pa prema tome ne mogu davati ovlasti svojim vršiteljima. Ipak, vršitelji mogu imati ovlast da osiguravaju održavanje tih neživih stvari, dobivenu od onih koji su vlasnici ili upravitelji. Prema tome, takve stvari ne mogu postati osobe prije nego što se uspostavi stanje građanske vladavine.

Iracionalne

10. Isto tako, djeca, budale i luđaci, koji ne koriste razum, mogu postati osobama posredstvom čuvara i skrbnika, ali mogu postati tvorcima neke radnje (u vrijeme njezina vršenja) samo onoliko dugo koliko je sami procijene razumnom (tek pošto dostignu upotrebu razuma). Dok traje ludilo, onaj tko ima pravo upravljanja nad njima, može dati ovlasti čuvaru. No, i to se događa samo u građanskom poretku jer prije toga stanja ne postoji gospodstvo nad osobama.

Lažni bogovi

11. Neki idol ili puka utvara može postati osobom kao što su bili poganski bogovi. Osobama su ih napravili službenici postavljeni od države, koji su držali posjede i druga dobra i prava koja su im ljudi darivali i posvećivali s vremena na vrijeme. Međutim, idoli ne mogu postati tvorci, jer idol nije ništa. Ovlast je dolazila od države, te, prema tome, prije uvođenja građanske vladavine poganski bogovi nisu mogli postati osobama.

Istinski Bog

12. I istinski Bog može postati osobom, najprije po Mojsiju, vladaru Izraelaca (koji nisu bili Mojsijev nego Božji narod); Mojsije nije vladao u svoje vlastito ime, pomoću *hoc dicit Moses*, nego u ime Božje, pomoću *hoc dicit Dominus*.⁸⁸ Drugi put po Sinu Čovječjem, svome vlastitom Sinu, našem blagoslovljenom Spasitelju, Isusu Kristu, koji je došao vratiti Židove Bogu i uvesti sve narode u kraljevstvo svoga oca, ali ne od sebe sama, nego poslan od svoga oca. Treći put, po Svetom Duhu, utješitelju, koji je govorio i djelovao kroz apostole. Ni Sveti Duh nije bio utješitelj koji je došao po sebi samome, nego je poslan i proizašao iz obojice na dan Duhova.⁸⁹

*Kako mnoštvo
ljudi postaje
jedna osoba*

13. Skupina ljudi postaje *jednom* osobom onda kad ih predstavlja jedan čovjek ili jedna osoba, a to se izvršava tek s pristankom svakog posebno. Naime, ono što osobu čini *jednom* jest *jedinstvo* predstavnika, a ne *jedinstvo* predstavljenog. Predstavnik je onaj koji nosi osobu i samo jednu osobu; *jedinstvo* u mnoštvu se ne može razumjeti na drugi način.

14. Budući da mnoštvo po prirodi nije *jedno već mnogo*, ono se ne može shvatiti ni kao jedan tvorac, nego kao mnoštvo tvoraca svega onog što njihov predstavnik govori ili čini u njihovo ime, i to tako što svatko zasebno daje ovlaštenje zajedničkom predstavniku i što je svatko zasebno vlasnik svih onih radnji koje predstavnik vrši. Inače, kad ga ograniče u onome čime i kako će ih predstavljati, nijedan od njih ne posjeduje više nego što su mu povjerili da čini.

Svatko je tvorac

15. Ako se predstavnik sastoji od više ljudi, tad se glas većeg broja mora smatrati glasom svih. Jer ako, primjerice, manji broj članova glasa potvrdno, a veći broj niječno, niječnih će biti i više nego dovoljno da unište one potvrdne. Zato je višak niječnih glasova, ako ostane bez proturiječenja, jedini glas koji stječe pravo predavljanja.

Vršitelj može biti mnoštvo ljudi kad postanu jedan pomoću mnoštva glasova

16. Predstavništvo s parnim brojem često ostaje nijemo i nesposobno za djelovanje upravo zbog toga, osobito ako je broj nevelik a protuslovni glasovi često jednaki. No, u nekim slučajevima proturječni i brojevno izjednačeni glasovi mogu odlučiti neko pitanje. Tako kod osude ili oslobađanja od krivice izjednačenost glasova oslobađa okrivljenika upravo time što ga ne osuđuje, ali to ne važi i obrnuto, da bi ga osuđivala time što ga ne oslobađa. Naime, nakon što netko bude saslušan u nekoj stvari, neosuđivanje znači oslobađanje. Nasuprot tome, nije istinito reći da neosuđivanje znači osuđivanje. Slično stoji i s odlukom o neposrednom izvršavanju ili odlaganju pogubljenja do drugog roka; naime, ako su glasovi izjednačeni, neizvikivanje pogubljenja znači proglašenje odlaganja.

Predstavnici su beskorisni ako je njihov broj paran

17. Ako je broj neparan, kao kod troje ili više (ljudi ili skupina) gdje svatko ima ovlast da preko negativnog glasa poništi učinak svih preostalih potvrdnih glasova, takav broj ne može tvoriti predavljanika. Naime, zbog različitosti mišljenja i interesa ljudi ono često, a napose u slučajevima od velikih posljedica, postaje nijema osoba, nesposobna za mnogo šta, pa tako i za vladavinu nad mnoštvom, posebno u doba rata.

Negativan glas

18. Postoje dvije vrste tvoraca ugovora. Prvu čini ona koja se jednostavno tako zove, a njih sam prethodno odredio naprosto kao vlasnike tuđeg djelovanja. Druga vrsta tvorca je onaj tko je uvjetno vlasnik nečije radnje ili sporazuma; to znači da on preuzima vršenje radnje ako onaj drugi to ne čini u naznačeno vrijeme ili u neko drugo prethodno vri-

jeme. Ti uvjetni tvorci općenito se nazivaju JAMCIMA, na latinskom *fidejussores* i *sponsores*, a kod dugova *praedes*, dok za pojavljivanje pred sucem ili magistratom koriste *vades*.

O DRŽAVI

Poglavlje XVII.

O uzrocima, nastanku i definiciji države⁹⁰

1. Svršni uzrok, cilj ili namjera ljudi (koji po prirodi vole slobodu i vlast nad drugima), kod uvođenja ograničenja nad samima sobom (a tako ih vidimo u državama) jest to da smjeraju prema vlastitom održanju, a time i zadovoljnijem životu. To znači, prema izbavljenju iz bijednih uvjeta rata, koji (kao što je pokazano u trinaestom poglavlju) nužno slijedi iz ljudskih prirodnih strasti, kad ne postoji nikakva vidljiva sila da ih drži u strahu i da ih kroz strah od kazne obaveže na izvršavanje ugovora i poštovanje zakona koji su izloženi u četrnaestom i petnaestom poglavlju.

Cilj države, pojedinačna sigurnost

2. Naime, prirodni zakoni (poput *pravde, pravičnosti, skromnosti, milosrđa* ili općenito, *postupanja prema drugima onako kako bismo htjeli da se čini prema nama*) po samima sebi, bez straha od sile koja bi ih navodila na poštivanje, suprotni su našim prirodnim strastima koje nas navode na pristranost, oholost, osvetu i slično. Bez mača, svi ugovori su samo riječi i nemaju uopće nikakvu moć zaštite za čovjeka. Zbog toga, bez obzira na prirodne zakone (kojih se svatko pridržava kad ima volju da ih se pridržava i kad to može činiti sigurno), ako nema nikakve uspostavljene vlasti ili barem nedovoljne za našu sigurnost, svaki se čovjek hoće i smije zakonito osloniti na svoju vlastitu snagu i umijeće da se zaštiti protiv svih drugih ljudi. Gdje god su ljudi živjeli u malim obiteljima, međusobna pljačka i okradanje bilo je uobičajeno zanimanje i tako malo ozloglašeno

Koja se ne može imati po prirodnom zakonu

kao protuzakonito da je čast bila to veća što je stečeni plijen bio veći.⁹¹ Pri tome nisu poštovali nikakav drugi zakon do zakon časti, to jest, suzdržavanje od okrutnosti da bi pošteđjeli život i sredstva za domaćinstvo. I kao što su nekoć činile male obitelji, tako danas postupaju gradovi i kraljevstva, koji su samo velike obitelji: šire svoje oblasti (radi vlastite sigurnosti) pod izlikom svih mogućih opasnosti, straha od provala izvana ili pomoći koju bi strani osvajač mogao dobiti iznutra, i poduzimaju otvorenom silom i potajno sve što mogu da bi podčinili ili oslabili svoje susjede, što je opravdano zbog nedostatka drugih mjera opreza, i još se spominju zbog toga sa slavom vjekovima kasnije.

Niti udruživanjem nekolicine ljudi ili obitelji

3. Ni udruživanje malog broja ljudi nije ono što im može pružiti tu sigurnost; jer malo pridodavanje kod nekolicine na jednoj ili na drugoj strani daje samo onoliko prednost u snazi koliko je dovoljno za odnošenje pobjede, i zato ohrabruje na osvajanja. Međutim, mnoštvo koje nam je dovoljno da se uzdamo u sigurnost, ne određuje se po određenom broju, već po usporedbi s neprijateljem koga se bojimo. Dovoljna je onda kad nadmoć neprijatelja nije tako uočljiv i probojan moment da bi odredio ishod rata i da bi ga naveo da pokušava.

Niti velikog mnoštva, osim ako njime ne upravlja jedna rasudba

4. No, čak i kod velikog mnoštva, ako se djelovanje upravlja prema posebnom rasuđivanju i posebnim porivima pojedinaca, iz toga se ne može očekivati nikakva obrana ni zaštita, ni protiv vanjskog neprijatelja ni protiv međusobnih povreda. Budući da su razjedinjeni u mišljenju o najboljoj upotrebi i primjeni vlastite snage, ljudi se ne pomažu međusobno, već ometaju, i tim međusobnim sukobljavanjem umanjuju svoju snagu do ništice. Zbog toga ih lako može pokoriti ne samo nekolicina onih koji se slože, nego oni i sami, bez zajedničkog neprijatelja, ratuju jedan protiv drugoga za svoje posebne interese. Jer, kad bismo mogli pretpostaviti da će se veliko mnoštvo ljudi složiti u poštivanju pravde i drugih prirodnih zakona, a bez zajedničke sile da ih sve drži u strahu, onda možemo pretpostaviti da će i cijelo čovječanstvo učiniti isto. Tada pak ne bi bilo i ne bi trebalo biti bilo kakve građanske vlasti ili države uopće, jer vladao bi mir bez podčinjavanja.

I to neprekidno

5. Isto tako za sigurnost, za koju ljudi žele da traje cijelo vrijeme njihova života, nije dovoljno da njima vlada i upravlja samo jedna prosudba za neko ograničeno vrijeme, kao za jednu bitku ili jedan rat. Jer, iako svojim jednodušnim naporima odnose pobjedu nad stranim neprijateljem, ipak, poslije toga, kad više ili nemaju zajedničkog neprijatelja

ili kad takvoga jedni smatraju neprijateljem, a drugi prijateljem, oni se zbog razlike u svojim interesima nužno raspadaju i ponovo zapodijevaju rat među sobom.

6. Istina je da neka živa stvorenja poput pčela i mrava žive jedna s drugima u društvu (koja je zato Aristotel uvrstio⁹² među politička bića), no ipak ona nemaju za usmjerenje ništa drugo osim svoje posebne prosudbe i poriva niti govor kojim bi jedno od njih naznačilo drugima što smatra prikladnim za zajednički probitak. Zbog toga će netko možda željeti saznati zašto čovječanstvo ne može činiti isto. Na to ja odgovaram sljedeće.

Zašto neka stvorenja, lišena razuma i jezika, ipak žive u zajednicama, bez ikakve prinudne sile

7. Prvo, da su ljudi neprestano u natjecanju za čast i dostojanstvo, a ta stvorenja nisu. Dosljedno tome, među ljudima na toj osnovi izrasta zavist i mržnja i konačno rat, dok među onima to nije slučaj.

8. Drugo, da se među onim stvorenjima ne razlikuju zajedničko i privatno dobro; budući da po prirodi naginju svome privatnom dobru, ona samim time osiguravaju zajednički probitak. Ali čovjek, čije se uživanje sastoji u uspoređivanju s drugima, može uživati samo u onome što se ističe.

9. Treće, da ta stvorenja, koja ne koriste razum (kao čovjek), ne vide niti smatraju da vide bilo kakvu grešku u obavljanju svoga zajedničkog posla, dok istovremeno, među ljudima, ima puno onih koji se smatraju mudrijima i sposobnijima od ostalih da vladaju onime što je javno. Oni tako svatko na svoj način teže za preinakama i obnavljanjem stvari i uzrokuju razjedinjavanje i građanski rat.

10. Četvrto, da ona stvorenja, premda donekle koriste glas za međusobno saopćavanje svojih želja i drugih osjećaja, ipak ne posjeduju umijeće riječi pomoću kojeg neki ljudi mogu drugima predstaviti ono što je dobro u usporedbi sa zlom, a zlo u usporedbi s dobrim, ili pak uvećati ili umanjiti pojavnu veličinu dobra i zla, ozlovoljujući tako ljude i pomućujući njihov mir i ugodu.

11. Peto, nerazumna stvorenja ne mogu razlikovati između *povrede* i *štete*, i zato, sve dok im je dobro, ne osjećaju povredu od svojih bližnjih, dok je čovjek najuznemireniiji onda kad mu je najbolje, jer upravo tada voli pokazivati svoju mudrost i nadgledati djelovanje onih koji upravljaju državom.

12. Konačno, sloga među onim stvorenjima je prirodna, dok sloga među ljudima potječe samo od ugovora koji je umjetan. Zbog toga nije čudno ako se traži nešto drugo (osim ugovora) da bi to slaganje bilo postojano i trajno, a to je zajednička sila da ih drži u strahu i da njihovo djelovanje upravlja prema zajedničkoj koristi.

*Radanje
države*

13. Jedini način da uspostave takvu silu koja bi bila sposobna obraniti ih od prodora stranaca ili od međusobnih povreda, i kroz to ih osigurati tako da se hrane svojom vlastitom radošću i plodovima zemlje i da žive zadovoljno, jest da prenesu svu svoju moć i snagu na jednog čovjeka ili na jedan skup ljudi koji većinom glasova mogu svesti sve svoje posebne volje na jednu volju. To je isto što i sljedeće: da izaberu jednog čovjeka ili skup ljudi da bude nositelj njihove osobe, i da svaki od njih uzima i priznaje samoga sebe za tvorca svega onoga što će onaj tko bude nositelj njihove osobe raditi ili uvjetovati da se radi u onome što se tiče zajedničkog mira i sigurnosti; i da pri tome svatko svoju volju podredi njegovoj volji i, opet, svatko svoju prosudbu njegovoj prosudbi. To je više od dogovora i sloge, to je stvarno jedinstvo svih njih u jednoj te istoj osobi, stvorenoj putem ugovora svakog čovjeka sa svakim, kao da svatko kaže svakome: *Ovlašćujem i predajem svoje pravo vladanja nad sobom ovome čovjeku ili ovoj skupini ljudi, pod uvjetom da i ti predaš svoje pravo i ovlastiš sve njegove radnje na isti način*. Tek tada se mnoštvo, ujedinjeno u jednoj osobi, zove se DRŽAVA*, na latinskom CIVITAS. To je rođenje onog velikog LEVIJATANA ili, bolje rečeno (govoreći s većim poštovanjem), rođenje onoga *smrtnog Boga* kojemu dugujemo mir i zaštitu pod *besmrtnim Bogom*. Jer, preko te ovlasti, koju mu je dao svaki pojedinačni čovjek u državi, on ima na raspolaganju toliko moći i snage da tim zastrašivanjem bude u stanju uskladiti⁹³ volje svih njih prema miru kod kuće i prema uzajamnom pomaganju protiv neprijatelja izvana. U njemu se sastoji bit države; ona je (da je definiramo) *osoba, a tvorac njezinih radnji postao je velik broj pojedinaca, i to posredstvom uzajamnih spo-*

*Definicija
države*

* (Engl. *Commonwealth*): Na temelju Hobbesovih izvođenja vidljivo je da ovaj izraz ima dvostruko značenje – država i zajednica, pri čemu je značenje ‘zajednice’ u smislu “zajedničkog dobra” (*res publica*) temeljno, općenitije i uvijek pretpostavljeno. Stoga je najprimjerenije pod izrazom ‘država’ pomišljati na “državnu zajednicu (radi zajedničkog dobra)”. U daljnjem tekstu termin ‘commonwealth’ prevodim dosljedno samo jednim izrazom ‘država’; Hobbes koristi sinonimno i termin ‘state’, npr. u Dio II, pogl. 21, 8: ‘states and commonwealths’. (prev.)

razuma, s ciljem da koriste snagu i sredstva svih, onako kako to budu smatrali prikladnim za mir i zajedničku obranu.

14. Onaj tko je nositelj te osobe naziva se VRHOVNIM VLADAREM, za kojeg se kaže da ima *vrhovnu vlast*, a svatko drugi njegovim PODANIKOM.

*Što su
vrhovni
vladar i
podanik*

15. Vrhovna vlast se stječe na dva načina. Jedan način je pomoću prirodne sile, kao kad netko svoju vlastitu djecu sili da podčine sebe i svoju djecu pod njegovu vlast, jer je sposoban uništiti ih ako odbiju, ili pak, kad kroz rat podčinjava neprijatelje svojoj volji, poštedejući im život pod uvjetom pokoravanja. Drugi način je kad se ljudi međusobno slože da se svojevolarno podrede nekom čovjeku ili skupini ljudi, s povjerenjem da će ih on zaštititi protiv svih drugih. Ovaj posljednji način može se nazvati političkom državom ili državom po *uspostavi*, a ona prva *stečenom* državom. Najprije ću govoriti o državi na temelju uspostave.

Poglavlje XVIII.

O pravima vrhovnog vladara po uspostavi⁹⁴

1. Za državu se kaže da je *uspostavljena* onda kad se u nekom *mnoštvu* ljudi *svatko sa svakim* složi i *dogovori* da će, bez obzira kojem čovjeku ili *skupini ljudi*, bude većinskim dijelom dano *pravo* da *predstavlja* osobu svih njih (to jest, da bude njihov *predstavnik*), i onaj tko je *glasao za* i onaj tko je *glasao protiv*, *odobriti* sve radnje i prosudbe toga jednoga čovjeka ili te skupine kao da su njegove vlastite, s ciljem da žive u miru među sobom i da budu zaštićeni od drugih.

*Što je čin
uspostave
države*

2. Iz takve uspostave države izvode se sva *prava* ili *ovlasti* onoga ili onih na koje vrhovna vlast bude prenesena putem dogovora udruženih pojedinaca.

*Posljedice
takve
uspostave*

3. Prvo, budući da se oni pri tome dogovaraju, odatle slijedi da ni po kakvim prethodnim ugovorima nisu obavezni ni na što što je tome protivno. Dosljedno tome, budući da su oni koji su već uspostavili državu samim time vezani po ugovoru da usvoje radnje i prosudbe onog jedno-

*1. Podanici
ne mogu
promijeniti
oblik
vladavine*

ga, oni ne mogu zakonito sklapati među sobom neki drugi dogovor na poslušnost nekome drugom u bilo čemu bez dozvole onog prvog. Dakle, oni koji su podčinjeni nekom monarhu ne mogu bez njegova dopuštenja odbaciti monarhiju i vratiti se u zbrku razjedinjenog mnoštva, niti pak prenijeti svoju osobu s onoga tko je nosi na nekoga drugog pojedinca ili drugu skupinu ljudi. Jer oni su, svatko naprama svakome, obavezani na usvajanje i činjenje svega onoga što njihov postojeći vrhovni vladar čini i smatra prikladnim da se čini. Tako, ako se bilo tko ne složi, a svi ostali raskinu ugovor sklopljen s tim čovjekom, to je nepravedno. Svaki od njih je prenio vrhovnu vlast na onoga tko je nositelj njihove osobe; stoga, ako ga svrgnu, oduzimaju mu ono što je njegovo vlastito, a to je opet nepravedno. Nadalje, bude li onaj tko pokušava svrgnuti svoga vrhovnog vladara ubijen ili kažnjen zbog toga, on sam je tvorac svoje kazne, budući da je po načelu uspostave tvorac svega onoga što vladar bude učinio. Budući pak da je nepravedno ako netko čini nešto za što bi mogao biti kažnjen po svome vlastitom odobrenju, on postaje nepravedan i po toj osnovi. Tamo pak gdje su ljudi iz neposluha prema svome vrhovnom vladaru zahtijevali novi ugovor, ali ne s ljudima, nego s Bogom, i to je nepravda, jer ugovor s Bogom postoji samo kroz posredovanje nekoga tko predstavlja Božju osobu, a to je samo Božji namjesnik koji ima vrhovnu vlast pod Bogom. Sama tvrdnja o izravnom ugovoru s Bogom toliko je očigledna laž, čak i u svijesti samih onih koji je postavljaju, da nije samo čin nepravednog, već podlog i nečovječnog nastrojenja.

2. *Vrhovna
vlast se ne
može izgubiti*

4. Drugo, budući da je pravo predstavljanja osobe svih dano onome tko bude učinjen vrhovnim vladarom po ugovoru između svakoga sa svakim, a ne između njega i svakog pojedinačnog od njih, na strani vladara ne može doći do kršenja ugovora. Dosljedno tome, ni jedan od njegovih podanika ne može se osloboditi podaništva tvrdnjom o vladarevu gubljenju prava. Naime, očigledno je da onaj tko bude učinjen vrhovnim vladarom ne sklapa nikakav ugovor, jer on inače mora sklopiti ili jedan s cijelim mnoštvom kao jedna strana u ugovoru ili mora sklopiti mnoštvo ugovora sa svakim pojedincem. Nemoguće je da sklopi ugovor s mnoštvom, kao jedna strana, jer oni do tada još nisu postali jedna osoba. Ako pak sklopi onoliko ugovora koliko ima ljudi, ti ugovori postaju nevažeci nakon što postane vladar, jer svaki čin koji bilo tko od njih smatra prekršenim, ujedno je vlastiti čin i tog pojedinca i čin svih ostalih, jer je učinjen u osobi i po pravu svakoga od njih posebno. Nadalje, ako

bilo koji pojedinac ili skupina smatra ugovor prekršenim od strane kralja prilikom njegova postavljanja, a svi drugi podanici ili neki od podanika ili pak jedino sam vladar ne smatra da je bilo takvog kršenja ugovora, u tome slučaju nema suca da odluči u sporu. Zato se svi ponovno laćaju maća i svatko dobiva natrag pravo da se brani svojom vlastitom snagom, suprotno namjeri koju su imali prilikom uspostavljanja. Zato je ništetno davati vrhovnu vlast na temelju nekog prethodnog ugovora. Mišljenje da svaki monarh dobiva vlast po ugovoru, to znači uvjetno, da proistjeće iz nedostatka razumijevanja jednostavne istine da su ugovori samo rijeći i dah, da posjeduju snagu obavezivanja, pridržavanja, ograničavanja ili zaštite za nekoga samo onoliko koliko je imaju od javne prijetnje maćem, to jest, od odriješanih ruku onih ljudi ili skupine koji imaju vrhovnu vlast, čije radnje priznaju svi i svi je vrše snagom svih njih ujedinjenom u onome jednom. Ali, kad skupina ljudi postane vrhovnim vladarom, nitko ne zamišlja da se dogodio bilo kakav ugovor pri uspostavi, jer nitko nije toliko glup da kaže, na primjer, da je narod Rima sklopio ugovor s Rimljanima radi držanja vrhovne vlasti pod takvim i takvim uvjetima, i, ako se ugovor ne bi izvršavao, da bi Rimljani mogli zakonito svrgnuti rimski narod. To što ljudi ne vide razlog da u monarhiji bude isto kao u narodnoj vladavini, proizlazi iz častohleplja nekih koji su skloniji vladavini skupine u kojoj se nadaju da će sudjelovati, nego monarhiji za koju ne gaje nadu da će je uživati.

5. Treće, ako je većina glasanjem izabrala vrhovnog vladara, onaj tko nije pristao mora se složiti s ostatkom, to jest, mora se zadovoljiti odobravanjem svega što on bude činio ili će pravedno biti uništen od ostalih. Jer, ako je dragovoljno pristupio skupini onih koji su se udružili, time je dostatno obznanio svoju volju (i time prešutno sklopio ugovor) da zastupa ono što većina bude odredila. Zbog toga, ako odbije zastupati to ili prosvjeduje protiv bilo koje od njihovih odredaba, on čini suprotno ugovoru, i zato postupa nepravedno. Svejedno pripada li skupini ili ne i traži li se njegovo slaganje ili ne, on se mora ili podčiniti njihovim odredbama ili ostati u stanju rata u kojem je bio prije toga. Kao takvog, može ga uništiti svatko, a da ne počini nepravdu.

6. Četvrto, budući da je po takvoj uspostavi vlasti svaki čovjek tvorac svih radnji i prosudbi postavljenog vladara, odatle slijedi da ništa što ovaj čini ne može biti povreda bilo koga od njegovih podanika, niti ga itko od njih smije optužiti za nepravdu. Jer, tko god čini nešto po nećijoj ovlasti, ne vrši nikakvu povredu prema onome po čijem ovlaštenju

3. Nitko ne može bez činjenja nepravde prosvjedovati protiv uspostave vrhovnog vladara koga proglašuje većina

4. Podanik ne može pravedno optužiti činove vladara

djeluje, nego je svaki pojedinac na temelju takve uspostave države tvorac svega onog što vladar čini. Dosljedno tome, onaj tko se žali na povredu od strane svoga vladara, žali se na nešto čiji je tvorac on sam. Zato, za povredu ne bi smio optuživati nikoga drugog osim sebe, ali isto tako ni samoga sebe, jer nemoguće je povrijediti samoga sebe. Istina je da oni koji imaju vrhovnu vlast mogu izvršiti nešto nepravilno, ali ne i nepravdu ili povredu u pravom značenju.

5. Štogod da vladar učini, podanik ne može kažnjavati

7. Peto, i dosljedno ovome što smo posljednje rekli, nitko tko ima vrhovnu vlast ne može biti osuđen na smrt po zakonu ili bilo kako kažnjen od strane svojih podanika. Budući da je svaki podanik tvorac činova svoga vladara, on time samo kažnjava drugoga za radnje koje je sam počinio.

6. Vladar je sudac o onome što je nužno za mir i obranu podanika

8. Budući pak da je cilj uspostave vlasti mir i obrana svih, i tko god ima pravo na cilj, ima pravo i na sredstva, onda svakom pojedincu ili skupini s vrhovnom vlašću pripada po pravu prosuđivati o sredstvima za postizanje mira i obrane, a jednako tako i o preprekama i smetnjama istih, i činiti što god budu smatrali nužnim da se čini, kako unaprijed, za očuvanje mira i sigurnosti, da se preduhitri neslogu kod kuće ili neprijateljstvo izvana, tako i za ponovno stjecanje mira i sigurnosti, nakon što su bili izgubljeni. Otuda,

Također i sudac o učenjima prikladnima za poučavanje podanika

9. Šesto, vrhovnoj vlasti pripada i to da presuđuje koja su mišljenja i učenja suprotna miru, a koja mu pridonose, i dosljedno tome, kojom prilikom, koliko daleko i što se nekome uopće može povjeriti da govori mnoštvu, te tko će ispitati učenje svih knjiga prije nego što budu objavljene.⁹⁵ Naime, ljudske radnje proizlaze iz ljudskih uvjerenja, a u dobrom vladanju nad uvjerenjima sastoji se dobro vladanje nad ljudskim radnjama u svrhu mira i sloge. I premda u pitanjima učenja treba gledati samo na istinu, tome ipak nije suprotna vlast nad učenjima u svrhu održavanja mira. Jer, neko učenje koje je protivno miru ne može biti istinitije nego što mir i zakon mogu biti protivni zakonima prirode. Istina je da u državi u kojoj se zbog nebrige ili nesposobnosti vladalaca i učitelja općenito usvajaju kriva učenja, suprotne istine mogu biti općenito štetne, ali i najiznenadnija i gruba provala neke nove istine, kakva samo može biti, nikad ne narušava mir nego samo ponekad izaziva rat. Oni nad kojima se vlada tako nemarno da se usude uzeti oružje da bi obranili ili zaveli neko uvjerenje, zapravo su još uvijek u ratu. Stanje u kojem žive nije mir već samo odlaganje oružja iz međusobnog straha; oni žive kao da su neprestano na poprištu bitke. Onome tko ima vrhovnu vlast pripada,

kao nužno radi mira i sprečavanja nesloge i građanskog rata, da presuđuje ili da postavi suce nad uvjerenjima i učenjima.

10. Sedmo, vrhovnoj vlasti pripada sva moć da propisuje pravila po kojima će svatko znati koja dobra može uživati i koje radnje smije vršiti, a da ga ne ugrožava ni jedan od su-podanika; to je ono što ljudi nazivaju *vlasništvom*. Naime, prije uspostave vrhovne vlasti (kao što je već pokazano) svi su ljudi imali pravo na sve, a to nužno uzrokuje rat. Otuda je to vlasništvo, budući nužno za mir i ovisno o vrhovnoj vlasti, čin te vlasti u svrhu javnog mira. Ta pravila vlasništva (ili *meum* i *tuum*) *dobra* i *zla*, *dopuštenog* i *nedopuštenog* u djelovanju podanika, jesu građanski zakoni,⁹⁶ to znači, zakoni svake zasebne države. Premda je naziv građanski zakon sad ograničen na stare građanske zakone grada Rima, ipak, budući glavni grad velikog dijela svijeta, njegovi su zakoni u ono doba bili građanski zakoni u tim područjima.

11. Osmo, vrhovnoj vlasti pripada i pravo suđenja, to jest, pravo saslušavanja i odlučivanja u svim sporovima koji mogu nastati u pogledu građanskog ili prirodnog zakona ili pak u pogledu činjenica. Naime, bez odlučivanja u sporovima nema zaštite jednih podanika protiv povreda od strane drugih. Zakoni koji se tiču *meum* i *tuum* postaju uzaludni; po prirodnom i nužnom porivu za vlastitim održanjem svakome ostaje samo pravo da se zaštititi svojom vlastitom snagom, a to je stanje rata, suprotno svrsi zbog koje se uspostavlja svaka država.

12. Deveto, vrhovnoj vlasti pripada pravo na vođenje rata i sklapanje mira s drugim nacijama i državama, to jest, na prosuđivanje kad je to radi javnog dobra, kolike snage se moraju skupiti, naoružati i platiti za tu svrhu, te pravo ubiranja novca od podanika za pokrivanje troškova. Naime, sila pomoću koje se ljudi moraju braniti sastoji se u njihovim vojskama, a snaga neke vojske u udruživanju snaga pod jednim zapovjedništvom. To zapovjedništvo ima postavljeni vrhovni vladar, jer upravo zapovjedništvo nad *milicijom* čini vrhovnim vladarom onoga tko ga ima i bez drugih oblika postavljanja. Otuda, ma tko bio postavljen generalom u vojsci, onaj tko posjeduje vrhovnu vlast uvijek je *generalissimo* [vrhovni zapovjednik].

13. Deseto, vrhovnoj vlasti pripada pravo biranja kancelara, ministara, sudaca i savjetnika i u miru i u ratu. Jer, budući da je svrha u nadležnosti vrhovnog vladara, a to su zajednički mir i obrana, za njega se razu-

7. Pravo donošenja pravila; pri tome, svaki od podanika treba znati što mu pripada na taj način da mu nijedan drugi podanik ne može oduzeti bez činjenja nepravde

8. Pripada mu također i pravo suđenja i odlučivanja u sporovima

9. I vođenje rata i mira, kako smatra najboljim

10. I biranja svih savjetnika i službenika, kako u miru tako i u ratu

mije da ima ovlast upotrijebiti takva sredstva kakva bude smatrao najprikladnijima za postizanje svrhe.

11. *I pravo nagrađivanja i kažnjavanja, i to po nahodanju (tamo gdje nikakav prethodni zakon ne određuje mjeru za to)*

14. Jedanaesto, vrhovnom vladaru je povjerena i vlast da nagrađuje podanike bogatstvima i častima ili da ih kažnjava tjelesnim ili novčanim kaznama ili javnom sramotom, sukladno zakonima koje prethodno uvede. Ako pak za to nije uveden nikakav zakon, onda sukladno tome kako prosudi da najviše potiče ljudi na služenje državi i na odvratanje od onoga što joj ne koristi.

12. *I počasti i reda*

15. I posljednje, uzimajući u obzir kakvu vrijednost su ljudi skloni pridavati samima sebi, kakvo poštovanje očekuju od drugih i kako malo vrednuju druge – a odatle neprestano dolazi do natjecanja među njima, do sukoba, strančarenja i na kraju do ratova da bi se međusobno uništili ili umanjili svoje snage protiv zajedničkog neprijatelja – nužno moraju postojati zakoni o častima i stupnju javne važnosti takvih ljudi koji zaslužuju ili mogu zaslužiti dobrobit za državu kao i sila za provođenje takvih zakona u rukama ovoga ili onoga. Već je pokazano da vrhovnoj vlasti ne pripada samo cjelokupna *milicija* ili državne snage već i suđenje u svim sporovima. Zato vrhovnoj vlasti pripada i davanje počasnih naslova i utvrđivanje reda po mjestu i dostojanstvu kojeg će se svatko pridržavati i koje znakove uvažavanja će davati jedni drugima na javnim i privatnim susretima.

Prava su nedjeljiva

16. To su prava koja čine bit vrhovne vlasti;⁹⁷ ona su znakovi po kojima netko može razlučiti kod kojeg pojedinca ili skupine leži i obitava vrhovna vlast. Ona su neprenosiva i nedjeljiva. Ovlast za kovanje novca, raspolaganje imovinom i osobom maloljetnih nasljednika, prvenstvo kupovine na tržnicama i sve druge ovlasti po statutu, vrhovni vladar može prenijeti na druge, zadržavajući pri tome moć zaštite svojih podanika. Ako pak otuđi i *miliciju*, pridržavanje prava na sudstvo bit će uzaludno zbog manjka u provedbi zakona. Preda li ovlast ubiranja novca, uzaludna je i *milicija*; ili, ako prenese nadzor nad raznim učenjima, ljudi će biti navedeni na pobunu iz straha od duhova. Otud, osmotrimo li bilo koje od rečenih prava, odmah vidimo da pridržavanje svih ostalih prava neće proizvesti učinak očuvanja mira i pravde, a to je svrha radi koje su uspostavljene sve države. Ta podjela prava je ono o čemu se kaže, *kraljevstvo nesložno u sebi ne opstaje*.⁹⁸ Ako se prethodno ne desi takva podjela, nikad neće doći ni do podjele na suprotne tabore. Da najprije nije došlo do uvjerenja, koje je prihvatio najveći dio

Engleske, da te ovlasti treba podijeliti između kralja, lordova i Donjeg doma, ni narod se nikad ne bi podijelio i ne bi pao u građanski rat,⁹⁹ najprije rat između onih koji su se razišli u politici, a poslije između onih koji se nisu slagali oko vjerske slobode. To je poučilo ljude u pitanju vrhovne vlasti do te mjere da sada (u Engleskoj) samo malobrojni ne uviđaju da su ta prava nedjeljiva; to će se općenito priznavati prilikom sljedeće uspostave mira i trajat će dok ne budu zaboravljene sve bijede rata, ali ne duže od toga. Osim možda ako puk ne bude učeniji nego što je bio do sada.

17. Budući da su ta prava bitna i nedjeljiva, odatle slijedi nužno sljedeće: kojim god riječima se čini da je neko od tih prava otuđeno, to prenošenje je nevažeće ako izravnim izrazima nije napuštena i sama vrhovna vlast i korisnici prava više ne vraćaju ime vrhovnog vladara onome tko ih daruje pravima. Jer, kad on prenese sve što može, a mi mu vraćamo vrhovnu vlast, sve je ponovno uspostavljeno i nedjeljivo vezana za nju.

I ne mogu se posve prenijeti bez izričitog odricanja od vrhovne vlasti

18. Budući dakle da je ta ovlast nedjeljiva i neodvojivo vezana za vrhovnu vlast, malo je osnove za uvjerenje onih koji za kraljeve s vrhovnom vlašću kažu da, iako su *singulis majores*, dakle moćniji od svakog svog podanika, da su ipak *universis minores*, manje moćni nego svi zajedno. Jer, ako pod *svi zajedno* ne misle kolektivno tijelo kao jednu osobu, onda *svi zajedno* i *svatko* znači isto, a govor postaje besmislen. Ako pak pod *svi zajedno* shvaćaju ljude kao jednu osobu (koju nosi vrhovni vladar), onda je moć svih zajedno istovjetna s vlašću vladara, i govor je opet besmislen. Oni dobro uviđaju tu besmislicu kad vrhovnu vlast čini skupina ljudi, ali je ne uviđaju u slučaju jednog monarha. Ipak, moć vrhovne vlasti je ista, kod koga god da se nalazi.

Moć i čast podanika nestaju u prisutnosti vrhovnog vladara

19. Kao i moć tako bi i čast vrhovne vlasti trebala biti veća od bilo kojeg podanika ili svih njih zajedno. Izvor časti je u vrhovnoj vlasti. Njezine tvorevine su počasti lordova, grofova, vojvoda i kneževa. Kao što su u prisustvu gospodara sluge jednake i lišene svake časti, tako su i podanici jednaki u prisustvu vrhovnog vladara. I premda, kad su izvan njegova pogleda, neki od njih sjaje više, a neki manje, ipak u njegovu prisustvu ne sjaje ništa više nego zvijezde u prisustvu Sunca.

20. Netko bi ovdje mogao prigovoriti da je položaj podanika vrlo bijedan, budući da su izloženi pohoti i drugim neuređenim strastima onoga ili onih koji posjeduju toliko neograničenu moć. Tako oni koji žive pod monarhom obično to smatraju greškom monarhije, a oni koji

*Vrhovna vlast
ne povređuje
toliko kao
njezin
nedostatak, a
povreda
najvećim
dijelom slijedi iz
toga što se ne
počinjavamo
spremno
nekome
neznatnijem*

žive pod vladavinom demokracije ili neke druge skupine s vrhovnom vlašću, pripisuju sve nepogodnosti tome obliku države, premda je moć u svim tim oblicima posve ista, ako je dovoljno savršena da ih zaštiti. Ne uvažavaju pri tome da ljudsko stanje nikada ne može biti bez ove ili one nepogodnosti, i da je najveća nepogodnost koja se uopće može dogoditi ljudima jedva zamjetna u odnosu na nevolje i užasne patnje koje prate građanski rat i stanje raspada ljudi kad su bez gospodara, bez poslušnosti zakonu i bez prinudne sile da im sveže ruke pred pljačkom i osvetom. Ne uvažavaju također ni to da najveći pritisak vladara s vrhovnom vlašću ne proizlazi ni iz kakvog užitka ili koristi koje bi mogli očekivati od štete ili slabljenja svojih podanika, u čijoj snazi se i sastoji njihova vlastita snaga i slava, već iz otpornosti njih samih koji, nevoljko doprinoseći vlastitoj odbrani, prisiljavaju vladare da im otmu ono što mogu u vrijeme mira da bi imali sredstva u nekoj hitnoj prilici ili iznenadnoj nuždi za pružanje otpora ili stjecanje prednosti nad neprijateljem. Svi su ljudi po prirodi obdareni *naočarima za uvećavanje* (to su njihove strasti i samoljublje) kroz koje se i svako malo plaćanje pričinja kao velik namet, ali su lišeni onih *dalekovidnih naočara* (naime, moralne i građanske znanosti) da bi izdaleka vidjeli nevolje koje se nadvijaju nad njima i koje se ne mogu izbjeći bez takvih plaćanja.

Poglavlje XIX.

O različitim vrstama država po uspostavi i o nasljeđivanju vrhovne vlasti¹⁰⁰

*Samo tri
oblika države*

1. Razlika među državama sastoji se u razlici vrhovnog vladara ili osobe koja predstavlja sve i svakog člana mnoštva. Budući da je vrhovna vlast ili u jednom čovjeku ili u skupini sastavljenoj iz više od jednog, a u tu skupinu ima pravo ući ili svatko ili ne svatko već samo neki ljudi koji se razlikuju od ostalih, očigledno je da mogu postojati samo tri vrste država. Jer, predstavnik mora biti nužno jedan čovjek ili više ljudi; ako više, onda je to ili skupina sastavljena od svih ili samo od dijela. Ako

je predstavnik jedan čovjek, onda je država MONARHIJA; ako je to skupina svih zajedno, onda je to DEMOKRACIJA ili narodna država; ako je pak skupina samo jednog dijela mnoštva, onda se naziva ARISTOKRACIJA.¹⁰¹ Druge vrste države ne mogu postojati, jer bio to jedan čovjek, nekolicina ili svi, vrhovna vlast (za koju sam pokazao da je nedjeljiva) mora biti cijela.

2. U povijestima i knjigama o politici postoje i druga imena za vladavinu, poput *tiranije* i *oligarhije*, no to nisu imena za druge vrste vladavine, nego za iste, samo omrznute oblike. Naime, oni koji su nezadovoljni *monarhijom*, nazivaju je *tiranijom*; oni koji su ozlovoljeni *aristokracijom*, zovu je *oligarhijom*; isto tako, oni koji su ojađeni *demokracijom*, nazivaju je *anarhijom* (što znači, bezvlašće). Ja ipak ne smatram da itko vjeruje da je nedostatak vladavine nekakva nova vrsta vladavine; niti bi iz istog razloga trebali vjerovati da vladavina ima jedan oblik kad im se sviđa, a drugi kad im nije po volji ili kad ih vladar tlači.

Tiranija i oligarhija su samo različita imena monarhije i aristokracije

3. Očigledno je da apsolutno slobodni ljudi mogu, ako im to odgovara, dati ovlaštenje jednom čovjeku da predstavlja svakoga od njih, kao što također tu ovlast mogu dati svakoj skupini bilo kojih ljudi, i da se, dosljedno tome, ako to smatraju dobrim, mogu podčiniti nekom monarhu jednako apsolutno kao i bilo kojem drugom predstavniku. Zbog toga, tamo gdje je već uspostavljena vrhovna vlast, ne može postojati drugi predstavnik istih ljudi, osim za neke posebne svrhe koje ograničava vladar. Jer, to bi značilo da se postavljaju dva vrhovna vladara i da svačiju osobu predstavlja dva izvodača koji, suprotstavljajući se jedan drugome, nužno moraju dijeliti tu vlast koja je nedjeljiva (ako ljudi hoće živjeti u miru), i time nužno vraćaju mnoštvo u stanje rata, suprotno svrsi zbog koje se vrhovna vlast uspostavlja. Otuda, kao što je apsurdno smatrati da će neka skupina s vrhovnom vlasti, koja pozove ljude iz svoje oblasti da pošalju svoje zastupnike s ovlašću da obznane svoja uvjerenja ili želje, držati te zastupnike za apsolutne predstavnike naroda prije nego samu sebe, jednako je apsurdno pomišljati isto o monarhiji. I ne znam kako to da se ta toliko očigledna istina odnedavno tako malo uvažava da netko tko je u monarhiji imao vrhovnu vlast u slijedu od šest stotina godina, tko je jedini bio nazivan vrhovnim vladarom, kome su svi njegovu podanici davali naslov Veličanstvo, i koga su neupitno smatrali svojim kraljem, ipak bez obzira na to nikad nije bio smatran njihovim predstavnikom, dok taj naslov bez pogovora uživaju oni ljudi koje je po njegovoj zapovijedi poslao narod da mu

Podčinjeni predstavnici su opasni

podnesu narodne molbe i da ga savjetuju (ako im on dopusti). Ovo može poslužiti kao opomena istinskim i apsolutnim predstavnicima naroda, da poduče ljude u naravi te službe i da pripaze na to kako prihvaćaju bilo koje drugo opće predstavništvo u bilo kojoj drugoj prilici, ako misle ispuniti povjerenje koje im je dano.

*Usporedba
monarhije i
vrhovnih
skupština*

4. Razlika između te tri vrste države ne sastoji se u različitoj vlasti, već u razlici u prikladnosti ili sposobnosti da proizvedu mir i sigurnost ljudi, u čiju svrhu su i uspostavljene. Da bismo usporedili monarhiju s drugim dvjema, možemo zamijetiti, prvo, da tko god bio predstavnik naroda ili pripadao onoj skupini koja je zastupa, taj nosi također i svoju vlastitu prirodnu osobu. I premda se on u svojoj političkoj osobi brine za to da osigura zajednički interes, on se ipak više ili manje brine za to da osigura i svoje vlastito privatno dobro, svoje obitelji, svoje rodbine ili prijatelja. I najčešće, dogodi li se da se javni interes sudari s privatnim, on daje prednost privatnom, jer strasti ljudi su obično snažnije od razuma. Odatle slijedi da tamo gdje su javni i privatni interesi najtješnje povezani, tamo javni interes ima najveću prednost. U monarhiji je privatni interes istovjetan s javnim. Bogatstva, moć i čast nekog monarha nastaju samo iz bogatstva, snage i ugleda njegovih podanika. Jer, ni jedan kralj, čiji su podanici ili siromašni ili vrijedni prezira ili pak preslabi zbog oskudice ili nesloge da bi izdržali rat protiv neprijatelja, ne može biti bogat, slavan ili siguran; dočim u demokraciji ili aristokraciji javni napredak ne pridonosi toliko privatnom bogatstvu onoga tko je pokvaren ili častohlepan koliko podmukli savjet, izdajnički čin ili građanski rat.

5. Drugo, da monarh prima savjet od koga god, kad god i gdje god želi, i, dosljedno tome, da može saslušati mišljenje ljudi upućenih u stvari o kojoj odlučuje, na kojem god stupnju i vrsnosti oni bili, koliko god vremena prije djelovanja i s toliko tajnosti koliko hoće. Ali, kad skupina s vrhovnom vlašću treba savjet, tad imaju pristup samo oni koji imaju pravo na to od samog početka, a ti najvećim dijelom spadaju u one koji su više upućeni u stjecanje bogatstva nego znanja, i koji daju svoje savjete u dugim govorima koji mogu, i obično to doista postižu, pobuditi ljude na djelovanje, ali ne i vladati njima u tome. Jer, plamen strasti nikad ne rasvjetljava naše *shvaćanje*, već ga samo zasljepljuje. Niti pak postoji ikoje mjesto ili vrijeme gdje skupština može primiti savjet u tajnosti, i to zbog svog vlastite brojnosti.

6. Treće, da odluke monarha ne podliježu nikakvoj drugoj nepostojanosti osim onoj ljudske naravi, dok kod skupštine pored prirodnih

nepostojanosti nastaju i one usljed brojnosti. Naime, odsustvo nekolicine koji bi htjeli da se jednom donesena odluka čvrsto nastavi (a to se može dogoditi iz sigurnosti, nemara ili osobne spriječenosti) ili pak ustrajno pojavljivanje nekolicine sa suprotnim uvjerenjem, poništava danas sve ono što je bilo zaključeno jučer.

7. Četvrto, da se monarh ne može sukobiti sa samim sobom iz zavisti ili nekog interesa, dok skupština može, i to dotle da dovede do građanskog rata.

8. Peto, da u monarhiji postoji ta nepogodnost da bilo koji podanik može biti lišen svega što posjeduje po moći jednog čovjeka, radi bogaćenja nekog miljenika ili laskavca, što priznajem da je velika i neizbježna nepogodnost. Ali to isto se može dogoditi i tamo gdje vrhovnu vlast drži skupina ljudi; jer njihova moć je ista i isto su tako podložni lošem savjetu i zavodjenju od strane govornika kao monarh od laskavaca; laskajući jedni drugima, oni naizmjenično podržavaju pohlepu i častoljubivost onih drugih. No, dok su miljenici monarha malobrojni i nemaju nikoga drugog za davanje prednosti osim svoje vlastite rodbine, miljenici skupine na vlasti su mnogobrojni, a rodbina im je daleko mnogobrojnija nego bilo kojeg monarha. Nadalje, ne postoji ni jedan miljenik monarha koji ne može isto tako pomoći svojim prijateljima kao što može oštetiti svoje neprijatelje; međutim, govornici, to jest, miljenici skupine s vrhovnom vlasti, premda imaju veliku moć da naštete, imaju malu moć da je sačuvaju. Jer, optuživanje zahtijeva manje rječitosti (takva je ljudska narav) nego opravdanje, a osuda im je sličnija pravdi nego oslobađanje.

9. Šesto, da je jedna nepogodnost u monarhiji to što vrhovna vlast može prijeći na dijete ili na nekoga tko ne može razlikovati između dobra i zla, a sastoji se u tome što upotreba njegove moći leži u rukama nekoga drugog čovjeka ili skupine ljudi koja vlada po njegovom pravu i u njegovo ime, kao skrbnici i zaštitnici njegove osobe i nadležnosti. Međutim, reći da je nepogodnost upravo u predaji korištenja vlasti u ruke jednog čovjeka ili skupine, znači reći da je svaka vladavina nepogodnija od zbrke i građanskog rata. Stoga sva opasnost koja se može očekivati može nastati samo iz natjecanja onih koji bi mogli postati takmacima za neku veliku čast ili korist. No, da bismo pokazali da ova nepogodnost ne proizlazi iz samog oblika vladavine koji nazivamo monarhijom, moramo razmotriti je li prethodni monarh odredio tko će

imati skrbništvo nad njegovim djetetom-nasljednikom, bilo izričito kroz testament, bilo prešutno ne zadirući pri tome u običaj. Tada se takva nepogodnost (ako se i desi) ne smije pripisati monarhiji nego častohleplju i nepravičnosti podanika, a one su iste u svim vrstama vladavine gdje ljudi nisu dobro upućeni u svoje dužnosti i prava vrhovne vlasti. Ili, drugačije, ako prethodni monarh uopće nije donio nikakvu odluku o takvom skrbništvu, tada je prirodni zakon osigurao sljedeće, dovoljno pravilo: naime da će skrbništvo imati onaj tko po prirodi ima najviše interesa za očuvanjem vlasti nad djetetom i tko može izvući najmanje koristi od njegove smrti ili slabljenja. Naime, budući da svatko traži svoju vlastitu korist i promicanje, stavljanje djeteta pod moć onih koji njegovim uništenjem ili oštećivanjem mogu promaknuti same sebe nije skrbništvo već izdaja. Poduzme li se dostatan oprez protiv svakog opravdanog spora oko vladavine djeteta-kralja, tad, ako bilo koje natjecanje naraste do remećenja javnog mira, onda se to ne smije pripisati obliku monarhije, već častohleplju podanika i nepoznavanju njihove dužnosti. S druge strane, ne postoji ni jedna velika država u kojoj vrhovnu vlast drži skupina ljudi, a da se u pogledu savjetovanja o miru, ratu i donošenju zakona ne nalazi u istom stanju kao da vladavina ne počiva na djetetu. Jer, kao što djetetu nedostaje rasuđivanje da bi moglo odbiti neki dani savjet, i zbog toga je prisiljeno uzeti savjet od onoga ili onih kome je povjereno, tako i skupini manjka sloboda da se ne složi sa savjetom većine, bio on dobar ili loš. I kao što djetetu treba skrbnik ili zaštitnik za očuvanje njegove osobe i vlasti, isto tako (u velikim državama) skupina s vrhovnom vlašću ima potrebu u svim velikim pogibeljima i nevoljama za *custodes libertatis*, to jest, za diktatorima i zaštitnicima svoje vlasti. To je istovjetno s privremenim monarsima, kojima za neko vrijeme mogu povjeriti cjelokupno vršenje svoje vlasti, a bili su (po isteku toga vremena) lišavani te vlasti češće nego djeca-kraljevi od svojih zaštitnika, regenata ili drugih skrbnika.

10. Premda postoje, kao što sam sad pokazao, samo tri vrste vrhovne vlasti, to jest, monarhija, gdje vlast drži jedan čovjek; demokracija, gdje je drži opća skupština podanika, ili aristokracija, gdje je to skupina određenih osoba koje su imenovane ili se nekako drukčije razlikuju od ostalih. Ipak onaj tko bude razmatrao države koje su postojale ili postoje na svijetu neće ih lako moći svesti na tri, i možda će zato biti sklon misliti da postoje i drugi oblici, nastali iz međusobnog miješanja ovih. Poput, primjerice, izbornih kraljevstava gdje kraljevi imaju vrhovnu

vlast privremeno; ili kraljevstva gdje kraljevi imaju ograničenu vlast, što ipak najveći dio pisaca naziva monarhijama. Slično tome, ako neka narodna ili aristokratska država podčini zemlju nekog neprijatelja i upravlja njome preko predstavnika, opunomoćenika ili drugog službenika, to se na prvi pogled možda može činiti demokratskom ili aristokratskom vladavinom, ali nije. Naime, izborni kraljevi nisu vrhovni vladari, već službenici vrhovne vlasti; ni ograničeni kraljevi nisu vrhovni vladari, već službenici onih koji imaju vrhovnu vlast; također, ni onim pokrajinama koje su u podaništvu demokracije ili aristokracije neke druge države ne vlada se demokratski ili aristokratski, već monarhički.

11. Najprije, što se tiče izbornog kralja čija je vlast ograničena na trajanje njegova života, kao što je danas u mnogim dijelovima kršćanskog svijeta, ili na nekoliko godina ili mjeseci, kao što je bila vlast diktatora kod Rimljana, ako taj stekne pravo da odredi svoga nasljednika, onda on više nije izborni već nasljedni kralj. No, ako on nema pravo izabiranja svoga nasljednika, već postoji netko drugi poznat ili skupina, koja može iznova birati vladara nakon njegove smrti; inače država odumire s njime, raspada se i vraća u stanje rata. No, ako je poznato tko ima moć davanja vrhovne vlasti nakon njegove smrti, onda je poznato da je vrhovna vlast bila na njemu i prije toga. Naime, nitko nema pravo dati ono što nema pravo posjedovati i držati za sebe, ako to smatra dobrim. No, ako nema nikoga tko će predati vrhovnu vlast nakon nestanka onoga tko je bio prvi izabran, onda taj ima vlast, štoviše, obavezan je po prirodnom zakonu osigurati putem nasljednika one koji su mu povjerali vladavinu da ne padnu u bijedno stanje građanskog rata. Dosljedno tome, kad je bio izabran, bio je apsolutni vrhovni vladar.

12. Drugo, da kralj čija je vlast ograničena, nije nadmoćan nad onim ili onima koji imaju moć da je ograniče; onaj tko nije nadmoćan, nije najviši, to znači nije vrhovni vladar. Otud je vrhovna vlast uvijek bila kod one skupine koja je imala moć da je ograniči, i dosljedno tome, vladavina nije bila monarhija, nego ili demokracija ili aristokracija, kao u staro doba u Sparti, gdje su kraljevi imali pravo voditi vojsku, ali je vrhovna vlast bila kod Efora.¹⁰²

13. Treće, dok je (na primjer) rimski narod nekoć vladao judejskom zemljom preko predstavnika, Judeja ipak nije zbog toga bila demokracija, jer njome nije vladala nikakva skupina u koju nije imao pravo ući netko od njih; nije bila ni aristokracija, jer njome nije vladala nikakva

skupina u koju je mogao ući bilo tko po njihovom izboru, nego je njome vladala jedna osoba koja je, što se tiče naroda Judeje koji nije imao nikakvo pravo sudjelovanja u vladavini, bila monarh, premda je, što se tiče rimskog naroda, to bila skupina ljudi ili demokracija. Jer, iako se tamo gdje narodom vlada skupina koju je sam narod izabrao iz vlastitih redova, vladavina naziva demokracijom ili aristokracijom, ipak, ako narodom vlada skupina koju nije sam izabrao, to je monarhija, ali ne jednog čovjeka nad drugim čovjekom, već monarhija jednog naroda nad drugim narodom.

*Pravo
nasljeđivanja*

14. Budući da su svi ti oblici vladavine smrtni, pa otuda ne umiru samo monarsi, nego i čitave vladajuće skupine, nužno je zbog očuvanja mira ljudi da se, slično uspostavljenom redu za umjetnog čovjeka, uspostavi i red za umjetnu vječnost života, bez koje će se oni nad kojima vlada skupina ljudi vratiti u stanje rata u svako doba, a oni kojima vlada jedan čovjek, čim umre njihov vladar. Ta umjetna vječnost jest ono što ljudi nazivaju pravom *nasljeđivanja*.

15. Nema savršenog oblika vladavine gdje trenutni vladar nema pravo raspolaganja nasljeđivanjem vlasti. Naime, ako bi to pravo pripadalo nekom drugom pojedincu ili skupini privatnih ljudi, onda ono pripada osobi podanika, a vrhovni vladar ga može uzeti po svojoj volji, te, dosljedno tome, pravo leži na njemu. Ako pak pravo ne pripada ni jednoj posebnoj osobi, već je ostavljeno na ponovni izbor, onda se država već raspala i pravo pripada onome tko ga može uzeti, a to je suprotno namjeri onih koji su uspostavili državu radi trajne, a ne privremene sigurnosti.

16. U demokraciji ne može propasti cijela vladajuća skupina, osim ako ne propadne cijelo mnoštvo onih nad kojima treba vladati. Otuda, u tom obliku vladavine uopće nema mjesta za pitanje prava nasljeđa.

17. Ako u aristokraciji umre netko iz vladajuće skupine, izbor nekoga drugog na njegovo mjesto pripada skupini kao vrhovnom vladaru kojemu pripada biranje svih kancelara i službenika. Jer, ono što predstavnik čini kao izvođač, to svaki od podanika čini kao tvorac. I premda skupina sa vrhovnom vlasti može nekome drugom dati vlast da izabere novog čovjeka za popunjavanje njihovih redova, taj se izbor ipak još uvijek vrši prema njihovoj ovlasti, i po toj istoj ovlasti može biti opozvan (ako to javnost bude zahtijevala).

18. Najveća teškoća u vezi s pravom nasljeđivanja leži u monarhiji. Teškoća nastaje odatle što na prvi pogled nije očigledno tko treba odre-

diti nasljednika, a često ni koga je taj odredio. Naime, u oba se slučaja zahtijeva točnije rasuđivanje od uobičajenog. Što se tiče pitanja tko treba odrediti nasljednika monarha s vrhovnom vlašću, to jest, tko treba odlučivati o pravu nasljeđivanja (jer, izborni kraljevi i kneževi nemaju vrhovnu vlast u vlasništvu, već samo na korištenje), moramo uvažiti da pravo raspolaganja nasljeđivanjem ima ili onaj tko je posjeduje ili to pravo opet leži na raspuštenom mnoštvu. Jer, smrt onoga tko posjeduje vrhovnu vlast ostavlja mnoštvo bez vrhovnog vladara uopće, a to znači, bez predstavnika u kojem bi trebali biti ujedinjeni i sposobni za vršenje bilo koje radnje uopće, te su otuda nespremni za bilo kojeg novog monarha, budući da svaki pojedinac ima pravo da se podčini onome koga smatra najsposobnijim da ga zaštiti ili pak da se sam zaštiti vlastitim mačem, ako može. No, to je povratak u metež i u stanje rata svakoga protiv svakoga, suprotno onoj prvotnoj svrsi zbog koje je monarhija bila uspostavljena. Zbog toga je očigledno da raspolaganje nasljeđivanjem po samoj uspostavi monarhije ostaje na prosudbu i volju trenutnom posjedniku vlasti.

Trenutni vladar ima pravo raspolaganja nasljeđivanjem

19. Što se pak tiče pitanja (koje ponekad može nastati) tko je onaj koga je monarh-posjednik vlasti predvidio za nastavljanje i nasljedstvo njegove vlasti, to se određuje njegovim izričitim riječima i oporukom ili drugim dostatnim prešutim znakovima.

20. Izričitim riječima ili oporukom onda kad vladar to odredi za svoga života, *viva voce*, ili pismeno, kao što su prvi vladari Rima objavljivali tko treba biti njihov nasljednik. Naime, riječ *nasljednik* ne podrazumijeva po sebi vlastitu djecu ili najbliže srodnike, već koga god vladar proglasi na bilo koji način, taj će ga naslijediti u njegovu položaju. Stoga, ako monarh izričito obznani da će netko biti njegov nasljednik, bilo riječju ili pismeno, onda je taj čovjek neposredno nakon smrti svoga prethodnika uveden u pravo da bude monarh.

Nasljeđivanje se prenosi izričitim riječima

21. No, tamo gdje nedostaje oporuka ili izričite riječi, moraju se slijediti drugi prirodni znakovi vladareve volje, a jedan od njih je običaj. Stoga, tamo gdje je običaj da najbliži od srodnika bude apsolutni nasljednik vlasti, tamo najbliži srodnik ima i pravo nasljeđivanja. Naime, ako je volja bivšeg posjednika vlasti bila drugačija, mogao ju je lako obznaniti za svoga života. Isto tako, tamo gdje je običaj da najbliži muški srodnik naslijedi vlast, tamo i pravo nasljeđivanja leži na najbližem muškom srodniku, iz istog razloga. Tako je i onda kad običaj daje pravo ženskom

Ili nezadiraњem u običaj

srodniku. Jer, koji god običaj da netko može nadzirati posredstvom riječi, a to ne čini, to je prirodan znak da ostavlja na snazi običaj.

Ili s pretpostavkom o prirodnoj sklonosti

22. No, tamo gdje nisu prethodili ni običaj ni oporuka, tamo se mora uzeti, prvo, da je monarhova volja to da vladavina ostane monarhička, jer je sam odobrio takvu vladavinu. Drugo, da njegovo dijete, bilo muško ili žensko, treba imati prednost pred bilo kim drugim. Jer, za ljude se uzima da su po prirodi skloniji davati prednost svojoj vlastitoj djeci nego tuđoj, a od vlastite djece radije muškoj nego ženskoj, jer su muškarci po prirodi spremniji za naporne i opasne radnje. Treće, tamo gdje nedostaje vlastiti potomak, radije daju prednost bratu nego nekom tuđem, i tako uvijek nekome bližem po krvi nego daljem. Jer, uvijek se pretpostavlja da je onaj tko je blizak po srodstvu bliži i po osjećanjima. Promislimo li, očigledno je da se najveće počasti uvijek dobivaju prema stupnju najbližeg srodstva.

Nezakonito je osporavati nasljedstvo premda kralj bio iz drugog naroda

23. No, ako je zakonito da monarh raspolaže nasljedstvom putem riječi ugovora ili oporukom, netko bi tome mogao predbaciti veliki nedostatak, jer vladar bi mogao prodati ili dati svoje pravo vladanja nekom strancu, što bi se moglo izvrgnuti u tlačenje podanika, budući da stranci (to jest, ljudi koji ne običavaju živjeti pod istom vladavinom i ne govore istim jezikom) obično podcjenjuju jedni druge. To uistinu jest velika nepogodnost, ali ona ne proizlazi nužno iz podčinjavanja vladavini nekog stranca, već iz nevještosti vladara, neupućenih u istinska pravila politike. Zbog toga su Rimljani, nakon što su pokorili mnoge narode, a da bi učinili prihvatljivom svoju vlast naginjali tome da, koliko su smatrali potrebnim, otklone taj nedostatak dajući ponekad cijelim narodima, a ponekad poglavarima svakog osvojenog naroda, ne samo privilegije već i naziv Rimljanina, a mnoge od njih uzimali su u senat i zapovjedne službe, čak i u samom gradu Rimu. Upravo to je bilo ono što je namjeravao i naš mudri kralj Jakov, pokušavajući zavesti uniju između dvaju područja Engleske i Škotske. Da je mogao postići, to bi posve vjerojatno spriječilo građanske ratove koji sada bacaju u bijedu oba ta kraljevstva. Zbog toga, kralj ne vrši nikakvu povredu nad narodom ako po svojoj volji raspolaže nasljeđivanjem vlasti, premda se to zbog krivice mnogih vladara ponekad smatra nepogodnim. U prilog zakonitosti toga govori i to da ista nepogodnost, kakva nastupa ako se kraljevstvo dade nekom strancu, može nastupiti i iz ženidbe sa strancem, budući da pravo nasljeđivanja može pasti na njih, a ipak svi to smatraju zakonitim.

Poglavlje XX.

O očinskoj i despotskoj vlasti

1. DRŽAVA po *stečevini* je ona u kojoj je vrhovna vlast stečena silom; stečena je silom kad ljudi pojedinačno ili zajedno, većinom glasova i iz straha od smrti ili ropstva, odobre sve radnje onoga pojedinca ili skupine koji ima u svojoj vlasti njihove živote i slobodu.

Država po stečevini

2. Ta vrsta gospodstva ili vrhovne vlasti razlikuje se od vrhovne vlasti po uspostavi samo u tome što ljudi koji biraju svoje vrhovne vladare to čine iz straha jedni od drugih, a ne iz straha od onoga koga postavljaju, dok se u ovom slučaju podčinjavaju onome koga se boje. U oba slučaja oni to čine iz straha. To trebaju uzeti na znanje oni koji sve takve ugovore, kakvi slijede iz straha od smrti ili nasilja, smatraju nevažecim; kad bi to bilo istinito, nitko ni u jednoj vrsti države ne bi mogao biti obavezan na poslušnost. Istina je da u državi, kad se jednom uspostavi ili osvoji, obećanja koja proizlaze iz straha od smrti ili nasilja ne predstavljaju ugovore niti obavezuju, ako je ono što se obećava suprotno zakonima. No, razlog ne leži u tome što je obećanje dano u strahu, već zato što onaj tko je obećavao nema nikakvo pravo na ono što obećava. Također, kad može zakonito izvršavati obećanje, a to ne čini, od obaveze ga ne oslobađa nevaženje ugovora, već presuda vrhovnog vladara. Inače, kad god netko zakonito daje obećanje, nezakonito ga krši. No, kad ga odrješuje vrhovni vladar, koji je vršitelj oslobađanja, onda ga je oslobodio upravo onaj tko je, kao tvorac takvog oslobađanja, iznudio obećanje.

Po čemu se razlikuje od države po uspostavi

3. No, prava i posljedice vrhovne vlasti istovjetne su u oba slučaja. Vlast vrhovnog vladara ne može se prenijeti na drugog bez njegovog pristanka; ne može je izgubiti; ni jedan od njegovih podanika ne može ga optužiti za povredu; ne može ga ni kazniti. On je prosuditelj onoga što je potrebno radi mira i procjenjivač je raznih učenja; on je jedini zakonodavac i vrhovni sudac u sporovima, o vremenu i prilikama za rat i za mir; njemu pripada biranje sudaca, kancelara, zapovjednika i svih drugih dužnosnika i službenika, on određuje nagrade, kazne, počasti i položaj. Razlozi tome su isti kao oni navedeni u prethodnom poglavlju za ista prava i posljedice vrhovne vlasti po uspostavi.

Pravo vrhovne vlasti u objema isto

*Kako se stječe
očinska vlast
Ne rođenjem
nego
ugovorom*

4. Vlast nad drugima stječe se na dva načina, rođenjem i osvajanjem. Pravo vlasti po rođenju koje roditelj ima nad svojom djecom i naziva se OČINSKIM.¹⁰³ Međutim, ono se ne izvodi iz rođenja tako kao da roditelj ima gospodstvo nad djetetom zato što ga je rodio, nego iz djetetova pristajanja, bilo izričitog bilo iz drugih dovoljnih obznanjenih razloga. Što se tiče rođenja, Bog je čovjeku odredio pomoćnika, i zato uvijek postoje dvoje koji su podjednako roditelji; otuda bi vlast nad djetetom trebala podjednako pripadati oboma, što je ipak nemoguće, jer nitko ne može slušati dva gospodara. Neki pripisuju vlast samo muškarcu, kao da je odličnijeg spola, ali krivo rasuđuju. Jer, razlika između muškarca i žene nije uvijek samo ona po snazi ili snalažljivosti, pa se pravo može određivati bez rata. U državama se takav spor rješava prema građanskom zakonu. Najvećim dijelom (ali ne uvijek), presuđuje se u korist očeva, jer države su najvećim dijelom podigli očevi obitelji, a ne majke. Međutim, to pitanje se sada nalazi u stanju čiste prirode, gdje nisu pretpostavljeni nikakvi bračni zakoni i nikakvi zakoni o odgoju djece, već samo prirodna sklonost spolova međusobno i prema djeci. U čisto prirodnom stanju roditelji ili uzajamno raspolažu vlašću nad djecom po ugovoru ili time uopće ne raspolažu. Ako raspolažu, pravo se prenosi sukladno ugovoru. U povijestima¹⁰⁴ nalazimo da su Amazonke sklapale ugovor s muškarcima susjednih zemalja, s kojima su imale odnos zbog potomstva, da muško potomstvo mogu vratiti, a žensko je ostajalo s njima; vlast nad ženskom djecom je bila na majci.

Ili odgojem

5. Ako ne postoji nikakav ugovor, vlast je na majci. Jer, u uvjetima čiste prirode, gdje ne postoje nikakvi bračni zakoni, ne može se znati tko je otac, osim ako majka to ne obznani. Stoga pravo vlasti nad djetetom ovisi o njoj i, dosljedno tome, pravo je njezino. Nadalje, budući da je dijete najprije u vlasti majke, tako da ga ona može ili podizati ili izložiti, onda, ako ga podiže, ono duguje svoj život majci i zato je više obavezno na poslušnost njoj nego bilo kome drugome; posljedica toga je da vlast nad njime pripada majci. No, ako ga ona izloži, a netko drugi ga nađe, vlast pripada onome tko ga othranjuje. Naime, ono treba slušati onoga tko ga je održao; budući da je održanje života cilj zbog kojeg netko postaje nečiji podanik, za svakoga se pretpostavlja da duguje poslušnost onome u čijoj je moći da ga održava ili uništi.

*Ili prethodnim
podčinjavanjem
jednoga roditelja
drugome*

6. Ako se majka nalazi u podaništvu djetetova oca, ono je u očevoj moći; ako se pak otac nalazi u podaništvu majke (kao kad se neka kraljica-vladarica uda za nekog od svojih podanika¹⁰⁵), dijete je podčinjeno majci, jer i otac je također njezin podanik.

7. Ako muškarac i žena, monarsi dvaju odvojenih kraljevstava, imaju dijete i sklope ugovor o tome tko će imati gospodstvo nad njime, pravo vlasti vrši se prema ugovoru. Ako ne sklope ugovor, onda vlast slijedi iz vlasti nad mjestom boravljenja. Jer, vrhovni vladar svake zemlje ima vlast nad svima koji obitavaju u njoj.

8. Onaj tko ima vlast nad djetetom, ima vlast također i nad djecom djeteta i nad djecom njihove djece. Jer, onaj tko ima vlast nad nečijom osobom, taj ima vlast i nad svime što je njegovo. Bez toga bi vlast bila puki naslov bez učinka.

9. Pravo nasljeđivanja roditeljske vlasti odvija se na isti način kao i pravo nasljeđivanja monarhije, o čemu sam već govorio dostatno u prethodnom poglavlju.

*Pravo
nasljeđivanja
slijedi pravilo
posjedovanja*

10. Vlast stečenu osvajanjem ili pobjedom u ratu neki pisci nazivaju DESPOTSKOM, od grčkog *despotes*, što znači *posjednik* ili *gospodar*, a to je vlast gospodara nad svojim slugama. Tu vlast osvajač stječe onda kad pobijedeni, da bi izbjegao prijetnju smrti, pristaje bilo izričitim riječima bilo drugim dostatnim znakovima volje da će stajati pobjedniku na raspolaganju prema njegovu nahodañju, sve dok mu on ostavlja život i slobodu tijela. Nakon što takav ugovor bude sklopljen, pobijedeni je SLUGA, ali ne prije toga. Naime, pod riječju *sluga*, bilo da je izvedena od *servire*, služiti, ili *servare*, sačuvati (to ostavljam gramatičarima na raspravu), ne misli se zarobljenik, koji se drži u zatvoru ili okovima, sve dok njegov vlasnik, koji ga je zarobio ili kupio od onoga tko ga je zarobio, ne razmotri što će učiniti s njime (jer takvi ljudi, obično nazivani robovima, nemaju uopće nikakvih obaveza, već mogu probiti svoje okove ili zatvor, i s pravom ubiti ili zarobiti i odvući svoje gospodare). Međutim, onome tko bude uhvaćen i kojemu je ostavljena tjelesna sloboda i tko pod obećanjem da neće pobjeći niti izvršiti nasilje nad gospodarom, njemu ovaj vjeruje.

*Kako se stječe
despotska vlast*

11. Otuda, ono što daje pravo gospodstva nad pobijedenim nije sama pobjeda već njegov pristanak; on ne postaje obavezan zato što je pobijeden, to jest, zato što je tučen, zarobljen ili otjeran, već zato što je pristupio pobjedniku i pokorio se. Isto tako, ni pobjednik (ako ne obeća život) ne postaje obavezan poštediti neprijatelja pukom predajom, zbog toga što se prepustio njegovu nahodañju. To obavezuje pobjednika samo tako dugo koliko po vlastitom nahodañju bude smatrao prikladnim.

*Ne pobjedom
nego
pristanakom
pobijedenih*

12. Ono što ljudi čine kad zahtijevaju (kako se to sad zove) *poštedu života* (što su Grci nazivali *ζωοψία*, hvatanje živoga), jest izbjegavanje trenutnog bijesa pobjednika podčinjavanjem i plaćanjem duga za život otkupom ili služenjem. Prema tome, onome tko uživa poštedu, njemu život nije poklonjen nego samo odložen do daljnje odluke, jer se nije predao uz uvjet poštede života, već na volju pobjednika. Njegov život je siguran a njegovo služenje obavezno samo dok mu pobjednik ukazuje povjerenje dajući mu slobodu tijela. Jer, robovi koji rade u zatvorima ili okovima, ne rade iz obaveze, nego zato da bi izbjegli okrutnost svojih nadglednika.

13. Gospodar nekog sluga je također i gospodar svega što ovaj ima, i on sve to može koristiti, to jest, njegova dobra, njegov rad, njegove sluge, njegovu djecu, onako često kako to bude smatrao prikladnim. Jer, on uživa svoj život od svoga gospodara po pristanku na poslušnost, to jest, na usvajanje i odobravanje svega što gospodar bude činio. U slučaju da ga, ako odbije, gospodar ubije ili baci u okove ili ga drugačije kazni za njegovu neposlušnost, on sam je tvorac toga i ne može optužiti gospodara za povredu.

14. Sve u svemu, prava i posljedice *roditeljske* i *despotske* vlasti posve su istovjetne s pravima vrhovne vlasti po uspostavi, i to iz istih onih razloga koji su izloženi u prethodnom poglavlju. Otuda, ako netko vlada nad različitim narodima, imajući pri tome nad jednim vrhovnu vlast po uspostavi od strane skupine ljudi, a nad drugim po osvajanju, to jest, na temelju podčinjavanja svakog pojedinca radi izbjegavanja smrti ili okova, te od naroda nad kojim vlada na temelju osvajanja, kao osvojene nacije, zahtijeva više nego od druge, onda je to čin iz neznanja prava vrhovne vlasti. Jer, vrhovni vladar je apsolutan nad oboma podjednako; inače uopće nema vrhovne vlasti, i svakome je dopušteno, ako samo može, štititi samoga sebe vlastitim mačem, a to je stanje rata.

Razlika između obitelji i kraljevstva

15. Iz svega je vidljivo da je velika obitelj, ukoliko nije dio neke države, zapravo mala monarhija u pogledu prava vrhovne vlasti, bilo da se sastoji od pojedinca i njegove djece ili pojedinca i njegovih slugu, ili pak od pojedinca i njegove djece zajedno sa slugama, pri čemu je otac gospodar i vrhovni vladar. No, ipak, obitelj nije u pravom smislu država, osim po snazi vlastite brojnosti ili drugih okolnosti, tako da je nitko ne može podčiniti bez opasnosti od rata. Jer, tamo gdje je neka skupina ljudi očigledno preslaba da bi se zajedno obranila, svatko smije u doba opas-

nosti upotrijebiti vlastiti razum da spasi život kako bude smatrao najboljim, bilo bježanjem bilo podčinjavanjem neprijatelju. Isto tako i mala skupina vojnika, koju je iznenadio neprijatelj, smije odbaciti oružje i tražiti poštedu ili pobjeći radije nego da padne od mača. Toliko će biti dovoljno u pogledu onoga što sam promišljanjem i izvođenjima iz naravi, potreba i namjera ljudi iznašao o pravima vrhovne vlasti pri uspostavljanju država i njihovu podčinjavanju vladarima ili skupinama, zaduženim s dostatnom moći da ih zaštiti.

16. Razmotrimo sada što Sveto pismo uči o tome. Djeca Izrealova govore Mojsiju ovako: *Ti nam govori, a mi ćemo slušati. Neka nam Bog ne govori da ne pomremo!* (Izlazak 20. 19). To je apsolutna poslušnost prema Mojsiju. U pogledu prava kraljeva, sam Bog kroz Samuelova usta kaže (1 Sam. 8. 11, 12-18): *Ovo će biti pravo kralja koji će kraljevati nad vama: uzimat će vaše sinove da mu služe kod bojnih kola i konja, i oni će trčati pred njegovim bojnim kolima. Postavljat će ih za tisućnike i pedesetnike; orat će oni njegovu zemlju, žeti njegovu žetvu, izrađivati mu bojno oružje i opremu za njegovu bojna kola. Uzimat će kralj vaše kćeri da mi priređuju mirisne pomasti, da mu kubaju i peku. Uzimat će najbolja vaša polja, vaše vinograde i vaše maslinike i poklanjat će ih svojim dvoranima. Uzimat će desetinu od vaših usjeva i vaših vinograda i davat će je svojim dvoranima i svojim službenicima. Uzimat će vaše sluge i vaše sluškinje i vaše najljepše volove i magarce, i upotrebljavat će ih za svoj posao. Uzimat će desetinu od vaše sitne stoke, a vi sami postat ćete mu sluge.*¹⁰⁶ To je apsolutna vlast, sabrana u posljednjim riječima: *vi sami postat ćete mu sluge.* Nadalje, kad su ljudi čuli koju moć je trebao dobiti njihov kralj, ipak su pristali na to i govore ovako (stih 19 i.d.): *{Hoćemo da kralj vlada nad nama!} Tako ćemo i mi biti kao svi narodi: sudit će nam naš kralj, bit će nam vođa i vodit će naše ratove.* Tu je potvrđeno pravo koje ima kralj i nad *milicijom* i nad *sudstvom*, a u njemu je sadržana onakva apsolutna vlast kakvu jedan čovjek može prenijeti na drugog. Nadalje, molitva kralja Salomona Bogu glasi ovako (1 Kraljevi 3. 9): *Podaj svome sluzi pronicavo srce da može suditi tvome narodu, razlikovati dobro od zla.* Otuda, vrhovnom vladaru pripada to da bude *sudac* i da propisuje pravila za *razlikovanje dobrog i zlog*, a ta pravila su zakoni, te, prema tome, njemu pripada zakonodavna vlast. Tako je Saul tražio Davidov život, ali, kad je ovaj bio u moći da ubije Saula, i sluge bi to učinile, David im je to zabranio govoreći (1 Sam. 24. 7): *Sačuvao me Jahve da takvo što učinim svome gospodaru, da dignem ruku na njega, jer je pomazanik Jahvin.* Za poslušnost slugu sveti Pavao kaže (Kološanima 3. 22): *Robovi,*

Pravo monarhije na temelju Svetog pisma

pokoravajte se u svemu svojim zemaljskim gospodarima; (Kološanima 3. 20) Djeco, pokoravajte se u svemu svojim roditeljima. U tome je sadržana jednostavna poslušnost onih koji podliježu roditeljskoj ili despotskoj vlasti. Nadalje, (Matej 23. 2, 3): *Na Mojsijevu stolicu zasjeli su književnici i farizeji, i sve što vam nalože da poštujete, to poštujte i činite.* Tu je ponovo dana jednostavna poslušnost. Nadalje, sveti Pavao veli (Tit 3. 2): *Podsjećaj ih da se pokoravaju poglavarima i vlastima, da im budu poslušni.* Ta poslušnost je također jednostavna. Konačno, i sam naš Spasitelj, tamo gdje kaže: *Daj caru carevo,* priznaje da ljudi trebaju plaćati poreze koje su nametnuli kraljevi, pa i sam je plaćao te poreze, i da je kraljeva riječ dovoljna da se svakom podaniku uzme bilo što, ako je nužno, i da je kralj sam prosuditelj takve nužde. Ta i on sam je, kao kralj Židova, naredio svojim učenicima da uzmu magaricu i mlado i da ga odvezu u Jeruzalem, govoreći (Matej 21. 2, 3): *Idite u selo što je pred vama! Tu ćete odmah naći privezanu magaricu i s njome magare. Odvezite ih te mi ih dovedite. Počne li vam tko što govoriti, recite mu, Gospodinu trebaju, i odmah će ih pustiti.* Naime, neće pitati je li njegova nužda dovoljan razlog niti je li on dovoljan prosuditelj svoje nužde, nego će pristati uz volju Gospoda.

17. Ovim mjestima može se dodati i ono iz Postanka (3. 5): *I bit ćete kao bogovi koji razlučuju dobro i zlo,* te (stih 11) *Tko ti kaza da si go? Ti si dakle jeo sa stabla s kojega sam ti zabranio jesti?* Jer, spoznavanje i suđenje o *dobrom* i *zlom* bilo je zabranjeno pod imenom ploda drveta znanja, kao iskušenje Adamove poslušnosti. No, đavao, da bi raspirio prohtjev žene kojoj je taj plod već izgledao prelijep, reče joj da će kušajući plod biti kao bogovi koji znaju *dobro* i *zlo*. Nakon što su ga pojeli, preuzeli su zapravo službu koja je pripadala Bogu, a to je prosuđivanje o dobrom i zlu. No, time nisu stekli i novu sposobnost ispravnog razlikovanja. Tamo gdje se kaže da su ustanovili da su goli, nakon što su jeli, nitko to mjesto nije tumačio kao da su prethodno bili slijepi i da nisu vidjeli svoju vlastitu kožu. Pravo značenje je to da su tada prvi put prosudili da je njihova golotinja (u kojoj ih je Bog stvorio po svojoj volji) neprilična; budući posramljeni, prešutno su kudili samog Boga. Na to Bog veli: *Jesi li jeo* itd.?, kao da hoće reći: preuzimaš li ti, koji mi duguješ poslušnost, na sebe da sudiš o mojim zapovijedima? Time je jasno naznačeno (premda alegorijski) da podanici ne smiju ocjenjivati niti raspravljati o zapovijedima onih koji imaju pravo zapovijedanja.

18. Zato je, prema mome shvaćanju, jasno i na temelju razuma i na temelju Svetog pisma da je vrhovna vlast, bilo da počiva na jednom čo-

vjeku, kao u monarhiji, ili na skupini ljudi, kao u narodnim i aristokratskim državama, onolika kolikom god je ljudi mogu zamisliti. I premda ljudi mogu zamišljati mnoštvo zlih posljedica tako neograničene moći, ipak su posljedice njezinog nedostatka mnogo gore, a to je neprestani rat svakog čovjeka protiv svog susjeda. Ljudsko stanje u ovom životu nikad neće biti bez nepogodnosti, ali u jednoj državi jedina velika nepogodnost proizlazi samo iz neposlušnosti podanika i kršenja onih dogovora po kojima je država uopće postala. I tko god bude htio umanjiti vrhovnu vlast, smatrajući je prevelikom, mora se podčiniti onoj moći koja je može ograničiti, a to znači nekoj još većoj.

*Vrhovna vlast
u svim
državama
treba biti
apsolutna*

19. Najveći prigovor ovakvom shvaćanju dolazi iz prakse, kad netko pita gdje su to i kada podanici priznali takvu vlast. No, može ih se opet pitati, kad je to i gdje neko kraljevstvo dugo opstojalo bez pobuna i građanskog rata? Kod naroda čije su države bile dugovječne i koje su bile uništene samo ratom izvana, podanici nikad nisu raspravljali o vrhovnoj vlasti. No, kako god bilo, argument iz prakse što ga iznose oni koji tu stvar nisu pretresali do kraja niti su razumski točno odmjerili uzroke i prirodu država, niti su pak dnevno trpjeli nedaće koje proizlaze iz nepoznavanja svega toga, nema važenja. Naime, čak kad bi ljudi posvuda u svijetu polagali temelje svojih kuća u pijesak, iz toga se ne bi smjelo zaključiti da upravo tako treba biti. Sposobnost stvaranja i održavanja država sastoji se iz nekih pravila, isto kao i aritmetika i geometrija, a ne samo iz prakse, kao igranje tenisa. Za ta pravila siromašni ljudi nisu imali do sada dokolice da ih iznađu, dok oni koji su imali slobodnog vremena nisu imali radoznalosti ni metode za to.

Poglavlje XXI.

O slobodi podanika

Što je sloboda 1. SLOBODA ili NEZAVISNOST znači (u pravom smislu) odsustvo otpora (pod otporom mislim na izvanjske prepreke kretanju), a može se primijeniti podjednako na nerazumna i neživa stvorenja kao i na razumna. Jer, što god da je vezano ili opkoljeno tako da se može kretati samo unutar određenog prostora, koji je i sam određen otporom nekog izvanjskog tijela, za to kažemo da nema slobodu daljnjeg kretanja. Isto tako, za sva živa stvorenja, zatvorena ili ograničena zidovima ili lancima, također i za vodu, dok je drže stjenke obale ili posude, bez koje bi se inače raširila u širi prostor, također obično kažemo da nemaju onakvu slobodu kretanja kakvu bi imali bez tih vanjskih zapreka. No, kad se ta zapreka kretanju nalazi u građi same stvari, tad ne kažemo da joj manjka sloboda, već moć kretanja, kao kad kamen leži nepomično ili kad je netko bolešću prikovan za postelju.

Što je to biti slobodan 2. Sukladno tom pravom i općenito prihvaćenom značenju riječi, SLOBODAN je *onaj tko u onome što je po svojoj snazi i umu sposoban činiti, nije spriječen da čini to za što ima volju*. No, ako se riječi *sloboda* i *neovisnost* primijene samo na *tijela*, onda je to kriva upotreba, jer ono što ne podliježe kretanju, ne podliježe ni zaprekama. I zato, kad se kaže (na primjer) da je put slobodan, time se ne naznačuje sloboda puta, već onih koji se njime kreću bez prekidanja. Kad kažemo da se nešto slobodno daruje, time se ne misli na slobodu samog dara, nego na slobodu davaoca koji nije bio obavezan na darivanje nikakvim zakonom ili ugovorom. Također, kad *govorimo slobodno*, to nije sloboda glasa ili izgovora, već sloboda onoga koga nikakav zakon nije obavezao da govori drugačije nego što je govorio. Konačno, iz upotrebe izraza *slobodna volja*, nikakva sloboda se ne može zaključiti o volji ili želji ili sklonosti, nego o slobodi čovjeka, a ona se sastoji u tome da on ne nailazi ni na kakvu prepreku dok čini ono za što ima volju, želju ili sklonost da čini.¹⁰⁷

Strah i sloboda su sukladni 3. Strah i sloboda su međusobno sukladni; na primjer: kad netko baca u more svoja dobra iz *straha* da će brod potonuti,¹⁰⁸ on to ipak čini posve voljno i može odbiti da to učini ako hoće; to je dakle radnja nekoga tko je *slobodan*. Tako netko ponekad plaća svoje dugove samo iz *straha* od zatvora, ali budući da ga nitko ne priječi da ih zadrži, to je bila

radnja nekoga tko je na *slobodi*. I općenito, sve radnje koje se u državama vrše iz *straha* od zakona, jesu radnje za koje njihovi vršitelji također imaju *slobodu* da ih propuste.

4. *Sloboda i nužnost* su također sukladne. Kao što voda ima ne samo *slobodu*, nego i *nužnost* da se spušta niz kanal, tako je i kod ljudskih voljnih radnji: budući da proizlaze iz volje, one proizlaze i iz *slobode*. No, kako svaki čin ljudske volje, svaka želja i sklonost proizlazi iz nekog uzroka, a drugi opet iz nekoga drugog uzroka, u neprekidnom lancu (a njegova prva karika je u Božjim rukama kao prvom od svih uzroka), oni proistječu iz *nužnosti*. Zato bi se onome tko uvida povezanost tih uzroka *nužnost* svih ljudskih voljnih radnji činila očiglednom. Otuda Bog koji vidi sve i raspolaže svime, vidi također i to da je *sloboda* čovjeka da čini što hoće, popraćena *nužnošću* da čini ono što hoće Bog, ni više ni manje od toga.¹⁰⁹ Jer, iako ljudi mogu činiti mnogo toga što Bog ne zapovijeda, pa zato on nije ni tvorac toga, u njima ipak nema ni jedne strasti i ni jednog poriva čiji uzrok ne bi bila Božja volja. Kad njegova volja ne bi jamčila *nužnost* ljudske volje i, dosljedno tome, svega onoga što ovisi o ljudskoj volji, ljudska sloboda bi bila proturječje i prepreka Božjoj svemoći i *slobodi*. Ovo će biti dovoljno (u pogledu predmeta rasprave) o onoj prirodnoj *slobodi* koja se jedina ispravno naziva *slobodom*.

Sloboda i nužnost su sukladne

5. Međutim, kao što su ljudi radi postizanja mira i radi samoodržanja načinili umjetnog čovjeka kojeg nazivamo državom, tako su isto načinili i umjetne lance, nazvane *građanskim zakonima*, koje su putem uzajamnih ugovora na jednom kraju pričvrstili za usne onog pojedinca ili skupine kojima su dali vrhovnu vlast, a na drugom kraju za svoje vlastite uši. I premda su te veze po svojoj naravi slabe, one ipak mogu biti izrađene tako da drže čvršće zbog pogibelji od raskidanja nego zbog toga što se ne bi dale raskinuti.

Umjetne veze ili ugovori

6. Upravo te veze su ono naprama čemu ću sada isključivo govoriti o *slobodi podanika*. Naime, budući da na svijetu ne postoji ni jedna država u kojoj bi bilo dovoljno utanačenih pravila za upravljanje svim ljudskim radnjama i riječima (što je nemoguće), odatle slijedi nužno da u svim vrstama radnji, koje zakon preskače, ljudi imaju slobodu da čine ono što im nalaže njihov vlastiti razum kao najprobitačnije za njih same. Jer, uzmemo li slobodu u pravom smislu kao slobodu tijela, to znači, kao slobodu od okova i zatvora, onda je posve besmisleno da se ljudi žale, kao što doista čine, zbog slobode koju tako očigledno uživaju. I opet,

Sloboda podanika sastoji se u slobodi od ugovora

uzmemo li slobodu kao izuzetost od zakona, ni tad nije ništa manje besmisleno da ljudi zahtijevaju, kao što stvarno čine, onu slobodu po kojoj svi drugi ljudi mogu biti gospodarima njihovih života. Pa ipak, koliko god bilo besmisleno, to je ono što oni traže, ne znajući pri tome da zakoni nemaju nikakvu moć da ih zaštite bez mača u ruci nekog čovjeka ili nekih ljudi koji će uzrokovati izvršenje tih zakona. Sloboda podanika leži stoga samo u onome što je vrhovni vladar preskočio pri uređivanju njihovih radnji, kao što su sloboda kupovanja i prodavanja ili drugih vrsta međusobnog ugovaranja, sloboda biranja vlastitog prebivališta, vlastite ishrane, vlastitog vođenja života i podizanja djece onako kako to smatraju prikladnim, i slično.

Sloboda podanika sukladna je s neograničenom moći vladara

7. No ipak, to ne smijemo razumijevati tako da ta sloboda poništava ili ograničava vrhovnu vlast nad životom i smrću. Naime, već je pokazano da se ništa što bi predstavnik vrhovne vlasti mogao učiniti nekom podaniku, ne može ni uz kakav izgovor nazvati povredom ili nepravdom u pravom smislu riječi, jer svaki podanik je tvorac svakog čina kojeg vrši vrhovni vladar, tako da ovaj nikad ne potražuje neko pravo osim po tome što je Božji podanik i time obavezan na poštivanje prirodnih zakona. Zbog toga se može desiti, i često se događa u državama, da neki podanik bude pogubljen po zapovijedi vrhovne vlasti, a da ona tom drugome ne čini krivdu, kao kad je Jefta¹¹⁰ dao da bude žrtvovana njegova kćer. U tome, kao i u sličnim slučajevima, onaj tko umire na taj način, imao je slobodu vršenja radnje zbog koje je ipak pravedno osuđen na smrt. To isto važi i za vrhovnog vladara koji osuđuje na smrt nekog nevinog podanika. Naime, premda je sama radnja suprotna prirodnom zakonu, jer je protivna pravednosti (kao što je bilo Davidovo¹¹¹ ubijanje Urije), to ipak nije bila povreda prema Uriji, već prema Bogu. Nije povreda prema Uriji, jer pravo da čini što mu je volja dao je Davidu sam Urija; jest povreda prema Bogu zato što je David bio Božji podanik i činjenje bilo kakve nepravde bila mu je zabranjena po prirodnom zakonu. Tu razliku potvrdio je očigledno sam David kad se pokajao za svoj čin, govoreći Bogu: *Sagriješio sam samo prema tebi*. Isto tako ni Atenjani, nakon što su protjerali najmoćnijeg u svojoj državi na deset godina, nisu smatrali da su počinili nepravdu, ali nikad nisu pitali kakvo nedjelo je on počinio, već kakvu štetu bi mogao nanijeti, štoviše, naređivali su progonstvo i za one koje nisu poznavali; svaki građanin je donosio ljušturu školjke na trg sa ispisanim imenom onoga za koga je želio da bude proganjan, a da ga zapravo nije optuživao, pa je tako

jednom prognao nekog Aristida zbog njegove poznate pravednosti, a jednom opet, da bi se našalili, prostačkog šaljivca Hiperbola.¹¹² Svejedno, ne može se reći da narod Atene nije imao pravo na proganjanje ili da bilo koji Atenjanin nije imao slobodu da zbija šale ili da postupa pravično.

8. Sloboda koja se spominje tako često i s tolikom počasti u povijestima i filozofiji starih Grka i Rimljana, kao i u spisima i govorima onih koji su od njih primili cjelokupno učenje o politici, nije sloboda pojedinaca već države, istovjetna s onom koju bi svaki čovjek imao onda kad uopće ne bi bilo nikakvih građanskih zakona ili države. Jer, kao što među ljudima bez gospodara vlada neprestani rat svakog protiv svoga susjeda, te nema nikakvog nasljedstva da se prenosi ili očekuje od očeva, nikakvog vlasništva nad dobrima ili zemljom, niti sigurnosti, već samo puna i apsolutna sloboda u svakom pojedincu, tako isto u državama i zajednicama, koje ne ovise međusobno, svaka država (ali ne svaki čovjek) ima apsolutnu slobodu da čini ono što ocijeni (to jest, što onaj pojedinac ili skupina ocijene) da najviše pridonosi njihovoj koristi. No, i pored toga, oni žive u stanju neprestanog rata, unutar bojnog polja, s utvrđenim granicama i topovima postavljenim protiv svojih susjeda svuda naokolo. Atenjani i Rimljani su bili slobodni, to jest, bile su slobodne države, ali ne tako da je bilo koji pojedinac imao slobodu opiranja svojim vlastitim predstavnicima, već tako da je njegov predstavnik imao slobodu opiranja ili osvajanja u odnosu na druge narode. Na tvrđavama grada Luce piše i danas velikim slovima riječ LIBERTAS, ali iz toga nitko ne može zaključiti da pojedinac tu ima više slobode ili otpora prema služanju državi nego u Carigradu. Sloboda je i dalje ista, bila neka država monarhička ili narodna.

*Sloboda koju
hvale pisci
sloboda je
vrhovnih
vladara, a ne
pojedinaca*

9. No, ljudi se lako daju obmanuti blistavim imenom slobode te, zbog nedostatka prosudbe u razlikovanju, krivo uzimaju kao svoje nasljeđe i pravo po rođenju ono što je jedino javno pravo. I kad istu zabludu potvrđuje autoritet onih koji su stekli slavu pišući o tome predmetu, onda nije nikakvo čudo ako to izaziva pobunu i promjenu vladavine. U ovim zapadnim dijelovima svijeta navikli smo primati svoja uvjerenja o uspostavi i pravima država od Aristotela, Cicerona i drugih Grka i Rimljana, koji, živeći u narodnim državama, nisu izvodili ta prava iz prirodnih načela, nego su ih prepisali u svoje knjige iz prakse svojih vlastitih država, koje su bile narodne, kao što gramatičari opisuju jezična pravila iz govora toga doba ili poetska pravila iz Homerovih ili Vergilijevih pjesama. Budući da su Atenjani (da bi ih se držalo poda-

lje od želje za promjenom vladavine) bili učeni tome da su slobodni te da su svi koji žive pod monarhijom robovi, i Aristotel piše u svojoj *Politici* (knj. VI, pogl. 2): *U demokraciji SLOBODA se mora pretpostaviti, jer općenito se smatra da nitko nije SLOBODAN pod bilo kojom drugom vladavinom.* Poput Aristotela, i Ciceron i drugi pisci svoja su građanska učenja temeljili na uvjerenjima Rimljana koji su bili učeni da mrze monarhiju, najprije monarhiju onih koji su, svrgnuvši svoje vrhovne vladare, međusobno podijelili vrhovnu vlast nad Rimom, a potom monarhiju njihovih nasljednika. Čitajući te grčke i rimske pisce, ljudi su od djetinjstva stekli običaj da (pod lažnim vidom slobode) povlađuju nereditima i razuzdanom osporavanju djela svojih vladara, i opet osporavanju tih istih osporavatelja, i to uz prolijevanje tolike krvi da – uvjeren sam da to zaista smijem reći – ništa nije plaćeno tako skupo kao što su zapadne zemlje platile učenje grčkog i latinskog jezika.

Čime se mjeri
sloboda
podanika

10. Da bismo došli do osobitosti istinske slobode podanika, to jest do onoga što podanik smije odbiti u zapovijedi vrhovnog vladara, a da ne počinu nepravdu, moramo razmotriti koja prava napuštamo kad stvaramo državu ili (što je isto) koju slobodu uskraćujemo sebi usvajanjem svih činova (bez iznimke) onoga čovjeka ili onih ljudi koje učinimo svojim vrhovnim vladarom. Naime, u činu našeg *podčinjavanja* sastoji se i naše *obavezivanje* i naša *sloboda*. Taj zaključak se mora izvesti na temelju razloga uzetih odatle, jer nikakva obaveza ne slijedi ni za koga iz njegova vlastitog čina, a svi ljudi su jednako slobodni po prirodi. Budući da se takvi razlozi moraju izvoditi iz izričitih riječi, poput *Potvrđujem sve njegove činove*, ili iz namjere onoga tko se podčinjava njegovoj vlasti (a ta namjera se mora shvaćati prema cilju zbog kojega se taj podčinjava), obaveza i sloboda podanika mora se izvesti bilo iz takvih riječi (ili drugih njima jednakovrijednih) ili pak iz cilja radi kojeg je uspostavljena vrhovna vlast, to jest radi mira podanika unutar sebe ili obrane protiv zajedničkog neprijatelja.

Podanici
imaju slobodu
odbrane svoga
tijela čak i
protiv onih
koji ih
zakonito
napadaju

11. Otuda, prvo, budući da vrhovna vlast po uspostavi nastaje iz ugovora svakoga sa svakim, a vrhovna vlast po stjecanju na temelju ugovora pobijedenog s pobjednikom ili djeteta s roditeljem, očigledno je da svaki podanik ima slobodu u svemu onome čije se pravo ne može prenijeti putem ugovora. Prethodno sam, u četrnaestom poglavlju, pokazao da su ugovori o nebranjenju svoga vlastitog tijela nevažeći. Stoga:

12. Ako vladar zapovjedi nekome (čak i onome tko je pravično osuđen) da ubije, rani ili osakati samoga sebe, ili da se ne opire onima koji ga ugrožavaju, ili da odbija uzimanje hrane, zraka, lijekova ili bilo čega drugog bez čega ne može živjeti, taj je ipak slobodan da ne posluša.

Nisu obavezni ranjavati sami sebe

13. Ako vrhovni vladar ili njegova ovlast ispituje nekoga o prijestupu koji je počinio, taj nije obavezan da prizna (bez jamstva oprost), jer nitko ne može (kao što sam pokazao u istom poglavlju) biti obavezan po ugovoru da optuži samoga sebe.

14. Nadalje, pristanak nekog podanika uz vrhovnu vlast sadržan je u riječima: *Potvrđujem ili preuzimam na sebe sve njegove činove*, u kojima uopće nema ograničavanja njegove prethodne prirodne slobode. Jer s dopuštanjem vladaru da *me ubije*, ja se nisam obavezao i na to da ubijem samoga sebe kad mi on to zapovjedi. Jedna stvar je reći: *Ubij mene ili moga bližnjeg, ako ti je po volji*, a druga, *Ubit ću samoga sebe ili svoga bližnjeg*. Otuda slijedi:

15. Nitko nije na temelju samih riječi obavezan da ubije sebe ili bilo koga drugog, i dosljedno tome, obaveza koju netko ponekad ima da po zapovijedi vrhovnog vladara izvrši neku opasnu i nečasnu dužnost, ne ovisi o riječima kojim se podčinjavamo, nego o namjeri koja se mora razumjeti iz svrhe radnje. Zato, kad naše odbijanje poslušnosti osujećuje cilj zbog kojeg je vrhovna vlast uspostavljena, tad ne postoji sloboda odbijanja; inače postoji.¹¹³

16. Na temelju toga, netko kome bude naređeno da se kao vojnik bori protiv neprijatelja, taj može u mnogim slučajevima odbiti naredbu bez činjenja nepravde, bez obzira na to što njegov vladar ima dovoljno prava da njegovo odbijanje kazni smrću, kao kad na svoje mjesto postavi nekog spremnog vojnika, jer u tom slučaju on ne bježi od služenja državi. Treba također prihvatiti i prirodnu plahost, i to ne samo za žene (od kojih se ne očekuje takva pogibeljna dužnost) već i za muškarce ženske hrabrosti. Kad se vojske bore, bježi se na jednoj ili na objema stranama; no za onog tko to ne čini iz izdajstva, već iz straha, ne smatra se da to čini nepravедno, već nečasno. Iz istog razloga, izbjegavanje bitke nije nepravično postupanje, već kukavičluk. Međutim, onaj tko se sam uključio kao vojnik ili je primio novac unaprijed, taj gubi izgovor plašljive prirode, i nije samo obavezan da se bori nego također da ne napušta bitku bez dozvole svoga zapovjednika. Kad odbrana države zahtijeva odjednom pomoć svih sposobnih za oružje, svatko je

Niti ratovati osim ako to čine dobrovoljno

obavezan na to, jer inače postaje uzaludna sama uspostava države koju nisu imali namjeru ili hrabrosti održati.

17. Nitko nema slobodu suprotstavljanja maču države radi nečije odbrane, bio on kriv ili nevin, jer takva sloboda oduzima vladaru sredstva naše zaštite i zato je pogubna za samu bit vladavine. No, u slučaju da je velik broj ljudi već nepravično pružio otpor vrhovnoj vlasti ili počinio neki smrtni zločin zbog kojeg svaki od njih očekuje smrt, zar oni tad nemaju slobodu da se ujedine, međusobno pomažu i brane? Dakako da imaju, jer oni samo brane svoje živote, a krivac to smije činiti jednako kao i nevin čovjek. U njihovoj prvoj povredi dužnosti doista je postojalo nepravično postupanje, ali njihovo posezanje za oružjem poslije toga nije nov nepravedan čin, iako služi održanju onoga što su već učinili. I premda je to bilo samo radi obrane njihovih osoba, to nipošto nije nepravično. Onima kojima je upućena ponuda oprosta oduzima pravo pozivanja na samoobranu i čini nezakonitim njihovo ustrajavanje u pomaganju ili odbrani ostalih.

*Najveća
sloboda
podanika je u
onome o čemu
zakon šuti*

18. Što se tiče ostalih sloboda, one počivaju na šutnji zakona. U slučajevima u kojima vladar nije propisao nikakva pravila, podanik ima slobodu činjenja ili nečinjenja prema vlastitom nahođenju. Zbog toga je takva sloboda negdje veća negdje manja, u nekim vremenima veća, u nekima opet manja, već prema tome što oni koji imaju vrhovnu vlast smatraju najprikladnijim. Tako, na primjer, bilo je doba kad je u Engleskoj netko smio ući silom u vlastiti posjed (i razvlastiti one koji su ga nepravno posjedovali). No, kasnije je ta sloboda nasilnog ulaska u vlastiti posjed ukinuta statutom koji je kralj donio u parlamentu. U nekim krajevima svijeta muškarci imaju pravo na mnogo žena, dok u drugim krajevima takva sloboda nije dopuštena.

19. Ako je neki podanik u sporu sa svojim vladarom zbog nekog duga ili prava posjedovanja zemlje ili dobara, ili pak u pogledu bilo kakve službe za koju se traži da je obavi, ili u pogledu bilo kakve kazne, novčane ili tjelesne, utemeljene na nekom prijašnjem zakonu, on ima istu slobodu tužbe radi svojeg prava kao da je protiv nekog podanika i pred onim sucima koje imenuje vladar. Naime, budući da vladar postavlja zahtjev po sili prethodnog zakona, a ne na temelju svoje moći, on time izražava da ne zahtijeva ništa više od onoga što je dužnost po zakonu. Otuda, tužba nije suprotna volji vrhovnog vladara te, dosljedno tome, podanik ima slobodu da traži saslušanje svoje stvari i presu-

du prema tome zakonu. No, postavi li vladar zahtjev ili posegne za bilo čime pozivajući se na svoju moć, onda u tome slučaju nema ničega za zakon; jer sve što on učini po sili svoje vlasti, učinjeno je po prethodnom odobrenju svakog podanika te, dosljedno tome, onaj tko usmjeri bilo koju radnju protiv vladara, usmjerio ju je protiv samog sebe.

20. Ako neki monarh ili skupina s vrhovnom vlašću dade slobodu svima ili nekome od svojih podanika, a važenje te dodjele ga onesposobljuje da im zajamči sigurnost, ta dodjela je nevažeća osim ako izričito ne odustane od toga ili ne prenese vrhovnu vlast na nekog drugog. Naime, po tome što se može (kad je to njegova volja) otvoreno i izravnim riječima odreći vrhovne vlasti ili je prenijeti na nekoga, ali to nije učinio, treba zaključiti da to upravo nije bila njegova volja, nego da je dodjela sloboda proizašla iz neznanja o nespojivosti takve slobode i vrhovne vlasti. Zato vrhovna vlast ostaje i dalje na snazi, a dosljedno tome, i sve druge ovlasti koje su nužne za njezino provođenje, kao što su ovlasti za rat, mir, pravosuđe i biranje službenika, savjetnika, za ubiranja novca i ostale ovlasti navedene u osamnaestom poglavlju.

21. Za obavezu podanika prema vladaru razumijeva se da traje onoliko dugo koliko traje njegova moć koja ga čini sposobnim da ih štiti. Jer, pravo koje ljudi imaju po prirodi da sami sebe štite onda kad nema nikog drugog da ih zaštititi, ne može se poništiti nikakvim ugovorom. Vrhovna vlast je duša države, i kad se jednom odvoji od tijela, ona više ne pokreće udove. Svrha poslušnosti je zaštita; gdje god da je netko vidi, bilo u svome vlastitom ili tuđem maču, priroda primjenjuje njegovu poslušnost na nju a njegov napor na njezino održanje. I premda je vrhovna vlast besmrtna u intenciji onih koji je stvaraju, ona je ipak po svojoj vlastitoj prirodi ne samo podložna nasilnoj smrti kroz vanjski rat, nego također, zbog neznanja i ljudskih strasti, ona od same uspostave nosi u sebi mnoge klice prirodne smrtnosti zbog unutrašnje nesloge.

U kojim slučajevima su podanici slobodni od poslušnosti vrhovnom vladaru

22. Bude li neki podanik zarobljen u ratu ili njegova osoba i njegova sredstva za život dospiju u ruke neprijatelju, a ostane mu pošteđen život i sloboda tijela pod uvjetom da se podčini pobjedniku, on ima slobodu da prihvati taj uvjet. Kad ga prihvati, postaje podanik onoga tko ga je zarobio, jer nema drugog načina da se održi. Isti je slučaj ako pod istim uvjetima bude zadržan u nekoj stranoj zemlji. No, ako netko bude držan u zatvoru ili okovima, ili mu nije dana sloboda tijela, za njega se ne može smatrati da je vezan ugovorom o podčinjavanju, i zbog toga smije raditi na svome bijegu bilo kojim sredstvima, ako samo može.

U slučaju ropstva

U slučaju da vladar odbaci vlast od sebe i od svojih nasljednika

23. Poništi li neki monarh vrhovnu vlast i za sebe i za svoje nasljednike, njegovi se podanici vraćaju u apsolutnu prirodnu slobodu. Jer, premda samo priroda može dati na znanje tko su njegovi sinovi i tko su njegovi najbliži srodnici, ipak o njegovoj volji ovisi (kao što je rečeno u prethodnom poglavlju) tko će postati njegov nasljednik. Otud, ako vladar nema nikakvog nasljednika, tad nema ni vrhovne vlasti ni podaništva. Isti je slučaj ako vladar umre a da nema poznatih srodnika i da nije proglasio nasljednika. Naime, tad ne može biti poznat ni jedan nasljednik i, dosljedno tome, za podanike ne postoji obaveza podčinjavanja.

U slučaju progonstva

24. Ako vladar protjera podanika, taj više nije podanik. Međutim, podanik koji ide u poslanstvo ili ima dozvolu putovanja, i dalje je podanik; to, međutim, važi prema ugovoru između vladara, a ne na temelju izvornog ugovora o podaništvu. Jer, tko god da ulazi u oblast nekog drugoga, podčinjava se kao podanik svim njegovim zakonima, osim ako nema prednost po prijateljstvu između vladara ili prema posebnoj dozvoli.

U slučaju da vladar postane podanik nekoga drugog

25. Ako se neki monarh, pobijeden u ratu, učini podanikom pobjednika, njegovi se podanici oslobađaju obaveze prema njemu i postaju obavezni prema pobjedniku. Ako pak bude držan u zatočeništvu ili nema slobodu tijela, za njega se ne smatra da je napustio pravo vrhovne vlasti, i zbog toga su njegovi podanici obavezni iskazivati poslušnost ranije postavljenim službenicima, koji, međutim, ne vladaju u svoje već u njegovo ime. Jer, budući da njegovo pravo ostaje, u pitanju je samo uprava, to jest, suci i službenici; ako nema načina da ih imenuje, pretpostavlja se da potvrđuje one koje je sam bio ranije izabrao.

Poglavlje XXII.

O podređenim privatnim i političkim sustavima

1. Nakon što smo govorili o nastanku, obliku i vlasti država, namjeravam nadalje govoriti o njezinim dijelovima. Najprije o sustavima koja odgovaraju sličnim dijelovima ili mišićima prirodnog tijela. Pod SUSTAVOM podrazumijevam svako mnoštvo ljudi udruženo u jedan interes ili jedan posao.* Od toga, neki su *uređeni*, a neki *neuređeni*. *Uređeni* su oni sustavi u kojima su jedan čovjek ili skupina ljudi postavljeni za predstavnika cijelog mnoštva. Svi drugi su *neuređeni*.

U slučaju da vladar postane podanik nekoga drugog

2. Od uređenih sustava neki su *apsolutni* i *neovisni*, podčinjeni samo svome vlastitom predstavniku; takve su samo one države o kojima sam već govorio u zadnjih pet poglavlja. Ostali su ovisni, to jest, podređeni nekoj vrhovnoj vlasti kojoj je *podčinjen* kako svaki pojedinac tako i njegov predstavnik.

3. Od podređenih sustava jedni su *politički*, a drugi *privatni*. *Politički* (inače zvani *politička tijela* ili *pravne osobe*) su oni stvoreni po ovlaštenju vrhovne vlasti države. *Privatni* su oni koje uspostave sami podanici međusobno ili prema ovlaštenju nekog stranca. Jer, svaka ovlast, koja je izvedena iz neke strane sile unutar oblasti nekoga drugog, može biti samo privatna, a ne javna.

4. Od privatnih sustava jedni su *zakoniti*, a drugi *nezakoniti*. *Zakoniti* su oni koje je odobrila država, a svi drugi su *nezakoniti*. *Neuređeni* sustavi su oni koje, budući da nemaju predstavnika, čini puko sastajanje ljudi; ono je zakonito ako ga država nije zabranila i ako nema neku zlu namjeru (kao što su sastajanje ljudi na trgovima, predstavama ili u bilo koju drugu bezazlenu svrhu). No, ako im je namjera zla ili nepoznata (i ako je mnoštvo znatno), oni su *nezakoniti*.

* (Engl. *system*): Očigledno je da Hobbes koristi izraz u izvornom grčkom smislu, čemu u hrvatskom odgovara više izraz 'sastav' u značenju *veze sastojaka*; riječ je o skupini ljudi s različitim svrhama udruživanja, pa je otuda najprimjerenije značenje izraza 'system' zapravo *savez* odn. *udruga*. Budući da Hobbes razmatra te složene jedinice samo u cjelini državne zajednice ('commonwealth'), riječ 'system' ipak prevodim izrazom 'sustav'. (prev.)

Kod svih političkih tijela moć predstavnika je ograničena

5. Kod političkih tijela vlast predstavnika je uvijek ograničena, a vrhovna vlast mu propisuje granice. Jer, neograničena moć, to je apsolutna vrhovna vlast. Vrhovni vladar u svakoj državi je apsolutni predstavnik svih podanika, te otuda nitko drugi ne može biti predstavnik ni jednog njihovog dijela, osim onoliko koliko on to dopusti. Dati pak dopuštenje nekom političkom tijelu podanika da imaju apsolutnog predstavnika za sve svoje nakane i svrhe, bilo bi isto što i odstupiti za toliko vladavinu države te podijeliti njezinu oblast, suprotno interesu mira i obrane. No, ne može se smatrati da je vladar to doista učinio, ako neka takva dodjela prava ne oslobađa od podaništva jasno i izravno. Naime, puka zaključivanja iz riječi ne mogu biti dostatan znak njegove volje, ako druga izvođenja daju znak suprotnog, već su prije znak greške i krivog rasuđivanja, čemu su svi ljudi ionako odviše skloni.

6. Granice vlasti koja se daje predstavniku nekog političkog tijela uzimaju se na znanje na temelju dvoga. Jedno je ukaz ili pismo vrhovnog vladara. Drugo je zakon države.

Javnim pismima

7. Naime, pri uspostavljanju ili stjecanju neke nezavisne države nema potrebe za bilo kakvim pisanjem, jer vlast predstavnika tu ne poznaje druge granice osim onih koje su postavljene prema nepisanom zakonu prirode. Međutim, kod podređenih političkih tijela nužna su tolika različita ograničenja koja se tiču njihovih poslova, vremena i mjesta, da se ne mogu pamtit bez zapisa niti saznavati ako takvi zapisi nisu javni¹¹⁴ tako da im se mogu čitati, opskrbiti i ovjeriti pečatom i drugim stalnim znakovima vrhovne vlasti.

I zakonima

8. No, budući da takvo ograničenje nije uvijek lako ili moguće opisati u nekom dopisu, mora se odrediti uobičajenim zakonom, zajedničkim za sve podanike, što predstavnik smije činiti po zakonu u svim onim slučajevima koje sami ukazi prešućuju. Zbog toga:

Ako je predstavnik pojedinac, njegovi neovlašteni činovi su samo njegovi vlastiti

9.¹¹⁵ Ako je u nekom političkom tijelu predstavnik jedan čovjek, sve što on čini u osobi tog tijela, a što nije zajamčeno niti ukazom niti zakonom, predstavlja njegov vlastiti čin, a ne čin političkog tijela ili bilo kojeg njegovog dijela osim njega samog. Izvan svoga ukaza ili granica zakona on ne predstavlja ničiju drugu osobu osim svoje. Međutim, ono što čini u skladu s njima, predstavlja čin svih, jer svatko je tvorac činova vrhovnog vladara, jer on je njihov neograničeni predstavnik. Čin onoga tko ne odstupi od ukaza vrhovnog vladara jest čin vrhovnog vladara, i zato je svaki član političkog tijela njegov tvorac.

10. Ako je pak neka skupina predstavnik, onda je sve što ta skupina naređuje, a nije zajamčeno ukazom ili zakonom, čin te skupine ili političkog tijela i čin svakog onoga čijim glasom je naredba donesena, ali nije čin onoga tko je, bivajući prisutan, glasao protivno tome, niti čin nekog odsutnog, osim ako je glasao preko punomoći. To je čin skupine zato što je izglasan od većine, i ako se radi o nedjelu, skupina može biti kažnjena onoliko koliko je podobna za to, kao na primjer raspuštanjem ili gubitkom ukaza (što je za takvo umjetno i zamišljeno tijelo smrtna kazna) ili novčanom globom (ako skupina ima zajednički polog u kojem ni jedan od nevinih članova nema svoj udio). Jer, politička tijela su po prirodi izuzeta od tjelesnog kažnjavanja. Međutim, oni koji nisu dali svoj glas, po tome su nevin, jer skupina ne može predstavljati nikoga u onome što nije zajamčeno ukazima, te, dosljedno tome, oni nisu uključeni u njihovo glasanje.

Ako je predstavnik skupina, to je čin samo onih koji su pristali

11. Ako osobu političkog tijela predstavlja jedan čovjek, koji posudi novac od nekog stranca, to jest, od nekoga tko ne pripada istom tijelu (naime, nikakvi ukazi ne trebaju ograničavati posuđivanje, jer sami ljudi su skloni takvom ograničavanju), dug pripada predstavniku. Ako bi on na temelju svojih ukaza imao ovlast da navede članove na plaćanje onoga što je on posudio, onda bi on, dosljedno tome, trebao imati vrhovnu vlast nad njima; otuda bi dodjela takve ovlasti bila nevažeća, jer proizlazi iz pogreške koja se obično događa ljudskoj prirodi, i nedovoljan je znak volje onoga tko dodjeljuje ovlast; ili pak, ako bi je dodjeljivač očitovao, onda je vrhovni vladar predstavnik, i ne spada u ovo pitanje koje se tiče samo podređenih tijela. Zato ni jedan član tijela nije obavezan platiti dug posuđen na taj način, osim samog predstavnika. Jer iznajmljivač, kojemu su strani i ukaz i osobitosti političkog tijela, smatra svojim dužnicima samo one koji su se zauzeli, a budući da se samo predstavnik može zauzeti i nitko drugi, on je njegov dužnik; zato mu on mora platiti iz zajedničkog pologa (ako takav postoji) ili (ako ga nema) iz vlastite imovine.

Ako je predstavnik pojedinac koji posudi ili duguje novac po ugovoru, samo on je obavezan, a ne članovi

12. Ako padne u dug putem ugovora ili globe, slučaj je isti.

13. No, ako je predstavnik političkog tijela neka skupina, a dug pripada strancu, za dug su odgovorni svi oni i samo oni koji su glasali za uzimanje novca na zajam ili za ugovor koji je doveo do toga ili za činjenicu zbog koje je određena globa. Jer, svaki od njih se davanjem glasa zauzeo za plaćanje, a onaj tko je tvorac posudbe, obavezan je na plaćanje čak i cijelog duga, premda bi bio rasterećen ako bi ga platio bilo tko.

Ako je to skupina, obavezni su samo oni koji su pristali

*Ako je to dug
prema
nekome iz
skupine,
obavezno je
samo tijelo*

14. No, ako je neki član skupine uzeo dug, samo je skupina obavezna na plaćanje iz zajedničkog pologa (ako ga imaju). Jer, imajući kao član slobodu da glasa, ako glasa za posudbu novca, onda glasa i za njegovo vraćanje. Ako pak glasa za to da se novac ne pozajmljuje ili ako bude odsutan, on ipak, zato što posuđuje, glasa za posuđivanje i proturječi svome prethodnom glasanju, a obavezan je prema potonjem, te postaje i zajmoprimac i zajmodavac; dosljedno tome, ne može zahtijevati plaćanje duga ni od kojeg pojedinca, nego samo iz zajedničke riznice, a ako takva ne postoji, onda nema lijeka ni tužbe ni protiv koga osim protiv samoga sebe zato što je vlastitom ludošću ipak posudio novac, iako je bio upućen u akte skupine i u njihova sredstva plaćanja i nije bio prisiljen.

*Prosvjed
protiv odluka
političkih
tijela ponekad
je zakonit, ali
protiv
vrhovnog
vladara nikad*

15. Iz toga je vidljivo da je u podređenim političkim tijelima, koja su podčinjena vrhovnoj vlasti, ponekad ne samo zakonito već korisno nekom pojedincu ako otvoreno prosvjeduje protiv neke odluke predstavničke skupine ili traži da se zabilježi njihova nesloga ili da uzme svjedoka o tome, jer, inače bi mogao postati obavezan na plaćanje dugova koje je ugovorio netko drugi ili odgovoran za nedjela koja je počinio netko drugi. Međutim, u skupini s vrhovnom vlašću takva sloboda je oduzeta; prvo zato što onaj tko tamo prosvjeduje niječe njezinu narav vrhovne vlasti, a također i zato što je svaka zapovijed vrhovne vlasti, što se tiče podanika (premda ne uvijek tako pred Božjim licem), opravdana po samoj zapovijedi, jer njezin tvorac je zapravo svaki podanik.

*Politička tijela
za vladanje
pokrajinom,
kolonijom ili
gradom*

16. Raznolikost političkih tijela je skoro beskonačna, jer ona se ne razlikuju samo po mnogim poslovima zbog kojih su uspostavljena, u čemu pak postoji neiskaziva raznovrsnost, već su i po mjestu, vremenu i broju podložna mnogim ograničenjima. Što se tiče njihovih poslova, neka tijela su namijenjena vladavini. Kao prvo, vladavina nekom pokrajinom može biti povjerena nekoj skupini ljudi, u kojoj će sve odluke ovisiti o glasovima većine, i tada je ta skupina političko tijelo, a njegova moć je ograničena samim povjerenstvom. Riječ *područje* označava zaduženje ili brigu za posao što ga onaj čiji je to posao povjerava nekom drugom da upravlja time za njega i pod njime. Otuda, ako u nekoj državi postoje različite zemlje sa zakonima koji se međusobno razlikuju i koje su prostorno veoma udaljene, a upravljanje vladavinom je povjereno različitim osobama te zemlje u kojima vrhovni vladar ne prebiva, već vlada njima po povjerenstvu, nazivaju se područjima. Malobrojni su primjeri vladavine nekim područjem od strane skupine koja prebiva u samom području.

Rimljani koji su imali vrhovnu vlast nad mnogim područjima, uvijek su vladali nad njima preko predstojnika ili *praetora*, a ne preko skupštine, kao što su vladali gradom Rimom i pridruženim područjima. Slično tome, kad su iz Engleske slane kolonije da nasele Virginiju ili *Ljetne otoke* [Bermude], skupštine u Londonu koje su držale vlast nad njima nikad nisu povjeravale vladavinu nekim tamošnjim skupštinama, već su u svaku koloniju slale jednog upravitelja. Jer, premda svatko želi sudjelovati u vladavini, gdje god može biti prirodno nazočan, ipak tamo gdje ne može biti prisutan, po prirodi je sklon da vladavinu nad zajedničkim interesom radije povjeri monarhičkom nego narodnom obliku vladavine. To se vidi i kod onih ljudi koji imaju velike privatne posjede; kad nisu voljni preuzeti naporno upravljanje poslom koji im pripada, radije ga povjeravaju jednom sluzi nego skupini, bilo prijatelja bilo slugu. No, kako god bilo u zbilji, možemo ipak pretpostaviti da se vladavina nekom pokrajinom ili kolonijom povjerava skupštini. Ako je tako, onda o tome na ovom mjestu imam reći sljedeće: Koji god dug da ugovori ta skupina i koji god nezakoniti čin da zapovjedi, to je čin samo onih koji su se složili, a ne bilo koga tko se nije složio ili bio odsutan, i to iz prije navedenih razloga. Isto tako, skupina koja prebiva izvan granica kolonije nad kojom vlada, ne može vršiti nikakvu vlast nad osobama ili dobrima bilo koga iz kolonije, zatvarati ih zbog duga ili drugih obaveza na bilo kojem mjestu izvan same kolonije, budući da nema nikakvu nadležnost ili ovlast drugdje, nego joj ostaju samo protusredstva koja dopuštaju zakoni dotične zemlje. Premda skupina ima pravo odrediti globu nad bilo kojim od svojih članova koji budu prekršili zakon koji ona donese, ipak nema pravo izvršiti kaznu nad njime izvan same kolonije. I to što je ovdje rečeno o vladavini nad nekom pokrajinom, kolonijom, može se primijeniti i na skupine za vladavinu nad nekim gradom, sveučilištem, zavodom ili crkvom ili za bilo koju drugu vladavinu nad ljudskim osobama.

17. Općenito, u svim političkim tijelima, ako bilo koji pojedinačni član smatra da mu je samo tijelo nanijelo povredu, tad raspravljanje o njegovom slučaju pripada vrhovnom vladaru i onima koje je vrhovni vladar odredio kao suce u takvim slučajevima ili koje bude odredio za taj pojedinačni slučaj, a ne pripada samom tijelu. Jer, cijelo tijelo je u tome slučaju njegov su-podanik, a kod skupine s vrhovnom vlasti to stoji drugačije; ako tamo sam vrhovni vladar nije sudac, premda i u vlastitoj stvari, onda uopće ne može biti nikakvog suca.

*Politička tijela
za uređenje
trgovine*

18. Zbog dobrog uređenja vanjskog prometa, u nekom političkom tijelu najpogodniji predstavnik je skupština svih članova, to jest, svako tko ulaže svoj novac, može prisustvovati svim raspravama i odlukama tijela, ako to hoće. U dokaz tome moramo razmotriti ciljeve radi kojih se trgovci i oni koji kupuju i prodaju, izvoze i uvoze svoju robu sukladno svome vlastitom nahodaženju ipak međusobno povezuju u korporaciju. Istina je da ima malo trgovaca koji robom kupljenom kod kuće mogu nakrcati brod da je izvezu, ili opet, s onom koju kupe vani da bi je dovezli kući; oni zato imaju potrebu da se udruže u društvo u kojemu svatko ili sudjeluje u dobiti, prema razmjeru svoga uloga, ili pak ide samostalno i prodaje ono što prevozi ili uvozi po cijeni koju smatra prikladnom. No, to nije političko tijelo, budući da nema zajedničkog predstavnika koji bi ih obavezao na bilo koji drugi zakon osim na onaj koji je zajednički svim ostalim podanicima. Svrha njihova udruživanja jest da uvećaju svoju dobit, a to se postiže na dva načina: isključivim kupovanjem i isključivom prodajom, i kod kuće i vani. Zato, dopustiti nekoj trgovačkoj kompaniji da bude korporacija ili političko tijelo znači dodijeliti joj dvostruki monopol: jedan da bude jedini kupci, a drugi da bude jedini prodavač. Ako se neka kompanija udružuje za neku posebnu stranu zemlju, ona izvozi samo onu robu koja se može prodati u toj zemlji, a to je isključiva kupovina kod kuće i isključiva prodaja vani. Jer, kod kuće postoji samo jedan kupac i vani samo jedan prodavač, i oboje je probitačno za trgovca, zato što na taj način kod kuće kupuje po nižoj, a vani prodaje po višoj cijeni. Vani također postoji samo jedan kupac strane robe i samo jedan koji je prodaje kod kuće, i oboje je probitačno za ulagače.

19. Od toga dvostrukog monopola jedna strana je nepovoljna za narod u zemlji, a druga za strance. Naime, kod kuće, preko svog isključivog izvoza oni svojevóljno postavljaju cijene za domaćinstva i obrtničke proizvode, a preko isključivog uvoza opet po svojoj volji za svu stranu robu koju ljudi trebaju; oboje je nepovoljno za narod. Suprotno tome, isključivom prodajom domaće robe vani i isključivom kupovinom strane robe kod kuće, oni podižu cijenu one prve i snižavaju cijenu ove druge, na štetu stranaca; jer tamo gdje prodaje samo jedan, roba je skuplja, a tamo gdje samo jedan kupuje, roba je jeftinija. Stoga takve korporacije nisu ništa drugo do monopol, premda bi bile vrlo korisne za neku državu kad bi na stranim tržištima bile povezane u jedno tijelo, a kod kuće svatko imao slobodu da kupuje i prodaje po onoj cijeni po kojoj može.

20. Budući da svrha tih trgovačkih tijela nije zajednička korist cijelog tijela (koje u tome slučaju nema zajedničku zalihu, već samo ono što je izvedeno iz pojedinačnih ulaganja u gradnju, kupovinu, opskrbu i posadu brodova), nego samo pojedinačna dobit svakog ulagača, to je razlog da svatko bude upoznat s upotrebom svog udjela, to jest da svatko pripada skupini koja će imati vlast da uređuje tu upotrebu i da bude upoznat s računima. Stoga predstavnik takvog tijela mora biti skupština, gdje svaki član tijela smije biti nazočan pri savjetovanjima, ako želi.

21. Ako neko trgovačko političko tijelo ugovori dug s nekim strancem preko predstavničke skupine, svaki član je po sebi odgovoran za sve. Jer, stranac ne može voditi računa o njihovim privatnim zakonima već ih uzima kao skupinu pojedinaca od kojih je svaki obavezan na cijelo plaćanje sve dok otplata jednoga od njih ne oslobodi sve ostale. No, ako dug pripada nekome iz kompanije, vjerovnik je dužnik samome sebi za sve, i zbog toga može svoj dug zahtijevati samo iz zajedničkog pologa, ako ga imaju.

22. Ako država takvom tijelu nametne porez, jasno je da on leži na svakom članu srazmjerno njegovom pojedinačnom ulogu u kompaniji. Jer u tom slučaju nema nikakvog drugog zajedničkog pologa osim onoga koji čine njihovi pojedinačni ulozi.

23. Ako se tome tijelu odredi globa zbog neke nezakonite radnje, time su vezani samo oni čijim glasovima je ta radnja bila određena ili čijom pomoći je bila izvršena. Naime, ni kod koga od ostalih ne postoji nikakav drugi prijestup osim toga da pripadaju tome tijelu, a ako je to prijestup, onda nije njihov (jer tijelo je bilo ustanovljeno po ovlaštenju države).

24. Ako se netko od članova zaduži kod tijela, ono ga može tužiti, ali ne mogu mu se oduzeti dobra niti se njegova osoba može zatvoriti po ovlasti toga tijela, već samo po ovlasti države. Kad bi oni to mogli učiniti po vlastitoj ovlasti, onda bi isto tako po vlastitoj ovlasti mogli presuditi i to da dug postoji, a to je isto što biti sudac u vlastitoj stvari.

25. Ta tijela, ustanovljena radi upravljanja ljudima ili prometom, jesu ili stalna ili su privremeno propisana ukazom. No, postoje tijela čije je trajanje ograničeno, jedino prirodom svoga posla. Na primjer, ako neki monarh ili skupina s vrhovnom vlasti, kao osobu koja predstavlja cijelu zemlju radi uvođenja dobrih zakona ili radi bilo koje druge stvari, smatra

*Politička
tijela za
savjetovanje
vrhovnog
vladara*

prikladnim da zapovjedi gradovima i drugim dijelovima svoga teritorija da mu pošalju izaslanstva radi obavještanja i savjetovanja o stanju i potrebama podanika, ti izaslanici kojima je određeno mjesto i vrijeme susreta s njime su u tom trenutku i na tome mjestu političko tijelo koje predstavlja svakog podanika te oblasti. No, vrhovna vlast je poslala po njih samo radi onoga što će im izložiti taj čovjek ili ta skupina ljudi; to tijelo se raspušta onda kad se objavi da ništa više neće biti izloženo i da ni o čemu više neće raspravljati. Jer, kad bi oni bili apsolutni predstavnici naroda, onda bi ono bilo skupina s vrhovnom vlasti, i tako bi postojale dvije skupine s vrhovnom vlasti ili dva vrhovna vladara nad istim narodom, a to nije sukladno s interesom mira. Zbog toga, tamo gdje već jednom postoji vrhovna vlast, ne postoji nikakvo drugo apsolutno predstavljanje naroda osim nje. Što se tiče granica do kojih će takvo tijelo predstavljati cijeli narod, one su određene pismom kojim su pozvani. Jer narod može birati svoje izaslanike samo s namjerom koja je izrečena u pismu upućenom od njihovog vrhovnog vladara.

*Uređeno
privatno tijelo
je zakonito
kao obitelj*

26. Uređena i zakonita privatna politička tijela su tijela uspostavljena bez drugih ukaza ili pisanih ovlasti, osim zakona koji su zajednički svim ostalim podanicima. Budući da su ujedinjena u jednoj predstavničkoj osobi, smatraju se uređenim, poput obitelji u kojima otac ili gospodar upravlja cijelom obitelji. Naime, on obavezuje djecu i sluge onoliko koliko to zakon dopušta, ali ne preko toga, jer nitko nije obavezan na poslušnost u onim radnjama koje su po zakonu zabranjene. U svim drugim radnjama, u vrijeme dok su pod kućnom vladavinom, podčinjeni su očevima ili gospodarima kao prema svojim neposrednim vrhovnim vladarima. Budući da su očevi ili gospodari još prije uspostavljanja države bili apsolutni vrhovni vladari u svojim obiteljima, poslije toga su od svojih ovlasti izgubili samo one koje im oduzima zakon države.

*Privatno tijelo
uređeno, ali
nezakonito*

27. Uređena, ali nezakonita politička tijela su ona koja se ujedinjuju u jednu predstavničku osobu bez ikakvih javnih ovlasti, kao što su korporacije prosjaka, kradljivaca i Cigana, da bi bolje uredile svoje bavljenje prošenjem i krađom, te korporacije onih koji se po ovlasti neke strane osobe ujedinjuju na nečijem drugom području radi lakšeg promicanja učenja i radi osnivanja stranke protiv državne vlasti.

*Neuređeni
sustavi poput
privatnih
saveza*

28. Neuređeni sustavi, po naravi zapravo samo savezi, a ponekad samo skupovi ljudi koji se ne ujedinjuju radi nekakve posebne namjere i ne¹¹⁶ međusobnim obavezivanjem, već proizlaze jedino iz podudarnosti volja

i sklonosti, postaju zakoniti ili nezakoniti sukladno zakonitosti ili nezakonitosti namjera svakog pojedinca u tome, a ta namjera se mora shvaćati prema prilikama.

29. Ti savezi podanika (a savezi se obično sklapaju radi međusobne obrane) su najvećim dijelom nepotrebni u državama (koje nisu ništa više nego jedan savez svih podanika zajedno), oni zaudaraju na nezakonite namjere, i iz tog razloga su nezakoniti i obično se nazivaju strančari-ma ili urotnicima. Jer, ako nikakva vlast nije dana ni jednom čovjeku ili skupini ljudi (kao u stanju puke prirode) da ih prisili na vršenje, onda savez, budući da je veza ljudi putem ugovora, ostaje važeći samo tako dugo dok se ne javi neki opravdani razlog za nepovjerenje. Otuda, savezi među državama nad kojima nije uspostavljena nikakva ljudska vlast da ih drži u strahu, nisu samo zakoniti, nego i korisni onoliko dugo koliko traju. Međutim, savezi među podanicima jedne te iste države, u kojoj svatko može dobiti svoje pravo posredstvom vrhovne vlasti, nepotrebni su za održavanje mira i pravednosti te su (u slučaju da im je namjera zla ili nepoznata državi) nezakoniti. Jer, svako ujedinjavanje snaga privatnih ljudi je nepravedno, ako je radi zle namjere; ako je pak radi nepoznate namjere, onda je opasno za javnost i neopravdano skriveno.

30. Ako vrhovnu vlast drži neka velika skupina, a određeni broj ljudi, dio te skupine, bez ovlaštenja se savjetuje zasebno radi preuzimanja vodstva nad ostalima, onda je to nezakonita stranka ili urota, jer to je prijeverno zavodenje cijele skupine radi posebnih interesa. Međutim ako netko čiji se posebni interesi moraju raspraviti i prosuditi pred skupinom, nađe onoliko prijatelja koliko može, onda u tome nema nikakvog nepravičnog postupanja, jer u tom slučaju on nije dio skupine. Čak ako novcem unajmi takve prijatelje, to ni tad nije nepravedno (osim ako ne postoji izričit zakon protiv toga). Jer, ponekad (već prema ljudskim navadama), pravičnost se ne može postići bez novca,¹¹⁷ i svatko može sam smatrati svoj slučaj opravdanim, sve dok ne bude saslušan i suđen.

*Tajna
udruženja*

31. U svim državama, gdje god neki pojedinac drži više slugu nego što to zahtijeva upravljanje njegovim imanjem ili njihovo zakonito upošljavanje, to predstavlja nezakonito strančarenje. Naime, budući da već uživa zaštitu države, nije mu potrebna obrana iz vlastitih snaga. Tako su kod nekih naroda, još ne posve uljuđenih, razne i mnogobrojne obitelji živjele u stalnom neprijateljstvu i zaposjedale jedne druge vlastitom

*Posjedi
privatnih
obitelji*

snagama. No dovoljno je jasno da je to postupanje bespravno, jer inače ne bi stvorile državu.

Frakcije za vlast 32. Poput strančarskih udruga po srodnosti, isto tako su nezakonite i stranke za vladanje nad vjerom, poput papističkih i protestantskih itd.,¹¹⁸ ili nad državom, poput patricija i plebejaca u staro doba Rima, ili aristokratske i demokratske u staro doba Grčke, budući da su protivne miru i sigurnosti građana i da otimaju mač iz ruku vrhovnog vladara.

Okupljanje naroda 33. Okupljanje naroda spada u neuređeni sustav, a njegova zakonitost ili nezakonitost ovisi o prigodi i o broju okupljenih. Ako je povod zakonit i očigledan, okupljanje je zakonito, poput uobičajenog sastajanja ljudi u crkvi ili na nekoj javnoj predstavi, u uobičajenom broju. Ako je broj izvanredno velik, ni povod više nije očigledan te, dosljedno tome, onaj tko ne može dati posebno i valjano objašnjenje za to što se nalazi među njima, mora da je svjestan neke nezakonite i buntovničke namjere. Može, doduše, biti zakonito da se udruži tisuću ljudi radi molbe koju će predati sucu ili službeniku, no ako dođe tisuću ljudi da je preda, onda je to buntovnička skupina, jer za tu svrhu su dovoljni jedan ili dvojica. U takvim slučajevima, skupinu ne čini nezakonitom neki određeni broj, već broj koji nazočni službenici nisu u stanju obuzdati i privesti pravdi.

34. Kad se neki neuobičajeni broj ljudi okupi protiv nekoga koga optužuju, ta skupina je nedopuštena gomila, jer oni mogu svoju tužbu predati sucu preko nekolicine ili preko jednog čovjeka. Takav je bio slučaj svetog Pavla u Efezu, gdje su Demetrije i velik broj drugih doveli dvojicu Pavlovih pratilaca pred sud, izvikujući jednim glasom, *Velika je Artemida efeska!*, tražeći na taj način pravdu protiv njih zbog toga što su podučavali ljude nauku koji je bio protivan njihovoj vjeri i običajima. S obzirom na zakone toga naroda, povod je u tom slučaju bio opravdan, ali njihov skup je bio ocijenjen nezakonitim, i sudac ih je zbog toga ukorio riječima: *Ako Demetrije i njegovi drugovi imaju protiv koga tužbu, sudovi rade a tu su i prokonzuli, neka tuže jedni druge. Ako li želite što drugo, to će se riješiti u zakonitoj skupštini. Prijeti pogibao da budemo optuženi zbog današnjeg nereda, jer ne postoji nikakav razlog kojim bismo mogli opravdati strku* [sastanak naroda]. (*To reče i raspusti skup.*) (Djela apostolska 19. 38-40). U tim riječima se skup, za koji se ne može dati nikakav valjan razlog, naziva "neredom" na koji oni ne mogu odgovoriti. To je sve što

ću reći u pogledu *sustava* i skupina ljudi koje se mogu usporediti (kao što rekoh) sa sličnim dijelovima ljudskog tijela; oni zakoniti s mišićima, oni nezakoniti s bradavicama, žuči i čirevima, jer su prouzročeni neprirodnim istjecanjem zlih tjelesnih sokova.

Poglavlje XXIII.

O javnim službenicima vrhovne vlasti

1. U posljednjem poglavlju govorio sam o međusobno sličnim dijelovima države; u ovom ću govoriti o organskim dijelovima koje čine javni službenici.

2. JAVNI SLUŽBENIK je onaj koga vrhovni vladar (bio to monarh ili skupština) uposli na bilo kojim poslovima s ovlašću da u toj službi predstavlja osobu države. Naime, dok svaki pojedinac ili skupina s vrhovnom vlašću predstavlja dvije osobe ili (kako se običnije kaže) posjeduje dva svojstva, jedno prirodno, a drugo političko (kao što monarh ne predstavlja samo osobu države već i ljudsku osobu, ili vrhovna skupština ne samo osobu države, nego i osobu te skupine), dotle oni koji im služe u njihovu prirodnom svojstvu nisu javni službenici, već samo oni koji služe u upravljanju javnim poslovima. Zbog toga ni vratari ni nadstražari ni drugi dužnosnici koji ne opslužuju skupštinu ni u koju drugu svrhu osim radi udobnosti članova skupine, bilo u aristokraciji ili demokraciji, niti opet, upravitelji, komornici, rizničari ili bilo koji drugi dužnosnici u monarhovu domaćinstvu, nisu javni službenici monarhije.

Tko je javni službenik

3. Nekima od javnih službenika povjerena je dužnost opće uprave, i to cijele oblasti ili jednog njezinog dijela. Kao u slučaju skrbnika ili namjesnika, i za cijele oblasti upravu može dodijeliti prethodnik nekog kralja-djeteta za vrijeme njegove maloljetnosti. U tome slučaju svaki je podanik obavezan na poslušnost sve dotle dok uredbe koje donosi i naredbe koje daje budu donesene u kraljevo ime i ne budu suprotne vrhovnoj vlasti. Kod upravljanja jednim dijelom ili pokrajinom to je slučaj kad kralj ili skupština dade opće ovlaštenje nekom upravitelju,

Službenici opće uprave

namjesniku ili predstavniku ili potkralju. I u tom slučaju, svatko u toj pokrajini obavezan je prema svemu što taj bude činio u ime vrhovnog vladara i što ne bude suprotno pravu vrhovnog vladara. Naime, ti skrbnici, vice-kraljevi i upravitelji imaju samo ono pravo koje ovisi o volji vrhovnog vladara, i ni jedna povjera koja im se može dati, ne može se tumačiti kao izjava volje za prenošenjem vrhovne vlasti bez izričitih i razgovijetnih riječi s tom svrhom. Ta vrsta javnih službenika nalikuje živcima i tetivama koje pokreću razne udove prirodnog tijela.

*Za posebne
uprave poput
gospodarstva*

4. Drugi pak drže posebnu upravu, to jest zapovijed nad posebnim poslovima, bilo kod kuće bilo u inozemstvu. Kod kuće, najprije, za gospodarstvo države, javni ministri su oni koji imaju ovlasti u pogledu *riznice*, poput ubiranja, primanja, izdavanja ili obračunavanja poreza, nameta, najмова i kazni i svih drugih javnih prihoda. Oni su službenici jer služe predstavničkoj osobi i ništa ne mogu učiniti protivno njihovoj zapovijedi niti bez njihove ovlasti; oni su javni, jer mu služe u njegovu političkom svojstvu.

5. Drugo, javni službenici su oni koji imaju ovlasti u pogledu *milicije*, da drže pod stražom oružje, utvrde i luke, da podižu, plaćaju i vode vojsku i da se brinu za sve što je nužno za vođenje rata, bilo na kopnu bilo na moru. No, premda se bori za državu, vojnik bez zapovijedanja ne predstavlja zbog toga osobu države, jer ne postoji nitko naprama kome bi je predstavljao. Svatko tko ima zapovijed, predstavlja je samo naprama onima kojima zapovijeda.

*Za
poučavanje
naroda*

6. Javni službenici su također i oni koji imaju ovlast da podučavaju ili da učine druge sposobnima da podučavaju narod u njegovim dužnostima prema vrhovnoj vlasti i da ga upućuju u znanje onoga što je pravedno i nepravedno i da ih tako učine sposobnijima da žive u pobožnosti i miru među sobom samima i da se odupru općem neprijatelju. Oni su službenici po tome što to ne čine po vlastitoj, nego po tuđoj ovlasti; oni su javni jer to ne čine (ili ne bi trebali činiti) ni po čijem drugom odobrenju osim vrhovnog vladara. Monarh ili vrhovna skupština jedini imaju neposredno ovlaštenje od Boga da podučavaju i upućuju narod, i nitko drugo osim vrhovnog vladara ne dobiva svoju moć naprosto *Dei gratia*, to jest, po milosti nikoga drugoga osim Boga; svi drugi dobivaju svoju moć po milosti i providenju Božjem i svojih vrhovnih vladara, kao u monarhiji, *Dei gratia et regis*, ili *Dei providentia et voluntate regis*.¹¹⁹

7. Javni službenici su također i oni kojima je dano pravosuđe. Jer, oni u svojim sjedištima pravde predstavljaju osobu vrhovnog vladara i njihov pravorijek je njegov pravorijek; naime (kao što je prethodno rečeno) svo sudstvo je u bitnome povezano s vrhovnom vlasti, i zbog toga su svi drugi suci samo službenici onoga tko ima vrhovnu vlast. I budući da su sporovi dvovrnsni, naime *činjenični* i *pravni*, takve su i presude, jedne se tiču činjenica, druge prava; dosljedno tome, u istom sporu mogu postojati dva suca, jedan za činjenice, drugi za pravo.

8. U objema vrstama sporova može nastati spor između strane kojoj se sudi i samog suca; budući da su oboje podčinjeni vrhovnom vladaru, sporom trebaju pravedno presuditi oni o kojima su se oboje složili pristajanjem, jer nitko ne može biti sudac u svojoj vlastitoj stvari. Međutim, oboje su već prihvatili vrhovnog vladara za suca, te on otuda ili sam saslušava i određuje njihov predmet ili određuje za suca nekoga o kome se oboje budu složili. Za to slaganje se smatra da se postiže na dva načina: prvo, ako tuženik dobije odobrenje za izuzeće onoga od sudaca čiji interes ga navodi da sumnja u njih (što se pak tiče tužitelja, on je već odabrao svoga suca), onda su oni protiv kojih ne traži izuzeće oni suci na koje pristaje. Drugo, ako podnese tužbu jednom sucu, ne može je podnositi dalje, jer njegova tužba je njegov izbor. Treće, ako se obrati samom vrhovnom vladaru, i ako on sam ili njegov zastupnik o kojima se stranke budu složile izrekne presudu, presuda je konačna, jer tuženika je osudio njegov vlastiti sudac, to jest, on sam.

9. Nakon što su razmotrene ove pravedne i razborite značajke pravosuđa, ne mogu ne uvažiti izvanredno ustrojstvo sudova pravde, ustanovljenih u Engleskoj, kako za obične tako i za javne sporove. Pod običnim sporovima mislim na one u kojima su i tužitelj i tuženik podanici; pod javnim (koje se također zovu i krunskim parnicama) mislim na one u kojima je tužitelj vrhovni vladar. Jer, dok su postojale dvije vrste ljudi, od kojih su jedni bili lordovi a drugi obični građani, lordovi su imali privilegiju da im, ako je spor bio javan,¹²⁰ u svim smrtnim prijestupima, suci budu samo lordovi, i to samo oni koji budu prisutni; budući da se to uvijek smatralo privilegijem milosti, sudili su im uvijek samo oni suci koje su sami birali. U svim sporovima svakom je podaniku (pa tako i lordovima u građanskim sporovima) sudio sudac iz kraja u koji je spadala sporna stvar; protiv njih je mogao tražiti izuzeće sve dok se konačno ne složo o dvanaestorici bez daljnjih izuzeća; sudila su mu ta dvanaestorica. Imajući, dakle, svoje vlastite suce, ni jedna stranka nije

mogla navesti ništa zbog čega presuda nije mogla biti konačna. Te javne osobe, s ovlastima vrhovnog vladara da podučavaju narod ili da mu presuđuju, udovi su države koji se daju usporediti s organom glasa u prirodnom tijelu.

*Za vršenje
vlasti*

10. Javni službenici su također i svi oni koji imaju ovlast od strane vrhovne vlasti da osiguraju izvršenje donesenih presuda, da objave naredbe vrhovnog vladara, da guše pobune, da saznavaju i zatvaraju zločince, i čine druga djela koja vode održavanju mira. Jer svaki čin koji oni vrše po takvom ovlaštenju jest čin države, a njihova služba odgovara onome što rade ruke u prirodnom tijelu.

11. Javni službenici u inozemstvu su oni što predstavljaju osobu svog vlastitog vrhovnog vladara u stranoj državi. Takvi su poslanici, izaslanici, dojavnici i glasnici, poslani po javnoj ovlasti i po javnom poslu.

12. Međutim, takvi koji su poslani s ovlašću od strane samo jedne stranke neke uznemirene države, premda i bili primljeni, oni nisu ni javni ni privatni službenici države, jer država nije tvorac ni jedne od njihovih radnji. Slično tome, i poslanik koga šalje njegov vladar radi čestitanja, izražavanja sućuti ili prisustvovanja nekoj svečanosti, i sam je privatna osoba, premda je ovlast javna, zato što je posao privatn i što mu pripada u njegovu prirodnom svojstvu. Također, ako netko bude poslan u neku stranu zemlju da tajno istraži njezine nakane i snagu, ipak je samo privatni službenik, premda su i posao i ovlast za to javni, budući da u njemu nitko ne treba prepoznati nikakvu drugu osobu osim njegove vlastite. No, ipak je takav čovjek i službenik države, i može ga se usporediti s okom prirodnog tijela. Oni pak koji su određeni za primanje zahtjeva i drugih obavijesti od naroda, i koji su poput javnog uha, također su javni službenici i predstavljaju vrhovnu vlast u toj službi.

*Savjetnici bez
druge službe
osim da
savjetuju nisu
javni
službenici*

13. Ni savjetnik ni državni savjet nisu javni službenici (ako to uzimamo bez ovlasti za pravosuđe ili zapovijedanje, nego samo s ovlasti za davanje savjeta vrhovnom vladaru kad se traži, ili za nuđenje, kad se ne traži). Jer, savjet se upućuje samo vrhovnom vladaru čiju osobu u njegovu vlastitom prisustvu ne može predstavljati netko drugi. No, savjetničko tijelo nikad nije lišeno nekih ovlaštenja, bilo pravosudnih bilo iz neposredne uprave. U monarhiji ono predstavlja monarha predajući njegove zapovijedi javnim službenicima; u demokraciji savjet ili senat proglašava narodu ishod raspravljanja. No, kad biraju suce ili saslušavaju predmete ili primaju poslanike u audijenciju, onda to rade u svojstvu na-

rodnog službenika. Međutim, u aristokraciji državni savjet je sam vrhovna skupština i daje savjete jedino samome sebi.

Poglavlje XXIV.

O ishrani i napredovanju države

1. HRANA neke države sastoji se u *obilju i raspodjeli stvari* koja pridonosi životu, te (kad je skuhana) u njezinu *provodjenju* u javnu upotrebu preko prikladnih vodiča.

Hrana neke države sastoji se od morskih i kopnenih dobara

2. Što se tiče obilja stvari, to je nešto što je po prirodi ograničeno na dobra mora i kopna – tih dviju dojki naše zajedničke majke – koja Bog obično ili daje ili naplaćuje čovječanstvu radom.

3. Samu tvar te hrane, koja se sastoji od životinja, bilja i minerala, Bog je darežljivo položio pred nas ili ispod ili iznad lica zemlje, te tako ne treba ništa više osim rada i proizvodnja da ih se dobije. Utoliko, obilje ovisi (osim o Božjoj milosti) još samo o ljudskom radu i marljivosti.

4. Ta tvar, koja se obično naziva dobrima, djelomice je *domaća*, djelomice *strana*; *domaća* je ona koja se može dobiti unutar područja države; *strana* je ona koja se uvozi izvana. Budući pak da ni jedno područje pod vlašću neke države (osim ako nije vrlo velikih razmjera) ne proizvodi sve što je potrebno za održanje i gibanje cijelog tijela, i samo malobrojna područja proizvode tek nešto više od potrebnog, suvišna dobra koja će se dobiti nisu više suvišna, nego će snabdijevati robom koja nedostaje kod kuće uvozom one koja se može dobiti izvana putem razmjene, pravednog rata ili radom. Jer i ljudski rad se može razmjenjivati za neku korist kao i bilo što drugo; postoje države koje, premda nemaju više područja nego što je nužno za stanovanje, nisu samo održale svoju moć, nego također i uvećale, djelomice odvijanjem trgovine između jednog mjesta do drugog, djelomice prodajom proizvoda čija se sirovina uvozi iz drugih krajeva.

*I prava
njihove
raspodjele*

5. Raspodjela sirovina za tu prehranu čini osnovicu *moga, tvoga i njegovoga*, to jest, jednom riječju, *vlasništva*, a to u svim vrstama država pripada vrhovnoj vlasti. Jer, tamo gdje nema države, tamo vlada (kao što je već pokazano) neprekidni rat svakoga protiv svoga susjeda, i zato sve pripada onome tko ga stekne i drži silom; stoga to nije ni *vlasništvo* ni *zajedništvo*, već *nesigurnost*. To je pak toliko očigledno da je čak i Ciceron (taj strasni branitelj slobode), u jednoj javnoj obrani, pripisao svo vlasništvo građanskom zakonu. Tako on kaže: *Neka jednom samo napustimo zakon ili nemarno ga održavamo, da ne kažem pogazimo, tad više neće biti ničega što bi netko mogao dobiti od svojih predaka ili ostaviti svojoj djeci. Nadalje: Oduzmite građanski zakon, i nitko više neće znati što je njegovo a što tuđe.*¹²¹ Budući, dakle, da je uvođenje vlasništva učinak države, koja sama može djelovati jedino preko osobe koja je predstavlja, vlasništvo je i samo akt vrhovnog vladara, a sastoji se od zakona koje ne može uvesti nitko tko nema vrhovnu vlast. To su pak dobro znali oni od starih koji su to što mi zovemo zakonom zvali *nomos* (to jest *podjela*), a pravdu definirali kao *dodjeljivanje* svakome *svoga*.

*Svi privatni
zemljoposjedi
protizlaze
izvorno iz
vladareve
proizvoljne
podjele*

6. Pri toj podjeli prvi se zakon tiče podjele same zemlje; vrhovni vladar dodjeljuje svakome jedan dio, već prema tome kako on sam, a ne neki podanik ili skupina podanika, procijeni sukladnim pravедnosti i zajedničkoj dobrobiti. Tako su doduše i djeca Izraelova imala državu u divljini, ali su oskudijevala u zemnim dobrima sve dok nisu postala gospodarima Obećane zemlje; kasnije su je podijelila međusobno, ali ne prema vlastitoj procjeni, već prema procjeni svećenika Eleazara i Jošue, svoga zapovjednika. Dok je još bilo dvanaest plemena, načinili su i trinaesto podijelivši Josipovo pleme, ali su ipak uveli samo dvanaest dijelova zemlje, ali Levijevu plemenu nisu namijenili ni jedan poseban dio, nego su mu namijenili desetinu od ukupnog uroda svih drugih. Otuda je ta podjela bila proizvoljna. I premda narodi koji dođu u posjed zemlje putem rata ne uništavaju uvijek staro stanovništvo (kao što su to učinili Židovi), već mnogima, najvećem broju ili svima ostavljaju njihov posjed, ipak je očigledno da oni kasnije drže taj posjed prema dodjeli pobjednika, kao što je narod Engleske sve svoje dobio od Vilima Osvajača.

7. Odatle možemo razabrati da se vlasništvo, koje neki podanik posjeduje sastoji u pravu da isključi sve druge podanike iz njegova korištenja, ali ne da isključi i vrhovne vladare, bio to monarh ili skupština. Naime, budući da vrhovni vladar, to jest, država (čiju osobu predstavlja), sve čini samo radi zajedničkog mira i sigurnosti, i ta se raspo-

djela zemlje mora smatrati provedenom radi istog cilja. Dosljedno tome, kakvu god raspodjelu da netko drugi provede protivnu tome, to je suprotno volji svakog podanika koji je svoj mir i sigurnost povjerio njemu na odlučivanje i savjest, i dosljedno tome, po volji svakoga od njih, ona se ima smatrati nevažećom. Istina je da neki monarh s vrhovnom vlašću ili veći dio vrhovne skupštine može narediti, slijedeći svoje strasti i protivno savjesti, mnogo čega što je kršenje povjerenja i prirodnog zakona. Ali to nije dovoljno da bilo koji podanik uzme pravo ili da povede rat ili da samo optuži za činjenje nepravde ili da bilo kako govori zlo o svome vrhovnom vladaru. Jer oni su dali ovlast za sve njegove radnje i, ulažući u njega vrhovnu vlast, učinili su ih svojim vlastitim radnjama. Međutim, u kojim slučajevima su naredbe vrhovnih vladara suprotne pravednosti i prirodnim zakonima, morat će se razmotriti poslije na drugom mjestu.¹²²

Vlasništvo podanika ne isključuje gospodstvo vrhovnog vladara, već samo drugog podanika

8. Prilikom raspodjele zemlje moguće je zamisliti da i sama država dobije jedan dio, da ga posjeduje i uvećava putem svoga predstavnika, i da takav dio bude učinjen dovoljnim za održavanje cjelokupnih, nužno potrebnih troškova zajedničkog mira i obrane. To bi bilo posve istinito kad bi se ikoji predstavnik mogao zamisliti slobodnim od ljudskih strasti i nepostojanosti. No, kako je ljudska narav takva kakva jest, uzaludno je određivanje javnog zemljišnog posjeda ili bilo kakvog određenog prihoda za državu. To vodi prema raspadu vladavine i u stanje puke prirode i rata svaki put čim vrhovna vlast padne u ruke nekog monarha ili skupine koja je ili odviše nemarna prema novcu ili presmiona u ulaganju javnih zaliha u neki dug i skup rat. Države ne podnose nikakvo propisivanje svoje ishrane, jer, budući da njihovi troškovi nisu ograničeni samo njihovim vlastitim potraživanjima, već vanjskim događajima i prohtjevima njihovih susjeda, javna bogatstva se ne mogu određivati nikakvim drugim ograničenjima osim onih koje zahtijevaju hitne prilike. Premda je u Engleskoj bilo raznih zemljišnih posjeda, koje je Osvajač zadržao za vlastitu upotrebu (pored šuma i lovišta, za rasonodu ili za održavanje šuma), i raznih službi na posjedima koje je dao svojim podanicima, ipak se čini da ih nije pridržao za sebe radi svog održanja u javnom, već u prirodnom svojstvu. I on i njegovi nasljednici određivali su za sve to proizvoljne poreze na svu zemlju podanika, kako im se činilo potrebnim. Ili, ako su ti posjedi i službe bili određeni kao dovoljni za održanje države, to je bilo suprotno cilju njezina osnivanja, budući da je bilo nedovoljno (kako se pokazalo po tim porezima koji

Javno se ne može razdijeliti

su uslijedili) i podložno otuđivanju i smanjivanju (kako se pokazuje prema sadašnjim malim приходima krune). Zbog toga je uzaludno do-
djeljivati jedan dio [posjeda] državi koja to može prodati ili otuđiti, kao
što prodaje i otuđuje onda kad to učini njezin predstavnik.

*Mjesto i
predmet
prometa ovisi,
kao i njihova
raspodjela, o
vrhovnom
vladaru*

9. Poput raspodjele zemlje kod kuće, vrhovnom vladaru pripada i
određivanje zemlje i dobara radi kojih će podanici putovati u inozem-
stvo. Jer, kad bi privatnim osobama pripadalo da o tome odlučuju pre-
ma vlastitom nahodaњу, neke od njih bi vlastiti dobitak od uvoza stvari
koje doduše pogoduju ljudskim prohtjevima, ali su štetne ili barem
beskorisne, naveo da i neprijatelja opskrbe sredstvima kojima će naštetiti
i državi i njima samima. Zbog toga pripada državi (to jest, jedino
vrhovnom vladaru) da odobri ili ne odobri kako zemlje tako i predmet
vanjskog prometovanja.

*Pravila o
prijenosu
vlasništva
također
pripadaju
vladaru*

10. Nadalje, budući da za održavanje jedne države nije dostatno da
svatko ima vlasništvo u jednom dijelu zemlje ili malobrojnih dobara ili
pak prirodno vlasništvo nad nekim korisnim umijećem, i da nema ni
jednog umijeća na svijetu koje nije korisno ili za bitak ili probitak skoro
svakog pojedinačnog čovjeka, nužno je da ljudi raspodjeljuju ono što
mogu uštedjeti i da svoje vlasništvo nad time prenose jedan nad dru-
gog putem razmjene i međusobnih ugovora. Otuda pripada državi (to
jest, vrhovnom vladaru) da određuje na koji način se moraju sklapati
sve vrste ugovora među podanicima (poput kupovanja, prodavanja,
razmjene, unajmljivanja, iznajmljivanja, davanja i uzimanja pod zakup),
te pod kojim riječima i znakovima će se to smatrati važećim.

S obzirom na uzorak prema kojem se sve odvija, ovo će biti dovoljno
u pogledu stvari i raspodjele hrane raznim članovima društva.

*Novac je krv
države*

11. Pod probavom podrazumijevam svodenje svih dobara koja trenut-
no nisu potrošena, već sačuvana za prehranu u budućnosti, na nešto jed-
nake vrijednosti i, usto, tako prenosivo da ne sprečava kretanje ljudi s
jednog mjesta na drugo, s ciljem da na bilo kojem mjestu imaju takvu
ishranu kakvu to mjesto pruža. A to su samo zlato, srebro i novac. Jer,
budući da su (kako biva) zlato i srebro na visokoj cijeni skoro u svim
zemljama, to je pogodna mjera vrijednosti svega drugog među raznim
narodima, dok je novac (od kakve god stvari da ga vrhovni vladar neke
zemlje kuje) dovoljna mjera vrijednosti svega drugog između podani-
ka te države. Ta mjerila su sredstvo kojim se sva pokretna i nepokret-
na dobra čine pogodnima da prate čovjeka na svim mjestima gdje boravi,

unutar ili izvan mjesta njegova uobičajenog prebivanja; isto se prenosi od jednog čovjeka do drugog unutar države i kruži naokolo hraneći (u svome prolazu) sve njezine dijelove, tako da je ta probava poput prokrvljenja države. Jer, i prirodna krv je na sličan način sačinjena od plodova zemlje; kružeći, ona na svome putu hrani svaki ud ljudskog tijela.

12. Budući da srebro i zlato imaju vrijednost po samoj tvari, njihova se prednost sastoji najprije u tome da im vlast jedne ili više država ne može promijeniti vrijednost, budući da su posvuda zajedničko mjerilo dobara. Međutim, neplemenit novac može se uvijek lako precijeniti ili obezvrijediti. Drugo, zlato i srebro imaju tu prednost da, kad postoji potreba, navode države na kretanje i posezanje za stranim državama i da opskrbljuju zalihama ne samo privatne podanike na putovanju, već i čitave vojske. Međutim, novac koji ne vrijedi zbog svoje tvari, već zbog otiska zemlje, djelotvoran je samo u tuzemstvu, budući da ne može izdržati promjenu ozračja; podložan je također i promjenama zakona, a time i smanjivanju vrijednosti, često na štetu onih koji ga posjeduju.

13. Provodnici i putovi kojima se novac provodi ka javnoj upotrebi jesu dvovrsni. Jedan je onaj kojim se novac provodi u javne blagajne; drugi je opet onaj koji ispušta novac za javna podmirivanja. Prvoj vrsti pripadaju ubirači poreza, primaoci i rizničari; drugoj vrsti pripadaju opet rizničari te dužnosnici određeni za plaćanja raznih javnih i privatnih službenika. I u tome također umjetni čovjek zadržava sličnost s prirodnim, čije vene primaju krv iz raznih dijelova tijela i vode ga do srca; tu krv, nakon što bude oživljena, srce ponovo tjera dalje kroz arterije da oživljuje i osposobljava za kretanja sve udove tijela.¹²³

Provodnici i putovi novca prema javnoj upotrebi

14. Potomstvo ili djeca neke države su ono što nazivamo *nasadama* ili *kolonijama*. To su skupine ljudi poslone izvan države pod jednim vođom ili upraviteljem, da nasele neku stranu zemlju, koja je prethodno bila ili nenastanjena ili ispražnjena ratom. Kad se neka kolonija ustanovi, ljudi postaju ili država za sebe, oslobođeni podaništva prema vrhovnom vladaru koji ih je poslao (kao što je bilo s mnogim državama u staro doba); u tom slučaju se država iz koje su bili poslani naziva njihovom metropolom ili maticom, i ne zahtijeva od njih više od onog što roditelji zahtijevaju od djece koja su se osamostalila i oslobodila od kućne vladavine, a to je poštovanje i prijateljstvo. Ili pak ostaju ujedinjeni sa svojom metropolom, kao što su bile kolonije rimskog naroda; u tom slučaju one same nisu države, već pokrajine i dijelovi države koja

Djeca države su kolonije

ih je odaslala. Otud je pravo kolonija (osim počasti i saveza s metropolom) ovisilo u potpunosti o dozvolama i ukazima kojima ih je vrhovni vladar ovlastio da se nastane.

Poglavlje XXV.

O savjetu

Što je savjet

1. Koliko je pogrešno suditi o naravi stvari prema uobičajenoj i nepostojanjoj upotrebi riječi, vidi se najbolje iz brkanja savjeta i zapovijedi,¹²⁴ do čega dolazi iz naredbodavnog načina govora u oba ta slučaja, kao i u mnogim drugim prilikama. Naime, izrazi: *Učini to*, nisu samo riječi onoga tko naređuje, nego i onoga tko daje savjet i potiče na nešto. Svejedno, samo mali broj ljudi ne uviđa da je to nešto veoma različito ili koji ne mogu razlučivati kad vide tko je onaj tko govori, kome je upućen govor i u kojim okolnostima. No, kad naiđu na takve izraze u spisima, a budući nesposobni ili nevoljni da uđu u procjenu okolnosti, brkaju ponekad preporuke savjetnika s preporukama onoga tko daje zapovijedi, ili obrnuto, već prema tome kako najbolje odgovara zaključcima koje bi željeli izvući ili radnjama koje odobravaju. Da bih izbjegao takva brkanja i da bih izrazima zapovijedanja, savjetovanja i poticanja dao njihovo pravo i odjelito značenje, definiram ih na sljedeće načine.

Razlika između zapovijedi i savjeta

2. ZAPOVIJED je kad netko kaže *Čini to* ili *Ne čini to*, a da se pri tome ne očekuje ni jedan drugi razlog osim volje onoga tko to izriče. Odatle očigledno proizlazi da onaj tko zapovijeda, smjera time na svoju korist, jer razlog njegove zapovijedi je samo njegova volja, a pravi predmet svačije volje jest neko dobro za njega samog.

3. SAVJET je kad netko kaže: *Čini to* ili *Ne čini to*, a razloge za to izvođi iz koristi koja time pridolazi onome kome taj govori. Odatle je očigledno da onaj tko daje savjet smjera jedino (što god da namjera) na dobro onoga kome ga daje.

4. Zato se velika razlika između savjeta i zapovijedi sastoji u tome što je zapovijed usmjerena na vlastitu korist govornika, a savjet na korist nekoga drugog. Odatle proizlazi još jedna razlika, a ta je da preko zapovijedi netko može biti obavezan da čini ono što je zapovijeđeno, kao da je sklopio ugovor o poslušnosti, ali ne može biti obavezan da postupi po savjetu, jer ako ne slijedi savjet, šteta je samo njegova vlastita. Međutim, ako sklopi ugovor s nekim da će slijediti savjete, tad savjet poprima narav zapovijedi. Treća razlika između njih je u tome da nitko ne može polagati pravo na to da bude savjetnik nekoga drugog, jer time ne može polagati pravo na korist za samog sebe. No, zahtijevati pravo na savjetovanje nekoga drugog dokazuje volju za poznavanjem njegovih namjera ili za stjecanjem nekoga drugog dobra za samog sebe, što je (kao što sam već rekao) pravi predmet svačije volje.

5. U narav savjeta spada i to da onaj tko ga traži, što god to bilo, nema pravo tužiti ili kažnjavati, jer tražiti savjet od nekoga znači dopustiti tome da dade onakav savjet kakav smatra najboljim. Dosljedno tome, onaj tko daje savjet svome vrhovnom vladaru (bilo monarhu, bilo skupštini), ako ovaj to zatraži, ne može pravedno biti kažnjen za to, svejedno je li savjet podudaran s mišljenjem većine ili nije, tako da bude prema prijedlogu o kojem se raspravlja. Jer, ako se zaključak skupštine može utvrditi prije završetka rasprave, onda ona neće ni tražiti niti primati nikakav daljnji savjet, jer zaključak skupštine je i rješenje same rasprave i cilj svakog raspravljanja. I općenito, onaj tko traži savjet, ujedno je njegov tvorac, te zbog toga ne može kažnjavati nikoga drugog, a ono što ne može vrhovni vladar, to ne može nitko drugi. No, dade li neki podanik savjet nekom drugom da učini bilo što protivno zakonima, bilo da savjet proizlazi iz zle namjere ili samo iz nepoznavanja zakona, država to može kazniti, jer nepoznavanje zakona nije nikakvo valjano opravdanje tamo gdje je svatko obavezan voditi računa o zakonima kojima je podložan.

6. NAGOVARANJE i ODGOVARANJE spadaju u savjet, koji je na strani davaoca praćen znacima usrdne želje da ga se slijedi, ili, da to kažemo kraće, to je *usrdno davanje savjeta*. Naime, onaj tko nekoga nagovara, taj ne izvodi posljedice onoga što savjetuje da se čini i ne vezuje se time za strogost istinitog rasuđivanja, nego potiče savjetovanog na djelovanje, kao što i onaj tko nekoga odgovara od nečega, zapravo odvraća od činjenja. Otuda oni u svojim govorima, izvodeći svoje razloge, imaju određeni pogled za uobičajene ljudske strasti i mnijenja, te upotrebljavaju slično-

*Što su
nagovaranje i
odgovaranje*

sti, metafore, primjere i druga govornička sredstva za uvjeravanje svojih slušalaca u korisnost, časnost i ispravnost slušanja njihovih savjeta.

7. Odatle se može zaključiti, prvo, da su nagovaranje i odgovaranje upravljani na dobro onoga tko daje savjet, a ne onoga tko ga traži, a to je protivno dužnosti savjetnika koji (prema samoj odredbi savjeta) ne bi trebao voditi računa o svojoj vlastitoj koristi, već o koristi onoga koga savjetuje. A to da on svoje savjetovanje upravlja prema vlastitoj koristi vidi se dostatno iz dugog i usrdnog nametanja ili pak iz izvještajenog davanja savjeta, koje se, budući da nije bilo traženo od njega i koje, dosljedno tome, potječe iz njegovih vlastitih prilika, upravlja načelno prema vlastitoj koristi, a tek slučajno, ili uopće ne, prema dobru savjetovanog.

8. Drugo, da korist od nagovaranja i odgovaranja leži samo tamo gdje netko govori pred mnoštvom. Jer, ako je govor upućen samo pojedincu, on ga može prekinuti i strože ispitati njegove razloge nego što je to moguće u mnoštvu; njih ima previše a da bi mogli stupiti u raspravu i razgovor s onime tko se obraća svima njima odjednom bez razlike.

9. Treće, da su oni koji nagovaraju i odgovaraju tamo gdje se od njih traži da daju savjet pokvareni savjetnici i kao podmićeni svojim vlastitim interesom. Jer, koliko god savjet takvih ljudi bio dobar, ipak onaj tko ga daje nije ništa bolji savjetodavac od suca koji pravednu presudu daje kao nagradu. Međutim, ako netko smije zakonito zapovijedati, poput oca u obitelji ili zapovjednika u vojsci, njegova nagovaranja i odgovaranja nisu samo zakonita, već potrebna i pohvalna. Samo, tada to nisu savjeti, nego zapovijedi za koje je, ako im je cilj obavljanje nekih poslova, ponekad iz nužnosti, a uvijek iz ljudskosti, korisno da budu ublažene ohrabriranjem i izrečene radije skladom i izričajem savjeta nego osornim jezikom zapovijedi.

10.¹²⁵ Primjerke za razlikovanje između zapovijedi i savjeta možemo uzeti iz govornih oblika koji to izriču u Svetom pismu: *Nemaj nijednog drugoga Boga osim mene; Ne pravi sebi rezbarene slike; Ne pomini Božje ime uzalud; Svetkuj subotu; Poštuj svoje roditelje; Ne ubij, ne kradi*, itd. – Sve su to zapovijedi, jer razlozi zbog kojih ih moramo slušati izvode se iz volje Boga, našega kralja, kojemu smo obavezni na poslušnost. Međutim, riječi: *Prodaj sve što imaš, daj siromašnima i slijedi me*, jesu savjet, jer se razlozi zbog kojih trebamo tako činiti izvode iz naše vlastite koristi, a ta je da ćemo imati *bogatstvo u nebesima*. Riječi poput: *Idite u selo ispred*

sebe i naći ćete magaricu vezanu i njezino mlado, odvežite je i dovedite je k meni, jesu zapovijed, jer razlog njihova činjenja izvodi se iz volje njihova Učitelja; međutim, riječi: *Pokajte se i budite kršteni u ime Isusovo,* jesu savjet, jer razlog zašto bismo trebali tako učiniti ne teži nikakvoj koristi Boga svemogućeg, koji će zauvijek biti kralj, kakva god bila naša pobuna; on teži jedino našoj vlastitoj koristi kad nemamo nikakvoga drugog načina da izbjegnemo kaznu koja nam prijete za naše prošle grijehе.

11. Kao što je razlika između savjeta i zapovijedi izvedena iz naravi savjeta, a ona se sastoji u izvođenju koristi ili štete koja može nastati za savjetovanog zbog nužnih ili vjerojatnih posljedica radnje koju on namjerava izvesti, tako se iz tog istoga može izvesti i razlika između *sposobnog* i *nesposobnog* savjetnika. Naime, budući da je iskustvo¹²⁶ samo pamćenje slijeda sličnih i ranije opaženih radnji, a savjet samo govor pomoću kojeg se iskustvo prenosi drugima, vrline i mane savjeta su istovjetne s intelektualnim vrlinama i manama; savjetnici neke državne osobe služe joj umjesto pamćenja i misaonog govora. Međutim, s tom sličnošću između države i prirodnog čovjeka povezana je i jedna veoma važna razlika, a ta je da prirodni čovjek prima svoje iskustvo iz prirodnih predmeta osjeta koji djeluju na njega bez strasti ili posebnog interesa, dok oni koji daju savjet predstavničkoj osobi države mogu imati i često imaju svoje posebne ciljeve i strasti koji uvijek čine njihove savjete sumnjivima i često nevjerodostojnima. Zbog toga, kao prvi uvjet za dobrog savjetnika možemo postaviti to *da njegovi ciljevi i interesi budu sukladni s ciljevima i interesima onoga koga on savjetuje.*

Razlika između sposobnih i nesposobnih savjetnika

12. Drugo, budući da je služba savjetnika da, kad se raspravlja o nekoj radnji, ukaže na njezine posljedice, i to tako da onaj koga savjetuje bude istinito i očigledno upućen, savjetodavac treba iznijeti svoj savjet u takvom govornom obliku koji će najočiglednije iskazati istinu; to znači, s tako čvrstim promišljanjem, tako značajnim i primjerenim jezikom i tako jezgrovito kako dopušta dokazivanje. Zbog toga, *hitri i neočigledni zaključci* – kakvi se izvlače samo iz primjera ili mjerodavnosti knjiga i koji nisu argumenti o tome što je dobro ili zlo, nego su samo svjedočanstva o tuđim djelima ili mnijenjima – *nejasni, zbrčkani i višeznačni izrazi, također i svi metaforički govori koji teže pobuđivanju strasti protivni su službi savjetnika* (jer takvo rasuđivanje i takvo izražavanje korisno je samo za obmanjivanje i zavođenje onoga koga savjetujemo prema drugim ciljevima nego što su njegovi).

13. Budući da sposobnost savjetovanja proistječe iz iskustva i dugog učenja, a ni za koga se ne može pretpostaviti da ima iskustva u svemu onome što je potrebno znati za upravljanje nekom velikom državom, *svakoga se može smatrati dobrim savjetnikom samo u poslovima kojima se ne samo puno bavio, nego je o njima razmišljao i razmatrao ih*. Naime, budući da je posao države održavanje mira među ljudima kod kuće i odbrana od napada izvana, nalazimo da to iziskuje veliko poznavanje ljudskih sklonosti, vladalačkih prava i naravi pravednosti, zakona pravde i časti, a to se ne može postići bez izučavanja. Nadalje, poznavanje snage, dobara i područja kako svoje vlastite zemlje tako i njezinih susjeda, a također i sklonosti i namjere svih naroda koji bi ih na bilo koji način mogli ometati. To se pak ne može postići bez velikog iskustva. I ne samo cijeli zbroj, već svaka pojedinačna od tih stvari zahtijeva pravu dob i zapažanja nekog muža u godinama, i to daleko više od običnog studija. Pamet koja se traži za savjetovanje, jest prosuđivanje, kao što sam prethodno pokazao (pogl. 8). A razlike među ljudima u toj točki potječu od različitog odgoja jednih ljudi za jednu vrstu studija i poslova, drugih opet za neku drugu. Kad za činjenje bilo čega postoje nepogrešiva pravila (kao pravila geometrije za izradu strojeva i zgrada), tad ni cjelokupno iskustvo svijeta ne može biti ravno savjetu onoga tko je naučio ili iznašao ta pravila. No, kad uopće nema takvih pravila, tad onaj tko ima najviše iskustva u dotičnoj vrsti poslova ima najbolju prosudbu u tome i najbolji je savjetnik.

14. Četvrto, da bismo bili u stanju davati savjet nekoj državi u poslovima koji se odnose na neku drugu državu, *nužno je biti upoznat s izvještajnim dopisima*, koji pristižu odande, *i sa zapisima ugovora i državnih potbuvata* između njih, a to može obavljati samo onaj koga predstavnik smatra prikladnim. Po tome možemo vidjeti da oni koji nisu pozvani radi savjeta ne mogu u takvim slučajevima ni imati dobar savjet koji bi nametnuli.

15. Peto, pretpostavimo li da je broj savjetnika paran, svatko će biti bolje savjetovan ako ih sasluša odvojeno nego u skupini, i to iz više razloga. Prvo, saslušavajući ih odvojeno, dobiva savjet svakog od njih, dok u skupini mnogi od njih daju svoj savjet samo *s da* ili *ne*, ili samo rukama i nogama; ne pokreće ih njihov vlastiti razbor, već samo tuđa rječitost ili strah da se zbog proturječenja neće svidjeti onome tko je upravo govorio ili skupštini, ili pak strah da će ispasti gluplji od onih koji su pljeskali suprotnom mišljenju. Drugo, u skupini se ne može iz-

bjeći da bude i takvih čiji su interesi protivni javnom interesu, i onih koje ti interesi čine strasnima, strasti rječitima, a rječitost zavodi i ostale prema takvom savjetu. Ljudske strasti su, uzete svaka za sebe, umjerene kao plamen jedne buktinje; uzmu li se zajedno, one su poput mnoštva buktinja koje se međusobno potpaljuju (osobito kad se potpaljuju govorima) sve dok ne zapale i samu državu pod izlikom da je savjetuju. Treće, saslušavajući svakog savjetnika zasebno, moguće je čestim prekidanjem i primjedbama ispitati (ako je potrebno) istinitost i vjerojatnost razloga i temelja njegovih savjeta, a to se ne može postići kod skupine, gdje tražitelj savjeta (kod svakog teškog pitanja) prije ostaje začuđen i zbunjen razlikama u pristupu toj stvari, nego obaviješten o smjeru kojim bi trebao krenuti. Osim toga, nema skupine u kojoj, kad je pozvana da dade savjet, ne bi bilo i nekih koji žele biti smatrani rječitima ili upućenima u politiku; oni ne daju svoj savjet brinući o predloženim poslovima, već o odobravanjima za svoje krasnorječive govore sazdane od raznobojnih krpa i krpica iz raznih pisaca. To je u najmanju ruku neprilično, jer oduzima vrijeme za ozbiljna savjetovanja, a lako se izbjegava korištenjem izdvojenog savjetovanja u tajnosti. Četvrto, kod rasprava o onome što bi trebalo držati u tajnosti (za što u javnim poslovima ima puno prigoda), savjetovanje s mnogima je opasno, osobito u skupini. Zbog toga su velike skupštine prisiljene povjeravati takve stvari manjem broju savjetnika, i to takvih osoba koje su najupućenije u njih i u čiju vjernost imaju najveće povjerenje.

16. Da zaključimo: Postoji li netko tko odobrava uzimanje savjeta od velike skupine savjetnika, tko traži i prihvaća njihov trud kad je riječ o ženidbi svoje djece, raspolaganju posjedima, vladanju domaćinstvom ili upravljanju privatnim bogatstvom, osobito ako bi među njima bio netko tko ne želi njegov napredak? Onaj tko obavlja svoje poslove uz pomoć mnogih i opreznih savjetnika, savjetujući se sa svakim od njih izdvojeno u njegovu vlastitom području, taj postupa najbolje, poput igrača koji u teniskoj igri koristi sposobne pomoćnike postavljene na prava mjesta. Nadalje, najbolje postupa i onaj tko koristi samo svoju vlastitu procjenu, poput igrača koji nema nikakve pomoćnike. No, onaj tko se u svojim poslovima daje voditi tamo-amo u čvrsto već uobličenom savjetu, tko se kreće samo uz pomoć mnoštva složenih mišljenja, a čije se izvršenje obično odugovlači zbog zavisti ili interesa savjetnika koji se ne slažu, taj postupa najgore od svih i nalikuje igraču koga bi u kolicima s jednim kotačem, teškima već po sebi, vozali prema lopti

možda i dobri igrači, ali ga u kretanju kočice neusklađene procjene i napori upravo takvih vozača, i to utoliko jače što ima više položenih ruku, a najviše ako među njima postoji jedan ili više koji žele da on izgubi. I premda je istinito da više očiju vidi bolje nego jedno, takvo što se ipak ne može uzeti kao skupina savjetnika, osim ako konačna odluka ostaje na jednom čovjeku. Inače, budući da mnogo očiju vidi jednu stvar na različite načine i da su u stanju gledati na svoju privatnu korist, to oni koji ne žele promašiti metu, uvijek ciljaju s jednim okom, premda gledaju s dva. Zbog toga, svaka velika narodna država uspjela se održati uvijek samo ili zbog vanjskog neprijatelja, koji ju je ujedinjavao, ili pak zbog glasovitosti nekog svog istaknutog člana, ili zbog tajnog savjetovanja nekolicine ili pak zbog uzajamnog straha izjednačenih strana-ka, ali nikad zbog javnih savjetovanja skupštine. Što se pak tiče malih država, bile one monarhičke ili narodne, nema te ljudske mudrosti koja ih može održati duže nego što traje uzajamna ljubomora njihovih moćnih susjeda.

Poglavlje XXVI.

O građanskim zakonima¹²⁷

Što je
građanski
zakon

1. Pod GRAĐANSKIM ZAKONIMA razumijevam one zakone koje ljudi nisu obavezni uvažavati zato što su članovi ove ili one posebne države, već države. Naime, poznavanje posebnih zakona pripada onima koji se bave studijem zakona svojih posebnih zemalja, dok poznavanje građanskih zakona općenito pripada svakom čovjeku. Stari zakon Rima zvao se *civilnim zakonom*, od riječi *civitas*, koja označava državu; one pak zemlje koje su bile pod Rimskim Carstvom i kojima se upravljalo po tom zakonu, zadržavale su onaj njegov dio koji su smatrale prikladnim, i nazivale ga civilnim zakonom da bi ga razlikovale od ostatka vlastitih građanskih zakona. No, to nije ono o čemu ovdje kanim govoriti, budući da moja namjera nije pokazati kakav je zakon ovdje a kakav ondje, već što je zakon. Dakle, postupam onako kako su radili Platon, Ari-

stotel, Ciceron i mnogi drugi, ne preuzimajući na sebe bavljenje studijem zakona.

2. Kao prvo, očigledno je da opći zakon nije savjet, već naredba. Međutim, to nije naredba bilo kojeg čovjeka bilo kojem drugom čovjeku, već samo naredba onoga tko je upućuje onome tko je prethodno obavezan na poslušnost. Što se tiče građanskog zakona, on samo pridodaje ime osobe koja zapovijeda, a to je *persona civitatis*, osoba države.

3. Razmotrivši to, građanski zakon definiram na sljedeći način: GRAĐANSKI ZAKON *su za svakog podanika ona pravila koja mu država nalaže riječju, pismenim ukazom ili drugim dostatnim znakom volje, da ih koristi u razlikovanju pravoga i krivoga, to jest, onoga što je protivno i što nije protivno pravilu.*

4. U toj odredbi nema ničega što ne bi bilo očigledno na prvi pogled. Naime, svatko vidi da se jedni zakoni obraćaju svim podanicima općenito, a drugi pojedinačnim pokrajinama, neki posebnim zvanjima, a neki opet ljudima pojedinačno; to su zakoni za svakoga od onih kojima je upućena zapovijed, i ni za koga drugoga. Također, svatko vidi da su zakoni pravila o pravičnom i nepravičnom, budući da se nepravičnim smatra sve što je protivno nekom zakonu. Isto tako, da nitko ne može donositi zakone osim države, jer naše podčinjavanje vrijedi samo prema državi; nadalje, da zapovijedi moraju biti naznačene dostatnim znakovima, jer nitko ne bi znao drugačije kako da ih sluša. Otuda, što god da se iz ove odredbe može izvesti nužnim zaključivanjem, valja priznati za istinu. Tako ću ja sad iz nje izvesti sljedeće:

5. Zakonodavac u svim državama je samo vrhovni vladar, bio to jedan čovjek, kao u monarhijama, ili skupina ljudi, kao u demokraciji ili aristokraciji. Naime, zakonodavac je onaj tko stvara zakon, a jedino država propisuje i naređuje poštivanje onih pravila koje nazivamo zakonima; otuda, država je zakonodavac. Međutim, država nije ni osoba niti je sposobna činiti bilo što osim preko predstavnika (to jest vrhovnog vladara), i zato je vrhovni vladar jedini zakonodavac. Iz istog razloga, nitko ne može opozvati neki doneseni zakon osim vrhovnog vladara. Jer, svaki zakon se opoziva samo putem nekoga drugog zakona koji zabranjuje da onaj bude izvršen.

1. Vrhovni vladar je zakonodavac

6. Vrhovni vladar neke države, bila to skupština ili jedan čovjek, ne podliježe građanskom zakonu. Naime, budući da posjeduje moć donošenja i opozivanja zakona, on se može po volji osloboditi od takva

2. I ne podliježe građanskom zakonu

podaništva, opozivajući zakone koji ga ometaju i donoseći nove; dosljedno tome, on je bio prethodno slobodan. Naime, slobodan je onaj tko može biti slobodan po vlastitoj volji. Isto tako, nikome nije moguće biti obavezan samome sebi, jer onaj tko može vezivati obavezom, taj može i rješavati od nje. Stoga, onaj tko je obavezan jedino samome sebi, taj nije obavezan.

3. Običaj ne postaje zakon silom vremena, već vladarevim pristankom

7. Kad neki dugotrajan običaj stekne ovlast zakona, tad nije dužina vremena ono što stvara tu ovlast, već volja vrhovnog vladara, izražena njegovom šutnjom (naime, šutnja je ponekad dokaz slaganja), i bit će zakon sam onoliko dugo koliko vladar šuti u toj stvari. Otuda, ako vrhovni vladar ne postavi pitanje prava na osnovi svoje sadašnje volje, već na osnovi ranije donesenih zakona, puko trajanje neće donijeti nikakvu prednost pravu običaja, nego će se o stvari suditi po pravедnosti. Naime, mnoge nepravedne radnje i mnoge nepravedne presude ostaju bez nadzora duže nego što itko može pamtiti. Naši pak pravници ne smatraju nikakve običaje zakonima osim onih razumnih, već drže da se zli običaju moraju iskorijeniti. No, procjena o tome što je zlo, a što treba iskorijeniti, pripada samo onome tko donosi zakone, a to je skupina sa vrhovnom vlašću ili monarh.

4. Prirodni i građanski zakon međusobno se sadržavaju

8. Zakon prirode i građanski zakon sadržavaju se međusobno i istog su obujma. Naime, prirodni zakon koji se sastoje od pravičnosti, pravde, zahvalnosti i ostalih moralnih vrлина što ovise o ovima, nisu u uvjetima puke prirode zakoni (kao što sam pokazao na kraju petnaestog poglavlja), već osobine koje čine ljude sklonima miru i poslušnosti. Tek kad se država uspostavi, tek tada su oni i stvarno zakoni, ali ne prije, budući da su tada zapovijedi države, pa otuda također i građanski zakoni, jer građanska vlast obavezuje ljude na to da ih poštuju. Naime, da bi se u sporenjima privatnih ljudi razjasnilo što je pravičnost, što pravda, a što moralna vrлина, i da bi se to učinilo obavezujućim, potrebne su uredbe vrhovne vlasti i kazne koje će se naložiti za one koji ih budu prekršili, pa su otuda te naredbe dio građanskog zakona. Prirodni zakon je tako dio građanskog zakona u svim državama svijeta. Također obrnuto, građanski zakon je dio naloga prirode. Naime, pravda, odnosno izvršavanje ugovora i davanje *svakomu svoga**, nalog je prirodnog zakona. No, svaki podanik neke države ugovorio je poslu-

* (Engl. *bis own*): Izraz je prevedenica iz grčkog, 'ta heautou'; usporedi prethodnu Gaskinovu bilješku uz taj pojam. (prev.)

šnost građanskim zakonima (ili svaki sa svakim, kao kad se sastanu da izaberu jednog zajedničkog predstavnika, ili svaki pojedinačno s predstavnikom, kao na primjer kad, podčinjeni silom mača, obećaju poslušnost da bi sačuvali život). Otuda je poslušnost građanskom zakonu također dio prirodnog zakona. Građanski i prirodni zakon nisu različite vrste, već različiti dijelovi zakona, od čega se onaj napisani dio zove građanskim, a drugi, nenapisani, prirodnim zakonom. Međutim, pravo po prirodi, to jest, prirodna sloboda čovjekova, može biti uskraćena ili ograničena građanskim zakonom, štoviše, svrha donošenja zakona i nije druga do upravo takvo ograničavanje, bez kojega uopće nije moguć nikakav mir. Zakon nije uveden u svijet ni zbog čega drugog osim zbog ograničavanja prirodne slobode pojedinačnih ljudi, i to zato da se oni međusobno ne povređuju, već potpomažu i da se udružuju protiv zajedničkog neprijatelja.

9. Podčini li vrhovni vladar neke države neki narod koji je živio pod drugim pisanim zakonima, te vlada njime pomoću tih istih zakona kojim se njime vladalo prethodno, to su ipak građanski zakoni pobjednika, a ne osvojene države. Naime, zakonodavac nije onaj po čijoj ovlasti su zakoni najprije bili stvoreni, već onaj po čijoj ovlasti su to i nadalje zakoni. Otuda, tamo gdje postoji više pokrajina unutar oblasti jedne države, i u njima različiti zakoni koji se obično nazivaju običajima svake pojedine pokrajine, ne smijemo smatrati da takvi običaji crpe snagu samo iz dužine svoga trajanja, nego da su bili u starini pisani zakoni ili obznanjeni drugačije radi ustava i statuta svojih vrhovnih vladara, te da su sada zakoni, ali ne po propisujućoj snazi vremena, već po ustavi- ma sadašnjih vrhovnih vladara. No, ako se neki nepisani zakon poštuje općenito u svim pokrajinama neke oblasti i ako iz njegove primjene ne nastaje nikakva nepravichnost, taj zakon može biti samo zakon prirode što jednako obavezuje sve ljude.

10. Videći, dakle, da svi zakoni, pisani i nepisani, crpe svoju ovlast i snagu iz volje države, to jest iz volje njezinog predstavnika, koji je u monarhiji monarh, a u drugim državama opet skupina s vrhovnom vlašću, možemo se pitati odakle potječu onakva mišljenja koja nalazimo u knjigama istaknutih pravnika mnogih država, koji neposredno ili zaključivanjem stavljaju zakonodavnu vlast u ovisnost o privatnim osobama ili podređenim sucima. Tako primjerice, da *opći zakon ne podliježe ničijem nadzoru osim nadzoru parlamenta*; to je istinito samo ondje gdje vrhovnu vlast ima skupština, i može se sastati ili raspustiti samo po

5. Pokrajinske zakone ne stvara običaj, već ih uvodi vrhovna vlast

6. Neka budalasta mnijenja pravnika koja se tiču donošenja zakona

vlastitom nahodenju. Jer, ako bi i kod koga drugog postojalo pravo da ga raspusti, onda bi postojalo i pravo nadzora nad njime, te dosljedno tome, i nadzora nad njegovim nadzorima. Ako pak ne postoji takvo pravo, onda nadziratelj zakona nije *parliamentum*, već *rex in parlamento*. Tamo pak gdje je skupština vrhovni vladar, ali ne uspijeva za neku stvar okupiti dovoljan broj ljudi ili dovoljno mudrih ljudi iz zemalja koje su joj podčinjene, tad nitko neće vjerovati da je takva skupština time stekla za sebe zakonodavnu vlast. *Item*, dva su oruđa* države, *sila i pravda*, od čega je ono prvo kod kralja, a ono drugo položeno u ruke parlamenta. Kao da bi neka država mogla opstati tamo gdje moć leži u ruci kojoj pravda ne bi imala ovlast zapovijedati i vladati njome.

11. Naši pravници se slažu u tome da zakon nikad ne može biti protivan razumu, kao i u tome da zakon nije samo slovo (to jest, svaki njegov sastojak), nego i ono što je u skladu s namjerom zakonodavca. I to je točno, ali dvojba je u tome od čijeg razuma potječe ono što se treba uzeti kao zakon. Ne misli se ni na čiji privatni razbor, jer tada bi u zakonima bilo onoliko proturječja koliko i kod skolastičara, niti pak (kao što uzima Sir Edward Coke) neko *umjetno savršenstvo razuma, stečeno dugim proučavanjem, promatranjem i iskustvom* (kakvo je bilo njegovo). Jer, moguće je da dugo proučavanje poveća i potvrdi pogrešne presude, a tamo gdje ljudi grade na krivim temeljima, ruševina je to veća, što više grade. Od onih pak koji proučavaju i promatraju jednako dugo i jednako strpljivo, razlozi i odluke jesu i moraju ostati neusklađeni. Otuda nije *juris prudentia* ili mudrost podređenih sudaca ono što stvara zakone, već je to razbor onog našeg umjetnog čovjeka, države, i njegove zapovijedi. Budući pak da je država u svome predstavniku samo jedna osoba, ni u zakonima ne mogu olako nastati proturječja. Ako pak nastanu, isti taj razbor će ih moći ukloniti, bilo tumačenjem bilo promjenom. U svim sudovima, vrhovni vladar (koji je osoba države) je onaj tko presuđuje; jer podčinjeni se sudac mora obazirati na onaj razbor koji je naveo vrhovnog vladara da donese takav zakon, da bi njegova presuda mogla biti u suglasju s time, čime postaje presuda njegova vrhovnog vladara. Inače je njegova vlastita i, otuda, nepravedna.

7. *Sir Edw. Coke o Littletonu, knj. 2, pog. 6, fol. 97 b.*

8. *Ako doneseni zakon nije obznanjen, nije zakon*

12. Na temelju toga što je zakon zapovijed, a zapovijed se sastoji u obznanjivanju ili pokazivanju volje onoga tko zapovijeda, bilo glasom,

* (Engl. *arms*): Očigledna igra s dvoznačnošću izraza (ruke i oružje); zato prevođim izrazom oruđe, koji obuhvaća oba značenja. (prev.)

pisanim ukazom ili nekim drugim dovoljnim dokazom istoga, možemo smatrati da je zapovijed države zakon samo za one koji imaju sredstva da ga uzmu na znanje. Nad budalama od prirode, nad djecom i luđacima zakon ne postoji ništa više nego nad divljim zvijerima, niti su oni prikladni za naziv pravičnog ili nepravičnog. Naime, nikad nisu imali moć da sklope bilo kakav ugovor ili da razumiju njegove posljedice, pa tako nikad nisu preuzeli na sebe da ovlaste radnje bilo kojeg vrhovnog vladara, kao što moraju učiniti oni koji stvaraju državu. Poput onih kojima su priroda ili slučaj uskratili moć saznavanja svih zakona uopće, tako je i svatko opravdan u slučaju nepoštovanja nekog posebnog zakona, ako su mu zbog nekog pomanjkanja oduzeta sredstva za saznavanje tog zakona, a to ne proizlazi iz njegovog vlastitog propusta. Pravo govoreći, takav zakon nije namijenjen njemu. Zato je nužno razmotriti na ovome mjestu koji su dokazi i znakovi dovoljni za znanje o tome što je zakon, to jest, što je volja vrhovnog vladara, kako u kraljevinama tako i u drugim oblicima vladavine.

13. Prvo, ako je to zakon koji obavezuje sve podanike bez iznimke, a nije napisan niti je drugačije obznanjen na mjestima na kojima se može uzeti na znanje, to je prirodni zakon. Naime, što god da ljudi moraju uzeti na znanje kao zakon, i to ne preko tuđih riječi, već svatko svojim vlastitim razumom, to se mora slagati s razumom svih drugih ljudi. A takav ne može biti ni jedan drugi zakon osim zakona prirode. Stoga prirodnim zakonima ne treba nikakvo objavljivanje niti proglašavanje, jer su sadržani u izrijeku koji prihvaća cijeli svijet: *Ne čini drugome ono što ne smatraš razumnim da tebi učini netko drugi.*

Svi nepisani zakoni su prirodni zakoni

14. Drugo, ako je to zakon koji obavezuje samo određene ljude ili nekog posebnog čovjeka samo u određenim prilikama, i nije napisan ni objavljen riječju, onda je to također prirodni zakon, poznat po istim dokazima i znakovima koji razlikuje one koji su u takvim prilikama od drugih podanika. Naime, svaki zakon koji nije napisan ili obznanjen na bilo koji način, može se spoznati jedino putem razuma onoga tko ga mora poštovati, i zbog toga nije samo građanski nego i prirodni zakon. Primjerice, ako vrhovni vladar uposli nekog javnog službenika bez pismenih uputa o tome što da radi, on je obavezan uzeti za upute ono što nalaže razum. Tako isto, postavi li suca, sudac mora spoznati da njegova presuda mora biti u skladu s razumom vrhovnog vladara, a budući da se to uvijek razumijeva kao pravičnost, onaj je obavezan na to po prirodnom zakonu. Ako je to poslanik, on mora (u svemu onome što

nije sadržano u njegovim pismenim uputama) uzeti kao uputu ono što razum nalaže kao najprobitačnije za interese njegova vrhovnog vladara. Tako je i kod svih ostalih službenika vrhovne vlasti, javnih ili privatnih. Sve te upute prirodnog razuma mogu se obuhvatiti jednim nazivom *vjernosti*, a to je ogranak prirodne pravednosti.

15. Izuzmemo li prirodni zakon, u bit svih ostalih zakona spada to da budu obznanjeni svakome tko je obavezan da ih sluša, bilo putem riječi ili pismeno ili nekim drugim činom, za koji se zna da proistječe iz vrhovne vlasti. Naime, nečija tuđa volja može se pojmiti samo putem njegove vlastite riječi ili čina ili pretpostavke izvedene iz njegova cilja i namjere, za koju se kod osobe države uvijek mora pretpostaviti da je suglasna sa pravičnošću i razumom. U staro doba, prije nego što su slova bila u općoj upotrebi, zakoni su se često zaodijevali u stihove tako da ih običan puk, uživajući u pjevanju ili recitiranju, zadrži što lakše u pamćenju. Iz tog istog razloga Solomon (Izreke 7. 3) savjetuje nekom čovjeku da priveže *Deset zapovijedi* za svojih deset prsta. Za zakon što ga je Mojsije dao narodu Izraela prilikom obnavljanja ugovora (Pz. 11. 19), on nalaže da u njemu podučavaju svoju djecu razgovarajući o njemu i kod kuće i na putovanju, liježući u krevet i ustajući, da ga zapisuju na stubovima i vratima svojih domova, te da (Pz. 31. 12) okupljaju narod, muškarce, žene i djecu, da čuju čitanje.

*Tamo gdje se
ne zna tko je
zakonodavac,
ništa nije
zakon*

16. Nije dovoljno da zakon bude pisan ili objavljen, već također da postoje očigledni znakovi da proistječe iz volje vrhovnog vladara. Jer i privatne osobe, kad imaju ili misle da imaju dovoljno snage da osiguraju svoje nepravedne namjere i da ih sigurno provedu do častohlepnih ciljeva, mogu proglasiti zakonom što god im se sviđa, bez ili čak protiv zakonodavne ovlasti. Zbog toga nije potrebna samo obznana zakona, već također dovoljni znakovi njihova tvorca i ovlasti. Za tvorca ili zakonodavca u svakoj državi se pretpostavlja da bude očigledan, jer on je vrhovni vladar za koga se, budući da je uspostavljen putem pristanka svih, pretpostavlja da je dostatno poznat svima. I premda su neznanje i sigurnost ljudi najvećim dijelom takvi da, kad iščezne sjećanje na prvu uspostavu njihove države, više ne vode računa o tome čija sila ih je branila od neprijatelja, štitila njihov rad, i sudila kad im je nanošena nepravda, i zato što nitko tko o tome vodi računa, ne može postaviti pitanje o tome, nikakva isprika se ne može izvesti iz neznanja o tome gdje leži vrhovna vlast. Dosljedno tome, nalog prirodnog razuma i očigledan prirodni zakon jest to da nitko ne smije slabiti onu silu

čiju zaštitu je sam tražio ili hotimice primio protiv drugih. Stoga, o tome tko je vrhovni vladar, nitko ne bi trebao imati nikakve sumnje osim svojom vlastitom greškom (što god da zli ljudi sugeriraju). Teškoća se sastoji u dokazivanju ovlasti koja se izvodi iz njega; njezino uklanjanje ovisi o poznavanju javnih zapisa, javnih savjetnika, službenika i javnih pečata, putem kojih su svi zakoni dostatno ovjereni. Kažem, ovjereni, a ne ovlaštteni, jer ovjerovljenje je samo posvjedočenje i zapis, a ne ovlaštenje zakona. Ono se sastoji jedino od zapovijedi vrhovnog vladara.

Razlika između ovjerovljenja i ovlaštenja

17. Otuda, postavi li netko pitanje nepravde povezane s prirodnim zakonom, to jest, s općom pravednošću, presuda suca kojemu je povjereni ovlast da razmatra takve slučajeve, dostatno je ovjerovljenje prirodnog zakona u takvom slučaju. Naime, premda je savjet nekoga tko se bavi proučavanjem zakona koristan za izbjegavanje razmirica, ipak je to samo savjet: sudac je taj koji će reći ljudima što je zakon, i to nakon što sasluša predmet spora.

Zakon ovjeren od podređenog suca

18. No kad se pitanje tiče nepravde ili prijestupa prema pisanom zakonu, svatko se može (po volji) sam ili preko drugih, uvidom u javne spise i prije nego što počini takvu povredu ili prijestup, dostatno obavijestiti je li to povreda zakona ili nije. Štoviše, on to treba učiniti. Jer, kad netko dvoji o tome je li djelo koje namjerava učiniti pravedno ili nepravedno, a može se obavijestiti o tome po volji, činjenje je nezakonito. Isto tako, onaj tko se smatra oštećenim u nekom slučaju, koji je određen pisanim zakonom i koji on sam ili uz pomoć drugih može uvidjeti i razmotriti, taj postupka nepravično, ako se žali prije nego što se savjetuje sa zakonom, i time prije odaje sklonost mučenju drugih nego što zahtijeva svoje vlastito pravo.

Javnim spisima

19. Ako se pitanje tiče poslušnosti nekom javnom službeniku, dostatno ovjerovljenje njegove ovlasti jest vidjeti njegovu povjeru s javnim pečatom ili čuti je pročitano, ili naći sredstava da se obavijestimo o tome, ako nas je volja. Jer svatko je obavezan poduzeti sav mogući napor da se obavijesti o svim pisanim zakonima koji bi se mogli ticati njegovih budućih djela.

Javnim pismima i pečatima

20. I kad je zakonodavac poznat i zakoni dostatno objavljeni, bilo pisanim ukazom bilo putem svjetla prirodnog razuma, ipak nedostaje još jedan vrlo tvaran uvjet za to da oni postanu obavezni. Jer, ono u čemu se sastoji narav zakona, to nije slovo, već namjera ili značenje, to jest, istinsko tumačenje zakona (koje je smisao zakonodavca). Zbog

Tumačenje zakona ovisno o vrhovnoj vlasti

toga, tumačenje svih zakona ovisi o ovlasti vrhovnog vladara, a tumači mogu biti samo i jedino oni koje imenuje vrhovni vladar (prema kojemu podanik jedino duguje poslušnost). Inače, lukavošću nekog tumača zakon može poprimiti smisao protivan smislu vrhovne vlasti, a time tumač postaje zakonodavac.

Tumačenje zakona ovisno o vrhovnoj vlasti

21. Svi zakoni, pisani ili nepisani, trebaju tumačenje. Premda je nepisani prirodni zakon lak za one koji bez pristranosti i strasti koriste svoj prirodni razum, te otuda ne ostavlja svojim prekršiocima nikakvu ispriku, ipak, s obzirom na to da ima vrlo malo onih, ili nikoga, koji nisu zaslijepljeni samoljubljem ili nekom drugom strašću, upravo on danas postaje najnejasniji od svih zakona, i dosljedno tome, u najvećoj mjeri mu treba sposobnih tumača. Pisani pak zakoni, ako su kratki, lako se tumače pogrešno, zbog različitih značenja jedne ili više riječi. Ako su pak dugi, onda su nejasniji zbog različitih značenja više riječi, tako da se ni jedan pisani zakon, izložen u mnogo ili malo riječi, ne može razumjeti bez savršenog razumijevanja svršnih uzroka zbog kojih je donesen, a spoznaja tih svršnih uzroka leži u zakonodavcu. Za njega, dakle, u zakonu ne može postojati nikakav nerazrješiv čvor, bilo zato što će pohvatati njegove krajeve, pomoću kojih će ga razvezati, ili pak zato što će sam načiniti kraj po svojoj volji, to jest, po svojoj zakonodavnoj moći (kao što je Aleksandar učinio mačem na gordijskom čvoru), a to ne može ni jedan drugi tumač.

Istinsko tumačenje zakona nije tumačenje pisaca

22. Tumačenje prirodnih zakona u nekoj državi ne ovisi o knjigama moralne filozofije. Ovlasti pisaca zakona, bez ovlasti države, ne čine njihova mnijenja zakonom, koliko god bila istinita. Tako i ovo što sam ja napisao u ovoj raspravi, koja se tiče moralnih vrijednosti i njihove nužnosti za osiguranje i održavanje mira, i premda je očigledna istina, nije zbog toga neposredno i zakon, već zato što je dio građanskog zakona u svim državama svijeta. Premda je razumno po prirodi, ono je zakon po vrhovnoj vlasti. Inače, bila bi velika pogreška nazivati prirodne zakone nepisanim zakonima, o čemu vidimo toliko mnogo svezaka različitih autora i u njima toliko proturječja međusobno i unutar sebe.

Tumač zakona je sudac koji izriče presudu viva voce u svakom posebnom slučaju

23. Tumačenje prirodnog zakona je izriječak suca postavljenog po vrhovnoj ovlasti da sasluša i odlučuje o onim sporovima koji su u vezi s njime, a sastoji se u primjeni takvog zakona na dani slučaj. Naime, u samom činu pravorijeka sudac ne čini ništa drugo nego razmatra je li zahtjev neke stranke u skladu s prirodnim razumom i pravičnošću, i zato je pre-

suda koju daje tumačenje prirodnog zakona. To je tumačenje istinsko zato što je donosi po ovlasti vrhovnog vladara, a ne zato što je to njegova privatna presuda. Po tome to postaje i pravorijek vrhovnog vladara, i u tom trenutku to je zakon za stranke u parnici.

24. Međutim, budući da nema podređenog suca ili vrhovnog vladara koji ne bi griješio u procjenama pravičnosti, ako on kasnije u nekom sličnom slučaju bude smatrao primjerenijim pravednosti da donese suprotan izrijek, obavezan je da tako i učini. Ničija pogreška ne postaje zakon za njega niti ga obavezuje da ostane pri njoj. Niti (iz istog razloga) ona postaje zakon za druge suce, iako su prisegnuli da će je slijediti. Naime, premda neka pogrešna presuda, koja je donesena po ovlasti vrhovnog vladara i koju on poznaje i odobrava, predstavlja kod izmjenjivih zakona uspostavu novog zakona za slučajeve u kojima je svaka i neznatna okolnost ista, ipak kod nepromjenjivih zakona, kao što su prirodni zakoni, ti zakoni ne vrijede zauvijek kasnije za istog ili nekog drugog suca u sličnim slučajevima. Vladari nasljeđuju jedni druge, jedan sudac odlazi i dolazi drugi; štoviše, i Nebo i Zemlja će minuti, međutim, ni jedna kvačica prirodnog zakona neće minuti, jer vječni zakon je Božji. Zbog toga, sve presude prethodnih sudaca koje su ikada donesene, ne mogu zajedno stvoriti zakon protivan prirodnoj pravičnosti niti ikoji primjer bivših sudaca može potkrijepiti nerazumnu presudu niti rasteretiti sadašnjeg suca od muke proučavanja pravednosti (u slučaju da mora presuditi) na temelju načela svog vlastitog prirodnog razbora. Tako je, na primjer, *kazniti nevinog* protivno prirodnom zakonu, a nevin je onaj tko se sudski opravdao i koga je sudac priznao nevinim. No, uzmimo slučaj da netko bude optužen za smrtni prijestup i da, videći učestalost iskvarenosti i pristranosti sudaca zbog moći i zlobe nekog neprijatelja, pobjegne iz straha od ishoda suđenja, potom ipak bude uhvaćen i izveden pred zakonski postupak, gdje dostatno pokaže da nije skrivio taj prijestup te, iako se opravdao za to, ipak bude kažnjen gubitkom dobara. To je očigledna osuda nevinog. Zbog toga kažem da nema onog mjesta na svijetu gdje izrijek ranijih sudaca, koji učine isto, može biti mjerodavnim tumačenjem zakona prirode ili učinjen zakonom. Jer, onaj tko je prvi put presudio, presudio je nepravedno, a ni jedna nepravda ne može postati uzorkom za presude budućim sucima. Neki pisani zakon može zabraniti nevinima da bježe i oni mogu biti kažnjeni zbog bježanja. Ali to da bi bježanje zbog straha od nepravde trebalo biti uzeto kao pretpostavka o krivnji, nakon što netko bude

Presuda jednog suca ne obavezuje ni njega a ni drugog suca da kasnije donose sličnu presudu u sličnim slučajevima

pravosudno oslobođen prijestupa, suprotno je samoj biti pretpostavke kojoj nema mjesta nakon što je presuda donesena. Pa ipak to tvrdi jedan veliki pravnik¹²⁸ za opći zakon Engleske: *Ako netko nevin* (kaže on) *bude optužen za izdaju te iz straha pobjegne zbog istog, i premda se sudski opravda od izdajstva, i bude li utvrđeno da je pobjegao zbog izdajstva, bit će bez obzira na svoju nevinost lišen svih svojih dobara, pokretnina, potraživanja i dužnosti. Jer, što se tiče lišavanja svega toga, zakon neće dopustiti nikakav dokaz protiv pretpostavke u zakonu, utemeljene na njegovu bjekstvu.* Tu vidimo: *nevin čovjek biva osuđen na gubljenje svih dobara, bez obzira na svoju nevinost, iako je pravosudno opravdan, i to na temelju pretpostavke u zakonu* (a ni jedan zakon mu ne zabranjuje bježanje). Ako zakon na njegovu bijegu temelji svoju pretpostavku o nekoj činjenici (koja je smrtni prijestup), i presuda bi trebala biti smrtna; ako pak pretpostavka nije bila o činjenici, zbog čega bi onda trebao izgubiti svoja dobra? Zato to nije zakon Engleske, niti je presuda utemeljena na pretpostavci u bilo kojem zakonu, već samo na pretpostavci sudaca. Isto tako je suprotno zakonu reći da nikakav dokaz nije dopušten protiv pretpostavke u zakonu. Jer, svi suci, vrhovni i podređeni, odbijaju provođenje pravde, odbiju li saslušati dokaze. Naime, makar presuda bila i pravedna, ipak su oni suci koji presuđuju bez saslušavanja pruženih dokaza, nepravedni suci, a njihova pretpostavka je predrasuda, a to nitko ne bi smio donijeti sa sobom u sjedište pravde, kakve god ranije presude ili primjere tvrdio da slijedi. Ima i drugih stvari slične naravi u kojima su ljudske presude bile izopačenje zbog povjerenja u prethodne slučajeve, no ovo je dostatno da bismo pokazali da je pravorijek suca zakon za stranku u sporu, ali da nije zakon ni za jednog suca koji ga bude naslijedio u toj službi.

25. Slično tome, kad je u pitanju značenje pisanih zakona, njihov tumač nije onaj tko piše komentar o njima. Jer, komentari obično više podliježu cjepidlačenju nego tekst zakona, te stoga potrebuju druge komentare, tako da nema kraja takvim tumačenjima. Zato, ako ne postoji tumač ovlašten od vrhovnog vladara, od kojega podređeni suci ne smiju odstupati, onda tumač ne može biti nitko drugi do redoviti suci, na isti način na koji to jesu u slučaju nepisanih zakona. Oni koji im se obraćaju, moraju uzeti njihove presude u tom posebnom slučaju, ali one ne obavezuju druge suce da u sličnim slučajevima donose slične presude. Jer, neki sudac može griješiti u tumačenju čak i pisanog zakona, ali ni jedna greška podređenog suca ne može mijenjati zakon koji je opći izriječ vrhovnog vladara.

26. Kod pisanih zakona ljudi obično razlikuju između slova i izriječka* zakona; kad se pod slovom misli na sve ono što se može razabrati iz pukih riječi, onda je to dobro razlučeno. Naime, značenja gotovo svih riječi leže ili u njima samima ili su kroz metaforičku upotrebu višeznačne, te mogu i same služiti za višesmisleno dokazivanje. Međutim, postoji samo jedan smisao zakona. Ako se pak pod slovom misli na doslovni smisao, onda su slovo i izrijek, odnosno namjera zakona, jedno te isto. Jer, doslovni smisao je ono što je zakonodavac namijenio da bude označeno slovom zakona. Za namjeru zakonodavca uvijek se pretpostavlja da je pravičnost, i bila bi velika uvreda ako bi neki sudac mislio drugačije o svome vrhovnom vladaru. Stoga, ako riječi nekog zakona ne ovlašćuju u potpunosti razuman pravorijek, sudac ga mora upotpuniti prirodnim zakonom, ili, ako je slučaj težak, odložiti presudu sve dok ne dobije obuhvatniju ovlast. Na primjer, neki pisani zakon nalaže da onaj tko je izbačen iz svoje kuće silom bude vraćen u nju silom, te se desi da netko iz nemara ostavi kuću praznom i pri povratku bude držan vani silom, a da za to ne postoji nikakav posebni zakon. Očigledno je, međutim, da je taj slučaj sadržan u istom zakonu, jer inače za njega nema uopće pravnog lijeka, za što se pak mora pretpostaviti da je suprotno namjeri zakonodavca. Nadalje, riječ zakona nalaže da se sudi sukladno dokazu: netko bude lažno optužen za neki čin, a sudac je sam vidio da je to počinio netko drugi, a ne onaj tko je optužen. U tom slučaju sudac neće slijediti ni slovo zakona sve do osude nevinog, niti će donijeti pravorijek protiv dokaza svjedoka, jer slovo zakona zahtijeva suprotno; naprotiv, osigurat će kod vrhovnog vladara da netko drugi bude postavljen za suca, a on sam za svjedoka. Na taj način, nepogodnost koja slijedi iz pukih riječi nekog pisanog zakona, može voditi prema namjeri zakona, da bi se time isti tumačio još bolje, ali nikakva nepogodnost ne može opravdati neki pravorijek nasuprot zakonu. Jer ni jedan prosuditelj o pravom ili krivom nije sudac o tome što je pogodno, a što nepogodno za državu.

Razlika između slova i izriječka zakona

27. Sposobnosti koje se zahtijevaju kod dobrog tumača zakona, to jest kod dobrog suca, nisu istovjetne s onima kod odvjetnika, to jest sa

Sposobnosti koje se traže od suca

* (Engl. *sentence*): 'Izrijek' (umjesto uobičajenog 'duh zakona'), iako riječ *sentence* kod Hobbesa uglavnom stoji za pravorijek, presudu. Hobbes sam ističe da je kritika jezika (retoričkog viška) glavni posao filozofije, pa ovdje možemo bez pretjeranog učitavanja koristiti i moderno razlikovanje između 'sentence' i 'utterance'. (prev.)

studijem zakona. Naime, kao što sudac treba uzimati na znanje činjenice samo i jedino od svjedoka, isto tako on treba saznavati zakon samo i jedino iz statuta i ustava vrhovnog vladara, na koje se poziva u tužbi ili koje mu je obznanio netko tko posjeduje vrhovnu ovlast da ih obznani. On nema potrebe brinuti se unaprijed što će presuditi, jer ono što će reći s obzirom na počinjeno, to će mu biti dano putem svjedoka, a ono što će reći u točki zakona, to će dobiti od onih koji to budu pokazali u svojim tužbama, i ovlašteno tumačiti na licu mjesta. Lordovi u Engleskoj skupštini bili su suci i saslušavali su i odlučivali o najtežim sporovima, ali malo njih je bilo osobito vješto proučavanju zakona, a još manje ih je načinilo poziv od toga. I premda su se savjetovali s odvjetnicima, koji su bili izabrani da prisustvuju u tu svrhu, ipak su samo oni imali ovlast za izricanje pravorijeka. Slično tome, u običnim pravnim postupcima dvanaestorica muževa iz običnog naroda su suci i donose pravorijek, i to ne samo o počinjenom djelu nego i o pravu, i izriču ga naprosto za tužitelja i za branitelja. To znači, oni nisu suci samo u počinjenim djelima, već također i u pravu. U pitanju smrtnog prijestupa ne određuju samo je li djelo počinjeno ili nije, nego je li *ubojstvo, ljudomorstvo, izdaja, uvreda* i slično, a to su zakonske odredbe. Kako se, međutim, za njih ne pretpostavlja da sami poznaju zakon, postoji jedan koji ima ovlast da ih obavijesti o tome u posebnom slučaju u kojem moraju presuđivati. Međutim, ako i ne sude u skladu s onime što im on kaže, ipak ne podliježu zbog toga nikakvoj krivnji, osim ako se ne pokaže da su to učinili protivno savjesti ili su iskvareni nagradom.

28. Ono što čini dobrog suca ili dobrog tumača zakona jest, prvo, *ispravno razumijevanje* onog glavnog prirodnog zakona zvanog *pravednost*. Budući da tu razumijevanje ne ovisi o čitanju tuđih spisa, već o vrsnoći nečijeg vlastitog prirodnog razuma i promišljanja, smatra se da ga ima najviše kod onih koji imaju najviše dokolice i koji su imali najviše sklonosti da razmišljaju o tome. Drugo, *prezir prema suvišnim bogatstvima i počastima*. Treće, *spodobnost da se kod suđenja oslobodi svakog straha, srdžbe, mržnje, ljubavi i samilosti*. Četvrto i posljednje, *strpljenje u saslušanju, brižljiva pažnja u slušanju, i pamćenje da zadrži, prevadi i primijeni ono što je čuo*.

Podjela
zakona

29. Razlikovanje i podjela zakona provodi se na različite načine, sukladno različitim metodama onih koji su pisali o njima. To ne ovisi o naravi stvari, već o piščevoj namjeri, i podložno je svačijoj vlastitoj metodi. U Justinijanovim¹²⁹ *Institucijama* nalazimo sedam vrsta građanskih

1

zakona. To su *ukazi*, *statuti* i *poslanice vladara*, to jest cara, jer sva je vlast naroda ležala u njegovim rukama. Slični tome su proglasi engleskih kraljeva.

30. *Odluke cjelokupnog rimskog naroda* (uključujući senat), kad ih je *senat* 2 stavljao na glasanje. To su bili zakoni, kao prvo, na temelju vrhovne vlasti koja je počivala na narodu; oni zakoni koje carevi nisu ukidali, ostajali su zakonima po carskoj ovlasti. Jer, svi zakoni koji obavezuju, smatraju se zakonima po ovlasti onoga tko ima moć da ih opozove. Nešto slično tim zakonima su *Akti engleske skupštine*.

31. *Odluke običnog naroda* (isključujući senat) kad ih je postavljao narodni 3 *tribun*. Oni zakoni koje carevi nisu ukinuli, ostajali su zakonima po carskoj ovlasti. Slični tim zakonima bile su naredbe Donjeg doma Engleske.

32. *Senatus consulta*, *naredbe senata*: naime, budući da se rimski narod 4 toliko povećao da je postalo neprimjereno sabrati ga, carevi su smatrali prikladnim da se ljudi savjetuju sa senatom, a ne s narodom; te naredbe imaju izvjesne sličnosti s *Aktima Savjeta*.

33. *Edikti praetora* i (u nekim slučajevima) *aedila*: takvi su glavni suci 5 u sudovima Engleske.

34. *Responsa prudentum*: to su bili pravorijeci i mišljenja onih odvjetni- 6 ka kojima je car dao ovlast tumačenja zakona i davanja odgovora onima koji su u pravnim stvarima tražili njihov savjet. Te odgovore su suci bili obavezni uvažavati u svojim presudama na temelju carskih odredbi, i trebali bi biti slični izvještajima o presuđenim slučajevima kad bi prema engleskom zakonu drugi suci bili obavezni da ih uvažavaju. Naime, suci u općem zakonu Engleske zapravo nisu suci, već *juris consulti*, to jest oni od kojih suci – a to su ili lordovi ili dvanaestorica iz naroda – traže savjet u pravnim pitanjima.

35. *Nepisani običaji* (koji su po naravi oponašanje zakona) također su 7 pravi zakoni, na temelju prešutnog carevog pristanka, ukoliko nisu suprotni prirodnom zakonu.

36. Druga podjela zakona jest ona na *prirodne* i *pozitivne*. *Prirodni zakoni* 8 su oni od pamtivijeka, a ne nazivaju se samo *prirodnima*, već i *moralnim*, budući da se sastoje od moralnih vrlina kao što su pravda, pravičnost i svi oni stavovi uma koji vode miru i milosrdnosti, o kojima sam već govorio u četrnaestom i petnaestom poglavlju. *Druga podjela zakona*

37. *Pozitivni* su oni koji nisu od pamtivijeka, već su učinjeni zakonima voljom onih koji imaju vrhovnu vlast nad drugima, i koji su ili pisani ili obznanjeni narodu nekim drugim dokazom volje zakonodavca.

38. Nadalje, od pozitivnih zakona jedni su *ljudski*, drugi *božanski*, a od ljudskih pozitivnih zakona jedni su *distributivni*, a drugi *kazneni*. *Distributivni* su oni koji određuju prava podanika, objašnjavajući svakom pojedincu po čemu se stječe i zadržava vlasništvo nad zemljom ili dobrima, te pravo i slobodu na djelovanje. Ti se zakoni obraćaju svim podanicima. *Kazneni* zakoni su oni koji obznanjuju koja kazna će biti primijenjena na one koji prekrše zakon, a obraćaju se službenicima i dužnosnicima zaduženim za izvršenje. Naime, iako svatko treba biti unaprijed obaviješten o kaznama koje su određene za povredu zakona, naredba svejedno nije upućena prijestupniku (za koga se ne može pretpostaviti da će zdušno kazniti samoga sebe), nego javnim službenicima imenovanim da nadgledaju izvršenje kazne. Ti kazneni zakoni su najvećim dijelom napisani zajedno s distributivnim zakonima, i ponekad se nazivaju presudama. Jer, svi zakoni su općenito presude ili pravorijeci zakonodavca, pa je također i svaka pojedinačna presuda zakon za onoga čiji slučaj se presuđuje.

*Kako se za
božanski
pozitivni
zakon zna da
je zakon*

39. *Božanski pozitivni zakoni* (naime, svi prirodni zakoni su božanski, budući da su vječni i općeniti) jesu oni koje su, kao Božje zapovijedi (ali ne od pamtivijeka, i ne upućene ljudima uopće, već samo nekim narodima ili nekim osobama), takvima obznanili oni koje je Bog ovlastio da ih obznanе. No, kako se može prepoznati ovlast ljudi da obznanjuju što su ti pozitivni Božji zakoni? Bog može nadnaravnim putem narediti nekom čovjeku da donese zakone drugim ljudima. Međutim, budući da u bit zakona spada da onaj tko njime biva obavezan bude i uvjeren u autoritet onoga tko ga proglašava, a za što ne možemo prirodno spoznati da je od Boga, *kako, dakle, može netko, bez natprirodne objave, biti siguran u otkrovenje koje je primio objavljujući zakona?*¹³⁰ I *kako može biti obavezan na poslušnost?* Što se tiče prvog pitanja, kako netko može biti siguran u tuđe otkrovenje, bez posebnog otkrovenja njemu samome, to je očigledno nemoguće. Naime, premda se ljudi mogu navesti da vjeruju u takvo otkrovenje na temelju čudesa za koja vide da ih onaj izvodi ili pak iz osvjeđenja u izvanrednu svetost njegovog života, u izvanrednu mudrost ili pak u izvanrednu blaženost njegovih djela, što su sve znakovi izvanredne Božje naklonosti, to ipak nisu sigurni dokazi posebnog otkrovenja. Čudesa su zadivljujuća djela, ali ono što zadivljuje

jednog čovjeka, ne mora biti tako i za drugoga. Svetost može biti hinjena, a vidljiva blaženstva ovoga svijeta najčešće su Božja djela po prirodnim i običnim uzrocima. Zbog toga ni jedan čovjek ne može po prirodnom razumu znati nepogrešivo da je netko drugi doživio natprirodno otkrovenje Božje volje, već samo vjeru. Svatko samo tvrđu ili slabiju vjeru (kako se već znakovi o tome budu pokazivali većima ili manjima).

40. Što se pak tiče drugog pitanja, kako netko može biti obavezan da poštuje otkrovenje, to pitanje nije tako teško. Naime, ako obznanjeni zakon nije protivan prirodnom zakonu (koji je nedvojbeno Božji zakon), i čovjek se odluči da ga poštuje, on se obavezao svojim vlastitim činom. Kažem, obavezao se na njegovo poštivanje, ali ne i na vjerovanje u njega. Jer, ljudska vjera i unutrašnja razmišljanja nisu podložna zapovijedima, već samo Božjem djelovanju, običnom ili izvanrednom. Vjera u natprirodni zakon nije ispunjenje, već samo pristajanje uz njega, i ona nije dužnost koju ispunjavamo prema Bogu, već dar koji Bog podaruje onome kome želi. Tako isto ni nevjera nije kršenje bilo kojeg od tih zakona, već odbacivanje svih takvih zakona osim prirodnih. To što govorim postat će jasnije primjerima i svjedočanstvima o tome iz Svetog pisma. Ugovor koji je Bog sklopio s Abrahamom (natprirodnim načinom) bio je sljedeći (Postanak 17. 10): *A ovo je Savez moj s tobom i tvojim potomstvom poslije tebe*. Abrahamovo potomstvo nije doživjelo to otkrovenje niti je tada još postojalo, a ipak je ono stranka u ugovoru i time obavezano na poštivanje onoga što će im Abraham obznaniti kao Božji zakon. Oni su to mogli postati samo kroz poslušnost koju su dugovali svojim roditeljima, koji (ukoliko nisu bili podređeni ni jednoj drugoj zemaljskoj sili, kao što je slučaj s Abrahamom) imaju vrhovnu vlast nad svojom djecom i slugama. Nadalje, tamo gdje Bog kaže Abrahamu: *U tebi će svi narodi zemlje biti blagoslovljeni, jer znam da ćeš naložiti svojoj djeci i svome domu poslije tebe da se drže puta Gospodnjeg i motre na pravdu i pravorijek*, očigledno je da je poslušnost njegove obitelji, koja nije iskusila otkrovenje, počivala na prethodnom obavezivanju na poslušnost vrhovnom gospodaru. Na gori Sinaju samo se Mojsije uspeo do Boga; narodu je bilo zabranjeno pristupiti pod prijetnjom smrti, a ipak su bili obavezani poštivati sve ono što im je Mojsije obznanio pod Božjim zakonom. Na temelju čega, ako ne na osobnom podčinjavanju riječima poput ovih: *Govori nam i mi ćemo te slušati; ali nemoj da nam Bog govori, da ne umremo*. Iz tih dvaju mjesta dostatno je vidljivo da podanik

države koji nije napose imao izvjesno i sigurno otkrovenje o Božjoj volji, mora slušati zapovijedi države kao takvo otkrovenje. Jer, kad bi ljudi imali slobodu da za Božje zapovijedi uzimaju svoje vlastite snove i utvare, ili snove i utvare privatnih ljudi, jedva da bi se dva čovjeka složila o tome što su Božje zapovijedi, a ipak bi, iz poštovanja prema ovima, prezirali zapovijedi države. Stoga zaključujem da su svi podanici u svemu što nije protivno moralnom zakonu (to jest, zakonu prirode) obavezni poštovati kao božanski zakon ono što je obznanjeno kao takvo putem zakona države. To je očigledno razumu svakog čovjeka. Jer, štogod nije protivno prirodnom zakonu, može se učiniti zakonom u ime onih koji imaju vrhovnu vlast, i ne postoji nikakav razlog da ljudi postanu time manje obavezani, ako je izneseno u ime Boga. Uostalom, ne postoji ni jedno mjesto na svijetu gdje ljudi smiju potraživati druge Božje zapovijedi nego one koje je takvim obznanila država. Kršćanske države kažnjavaju one koji se odvrćaju od kršćanske religije, a sve druge države opet one koji postavljaju bilo koju religiju koju su zabranile. Jer, u svemu što država nije uredila, pravednost (koja je prirodni zakon, pa otuda i vječni Božji zakon) je to da svaki čovjek jednako uživa svoju slobodu.

*Daljnja
podjela
zakona*

41. Postoji također još jedna podjela zakona, ona na *temeljne* i *netemeljne*, ali ni kod jednog autora nisam uspio vidjeti što bi značio temeljni zakon. Bez obzira na to, moguće je s dobrim razlogom razlikovati zakon na taj način.

*Što je temeljni
zakon*

42. Naime, u svakoj državi temeljni zakon je ono bez čega, ako se oduzme, država zakazuje i na kraju propada, poput zgrade čiji se temelj uništi. Otuda je temeljni zakon ono čime su podanici obavezni podržavati svaku moć koja je dana vrhovnom vladaru, bio on monarh ili skupina s vrhovnom vlašću, a bez koje država ne može opstati, kao što je vlast nad ratom i mirom, pravosuđem, izborom službenika i nad svime što bude smatrao nužnim za javno dobro. Netemeljno je ono čije ukidanje ne povlači za sobom i raspad države, a takvi su zakoni koji se tiču sporova između podanika. Toliko o podjeli zakona.

*Razlika
između
zakona i
prava*

43. Čini mi se da se izrazi *lex civilis* i *jus civile*, to jest *građanski zakon* i *pravo*, čak i kod najuččenijih pisaca koriste naizmjenično za jednu te istu stvar, a to ipak ne bi smio biti slučaj. Jer, *pravo* je *sloboda*, naime ona sloboda koju daje građanski zakon, dočim je *građanski zakon obaveza* i on nam oduzima slobodu koji nam je dao prirodni zakon. Priroda je dala

pravo svakome da se osigura vlastitim snagama, i da napadne sumnjivog susjeda tako da ga preduhitri. No, građanski zakon oduzima tu slobodu u svim slučajevima gdje se može sigurno osloniti na zaštitu putem zakona. Utoliko se *lex* i *jus* razlikuju kao *obaveza* i *sloboda*.

44. Isto tako se *zakoni* i *povelje* uzimaju naizmjenično za iste stvari. No, *povlastice* su vladarske darovnice, a ne zakoni, one su upravo iznimke od zakona. Izričaj zakona glasi *jubeo, injungo, naređujem* i *nalažem*; dočim izričaj u povelji glasi: *dedi, concessi, dadob, darovab*. Međutim, ono što je nekome dano ili darovano, nije mu nametnuto putem zakona. Zakon se donosi da bi obavezao sve podanike jedne države, a sloboda ili povelja je samo za jednog čovjeka ili jedan dio naroda. Naime, reći da svi ljudi u jednoj državi imaju slobodu u bilo kojem slučaju, znači reći da u tom slučaju nije donesen nikakav zakon, ili je, ako je bio donesen, sada ukinut.

Razlika između zakona i povlastice

Poglavlje XXVII.

O prijestupima, isprikama i ublaženjima

1. GRIJEH nije samo prekoračenje zakona nego isto tako i svaki prezir prema zakonodavcu, jer takav prezir je kršenje svih njegovih zakona odjednom. Zato se grijeh može sastojati bilo u *činjenju* nekog djela, u izgovaranju riječi zabranjenih po zakonu, ili u *propuštanju* onoga što zakon nalaže, ali isto tako i u *intenciji* ili namjeri prekoračenja. Naime, namjera kršenja zakona je određeni stupanj prezira prema onome kome pripada nadziranje njegova izvršenja. Uživati samo u zamišljanju toga da smo u posjedu tuđih dobara, slugu ili žene, a bez ikakve namjere da mu ih oduzmemo silom ili prijevarom, to nije kršenje onog zakona koji nalaže: *Ne poželi tuđe*. Nije grijeh ni zadovoljstvo u zamišljanju ili snivanju nečije smrti ako se od njegova života očekuje samo šteta ili neugoda. Grijeh je odluka da se neki čin pretvori u izvršenje koje teži tuđoj smrti. Jer, nalaziti zadovoljstvo u uobražavanju onoga što bi se nekome svidjelo kad bi bilo stvarno, to je strast svojstvena naravi čovjeka i

Što je grijeh

svakoga drugog živog stvorenja. Kad bismo to smatrali grijehom, bilo bi isto kao smatrati grijehom i samo bivanje čovjekom. Razmišljanje o tome navelo me da smatram prestrogim i prema samima sebi i prema drugima one koji drže da su prva gibanja uma grijesi¹³¹ (premda zauzdana strahom od Boga). No, priznajem da je sigurnije grijesiti u tom smjeru, nego u drugom.

Što je
prijestup

2. PRIJESTUP je grijeh, koji se sastoji u činjenju (djelom ili riječju) nečega što zakon zabranjuje ili u nečinjenju nečega što zakon naređuje. Tako je svaki prijestup grijeh, ali nije svaki grijeh prijestup. Namjeravati ukrasti ili ubiti jest grijeh, premda se nikad ne pokazalo u riječima ili djelima, jer Bog koji vidi sve ljudske misli, može mu to staviti na teret. Međutim, sve dok se to ne pokaže u nečemu danom ili rečenom, po čemu bi neki ljudski sudac mogao dokazati postojanje namjere, ono ne nosi ime prijestupa. Tu su razliku Grci zabilježili pomoću riječi *ἀμαρτημα*, *ἔγκλημα* i *αἰτία*, od kojih ona prva, prevedena kao *grijeh*, označava svako odstupanje od zakona, dok druge dvije (prevedene kao *prijestup*), označavaju samo onaj grijeh za koji netko može optužiti nekog drugog. Međutim, kod namjera koje se nikad ne pokazuju putem nekoga izvanjskog čina, nema mjesta za ljudske parnice. Slično tome, i Latini riječju *peccatum*, to jest *grijeh*, označavaju svako odstupanje od zakona, dok pod riječju *crimen* (koju izvode iz *cerno*, što znači *zapažati*) misle samo one grijeha koje se može prikazati pred nekim sucem i koji, otuda, nisu puke namjere.

Gdje nema
građanskog
zakona, nema
ni prijestupa

3. Iz takvog odnosa grijeha naprama zakonu i prijestupa naprama građanskom zakonu može se zaključiti, prvo, tamo gdje prestaje zakon, prestaje i grijeh, no budući da je prirodni zakon vječan, to povreda ugovora, nezahvalnost, drskost i sva druga nedjela, suprotna moralnim vrlinama, nikada ne mogu prestati biti grijesi. Drugo, čim prestaje građanski zakon, prestaju i prijestupi; naime, budući da ne ostaje ni jedan drugi zakon osim prirodnog, nema mjesta za optužbe; ako je svatko svoj vlastiti sudac, optužuje ga samo njegova vlastita savjest, a očišćuje ga ispravnost njegovih vlastitih namjera; stoga, ako je njegova namjera ispravna, ni njegovo djelo nije grijeh; ako je pak drukčije, njegovo djelo je grijeh, ali ne i prijestup. Treće, kad prestane vrhovna vlast, prestaje i prijestup; naime, tamo gdje nema takve vlasti, ne može se dobiti niti zaštita od zakona, i zbog toga se svatko smije zaštititi svojom vlastitom snagom, jer ni za koga se pod institucijom vrhovne vlasti ne može pretpostaviti da je otuđio svoje pravo na očuvanje svog vlastitog tijela; jer

vrhovna vlast je upravo i bila uvedena za sigurnost tijela. Ovo se, međutim, ima razumjeti samo za one koji nisu sami pridonijeli uklanjanju vlasti koja ih je štitila, jer to je od samog početka bio prijestup.

4. Izvor svakog prijestupa je neki poremećaj u razumijevanju ili neka pogreška u zaključivanju ili pak neka iznenadna sila strasti. Poremećaj u razumijevanju je *nepoznavanje*, u zaključivanju pak *pogrešno mnijenje*. Nadalje, nepoznavanja ima tri vrste: nepoznavanje *zakona, vladara i kazne*. Nepoznavanje prirodnog zakona ne ispričava nikoga, jer za svakoga tko je dostigao upotrebu razuma pretpostavlja se da zna da ne treba činiti drugima ono što ne želi da se čini njemu samome. Otuda, kamo god da netko dođe, ako učini nešto suprotno zakonu, to je prijestup. Dode li netko ovamo iz Indije i nagovara ljude da prime novu vjeru ili ih podučava bilo čemu što vodi neposlušnosti prema zakonima ove zemlje, iako sam nije osobito uvjeren u istinitost onoga što podučava, on čini prijestup, i može biti pravično kažnjen za njega, i to ne samo zato što je njegovo učenje lažno, nego i zato što čini nešto što ne bi odobrio kod nekoga drugog; primjerice, da netko odavde nastoji promijeniti tamošnju religiju.¹³² Međutim, nepoznavanje građanskog zakona ispričava onoga tko se nalazi u stranoj zemlji sve dok mu zakon ne bude obznanjen, jer prije toga nijedan građanski zakon nije obavezujući.

Nepoznavanje prirodnog zakona ne ispričava nikoga

5. Slično tome, ako građanski zakon nečije zemlje nije obznanjen do te mjere da ga može poznavati, ako ga je volja, a niti radnje protiv prirodnog zakona, nepoznavanje je dobra isprika. U drugim slučajevima nepoznavanje građanskog zakona ne ispričava.

Nepoznavanje građanskog zakona ponekad ispričava

6. Nepoznavanje vrhovne vlasti u mjestu nečijeg uobičajenog prebivališta, ne ispričava takvog čovjeka, jer on treba uzeti na znanje vlast pod kojom je tamo zaštićen.

Nepoznavanje vrhovnog vladara ne ispričava

7. Nepoznavanje kazni tamo gdje je zakon obznanjen ne ispričava nikoga. Naime, kršitelj nekog zakona, koji ne bi bio zakon nego prazne riječi, kad ne bi bilo straha od kazne što slijedi, podliježe kazni iako ne zna što je ona. Jer, tko god da svojevolumno čini neko djelo, prihvaća i sve poznate posljedice djela. A kažnjavanje jest poznata posljedica kršenja zakona u svakoj državi. Ako je kazna već određena zakonom, on podliježe njoj; ako pak nije, onda podliježe proizvoljnoj kazni. Naime, razlog tome je da onaj tko vrši povredu bez ikakvoga drugog ograničenja osim svoje volje, treba podnositi kaznu također bez ikakvog drugog ograničenja osim volje onoga čiji zakon je time povrijeđen.

Nepoznavanje kazne ne ispričava

*Kazne
obznanjene
prije počinjenog
djela ispričavaju
od većih kazni
poslije djela*

8. Međutim, ako je neka kazna ili dodana prijestupu u samom zakonu ili se obično primjenjuje u sličnim slučajevima, onda je prijestupnik izuzet od veće kazne. Naime, ako kazna, koja je unaprijed poznata, nije tako velika da odvraća ljude od nedjela, ona samo poziva na nedjelo. Jer, kad ljudi usporede korist od svoje nepravde sa štetom od kazne, prema prirodnoj nužnosti odabiru ono što im se čini najboljim za njih. Stoga, ako budu kažnjeni više nego što je zakon prethodno odredio ili više nego što su drugi bili kažnjeni za isti prijestup, onda je zakon taj koji ih iskušava i obmanjuje.

*Ništa ne
može postati
prijestup po
zakonu
uvedenom
poslije
počinjenog
djela*

9. Ni jedan zakon, koji je donesen nakon počinjenog djela, ne može to nedjelo učiniti prijestupom. Jer, ako je djelo bilo suprotno prirodnom zakonu, zakon je bio prije djela. Pozitivni zakon se, opet, ne može uzeti na znanje prije nego što je donesen, te stoga ne može biti obavezujući. No, ako je zakon koji zabranjuje neko djelo donesen prije nego što je djelo počinjeno, ipak će počinitelj podlijetati kazni koja je određena kasnije, u slučaju da nikakva manja kazna nije obznanjena ranije, niti pismeno niti putem primjera, iz razloga navedenog neposredno prije.

*Pogrešna
načela prava i
pogrešni
uzroci
prijestupa*

10. Zbog poremećaja u rasuđivanju (to jest, zbog pogreške) ljudi su skloni kršenju zakona na tri načina. Prvo, uzimanjem krivih načela. Tako, primjerice, vidjevši da nepravdna djela dopušta sila i pobjednička moć upravo onih koji su ih počinili, u svim zemljama i u svim vremenima, da upravo moćnici krše zakone kao paučinu u svojim zemljama, dok se oni slabiji i neuspješni u pothvatima smatraju jedinim prijestupnicima, ljudi uzimaju na temelju tih spoznaja kao načela i osnove svoga rasuđivanja *da je pravda samo prazna riječ, da čovjeku pripada sve što može steći svojim vlastitim naporom i slučajem; da ono što se radi kod svih naroda ne može biti nepravdno; da su primjeri iz ranijih vremena dobri razlozi da se opet čini isto*, i još mnogo toga sličnog. Prihvati li se to, onda ni jedno djelo ne može po sebi biti prijestup, već tek mora biti učinjen takvim (ali ne po zakonu, nego) kroz uspjeh onih koji ga počinje, a isto djelo može biti kreposno ili grešno, već kako se posreći. Tako, ono što na primjer Marije učini prijestupom, Sulla će učiniti zaslužnim djelom, a Cezar će (pod istim zakonom) ponovo pretvoriti u prijestup, i sve tako uz neprestano narušavanje mira u državi.

*Lažni učitelji
krivo tumače
prirodni
zakon*

11. Drugo, učenjem lažnih učitelja, koji ili krivo tumače prirodni zakon, čineći ga protivnim građanskom zakonu, ili podučavaju kao zakone svoja vlastita učenja ili predaje koja se kose s dužnostima podanika.

12. Treće, putem pogrešnih zaključaka iz istinitih načela, što se obično dešava ljudima koji su brzi i nesmotreni u zaključivanju i odlučivanju o tome što da rade. Takvi su oni koji imaju i visoko mišljenje o svome vlastitom mišljenju i vjeruju da stvari te vrste ne zahtijevaju vremena ni proučavanja, već samo obično iskustvo i dobar prirodni umni dar, a baš time se nitko ne smatra loše opskrbljenim. Na znanje o pravom i krivom, koje nije ništa manje teško, nitko ne polaže pravo bez velikog i dugog proučavanja. Ni jedan od tih nedostataka u rasuđivanju ne može ispričati (iako neki od njih mogu ublažiti) prijestup kod nekoga tko samo svojata pravo na upravljanje svojim vlastitim poslovima, a mnogo manje kod nekoga tko poduzima neki javni zadatak. Jer oni svojataju razum dok zapravo na njegovu pomanjkanju žele zasnovati svoju ispriku.

Lažni zaključci učitelja iz istinitih načela

13. Od strasti najčešći uzrok prijestupa je, prvo, taština ili budalasto precjenjivanje vlastite vrijednosti, kao da je razlika u vrijednosti učinak njihova duha ili bogatstva ili krvi ili pak nekoga drugog prirodnog svojstva, neovisno o volji onih koji imaju vrhovnu vlast. Odatle proizlazi uvjerenje da se kazne, određene zakonom i proširene općenito na sve podanike, ne trebaju primjenjivati na njih istom strogošću s kojom se primjenjuju na siromašne, neugledne i proste ljude, obuhvaćene imenom *svjetina*.

Zbog njihovih strasti

14. Zbog toga se obično događa da se takvi koji sebe procjenjuju prema veličajnosti svoga bogatstva, osmjele na prijestupe nadajući se pošteđi od kazne kvarenjem javne pravde ili stjecanjem oprosta pomoću novca ili drugih nagrada.

Pretpostavka o bogatstvu

15. Ili da takvi koji imaju mnoštvo moćnih rođaka, te poznati ljudi koji su stekli ugled među mnoštvom, steknu hrabrost za kršenje zakona u nadi da će suzbiti moć onoga kome pripada da ih izvršava.

I prijateljima

16. I da takvi koji imaju veliko i lažno mišljenje o svojoj vlastitoj mudrosti preuzimaju na sebe da kude radnje i dovode u pitanje ovlast onih koji upravljaju, i da svojim javnim govorima narušavaju zakone tako da ništa ne bude prijestup osim onoga što zahtijevaju njihove vlastite nakane. Istim ljudima se također dešava da budu spremni i na prijestupe iz lukavosti i prevare svojih susjeda, jer misle da su njihove nakane previše tanahne da bi bile uočene. To su, velim, učinci njihove lažne pretpostavke o vlastitoj mudrosti. Jer, od onih koji su prvi pokretači u ometanju države (a to se nikada ne može odvijati bez građanskog rata),

Mudrost

samo mali broj živi dovoljno dugo da bi vidjeli svoj novi naum ostvarenim, tako da korist od njihovih prijestupa prelazi na kasnije naraštaje i one koji bi to najmanje željeli, što je pak dokaz da nisu bili toliko mudri koliko su mislili. A oni koji varaju nadajući se da ih se ne primjećuje, obično obmanjuju sami sebe (jer tama u kojoj vjeruju da su skriveni nije ništa drugo nego njihovo vlastito sljepilo), i nisu ništa mudriji od djece koja misle da će sakriti sve tako da sakriju svoje vlastite oči.

17. I općenito, svi tašti ljudi (osim ako nisu posve plašljivi) podložni su srdžbi, budući da su više od drugih spremni tumačiti uobičajenu slobodu ophođenja kao prezir. I malo je prijestupa koji nisu nastali iz srdžbe.

*Mržnja,
pohota,
častohleplje,
pokvarenost
uzroci
prijestupa*

18. Kakve prijestupe su u stanju proizvesti strasti poput mržnje, požude, častoljublja i pohlepe, toliko je očigledno svačijem iskustvu i shvaćanju da o njima ne treba reći ništa drugo osim da su te slabosti tako usko povezane s prirodom ljudi i svih drugih živih stvorenja da se njihovi učinci mogu spriječiti samo izvanrednim naporom razuma ili ustrajnom strogošću u njihovu kažnjavanju. Naime, u onome što mrze ljudi nalaze neprestano i neizbježno mučenje, pri čemu ili nečije strpljenje mora biti vječno ili se mora osloboditi uklanjanjem snage onoga što ga muči. Ono prvo je teško, a ovo drugo je ponekad nemoguće bez određenog kršenja zakona. Častohleplje i pohlepa su također strasti koje neprekidno naviru i pritišću, dok razum nije stalno prisutan da im se odupre. I zato, kad god se pojavi nada u nekažnjivost, slijede njihovi učinci. Što se tiče pohlepe, ono što joj manjka u trajanju, to ima u žestini, a to je dovoljno da nadjača shvaćanje svake male ili neizvjesne kazne.

*Strah je
ponekad
uzrok
prijestupa,
na primjer
kad
opasnost ne
postoji niti
je tjelesna*

19. Od svih strasti strah je ona koja najmanje navodi čovjeka na kršenje zakona. Štoviše (izuzimajući neke velikodušne naravi), to je jedino (tamo gdje se kroz kršenje zakona najavljuje probitak ili uživanje) što ih navodi da ih poštuju. No ipak, u mnogim slučajevima prijestupi mogu biti počinjeni iz straha.

20. Naime, ne opravdava svaki strah djelovanje koje izaziva, već samo strah od tjelesnih ozljeda, koji nazivamo *strahom za tijelo*, kojega se čovjek ne može osloboditi drugačije osim djelovanjem: Netko bude napadnut, strahuje od neposredne smrti, i ne vidi kako pobjeći odatle osim ranjavanjem onoga tko ga napada. Ako ga rani smrtno, to nije prijestup, jer ni za koga se pri uspostavljanju države ne pretpostavlja da odustaje od obrane svoga života ili udova tamo gdje mu zakon ne može

stići dovoljno pravovremeno u pomoć. No, prijestup je ubiti nekoga zato što iz njegovog djelovanja i njegovih prijetnji mogu zaključiti da će on ubiti mene čim bude mogao, iako imam vremena i sredstava tražiti zaštitu od vrhovne vlasti. Nadalje, netko trpi nemile riječi ili neke male uvrede (za što zakonodavci nisu naznačili nikakvu kaznu niti su smatrali dostojnim razumnog čovjeka da se osvrće na to) i strahuje da će, ako se ne osveti, doživjeti prezir i, dosljedno tome, postati otporan za slične uvrede od drugih; da bi to izbjegao, on krši zakon i zaštićuje se za budućnost prijetnjom vlastite privatne osvete. To je prijestup, jer povreda nije tjelesna, već umišljena, i (premda je odnedavno u ovom dijelu svijeta postala zamjetna putem običaja među mladim i taštim muškarcima) tako je slabašna da se galantan čovjek i onaj tko je siguran u svoju vlastitu hrabrost, ne može osvrutati na nju. Isto tako, netko se može bojati duhova ili zbog vlastitog praznovjerja ili zbog previše povjerenja u druge ljude koji mu pripovijedaju o čudnovatim snovima i viđenjima, i tako bude uvjeren da će mu oni nanijeti zlo zato što nešto čini ili ne čini, a što je suprotno zakonima, bilo činjeno ili nečinjeno, onda se to što bude učinjeno ili propušteno ne može opravdati strahom nego je prijestup. Naime (kao što sam pokazao prethodno u drugom poglavlju), snovi su po prirodi samo uobražaji zaostali pri spavanju nakon dojmova koje su naša osjetila prethodno primila u budnom stanju, i kad netko kojim slučajem postane nesiguran je li spavao, snovi izgledaju kao stvarna viđenja. Zbog toga, onaj tko naumi kršiti zakon na temelju svojih ili tuđih snova ili navodnog viđenja ili neke druge zamisli o moći nevidljivih duhova osim onih koje dopušta država, taj odbacuje prirodni zakon, a to je pouzdano prijestup, i povodi se za maštarijama iz svoje vlastite ili nečije tuđe glave za koje nikada ne može znati da li nešto znače ili ne znače, niti pak da li onaj tko priča svoje snove govori istinu ili laže. Kad bi svaki pojedinac imao dopuštenje da to čini (a morao po prirodnom zakonu, ako ga itko ima), ni jedan zakon ne bi mogao biti donesen trajno, i svaka bi se država raspala.

21. Iz tih različitih izvora prijestupa jasno se pokazuje da nisu svi prijestupi istog sastava (kao što su u staro vrijeme smatrali stoici).¹³³ Naime, ima mjesta ne samo za OPRAVDANJE, putem kojeg se za ono što se činilo prijestupom dokazuje da uopće nije nikakav prijestup, već također i za UBLAŽAVANJE, putem kojeg se prijestup, koji se činio velikim, umanjuje. Jer, premda svi prijestupi podjednako zaslužuju naziv nepravičnosti, kao što je i svako odstupanje od prave crte podjednako

*Prijestupi
nisu jednaki*

skretanje, što su stoici ispravno uvidjeli. Ali iz toga ne slijedi ništa više da su svi prijestupi jednako nepravedni nego da su sve krive crte jednako krive. Ne uviđajući to, stoici su držali jednako velikim prijestupom ubiti nedopušteno kokoš kao i ubiti vlastitog oca.

*Potpuna
ispriku*

22. Ono što u potpunosti ispričava neko djelo i oduzima mu narav prijestupa može biti samo ono što mu istovremeno oduzima obavezu po zakonu. Jer, jednom počinjeno djelo protiv zakona ne može biti ništa drugo nego prijestup, ako je onaj tko ga je počinio obavezan zakonu.

23. Pomanjkanje sredstava za upoznavanje zakona ispričava u potpunosti, jer zakon za koji netko nema nikakvih sredstava da se obavijesti o njemu, nije obavezujući. Međutim, pomanjkanje truda da se zakon istraži neće se smatrati nedostatkom sredstava niti će se za bilo koga, tko tvrdi da ima dovoljno razuma za upravljanje svojim vlastitim poslovima, pretpostaviti da mu manjka sredstava za poznavanje prirodnog zakona, jer ona se saznaju putem razuma na koji on polaže pravo. Samo djeca i luđaci imaju ispriku za povredu prirodnog zakona.

24. Tamo gdje netko dospije u ropstvo ili pod vlast neprijatelja (pod vlašću neprijatelja je onda kad su to njegova osoba i njegova sredstva za život), te ako sam nije kriv za to, tad prestaje i obaveza prema zakonu, jer taj mora ili slušati neprijatelja ili umrijeti. Sukladno tome, takva poslušnost nije prijestup, jer (kad zakaže zaštita zakona) nitko nije obavezan da se ne štiti najboljim sredstvima kojima može.

25. Ako netko pod prijetnjom neposredne smrti bude naveden da počini protuzakonito djelo, taj je potpuno ispričan, jer nijedan zakon ne može nikoga obavezati na odustajanje od svoje vlastite zaštite. Učinimo li takav zakon obavezujućim, tad će on rasuđivati ovako: *Ako to ne učinim, umrijet ću sada; ako učinim, umrijet ću kasnije. Zato, čineći to, dobivam na vremenu za život.* Otuda, priroda je ta koja ga nagovara na čin.

*Opravljanje
protiv tvorca*

26. Iz istih, upravo navedenih razloga ispričan je i onaj tko bude lišen hrane ili drugih stvari nužnih za život i tko se može održati samo nekim protuzakonitim činom, kao nasilnim otimanjem ili krađom hrane u vrijeme velike gladi, ako je nije mogao dobiti za novac ili iz milosrđa, ili pak posezanjem za tuđim mačem u obrani vlastitog života.

27. Nadalje, djela učinjena protiv zakona po ovlasti nekog drugog, ispričana su po toj istoj ovlasti protiv tvorca, jer nitko ne treba optuživati svoja vlastita djela u nekome drugom koji je samo njegovo sredstvo;

ali nisu ispričana protiv treće osobe koja je time oštećena, jer kod kršenja zakona i tvorac i izvršitelj su prijestupnici. Odatle proizlazi da kad pojedinac ili skupina s vrhovnom vlašću naredi nekome da učini nešto što je protivno nekom ranijem zakonu, izvršenje toga je posve opravdano; naime, on sam to ne može osuditi, jer on je tvorac, i ono što vrhovni vladar ne može zakonito osuditi, to ne može zakonito osuditi nitko drugi. Osim toga, kad vrhovni vladar naredi da se učini bilo što protiv ranijeg zakona, ta naredba je, što se tiče posebnog djela, ukidanje zakona.

28. Ako pojedinac ili skupina sa vrhovnom vlašću povuče bilo koje pravo koje je bitno za vrhovnu vlast, te zbog toga podanici steknu neku slobodu koja se kosi s vrhovnom vlašću, to jest, sa samom opstojnosti države, ako tada podanik odbije poslušnost u bilo kojoj stvari protivnoj darovanoj slobodi, to je svakako grijeh i protivno je dužnosti podanika. On treba znati što nije sukladno s vrhovnom vlašću, jer ona je uspostavljena njegovim vlastitim pristankom i za njegovu vlastitu obranu, kao i to da je ta sloboda, koja nije sukladna s time, bila darovana iz neznanje njezinih zlih posljedica. No, odbije li on ne samo poslušnost, već se također opire i javnom službeniku u njezinom provođenju, onda je to povreda zakona, jer može mu se suditi na temelju žalbe, bez ikakve prijetnje miru.

29. Stupnjevi prijestupa uzimaju se po različitim ljestvicama i mjere se, prvo, prema zloćudnosti izvora ili uzroka; drugo, prema zaraznosti primjera; treće, prema zlosretnosti učinka, i četvrto, prema stjecaju vremena, mjesta i osoba.

30. Ako isto protuzakonito djelo proizlazi iz pretpostavke počinitelja o moći, bogatstvu ili prijateljima koji će se suprotstaviti izvršiteljima zakona, onda je to veći prijestup nego ako proizlazi samo iz nade počinitelja da djelo neće biti otkriveno ili da će se on sam spasiti bijegom. Jer, pretpostavka o nekažnjivosti zbog moći jest korijen iz kojeg izrasta u svako vrijeme i pod svakim iskušenjem prezir prema svim zakonima, iako uviđanje opasnosti koja nekoga tjera na bijeg, čini ga poslušnim za budućnost, kao u potonjem slučaju. Prijestup za koji znamo da jest to, veći je nego prijestup proistekao iz krivog uvjeravanja da je dopušten. Onaj tko ga počini protiv svoje vlastite savjesti, pouzda se u svoju snagu ili neku drugu moć koja ga ohrabruje da ponovo počini to isto. Međutim, onaj tko to učini pogreškom, prilagođava se zakonu pošto mu se ukaže na grešku.

*Pretpostavka
o moći čini
prijestup
težim*

*Zli učitelji
olakšavaju*

31. Onaj čije greške proizlaze iz ovlasti od učitelja ili javno ovlaštenog tumača zakona, nije tako pogrešan kao onaj čije pogreške proizlaze iz ustrajnog pridržavanja svojih vlastitih načela i rasuđivanja. Jer ono što je podučavao netko tko podučava na temelju javne ovlasti, to podučava država i ima izgled zakona sve dok to nadgleda ista vlast. Svi prijestupi koji ne počivaju na nijekanju vrhovne vlasti niti su suprotni nekom očiglednom zakonu ili ovlaštenom učenju, potpuno su opravdani. Dočim onaj tko svoje djelovanje temelji na svojim privatnim procjenama, treba opstati ili pasti sukladno njihovoj ispravnosti ili pogrešnosti.

*Primjeri
nekažnjavanja
olakšavaju*

32. Ako je isto djelo bilo stalno kažnjavano kod drugih, to je veći prijestup nego kad za takvo djelo ima mnogo primjera nekažnjavanja. Ti primjeri daju puno nade u nekažnjivost koju daje sam vrhovni vladar. Onaj pak tko pothranjuje u nekome takvu nadu i pretpostavku o milosti, ohrabrujući ga na prijestup, taj ima vlastiti udio u tome prijestupu. Takav ne može opravdano teretiti prijestupnika za cjelinu nedjela.

*Predumišljanje
otežava*

33. Prijestup nastao iz neke nagle strasti nije tako velik kao onaj koji nastaje iz dugog promišljanja. Jer u prvom slučaju ima mjesta za ublažavanje u općoj nepostojanosti ljudske prirode. Međutim, onaj tko to radi s predumišljanjem, taj se koristio razborom i procijenio je zakon, kaznu i posljedice toga po ljudsko društvo. Ipak, čineći prijestup, sve je to prezreo i podredio svome vlastitom prohtjevu. Nikakva naglost strasti nije dovoljna za njegovo potpuno opravdanje: jer, razmak između trenutka kad je prvi put čuo za zakon i izvršenja djela, smatrat će se vremenom razmišljanja, budući da upravo razmišljanjem o zakonu treba trajno ispravljati nepravilnosti svojih strasti.

34. Tamo gdje se neki zakon čita i tumači javno i s predanošću pred cijelim narodom, djelo učinjeno protiv zakona veći je prijestup nego tamo gdje su ljudi ostavljeni bez takve poduke da ga istražuju uz teškoće, nesigurnost i prekidanje svojih poslova i gdje ih o tome obavještavaju privatni ljudi. Naime, u tome slučaju, dio krivice ublažen je na temelju opće ljudske slabosti, dok je u prvom slučaju na djelu očigledno zanemarivanje, koje nije lišeno određenog prezira prema vrhovnoj vlasti.

*Prešutno
odobravanje
od strane
vladara
ublažava
krivicu*

35. Djela koja zakon izričito zabranjuje, a zakonodavac ih prešutno odobrava nekim drugim očiglednim znacima svoje volje, u manjoj su mjeri prijestupi od djela koja osuđuju i zakon i zakonodavac. Naime, kako je volja zakonodavca zakon, u tom se slučaju javljaju dva proturječna zakona koja bi potpuno opravdavala kad bi ljudi bili obavezni

uzimati na znanje vladarevo odobravanje prema nekim drugim dokazima osim onima koji su izraženi njegovom naredbom. Međutim, kako kazne slijede ne samo za kršenje zakona, nego također i za njegovo poštivanje, sam vladar je djelomice uzrok prijestupa, i zbog toga ne može pravično pripisati cijeli prijestup samo prijestupniku. Na primjer: zakon zabranjuje dvoboje, kazna za to je smrtna. No, s druge strane, onaj tko odbije dvoboj, izložen je preziru i ruglu, bez lijeka, a ponekad ga i sam vladar ne smatra vrijednim bilo kakve dužnosti ili povlastice u ratu. Zato, ako taj prihvati dvoboj uvažavajući to što svi ljudi zakonito teže tome da steknu dobro mišljenje od onih koji nose vrhovnu vlast, nije razumno da bude strogo kažnjen, budući da se dio krivice može ublažiti prenošenjem na samog kažnjavatelja. To ne kažem zato što bih zagarovao slobodu na privatnu osvetu ili bilo koju vrstu neposlušnosti, već oprez upravljača da ne odobrava neizravno ništa što izravno zabranjuje. Primjer vladara u očima onih koji ga motre ima i imao je uvijek više utjecaja na upravljanje njihovim djelovanjem nego sami zakoni. I premda je naša dužnost da činimo ono što kažu vladari, a ne što sami čine, ipak dužnost neće nikada biti izvršena sve dok se Bog ne smili da čovjeku dade neko izvanrednu i natprirodnu milost da slijedi taj propis.

36. Nadalje, usporedimo li prijestupe po nesreći njihovih učinaka, onda je, prvo, isto djelo veći prijestup ako šteti mnogima nego malobrojnim. Zbog toga, ako neko djelo ne predstavlja povredu samo u sadašnjosti, već također (na primjer) i u budućnosti, ono je veći prijestup nego ako nanosi štetu samo u sadašnjosti; ono prvo djelo je plodonosan prijestup, umnogostručuje se u prekršaj mnogih, dok je ovo zadnje jalovo. Zastupati učenja, suprotna uspostavljenoj religiji neke države, veća je krivnja kod nekog ovlaštenog svećenika, nego kod privatne osobe, kao i živjeti svjetovno, neumjereno ili činiti bilo kakva bezvjerna djela. Slično tome, zastupati neko mišljenje ili činiti djelo koje vodi slabljenju vrhovne vlasti, veći je prijestup, ako ga čini neki tumač zakona nego bilo tko drugi. Također, i kod nekoga tko uživa ugled zbog mudrosti, čije savjete mnogi slijede ili oponašaju njihova djela, njegovo djelo protiv zakona je veći prijestup nego isto takvo djelo nekoga drugog. Jer, takvi ljudi ne vrše samo protuzakonito djelo, već uče tome kao zakonu i sve druge ljude. Općenito govoreći, svi prijestupi su još veći po sablazni koju izazivaju, to jest po tome što postaju kamen smutnje za one slabe koji ne gledaju toliko na put kojim hodaju koliko u svjetlo koje drugi ljudi nose ispred njih.

*Usporedba
prijestupa po
učincima*

*Laesa
majestas*

37. Činovi neprijateljstva prema trenutnom stanju države također su veći prijestupi nego ista djela učinjena prema privatnim osobama, jer šteta od toga proteže se na sve. Takva djela su odavanje vojne snage ili otkrivanje državnih tajni neprijatelju, također i svi napadi na predstavnika države, bio to monarh ili skupština. Također i svi pokušaji umanjivanja njihova ugleda riječju i djelom, bilo u danom trenutku ili ubuduće. Te prijestupe Latini su shvaćali kao *crimina laesae majestatis*, a sastoje se u namjeri ili činu suprotnom nekom temeljnom zakonu.

*Podmićivanje
i lažno
svjedočanstvo*

38. Slično tome, i oni prijestupi koji lišavaju sudske presude svakog učinka veći su prijestupi nego povrede zakona nanese prema jednoj ili nekolicini osoba. Tako je primanje novca radi izricanja krive presude ili lažnog svjedočanstva veći prijestup nego što je inače varanje nekoga za sličnu ili još veću svotu. Naime, krivdu ne trpi samo onaj tko potpada pod takvu presudu, nego su sve presude učinjene beskorisnima, a priliku dobivaju sila i privatne osvete.

Pronevjera

39. Krađa i pronevjera javne riznice ili prihoda veći je prijestup nego pljačka ili varanje privatnih osoba; jer opljačkati javno dobro znači opljačkati više ljudi odjednom.

*Krivotvorenje
ovlasti*

40. Isto tako, i iskorištavanje javne službe za iskrivljavanje i krivotvorenje javnih pečata ili javnog novca, veći je prijestup nego krivo predstavljanje neke privatne osobe ili pečata, jer se prijevara proteže na štetu mnogih.

*Usporedba
prijestupa
protiv
privatnih osoba*

41. Od djela protiv zakona nanesenih privatnim osobama, prijestup je utoliko veći tamo gdje je šteta, prema općem mišljenju ljudi, najosjetljivija. Zato,

42. Ubojstvo protivno zakonu veći je prijestup od bilo koje druge povrede uz očuvanje života.

43. Ubojstvo s mučenjem teže je od jednostavnog ubojstva.

44. Sakaćenje udova teže je nego lišavanje ljudi njihovih dobara.

45. Oduzimanje dobara uz prijetnje smrću ili ranjavanjem, teže je nego uz tajno lišavanje.

46. Uz tajno pak lišavanje gore je nego uz pristanak dobiven na prijevare.

47. Skrnavljenje čednosti silom teži je prijestup nego laskanjem.

48. I to kod udanih žena teže nego kod neudanih.

49. Sve se te stvari uobičajeno vrednuju tako, premda su neki ljudi na istu uvredu osjetljiviji nego drugi. No zakon ne uvažava posebnu, već opću sklonost ljudi.

50. Zbog toga, povreda koju ljudi trpe kroz vrijeđanje riječima ili stavovima, a one ne izazivaju nikakvu drugu štetu osim trenutne srdžbe onoga tko je napadnut, zanemarivana je u zakonima Grka i Rimljana i kod drugih starih i modernih država. Naime, polazili su od toga da istinski uzrok takve srdžbe ne leži u vrijeđanju (koje nema učinka kod ljudi svjesnih svojih vlastitih vrlina), već u sitničavosti onoga tko je time povrijeđen.

51. I prijestup protiv privatnih osoba znatno je otežan osobom, vremenom i mjestom. Naime, ubiti svoga roditelja veći je prijestup nego ubiti nekoga drugog: roditelj treba uživati čast vrhovnog vladara (iako je predao svoju moć građanskom zakonu), jer ona mu je izvorno pripadala od prirode. Opljačkati siromašnog čovjeka veći je prijestup nego pljačkati bogataša, jer za siromašnog takva je šteta osjetnija.

52. Prijestup izvršen u vremenu i na mjestu određenom za pobožnost, veći je nego prijestup učinjen na nekom drugom mjestu ili u drugom vremenu, jer proistječe iz većeg prezira prema zakonu.

53. Mogli bi se dodati i mnogi drugi slučajevi otežavanja ili olakšavanja prijestupa. No, već iz ovih koje sam naveo svakome je očigledno kako treba uzimati mjeru kod svakoga drugog zamislivog prijestupa.

54. Konačno, budući da skoro u svim prijestupima povreda ne nastaje samo za privatne osobe nego i za državu, isti se prijestup naziva javnim kad optužba dolazi u ime države, a privatnim kad se to događa u ime privatne osobe. Sukladno tome, i sporovi se nazivaju javnima, *judicia publica*, sporovi Krune, ili pak privatnim sporovima. Otud, ako je tužilac kod tužbe za ubojstvo privatna osoba, spor je privatn; ako je tužilac vladar, spor je javan.

Poglavlje XXVIII.

O kaznama i nagradama

*Odredba
kazne*

1. KAZNA je zlo naneseno po javnoj ovlasti onome tko je učinio ili propustio učiniti ono što je po istoj toj ovlasti presuđeno kao prekorachenje zakona, s ciljem da volja ljudi tako postane sklonija poslušnosti.

*Odakle se
izvodi pravo
kažnjavanja*

2. Prije nego što iz te odredbe izvedem bilo koji zaključak, mora se odgovoriti na jedno pitanje od velike važnosti, a to je: odakle dolazi pravo ili ovlast kažnjavanja u bilo kojem slučaju. Jer iz onoga što je ranije rečeno, nitko nije po ugovoru obavezan da se ne odupire nasilju, i dosljedno tome, ne možemo uzimati da je ikome drugome dano pravo da nasilno poseže za njegovom osobom. Kod stvaranja države svatko odstupa svoje osobno pravo da brani drugoga, ali ne i pravo da brani sebe. Isto tako, on obavezuje sebe da će pomagati onome tko ima vrhovnu vlast pri kažnjavanju drugih, ali ne i samoga sebe. No, pristati ugovorom na pomaganje vrhovnom vladaru u nanošenju povrede nekome drugom, ne znači dati mu pravo da kažnjava, osim ako onaj tko pristaje nema pravo da to sam čini. Odatle je vidljivo da pravo države (to jest onoga ili onih koji je predstavljaju) na kažnjavanje nije utemeljeno ni na kakvom dopuštenju niti daru podanika. No, prethodno sam pokazao da je prije uspostavljanja države svatko imao pravo na sve, kao i na činjenje svega što je smatrao nužnim za svoje vlastito održanje: na podčinjavanje, ranjavanje i ubijanje svakoga u tom cilju. A to je temelj prava na kažnjavanje koje vrši svaka država. Naime, podanici nisu predali to pravo vrhovnom vladaru, nego su ga, odstupajući svoja prava, samo osnažili u tome da on koristi svoja prava onako kako bude smatrao prikladnim za zaštitu svih njih. Stoga mu to pravo nije dano, već prepušteno, i to samo njemu, i to (izuzimajući granice koje mu postavlja prirodni zakon) onako cjelovito kao što to važi u uvjetima čiste prirode i rata svakoga protiv svojih susjeda.

*Privatne
povrede i
osvete bez
kažnjavanja*

3. Iz odredbe kazne zaključujem, prvo, da se privatne osvete ni povrede privatnih osoba ne mogu ispravno nazvati kaznom, jer ne proizlaze iz javne ovlasti.

4. Drugo, biti zapostavljen ili ne uživati javne prednosti nije kazna, jer time nikome nije nanescena nikakva nova šteta; netko takav ostavljen je time samo u onom stanju u kojem se nalazio ranije. *Niti uskrata prednosti*
5. Treće, zlo koje javna vlast nanese bez prethodne javne osude, ne može se nazvati kaznom, već samo činom neprijateljstva; naime, djelo za koje se netko kažnjava, treba najprije presuditi javna vlast kao protuzakonito djelo. *Niti bol nanescena bez javnog saslušanja*
6. Četvrto, zlo koje nanese bespravno prisvojena vlast ili suci bez ovlasti vrhovnog vladara, također nije kazna već čin neprijateljstva; vršitelj činova bespravno prisvojene vlasti nije osuđena osoba, pa otuda to nisu činovi po javnoj ovlasti. *Niti bol nanescena od prisvojene vlasti*
7. Peto, svo zlo koje se primijeni bez namjere ili mogućnosti da se privoli prijestupnika ili druge ljude (preko njegovog primjera) na poslušnost zakonu, nije kazna, već čin neprijateljstva; naime, bez takve svrhe nijedna nanescena povreda nije sadržana u tome nazivu. *Niti bol nanescena bez obzira prema budućem dobru*
8. Šesto, za neke radnje prirodno su vezane razne bolne posljedice, kao kad netko napada nekoga drugog te ubije ili rani samoga sebe ili kad se razboli čineći neku nedopuštenu radnju. Premda se za takvu povredu može reći, s obzirom na Boga koji je tvorca prirode, da je nanescena, pa je otuda božanska kazna, ona nije sadržana u imenu kazne s obzirom na ljude, jer nije nanescena po ljudskoj ovlasti. *Ako je prirodno zlo posljedica, nema kažnjavanja*
9. Sedmo, ako je povreda putem kazne manja od koristi ili zadovoljštine koja prirodno slijedi iz izvršenog prijestupa, ta povreda nije sadržana u odredbi kazne, i prije je nagrada ili iskupljenje nego kazna za prijestup. Jer, u prirodu kazne spada da ima za svrhu pridobivanje ljudi na poslušnost zakonu; ta svrha (ako je manja nego korist od prestupanja zakona) to ne polučuje, već stvara suprotan učinak. *Ako je nanescena povreda manja od koristi samog prijestupa, nema kažnjavanja*
10. Osmo, ako je neka kazna određena i propisana u samom zakonu, a nakon počinjenog prijestupa primijeni se veća kazna, taj višak nije kazna, već čin neprijateljstva. Naime, kako svrha kazne nije osveta, već zastrašivanje, a zastrašivanje nekom velikom nepoznatom kaznom poništava se proglašenjem manje kazne, to neočekivano pridodavanje nije dio kazne. No, tamo gdje nikakva kazna nije određena zakonom, sve ono što se primijeni zadobiva narav kazne. Onaj tko se sprema na kršenje zakona tamo gdje nikakva kazna nije određena, taj očekuje neodređenu, to jest, proizvoljnu kaznu. *Tamo gdje je kazna dodana zakonu, veća povreda nije kazna nego neprijateljstvo*

*Ako je povreda
nanesena za
djelo počinjeno
prije donošenja
zakona, nema
kaznjavanja*

11. Deveto, povreda nanescna zbog nekog djela počinjenog prije nego što je postojao zakon koji je to zabranjivao, nije kazna već čin neprijateljstva. Jer, prije donošenja zakona ne postoji nikakvo prekoračenje zakona. No, kazna pretpostavlja neko djelo koje je presuđeno kao prekoračenje zakona. Prema tome, povreda nanescna prije nego što je donesen zakon, nije kazna već čin neprijateljstva.

*Predstavnik
države je
nekažnjiv*

12. Deseto, povreda nanescna predstavniku države nije kazna već čin neprijateljstva. U prirodu kazne spada da se izvršava po javnoj ovlasti, a to je samo ovlast predstavnika države.

*Povreda
pobunjenim
podanicima vrši
se po ratnom
pravu, a ne
putem
kaznjavanja*

13. I naposljetku, povreda nanescna nekome tko je proglašen neprijateljem ne spada pod naziv kazne. Naime, budući da oni ili nikad nisu bili podanici zakona, pa otuda ne mogu ni prestupiti zakon, ili pak, ako su bili podanici, oni, proglašavajući da to više nisu, dosljedno niječu da ga mogu prestupiti, tako da sve povrede koje im se mogu nanijeti moraju biti uzete za čino ve neprijateljstva. Međutim, kod obznanjenog neprijateljstva, svako nanošenje zla je dopušteno. Odatle slijedi, ako neki podanik niječe ovlast predstavnika države djelom ili riječju, svojevoljno i slobodno, on može (kakva god kazna da je prethodno bila određena za izdaju) biti zakonito podvrgnut patnji po volji predstavnik države. Naime, niječući podaništvo, on niječe i kazne naredene zakonom, te prema tome pati kao neprijatelj države, to jest, sukladno volji njezinog predstavnika. Kazne koje su zapriječene samim zakonom, namijenjene su podanicima, a ne neprijateljima. Takvima postaju oni koji, nakon što su postali podanicima svojim vlastitim činom, sad osporavaju vrhovnu vlast smišljenom pobunom.

14. Prva i najopćenitija podjela kazni jest ona na *božanske* i *ljudske*. O onim prvima, imat ću prilike govoriti na prikladnijem mjestu poslije.

*Tjelesne
kazne*

15. *Ljudske* kazne su one koje se primjenjuju na ljudsku zapovijed; one su ili *tjelesne* ili *novčane* ili *lišavanje časti* ili *zatvor* ili *izgon* ili su miješane iz tih.

16. *Tjelesna kazna* je ona koja se primjenjuje izravno na tijelo, sukladno namjeri onoga tko je primjenjuje. U to spada šibanje, ranjavanje ili lišavanje tjelesnih užitaka koji su ranije dopušteno uživani.

Smrtne

17. Neke su od tih kazni *smrtne*, neke *manje* od *smrtnih*. Smrtna kazna je zadavanje smrti, i to jednostavno ili s mučenjem. Manje od smrti su šibanje, ranjavanje, okovi i bilo koje drugo tjelesno mučenje, koje po

svojoj naravi nije smrtonosno. Jer ako nakon nanošenja kazne uslijedi smrt, ali ne iz namjere počinitelja, kazna se ne smatra smrtnom, premda se povreda pokazuje smrtonosnim slučajem koji se nije mogao predvidjeti. U tom slučaju smrt nije nanescena, nego je samo ubrzana.

18. *Novčana kazna* nije samo ona koja se sastoji u oduzimanju neke svote novca, već također i zemlje ili bilo kojih drugih dobara koja se obično kupuju i prodaju za novac. U slučaju da zakon koji nalaže takvu kaznu bude donesen s namjerom ubiranja novca od onih koji ga budu prestupili, onda to zapravo nije kazna, već cijena povlastice i izuzeće od zakona; takva mjera ne zabranjuje počinjeno djelo apsolutno, već samo onima koji ne mogu platiti; to ne važi samo tamo gdje je u pitanju prirodni zakon ili dio vjere. U tom slučaju to nije izuzimanje od zakona, već njegovo prekoračenje. Na primjer tamo gdje neki zakon potražuje novčanu globu od onih koji uzalud spominju Božje ime, plaćanje globe nije cijena za ukidanje kletve, već kazna za kršenje neukidivog zakona. Slično tome, ako zakon nameće neku svotu novca za plaćanje onome tko je oštećen, to je samo zadovoljština za povredu koja mu je nanescena, i to poništava samo optužbu oštećene strane, ali ne i prijestup počinitelja.

19. *Lišavanje časti* je primjena štete obeščaćenja ili lišavanje nekog dobra koje je država učinila počasnim. Naime, neke su stvari počasne od prirode, poput podviga iz hrabrosti, velikodušnosti, snage, mudrosti i drugih sposobnosti tijela i uma; druge je država učinila počasnima, poput grbova, naslova i službi ili drugih pojedinačnih znakova vladareve naklonosti. Oni prvi (premda se mogu izjaloviti po prirodi ili slučajem), ne mogu se oduzeti po zakonu, te stoga njihovo gubljenje ne spada u kaznu. No, ove druge može oduzeti ista vlast koja ih je učinila počasnima, i to su u pravom smislu kazne; takvo je lišavanje osuđenika naslova, grbova i službi ili proglašavanje takvih neprikladnima za slične počasti ubuduće.

Lišavanje časti

20. *Utamničenje* je slučaj kažnjavanja kad javna vlast nekoga liši slobode, i to se može poduzeti radi dvaju različitih ciljeva. Jedan od njih je sigurno čuvanje optuženika, a druga je nanošenje muke onome tko je osuđen. Ono prvo nije kazna, jer nitko ne može biti kažnjen prije nego što bude pravno saslušan i proglašen krivim. Prema tome, svaka povreda koju je netko prisiljen trpjeti u okovima ili zatvoru, a koja je veća od onoga što je nužno za njegovo sigurno čuvanje prije nego što nje-

Utamničenje

gov slučaj bude saslušan, protivna je prirodnom zakonu. U onom drugom slučaju riječ je o kazni, jer to je zlo i jer ga nanosi javna vlast za nešto što je sama ta vlast procijenila kao prestupanje zakona. Pod izrazom utamničenje razumijevam svako ograničenje kretanja, uzrokovano nekom vanjskom zaprekom, to može biti ili zgrada, koja se općim imenom zove zatvor, ili otok, kao kad se kaže da je netko ograničen na njega, ili pak neko mjesto gdje su osuđenici prisiljeni na rad, kao što su u staro doba bili kamenolomi, a u naše doba galije, ili opet lanci ili bilo kakve slične zapreke.

21. *Egzil* (progonstvo) je kad netko zbog nekog prijestupa bude osuđen na napuštanje oblasti države ili nekog njezinog dijela, i na odsutnost bilo na unaprijed određeno vrijeme ili zauvijek. To ne izgleda kao kazna po sebi bez dodatnih okolnosti, već prije kao izbjegavanje ili javna naredba da se bijegom izbjegne kažnjavanje. Tako Ciceron kaže¹³⁴ da Rim nikada nije odredio neku takvu kaznu, već to naziva pribježištem ljudi u opasnosti. Jer, ako netko prognan ipak smije uživati svoja dobra i prihode od svojih imanja, puka promjena zraka nije kazna, niti doprinosi onoj koristi države zbog koje se sve kazne određuju (a to je oblikovanje ljudske volje za poštovanje zakona), već često šteti državi. Naime, prognanik postaje zakoniti neprijatelj države koja ga je prognala, budući da više nije njezin član. ako je posve lišen imanja i dobara, onda kazna ne leži u progonstvu, već se mora uračunati u novčane kazne.

*Kažnjavanje
nevinih
podanika
protivno je
prirodnom
zakonu*

22. Sve kazne nevinih podanika, bile velike ili male, suprotne su prirodnom zakonu, jer kazne se uvode samo za povrede zakona, te otuda ne može postojati kazna za nevine. Svaka takva kazna je, prvo, povreda prirodnog zakona koja svim ljudima zabranjuje da u svojim osvetama teže za bilo čime osim za nekim budućim dobrom; naime, kažnjavanjem nevinih država ne može steći nikakvo dobro. Drugo, to je povreda zakona koji zabranjuje nezahvalnost, jer budući da je svaka vrhovna vlast izvorno dana pristajanjem svakog od podanika, s ciljem da ih ona štiti, dok god budu poslušni, kažnjavanje nevinog je vraćanje dobrog zlim. I treće, to je povreda zakona koji nalaže pravičnost, to jest, jednaku raspodjelu pravde, a upravo se to ne poštuje u kažnjavanju nevinoga.

*Ali ne šteta
načinjena
nevinima u
ratu*

23. Međutim, nanošenje nekog zla nevinom čovjeku koji nije podanik države, ne predstavlja kršenje prirodnog zakona, ako je u korist države i ako nije povreda nekog prethodnog ugovora. Jer svi koji nisu podanici neke države, jesu ili neprijatelji ili to prestaju biti po nekom prethod-

nom ugovoru. Ipak, protiv neprijatelja za koje država ocijeni da su je sposobni ugroziti, dopušteno je voditi rat po izvornom prirodnom pravu. Pri tome sila mač ne prosuđuje niti pobjednik pravi razliku između vinovnog i nevinog, što se tiče prošlog vremena, niti uvažava ikoju drugu samilost osim one koja vodi dobrobiti njegova vlastitog naroda. To je razlog zašto se osveta također proteže na podanike koji svojom voljom poriču vlast uspostavljene države, i to ne samo na očeve, već i na treći i četvrti naraštaj ljudi koji još ni ne postoje i koji su, dosljedno tome, nevinu u djelima za koja bivaju kažnjeni, i to zato što se narav te povrede zakona sastoji u napuštanju podaništva. To predstavlja vraćanje u stanje rata koje se obično naziva pobunom, a oni koji krše zakon na taj način, ne trpe kao podanici, već kao neprijatelji. Jer *pobuna* je samo obnovljeni rat.

Niti ona načinjena proglašenim pobunjenicima

24. NAGRADA se dodjeljuje ili *darivanjem* ili *ugovorom*. Ako slijedi iz ugovora, onda se zove *plaća* ili *najammina*, a to je dobit za izvršenu ili obećanu uslugu. Ako slijedi iz darivanja, onda je to dobit proistekla iz *milosti* onih koji je daruju da bi ohrabрили ili osposobili ljude na činjenje usluga. Stoga, kad vladar neke države odredi plaću za bilo koju javnu službu, onaj koji je prima obavezan je po zakonu vršiti svoje službe. Inače, vezan je na uvažavanje i napor za plaću samo po časti. Jer, premda ljudi nemaju pravnog lijeka kad im se zapovjedi da napuste svoj privatni posao i da bez nagrade ili plaće služe javnom, oni su na to obavezni po prirodnom zakonu i na temelju uspostave države ipak samo onda kad se takva služba ne može obaviti drugačije. Naime, pretpostavlja se da vladar koristi sva njihova sredstva tako da i najobičniji vojnik smije tražiti plaću za svoju ratnu službu kao svoje dugovanje.

Nagrada je ili plaća ili dar

25. Koristi koje vladar daje nekom podaniku iz straha od moći ili sposobnosti kojima bi taj mogao nanijeti štetu državi, nisu zapravo nagrade. Naime, to nisu plaće, jer u tim slučajevima ne pretpostavlja se nikakav ugovor, a svatko je unaprijed obavezan da ne nanosi lošu uslugu državi. To također nisu ni milodari, jer su iznuđeni strahom koji ne bi trebao biti prisutan kod vrhovne vlasti. To su prije žrtveni prinosi koje vladar (promatran u svojoj prirodnoj osobi, a ne u osobi države) vrši radi umirenja nezadovoljstva onoga tko se smatra jačim od njega samoga. Oni ne potiču na poslušnost, već naprotiv, na nastavak i povećanje daljnjeg iznuđivanja.

Koristi pružene iz straha nisu nagrade

Plaće čvrste i povremene

26. Dok su neke plaće čvrste i proizlaze iz javne riznice, druge su povremene i proizlaze iz vršenja službe za koju je plaća određena. Ova druga je u nekim slučajevima štetna po državu kao u slučaju pravosuđa. Naime, tamo gdje zarada sudaca i službenika suda proizlazi iz količine sporova koje razmatraju, tamo nužno nastaju dvije nepogodnosti. Jedna je poticanje sporova, jer što je više sporova, to je veći dobitak; druga počiva na sukobu nadležnosti, budući da svaki sud privlači sebi što je moguće više sporova. No, u obavljenim uslugama nema tih nepogodnosti, jer u njima se zaposlenost nikako ne može povećati vlastitim naporom.

Ovoliko je dovoljno reći o naravi kazne i nagrade, koje su žioci i tetive što pokreću udove i zglobove države

27. Do sada sam izlagao narav čovjeka (onako kako su ga gordost i ostale strasti nagnale da se podčini vladavini) zajedno s velikom moći njegovoga vladara koga sam usporedio s *Levijatanom*, uzimajući tu usporedbu iz dvaju zadnjih stihova 41. glave Knjige o Jobu, gdje Bog, ustanovivši veliku silu *Levijatana*, naziva ovoga kraljem gordih: *Ništa slično*, veli on, *na zemlji ne postoji i niti je tko tako neustrašiv. I na najviše on s visoka gleda, kralj je svakome, i najponosnijem*. No, budući da je smrtni i podložan propadanju, kao što su sva druga zemaljska stvorenja, i budući da je ono čega bi se on (premda je na zemlji) trebao bojati u nebesima i čije bi zakone trebao slušati, u sljedećim poglavljima govorit ću o njegovim bolestima i uzrocima njegove smrtnosti, te koje prirodne zakone je dužan slušati.

Poglavlje XXIX.

O onome što slabi državu i vodi njezinu raspadu¹³⁵

Raspad država proizlazi iz njihove nesavršene uspostave

1. Iako ništa što čine smrtnici ne može biti besmrtno, ipak, kad bi ljudi koristili razum koji svojataju, njihove bi države možda bile sigurne od propadanja zbog nutarnjih bolesti. Po naravi svoje uspostave države su namijenjene da opstanu jednako dugo kao i čovječanstvo ili kao prirodni zakoni ili pak kao sama pravda koja im podaruje život. Otuda, kad budu dovedene do raspadanja, i to ne zbog sile izvana već zbog

unutrašnjeg nereda, krivica ne leži na ljudima kao *gradi*, već kao *graditeljima* i uređivačima država. Naime, kad se ljudi na kraju zamore od međusobnog trvenja i rušenja i zažele se svim srcem udružiti u jednu čvrstu i trajnu zgradu, ipak zbog nedostatka umijeća da stvaraju prikladne zakone da bi njima uredili svoje djelovanje, te zbog blagosti i strpljenja u podnošenju grubih i mučnih trenutaka svoje veličine u nastajanju, oni se bez pomoći nekog vrlo vrsnog graditelja mogu okupiti samo u neku suludu građevinu koja će se, izdržavši jedva njihovo vlastito doba, jamačno srušiti na glave njihovih potomaka.

2. Stoga ću među *slabosti* države ubrojiti na prvom mjestu one koje izrastaju iz nesavršene uspostave i koje sličie bolesti prirodnog tijela, a koje proizlaze iz urođenih manjkavosti.

3. Jedna od njih jest ta *da je onaj tko treba dobiti kraljevstvo ponekad zadovoljan i s manje moći nego što je nužno potrebno za mir i obranu države*. Otud, ako radi javne sigurnosti ponovo treba preuzeti obnašanje jednom ostavljene vlasti, događa se da to nalikuje nezakonitom činu, koji potom (kad dođe prilika) navede veliko mnoštvo na pobunu. Tako su isto tijela djece, rođene od bolesnih roditelja, sklona ili preranom umiranju ili čišćenju od loših svojstava, polučeni iz kvarnog začeca, izbijanjem žuči i krasta. Čak i kad kraljevi samima sebi odreknu takvu potrebnu moć, to se ne događa uvijek (već samo ponekad) iz neznanja o tome što je potrebno za preuzetu službu, već često u nadi da će je ponovo zadobiti kad im se ushtjedne. To nije mudro razmišljanje. Jer, one koji ih budu držali za njihova obećanja, te će protiv njih podržavati strane države koje će, radi dobra svojih vlastitih podanika, propustiti malo prilika da *oslabe* državu svojih susjeda. Tako je Thomasa Becketa, nadbiskupa od Canterburyja, papa podržao protiv Henryja II, budući da je Vilim Osvajač, kad je bio prihvaćen, ukinuo podložnost svećenstva nakon što je prisegnuo da neće narušiti slobodu crkve. Tako su i Francuzi podržali barone u njihovoj pobuni protiv kralja Ivana, nakon što je Vilim Rufus (da bi dobio njihovu potporu kod prenošenja nasljedstva sa svog starijeg brata na sebe) uvećao njihovu moć do takvog stupnja da ona više nije bila sukladna s vrhovnom vlasti.

*Manjak
apsolutne
vlasti*

4. To se ne dešava samo u monarhijama. Iako je geslo stare rimske države glasilo *Senat i rimski narod*, ni senat ni narod nisu zahtijevali potpunu vlast, što je najprije izazvalo pobune Tiberija Grakha, Gaja Grakha, Lucija Saturnina i drugih, a potom ratove između senata i naroda

pod Marijem i Sulom, te ponovo pod Pompejem i Cezarom, sve do potiskivanja demokracije i uspostave monarhije.

5. Atenski narod se obavezao na odricanje od jedne jedine radnje, a ta je bila da nitko, pod prijetnjom smrti, nije smio predložiti obnavljanje rata za otok Salaminu. Pa ipak, da Solon nije postigao da ga proglase ludim¹³⁶ i da nije svojim ponašanjem i izgledom luđaka upravo to predlagao okupljenom narodu u stihovima, Atenjani bi imali stalno spremnog neprijatelja pred samim vratima svoga grada. Na takve nezakonitosti i smicalice primorane su sve države koje makar imalo ograniče svoju moć.

*Privatni sud o
dobrom i
zlom*

6.¹³⁷ Na drugom mjestu vidim *bolesti* države koje nastaju iz otrova buntovničkih učenja, od kojih jedno glasi *da je svaki privatni čovjek sudac dobrog i zlog djelovanja*. To je istinito u uvjetima puke prirode gdje nema građanskih zakona, a također i pod građanskom vladavinom u slučajevima koji nisu određeni zakonom. Inače, očigledno je da je mjerilo dobrih i zlih radnji građanski zakon, a sudac u tome je zakonodavac koji je uvijek predstavnik države. No, prema onom lažnom učenju ljudi su skloni tome da sami raspravljaju i osporavaju zapovijedi države i da ih potom ili slušaju ili odbacuju, kako po svojoj privatnoj procjeni budu držali prikladnim. Time se država rastače i *slabi*.

*Pogrešna
savjest*

7. Drugo učenje, protivno građanskom društvu jest to *da je grijeh sve što netko učini protiv svoje savjesti*. Ono počiva na pretpostavci da je svatko sudac dobrog i zlog. Jer, nečija savjest i nečija prosudba jesu jedno te isto, i kao što sud može biti pogrešan, tako isto može biti i savjest. Stoga, premda netko tko nije podčinjen nikakvom građanskom zakonu griješi u svemu što čini protiv svoje savjesti, budući da slijedi samo pravilo svog razuma, tako ipak ne stoji s onim tko živi u državi, jer tu je zakon javna savjest po kojoj je već pristao da bude vođen. Inače, uz takvu raznolikost kakva postoji među privatnim savjestima, koje nisu ništa drugo do privatna mnijenja, država nužno mora propasti, a nitko ne sluša vrhovnu vlast više nego što se njemu čini dobrim.

*Svojatanje
nadahnuća*

8. Također se obično naučava *da se vjera i svetost ne postižu učenjem i razumom, već natprirodnim udahnjivanjem i ulijevanjem duba*. Prihvatimo li to, ne vidim zašto bi itko trebao davati razlog za svoju vjeru i zašto svaki kršćanin ne bi ujedno bio i prorok, i zašto bi itko trebao uzeti radije zakon svoje zemlje za pravilo svoga djelovanja nego svoje vlastito nadahnuće. Tako opet padamo u grešku da preuzimamo na sebe suđenje

o dobru i zlu, ili pak da za suce u tome postavljamo one pojedince koji tvrde da su natprirodno nadahnuti, sve do raspada svake građanske vladavine. Vjera dolazi kroz slušanje, a slušanje kroz događaje koji nas vode u nazočnost onih koji nam govore, a sve te događaje izvodi svemogućí Bog. Pa ipak, oni nisu natprirodni, već su samo nevidljivi zbog velikog broja događaja koji se steknu u svakom pojedinačnom učinku. Vjera i svetost doista nisu česti, no ipak nisu ni čudesa, već se prenose obrazovanjem, odgojem, popravljanjem i drugim prirodnim načinima na koji ih Bog izvodi prema svome izboru i u vrijeme koje smatra prikladnim. Ta tri mnijenja, pogubna za mir i vladavinu, proistječu u ovim krajevima iz jezika i pera neukih bogoslova, koji, spajajući riječi iz Svetoga pisma nesukladno razumu, čine sve što mogu kako bi uvjerali ljude da svetost i prirodni razum ne idu zajedno.

9. Četvrto mnijenje, protivno prirodi države, jest to *da onaj tko ima vrhovnu vlast potpada pod građanski zakon*.¹³⁸ Istina je da su svi vladari podložni prirodnom zakonu, jer takvi zakoni su božanski i ne može ih ukinuti ni jedan čovjek i ni jedna država. Ali on nije podložan zakonima koje donosi sam vrhovni vladar, to jest, sama država. Jer, biti podređen zakonu znači biti podređen državi, to jest, predstavniku vrhovne vlasti, to jest, samome sebi. A to nije podređenost, već sloboda od zakona. Budući da ta pogreška postavlja zakon iznad vladara, ona postavlja i suca iznad njega kao i silu da ga kazni, a to znači postaviti novog vrhovnog vladara, i opet, iz istog razloga, trećeg da kažnjava onoga drugog, i tako neprestance bez kraja, sve do pomutnje i raspada države.

Podčinjavanje vrhovne vlasti građanskim zakonima

10. Peto učenje koje vodi raspadu države jest *da svaki privatni čovjek ima takvo apsolutno vlasništvo nad svojim dobrima da isključuje pravo vrhovnog vladara*. Doista, svatko ima neko vlasništvo koje isključuje pravo svakoga drugog podanika, ali ga ima samo na temelju vrhovne vlasti bez čije zaštite bi svatko drugi imao jednako pravo na to isto. Isključi li se time također i pravo vrhovnog vladara, on ne može vršiti službu za koju je postavljen, a to je braniti ih i od stranog neprijatelja i od međusobnog nanošenja štete; dosljedno tome, država više ne postoji.

Pripisivanje apsolutnog vlasništva podanicima

11. Ako vlasništvo podanika ne isključuje pravo vrhovnog vladara na njihova dobra, onda još manje isključuje pravo na njihove pravosudne i izvršne službe u kojima predstavljaju samog vrhovnog vladara.

*Podjela
vrhovne vlasti*

12. Postoji šesto učenje, posve i izravno suprotno biti države, a to je *da se vrhovna vlast može podijeliti*. Naime, što znači podijeliti moć države nego rastočiti je, jer podijeljene sile međusobno se uništavaju. Što se pak tiče tih učenja, najčešće ih se opaža kod nekih od onih što se bave zakonom po pozivu i nastoje učiniti ljude ovisnim o svojim učenjima, a ne od zakonodavne vlasti.

*Oponašanje
susjednih
nacija*

13. Poput krivih učenja i primjer drugačije vladavine u nekoj susjednoj državi navodi ljude ponekad na promjenu postojećeg oblika. Tako je židovski narod bio ponukan da odbaci Boga i da pozove proroka Samuela za kralja prema običajima drugih naroda. Isto tako su manji grčki gradovi bili neprestano smućivani pobunama aristokratskih ili demokratskih stranaka; tako je u gotovo svim državama jedna strana htjela oponašati Lakedemonjane, druga opet Atenjane. Ne sumnjam da danas mnogi uživaju gledajući ove posljednje neprilike u Engleskoj, jer oponašaju Nizozemsku misleći da je za bogaćenje dovoljno samo promijeniti vladavinu, kao što su učinili oni. Jer, ustrojstvo same ljudske prirode podložno je želji za novotarijama, pa stoga, kad ih na to izazivaju susjedi koji su se upravo time obogatili, onda je nemoguće da ljudi ne pristanu uz one koji ih nagovaraju na promjenu i da ne prigrlje prve početke nereda (premda se grdno ražaloste zbog nastavljanja), poput toplokrvnih životinja koje se, kad dobiju svrbež, češu vlastitim noktima sve dok više ne mogu izdržati bol.

*Oponašanje
Grka i
Rimljana*

14. Što se tiče pobuna, napose u monarhijama, jedan od najčešćih uzroka tome jest čitanje knjiga o politici i povijesti starih Grka i Rimljana. Odatle mladi ljudi i svi koji nisu opskrbljeni protusredstvom čvrstog razuma, polučivši jak i zadivljujući dojam o velikim ratnim podvizima njihovih vojskovođa, dođu na dopadljive ideje i o svemu drugome što su ovi inače učinili, i ne misle da njihov napredak proizlazi iz međusobnog natjecanja pojedinaca, već iz vrlina samog narodnog oblika vladavine, i ne uvažavaju pri tome neprestane pobune i građanske ratove uzrokovane nesavršenstvom njihove politike. Iz čitanja takvih knjiga, velim, ljudi posežu za ubijanjem svojih kraljeva, jer grčki i latinski pisci u knjigama i govorima o politici prikazuju to dopuštenim i pohvalnim kod svakoga, pod pretpostavkom da taj nazove vladara tiraninom prije nego što ga ubije. Naime, oni ne kažu da je dopušten *regicid*, ubijanje kralja, već *tiranicid*, to jest ubijanje tirana. Iz tih knjiga oni koji žive pod monarhom stvaraju uvjerenje da podanici u narodnoj državi uživaju slobodu, a da su u monarhiji svi robovi. Kažem da takvo mišljenje stvara-

ju oni koji žive pod monarhijom, a ne oni koji žive pod narodnom vladavinom, jer ovi ne nalaze takvo gradivo. Ukratko, ne mogu zamisliti da je za monarhiju išta pogubnije nego dopuštenje da se takve knjige čitaju javno bez trenutne primjene ispravaka od strane mudrih učitelja, sposobnih da odstrane njihov otrov. Neću se ustezati da taj otrov usporedim s ugrizom bijesnog psa; to je bolest koju liječnici nazivaju *hidrofobijom* ili *strahom od vode*. Naime, kao što onaj ugrizeni pati od stalne žeđi, a ipak se užasava vode i u takvom je stanju kao da ga otrov pretvara u psa, tako je i kod monarhije: nakon što je jednom ugrizu ti pisci o demokraciji, koji neprestano reže na takvo stanje, ništa joj ne nedostaje toliko kao jak vladar; ako ga imaju, ipak ga se užasavaju, kao iz neke *tiranofobije* ili straha od čvrste vladavine.

15. Kao što je bilo učenjaka koji su mislili da u čovjeku postoje tri duše, tako ima i onih koji misle da u državi ima više od jedne duše (to jest, više vladara), te postavljaju neku *previšnju vlast** nasuprot *vrhovnoj*, *kanone* nasuprot *zakonima*, i *dubovnu vlast* nad *građanskom*, i djeluju na ljudske umove riječima i distinkcijama koje po sebi ne znače ništa, nego (svojom nejasnoćom) samo odaju da tu bludi varka nekoga drugog kraljevstva (nevidljivog, kao što neki misle), poput kraljevstva vila u tami. Međutim, budući da je očigledno da je građanska vlast i vlast države jedna te ista stvar te da previšnja vlast i moć donošenja kanona i dodjele odobrenja podrazumijevaju državu, odatle slijedi da tamo gdje je jedan vrhovni, a drugi previšnji vladar, gdje jedan donosi zakone, a drugi kanone, tu nužno moraju biti dvije države nad istim podanicima. To kraljevstvo je podijeljeno u sebi i ne može opstati. Jer, bez obzira na beznačajnu razliku između *svjetovnog* i *dubovnog*, to su ipak dva kraljevstva, a svaki podanik je podanik dvaju gospodara. Naime, kako vlast *Svetog Duha* potražuje pravo da proglašava grijeh, ona dosljedno tome potražuje i pravo da određuje i zakon (jer grijeh nije ništa drugo do prekoračenje zakona); nadalje, kako građanska vlast potražuje pravo da proglašava zakon, svaki podanik mora slušati dva gospodara, od kojih svaki hoće da se njegove zapovijedi uvažavaju kao zakon, što je nemoguće. Postoji li pak samo jedno kraljevstvo, tada ili ono *građansko*, tj. vlast države, mora biti podčinjeno *dubovnom*, i tada nema druge

* (Engl. *supremacy*): Hobbes koristi ovaj termin za pretenziju na premoć duhovničke, tj. crkvene vlasti nad svjetovnom (civilnom) vrhovnom vlašću, te stoga ovaj termin prevodim emfatičnije izrazom 'previšnja vlast' umjesto samo 'nadređenost'. (prev.)

vrhovne vlasti osim *dubovne*; ili pak ono *dubovno* mora biti podčinjeno *svjetovnom*, i tada ne postoji nikakva druga *previšnja vlast* osim *svjetovne*. Otuda, kad se te dvije vlasti suprotstave jedna drugoj, država može biti samo u velikoj opasnosti od građanskog rata ili raspada. Naime, budući da je građanska vlast vidljivija i da stoji pod jasnijim svjetlom prirodnog razuma, ona mora uvijek privući znatan dio naroda; a premda *dubovna* vlast stoji u mraku skolastičkih razlikovanja i teških riječi, ipak, kako je strah od tame i duhova veći od drugih strahova, njoj nikad ne manjka dovoljno velik dio naroda da ometa, a katkad i uništi državu. To je bolest koju nije neprikladno usporediti s epilepsijom ili padavicom (koju su Židovi smatrali vrstom opsjednutosti duhovima) u prirodnom tijelu. Jer, kao što u toj bolesti postoji neprirodan duh ili vjetar u glavi koji obuzima korijene živaca pokrećući ih nasilno, oduzima im kretanje koje im treba prirodno davati snaga duše u mozgu, i tako uzrokuje nasilne i nepravilne kretanje u udovima (zване trzanje), tako da onaj tko je time zahvaćen ponekad padne ili u vodu ili u vatru, poput nekoga tko je lišen osjetila. Isto tako i u političkom tijelu, kad vlast duhova pokreće udove države bilo prijetnjama kaznom ili nadom u nagrade¹³⁹ (što su njezini živci), drugačije nego što bi ih pokretala građanska vlast (duša države), i kad čudnovatim i teškim riječima guši njihovo razumijevanje, to mora razjediniti narod te ili skršiti državu pritiskom ili je gurnuti u oganj građanskog rata.

*Miješana
vladavina*

16. Ponekad također i u čisto građanskoj vladavini ima više od dvije duše države, kao kad moć ubiranja novca (hranidbena sposobnost države) počiva na općoj skupštini, moć vođenja i zapovijedanja (pokretačka sposobnost) na jednom čovjeku, dok moć donošenja zakona (što je razumska sposobnost) ovisi o prigodnom slaganju ne samo toga dvoga, već još jednoga trećeg.¹⁴⁰ To dovodi državu u pogibelj, i to ponekad zbog nedostatka sloge oko dobrih zakona, a najčešće zbog nedostatka hrane potrebne za život i kretanje. Jer, premda samo malobrojni zamjećuju da takva vladavina nije vladavina, već cijepanje države na tri stranke, i nazivaju to miješanom monarhijom, istina je ipak da to nije jedna nezavisna država, već tri nezavisne stranke; ne jedna predstavnička osoba, već tri. U kraljevstvu Božjem mogu biti tri nezavisne osobe bez razbijanja jedinstvenosti Boga koji vlada, ali tamo gdje vlada čovjek, podlozan različitim mnijenjima, ne može biti tako. Otud, ako je kralj nositelj osobe naroda, a opća skupština također nosi osobu naroda, i opet druga skupština nosi osobu dijela naroda, oni nisu jedna osoba i jedan vladar, nego tri osobe i tri vladara.

17. Ne znam s kojom bolesti u prirodnom ljudskom tijelu mogu točno usporediti tu nepravilnost države. No, vidio sam čovjeka kojemu je iz jedne strane izrastao drugi s vlastitom glavom, rukama, grudima i stomakom. Da mu je na drugoj strani izrastao još jedan, usporedba bi možda bila točna.

18. Do sada sam naveo one bolesti države koje su od najveće i najizražnije opasnosti. Postoje i druge koje nisu tako velike, ali svejedno nisu neprikladne za razmatranje. Najprije, teškoća ubiranja novca za nužnu upotrebu države, osobito za približavanja rata. Ta teškoća proizlazi iz uvjerenja da svaki podanik ima vlasništvo nad imanjima i dobrima koje isključuje pravo vladara da ih koristi. Otuda se dešava da vrhovna vlast, koja predviđa nužde i opasnosti države (jer otpor naroda ometa priljev novca u javnu riznicu), umjesto da se protegne i da preduhitri i spriječi takve pogibelji u začetku, ona se stegne koliko god može, i kad više ne može, prepire se zakonskim smicalicama s narodom da bi dobila makar i male svote; kad one ne budu dovoljne, takva vlast je na koncu spremna otvoriti silom putove za trenutnu opskrbu, ili propasti. Bude li često izložena takvim krajnostima, vlast mora na kraju ili privesti narod potrebnoj sklonosti ili će država propasti. Utoliko prikladnije možemo usporediti tu nesklonost naroda s groznicom: pri tome, mesnati udovi su ili ukrućeni ili zakočeni otrovnom tvari, a vene, koje se putem prirodnog protjecanja prazne u srce, ne opskrbljuju se krvlju iz arterija (kao što bi trebale); zbog toga najprije dolazi do hladnog grčenja i drhtanja udova; potom slijedi vreo i jak napor srca da ostvari prolaz krvi, i prije nego što to postigne, srce se zadovolji malim osvježanjem pomoću onoga što nakratko rashlađuje, sve dok (ako je priroda dovoljno jaka) na kraju ne probije ukrućenost začepljenih dijelova i ne rasprši otrov u znoj ili (ako je priroda preslaba) bolesnik ne umre.

*Nedostatak
novca*

19. Nadalje, u državama ponekad postoji bolest slična upali porebrice, a to je kad se državna riznica, izlijevajući se iz svog pravog toka, skuplja u prevelikom obilju kod jedne ili više privatnih osoba, putem monopola ili zakupa javnih prihoda. Tako krv kod upale porebrice, dospjevajući u opnu grudnog koša, stvara upalu, praćenu groznicom i bolnim probadanjima.

*Monopoli i
zloupotrebe
zakupa*

20. Isto tako je i opća omiljenost nekog moćnog podanika (ako država nema veoma dobro jamstvo njegove odanosti) opasna bolest, zato što laskanje i omiljenost nekoga častoljubivog odvraća narod (koga bi tre-

Miljenici

bala pokretati samo vlast vrhovnog vladara) od poslušnosti zakonu da bi slijedio nekoga o čijim vrlinama i namjerama nema nikakvo znanje. To je obično opasnije u narodnim vladavinama nego u monarhijama, zato što je vojska takve snage i množine da se lako može uvjeriti da je ona narod. To su bila sredstva kojima je Cezar, koga je narod postavio protiv senata, postao gospodarom i senata i naroda pošto je pridobio strasti svoje vojske. Takvo postupanje omiljenih i častohlepnih ljudi je prava pobuna, i može se usporediti s učincima čaranja.

*Pretjerana
veličina
gradova i
mnoštvo
korporacija*

21. Druga slabost države jest neumjerena veličina nekog grada, ako je on u stanju iz vlastitih izvora pokriti troškove velike vojske. Jednako tako i velik broj korporacija koje su, kao manje države u želucu veće, poput crvi u crijevima prirodnog čovjeka. Tome se može dodati sloboda onih koji svojataju političku mudrost da osporavaju apsolutnu vladavinu i koji su, premda ponikli najvećim dijelom iz taloga naroda, ohrabreni krivim učenjima da neprestano čeprkaju po temeljnim zakonima tako da muče državu jednako kao oni mali crvi koje liječnici nazivaju *ascarides*.

*Sloboda
osporavanja
vrhovne vlasti*

22. Tome možemo pridodati, nadalje, nezasitni tek, *βουλιμία*, za povećanjem oblasti, neizlječive *rane* koje se često zadobiju od neprijatelja, i *natekline* od nedovršenih osvajanja, koja su često teret i koja se gube s manje opasnosti nego što se zadržavaju. Također i *mlohavost* zbog lagode i *iscrpljenost* poradi raskalašenosti i suvišnih izdataka.

*Raspad
države*

23. Konačno, kad u ratu (izvan ili unutar zemlje) neprijatelji dobiju posljednju bitku, tako da (kad državne snage više ne drže bojno polje) za odane podanike više ne postoji nikakva zaštita, tad je država u RASPADU, i svatko je slobodan da štiti samoga sebe onako kako mu to nalaže vlastita procjena. Jer, vladar je opća duša koja državi daje život i kretanje; ako hlapi, ona ne vlada udovima više nego što bi kostur upravljao čovjekom, kad ga napusti duša, iako je besmrtna. Premda se, naime, pravo jednog vladara s vrhovnom vlašću ne može ukinuti činom nekog drugog, obaveza podanika se može ukinuti. Onaj kome treba zaštita, može je tražiti bilo gdje drugdje, i kad je nađe, obavezan je i sam štiti svoju novu zaštitu dok može (bez prijetvornog hinjenja da se podčinio iz straha). No, kad se jednom ukine vlast neke skupštine, njezino pravo propada konačno, zato što je uništena sama skupština, te dosljedno tome, ne postoji mogućnosti da se vrhovna vlast opet vrati u nju.

Poglavlje XXX.

O službi predstavnika vrhovne vlasti

1. SLUŽBA vrhovnog vladara (bio to monarh ili skupština) sastoji se u onom cilju zbog kojeg mu je povjerena vrhovna vlast, naime u pružanju *sigurnosti narodu*. Na to je obavezan prema prirodnom zakonu jednako kao i na polaganje računa o tome pred Bogom, tvorcem toga zakona, i samo pred njime. No, pod sigurnošću se ovdje ne misli na puko očuvanje, već također i na sve druge pogodnosti života koje svaki čovjek stječe za sebe dopuštenim radom, a bez pogibelji i povrede države.

*Osiguranje
dobrobiti
naroda*

2. Pod time se podrazumijeva da se to ne postiže brigom za pojedince, većom nego zaštita od nepravde, kad se spore, već općom brigom koja se sastoji u javnoj pouci i učenjima i primjerima, te u donošenju i provođenju dobrih zakona na koje pojedine osobe mogu uputiti svoje vlastite slučajeve.

*Poučavanjem
i zakonima*

3. Stoga, ako se oduzmu bitna prava vrhovne vlasti (određena prethodno u sedamnaestom poglavlju), država se time raspada i svatko se vraća u stanje i bijedu rata sa svima drugima (a to je najveće zlo koje se nekome može desiti za života). Služba vrhovnog vladara jest otuda da drži ta prava u cijelosti, i dosljedno tome, protivno je njegovoj dužnosti da ih prenese na nekoga drugog ili da odstupi bilo koje od njih. Jer, onaj tko odustaje od sredstava, taj bježi i od ciljeva. Od sredstava pak odustaje onaj tko, premda vrhovni vladar, priznaje da je sam podčinjen građanskim zakonima, i odustaje od najviše pravosudne vlasti ili od zavodjenja rata ili mira prema vlastitoj ovlasti ili od procjene državnih potreba, od ubiranja novca ili vojske kada i koliko prema vlastitoj savjesti smatra potrebnim, ili od postavljanja časnika i službenika i u ratu i u miru, ili od imenovanja učitelja i od procjene koja su učenja sukladna, a koja protivna obrani, miru i dobrobiti naroda. Drugo, protivno njegovoj dužnosti je da ostavi narod u neznanju ili neobaviještenog o osnovama i razlozima tih njegovih vječnih prava, jer narod tako postaje lako zavodljiv i potaknut da mu se suprotstavi onda kad država bude iziskivala korištenje i upotrebu naroda.

*Protiv
dužnosti
nekog
vrhovnog
vladara da se
odrekne bilo
kojeg bitnog
prava vrhovne
vlasti*

*I da se ne
brine za
poučavanje
naroda o
temeljima tih
prava*

4. Razloge tih prava treba radije poučavati marljivo i istinito, jer ona se ne mogu održavati građanskim zakonom ili prijeljivom zakonskog

kažnjavanja. Naime, građanski zakon koji bi zabranjivao pobunu (a to je svaki otpor prema bitnim pravima vrhovne vlasti), nije (kao građanski zakon) nikakva obaveza osim jedino po sili prirodnog zakona koji zabranjuje kršenje zadate riječi. Ne poznaju li ljudi tu vrstu prirodne obaveze, ne mogu poznavati ni pravo bilo kojeg zakona koji donese vrhovni vladar. Što se pak tiče kazne, doživljavaju je samo kao čin neprijateljstva, koji će, budu li se smatrali dovoljno snažnima, isto tako nastojati izbjeći nekim činom neprijateljstva.

Odgovor onima koji tvrde da ne postoje načela razuma za apsolutnu vrhovnu vlast

5. Neki tvrde, kao što sam čuo, da je pravda samo riječ bez supstancije, te da sve ono što netko može postići za sebe silom ili vještinom (ne samo u uvjetima rata već i u državi) pripada njemu, za što sam već pokazao da je krivo. Isto tako, ima i onih koji smatraju da ne postoje nikakvi razlozi ili načela razuma za održavanje bitnih prava koja vrhovnu vlast čine apsolutnom. Jer, kad bi postojali, već bi negdje bili pronađeni, a vidimo, također, da do sada nije postojala nijedna država gdje su ta prava bila priznata ili tražena. Pri tome oni obrazlažu tako loše kao da bi divlji narodi Amerike trebali poricati da postoje razlozi i načela prirode za građenje kuće koja će trajati dok traje i građa, jer nikada nisu vidjeli ni jednu tako dobro građenu. Vrijeme i rad proizvode svaki dan novo znanje. I kao što je umijeće dobrog građenja izveden iz načela razuma, viđenog kod radinih ljudi koji su dugo proučavali narav materijala i različite učinke oblika i razmjera, puno kasnije nakon što je ljudski rod (premda oskudno) počeo graditi; isto tako, dugo nakon što su ljudi počeli uspostavljati države, nesavršene i sklone raspadanju u neredu, razumska načela su se mogla iznaći marljivim razmišljanjem tako da svoje ustave učine vječnima (osim po izvanjskom nasilju). Takva su ova načela koja sam izložio u ovoj raspravi. To pak da li će ona doprijeti do pogleda onih koji imaju moć da ih iskoriste, hoće li ih zanemariti ili ne, to sada jako malo pogađa moj posebni interes. No, uzmimo čak da ta moja načela nisu načela razuma, ipak sam siguran da su ta načela ovlaštena po Svetom pismu, kao što ću pokazati kad budem govorio o carstvu Božjem (kojim upravlja Mojsije) nad Židovima, svojim izabranim narodom po ugovoru.

Prigovor o nesposobnosti svjetine

6. Oni kažu, nadalje, da premda su načela ispravna, obični ljudi nemaju takvu sposobnost da ih razumiju. Trebalo bi mi biti drago da bogati i moćni podanici nekog kraljevstva ili oni koji važe kao najučćeniji nisu manje sposobni od njih. Međutim, svatko zna da otpor prema ovoj vrsti učenja ne proizlazi toliko iz težine građe koliko iz interesa onih koje

treba podučiti. Moćnici teško probavljaju sve što neku vlast navodi da suzbija njihove prohtjeve; učenjaci opet sve što razotkriva njihove pogreške i slabi njihove ovlasti, dok je um običnih ljudi, ako nije zatrovan ovisnošću o moćnima ili iscrtan mnijenjima njegovih učenjaka, poput čistog papira, spremnog da primi sve što god javna vlast utisne u njega. Dospiju li cijele nacije dotle da *usvoje* sve one velike tajne kršćanske vjere koje su iznad razuma, i milijuni ljudi povjeruju da jedno te isto tijelo može istovremeno biti na bezbroj mjesta, što je protivno razumu, neće li onda drugi ljudi biti u stanju da svojim učenjima i propovijedima, zaštićenima po zakonu, učine da se prihvati ono što je tako sukladno razumu da nikome tko je lišen predrasuda ne treba ništa više da to nauči osim da ga čuje? Ja zato zaključujem da u podučavanju naroda bitnim pravima vrhovne vlasti (a to su prirodni i temeljni zakoni) nema nikakve teškoće sve dok vrhovni vladar drži vlast u cijelosti, osim onoga što proizlazi iz njegove vlastite pogreške ili iz pogreške onih kojima povjerava upravljanje državom, te je dosljedno tome njegova dužnost poučavati narod na taj način. I ne samo dužnost, već također korist i sigurnost od opasnosti od pobune koja ga može zadesiti kao prirodnu osobu.

7. Narod treba podučavati (da predemo na pojedinosti) da ne prigrlji ni jedan oblik vladavine koji vidi kod susjednih nacija više od svog vlastitog, niti da želi promjenu (kakvo god bogaćenje da vidi kod drugih nacija pod drugačijom vladavinom). Jer bogaćenje naroda kojim vlada aristokratska ili demokratska skupština, ne proizlazi iz aristokracije ili demokracije, već iz poslušnosti i sloge podanika, niti pak narod cvjeta pod monarhijom zato što jedan čovjek ima pravo vladanja nad njime, već zato što ga sluša. Otkáže li se poslušnost bilo kojoj vrsti države (te, dosljedno tome, i sloga podanika), ona ne samo da neće napredovati, nego će se raspasti u kratkom vremenu. A oni koji se spremaju samo reformirati državu putem neposlušnosti, vidjet će da je time samo uništavaju, poput budalastih Pelejevih kćeri iz priče: želeći obnoviti mladost svoga oronulog oca, one su ga, prema Medejinu savjetu, isjekle na komade i kuhale s čudnovatim travama, ali nisu napravile od njega novog čovjeka.¹⁴¹ Ta želja za promjenom je poput kršenja prve od Božjih zapovijedi, naime, tamo Bog kaže: *Non habebis Deos alienos, Nemoj imati drugih bogova uz mene, a na drugome mjestu, o kraljevima, da su oni bogovi.*¹⁴²

Poučavati narod da ne izaziva promjenu vladavine

8. Drugo, ljude treba učiti da se ne povode za divljenjem vrlinama bilo kojega drugog podanika, kako god da visoko stajao i kako god se jasno isticao u državi, ili bilo koje druge skupine (osim vrhovne skupštine),

Niti da pristaje uz miljenike

i da takvima ukazuju poslušnost i počast koja pripada samo vrhovnom vladaru, kojega oni predstavljaju na svojim pojedinačnim položajima; također, da od takvih primaju samo onaj utjecaj koji im pripada po vrhovnoj ovlasti. Naime, ne može se zamisliti da vladar voli svoj narod onako kako bi trebao, ako nije ljubomoran na njega, već trpi da ga miljenici naroda laskanjem zavedu od odanosti njemu, kao što je često zaveden, i to ne samo tajno već i otvoreno. U to spada proglašavanje vjenčanja s narodom *in facie ecclesiae* od strane svećenika i obznanjivanje na ulicama. To se da prikladno usporediti s kršenjem druge od Deset zapovijedi.

*Da ne
osporava
vrhovnu vlast*

9. Treće, i sukladno ovome, narod treba podučiti da je velika pogreška govoriti zlo o predstavniku vrhovne vlasti (bio to jedan čovjek ili skupina), te osporavati i dovoditi u pitanje njegovu moć, ili na bilo koji način rabiti njegovo ime bez poštovanja. Vladar bi time mogao pasti u prezir kod svoga naroda, a njegova poslušnost, u kojoj se sastoji sigurnost države, mogla bi oslabiti. Ovo učenje smjera na Treću zapovijed po sličnosti.

*Da odvoji
dane za
učenje
dužnosti*

10. Četvrto, budući da se narod ne može podučiti tome da zna kod koga je pohranjena vrhovna vlast, niti pak da to može zapamtiti, čak i kad nauči, ukoliko se ne odvoji od uobičajenog rada za određeno vrijeme u kojemu će slušati one koji su odabrani da ga podučavaju, potrebno je odrediti takvo vrijeme za okupljanje te (nakon što molitve i hvale budu dane Bogu, vladaru svih vladara) čuti svoje dužnosti, izgovorene naglas, kao i pozitivne zakone, koji se tiču svih njih općenito, pročitane i izložene, i tako držati u svijesti i samu ovlast koja ih čini zakonima. U tu svrhu Židovi su imali svaki sedmi dan, *sabbath*, dan u koji su zakoni bili čitani i tumačeni, a putem uzvišenosti toga dana usađivano im je u svijest da je njihov vrhovni vladar Bog koji se, stvorivši svijet u šest dana, odmorio sedmoga dana, i da se oni, odmarajući se na taj dan od svoga rada, spominju toga da je taj Bog njihov kralj koji ih je izbavio od ropskog i mučnog rada u Egiptu, i da im je podario izvjesno vrijeme da, nakon što se raduju Bogu, uživaju i u samima sebi dopuštenom okrepom. Otuda je prva ploča Zapovijedi cijela utrošena na postavljanje same biti vrhovne Božje vlasti, i to ne samo kao Boga, već također i kao kralja po ugovoru, osobito kralja Židova, i može dati svjetlo onima na koje je vrhovna vlast prenesena pristankom ljudi, da bi vidjeli kojem učenju trebaju podučavati svoje podanike.

11. Budući da prva poduka djece počiva na brizi njihovih roditelja, nužno je da im ona budu poslušna dok su na njihovoj skrbi, ali ne samo dotle, nego da također i poslije (kao što zahtijeva zahvalnost) priznaju korist od svoga odgoja vanjskim znakovima poštovanja. U tu svrhu treba ih podučavati da je otac svakog čovjeka izvorno bio i njegov vrhovni gospodar s vlašću nad životom i smrću, te da su očevi obitelji kod uspostavljanja države odustali od te vrhovne vlasti, ali da pri tome namjera nikad nije bila da oni izgube i poštovanje koje im se duguje zbog odgoja. Jer, odstupanje od toga prava nije nužno za uspostavljanje vrhovne vlasti, niti postoji ikoji razlog zašto bi netko želio imati djecu ili se brinuti za ishranu i poduku, ako kasnije ne bi od njih imao nikakve druge dobrobiti nego od bilo koga drugog. A to je u skladu s petom Zapovijedi.

Da se poštuju roditelji

12. Nadalje, svaki vrhovni vladar treba narediti poučavanje pravednosti, a ona (budući da se sastoji u tome da se nikome ne oduzima ono što mu pripada) znači isto što i osiguravati da se ljudi nauče tome da ne smiju silom ili prijevarom lišavati svoje susjede ničega što im pripada po vrhovnoj vlasti. Od onoga što spada u vlasništvo, svakome je najdragocjeniji njegov vlastiti život i udovi, a u sljedećem stupnju (kod većine ljudi) ono što se tiče bračne privrženosti, i potom bogatstva i sredstva za život. Otuda se narod mora učiti tome da se suzdržava od nasilnosti prema bilo čijoj osobi iz osvete, od povrede bračne časti, od nasilnog pljačkanja ili otimanja tuđih dobara prijevarom. U tu svrhu nužno je da mu se ukaže i na zle posljedice krive presude kvarenjem bilo sudača bilo svjedoka, pri čemu se ukida razlikovanje vlasništva, a pravda gubi svaki učinak. Sve to se predočava u šestoj, sedmoj, osmoj i devetoj Zapovijedi.

Da izbjegava vršenje povreda

13. Konačno, ljude treba učiti da nepravdu ne čine samo nepravedna djela, već također i namjere i nakane činjenja (makar bile slučajno spriječene); ona se sastoji podjednako u izopačenosti volje kao i nepravilnosti djelovanja. To je namjera desete Zapovijedi i ujedno vrhunac druge ploče, koja se cijela sastoji iz te jedne zapovijedi uzajamnog milosrđa: *Voli svoga bližnjeg kao što voliš sebe*, dok vrhunac prve ploče čini *ljubav prema Bogu* kojega su netom primili za svoga kralja.

I da sve to čini iskreno iz srca

14. Što se tiče sredstava i načina kojima ljudi mogu primiti takvu poduku, moramo istražiti na koji su se to način mnoga mnijenja, protivna spokoju čovječanstva, ipak uspjela ukorijeniti tako duboko u njima, premda počivaju na slabim i krivim načelima. Pri tome mislim

Korištenje sveučilišta

na ona sredstva koja sam poblize odredio u prethodnom poglavlju: naime, da ljudi ne prosuđuju što je zakonito, a što nezakonito na temelju samog zakona, već po svojoj vlastitoj savjesti, a to znači prema svojim privatnim prosudama; da podanici čine grijeh slušajući zapovijedi države, ako ih prethodno nisu sami ocijenili kao zakonite; da je njihovo vlasništvo nad bogatstvima takvo da isključuje vlast koju država ima nad time; da je podanicima dopušteno ubiti vladare koje zovu tiranima; da se vrhovna vlast može podijeliti, i drugo tome slično što se tim sredstvima utuvljuje narodu. Oni koje nužda ili pohlepa drži zaokupljene poslovima ili radom, kao i oni koje, s druge strane, površnost ili lijenost vode za čulnim užicima (a te dvije vrste ljudi zauzimaju najveći dio čovječanstva), odvraćeni su od dubokog razmišljanja koje zahtijeva učenje istine, i to ne samo u stvarima prirodne pravednosti, već također u svim drugim znanostima, oni primaju pojmove svoje dužnosti uglavnom od duhovnika s propovjedaonice, a dijelom od onih svojih susjeda ili obiteljskih poznanika koji imaju sposobnost da raspravljaju spremno i uvjerljivo, koji se čine mudrijima i učenijima u pitanjima zakona i savjesti nego oni sami. A duhovnici i drugi koji se prikazuju učenima, izvode svoje znanje iz sveučilišta i pravnih škola ili iz knjiga koje su objavili oni koji imaju ugled upravo na tim školama i sveučilištima. Otuda je očigledno da podučavanje naroda ovisi u potpunosti o ispravnoj poduci mladeži na sveučilištima. Zar nisu (možda će netko reći) sveučilišta Engleske već dovoljno učena da to čine ili si ti taj koji hoćeš podučiti sveučilišta? Teško pitanje. No ipak, na ono prvo se ne ustežem odgovoriti da su uglavnom sveučilišta podržavala papinsku vlast protiv vlasti države sve do posljednjih izdanaka Henryja Osmog, i da su učenja koja su toliki propovjednici podržavali protiv vrhovne vlasti kralja, kao i toliki odvjetnici i drugi koji su tamo stekli svoje obrazovanje, dovoljan razlog za to da, premda sveučilišta nisu tvorac tih krivih učenja, ipak nisu znali kako posijati ona istinita. Naime, uz tolika proturječna mišljenja, najizvjesnije je da ona sama nisu bila dovoljno podučena, i stoga uopće ne čudi, ako još uvijek zadržavaju okus one fine tekućine kojom su najprije bila škropljena protiv građanske vlasti. U pogledu drugog pitanja, nije ni prikladno niti nužno za mene reći bilo *da* bilo *ne*, jer svatko tko vidi što ja činim, može lako razabrati i ono što mislim.

15. Sigurnost naroda zahtijeva, nadalje, od onoga ili onih koji imaju vrhovnu vlast da pravda bude podjednako raspoređena prema svim slojevima. To jest, da bogati i moćni jednako kao siromašne i neugledne

osobe dobiju pravdu za doživljene povrede. Isto tako, da oni veliki ne mogu gajiti veću nadu u nekažnjivost, kad počine nasilje, nečasnost ili bilo koju drugu štetu onim nižima, nego što može bilo koji od ovih kad počini to isto nad nekim od onih njih. Naime, u tome se sastoji pravičnost, kojoj je, budući da je ona propis prirodnog zakona, vrhovni vladar podložan jednako kao i najniži iz njegovog naroda. Sva kršenja zakona su povreda protiv države, ali neka od njih su i protiv privatnih osoba. Ona koji se tiču samo države, mogu biti oprostena bez povrede pravičnosti. Naime, svatko može oprostiti ono što je učinjeno protiv njega, prema njegovom vlastitom nahodaženju. Međutim, prijestup protiv neke privatne osobe ne može biti oprosteno po pravičnosti bez pristanka onoga tko je pogođen ili bez razumne zadovoljštine.

16. Nejednakost podanika proizlazi iz činova vrhovne vlasti, a pred vrhovnim vladarom, to jest pred sudom pravde, i nema joj više mjesta nego nejednakosti među kraljevima i njihovim podanicima pred Kraljem nad kraljevima. Čast velikih osoba mjeri se prema njihovu dobroćinstvu i pomoći koju daju ljudima nižeg stupnja ili uopće bez ikakvog stupnja. Stoga nasilje, tlačjenje i povrede koje oni nanose nemaju nikakvu olakšavajuću, već naprotiv, otežavajuću okolnost u veličajnosti njihove osobe, jer njima je najmanje nužda da ih počine. Posljedice pristranosti prema velikima slijede na ovaj način: nekažnjivost izaziva drskost, bezobzirnost i mržnju, a mržnja težnju za rušenjem sve tlačiteljske i besramne veličine, pa makar i uz rušenje države.

17. U jednaku pravičnost spada i jednako nametanje poreza. Ta jednakost ne počiva na jednakosti bogatstava, već na jednakosti duga koji svatko duguje državi za svoju obranu. Nije dovoljno da netko radi za održanje svoga života, već da se isto tako bori (ako treba) za osiguranje svoga rada. Stoga ili moraju postupati onako kako su činili Židovi nakon povratka iz sužanjsstva, kad su, podižući iznova hram, jednom rukom gradili, a drugom držali mač, ili pak moraju unajmiti druge da se bore za njih. Naime, nameti koje vrhovni vladar stavi narodu nisu ništa drugo nego plaća onima koji drže javni mač radi obrane privatnih ljudi u vršenju njihovih mnogobrojnih zanimanja i poziva. Budući da je korist od toga za svakoga uživanje života, jednako dragog i siromahu i bogatašu, dug što ga siromah duguje braniocima svoga života isti je kao i dug što ga bogataš duguje za obranu svoga, osim što bogati, koji koriste službu siromašnih, mogu biti dužnici ne samo za svoju osobu, već i za druge ljude. Uzevši to u obzir, jednakost nameta sastoji se više

Jednak porez

u jednakosti potrošenog, nego u bogatstvima osoba koje ga troše. Jer, što bi bio razlog da onaj tko radi mnogo i troši malo, štedeći plodove svoga rada, bude više opterećen, nego onaj tko živeći besposleno, malo zarađuje i troši sve što stekne, budući da jedan nema više zaštite od države nego drugi? No, kad se nameti uvode za ono što ljudi troše, svatko plaća jednako za ono što koristi, a država nije prevarena rasipništvom privatnih ljudi.

*Javno
milosrđe*

18. Kad neki ljudi nekim neizbježnim slučajem postanu nesposobni održavati se svojim radom, ne trebaju biti prepušteni milosrđu privatnih ljudi, već osigurani zakonom države, onoliko koliko zahtijevaju nužnosti prirode. Jer, kao što je kod svakoga znak nemilosrđa zanemariti nemoćne, jednako tako je znak nemilosrđa kod vrhovnog vladara neke države izložiti nemoćne slučajnostima takva nesigurnog milosrđa.

*Sprečavanje
besposlice*

19. S onima jake tjelesne građe stvari stoje drugačije, njih treba prisiliti na rad. Da bi se izbjegao izgovor nenalaženja posla, treba uvesti takve zakone koji će poticati svake vrste umijeća poput moreplovstva, zemljoradnje, ribarstva i svih vrsta proizvodnje koje iziskuju rad. Mnogštvo siromašnih i snažnih ljudi, koje se još uvećava, treba presaditi u nedovoljno naseljene zemlje. Oni tamo ne trebaju istrijebiti ljude koje zateknu, nego ih stisnuti tješnje jedne uz druge, niti trebaju tumarati velikim predjelima zemlje da bi sakupili što nađu, već obrađivati svaki mali pedalj umijećem i radom da bi im pružio potporu u pravo doba. I kad cijeli svijet bude prenatrpan stanovništvom, posljednji lijek će biti rat, koji će svakome donijeti pobjedu ili smrt.

*Što su dobri
zakoni*

20. U brigu vrhovnog vladara spada donošenje dobrih zakona. Ali što je dobar zakon? Pod dobrim zakonom ne mislim pravedan zakon, jer nijedan zakon ne može biti nepravedan. Zakon donosi vrhovna vlast i sve što ta vlast učini, odobrio je i usvojio svaki pripadnik naroda; ono pak što je volja svih, to nitko ne može nazvati nepravednim. Sa zakonima države je kao sa pravilima kod igre: oko čega god se igrači slože, ne može biti nepravično ni za jednoga od njih. Dobar zakon je onaj koji je *potreban*, koji je za *dobrobit naroda* i posve *razgovijetan*.

*Oni koji su
nužni*

21. Naime, korist od zakona (koji su samo ovlaštena pravila) nije ta da spriječi ljude od voljnih radnji, nego da ih upravlja i drži u takvu kretanju tako da se međusobno ne povređuju svojim silovitim željama, žurbom i neodmjerenošću, kao što ni ograde uz putove nisu postavljene zato da zaustave putnike, nego da ih drže na njihovu putu. Zbog toga,

zakon koji nije nužan, koji dakle nema pravu svrhu zakona, nije dobar. Zakon se može smatrati dobrim kad je na korist vrhovnom vladaru, premda nije nužan narodu. Međutim, tome nije tako, jer dobro vrhovnog vladara i dobro naroda ne mogu se razdvojiti. Slab vladar je onaj koji ima slabe podanike, a slab narod je onaj čijem vladaru manjka moć da vlada njime po svojoj volji. Nenužni zakoni nisu dobri zakoni, već stupice za novac, suviše tamo gdje je priznato pravo vrhovne vlasti. Tamo pak gdje ono nije priznato, nedovoljni su za obranu naroda.

22. Razgovijetnost se ne sastoji toliko u riječima samog zakona, već u objavi razloga i pobuda zbog kojih je donesen. To je naime ono što nam pokazuje značenje zakonodavca, i ako je značenje zakonodavca poznato, zakon je razumljiviji s manje nego s više riječi. Sve su riječi podložne neodređenosti, a umnožavanje riječi u tijelu zakona je umnožavanje neodređenosti. Osim toga, kod previše revnosti kao da se podrazumijeva da se svatko tko može izmicati riječima, nalazi izvan domašaja zakona, a to je uzrok mnogih nepotrebnih parnica. Naime, kad osmotrim kako su kratki bili zakoni u staro doba i kako su postupno postajali sve duži, čini mi se da vidim natjecanje između pisaca i odvjetnika zakona, od kojih oni prvi gledaju kako da ograniče ove druge, a ovi drugi da izbjegnju takvo ograničenje, pri čemu su odvjetnici odnijeli pobjedu. Stoga, u službu zakonodavca (koji je u svim državama najviši predstavnik, bilo pojedinac bilo skupina) spada to da čini razgovijetnim razloge iz kojih je donesen neki zakon, a tijelo samog zakona da bude u što je moguće kraćim i prikladnijim i smislenijim izrazima.

Oni koji su razgovijetni

23. U službu vrhovnog vladara spada također i ispravna primjena kazni i nagrada. Budući da svrha kazne nije osveta ili izivljavanje srdžbe, već popravljane ili prijestupnika ili drugih kroz njegov primjer, najstrože kazne treba primjenjivati za prijestupe koji su od najveće opasnosti za javnost, kao što su oni nastali iz prezira prema ustanovljenoj vladavini, iz ogorčenja prema pravdi ili one koji izazivaju zaprepaštenje mnoštva i, ukoliko ostanu nekažnjeni, izgledaju dopušteni, kao kad ih počine sinovi, sluge ili ljubimci ljudi iz vlasti. Ogorčenje povlači ljude ne samo protiv počinitelja ili tvorca nepravde, nego protiv svake vlasti koja ih može zaštititi od nje, kao u slučaju Tarkvinija, koji je bio protjeran zbog drskog djela jednoga od njegovih sinova, te se raspala i sama monarhija. No, prijestupi iz nepostojanosti, kao oni što proizlaze iz velikog iskušenja, straha, nužde ili neznanja o tome je li djelo velik prijestup ili nije, često ima mjesta za blagost zakonodavca bez štete za

Kazne

državu. Tu blagost zahtijeva i prirodni zakon, kad je umjesna. Kažnjavanje vođa i učitelja nekih nemira, a ne sirotog zavedenog naroda, može koristiti državi svojim primjerom. Biti strog prema narodu, znači kažnjavati neznanje koje se velikim dijelom može pripisati vrhovnom vladaru čije greška je bila da narod nije bio bolje podučen.

Nagrade 24. Slično tome, u službu i dužnost vrhovnog vladara spada i to da primjenjuje nagrade tako da iz njih može nastati korist za državu, a u tome se sastoji njihova korist i svrha. To se postiže kad oni koje služe državi budu obeštećeni, uz što manji trošak zajedničke riznice, tako da i drugi budu potaknuti na služenje što vjernije budu mogli i da istražuju načine kako bi to mogli činiti još bolje. No, u kupovanju novcem ili drugim prednostima nekog omiljenog i častohlepnog podanika tako da bude miran i da se suzdržava od lošeg utjecanja na svijesti ljudi, nema ničega od biti nagrade (koja se ne određuje za lošu uslugu, već za učinjenu uslugu) niti je izraz zahvalnosti, već straha, i ne pridonosi općoj koristi nego šteti javnosti. To je natjecanje s častohlepljem, kao Heraklova borba s Hydrom, mnogoglavim čudovištem, kojemu za svaku odsječenu glavu izrastu tri nove. Slično tome, kad se nepokornost nekog miljenika naroda obuzdava nagradom, doći će (prema njegovu primjeru) mnogo novih koji će činiti istu opačinu nadajući se istoj koristi. Poput svih vrsta proizvoda, tako se i opakosti umnažaju jačinom potražnje. I premda se ponekad na taj način može odložiti građanski rat, opasnost ipak postaje sve veća, a javna propast sve jamačnijom. Stoga je protivno dužnosti vrhovnog vladara, kojemu je povjerena javna sigurnost, nagrađivati one koji teže veličajnosti tako da remete mir svoje zemlje; takvim se ljudima treba radije suprotstaviti u začetku, s manjom pogibelji, nego kasnije s mnogo većom.

Savjetnici 25. Drugi posao vrhovnog vladara jest izabrati dobrog savjetnika, mislim takvoga čiji će savjet uzeti kod vladanja državom. Naime, riječ savjet, *consilium*, iskrivljeno od *considium*, ima široko značenje i obuhvaća sve skupine ljudi koje sjede zajedno, ne samo radi raspravljanja o tome što treba činiti kasnije, već također radi prosuđivanja prošlih činjenica i sadašnjih zakona. Ja koristim taj izraz samo u prvom smislu, a u tom značenju ne postoji biranje savjeta u demokraciji i aristokraciji, jer osobe koje daju savjet već čine dio savjetovane osobe. Biranje savjetnika svojstveno je monarhiji, u kojoj vrhovni vladar, koji ne bira najsposobnije ljude svojoj vrsti, ne vrši svoju službu kako bi trebao. Najsposobniji službenici su oni koji imaju najmanje koristi od davanja loših

savjeta, a najviše znanja o onome što vodi miru i obrani države. Teško je doduše znati tko očekuje korist od javnih poremećaja, no, znak koji navodi na opravdanu sumnju jest ugađanje narodu u njegovim nerazumnim i neizlječivim pritužbama od strane onih čiji imetak nije dovoljan da rastereti njihove uobičajene troškove, a to može lako zamijetiti svatko čija briga jest da to zna. Još je teže znati tko posjeduje najveće znanje o javnim poslovima. Naime, znati tko poznaje pravila gotovo svih umijeća, i samo je velik stupanj znanja tog istog umijeća, jer samo onaj može biti siguran u istinitost pravila nekoga drugog tko je prvi podučen tome da ih razumije. Najbolji znak poznavanja svakog umijeća jest čest razgovor o tome i stalni dobri učinci. Dobar savjet ne dolazi po sreći niti po nasljedstvu, i zato nema više razloga za očekivanje dobrog savjeta od bogataša ili plemenitaša u državnim pitanjima nego u određivanju veličina neke utvrde, osim ako ne mislimo da u proučavanju politike nije potrebna (kao u proučavanju geometrije) nikakva metoda, već samo promatranje. No, tome nije tako, jer politika je teži studij. U ovim dijelovima Evrope uzima se kao pravo određenih osoba da imaju mjesto u najvišem savjetu države po nasljedstvu; to potječe još iz vremena osvajanja starih Germana, kad su mnogi neovisni vlastelini, udružujući se zajedno radi osvajanja drugih nacija, stupali u saveze samo uz uvjet takvih privilegija, kao znak buduće razlike između svojih potomaka i potomaka svojih podanika. Kako su te prednosti nesuglasne s vrhovnom vlasti, oni ih smiju naizgled zadržati samo po naklonosti vladara. Ako se pak i dalje otimaju za njih kao za svoja prava, morat će ih postupno napuštati i zadržati na kraju samo onoliko počasti koliko prirodno pristaje njihovim sposobnostima.

26. Kako god sposobni bili savjetnici u bilo kojoj stvari, korist od njihova savjeta bit će veća ako svaki ponaosob daje svoj savjet i prijedlog, nego ako ga daju u skupini ili putem govora, te ako su prethodno promislili o stvari, nego ako govore o njoj neposredno. Oboje važi zato što savjetnici imaju više vremena sagledati posljedice djelovanja i što su manje podložni tome da zavišću i suparništvom i drugim strastima, koje proizlaze iz razlika u mišljenju, budu zaneseni u proturječnosti.

27. Najbolji savjet u onome što se ne tiče drugih naroda, već samo ugođe i koristi koje podanici mogu uživati po zakonima koji gledaju samo prema unutra, uzima se od općih obavijesti i pritužbi naroda svake pokrajine, koji je najbolje upoznat sa svojim potrebama, i treba ih brižljivo uzeti na znanje, ako se njima ne zahtijeva ništa što bi ukida-

lo pravo vrhovne vlasti. Jer bez tih bitnih prava država uopće ne može opstati (kao što sam naprijed već više put rekao).

Zapovjednici 28. Ako glavni zapovjednik vojske nije obljubljen, neće biti omiljen niti će ga se bojati u vojsci kao što bi trebalo, i dosljedno tome, neće moći uspješno obnašati tu službu. Zbog toga on mora biti poduzetan, valjan, susretljiv, trpeljiv i nadaren, tako da zadobije povoljno mišljenje kako o svojoj spremi tako o ljubavi prema svojim vojnicima. To je omiljenost, i ona kod vojnika rađa želju i hrabrost da se preporuče njegovoj naklonosti, a također štiti i njegovu strogost u kažnjavanju buntovnih i nemarnih vojnika (ako je ono potrebno). Međutim (ako ne pripazi na vjernost vojskovođe), ta ljubav vojnika može biti opasna za vrhovnu vlast, osobito ako je ona u rukama skupine koja sama ne uživa omiljenost. Otuda, u sigurnost naroda spada oboje: da omiljeni vojskovođa bude i dobar vojskovođa i vjeran podanik kojemu vladar povjerava svoju vojsku.

29. Ako je pak i sam vladar omiljen, to jest, poštovan i voljen u narodu, iz omiljenosti nekog njegovog podanika ne slijedi uopće nikakva opasnost. Naime, vojnici općenito nisu nikad tako nepravični da bi se stavili na stranu zapovjednika, premda ga vole, a protiv svog vladara kod kojeg vole ne samo njegovu osobu već i njegovu stvar. Otuda su svi oni koji su ikada nasilno osporavali moć svog zakonitog vladara, prije nego što su mogli postaviti sebe na njegovo mjesto, imali su teškoća s izmišljanjem počasnih naslova da bi poštedjeli narod srama što ih prihvaća. Imati bilo koje priznato pravo na vrhovnu vlast toliko je popularno svojstvo da onome tko to ima, ne treba za pridobivanje srdaca svojih podanika ništa više nego pokazati kako je apsolutno sposoban vladati svojom vlastitom obitelji; što se tiče neprijatelja, dovoljno je samo da ukaže na rasulo njegove vojske. Jer, najveći i najradišnji dio ljudstva nikad do sada nije bio naročito zadovoljan sadašnjim stanjem.

30. Što se tiče dužnosti jednog vladara prema drugom, koje su obuhvaćene onim zakonom koji se obično naziva *zakonom među narodima*, na ovome mjestu o tome ne trebam reći ništa, jer zakon među narodima i prirodni zakon su jedno te isto. Svaki vrhovni vladar ima isto pravo u pružanju sigurnosti svome narodu koje svaki pojedinac može imati u brizi za svoju vlastitu sigurnost. Isti zakon koji ljudima bez građanske vladavine nalaže što da čine i što da izbjegavaju u odnosu jedan prema drugome, nalaže to isto i državama, to jest savjestima vladara i skupština s vrhovnom vlasti, budući da sud prirodne pravde postoji samo u

savjesti, gdje ne vlada čovjek već Bog. Njegovi su zakoni *prirodni* (obavezuju sve ljude) s obzirom na Boga kao tvorca prirode; s obzirom na istog Boga kao Kralja nad kraljevima, oni su *zakoni*. O kraljevstvu Boga kao Kralja nad kraljevima i kao Kralja jednog izabranog naroda, govorit ću u preostalom dijelu ove rasprave.

Poglavlje XXXI.

O kraljevstvu Božjem po prirodi

1. U onome što je do sada napisano, dostatno sam pokazao sljedeće: da je stanje čiste prirode, to jest, stanje apsolutne slobode poput slobode onih koji nisu ni vladari ni podanici, anarhija i stanje rata; nadalje, da su upute prema kojima se ljudi vode pri izbjegavanju toga stanja prirodni zakoni; da je država bez vrhovne vlasti samo riječ bez supstancije i da ne može opstati; da podanici duguju vladarima jednostavnu poslušnost u svemu onome u čemu njihova poslušnost nije protivna Božjim zakonima. Za cjelovito poznavanje građanske dužnosti nedostaje još samo znanje o tome što su ti, Božji zakoni. Naime, bez toga nitko neće moći znati je li bilo što od onoga što mu naređuje građanska vlast protivno Božjem zakonu ili nije, te tako ili s previše građanske poslušnosti vrijeđa veličanstvo Boga ili opet, zbog straha da će uvrijediti Boga, prekoračuje naredbe države. Radi izbjegavanja tih dviju hridi, nužno je znati što su božanski zakoni. Budući pak da znanje svih zakona počiva na znanju vrhovne vlasti, reći ću u onome što slijedi nešto o KRALJEVSTVU BOŽJEM.

*Vidokrug
sljedećih
poglavlja*

2. *Bog je kralj, neka kliče zemlja*, kaže pjesnik psalma (97. 1). I potom (Psalm 99. 1): *Jabve kraljuje, nek zadršću narodi; sjedi nad kerubinima, Zemlja neka se zatrese*. Htjeli ili ne htjeli, ljudi moraju uvijek biti podčinjeni božanskoj vlasti. Poričući Božje postojanje ili providenje, ljudi mogu otresti sa sebe svoj mir, ali ne i svoj jaram. No, nazivati kraljevstvom tu vlast, koja se ne proteže samo na ljude, već i na životinje, biljke i neživa tijela, samo je metaforička upotreba riječi. Naime,

*Podanici
kraljevstva
Božjeg*

zapravo se kaže da kraljuje samo onaj tko vlada podanicima riječju i obećanjem nagrade onima koji slušaju tu riječ, i prijetnjom kazne za one koji je ne slušaju. Stoga, podanici u Božjem kraljevstvu nisu neživa tijela niti nerazumska stvorenja, jer ona ne razumiju nikakve propise kao svoje; također ni ateisti niti oni koji ne vjeruju da Bog vodi bilo kakvu brigu o ljudskim djelima, jer oni ne priznaju ni jednu riječ kao njegovu niti imaju nade u njegove nagrade niti strahuju od njegovih prijetnji. Stoga su Božji podanici samo oni koji vjeruju da postoji Bog koji vlada svijetom, koji je dao propise i izložio nagrade i kazne ljudima; svi ostali se moraju razumjeti kao neprijatelji.

*Trostruka riječ
Božja,
razum,
objava,
proročanstvo*

3. Vladanje riječju zahtijeva da riječi budu učinjene očigledno poznatima, jer inače nisu zakoni. Naime, u bit zakona spada njihovo dostatno i jasno proglašenje, takvo da može otkloniti izgovor nepoznavanja; ono kod ljudskih zakona može biti samo jedne vrste, a to je proglašenje ili obznanjenje glasom čovjeka. No, Bog proglašava svoje zakona na tri načina: nalogima *prirodnog razuma*, *otkrovenjem* i *glasom onih ljudi* kojima putem čudesa osigurava povjerenje kod ostalih. Odatle proizlazi trostruka riječ Božja, *umna*, *osjetilna* i *proročka*, kojoj odgovara i trovršno čuvenje: *ispravan razbor*, *natprirodan osjet* i *vjera*. U pogledu natprirodnog osjeta, koji se sastoji u otkrovenju ili nadahnuću, tu nisu dani nikakvi opći zakoni, jer Bog na taj način govori samo posebnim osobama, i to različite stvari raznim.

*Dvostruko
kraljevstvo
Božje,
prirodno i
proročko*

4. Na temelju razlike između drugih dviju vrsta Božje riječi, *umne* i *proročke*, Bogu se može pripisati dvovršno kraljevstvo, *prirodno* i *proročko*: prirodno, tamo gdje on vlada nad onoliko ljudi koliko ih priznaje njegovo providenje po prirodnim nalogima ispravnog razuma, a proročko tamo gdje, izabравši za svoje podanike jedan poseban narod (Židove), vlada nad njima i samo nad njima, i to ne samo putem prirodnog razuma, već i putem pozitivnih zakona, koje im je dao kroz usta svojih svetih proroka. U ovome poglavlju namjeravam govoriti o prirodnom Božjem kraljevstvu.

*Božja
vrhovna vlast
izvedena iz
njegove
svemoći*

5. Prirodno pravo po kojem Bog kraljuje nad ljudima i kažnjava one koji krše njegove zakone ne smije se izvoditi iz Božjeg stvaranja ljudi, kao da bi on time zahtijevao od njih poslušnost zbog zahvalnosti za svoja dobročinstva, već iz njegove *neodoljive moći*. Prethodno sam pokazao na koji način vrhovno pravo nastaje iz ugovora. No, pokazati kako isto pravo može nastati od prirode, to zahtijeva jedino pokazivanje

slučaja u kojem ono nikad ne biva oduzeto. Budući su svi ljudi po prirodi imali pravo na sve, svaki čovjek je također imao pravo vladati nad svim ostalima. Ali budući da se to pravo nije moglo steći silom, pitanje sigurnosti svih pojedinaca postalo je da odstupe to pravo i da općim pristankom postave ljude (s vrhovnom ovlasti) da bi vladali nad njima i da bi ih branili. Da je pri tome postojao ijedan čovjek neodoljive moći, ne bi postojao ni jedan razlog zašto ne bi na temelju te moći vladao i branio kako sebe tako i sve ostale, shodno vlastitom nahođenju. Dakle, onima čija je moć neodoljiva, vlast nad svim ljudima pripada prirodno na temelju iznimnosti njihove moći; dosljedno tome, to je moć po kojoj kraljevstvo nad ljudima i pravo mučenja ljudi po vlastitoj volji prirodno pripada Bogu Svemogućem, i to ne kao Stvoritelju i Milosrdnom, već upravo kao Svemogućem. I premda je kažnjavanje vezano samo uz grijeh, jer pod tom riječju se podrazumijeva mučenje za grijeh, pravo kažnjavanja se ipak ne izvodi samo iz ljudskih grijeha, već iz Božje moći.

6. O pitanju: *zašto zli ljudi često uspijevaju, a dobri ljudi trpe nedaće*, puno su raspravljalo u starini, i istovjetno je s našim pitanjem, *po kojem to pravu Bog dijeli uspjeh i nedaće u ovom životu*, i toliko je teško da je uzdrmla vjeru u pogledu Božjeg providjenja ne samo kod običnog puka, već i filozofa, i štoviše, kod svetaca. *Kako je dobar*, veli David (Psalm 73. 1, 2, 3), *Bog čestitima, Bog onima koji su čista srca! A meni umalo noge ne posrnuše, zamalo koraci ne okliznuše, jer zločincima zavidjeh motreći sreću grešnika*. I kako ozbiljno raspravlja Job s Bogom zbog tolikih kazni koje trpi bez obzira na svoju ispravnost? U slučaju Joba to pitanje je odlučio sam Bog, i to ne iz dokaza izvedenih iz Jobovih grijeha, već iz svoje vlastite moći. Jer, dok su Jobovi prijatelji izvodili svoje dokaze iz kazne za njegove grijehe, a on se branio sviješću o svojoj nevinosti, sam Bog preuzima stvar te, opravdavajući kazne dokazima izvedenim iz svoje moći, poput ovoga (Job 38. 4): *Gdje si bio kad zemlju utemeljih?* i tome slično, dokazuje i Jobovu nevinost i opovrgava pogrešna učenja njegovih prijatelja. Sukladna ovome učenju je izreka našega Spasitelja o čovjeku slijepom od rođenja, ovim riječima: *Nije griješio ni ovaj čovjek niti njegov otac, već zato da se na njemu vide Božja djela*. I premda je rečeno *da je smrt ušla u svijet putem grijeha* (pod čime se misli da Adam nikad ne bi umro, da nije zgriješio, to jest, nikad ne bi trpio odvajanje duše od tijela), odatle ne slijedi da ga Bog ne bi mogao kazniti pravedno, iako nije griješio, isto kao što kažnjava druga živa stvorenja koja ne mogu griješiti.¹⁴³

Grieh nije razlog svih kažnjavanja

Božji zakoni

7. Nakon što smo govorili o pravu Božje vrhovne vlasti, utemeljenom samo u prirodi, kao sljedeće moramo razmotriti što su božanski zakoni ili nalozi prirodnog razuma, koji se tiču ili prirodnih dužnosti jednog čovjeka prema drugima ili počasti koju prirodno dugujemo božanskom vladaru. Prvi su isti oni zakoni o kojima sam već govorio u četrnaestom i petnaestom poglavlju ove rasprave: pravičnost, pravda, milosrđe, poniznost i druge moralne vrline. Preostaje dakle da razmotrimo koji su propisi naloženi ljudima samo po njihovu prirodnom razumu, bez druge riječi Božje, a koji se tiču počasti i štovanja Božjeg veličanstva.

Što su počast i štovanje Boga

8. Počast se sastoji u nutarnjoj misli i mišljenju o moći i dobroti nekog drugog; stoga, odavati počast Bogu znači misliti što uzvišenije o njegovoj moći i dobroti. Izvanjski znakovi toga mišljenja, koji se pokazuju u riječima, nazivaju se *štovanjem*, a to je dio onoga što su Latini podrazumijevali pod riječju *cultus*. Naime, *cultus* u pravom smislu i trajno označava rad koji netko ulaže u nešto s ciljem da time polučii korist. No, stvari od kojih izvlačimo korist ili pripadaju nama, pa nam i probitak koji donose slijedi iz rada uloženog u njih poput prirodnog učinka; ili nam ne pripadaju, pa odgovaraju na uloženi rad prema vlastitoj volji. U prvom značenju, rad uložen u zemlju naziva se *uzgojem*, a poduka djece *odgojem* njihovih umova. U drugom smislu, tamo gdje volje ljudi treba kovati prema našoj svrsi, ali ne silom nego pristajanjem, taj rad znači isto što i snubljenje, to jest, zadobivanje naklonosti dobrim uslugama, kao što su pohvale, priznavanje moći i bilo čega drugog što se sviđa onima od kojih očekujemo neku korist. I to je zapravo *štovanje*. U tom smislu *publicola* se shvaća kao štovatelj naroda, a *cultus Dei* kao štovanje Boga.

Znakovi počasti

9. Iz nutarnjeg poštovanja, koje se sastoji u mišljenju o moći i dobroti, nastaju tri strasti: *ljubav*, koja se odnosi na dobrotu, te *nada* i *strah*, koji se odnose na moć. Tri dijela vanjskog štovanja: *pohvala*, *veličanje* i *blagosiljanje*; predmet hvale je dobrota, predmet veličanja i blagosiljanja moć, a učinak toga je blaženstvo. Pohvala i veličanje se naznačuju i riječima i djelima; riječima onda kad kažemo da je netko dobar ili velik; djelima kad mu zahvaljujemo na njegovoj dobroti ili poštujemo njegovu vlast. Mišljenje o nečijoj sreći može se izraziti samo riječima.

Prirodno i proizvoljno štovanje

10. Postoje znakovi poštovanja (u izrazima i u djelima) koji su takvi po prirodi. Od izraza to je *dobar*, *pravedan*, *trpeljiv* i slični; među radnjama to su *molitve*, *zabvale* i *poslušnost*. Drugi su takvi po ustanovljenju ili

običajima ljudi, a negdje i nekad su počasni, dok su drugdje nečasni, ili pak posve ravnodušni, kao što se na različitim mjestima i u različito vrijeme različito koriste geste pozdravljanja, molitve, zahvaljivanja. Ono prvo je *prirodno*, ovo drugo *proizvoljno štovanje*.

11. Kod proizvoljnog štovanja postoje dvije razlike, jer ponekad je to *propisano*, ponekad opet *svojevoljno* štovanje. Propisano je ono štovanje koje zahtijeva onaj koga se štuje; slobodno je ono kakvo poštovatelj smatra prikladnim. Kad je propisano, onda to štovanje nisu riječi ili geste, već poslušnost. No, kad je slobodno, štovanje se sastoji u mišljenju promatrača. Naime, ako se riječi ili radnje, kojima namjeravamo iskazati počast, njima čine smiješnima ili uvredljivima, onda one nisu štovanje, jer nisu znakovi počasti. A nisu znakovi počasti, jer znak nije znak onome tko ga daje, već onome za koga je načinjen, to jest, za motrioca.

Naređeno i slobodno štovanje

12. Nadalje, postoji *javno* i *privatno* štovanje. Javno štovanje je ono koje vrši država kao jedna osoba. Privatno je ono koje vrši privatna osoba. Javno štovanje u pogledu cijele države je slobodno, no u pogledu pojedinaca, to nije slučaj. Privatno štovanje u tajnosti je slobodno, ali pred očima mnoštva ono nikad nije lišeno nekog ograničenja, bilo zbog zakona bilo zbog mnijenja ljudi, a to je protivno prirodi slobode.

Javno i privatno štovanje

13. Cilj štovanja među ljudima je moć. Naime, tamo gdje netko vidi da netko drugi uživa poštovanje drugih, on pretpostavlja da je taj moćan i utoliko je spremniji na poslušnost prema njemu, a to čini njegovu moć još većom. Ali Bog nema nikakvih ciljeva. Štovanje koje vršimo prema njemu proizlazi iz naše dužnosti, i upravlja se sukladno našoj sposobnosti prema onim pravilima počasti koja razum nalaže da slabiji čine prema moćnijima iz nade u korist, iz straha od štete ili iz zahvalnosti za dobra koja su već primili od njih.

Cilj štovanja

14. Da bismo znali kakvom štovanju Boga nas uči prirodno svjetlo razuma, počet ću s njegovim atributima. Pri tome je očigledno da mu, kao prvo, moramo prirеći *postojanje*; jer nitko ne može htjeti štovati ono što ne smatra postojećim na bilo koji način.

Atributi božanske počasti

15. Drugo, očigledno je da su oni filozofi, koji rekoše da je Bog svijet ili duša svijeta, govorili nedostojno o njemu i da su poricali njegovo postojanje. Jer, pod Bogom se podrazumijeva uzrok svijeta, a reći da je svijet Bog, znači reći da ne postoji nikakav uzrok svijeta, to jest, nikakav Bog.

16. Treće, reći da svijet nije stvoren nego vječan (budući da ono što je vječno nema uzroka), jest odreći da postoji Bog.

17. Četvrto, oni koji pripisuju Bogu (kao što misle) ugodu, oduzimaju mu time skrb za čovječanstvo, to jest, oduzimaju mu njegovu čast. Jer, time mu oduzimaju ljudsku ljubav i ljudski strah prema njemu, a upravo to je korijen časti.¹⁴⁴

18. Peto, u onim stvarima koje označavaju veličajnost i moć, reći da je on *konačan*, znači ne poštovati ga. Jer, ako mu prirekne moć manje nego što možemo, to nije znak volje za poštovanjem Boga, a pridjev konačan sadrži manje nego što možemo prireći; konačnome se lako može dodati više.

19. Otuda, prireći Bogu *obličje* također nije štovanje, jer svaki oblik je konačan.

20. Niti pak reći da poimamo, zamišljamo ili imamo *ideju* o njemu u svome umu; jer, sve što poimamo je konačno.

21. Niti prireći mu *dijelove* ili *cjelinu*, jer to su pridjevi samo konačnih stvari.

22. Nije bogoštovanje ni reći da se nalazi na ovom ili onom *mjestu*; što god se nalazi u prostoru, vezano je i konačno.

23. Niti da se *kreće* ili *miruje*, jer u oba mu se slučaja pripisuju prostor.

24. Niti da ima više bogova nego samo jedan; to pretpostavlja da su svi konačni, jer samo jedan može biti beskonačan.

25. Niti je štovanje Boga pripisati mu strasti (osim metaforički, i to ne u značenju strasti, već učinka); strasti su dio boli: *kajanje*, *gnjev*, *milost*; ili spadaju u nedostatak: *prohtjev*, *nada*, *želja*, ili u trpne sposobnosti. Jer, strast je moć ograničena nečim drugim.

26. Otuda, kad Bogu pripisujemo *volju*, onda se pod time ne podrazumijeva *razumski prohtjev*, kao kod ljudi, već kao moć kojom on proizvodi svaku stvar.

27. Jednako je i kad mu pripisujemo *vid* ili druge osjetilne radnje, a također i *znanje* i *poimanje*; to kod nas nije ništa drugo nego uzbuđivanje svijesti, izazvano izvanjskim stvarima koje pritišću organske dijelove ljudskog tijela. Takvo nešto ne postoji kod Boga, a budući da ovisi o prirodnim uzrocima, ne može mu se ni pripisati.

28. Onaj tko hoće pridjenuti Bogu samo ono što je dopušteno po prirodnom razumu, mora uzeti ili samo takve negativne pridjeve kao *beskonačan*, *vječan*, *nepojmljiv*, ili superlative kao *najviši*, *najveći* i slično; ili pak neodređene kao *dobar*, *pravedan*, *svet*, *stvoritelj*, i to u takvom značenju kao da ne namjerava obznaniti što on jest (jer to bi bilo opisati ga u granicama naše mašte), već koliko mu se divimo i koliko smo spremni na poslušnost. To je znak smjernosti i volje da ga poštujemo najviše što možemo. Naime, postoji samo jedno ime za označavanje našeg poimanja njegove naravi, a to je: JA JESAM, i samo jedno ime za njegov odnos prema nama, a to je *Bog*, u kojemu je sadržano Otac, Kralj, Gospod.

29. U pogledu radnji božanskog štovanja, najopćenitiji propis razuma jest to da oni budu znakovi naše namjere da poštujemo Boga, kao što su na prvom mjestu *molitve*. Naime, nije se mislilo za klesare, nakon što su napravili slike, da oni čine bogove od njih, već za narod koji im se *molio*.

Radnje kao znakovi božanske počasti

30. Drugo, *zahvale*, koje se razlikuju od molitava u božansku počast samo po tome što molitve prethode, a zahvale slijede nakon dobivene koristi; cilj jednih i drugih jest priznavanje Boga za tvorca svih probitaka, kako prošlih tako budućih.

31. Treće, *darovi*, to jest, *žrtve* i *prilozi* (ako su od najboljeg), jesu znakovi počasti, jer su zahvale.

32. Četvrto, *zaklinjati se samo Bogom*, to je po prirodi znak počasti, jer to je priznanje da jedino Bog poznaje naše srce, i da ničija dovrtljivost ili snaga ne može zaštititi nikoga protiv Božje odmazde nad krivokletstvom.

33. Govoriti s uvažavanjem o Bogu predstavlja dio razumskog štovanja, jer to dokazuje strah od njega, a strah je priznanje njegove moći. Odatle slijedi da se ime Božje ne smije rabiti lakomisleno i bez ikakve svrhe, jer to je jednako traćenju. Bez svrhe nije onda, ako se koristi pod zakletvom i po naredbi države da bi presude bile izvjesne, ili između država da se izbjegne rat. Odatle slijedi, nadalje, da je raspravljanje o Božjoj naravi protivno njegovoj časti. Pretpostavlja se, naime, da u prirodnom kraljevstvu Božjem ne postoji drugačiji način saznavanja bilo čega osim prirodnim razumom, to jest, iz načela prirodne znanosti. No, ta nas načela jednako tako ne mogu naučiti bilo što o Božjoj prirodi, kao što nas ne mogu poučiti o našoj vlastitoj prirodi niti o prirodi najmanjih živih

stvorenja. Otuda, kad neki raspravljaju o Božjim atributima iz načela prirodnog uma, oni ga samo lišavaju časti. Naime, u pridjevima koje pririćemo Bogu, mi ne uvažavamo značenje filozofske istine, već značenje pobožne namjere da mu ukažemo najveću počast za koju smo sposobni. Iz nedostatka takvog uvažavanja proizašli su čitavi svesci rasprava o Božjoj prirodi koje ne teže njemu u počast, već u počast našoj vlastitoj dovrtljivosti i učenosti, i nisu ništa drugo do nesmotrene i zaludne upotrebe njegova svetog imena.

34. Šesto, kod *molitava*, *zahvala*, *darova* i *žrtava* prirodni razum nalaže da svako pojedino od toga bude najbolja i najznačajnija od počasti u svojoj vrsti. Na primjer, da molitve i zahvale ne budu uobličene naprečac ni olakim riječima i iskazima, već lijepim i dobro skladanim, jer inače Bogu ne ukazujemo onoliko počasti koliko možemo. Stoga su pogani činili besmislice štujući slike kao bogove, ali je bilo razumno što su to činili u stihovima i glazbom, pjevanjem i glazbalima. Također, i prinošenje životinja na žrtvu i darovi koje su prilagali i druge radnje štovanja, ispunjene predanošću i sjećanjem na primljene koristi, sve to je bilo sukladno razumu, jer je slijedilo iz namjere da mu se ukaže počast.

35. Sedmo, razum ne nalaže samo da se Boga štuje u tajnosti, već također, i napose, u javnosti, pred očima ljudi, jer bez toga se gubi jamstvo da ga i drugi štuju (a to je kod počasti najpoželjnije).

36. Konačno, poslušnost prema njegovim zakonima (to jest, u ovom slučaju prema prirodnim zakonima), najviša je predanost od svih. Jer, kao što je poslušnost Bogu poželjnija od žrtve, tako isto je i olako uzimanje njegovih zapovijedi najveća od svih uvreda. To su zakoni božanskog štovanja koje prirodni razum nalaže privatnim ljudima.

*Javno štovanje
sastoji se u
jednoobraznosti*

37. No, kako je država samo jedna osoba, ona treba vršiti također samo jednu počast Bogu, i ona to čini onda kad nalaže da je privatni ljudi izvode javno. Javno bogoštovanje je ono čije je svojstvo da bude *jednoobrazno*, jer one radnje koje različiti ljudi izvode različito ne mogu se nazvati javnim bogoštovanjem. Stoga, tamo gdje su dopuštene mnoge vrste štovanja, koje proizlaze iz različitih vjera privatnih ljudi, tu se ne može reći da postoji ikakvo javno bogoštovanje niti da država uopće ima ikakvu vjeru.

38. Budući da riječi (dosljedno tome, i pridjevi Boga) imaju značenje po dogovoru i ljudskoj uspostavi, smatra se da oni izrazi imaju znače-

nje počasti koje ljudi namijene toj svrsi. I štogod se učini po volji pojedinaca, to je ondje gdje nema drugog zakona osim razuma učinjeno je po volji države, građanskog zakona. Budući pak da država nema volju i da stvara zakone samo po volji onoga ili onih koji imaju vrhovnu vlast, odatle slijedi da privatni ljudi trebaju uzeti i koristiti u svome javnom bogoštovanju one pridjeve koje odredi vrhovni vladar kao znakove počasti za štovanje Boga.

Svi Božji atributi počivaju na građanskim zakonima

39. No, budući da nisu sve radnje znakovi po ljudskoj uspostavi, nego su neke i prirodni znakovi poštovanja, a drugi znakovi vrijeđanja, ove zadnje (a to su one koje se ljudi srame izvoditi pred očima onih koje poštuju) ljudska vlast ne može učiniti dijelom bogoštovanja, niti se one prve (kao što je obzirno, skromno i ponizno držanje) mogu ikada odvojiti od toga. Kako postoji beskonačno mnoštvo radnji i gesta ravnodušne naravi, podanici moraju koristiti kao znakove počasti i dijelove bogoštovanja one koje država odredi za javnu i opću upotrebu. Ono što se kaže u Svetom pismu, naime: *Bolje je slušati Boga nego čovjeka*, tome u kraljevstvu Božjem pripada mjesto po ugovoru, ali ne po prirodi.

Ali ne i sve radnje

40. Nakon što sam ukratko govorio o prirodnom Božjem kraljevstvu i njegovim prirodnim zakonima, ovom ću poglavlju dodati kratko objašnjenje njegovih prirodnih kazni. Ne postoji ni jedna ljudska radnja u ovome životu koja ne bi bila početak dugog lanca posljedica tako da nijedno ljudsko providenje nije dovoljno visoko da omogući čovjeku sagledavanje njegova kraja. U tome lancu međusobno su povezani ugodni i neugodni događaji, i to tako da netko tko hoće učiniti bilo što za svoje zadovoljstvo, mora zapasti u trpljenje svih muka koje su povezane s time. A te muke su prirodne kazne za one radnje koje su počeci većeg zla nego dobrog. Tako se događa da neumjerenost bude prirodno kažnjena bolestima, brzopletost nezgodama, nepravda nasiljem od strane neprijatelja, gordost propašću, kukavičluk tlačenjem, nemarna vladavina kneževa pobunom, a pobuna klanjem. Naime, budući da kazne slijede kršenje zakona, prirodne kazne mora da prirodno slijede kršenje prirodnog zakona. Otud kazne slijede kao njihovi prirodni, a ne proizvoljni učinci.

Prirodne kazne

41. Toliko što se tiče ustrojstva, naravi i prava vrhovnih vladara, i što se tiče dužnosti podanika, izvedenih iz načela prirodnog razuma. Međutim, uzmem li u obzir koliko je različito to učenje od prakse najvećeg dijela svijeta, napose ovih zapadnih dijelova koji su naslijedili moral

Zaključak drugog dijela

učeci od Rima i Atene i kolika dubina moralne filozofije je potrebna kod onih koji drže upravljanje vrhovnom vlasti, dospio sam dotle da ovaj svoj rad smatram jednako beskorisnim kao i Platonovu državu. I on je dijelio mišljenja da je u državama nemoguće ukinuti nered i promjene vladavina kroz građanske ratove sve dok vladari ne budu filozofi. No, uzmem li, nadalje, u obzir da je znanost prirodne pravde jedina potrebna znanost za vladare i njihove glavne službenike, i da se ne trebaju opterećivati matematičkim znanostima (kao kod Platona) više nego time da dobrim zakonima potiču ljude da ih proučavaju, te da ni Platon niti ikoji drugi filozof do sada nije doveo u red ili dovoljno i vjerodostojno dokazao sve teoreme moralnog učenja, tako da ljudi uzmognu naučiti kako da vladaju i kako da slušaju, ipak ponovo dobivam nešto nade da će ovaj moj spis kad-tad možda dospjeti u ruke nekom vladaru koji će ga razmotriti sam (jer je kratak i, vjerujem, jasan),¹⁴⁵ bez pomoći pristranog ili zavidnog tumača, te da će, vršenjem cjelovite vrhovne vlasti i podupirući njegovo javno poučavanje okrenuti istinu spekulacije u korist prakse.

O KRŠĆANSKOJ DRŽAVI

Poglavlje XXXII.

O načelima kršćanske politike

1. Do sada sam prava vrhovne vlasti i dužnosti podanika izvodio jedino iz načela prirode što ih iskustvo smatra istinitim ili ih je slaganje (u pogledu upotrebe riječi) učinilo takvima, to jest, iz ljudske prirode kakva nam je poznata iz iskustva te iz općenito prihvaćenih određenja onih riječi koje su bitne za svako političko rasuđivanje. No, u onome što ću obrađivati kao sljedeće, a to su narav i prava KRŠĆANSKE DRŽAVE, gdje mnogo što ovisi o natprirodnoj objavi Božje volje, osnova moje rasprave ne može biti samo prirodna Božja riječ, već također i ona proročka.

Božja riječ poslana po prorocima glavno načelo kršćanske politike

2. Pri tome ipak nećemo odustati od naših osjeta i iskustva niti od našeg prirodnog razuma (koji je nedvojbeno riječ Božja). Jer to su darovi koje nam je Bog dao u ruke da njima raspoložemo sve do ponovnog dolaska našeg blagoslovljenog Spasitelja, i stoga se ne smiju umotavati u neku implicitnu vjeru već koristiti radi potrage za pravdom, mirom i istinskom religijom. Premda je u Božjoj riječi mnogo toga iznad razuma, to jest onoga što se prirodnim razumom ne može ni dokazati ni opovrgnuti, ništa mu ipak nije suprotno. Ako pak tako izgleda, greška je ili u našem nespretnom tumačenju ili u pogrešnom rasuđivanju.

Ne odustati od prirodnog razuma

3. Otuda, kad god je nešto od napisanog o tome preteško za ispitivanje, obavezni smo vezivati razumijevanje za riječi, a ne raditi tako da uz

pomoć logike cijedimo neku filozofsku istinu iz misterija koje nisu ni pojmljive niti podliježu ikakvom pravilu prirodne znanosti. Jer, s tajnama naše religije isto je kao sa blagotvornim pilulama za bolesne: ako se progutaju cijele, imaju moć liječenja, no ako se žvaču, najvećim dijelom se izbacuju bez učinka.

*Što znači
zarobiti
razumijevanje*

4. Pod zarobljavanjem razumijevanja ne mislim na podčinjavanje naše intelektualne sposobnosti nečijem tuđem mišljenju, već na podčinjavanje naše volje za poslušnošću tamo gdje je poslušnost nužna. Mi možemo mijenjati osjet, pamćenje, razumijevanje, razum i mišljenje, uvijek i nužno samo onako kako nam to sugeriraju stvari koje vidimo, čujemo i razmatramo, te otud nisu one učinci naše volje, nego je naša volja njihov učinak. Razumijevanje i razum vezujemo onda kad izbjegavamo proturječenje, kad govorimo onako kako nam to nalaže zakonita vlast i kad živimo u skladu s time. To je, ukratko, povjerenje i vjera poklonjena onome tko govori, iako je um nesposoban razabrati bilo kakav pojam iz izgovorenih riječi.

*Kako Bog
govori čovjeku*

5. Kad se Bog obraća čovjeku, to mora biti ili neposredno ili posredovanjem nekog drugog čovjeka, kojemu je prethodno govorio sam neposredno. Kako Bog govori nekome neposredno, to se može dostatno dobro razumjeti po onima kojima je tako govorio. No, kako to isto treba razumjeti netko drugi, to je teško znati, ako ne i nemoguće. Ako mi netko tvrdi¹⁴⁷ da mu se Bog obratio natprirodno ili neposredno, a ja u to posumnjam, ne mogu posve lako razabrati koji dokaz on može iznijeti da bi me obavezao na to da mu vjerujem. Doduše, ako je to moj vrhovni vladar, istina je da me može obavezati na poslušnost tako da ja ni riječju ni djelom ne obznanjujem kako mu ne vjerujem, ali ne i da mislim drugačije nego što me uvjerava razum. No, ako netko nema takvu vlast nada mnom a polaže pravo na isto, ništa ne može iznuditi moje vjerovanje ili poslušnost.

6. Naime, reći da je Bog govorio čovjeku u Svetom pismu, ne znači reći da mu je Bog govorio neposredno, već posredovanjem proroka ili apostola ili Crkve, na isti način kako Bog govori svim drugim kršćanima. Reći pak da se obratio nekome u snu, znači samo tvrditi da je taj sanjao da mu je Bog govorio.¹⁴⁸ Ali to ne može zadobiti vjerovanje od bilo koga tko zna da su snovi najvećim dijelom prirodni i da mogu potjecati iz prethodnih misli, a snovi poput toga iz samoobmane, budalaste drskosti i pogrešnog mnijenja o vlastitoj pobožnosti ili nekoj dru-

goj vrlini, zbog koje misli da je zavrijedio naklonost izvanredne objave. Reći da je imao viđenje ili čuo neki glas, znači da je sanjao između spavanja i bdijenja, jer, upravo na taj način, ne opažajući da zapravo drijemaju, mnogi ljudi po prirodi uzimaju svoj san za viđenje. Reći da netko govori po natprirodnom nadahnuću, znači da gori od želje da govori o sebi ili da ima jako mišljenje o sebi za koje ne može navesti nikakav prirodni ili dovoljan razlog. Otuda, premda svemogući Bog može govoriti nekome kroz san, viđenje, glas i nadahnuće, to ipak nikoga ne obavezuje da vjeruje onome tko tako tvrdi. Taj može (budući da je čovjek) griješiti i (štoviše) lagati.

7. Kako, dakle, može onaj kome Bog nikad nije obznanio svoju volju neposredno (osim putem prirodnog razuma) znati kad mora poslušati, a kad ne, njegovu riječ, poslanu po onome tko tvrdi da je prorok? Od četiri stotine proroka, od kojih je kralj Izraela tražio savjet u vezi s ratom koji je poveo na Ramot Gilead (1 Kraljevi 22), samo je Mihej bio istinski. I premda je onaj prorok koji je bio poslan da prorokuje protiv oltara što ga je podigao Jeroboam (1 Kraljevi 13) bio istinski prorok, za kojeg se, zbog dvaju čuda, izvedenih u njegovu prisustvu, čini da je prorok poslan od Boga, ipak ga je nadmudrio drugi stari prorok uvjerivši ga da jede i pije s njime kao da mu govori sam Bog. Ako jedan prorok obmanjuje drugog, po čemu se drugom može izvjesno spoznati Božja volja osim putem razuma? Ja na to pitanje, polazeći iz samog Svetog pisma, odgovaram da postoje dva znaka po kojima se zajedno, a ne zasebno, prepoznaje prorok: jedan je izvođenje čudesa, a drugi poučavanje samo one vjere koja je već uspostavljena. Zasebno, velim, nijedan znak nije dovoljan. *Ako se u tvojoj sredini pojavi kakav prorok ili čovjek sa snoviđenjima, pa ti iznese kakvo znamenje ili čudo, i to se znamenje ispuni, i onda ti on rekne: Pođimo sad za drugim bogovima, kojih do sad ne poznaješ, nemoj slušati toga proroka, ta to vas iskušava Jahve, Bog vaš itd.; a onaj prorok ili sanjač neka se pogubi, jer je poticao na otpad od Jahve, Boga vašega* (Pz. 13. 1-5). U tim riječima treba uvažiti dvije stvari: prvo, Bog ne želi da čudesa služe samo kao dokazi za potvrdu proročkog pozvanja, već (kako stoji u 3. retku) za kušnju postojanosti našeg pristajanja uz njega. Jer, premda djela egipatskih vračeva nisu bila tako velika kao Mojsijeva, ipak su bila velika čudesa. Drugo, kako god veliko bilo to čudo, ako teži poticanju pobune protiv kralja ili protiv onoga tko vlada po kraljevoj ovlasti, onoga tko izvodi to čudo treba smatrati samo poslanim da stavi na kušnju njihovu privrženost. Naime, riječi *otpad od*

*Po kojim se
znakovima
prepoznaju
proroci*

*gospodara, vašeg Boga, na tom su mjestu istoznačne s odvrćanjem od svoga kralja. Jer, svojim kraljem učinili su po ugovoru na podnožju gore Sinaj Boga koji je vladao nad njima po Mojsiju, jer samo on je govorio s Bogom i s vremena na vrijeme obznanjivao narodu Božje zapovijedi. Slično tome, kad je naš Spasitelj Krist učinio da ga njegovi učenici priznaju za Mesiju (to jest, za Božjeg pomazanika, koga je židovski narod svakodnevno čekao kao na svoga kralja, ali ga odbacio kad je došao), nije propustio da ih uputi u opasnosti čudesa. Jer, pojavit će se lažne mesije i lažni proroci te će činiti tolike čudesne znakove da bi zaveli, kad bi bilo moguće, i same izabranike (Matej 24. 24). Po tome se vidi da lažni proroci mogu imati moć izvođenja čudesa, ali mi ne smijemo uzeti njihova učenja za Božju riječ. Nadalje, sveti Pavao kaže Galaćanima (Gal. 1. 8): *Ako bi vam netko – bili to mi, bili to anđeli s neba – navijestio Evanđelje protivno onom koje smo vam navijestili, neka je proklet!* Blagovijest je glasila da je Krist kralj tako da, dosljedno tim riječima, sveti Pavao proklinje svako propovijedanje protiv prihvaćenoga kralja. Jer, njegov govor je upućen onima koji su njegovim propovijedanjem već prihvatili Isusa za Krista, to jest, za kralja Židova.*

*Znakovi
proroka u
Starom
zakonu,
čudesa i
učenja
sukladna sa
zakonom*

8. Kao što su čudesa bez propovijedanja učenja koje je Bog uspostavio nedovoljan dokaz neposrednog otkrovenja, isto je tako s propovijedanjem istinitog učenja bez čudotvorstva. Naime, ako netko tko ne poučava krivo učenje tvrdi za sebe da je prorok, a ne izvodi nikakva čuda, ne treba ga uvažavati zbog njegove tvrdnje više nego što je očigledno iz Ponovljenog zakona (18. 21, 22): *Možda ćeš reći u svome srcu: Kako ćemo raspoznati riječ koju Jahve nije izrekao? Kad prorok govori u ime Jahve, pa to ne bude i riječ se ne ispuni, onda je to riječ koju Jahve nije kazao. U drskosti je taj prorok govorio. Nemoj od njega strabovati.* Ipak, netko može ovdje opet pitati sljedeće: ako je neki prorok nešto pretkazao, kako da mi znamo hoće li se to dogoditi ili neće? Naime, on to može pretkazati kao nešto što će doći poslije puno vremena, dužeg od nečijeg životnog vijeka, ili pak neodređeno, da će se dogoditi u ovom ili onom vremenu. U tom slučaju, znak proroka je beskoristan, zato bi čuda koja nas obavezuju na vjerovanje nekom proroku trebala biti potvrđena neposrednim ili ne odviše odloženim događajem. Po tome se vidi da su naučavanje religije, koju je Bog uspostavio, i prikazivanje trenutnih čudesa, samo uzeti zajedno jedini znakovi po kojima bi Sveto pismo dopustilo da se prizna istinski prorok, tj. neposredno otkrovenje, jer nijedno od njih pojedinačno nije

dovoljno da bi bilo koga drugog obavezalo na uvažavanje onoga što taj kaže.

9. Otuda, budući da sada čuda prestaju, nama nije preostao ni jedan znak po kojem bismo priznali ta navodna otkrovenja i nadahnuća privatnih ljudi niti obaveza da uopće poslušamo bilo koje daljnje učenje nego ono što je suglasno sa Svetim pismom, koje još od doba našeg Spasitelja nadomješta i dostatno nadoknađuje nedostatak svih drugih proročanstava, i iz kojega se mudrim i učenim tumačenjem i brižnim rasuđivanjem lako mogu izvesti sva pravila i propisi nužni za poznavanje naše dužnosti kako prema Bogu tako i prema čovjeku, i to bez zanosa i natprirodnog nadahnuća. To su Sveti spisi iz kojih ću izvoditi načela svoje rasprave u pogledu prava onih koji su najviši zemaljski upravitelji kršćanskih država kao i dužnosti kršćanskih podanika prema svojim vladarima. U tu svrhu govorit ću u sljedećem poglavlju o knjigama, piscima, cilju i mjerodavnosti Biblije.

*Kad nestaju
čudesna,
nestaju i
proroci
Sveto pismo
zauzima
njihovo mjesto*

Poglavlje XXXIII.

O broju, starosti, svrsi, mjerodavnosti i tumačima knjiga Svetoga pisma

1. Pod knjigama Svetoga PISMA uzimaju se one koje bi trebale biti *kanon*, to jest, pravila kršćanskog života. Budući pak da su sva pravila ona koja su ljudi obavezni uvažavati po savjesti zakoni, pitanje Svetog pisma jest pitanje što je zakon u cjelokupnom kršćanstvu, kako prirodni tako i građanski. Naime, premda u Svetom pismu nije određeno koje će zakone svaki kršćanski kralj uspostaviti u svojim oblastima, ipak je određeno koje zakone neće uspostaviti. Budući da sam već dokazao da su vrhovni vladari jedini zakonodavci u svojim oblastima, samo one knjige su kanonske, to jest, zakon u svakom narodu, koje je takvima postavila vrhovna vlast. Istina je doduše da je Bog vrhovni vladar nad vladarima, te stoga, kad on govori, njega se mora slušati, što god suprotno da zapovijedi bilo koji zemaljski moćnik. Međutim, pitanje

*O knjigama
Svetog pisma*

se ne tiče poslušnosti Bogu, već *kada* i *što* je Bog rekao. To, naime, ne mogu znati podanici koji posjeduju natprirodno otkrovenje samo po prirodnom razumu koji ih, radi stjecanja mira i pravde, navodi da slušaju vlast svojih država, to jest, svojih zakonitih vladara. Sukladno toj obavezi, ne mogu priznati nikakve druge knjige Starog zavjeta za Sveto pismo osim onih čije priznavanje je zapovjedila vlast Engleske crkve. Koje su to knjige, dovoljno je poznato i bez navođenja njihova kataloga na ovom mjestu. To su one iste koje je priznao sveti Jeronim,¹⁴⁹ ostale knjige, naime, Solomonovu mudrost, Proroka, Juditu, Tobiju, Prvu i Drugu knjigu o Makabejcima (iako je prvu vidio na hebrejskom), treću i četvrtu Ezrinu, on smatra *apokrifnima*. Od kanonskih knjiga, Josip,¹⁵⁰ učeni Židov koji je pisao u vrijeme cara Domicijana, nabroja *dvadeset i dvije*, usklađujući broj s hebrejskim alfabetom. Sveti Jeronim postupa jednako, premda obojica broje na različit način. Naime, Josip nabroja *pet Mojsijevih* knjiga i *trinaest* knjiga *proroka* koji su pisali povijesti svoga doba (a poslije ćemo vidjeti kako se to slaže sa spisima proroka koji se nalaze u Bibliji), te *četiri* knjige *hvalospjeva* i propisa. Međutim, sveti Jeronim računa *pet Mojsijevih* i *osam proročkih* knjiga te *devet* drugih svetih spisa koje on naziva Hagiografi. Septuaginta, sedamdeset učenih Židova koje je Ptolomej, kralj Egipta, pozvao da prevedu židovski zakon s hebrejskog na grčki, ostavili su nam kao Sveto pismo na grčkom jeziku upravo ono što je prihvaćeno u Engleskoj crkvi.

2. Što se tiče knjiga Novog zavjeta, njih jednako priznaju za kanonske sve kršćanske crkve i sve sekte među kršćanima koji uopće dopuštaju bilo kakve knjige kao kanonske.

*Njihova
starost*

3. Tko je bio izvorni pisac pojedinih knjiga Svetoga pisma, to ne posvjedočuje dostatno nijedna druga povijest (a ona je jedini dokaz činjenica) niti to može ikakav dokaz prirodnog razuma; razum služi jedino tome da uvjeri u istinitost zaključivanja (a ne činjenica). Otuda svjetlo koje nas može voditi u tome pitanju, mora biti ono što sja nad nama iz samih knjiga. Premda nam to isto svjetlo ne odaje i pisca svake knjige, ono je korisno da nam pruži znanje o vremenu u kojemu su bile napisane.

*Petoknjižje
nije napisao
Mojsije*

4. Najprije, za *Petoknjižje*, to što se naziva *pet Mojsijevih* knjiga, nije ništa više dokaz da ih je napisao Mojsije nego što su naslovi Jošua knjiga, Knjiga Sudaca, Rutina knjiga i Knjiga Kraljeva dovoljan razlog za dokaz da su ih napisali *Jošua*, *suci*, *Rut* i *kraljevi*, jer u naslovima knjiga predmet se naznačava isto tako često kao i pisac. Livijeva povijest

označava pisca, no Aleksandrova povijest naziva se tako po predmetu. U zadnjem poglavlju *Ponovljenog zakona*, redak 6, koji se tiče Mojsijevog pogreba, čitamo *da nitko ne zna za njegov grob do današnjega dana*, naime do dana u kojem su te riječi napisane. Stoga je očigledno da su te riječi napisane nakon Mojsijeva ukopa. Naime, bilo bi čudnovato tumačiti da je Mojsije o svome vlastitom grobu rekao (čak i kroz proročanstvo) da nije pronađen do dana u kojem je on još uvijek bio živ. No, možda se može navesti da je samo zadnje poglavlje *Petoknjižja*, ne cijelu knjigu, napisao netko drugi, ali ne i ostatak. Razmotrimo stoga ono što nalazimo u Knjizi Postanka (12. 6): *Abraham pođe zemljom do mjesta Šekema, do brasta More, Kanaanci su onda bili u zemlji*. To nužno moraju biti riječi nekoga tko je pisao kad Kanaanci nisu bili u zemlji, i dosljedno tome, nisu Mojsijeve koji je umro prije nego što je stigao tamo. Slično tome, Brojevi 21. 14, pisac navodi neku drugu još stariju knjigu, pod naslovom *Knjiga ratova Gospodnjih*, u kojoj su zabilježena djela Mojsijeva na Crvenom moru i na potoku Arnonskom. Zato je dostatno očigledno da je pet Mojsijevih knjiga napisano poslije njegova doba, premda nije tako jasno koliko kasnije.

5. No, premda Mojsije nije sastavio te knjige u cijelosti i u obliku u kojem ih mi imamo, ipak je napisao sve ono što se tamo kaže da je napisao, kao na primjer, svezak zakona koji je sadržan, kao što se čini, u 11. glavi Ponovljenog zakona i u sljedećim poglavljima sve do 27., za koja je također bilo zapovjedbno da se napišu na kamenu pri ulasku u zemlju Kanaan. A to je napisao sam Mojsije (Pz. 31. 9) i predao svećenicima i starješinama Izraela da čitaju svake sedme godine cijelom Izraelu, na saboru kod svetkovine Šatora. To je zakon za koji je Bog zapovjedio da ga njihovi kraljevi (kad jednom budu uspostavili neki oblik vladavine) prepisu od svećenika i Levita, i za koji je Mojsije naredio da ga svećenici i Leviti polože postrance kovčega (Pz. 31. 26) i onaj isti koji je, nakon što je bio izgubljen, puno kasnije našao Hilkija i poslao kralju Jošiji (2 Kr. 22. 8); on je, naredivši da se zakon čita narodu (2 Kr. 23. 1, 2, 3), obnovio ugovor između Boga i Izraelaca.

6. Da je i Knjiga Jošuiina napisana kasno nakon Jošuinog doba, može se razabrati iz mnogih mjesta iz same knjige. Jošua je postavio dvanaest kamenova usred Jordana u spomen njihovu prelasku, za koje pisac kaže ovako: *Oni su tamo do današnjeg dana* (Još. 4. 9); *do današnjeg dana* je izraz koji označava neko prošlo vrijeme, izvan ljudskog sjećanja. Slično tome, na izrijek Gospoda da je skinuo s naroda prijekor iz Egipta, pisac kaže:

*Knjiga
Jošuiina
napisana
poslije
Mojsijeva
vremena*

Mjesto se naziva *Gilgal do današnjeg dana* (Još. 5. 9), što bi bilo neprikladno reći u Jošuinu vrijeme. Isto tako, o imenu doline Ahor, zbog pomutnije koju Ahan izazva u logoru, pisac kaže da je *ostalo do današnjeg dana* (Još. 7. 26), a to je nužno moralo biti mnogo poslije Jošuinog vremena. Ima mnogo drugih dokaza ove vrste, kao Jošua 8. 29, 13. 13, 14, 14, 15. 63.

Knjiga Sudaca i Rutina knjiga napisane dugo poslije ropstva

7. To isto se vidi i iz sličnih dokaza iz Knjige Sudaca pogl. 1. 21, 26, 6. 24, 10. 4, 15. 19, 17. 6 te Ruta 1. 1 i napose Suci 18. 30, gdje se kaže: *Jonatban i njegovi sinovi bijahu svećenici Danova plemena, sve do dana kad je narod bio odveden u izgnanstvo.*

Slično je i sa Samuelovim knjigama

8. Da su Knjige Samuelove također napisane poslije njegova doba, o tome postoje slični dokazi, 1 Sam. 5. 5, 7. 13, 15, 27. 6 i 30. 25, gdje, nakon što je David odredio isti dio plijena za one koji su čuvali bojnu opremu kao i za one koji su se borili, pisac kaže: *David to učini uredbom i zakonom sve do današnjega dana.* Nadalje, kad je David (razljučen što je Gospod ubio Uzu zato što je ispružio svoju ruku da zadrži kovčeg) nazvao mjesto Peres Uza, pisac kaže (2 Sam. 6. 4) da se tako zove *do današnjeg dana*; otuda, vrijeme pisanja te knjige mora biti dugo poslije tog djela, to jest dugo poslije Davidova vremena.

Knjige Kraljeva i Ljetopisi

9. Što se tiče dviju knjiga Kraljeva i dviju knjiga Ljetopisa, osim mjesta koja spominju spomenike, za koje pisac kaže da su ostali do današnjeg dana, kao što su 1 Kraljevi 9. 13, 9. 21, 10. 12, 12. 19; 2 Kraljevi 2. 22, 8. 22, 10. 27, 14. 7, 16. 6, 17. 23, 17. 34, 17. 41, te Ljetopisi 4. 41, 5. 26, dovoljan dokaz za to da su napisane dugo nakon sužanjstva u Babilonu jest da se povijest o njima nastavlja sve do toga doba. Jer, zapisani događaji su uvijek stariji nego zapis, i još puno stariji nego knjige koje spominju i navode zapis, kao što čine te knjige na raznim mjestima, upućujući čitaoca na ljetopise kraljeva Judeje, kronike kraljeva Izraela, na knjige proroka Samuela, proroka Natana, proroka Ahije, na viđenje Jehdino, na knjige proroka Servija i proroka Ada.

Ezra i Nehemija

10. Knjige Ezrine i Nehemijine bile su zasigurno napisane nakon njihova povratka iz ropstva, jer su u njima sadržani njihov povratak, ponovna izgradnja zidova i kuća u Jeruzalemu, obnova ugovora te zavođenje uprave.

Estera

11. Povijest *kraljice Estere* je iz doba ropstva, te je stoga i pisac morao biti ili iz toga doba ili iz onoga poslije.

12. Knjiga o Jobu nema u sebi znaka o vremenu u kojemu je napisana, *Job* i premda se dostatno pokazuje (Ezekiel 14. 14 i Jakov 5. 11) da on nije bio izmišljena osoba, za knjigu se čini da nije bila povijest, već rasprava koja se ticala pitanja, veoma raspravljano u staro doba, naime *zašto grešni ljudi često napreduju na ovome svijetu, a dobri bivaju kažnjeni*. To je utoliko vjerojatnije što je od početka pa do trećeg retka treće glave, gdje počinje Jobova tužaljka, hebrejski izričaj u prozi (kao što svjedoči Jeronim), a odatle sve do šestog retka posljednjeg poglavlja, u heksametri-ma, dok je ostatak toga poglavlja opet u prozi. Tako da je cijela rasprava u stihovima, dok je proza dodana samo kao predgovor na početku i na kraju u epilogu. Stih ipak nije uobičajen izričaj za one koji su ili sami u velikim patnjama, poput Joba, ili za njihove tješitelje, poput Jobovih prijatelja; u staro doba stih je bio čest u filozofiji, napose u moralnoj.

13. Psalme je najvećim dijelom napisao David za potrebe zbora. *Psalmi* Njima su dodane neke Mojsijeve pjesme i drugih svetaca; neke nakon povratka iz ropstva, kao psalme 137 i 126. Po tome je očigledno da je psaltir sabran i sastavljen u današnji oblik nakon povratka Židova iz Babilona.

14. Za Izreke, zbirku mudrih i pobožnih izrijeaka, dijelom Solomonovih, *Izreke* dijelom Agurovih, sina Jaketova, a dijelom od majke kralja Lemuela, vjerojatno se ne može smatrati da ih je sabrao Solomon nego prije Agur ili majka kralja Lemuela. Premda su izreke njihove, ipak je zbirka ili sabiranje pjesama u jednu knjigu bilo djelo nekog drugog pobožnog čovjeka koji je živio poslije svih njih.

15. Knjige Propovjednik i Kantici [Pjesme Solomonove]nemaju ništa *Propovjednik i Kantici* što ne bi bilo Solomonovo, osim naslova ili natpisa. Jer, Riječ propovjednikova, sina Davidova, kralja u Jeruzalemu, te Pjesma nad pjesmama, koja potječe od Solomona, izgleda da su bile oblikovane radi razlikovanja kad su knjige Svetoga pisma bile sabrane u jedno tijelo zakonika, sa svrhom da se pored učenja istaknu i pisci.

16. Od proroka najstariji su Sefanija, Jona, Amos, Hošea, Izaija i Mihej, *Proroci* koji su živjeli u doba Amazije i Azarije (ili, drugačije, Ozija), kraljeva Judeje. No, Knjiga Jonina nije zapravo zapis njegova proročanstva (ono je sadržano u ovo malo riječi: *Još četrdeset dana, i Niniva će biti razorena*), nego je povijest i pripovijedanje o njegovoj nepokornosti i osporavanju Božjih zapovijedi. Stoga je mala vjerojatnost da je on bio pisac knjige, budući da je njezin predmet. Međutim, Amosova knjiga je njegovo proroštvo.

17. Jeremija, Obadija, Nahum i Habakuk su proricali u doba Josije.

18. Ezekiel, Daniel, Hagaj i Zakarija, u vrijeme ropstva.

19. Vrijeme u kojem su proricali Joel i Malahija nije očigledno iz njihovih spisa. No, s obzirom na natpise ili naslove njihovih knjiga, dovoljno je jasno da je cijeli spis Starog zavjeta dobio sadašnje obličje nakon povratka Židova iz babilonskog ropstva, i prije doba Ptolomeja Filadelfa¹⁵¹, koji je naložio da ga sedamdesetorica prevedu na grčki, koji su poslani iz Judeje s tim ciljem. Ako se u toj točki može vjerovati apokrifnim knjigama (koje nam Crkva preporučuje, premda ne kao kanonske, već kao poučne knjige), Spise je u današnji oblik uobličio Ezra, kako on sam kaže u drugoj knjizi (pogl. 14, redak 21, 22 itd.)*, gdje, obraćajući se Bogu, veli: *Zakon je spaljen, i nitko ne zna za djela koja si učinio i koja valja otpočeti. Pa ako sam stekao milosti pred tobom, pošalji na mene duh sveti, i zapisat ću sve što je učinjeno na svijetu, od početka, što je bilo zapisano u zakonu, da ljudi nađu put i da oni koji budu živjeli kasnije mogu živjeti.* I redak 45: *I dogodilo se, kad je napunjeno četrdeset dana, da je Najviši rekao: Prvu koju si napisao, objavi, neka je čitaju vrijedni i nevrijedni. Ali zadrži ostalih sedamdeset da ih daš samo mudrima među narodom.* Toliko što se tiče vremena pisanja knjiga Starog zavjeta.

Novi zavjet

20. Piscii Novoga zavjeta živjeli su svi manje od jednog životnog vijeka nakon Kristova uznesenja, i svi su vidjeli Spasitelja ili bili njegovi učenici, osim svetoga Pavla i svetog Luke. Prema tome, sve što su napisali staro je koliko i vrijeme apostola. No, vrijeme u kojem je Crkva prihvatila i priznala knjige Novoga zavjeta kao njihove spise, nije jednako staro. Naime, kao što su knjige Starog zavjeta došle do nas tek u Ezrino doba, koji ih je po Božjem nadahnuću povratio kad su bile

* Navedeno mjesto Biblije ne može se identificirati u tom obliku; usp. 2 Ezr., pogl. 9, priznanje grijeha prema Jahvi; očito je posrijedi miješanje knjiga; prema književnoj predaji, podjela knjiga izgleda ovako: "Ezrina knjiga" (u hebr. Bibl. i Septuaginti) = Ezra + Nehemija; u Septuaginti Ezra I = grčka apokrifna knjiga, Ezra II = Ezra + Nehemija; u kršćanskoj Bibl. koju slijedi Vulgata: Ezra I = Ezra, Ezra II = Nehemija; Ezra III = apokrifna gr. Dakle, ako Hobbes ima u vidu Septuagintu, jer spominje apokrifnu knjigu, tj. Ezra I, onda bi Ezra II morala biti Ezra (10 pogl.) + Nehemija (13 pogl.); međutim, nijedna knjiga, po kojem god redu bila zbrojena, ne daje "14. pogl." sa preko 21, 22 redaka, a kamoli 45, kako navodi Hobbes. (prev.)

izgubljene, knjige Novog zavjeta, čijih prijepisa nije bilo tako mnogo niti su sve mogle biti u rukama jednog čovjeka, ne mogu potjecati iz doba starijeg od onoga u kojemu su ih upravljači Crkve sabrali, odobrili i preporučili kao spise apostola i učenika pod čijim imenom se vode. Prvo nabranje svih knjiga, Starog i Novog zavjeta, nalazi se u kano-nima apostola, za koje se pretpostavlja da ih je sakupio Klement, prvi rimski biskup (poslije svetog Petra¹⁵²). No, kako se samo pretpostavlja, a mnogi dovode u pitanje, Sabor u Laodikeji je prvi za koji znamo da je preporučio Bibliju tadašnjim kršćanskim crkvama kao spise pro-roka i apostola; taj sabor je održan u 364. godini poslije Krista. Nakon toga doba, častohleplje je već toliko ovladalo nekim crkvenim učenja-cima da svoje vlastite vladare, iako su bili kršćani, nisu više smatrali pastirima nego ovcama, a nekršćanske vladare vukovima, i nisu name-tali svoja učenja za savjet i poduku kao propovjednici, već za zakone kao vladari. Takve prevare, usmjerene tobože na to da narod učine poslu-šnijim kršćanskom učenju, naučavali su kao pobožne. No, ipak ne sma-tram da su zbog toga krivotvorili i same spise, premda su prijepisi knji-ga Novoga zavjeta bili samo u rukama duhovnika. Da su imali takvu namjeru, sigurno bi daleko više prilagodili spise moći nad kršćanskim vladarima i građanskoj vladavini nego što doista jesu. Stoga ne vidim nikakav razlog za sumnju da su i Stari i Novi zavjet, onako kako ih da-nas imamo, istiniti zapisi onoga što su činili i govorili proroci i apostoli. A takve su možda i one knjige koje se nazivaju *apokrifa*, pa ako su izostavljene iz kanona, onda to nije zbog nepodudarnosti njihova uče-nja s ostalim knjigama, već samo zato što nisu pronađene na hebrejskom izvorniku. Naime, nakon što je Aleksandar Veliki osvojio Aziju, malo koji učeni Židov nije bio savršen u grčkom jeziku. Sva sedamdesetorica tumača, koji su preveli Bibliju na grčki, bili su Židovi; imamo još i Filonova¹⁵³ i Josipova djela, obojica Židovi, napisana na tečnom gr-čkom. Ali, ono što knjigu čini kanonskom, nije pisac već moć Crkve. Iako su knjige napisali različiti ljudi, očigledno je da su svi bili nada-hnuti jednim te istim duhom u kojem su težili prema jednom te istom cilju, a to je uspostavljanje prava kraljevstva Boga, Oca, Sina i Sveto-ga Duha. Naime, Knjiga Postanka izvodi rodoslovlje Božjeg naroda od stvaranja svijeta do odlaska u Egipat; sljedeće četiri Mojsijeve knjige sadrže izbor Boga za kralja i zakone koje je propisao za upravljanje na-rodom; Knjiga Jošua, Knjiga Sudaca, Rute i Samuelova opisuju djela Božjeg naroda do Šaulova doba, do vremena kad su zbacili Božji jaram i proglasili kralja poput susjednih naroda. Ostatak povijesti Starog

Njihov cilj

zavjeta izvodi slijed Davidove loze sve do ropstva, loze iz koje će proisteći obnavljač kraljevstva Božjeg, naš blagoslovljeni Spasitelj, Sin Božji, čiji je dolazak bio pretkazan u proročkim knjigama. Poslije njega evanđelisti su ispisali njegov život, djela i njegovo polaganje prava na kraljevstvo dok je živio na zemlji. I konačno, Djela i poslanice apostola objavljuju dolazak Boga, Svetoga Duha, i ovlast koju je ostavio na njima i njihovim nasljednicima, za ravnanje Židovima i na poziv poganima. Ukratko, povijesti i proročanstva Staroga zavjeta, te Blagovijesti i poslanice Novoga zavjeta imale su jedan te isti cilj: obratiti ljude na poslušnost Bogu najprije u Mojsiju i svećenicima, potom, u čovjeku-Kristu, i treće, u apostolima i nasljednicima apostolske vlasti. Naime, to troje je u različitim vremenima predstavljalo Božju osobu: u Starom zavjetu Mojsije i njegovi nasljednici, vrhovni svećenici, i kraljevi Judeje; potom sam Krist dok je živio na zemlji, te apostoli i njihovi nasljednici od dana Duhova (kad je Sveti Duh sišao na njih) do današnjeg dana.

*Pitanje
mjerodavnosti
Svetog pisma*

21. Pitanje o kojem su mnogo raspravljale različite sekte kršćanske vjere glasi: *odakle sveti Spisi crpe svoju mjerodavnost*. To pitanje se ponekad izriče i drugim izrazima, na primjer, *kako znamo da je to riječ od Boga*, ili, *zašto vjerujemo da one to jesu?* Teškoće u njihovu rješavanju nastaju uglavnom iz neprimjerenosti riječi kojima je izraženo samo pitanje. Naime, posvuda se vjeruje da je njihov prvi i izvorni *pisac* Bog, i dosljedno tome, pitanje o kojem se razglaba nije to. Nadalje, očigledno je da nitko drugi ne može znati da spisi jesu Božja riječ (premda svi istinski kršćani vjeruju u to) osim onih kojima ih je sam Bog otkrio natprirodno; stoga, pitanje o našem *znanju* o tome nije postavljeno s pravom. Konačno, kad se postavi pitanje naše *vjere*, budući da neki nalaze poticaj da vjeruju svaki iz svog razloga, ne može se dati općenit odgovor na sve njih. Istinski postavljeno pitanje jest: *Po čijoj ovlasti su oni učinjeni zakonima*.

*Mjerodavnost
spisa i njihovo
tumačenje*

22. Onoliko koliko se ne razlikuju od prirodnih zakona, sveti Spisi su nedvojbeno Božji zakoni i nose svoju mjerodavnost u sebi, čitljivu svim ljudima koji se koriste prirodnim razumom. Međutim, to nije drugačija mjerodavnost od one koju imaju druga moralna učenja sukladna razumu, čiji nalozi su zakoni, ali ne *stvoreni*, nego *vječni*.

23. Ako su zakoni stvoreni od samog Boga, oni imaju narav pisanih zakona, a to su zakoni samo za one kojima ih je Bog dostatno objavio, tako da se nitko ne može izgovoriti neznanjem o tome da su to njegovi zakoni.

24. Otuda nitko kome Bog nije natprirodno obznanio da su to njegovi zakoni niti da je poslao one koji su ih objavili, nije obavezan na poslušnost tim zakonima ni po čijoj ovlasti osim po ovlasti onoga čije zapovijedi već imaju snagu zakona. To znači, samo po ovlasti države koja prebiva u vrhovnom vladaru, koji jedini ima zakonodavnu moć. Nadalje, ako zakonodavna ovlast države nije ono što im daje zakonsku snagu, onda to mora biti neka druga ovlast izvedena od Boga, bilo privatna bilo javna. Ako je privatna, ona obavezuje samo onoga kome se Bog napose smilovao objaviti. Naime, kad bi svatko bio obavezan uzeti za Božji zakon ono što mu nametnu pojedini ljudi, tvrdeći da imaju privatno nadahnuće ili otkrovenje, bilo bi nemoguće da ijedan božanski zakon bude priznat, zbog mnoštva onih koji poradi gordosti ili neznanja uzimaju svoje vlastite snove i neobične maštarije ili ludilo kao svjedočanstva Božanskog duha ili koji iz častohleplja svojataju takva božanska svjedočanstva, krivo i protivno svojim vlastitim savjestima. Ako je javna, onda je to mjerodavnost *države* ili *Crkve*. Ako je pak Crkva jedna osoba, ona je isto što i država kršćana, koja se naziva *državom*, zato što se sastoji od ljudi ujedinjenih u jednoj osobi, njihovom vrhovnom vladaru, i *Crkvom*, zato što se sastoji od kršćana, ujedinjenih u jednom kršćanskom vrhovnom vladaru. No, ako Crkva nije jedna osoba, ona nema uopće nikakvu mjerodavnost: ne može ni zapovijedati niti vršiti bilo kakve radnje, niti može imati bilo kakvu moć ili pravo nad čime, niti ima bilo kakvu volju, razum ili glas, jer sve su to svojstva osobe. Ako dakle ukupni broj kršćana nije sadržan u jednoj državi, oni nisu jedna osoba, niti postoji univerzalna crkva koja ima vlast nad njima, te otuda, univerzalna crkva ne čini svete Spise zakonom. Ili, ako jest jedna država, onda su svi kršćanski vladari i države privatne osobe, podložne suđenju, svrgavanju i kažnjavanju od strane jednog vrhovnog vladara cijelog kršćanstva. Tako se pitanje mjerodavnosti Svetog pisma svodi na to *jesu li kršćanski vladari i skupine s vrhovnom vlašću u kršćanskim državama apsolutni na svojim područjima, neposredno pod Bogom, ili su podložni jednom zastupniku Krista, postavljenom nad općom crkvom, da im se sudi, da ih se proklinje, svrgava i baca u smrt onako kako taj smatra prikladnim ili nužnim za opće dobro.*

25. To se pitanje ne može riješiti bez detaljnijeg razmatranja Božjeg kraljevstva, a odatle moramo također prosuđivati i ovlast za tumačenje Svetog pisma. Jer, tko god da ima zakonitu ovlast da bilo koji spis učini zakonom, taj također ima ovlast odobravanja ili odbijanja njegova tumačenja.

Poglavlje XXXIV.

O značenju duha, anđela i nadahnuća u knjigama
Svetog pisma

*Kako se duh i
tijelo shvaćaju
u Svetom
pismu*

1. Budući da je temelj svakog istinitog rasuđivanja postojano značenje riječi koje, u učenju što sad slijedi, ne ovisi (kao kod prirodnih znanosti) o volji pisca niti (kao kod običnog saobraćanja) o pučkoj upotrebi, nego o značenju koje riječi imaju u Svetom pismu, nužno je, prije nego što uopće pođem dalje, odrediti na temelju Biblije značenje onih riječi koje zbog svoje višeznačnosti mogu učiniti nejasnim ili osporivim ono što ću zaključiti na temelju njih. Počet ću s riječima TIJELO i DUH, za koje u skolastičkom jeziku postoje izrazi *tjelesna* i *netjelesna supstancija*.

2. Riječ *tijelo*,¹⁵⁴ označava u najopćenitijoj upotrebi ono što ispunjava ili zauzima određeni prostor ili zamišljeno mjesto, i ne ovisi o predodžbi, već je stvarni dio onoga što nazivamo *svemir*om. Kod *svemira*,¹⁵⁵ kao agregata svih tijela, ne postoji ni jedan dio koji također ne bi bio *tijelo*, niti je išta zapravo *tijelo* što također nije dio *svemira* (agregata svih *tijela*). Budući da su tijela podložna promjeni, to jest razlikama u pojavi za osjetila živih stvorenja, to isto se također zove *supstancija* ili podloga za različita slučajna svojstva kao što su kretanje, mirovanje ili pričinjanje osjetilima sad toplim, sad hladnim, sad ovakve boje, mirisa, okusa ili zvuka, sad drugačije. Tu različitost pojave (koja je uzrokovana različitošću djelovanja tijela na naša osjetila) pripisujemo promjenama djelujućih tijela i nazivamo ih *slučajnim svojstvima* tih tijela. Prema toj upotrebi riječi, supstancija i tijelo znače jedno te isto. Stoga je izraz *netjelesna supstancija* sastavljen od riječi koje se u takvom sastavu međusobno poništavaju kao kad bismo rekli *netjelesno tijelo*.

3. No, u tom se smislu kod običnih ljudi ne naziva sav svemir tijelom, nego samo oni njegovi dijelovi za koje mogu razlučiti po osjetu dodira da pružaju otpor, ili po osjetu vida da ih ometaju u daljnjem napredovanju. Stoga se u običnom govoru *zrak* i *uzdušaste supstancije* ne uzimaju za *tijela*, već se (kad god ljudi osjećaju njihove učinke) nazivaju *vjetar* ili *dah* ili *dubovi* (budući da se to isto u latinskom naziva *spiritus*); tako se zračna supstancija, koja tijelu svakog živog stvorenja daje život i kretanje, naziva *vitalnim* i *animalnim dubovima*. Ali, ti idoli mozga koji nam predstavljaju tijela tamo gdje ih nema, kao u ogledalu, u snu, ili

nekom poremećenom mozgu pri bdijenju, ne predstavljaju ništa (kao što kaže apostol za sve idole¹⁵⁶). Ja velim, oni su posve ništa tamo gdje se čine da nešto jesu, a u samom mozgu oni su tek zbrka koja proizlazi ili iz djelovanja predmeta ili iz neurednog uzbuđenja naših osjetila. Dočim ljudi, zaokupljeni drugim stvarima, a ne istraživanjem njihovih uzroka, sami ne znaju kako da to nazivaju, i zbog toga ih lako mogu zavesti upravo oni čije znanje uvažavaju; prema jednima, oni to nazivaju *tijelima* i drže za zrak zgusnut nekom natprirodnom silom, zato što ih vid uzima za tjelesne; prema drugima, oni to nazivaju *dubovima* zato što osjetilo opipa ne razlučuje ništa na mjestu gdje se pojavljuju što bi pružalo otpor pod prstima. Otuda je pravo značenje *duba* u običnom govoru ili tanahno, tekuće i nevidljivo tijelo, ili pak sablast ili neki drugi idol ili utvara uobrazilje. Što se tiče metaforičkih značenja, njih ima mnogo: naime, ponekad se *dub* shvaća kao nagnuće ili sklonost svijesti, kao kad za sklonost nadziranju tuđih iskaza kažemo *dub proturječja*; za *sklonost nečistoći nečist dub*; za *izvitoperenost naopak dub*; za *sumornost tup dub*; za *sklonost pobožnosti i Božjoj službi, dub Božji*. Ponekad, za bilo kakvu istaknutu sposobnost ili izvanrednu strast ili pak bolest uma, kao kad se *velika mudrost* naziva *dubom mudrosti*, a za *luđake* se kaže da su *opsjednuti nekim dubom*.

4. Druga značenja riječi *dub* ne nalazim više nigdje, a tamo gdje ni jedno od tih značenja ne može zadovoljiti smisao u Svetom pismu, to mjesto ne spada u ljudsko razumijevanje, a naše vjerovanje u to ne sastoji se u mišljenju već u podčinjavanju, kao na svim onim mjestima gdje se za Boga kaže da je *Dub* i gdje se pod *Dubom Božjim* misli sam Bog. Jer, priroda Boga je nepojmljiva, to znači, mi ne poimamo ništa od onoga što *on jest*, već samo *da jest*, te stoga pridjevi koje mu dajemo ne služe tome da bismo jedan drugome rekli *što on jest*, niti da time označimo svoje mišljenje o njegovoj naravi, već našu želju da ga častimo imenima kakva među sobom smatramo najdostojnijima.

5. Postanak 1. 2: *I Dub Božji lebdio je nad vodama*. Ako se ovdje pod *Dubom Božjim* pomišlja sam Bog, tada se Bogu pripisuje *kretanje*, a, dosljedno tome, i *prostor*, koji se mogu pojmiti samo kod tijela, a ne kod netjelesnih supstancija. Tako je prostor iznad našeg razumijevanja koje ne može pojmiti ništa pokrenuto što ne mijenja mjesto ili što nema protežnost; sve što ima protežnost jest tijelo. No, značenje tih riječi najbolje se razumije preko sličnog mjesta (Postanak 8. 1) gdje Bog, dok je zemlja još bila pokrivena vodama, kao na početku, hoteci ih suzbiti

Božji Duh se u Svetom pismu katkad poima kao vjetar ili dah

i ponovo otkriti suhu zemlju, koristi slične riječi: *Pustit ću Dub svoj na zemlju i vode će jenjati**; na tome mjestu se pod *Dubom* shvaća vjetar (to jest, zrak ili *uzgibani dub*), koji se može nazvati *Božjim Dubom*, kao na prethodnom mjestu, jer je bio Božje djelo.

Drugo, kao izvanredan dar poimanja

6. Postanak 41. 38 faraon naziva Josipovu mudrost *Dubom Božjim*. Nakon što mu je Josip savjetovao da potraži mudrog i odmjerenog čovjeka i da ga postavi nad egipatskom zemljom, on kaže ovako: *Zar bismo mogli naći drugoga kao što je on, čovjeka koji bi bio tako obdaren dubom Božjim?* Također, Izlazak 28. 3: *Obrati se svim vještacima (veli Bog) koje sam obdario dubom mudrosti, neka naprave haljine Aaronu da bi se posvetio* itd. Tu se *Božjim Dubom* naziva izvanredna moć shvaćanja, pa makar to bilo samo pravljenje ruha, budući je *dar* Božji. To isto se nalazi i u Izlasku 31. 3-6; 35. 31, te Izaiji 11. 2, 3, gdje prorok, govoreći o Mesiji, kaže: *Na njemu će dub Jabvin počivati, dub mudrosti i umnosti, dub savjeta i jakosti, dub znanja i straha Gospodnjeg*. Tu se očigledno ne misli na mnoštvo duhova, već na mnoštvo izvanrednih *milosti* koje bi mu Bog dao.

Treće, za izvanredna osjećanja

7. U Knjizi Sudaca, izvanredna revnost ili hrabrost u obrani Božjeg naroda naziva se *Božjim Dubom*, kao kad je potaknuo Otniela, Gideona, Jeftu i Samsona da se izbave iz ropstva (Suci 3. 10; 6. 34; 11. 29; 13. 25; 14. 6, 19). Za Šaula se, nakon vijesti o nepokornosti Amonita protiv ljudi iz Jabeš Gileada, kaže (1 Sam. 11. 6): *Dub Jabvin siđe na njega, i silan gnjev* (ili, kako je na latinskom, *furia*) *plane u njemu*. Tu se vjerojatno ne misli na duha, već izvanrednu *revnost* u kažnjavanju Amonita za surovost. Slično tome, pod *Dubom* Božjim, koji je sišao na Šaula kad je bio među prorocima koji su hvalili Boga pjesmama i glazbom (1 Sam. 19. 20), ne treba shvaćati neku sablast, već neočekivanu i naglu *revnost* da im se pridruži u njihovoj predanosti.

Četvrto, za dar pretkazivanja po snovima i vizijama

8. Lažni prorok Sidikija reče Miheju (1 Kraljevi 22. 24): *Zar je Jabvin dub napustio mene da bi s tobom govorio?* To ne treba razumjeti kao da je rečeno o duhu, jer Mihej je pred kraljevima Izraela i Judeje objavio da mu događaj bitke nije govorio iz *duba*, već iz *viđenja*.

9. Na isti način se pokazuje u Knjizi Proroka da, premda su oni govorili po Božjem *dubu*, to jest, po posebnom daru pretkazivanja, ipak njihovo poznavanje budućnosti nije bilo po duhu u njima, već po nekom natprirodnom *smu* ili *viđenju*.

* Usp. 8. 1: *da će pustiti vjetar na zemlju da suzbije vodu*. (prev.)

10. U Postanku 2. 7 kaže se: *Jabve, Bog napravi čovjeka od praba zemaljskog i u nosnice mu udabne dab života. Tako postane čovjek živa duša.* Na tom mjestu *dab života*, udahnut od Boga, znači samo to da mu je Bog podario život; nadalje (Job 27. 3): *sve dok duba bude još u meni, dok mi dab Božji u nosnicama bude*, isto je što i reći *sve dok živim*. Isto tako, Ezekiel 1. 20: *jer dub bića bijaše u točkovima*, istoznačno je sa *kotači bijahu živi*. Ezekiel 2. 2*: *I uđe u me dub te me postavi na noge*; to jest, *dobih ponovo svoju životnu snagu*; to ne znači da je bilo kakav duh ili netjelesna supstancija ušla ili zapsjela njegovo tijelo.

Peto, za život

11. U 11. glavi Brojeva, redak 17: *Uzet ću nešto duba (kaže Bog) koji je na tebi i stavit ću ga na njih; tako će s tobom nositi teret naroda, da ga ne nosiš sam*; to jest na sedamdesetoricu starješina. Na to se za dvojicu od te sedamdesetorice kaže da su proricali u logoru, a da su se neki žalili, te Jošua zatraži od Mojsija da im to zabrani, što Mojsije ne htjede učiniti. Iz toga je vidljivo da Jošua nije znao da su oni imali ovlast za takve radnje, da su proricali po Mojsijevu umu, to znači, po *dubu* ili *ovlasti* koja je podređena njegovoj.

Šesto, za podčinjavanje vlasti

12. U sličnom značenju čitamo (Pz. 34. 9) da je *Jošua bio ispunjen dubom mudrosti, jer Mojsije bijaše na nj položio svoje ruke*, to jest, jer ga je Mojsije *odredio* da nastavi djelo koje je on sam započeo (naime, vođenje Božjeg naroda u obećanu zemlju), ali spriječen smrću, nije mogao dovršiti.

13. U sličnom značenju kaže se (Rim. 8. 9): *Ako tko nema Duba Kristovog, nije Kristov*; to ne znači *dub* Krista, već *podčinjavanje* njegovom učenju. Također (1 Ivan 4. 2): *Po ovome poznajete dub Božji: svaki dub koji priznaje da je Isus Krist došao u tijelu, od Boga je*; time se misli duh nepatvorenog kršćanstva, ili na *podčinjavanje* glavnom stavku Kristove vjere, naime, da je Isus Krist. To se pak ne može uzeti za nekog duha.

14. Slično tome i ove riječi (Luka 4. 1): *Isus, pun Duba Svetoga* (to jest kao što se izriče i u Matej 4. 1 i Marko 1. 12: *Od Duba Svetoga*), može se shvatiti kao *gorjeti* za djelom zbog kojeg je bio poslan od Boga Oca. No, tumačiti to kao da je rečeno o nekom duhu, znači reći da je sam Bog (a to je bio naš Spasitelj) bio ispunjen Bogom, što je posve neprirodan govor i lišen značenja. Neću dalje ispitivati kako smo došli na to da izraz *spirit* prevodimo riječju *sablast*¹⁵⁷ koja ne označava ništa ni na nebu ni na zemlji, već samo stanovnika ljudskog mozga. Tvrdim

* U tekstu engl. izdanja pogrešan navod Ezekiel 2. 30. (prev.)

samo to da riječ *spirit* u tekstu ne označava ništa takvo, već ili doslovno neku stvarnu *supstanciju*, ili, metaforički, neku izvanrednu *spособnost* ili *osjećanje* uma ili tijela.

Sedmo, za
uzdušasta
tijela

15. Videći ga da hoda po vodi, učenci Kristovi pretpostaviše (Matej 14. 26 i Marko 6. 49) da je bio *dub*, misleći pod time uzdušasto *tijelo*, a ne utvaru; jer, kaže se da su ga svi vidjeli, ali to se ne može uzeti za obmane mozga već samo za tijelo (naime, one nisu zajedničke mnogima istovremeno, kao što su to vidljiva tijela, nego su pojedinačne, zbog razlika u mašti). Slično tome, gdje su ga isti apostoli uzimali za *duba* (Luka 24. 3, 7), također (Djela 12. 15) kad je sveti Petar bio pušten iz zatvora, pa to nitko nije vjerovao; no kad je sluškinja rekla da on stoji na vratima, oni rekoše da je to njegov *anđeo*, pod čime su sigurno podrazumijevali neku tjelesnu supstanciju, ili pak moramo priznati da su sami apostoli slijedili mnijenje, uvriježeno i kod Židova i kod pogana, da takve pojave nisu bile zamišljane, već stvarne, i da im za postojanje nije trebala ljudska mašta. Njih su Židovi zvali *dubovima* ili *anđelima*, dobrim ili zlīm, kao što su Grci isto to zvali imenom *demona*. Neke od tih pojava mogu biti stvarne i supstancijalne, to jest tanahna tijela koja Bog može stvoriti istom onom moći kojom je stvorio i koristio sve ostalo, poput službenika i glasnika (to jest, anđela) da bi objavio svoju volju, na izvanredan i natprirodan način i da bi je izvršavao po svojoj volji. Ali, kad ih stvori na taj način, one su supstancije, obdarene protežnostima, one zauzimaju prostor, i mogu se micati s jednog mjesta na drugo, što je svojstveno tijelima. Prema tome, to nisu *bestjelesni* duhovi, to jest duhovi koji nisu *ni na kojem mjestu*, to jest koji nisu *nigdje*, to jest koje, čineći se da jesu *nešto*, nisu *ništa*. No, ako se netjelesno uzme na najprostiji način kao one supstancije kakve zamjećuju naša vanjska osjetila, tada bestjelesna supstancija nije ništa zamišljeno, nego stvarno, naime, tanka nevidljiva supstancija, koja, međutim, ima iste protežnosti poput one i u krupnijim tijelima.

Što je anđeo

16. Riječju ANĐEO označava se općenito neki *glasnik* i, najčešće, *glasnik Boga*; a izrazom *glasnik Boga* označava se sve što obznanjuje njegovu izvanrednu prisutnost, to jest izvanredno izražavanje njegove snage, osobito putem sna ili viđenja.

17. Što se tiče stvaranja *anđela*, o tome Sveto pismo ne nudi ništa. Često se ponavlja da su oni duhovi, međutim riječju duh označavaju se i u Svetom pismu i narodski, kako kod Židova tako i kod pogana, ponekad

tanahna tijela, poput zraka, vjetra, vitalnih i animalnih duhova u živim stvorovima, a ponekad slike koje nastaju u mašti sa snovima i vide-njima, a koje nisu stvarne supstancije niti traju išta duže od snova i vide-nja u kojima se pojavljuju. Premda te pojave nisu stvarne supstancije, već slučajnosti u mozgu, ipak, kad ih Bog stvara natprirodno da bi na-značio svoju volju, one se ipak ne nazivaju neprimjereno Božjim gla-snicima, to jest, njegovim *anđelima*.

18. Kao što su pogani pučki shvaćali utvare mozga kao stvari koje postoje izvan njih samih i neovisne o mašti, i stvarali iz njih svoja mni-jenja o dobrim i zlim *demonima*, koje su, nazivali *supstancijama* jer su izgledali kao da stvarno postoje, dakako *netjelesnim*, budući da ih nisu mogli osjećati rukama. Isto tako i iz istog razloga i Židovi su općeni-to (osim sekte Saduceja) gajili mnijenje, iako ih ništa u Starom zavje-tu nije tjeralo na to, da su te pojave (koje se Bogu ponekad sviđa stva-rati u ljudskoj mašti za svoju vlastitu korist, pa su ih zato nazivali njegovim *anđelima*) nisu bile supstancije ovisne o mašti, već postojana Božja stvorenja. One pojave za koje su mislili da su dobre, smatrali su *anđelima Božjim*, a one, za koje su mislili da će im naštetiti, nazivali su *zlim anđelima* ili zlim duhovima, kao što je bio duh Zmije, duh luđa-ka, budala i padavičara. Naime, one koji su bili pomučeni takvim bole-stima, smatrali su *opsjednutima*.

19. Razmotrimo li mjesta u Starom zavjetu na kojima se spominju anđeli, naći ćemo da se u većini njih pod riječju *anđeo* mogu razumjeti samo slike nastale (natprirodno) u mašti, sa svrhom da označe prisut-nost Boga u vršenju nekog natprirodnog djela. Zbog toga se i u osta-lim dijelovima teksta, tamo gdje se ne izražava njihova priroda, ta riječ može shvatiti na sličan način.

20. Tako čitamo (Postanak 16) da se ista pojava ne naziva samo *anđelom*, već i *Bogom*, i to na mjestu (redak 10^{*}) gdje ono što se naziva Božjim *an-đelom* kaže Hagari: *Tvoje ću potomstvo silno umnožiti*, to jest ono govori u osobi Boga. Ta pojava nije bila utvara iz mašte, nego glas. Po tome se vidi da *anđeo* na tome mjestu ne označava ništa drugo do samog *Boga*, koji je natprirodno¹⁵⁸ učinio da Hagara primi glas s nebesa, ili radije, ništa drugo do natprirodni glas koji posvjedočuje posebno Božje pri-sustvo na tome mjestu. Zašto se onda anđele koji su se ukazali Lotu i koji se nazivaju *ljudima* (Postanak 19. 12), i s kojima, premda su dvo-

* U engl. izvorniku pogrešan navod 'redak 7'. (prev.)

jica, Lot govori kao s jednim (redak 18), i to kao s Bogom (naime, riječi glase: *Ali Lot mu odvrati: Nemoj, gospodine!*), zašto se to ne može razumjeti kao slike ljudi, natprirodno uobličene u mašti, kao što je prije toga *anđeo* bio shvaćen kao zamišljeni glas? Kad je anđeo viknuo Abrahamu iz nebesa da zaustavi ruku (Post. 22. 11) od klanja Izaka, nije bilo nikakve pojave, već samo glas, koji je ipak dovoljno ispravno nazvan glasnikom ili *anđelom* Božjim, budući da je natprirodno obznanio Božju volju, time nam ušteduje trud da pretpostavimo bilo kakve trajne duhove. Anđeli koje je Jakov ugledao na nebeskim ljestvama (Postanak 18. 12) bijahu viđenje u spavanju, dakle uobrazilja i san, no, budući da su natprirodne i da su znakovi posebnog Božjeg prisustva, te se pojave ispravno nazivaju *anđelima*. Tako isto treba razumjeti i mjesto gdje Jakov kaže (Postanak 31. 11): *Još u snu, anđeo Božji mene zovne*. Naime, pojava prikazana nekome u spavanju jest ono što svi ljudi nazivaju snom, bio taj san prirodan ili natprirodan, a ono što Jakov tamo naziva *anđelom*, bio je sam Bog, jer isti Bog tamo kaže (redak 13): *Ja sam Bog koji ti se ukazao u Betelu* itd.

21. Isto tako (Izlazak 14. 19) anđeo koji je išao ispred vojske Izraela do Crvenog mora, a onda stao iza nje (redak 19), jest sam Bog. Nije se pojavio u obličju nekog lijepog muškarca, već (danju) u obliku *stuba od oblaka* i (noću) u obliku *stuba od vatre*; no ipak je taj stub bio pojava i *anđeo* obećan Mojsiju (Izl. 14. 9) za vođenje vojske; naime, za taj se oblaci stub kaže da je sišao i stajao na vratima Šatora i govorio Mojsiju.

22. Tu vidimo da su kretanje i govor, koji se pripisuju anđelima, pripisani oblaku, jer oblak služi kao znak Božjeg prisustva i nije u manjoj mjeri anđeo nego da je dobio obličje čovjeka ili djeteta ma kako velike ljepote, ili s krilima, kako ih se obično slika na krivu poduku običnim ljudima. Naime, ono što ih čini anđelima, nije njihov oblik, već upotreba. A njihova upotreba jest to da budu naznake Božjeg prisustva u natprirodnim radnjama. Tako, kad je Mojsije (Izl. 33. 14) tražio od Boga da ide s logorom (kao što je radio prije podizanja zlatnog teleta), Bog nije odgovorio: *Ići ću*, ili, *Poslat ću anđela umjesto sebe*, nego: *Moje prisustvo ići će s tobom*.

23. Bilo bi predugo navoditi sva mjesta iz Starog zavjeta na kojima se javlja naziv anđeo. Otuda, da bismo ih obuhvatili sve odjednom, kažem da nema ni jednog teksta u dijelu Starog zavjeta koji Engleska crkva drži kanonskim a iz kojega možemo zaključiti da tamo postoji ili da je

stvorenno bilo što trajno (shvaćeno pod nazivom *dub* ili *anđeo*), što nema količinu i što se ne bi moglo raščlaniti pomoću razuma, to jest, razmatrati po dijelovima, i to tako da jedan dio može biti na jednom mjestu, a sljedeći dio na sljedećem mjestu, ukratko, što nije tjelesno (podrazumijevajući pod tijelom ono što jest nešto i negdje). Na svakom od mjesta smisao daje tumačenje anđela kao glasnika, kao što se Ivan krstitelj naziva anđelom, a Krist anđelom zavjeta, kao što se (po istoj analogiji) golub i plameni jezici, ukoliko su bili znakovi Božjeg prisustva, mogu nazvati anđelima. Iako u Knjizi Danijelovoj nalazimo dva imena anđela, Gabriela i Mihaela, iz samog teksta (Danijel 12. 1) proizlazi da se pod Mihaelom misli na Krista, ali ne kao anđela, već kao vladara, te da Gabriel (poput sličnih pojava prikazanih drugim ljudima u snu) nije bio ništa drugo do natprirodna utvara, kroz koju se Danijelu prikazalo u snu da dva sveca razgovaraju, od kojih jedan kaže drugome: *Gabriele, učinimo da ovaj čovjek razumije svoje viđenje*. Naime, Bog ne mora razlučivati svoje nebeske sluge imenima koja su od koristi samo kratkom pamćenju smrtnika. Niti u Novom zavjetu postoji ijedno mjesto iz kojeg se može dokazati da su anđeli postojane stvari i ujedno netjelesne (osim kad su učinjeni ljudima kao što je Bog načinio glasnike i službenike svojih riječi ili djela). Da su postojane, može se razabrati iz riječi samog Spasitelja (Matej 25. 41) gdje se kaže da će grešnicima biti rečeno zadnjeg dana: *Idite od mene, prokleti, u oganj vječni što je pripremljen đavlu i anđelima njegovim*. Na tom mjestu se očigledno tvrdi trajnost zlih anđela (osim ako ne mislimo da ime Đavla i njegovih anđela smijemo uzeti za protivnike crkve i njihovih službenika), ali je protivno tvrdnji o njihovoj netvarnosti, jer, vječna vatra nije nikakva kazna za netrpe¹⁵⁹ supstancije, kakve su sve netjelesne stvari. Slično je i tamo gdje sveti Pavao kaže (1 Kor. 6. 3): *Ne znate li da ćemo suditi anđelima* i (2 Pet. 2. 4): *Ako naime Bog nije poštedio anđela, već ih strmoglavio u pakao*, i (Juda 1. 6): *Kako je ostavio u vječnim okovima, paklenom tamom pokriveno, za sud velikoga Dana anđele, koji nisu sačuvali svoje dostojanstvo, nego su ostavili svoje boravište*. Premda ta mjesta dokazuju trajnost anđeoske prirode, ona također dokazuju i njihovu netvarnost. Također (Matej 22. 30): *O uskrснуću niti će se ženiti niti udavati, nego će biti kao anđeli*; po uskrснуću ljudi će biti trajni, ali ne tjelesni, a zato su i anđeli takvi.

24. Postoje i druga mjesta iz kojih se može slično zaključiti. Za one koji razumiju značenje riječi *supstancija* i *bestjelesno* (budući da se *bestjelesno* ne uzima za tanahno tijelo, već za *ne-tijelo*), ti izrazi sadrže proturječje, tako

da reći da je anđeo ili duh (u tome značenju) netjelesna supstancija, isto je kao i reći zapravo da uopće ne postoji nikakav anđeo niti duh. Razmatrajući, dakle, značenje riječi *anđeo* u Starom zavjetu te narav snova i viđenja koji se ukazuju ljudima običnim prirodnim putem, sklon sam mišljenju da anđeli nisu bili ništa drugo do natprirodne pojave mašte, nastale po osobitom i izvanrednom Božjem djelovanju, ne bi li se tako ljudima obznanilo njegovo prisustvo i zapovijedi, a poglavito njegovu vlastitom narodu. No, mnoga su mjesta u Novom zavjetu i u riječima Spasiteljevim, kao i u tekstovima u kojima nema sumnje o iskrivljanju Svetog pisma, iznuđuju od moga slabog razuma priznanje i vjeru da postoje također trajni i tvarni anđeli. Međutim, pomoću Svetog pisma ne može se dokazati vjerovanje da se oni ne nalaze ni na jednom mjestu, to jest, nigdje, a to znači, da nisu ništa, kao što kažu (premda neizravno) oni koji ih smatraju netjelesnima.

Što je nadahnuće

25. O značenju riječi *dub* ovisi i značenje riječi NADAHNUĆE. Ona se mora uzeti ili doslovno, a tada nije ništa drugo nego upuhivanje tankog i finog zraka ili vjetra u nekoga, kao kad netko puni mijeh svojim dahom. Ako pak duhovi nisu tjelesni, nego postoje samo u uobrazilji, onda to nije ništa drugo do upuhivanje utvare, što je nepravi i nemogući način govora, jer utvare nisu ništa, nego se samo čine da jesu nešto. Stoga se ta riječ u Svetom pismu upotrebljava samo metaforički, kao tamo gdje se kaže (Post. 2. 7) da je Bog *udabnuo* životni dah u čovjeka; pri tome se misli samo to da mu je Bog dao životno gibanje. Naime, ne smijemo pomišljati da je Bog najprije stvorio živi dah i da ga je udahnuo u Adama nakon što je ovaj bio stvoren, pa bio taj dah stvaran ili samo prividan, već samo tako da (Djela 17. 25) *mu je dao život i dah*, to jest, učinio ga živim stvorom. Tamo pak gdje se kaže (2 Tim. 3. 16): *svo Sveto pismo je dano po nadahnuću od Boga*, gdje se govori o spisima Starog zavjeta, to je laka metafora da bi se naznačilo kako je Bog učinio duhove i umove tih pisaca sklonima da napišu ono što bi moglo poslužiti u poučavanju, dokazivanju, ispravljanju i upućivanju ljudi na putu ispravnog života. No, tamo gdje sveti Petar kaže (2 Pet. 1. 21): *Nikad neko proročanstvo nije došlo od ljudskoga briženja, nego su ljudi govorili od Boga, potaknuti od Duha Svetoga*; pod Svetim Duhom misli se glas Božji u snu ili natprirodnom viđenju, a to nije *nadahnuće*. Niti je pak, dok je Spasitelj ispuštao dah na svoje učenike i govorio: *Primate Svetog Duha*, taj dah bio Duh, već znak duhovne milosti koju im je dao. I premda se za mnoge, pa i za samog Spasitelja, kaže da je bio pun Svetoga Duha, ta se punina ne može

shvatiti kao *ulijevanje* Božje supstancije, već kao sabiranje njegovih darova, poput dara svetosti života, dar mnogih jezika i sličnog, bilo da su stečeni natprirodno, bilo učenjem i naporom, jer u svakom od slučajeva to su darovi Božji. Slično tome, na mjestu gdje Bog kaže (Joel 2. 28): *Izlit ću Duha svoga na svako tijelo, i prorocat će vaši sinovi i kćeri, vaši će starci sanjati sne, a vaši mladići gledati viđenja*, to ne smijemo razumijevati u doslovnom smislu, kao da je njegov *Duh* poput vode, podložne izlijevanju i ulijevanju, već da im je Bog obećao dati proročke snove i viđenja. Naime, doslovna upotreba riječi *uliven* jest njezina zloupotreba kad se govori o milostima Božjim, jer te milosti su vrline, a ne tijela da bi se mogla nositi gore-dolje i sipati u ljude kao u bačve.

26. Isto tako, uzeti *nadahnuće* u doslovnom smislu ili reći da su dobri *dubovi* ušli u ljude da bi ovi proricali, ili pak zli *dubovi* u one koji su postali sumanutu, ludi ili padavičari, ne znači uzeti tu riječ u smislu Svetog pisma. Jer, tamo se Duh uzima kao Božja moć koja djeluje uzrocima koji su nam nepoznati. Isto tako, ni vjetar (Djela 2. 2), za kojeg se tamo kaže da ispunjava kuću u kojoj su apostoli bili okupljeni na dan Duhova, ne smije se shvatiti kao *Sveti Duh* koji je samo Božanstvo, već kao izvanjski znak osobitog Božjeg djelovanja na njihova srca, da bi uzrokovao u njima nutarnje milosti i svete vrline koje je smatrao potrebnima za poslanstvo koje će oni vršiti.

Poglavlje XXXV.

O značenju kraljevstva Božjeg, svetog, posvećenog i sakramenta u Svetom pismu

1. *Kraljevstvo Božje* se u spisima duhovnika, a napose u govorima i raspravama o predanosti, najčešće poima kao vječita sreća u najvišim nebesima nakon ovoga života; to se također naziva i kraljevstvom slave, a ponekad posvećenjem (u zalag onoga blaženstva koje naziva kraljevstvom milosti), No, nikad se ne shvaća kao monarhija, to jest, kao

Kraljevstvo božje duhovnici shvaćaju metaforički, a Sveto pismo doslovno

vrhovna vlast Božja nad bilo kakvim podanicima, stečena njihovim pristankom, što je pravo značenje kraljevstva.

2. Naprotiv, nalazim da KRALJEVSTVO BOŽJE na većini mjesta u Svetom pismu označava neko *kraljevstvo u pravom značenju toga imena*, ustanovljeno glasanjem izraelskog naroda na osobit način, kojim su izabrali Boga za kralja putem ugovora sklopljenog s njime nakon što im je obećao da će posjedovati zemlju Kanaansku; posve rijetko se poima metaforički, a poima kao *gospodstvo nad grijebom* (i to samo u Novom zavjetu), jer takvo gospodstvo imat će svaki podanik u kraljevstvu Božjem i bez štete po vrhovnu vlast.

3. Od samog stvaranja Bog nije vladao samo *prirodno* nad ljudima, već je također imao i *izabrane* podanike kojima je zapovijedao svojim glasom, kao što jedan čovjek govori nekom drugom. Na taj način je *kraljevao* nad Adamom, i naredio mu da ne dira drvo spoznaje dobra i zla. Kad ovaj to nije poslušao, nego je kušajući plodove preuzeo na sebe da kao Bog presuđuje između dobra i zla, i to ne po zapovijedi svoga Stvoritelja, već po svome vlastitom umu, kažnjavanje Adama je bilo negiranje stanja vječnog života, u kojemu ga je Bog najprije stvorio. Potom je Bog zbog grijeha kaznio općim potopom sve njegove potomke zbog grijeha osim njih osmoro, te se od tih osmoro tada sastojalo *kraljevstvo Božje*.

Porijeklo
kraljevstva
Božjeg

4. Poslije toga se Bogu ushtjelo govoriti Abrahamu i sklopiti s njime sporazum ovim riječima (Post. 17. 7, 8): *Savez svoj sklapam između sebe i tebe i tvoga potomstva poslije tebe, Savez svoj za vjekove, da budem Bogom tvojim i tvoga potomstva poslije tebe. Tebi i tvome potomstvu poslije tebe dajem zemlju u kojoj boraviš kao pridošlica, svu zemlju kanaansku, u vjekovni posjed, a ja ću biti njihov Bog.* U tome ugovoru Abraham obećava za sebe samog i svoje potomstvo da će poštovati kao Boga toga Gospoda koji mu je govorio, a Bog sa svoje strane obećava Abrahamu zemlju Kanaan u vječni posjed. Kao spomen i pečat toga ugovora određuje (redak 11) sakrament obrezivanja. To je ono što se naziva *starim sporazumom* ili *zavjetom*, a sadrži ugovor između Boga i Abrahama kojim Abraham obavezuje sebe i svoje potomstvo da će na osobit način biti podanikom Božjih pozitivnih zakona, jer moralnom zakonu se već prije toga obavezao takoreći zakletvom na privrženost. I premda Bogu još nije bilo dano ime *kralja* niti Abrahamu i njegovu potomstvu ime *kraljevstva*, ipak sama stvar je identična, naime, uspostavljanje posebne Božje vlasti

nad Abrahamovim potomstvom putem ugovora. Kao obnova istog onog ugovora po Mojsiju na gori Sinaju to je izričito nazvano izabranim *kraljevstvom Božjim* nad Židovima, i zato sveti Pavao kaže (Rim. 4. 11) za Abrahama (ne za Mojsija) da je on *otac vjernih*, to jest, onih koji su vjerni i ne raskidaju svoj pristanak koji su tada prisegnuli Bogu putem obrezanja, a kasnije, u *novom sporazumu*, putem krštenja.

5. Taj je ugovor u podnožju gore Sinaja obnovio Mojsije (Izl. 19. 5) gdje Gospod naređuje Mojsiju da govori narodu na ovakav način: *Budete li mi se vjerno pokoravali i držali moj Savez, vi ćete mi biti predraga svojina mimo sve narode, vi ćete mi biti kraljevstvo svećenika, narod svet.* Za izraz *izabrani narod* pučki latinski ima *peculium de cunctis populis*, engleski prijevod, sačinjen u početku vladavine kralja Jakova, koristi izraz *posebna dragocjenost za mene nad svim narodima*^{*}, a ženevski francuski: *najdragocjeniji dragulj od svih naroda*. Ali najistinitiji prijevod je onaj prvi, jer ga potvrđuje sam sv. Pavao (Tit 2. 14), gdje kaže, misleći na ono mjesto koje je naš blagoslovljeni Spasitelj *dao samoga sebe za nas, da nas očisti da budemo njegov izabrani* (to jest, posebni) *narod*. Jer, riječ u grčkom jeziku je *περιούσιος*, koja je obično suprotna riječi *ἐπιούσιος*; kako ova riječ znači *običan, svakidašnji* (ili kao u Gospodovoj molitvi), *za svakodnevnu upotrebu*, tako ona prva znači ono što je *višnje, pobranjeno*, što se *uživa na poseban način*, a to Latini nazivaju *peculium*. To značenje ovoga mjesta potvrđeno je razlogom koji Bog daje o tome, što slijedi neposredno iz onoga što dodaje: *Ta, sva zemlja je moja*, kao da hoće reći: *Svi narodi svijeta su moji*, ali ti nisi moj na taj način, nego na *poseban*: jer oni su svi moji iz razloga moje moći, ali ti ćeš biti moj po svome vlastitom pristanku i ugovoru; a to je dodatak njegovu običnom naslovu svim narodima.

Kraljevstvo Božje je zapravo njegova građanska vlast nad izabranim narodom putem ugovora

6. To isto je opet potvrđeno izričitim riječima u istom tekstu: *Ti ćeš mi biti svećeničko kraljevstvo i sveti narod*. Vulgarni latinski daje *regnum sacerdotale*, s čime se slaže prijevod toga mjesta (1 Pet. 2. 9), *sacerdotium regale* (*kraljevsko svećeništvo*), kao i sama ustanova po kojoj nitko ne smije ući u *Sanctum sanctorum*, to jest, nitko ne smije istraživati Božju volju neposredno od samog Boga osim vrhovnog svećenika. Spomenuti engleski prijevod, koji slijedi ženevski, navodi *kraljevstvo svećenika*. Misli se ili na nasljeđivanje jednog vrhovnog svećenika drugim, ili se inače ne podudara sa sv. Petrom niti s vršenjem vrhovne svećeničke službe. Naime, nikada nitko drugi osim vrhovnog svećenika nije upućivao

^{*} Engl.: *peculiar treasure unto me above all nations.* (prev.)

narod u Božju volju niti je ikada ikoji saziv svećenika imao dopuštenje ući u *Sanctum sanctorum*.

7. Nadalje, naslov *svetog naroda* potvrđuje to isto: naime, *sveto* označava ono što je po posebnom Božjem pravu, a ne po općem. Sva je zemlja Božja (kao što je rečeno u tekstu), ali nije sva zemlja nazvana svetom, već samo ona koja je izdvojena za posebnu službu kakvu je dobio narod Židova. Zato je dovoljno očigledno po tom jednom mjestu da se pod *kraljevstvom Božjim* misli zapravo država, uspostavljena (po pristanku onih koji su trebali biti njezini podanici) radi njihove građanske vladavine i radi uređivanja njihova ponašanja, i to ne samo prema Bogu, njihovome kralju, već također između njih samih u pitanjima pravde i prema drugim narodima, kako u miru tako i u ratu. To je u pravom smislu bilo kraljevstvo u kojem je Bog bio kralj, a vrhovni svećenik je trebao biti (nakon Mojsijeve smrti) njegov jedini potkralj ili namjesnik.

8. No, ima mnogo drugih mjesta koja razgovijetno potvrđuju isto. Kao prvo (1 Samuel 8. 7), kad su starješine Izraela (srditi zbog iskvarenosti Samuelovih sinova) zahtijevale kralja, a Samuel se, nezadovoljan time, pomolio Gospodu. Odgovarajući mu, Gospod reče: *Poslušaj njihov zahtjev, ali ih svečano opomeni i pouči o pravima kralja koji će vladati nad njima*. Iz toga je očigledno da je sam Bog tada bio njihov kralj, a Samuel nije zapovijedao narodom, nego mu je iznosio samo ono što mu je Bog naznačavao s vremena na vrijeme.

9. Nadalje (1 Sam. 12. 12), tamo gdje Samuel kaže narodu: *A kad vidjeste Nabaša, kralja amonskoga, kako ide na vas, rekoste mi: Ne, nego neka kralj vlada nad nama. Pa ipak je Jahve vaš kralj, vaš Bog!*, očigledno je da je Bog bio njihov kralj i da je vladao građanskim stanjem njihove države.

10. Nakon što su Izraelci odbacili Boga, proroci su pretkazali njegovo vraćanje, kao (Izaija 24. 23): *Pocrvenjet će mjesec, postidjet se sunce, jer će kraljevstvo Jahve nad vojskama na gori Sionu i Jeruzalemu* itd., gdje izričito govori o njegovu kraljevstvu na Sionu i u Jeruzalemu, to jest, na zemlji. Nadalje (Mihej 4. 7): *Tada će Jahve nad njima kraljevati na gori Sionu od sada i do vijeka*; gora Sion se nalazi u Jeruzalemu, dakle na zemlji. Potom (Ezekiel 20. 33): *Života mi moga, riječ je Jahve Gospoda, vladat ću vama rukom krepkom i mišicom uzdignutom, u svoj žestini svoje jarosti*, te (redak 37): *Provest ću vas ispod štapa svojega, podvrći vas brojenju*, to jest vladat ću nad vama i učiniti da se držite onoga ugovora koji ste sklo-

pili sa mnom po Mojsiju i prekršili svojom pobunom protiv mene u vrijeme Samuelovo i svojim izborom drugog kralja.

11. U Novom zavjetu anđeo Gabriel veli o našem Spasitelju (Luka 1. 32, 33): *On će biti velik i zvat će se sin Previšnjega. Gospodin Bog dat će mu prijestolje Davida, oca njegovog. On će vladati kućom Jakovljevom do vijeka. I kraljevstvo njegovo neće imati svršetka.* To je također kraljevstvo na zemlji, jer upravo zbog tog zahtjeva osuđen je na smrt kao neprijatelj Cezara; natpis nad njegovim križem bio je *Isus Nazarećanin, kralj Židova*. Radi poruge okrunjen je krunom od trnja, a za njegovo proglašenje kaže se o njegovim učenicima (Djela 17. 7): *svi ovi ljudi rade protiv carskih odredaba tvrdeći da ima drugi kralj, neki Isus*. Prema tome, kraljevstvo Božje je stvarno, a ne metaforičko kraljevstvo, a uzima se tako ne samo u Starom nego i u Novom zavjetu. Kad kažemo: *Kraljevstvo je Tvoje, moć i slava*, to se mora shvatiti kao kraljevstvo Božje, i to po sili našeg ugovora, a ne po pravu Božje moći, jer takvo kraljevstvo Bog ima oduvijek; otud bi bilo suvišno reći u našim molitvama *Budi kraljevstvo Tvoje*, ako se time ne misli na Kristovu obnovu onog kraljevstva Božjeg koje je zbog pobune Izraelaca bilo prekinuto biranjem Šaula za kralja, niti bi bilo ispravno reći: *Kraljevstvo nebesko je blizu* ili moliti *Budi kraljevstvo Tvoje*, da je ono još uvijek trajalo.

12. Ima toliko drugih mjesta koja potvrđuju ovo tumačenje da bi bilo pravo čudo što nije bolje zapaženo, kad ne bi bacalo i previše svjetla kršćanskim vladarima za uviđanje svoga prava na crkvenu vladavinu. No, to su bolje uočili oni koji umjesto *svećeničko kraljevstvo* prevode izrazom *kraljevstvo svećenika*, a isto tako bi izraz *kraljevsko svećeništvo*, kako stoji kod sv. Petra, mogli prevesti kao *svećeništvo kraljeva*. A tamo gdje za *izabrani narod* stavljaju riječi *dragulj* ili *blago*, to je isto kao da posebnu pukovnicu ili četu nekog vrhovnog zapovjednika nazovemo njegovim *draguljem* ili *blagom*.

13. Ukratko, kraljevstvo Božje je građansko kraljevstvo koje se sastojalo, prvo, u obavezi izraelskog naroda prema onim zakonima koje Mojsije bude donio s gore Sinaja, i koje im potom vrhovni svećenici budu svakodnevno izlagali pred kerubinima u *sanctum sanctorum*; nakon što je to kraljevstvo bilo odbačeno izborom Šaula, proroci su pretkazali da će biti ponovo uspostavljeno po Kristu; za njegovo ponovno uspostavljanje mi svakodnevno molimo kad kažemo u molitvi Bogu: *Budi kraljevstvo Tvoje*, i to njegovo pravo priznajemo kad dodajemo: *Jer*

Tvoje je kraljevstvo, moć i slava, za vjeka vjekova, amen; proglašenje toga kraljevstva bijaše propovijed apostola i za njega učitelji blagovijesti pripremaju ljude; prigrliti tu blagovijest (a to znači, obećati poslušnost Božjoj vladavini) znači biti u *kraljevstvu milosti*, jer Bog je *gratis* dao moć takvima da budu podanici (to jest, djeca) Božja nakon što Krist bude došao u veličanstvu da sudi svijetu i da stvarno upravlja svojim vlastitim narodom, što se naziva *kraljevstvom slave*. Da kraljevstvo Božje (nazvano također i nebesko kraljevstvo zbog veličanstvenosti i čudesne visine toga prijestolja) nije bilo kraljevstvo koje je Bog obnašao na zemlji putem svojih namjesnika ili zastupnika, koji izlažu narodu njegove zapovijedi, ne bi bilo ni toliko natjecanja i rata oko pitanja preko koga nam Bog govori, niti bi se toliki svećenici gnjavili duhovnim pravosuđem niti bi im ikoji kralj to odricao.

Što je sveto 14. Iz ovog doslovnog tumačenja *kraljevstva Božjeg* nadaje se također i istinska interpretacija riječi SVETO. To je naime riječ koja u Božjem kraljevstvu odgovara onome što u svome kraljevstvu ljudi nazivaju *javnim* ili *kraljevim*.

15. Kralj bilo koje zemlje *javna* je osoba ili predstavnik svih svojih podanika. Kralj-Bog Izraela bio je onaj *Sveti* za Izrael. Narod koji je podčinjen jednom zemaljskom vladaru jest narod toga vladara, to jest, te javne osobe. Tako su Židovi, koji bijahu Božji narod, nazivani (Izl. 19. 6) *svetim narodom*. Naime, pod *svetim* razumijeva se uvijek ili sam Bog ili ono što njemu pripada, kao što se pod javnim uvijek misli ili na osobu same države ili nešto što pripada državi na taj način da nijedna privatna osoba ne može zahtijevati vlasništvo nad time.

16. Otud je Sabbath (Božji dan) *sveti dan*; hram (Božji dom) *sveta kuća*; žrtve, desetine i darovi (Božji prinosi) *svete dužnosti*; svećenici, proroci i pomazani kraljevi pod Kristom (Božji službenici) *sveti ljudi*; nebeski duhovi-službenici (Božji glasnici) *sveti anđeli*, i slično. Gdje god se riječ *sveto* uzima doslovno, uvijek se označava nešto od vlasništva stečenog pristajanjem. Kad kažemo: *Sveti se ime Tvoje*, mi samo molimo Boga za milost da se držimo prve zapovijedi, naime, da *nemamo drugih Bogova osim njega*. Čovječanstvo je Božji narod u vlasništvu, ali samo su Židovi bili *sveti narod*. Zbog čega drugog nego zato što su postali njegovo vlasništvo po ugovoru?

17. Riječ *profano* uzima se u Svetom pismu obično kao istovjetna s *opće*; prema tome, i suprotni izrazi, *sveto* i *vlastito*, moraju u kraljevstvu

Božjem također biti isti. Ali, figurativno, *svetim* se nazivaju i oni ljudi koji su vodili tako pobožan život kao da su napustili sve svjetovne namjere i posve se predali i izručili same sebe Bogu. U doslovnom smislu, ono što je učinjeno *svetim* po Božjem prisvajanju i izdvajanju za njegovu vlastitu upotrebu, za to se kaže da je *posvećeno* po Bogu, kao sedmi dan u četvrtoj zapovijedi, i kao što se za izabranike u Novom zavjetu kaže da su *posvećeni*, kad su bili obdareni duhom pobožnosti. Ono pak što je učinjeno *svetim* po ljudskoj posveti i dano Bogu, da bi bilo korišteno samo u njegovoj javnoj službi, naziva se također SVETIM, i za to se kaže da je posvećeno poput hramova i drugih domova za javne molitve, njihova posuđa, svećenika, službenika, žrtava, darova i izvanjskih predmeta otajstva.

*Sveto –
posvećeno*

18. Postoje stupnjevi *svetosti*. Naime, od onoga što je izdvojeno za služenje Bogu nešto se opet može izdvojiti za bližu i osobitiju službu. Cijeli narod izraelski je bio posvećen Bogu, ali Levijevo pleme je među Izraelcima bilo sveto pleme; među Levitima svećenici su bili još svetiji, a među svećenicima vrhovni svećenik je bio najsvetiji. Tako je i zemlja Judeja bila Sveta zemlja, no sveti grad u kojemu je Bog bio štovan, bio je svetiji; nadalje, hram je bio svetiji od grada, a *sanctum sanctorum* svetiji od ostalog dijela Hrama.

*Stupnjevi
svetosti*

19. SAKRAMENT je izdvajanje neke vidljive stvari iz opće upotrebe i njezino posvećenje za službu Bogu, i to ili kao znak našeg primanja u kraljevstvo Božje, da pripadamo njegovu izabranom narodu, ili pak kao podsjećanje na to. U Starom zavjetu znak primanja je bilo *obrezivanje*, u Novom zavjetu *krštenje*. Podsjećanje na to u Starom zavjetu bilo je *blagovanje pashalnog janjeta* (u određeno vrijeme, a to je bilo godišnje), čime su se podsjećali na noć oslobođenja iz ropstva u Egiptu; u Novom zavjetu to je svetkovanje *posljednje večere*, kojom se podsjećamo na oslobođenje iz ropstva u grijehu kroz smrt našega Spasitelja na križu. Sakramenti *primanja* koriste se samo jednom, jer je samo jedno *primanje* nužno. Ali budući da se često moramo spominjati svoga oslobođenja i svoje privrženosti, sakramenti *spomena*¹⁶⁰ moraju se ponavljati. To su glavna otajstva, kao svečane zakletve u privrženost. Postoje također i neka druga posvećenja koja se mogu nazvati sakramentima, budući da ta riječ podrazumijeva samo posvećivanje za službu Bogu. No, budući da podrazumijeva i zakletvu ili obećanje privrženosti Bogu, u Starom zavjetu je postojalo samo *obrezivanje* i *pasha*, a u Novom zavjetu postoje samo *krštenje* i *posljednja večera*.

Sakrament

Poglavlje XXXVI.

O Božjoj i proročkoj riječi

Što je riječ 1. Kad se spominje *riječ Božja* ili *ljudska*, onda riječ ne označava dio govora koji gramatičari nazivaju imenicom, glagolom ili bilo kakvim jednostavnim glasom izvan sveze s drugim riječima koje joj daju značenje, već savršen govor ili razgovor kojim govornik *tvrdi, niječe, zapovijeda, obećava, prijeti, želi* ili *ispituje*. U tome smislu, to nije *vocabulum*, što znači jednu riječ, nego *sermo* (na grčkom: *logos*), to jest, *govor, razgovor* ili *izriječ*.

Riječi koje izgovara Bog i riječi koje se odnose na Boga u Svetom pismu nazivaju se riječju Božjom

2. Nadalje, kad kažemo *riječ Božja* ili *ljudska*, to se ponekad može shvatiti o govorniku, poput riječi koje je rekao Bog ili da ih je izgovorio neki čovjek; u tom značenju, kad kažemo *Evangelje svetoga Mateja*, shvaćamo da je sv. Matej njegov pisac. No, ponekad se to shvaća o predmetu; u tom smislu, kad kažemo: *riječi o danima kraljeva Izraela i Judeje*, misli se da su predmet tih riječi djela učinjena tih dana. U grčkom jeziku, koji (u Svetom pismu) sadrži mnogo hebraizama, pod Božjom riječi često se ne misli na ono što je Bog rekao, već ono što se tiče Boga i njegove vladavine, to jest, na religijsko učenje, tako da je posve isto reći *λόγος Θεοῦ* i *theologia*; to je učenje koje obično zovemo *bogoslovlje*, kao što je očigledno iz sljedećih mjesta (Djela 13. 46): *Tada im Pavao i Barnaba odlučno rekoše: Vama je najprije trebalo pripovijedati riječ Božju. Ali kako je vi od sebe odbijate i sami sebe smatrate nedostojnim vječnog života, mi se obraćamo poganima.* Ono što se tu naziva riječ Božja bio je nauk kršćanske vjere, a to postaje jasno iz prethodnih riječi. Tamo gdje anđeo kaže apostolima (Djela 5. 20): *Idite i navješćujte u bramu narodu sve što se tiče ovoga života*, pod *riječi ovoga života* misli se nauk Blagovijesti, kao što je očigledno iz onoga što su činili u hramu, a izrečeno je u zadnjem retku istog poglavlja (5. 42): *Svaki dan su navješćivali Isusa kao Mesiju*; na tome mjestu se vidi da je Isus Krist bio predmet te *riječi života*, ili, što je isto, predmet tih *riječi ovog vječnog života*, koje im je ponudio Spasitelj. Također (Djela 15. 7), riječ Božja naziva se *riječju Blagovijesti*, jer sadrži nauk o kraljevstvu Kristovom, a ista riječ se opet (Rim. 10. 8, 9) naziva riječju vjere, to jest kao što se tamo izražava, nauk da je Isus došao i ustao iz smrti. Također (Matej 13. 19): *Svakomu tko čuje riječ Kraljevstvo*, to jest, nauk o kraljevstvu što ga je naučavao Krist. Nadalje, za istu riječ se kaže (Djela 12. 24) *da raste i da se umnožava*, što je lako razumjeti za nauk evanđelja, ali je teško za glas i govor Božji. U istom značenju (1 Tim. 4. 1), *nauk*

đavolji ne označava riječi bilo kojeg đavola, već poganski nauk o *demonima* i utvarama koje su štovali kao bogove.

3. Uzimajući u obzir ta dva značenja izraza RIJEČ BOŽJA, kako se koristi u Svetom pismu, očigledno je iz drugog značenja (u kojem se uzima za nauk kršćanske religije) da je cijelo Sveto pismo riječ Božja, ali ne i iz prvog značenja. Na primjer, premda je Bog izgovorio Mojsiju riječi: *Ja sam Jahve, Bog tvoj* itd. sve do kraja Deset zapovijedi, ipak se uvod, *Bog izgovori ove riječi i reče*, mora uzeti kao riječi onoga tko je napisao cijelu tu povijest. *Božja riječ*, uzeta kao ono što je on govorio, uzima se ponekad *doslovno*, ponekad *metaforički*. *Doslovno*, za one riječi koje je govorio svojim prorocima, a *metaforički*, za mudrost, moć i vječni nalog kod stvaranja svijeta. U tom su značenju svi oni *fiat* – *Neka bude svjetlo, Neka budu nebesa, Načinimo čovjeka* itd. (Postanak 1) – doista riječ Božja. U istom smislu se kaže (Ivan 1. 3): *Sve je po njoj postalo, i ništa što je postalo nije bez nje postalo*, i (Hebr. 1. 3), (*Sin koji*) *svemir uzdržava svojom silnom riječi*, to jest snagom svoje riječi, to jest svojom snagom; i (Hebr. 11. 3), (*da je*) *svijet stvoren Božjom riječju*, i mnoga druga mjesta istog značenja. Isto tako se među Latinima izraz *fate*, koja doslovno označava *izgovorenu riječ*, uzima u istom smislu.

Riječ Božja koristi se metaforički, prvo, za stupnjeve Božje moći

4. Drugo, izraz se uzima za učinke njegove riječi, to jest za samu stvar koja se putem njegove riječi tvrdi, zapovijeda, prijete ili obećava. Kao tamo (Psalm 105. 19) gdje se za Josipa kaže da je držan u ropstvu *dok se ne ispuni proroštvo njegovo, Jahvina ga riječ potvrdi*, to jest, dok se nije dogodilo ono što je on pretkazao faraonovom peharniku (Post. 40. 13) u pogledu njegovog ponovnog vraćanja u službu, jer tamo se pod *njegova riječ došla* misli da se sama ta stvar dogodila. Isto tako (1 Kraljevi 18. 36) Elija kaže Bogu: *Učinio sam sve Tvoje riječi (zapovijedi)* umjesto: *Učinio sam sve po Tvojim riječima* ili *zapovijedima*; ili (Jer. 17. 15), *Gdje je riječ Jahvina?*, stoji za: *Gdje je zlo kojim je prijeto?* Ili (Ezek. 12. 28): *Nijedna riječ moja neće se više odgoditi*; pod *riječima* se misli na sve stvari što ih je Bog obećao svome narodu. U Novom zavjetu (Matej 24. 35): *nebo će i zemlja proći, ali moje riječi neće proći*, to jest sve što sam obećao ili pretkazao dogodit će se. To je smisao u kojem sveti Ivan evanđelist, i mislim jedino sveti Ivan, naziva *riječju Božjom* i samog našeg Spasitelja, kao utjelovljenog, kao u (Ivan 1. 14): *I riječ tijelom postala*. To jest, riječ ili obećanje da će Krist, *koji u početku bijaše kod Boga*, doći na svijet, to jest da je cilj Boga Oca bilo poslati Boga Sina u svijet da prosvijetli ljude na putu vječnog života, ali to do tada nije bilo izvršeno i

Drugo, za učinke Njegove riječi

stvarno utjelovljeno; otuda se naš Spasitelj tamo naziva *riječju*, ali ne kao obećanje, već kao ono obećano. Oni koji se koriste tim mjestom da ga nazovu riječju Božjom u uobičajenom smislu, čine tekst samo nejasnijim, jer isto tako ga mogu nazivati i *imenicom* Božjom, budući da ljudi pod *imenicom* kao i pod *glagolom* podrazumijevaju dijelove govora, glas, zvuk koji ne tvrde ništa niti odriču niti zapovijedaju niti obećavaju, niti su ikakva tjelesna ili duhovna supstancija, i zato se ne može reći je li to Bog ili čovjek, dok je naš Spasitelj oboje. Ta riječ, za koju sveti Ivan u svome evanđelju kaže da bijaše kod Boga (u njegovoj Prvoj poslanici, redak 1), naziva se i *riječju života* i *vječni život*, koji bijaše kod Oca (redak 2). Otud on ni u kojem drugom smislu ne može biti nazvan *riječju* osim u onome u kojem se naziva vječnim životom, to jest, *onaj koji nam je osigurao vječni život*, svojim silaskom u tijelo. Isto tako (Otkrivenje 19. 13), govoreći o Kristu, obučenom u haljinu natopljenu krvlju, apostol kaže: njegovo ime je *riječ Božja*; to se mora razumjeti kao da je rekao da je njegovo ime bilo: *Onaj koji je došao prema namjeri Božjoj od početka i sukladno njegovoj riječi i obećanju prenesenom po prorocima*. Zato se tu ne radi ni o kakvom utjelovljenju riječi, već o utjelovljenju Boga-Sina, koji je nazvan *riječju* zato što je njegovo utjelovljenje bilo izvršenje obećanja, isto kao što se Sveti Duh naziva (Djela 1. 4; Luka 24. 49) *obećanjem*.

Treće, za riječi razuma i pravičnosti

5. Postoje također mjesta u Svetom pismu gdje se izrazom *riječ Božja* označavaju one riječi koje su podudarne s razumom i pravičnosti, premda ih ponekad ne izgovaraju ni proroci niti sveti ljudi. Naime, faraon Neko je bio idolopoklonik, ali za njegove riječi dobrom kralju Jošiji u kojima ga savjetuje preko glasnika da mu se ne suprotstavlja na njegovu pohodu protiv Karkemiša, kaže se da su proistekle iz Božjih usta, te da je Jošija ubijen u boju, nakon što ih nije poslušao, kako se može pročitati (2 Ljetopisi 25. 21, 22, 23). Istina je, kao što se ista pripovijest navodi u prvoj Ezrinoj knjizi, da te riječi Jošiji iz usta Gospodnjih nije izgovorio faraon već Jeremija. Ali mi moramo vjerovati kanonskom spisu, što god da je napisano u apokrifima.

6. *Riječ Božja* mora se također uzeti za nalog razuma i pravičnosti, kad se isto kaže u svetim Spisima da je napisano u ljudskom srcu, kao u Psalm 36. 31.; Jer. 31. 33; Pz. 30. 11, 14, i mnoga druga slična mjesta.

Različite upotrebe riječi prorok

7. Ime PROROK označava u Svetom pismu ponekad *predgovornika*, to jest, onoga tko od Boga govori čovjeku ili od čovjeka Bogu; ponekad opet *proricatelja*, onoga tko pretkazuje buduće stvari, a ponekad nekoga tko govori nesuvislo, poput pomućenih ljudi. No, najčešće se upotreblja-

va u značenju govora od Boga prema ljudima. Tako su Mojsije, Samuel, Elija, Izaija, Jeremija i drugi bili *proroci*. U tom smislu i vrhovni svećenik je bio *prorok*, jer on je jedini odlazio u *sanctum sanctorum*, da bi upitao Boga i objavio njegov odgovor narodu. Tako, kad je Kefas rekao da bi bilo korisno da netko umre za narod, sveti Ivan reče (pogl. 11. 51): *To nije rekao sam od sebe, već je prorokao, jer bijaše svećenik te godine koji je prorokao da će Isus umrijeti za narod*. Također, i za one koji su na kršćanskim sastancima podučavali narod (1 Kor. 14. 3) kaže se da su proricali. U sličnom značenju i Bog je rekao Mojsiju (Izl. 4. 16) o Aaronu: *Neka on mjesto tebe govori narodu. Tako, on će tebi biti mjesto usta, a ti ćeš njima biti mjesto Boga*; ono što je ovdje *glasnogovornik* na drugom se mjestu (Izl. 7. 1) tumači kao prorok: *Vidi, faraonu ću te nametnuti kao božanstvo; tvoj brat Aaron bit će tvoj prorok*. U značenju govorenja od ljudi prema Bogu, Abrahama se naziva prorokom (Post. 20. 7) tamo gdje Bog u snu govori Abimeleku na sljedeći način: *Sada vrati čovjeku ženu njegovu, prorok je on, molit će za tebe da ostaneš na životu*; odatle se također može razabrati da se ime prorok može pridjenuti sasvim prikladno i onima čije je pozvanje da u kršćanskim crkvama kazuju javne molitve za skup. U istom smislu, za proroke koji sidu s nekog vrhovnog mjesta (ili uzvisine Božje) sa psaltinom, bubnjem, frulom i harfom (1 Sam. 10. 5, 6) i Šaul među njima (redak 10), kaže se da su proricali na taj način što su javno hvalili Boga. U sličnom je značenju i Mirjam nazvana proročicom (Izl. 15. 20). Isto tako treba shvatiti i mjesto gdje sv. Pavao kaže (1 Kor. 11. 4, 5): *Svaki čovjek koji moli ili prorokuje nepokrivene glave, sramoti svoga poglavara. Svaka žena koja moli ili prorokuje nepokrivene glave, sramoti svoga poglavara*. Jer, na tim mjestima proricanje ne znači ništa više do hvaljenje Boga kroz psalme i svete napjeve, što žene smiju činiti u crkvama, iako im nije bilo dopušteno govoriti pred skupovima. To je značenje u kojem su poganski pjesnici, koji su skladali himne i druge vrste pjesama u počast svojim bogovima, bili zvani *vates* (proroci), kao što je dostatno dobro poznato svima onima koji su upućeni u knjige pogana; to je vidljivo (Tit 1. 12) gdje sv. Pavao kaže za Krećane da je neki njihov vlastiti prorok rekao da su lašci; time sv. Pavao nije mislio da su njihovi pjesnici proroci, već odaje da je riječ prorok općenito služila za označavanje onih koji su u stihovima slavili čast Božju.

8. Kad se pod proricanjem misli pretkazivanje ili izricanje budućih događaja unaprijed, onda proroci nisu bili samo ti Božji glasnogovornici koji su pretkazivali drugima ono što je Bog pretkazao njima, nego također i sve one varalice koje tvrde da će uz pomoć bliskih duhova ili

Pretkazivanje budućih događaja nije uvijek proricanje

praznovjernog nagađanja prošlih događaja, iz krivih uzroka, pretkazati slične događaje u budućnosti. A takvih (kao što sam već objasnio u XII. poglavlju ove rasprave) ima mnogo vrsta: u mnijenju običnih ljudi oni pomoću samo jednog slučajnog događaja, koji je možda prilagođen njihovoj svrsi, stječu veću proročku slavu nego što mogu izgubiti uz ma koliko mnogo promašaja. Proricanje nije umijeće niti je stalno zanimanje (ako se uzme kao pretkazivanje), već izvanredno i privremeno Božje korištenje nekog dobrog čovjeka, ali ponekad i nekog grešnika. Žena iz Endora, za koju se kaže da je imala prisnog duha i da je njime izazivala utvaru Samuelovu i da je Šaulu prorekla njegovu smrt, nije zbog toga bila i proročica; jer nije imala nikakvo znanje o tome čime bi izazvala takvu utvaru, niti se vidi da je Bog zapovjedio takvo izazivanje utvare, nego je samo upravljao tim varanjem kao sredstvom za plašenje i obeshrabrivanje Šaula, i, kao posljedica toga, kao sredstvom svih nezgoda zbog kojih je propao. Što se tiče nesuvislog govora, on je među poganima bio smatran nekom vrstom proricanja, jer proroci njihovih proročišta, otrovani nekim duhom ili parom iz pećine u Pitijskom proročištu u Delfima, privremeno su stvarno bili ljudi i govorili su kao luđaci; iz njihovih nepovezanih riječi moglo se izvući takvo značenje da se podudara sa svakim događajem, kao što se za sva tijela pogodeno kaže da su načinjena iz *materiae primae*. U Svetom pismu nalazim to značenje u sljedećim riječima (1 Sam. 18. 10): *Sutradan zao dub Božji napade Šaula, tako da je bjesnio po kući.*

Način na koji je Bog govorio prorocima

9.¹⁶¹ Premda postoje mnoga značenja riječi *prorok* u Svetom pismu, najčešće je ipak ono koje se uzima za nekoga kome Bog govori neposredno ono što taj mora prenijeti nekom drugom čovjeku ili narodu. Tu bi se moglo postaviti pitanje, na koji način Bog govori nekom takvom proroku? Može li se (možda će pitati netko) reći doslovno da Bog ima glas i jezik kad se ne može doslovno reći da ima jezik ili drugi organ poput čovjeka? Prorok David razmišlja ovako (Psalm 94. 9): *Zar onaj što ubo zasadi da ne čuje? Koji stvori oko da ne vidi?* Ali to možda nije rečeno kao obično označavanje Božje prirode već za označavanje naše namjere da ga slavimo. Jer, *vidjeti* i *čuti* pridjevi su dostojanstva, i mogu se pridjevnuti Bogu da obznane njegovu svemoguću snagu (koliko je mi možemo pojmiti). Ali kad bi se to uzelo u strogom i doslovnom smislu, iz Božjeg stvaranja svih drugih dijelova ljudskog tijela moglo bi se dokazivati da ih je on koristio na isti način kao i mi. To bi kod mnogih od njih bilo tako neprilično da bi bila najveća uvreda na svijetu ako bismo ih pri-

pisali njemu. Otud Božje obraćanje čovjeku govorom moramo tumačiti neposredno kao način (koji god bio) na koji Bog čini da ljudi razumiju njegovu volju. A načini kojima on to čini su mnogi, i mogu se tražiti samo u Svetom pismu. I premda se tu često kaže da je Bog govorio ovoj ili onoj osobi, bez objašnjenja načina, ipak ima mnogo mjesta koja odaju također i znakove po kojima su ljudi morali priznati njegovo prisustvo i zapovijedi. Po njima se može shvatiti kako je Bog govorio i mnogim drugima.

10. Na koji način je Bog govorio Adamu, Evi, Kainu i Noi, to nije izraženo, niti kako je govorio Abrahamu sve do vremena kad je ovaj izašao iz svoga kraja Šekem u zemlji kanaanskoj, a potom se za Boga kaže da mu se *ukazao* (Post. 12. 7). Tako postoji jedan način na koji Bog čini vidljivim svoje prisustvo, to jest, *javljanjem* ili *viđenjem*. Nadalje (Post. 15. 1): *riječ Gospodnja dođe Abrahamu u viđenju*, to znači, nešto se u znak Božje prisutnosti ukazalo kao Božji glasnik da bi mu govorilo. Nadalje, Bog se ukazao Abrahamu (Post. 18. 1) pojavom triju anđela, a Abimeleku (Post. 20. 3) u snu; Lotu (Post. 19. 1) ukazanjem dvaju anđela, Hagari (Post. 21. 17) ukazanjem jednog anđela, i opet Abrahamu (Post. 22. 11) pojavljivanjem glasa s neba; također Izaku (Post. 26. 24) u noći (to jest, na spavanju, kroz san); Jakovu (Post. 28. 12) u snu, odnosno (kako glase riječi u tekstu): *I usni san: ljestve stoje na zemlji* itd., te (Post. 32. 1) u viđenju anđela; Mojsiju (Izl. 3. 2) u pojavljivanju vatre-nih plamenova na grmu. Nakon Mojsijevog doba (gdje se izriče način na koji je Bog neposredno govorio ljudima u Starom zavjetu) Bog je uvijek govorio u viđenjima ili snovima, kao Gideonu, Samuelu, Eliji, Elišu, Izaiji, Ezekijelu i ostalim prorocima, a često i u Novom zavjetu, kao Josipu, sv. Petru, sv. Pavlu i sv. Ivanu evandelistu u Otkrivenju.

11. Samo je Mojsiju govorio na osobitiji način na gori Sinaju i u Šatoru, a vrhovnom svećeniku u Šatoru i u *sanctum sanctorum*. No, Mojsije i vrhovni svećenici poslije njega bili su proroci istaknutijeg mjesta i stupnja po Božjoj naklonosti, i Bog sam izričitim riječima objavljuje da je drugim prorocima govorio u snovima i vizijama, a svome sluzi Mojsiju onako kako čovjek govori s prijateljem. Te riječi glase ovako (Brojevi 12. 6-8): *Nade li se među vama prorok, u viđenju ja se njemu javljam, u snu njemu progovaram. Ali nije tako sa slugom mojim Mojsijem. Od svih u domu mojemu najvjerniji je on. Iz usta u usta njemu ja govorim, očevidnošću, a ne zagonetkama, i lik Jahvin on smije gledati*. I (Izl. 33. 11): *Tako bi Jahve govorio s Mojsijem licem u lice, kao što čovjek govori s prijateljem*. Pa ipak se

Osobitim prorocima Starog zavjeta govorio je u snovima i vizijama

to obraćanje Boga Mojsiju odvijalo posredstvom jednog ili više anđela, kao što se pokazuje izričito (Djela 7. 35 i 53, te Gal. 3. 19), i zato je to također bilo viđenje, premda mnogo jasnije od onog što je bilo dano drugim prorocima. To se podudara s mjestom gdje Bog kaže (Pz. 13. 1): *Ako se u tvojoj sredini pojavi kakav prorok ili čovjek sa snoviđenjima*; ovo drugo je samo tumačenje onoga prvog. Nadalje (Joel 2. 28 = *3. 1): *I prorocat će vaši sinovi i kćeri, vaši će starci sanjati sne, a vaši mladići gledati viđenja*; i tu se riječ *proricati* objašnjava kao *sanjanje* i *viđenje*. Upravo na taj način je Bog govorio Salomonu, obećavajući mu mudrost, bogatstva i čast, jer tekst kaže (1 Kraljevi 3. 15): *Salomon se probudi, i gle: bijaše to san*. Dakle, osobiti proroci u Starom zavjetu su općenito saznavali riječ Božju samo u snovima i viđenjima, to znači, iz predodžbi koje su imali pri spavanju ili u zanosu. Te predodžbe su kod svakog istinskog proroka bile natprirodne, no kod lažnih proroka su bile ili obične ili patvorene.

12. Ipak, za te iste proroke kaže se da govore po duhu, kao tamo gdje prorok (Zah. 7. 12), govoreći o Židovima, veli: *Otvrdnuše srcem kao kremen da ne bi čuli Zakon i riječi koje im je slao Jahve nad vojskama, svojim dubom, preko proroka*. Odatle se vidi da govorenje po *duhu* ili *nadahnuću* nije bio osobit način Božjeg obraćanja, ništa drugačiji od viđenja, ako su ti za koje se kaže da su govorili po Duhu bili izvanredni proroci, poput onih koji su za svaku novu vijest morali imati i posebnu povjeru ili (što je isto) nov san ili viđenje.

Prorocima stalnog pozvanja i vrhovnim prorocima Bog govori s prijestolja milosti, na način koji nije izrečen u Svetom pismu

13. Od proroka koji su to bili po stalnom pozvanju u Starom zavjetu, jedni su bili *vrhovni*, drugi *podređeni*. Vrhovni su bili najprije Mojsije, a poslije njega vrhovni svećenici, svaki u svoje doba, sve dok je svećenska služba bila i kraljevska. Nakon što je židovski narod odbacio Boga kao vladara nad sobom, kraljevi koji su se podčinili Božjoj vladavini bili su također i njegovi glavni proroci, a dužnost vrhovnog svećenika postala je službena. Kad se trebalo savjetovati s Bogom, oblačili su svete halje i upitali Gospoda kako im je kralj zapovijedao, i bili lišavani službe kad je kralj to smatrao prikladnim. Tako je kralj Šaul (1 Sam. 13. 9) zapovijedio da se donesu žrtve paljenice i onda zapovjedi svećenicima (1 Sam. 14. 18) da mu donesu kovčeg, pa onda (redak 19) da ga ostave sama, jer je vidio prednost nad svojim neprijateljima. U istom poglavlju i Šaul sam pita Boga za savjet. Slično tome i kralj David je nakon pomazanja, ali prije nego što je došao u posjed kraljevstva, *upitao Gospoda* (1 Sam. 23. 2) treba li povesti rat protiv Filistejaca kod Keile, te je (stih 10) zapovjedio svećeniku da mu donese halju da upita kod Boga

treba li ostati u Keili ili ne. Kralj Salomon je (1 Kraljevi 2. 27) preuzeo svećeničku službu od Abijatara i predao je Zadoku (redak 35). Prema tome, Mojsije, vrhovni svećenici i pobožni kraljevi koji su upitali Boga u svim izvanrednim prilikama kako se trebaju ravnati ili koji događaj će ih zadesiti, bili su svi proroci-vladari. Međutim, nije vidljivo kako im se Bog obraćao. Tako, kad se Mojsije uspeo Bogu na goru Sinaj reći da je to bio san ili vizija kakve su imali drugi proroci, protivno je razlikovanju koje je Bog uveo između Mojsija i drugih proroka (Brojevi 12. 6-8). Reći da je Bog govorio ili se ukazao onakav kakav jest u svojoj naravi, znači poreći njegovu beskonačnost, nevidljivost, nepojmljivost. Reći da je govorio po nadahnuću ili uplivu Svetog Duha, jer Sveti Duh označava Božanstvo, znači poistovjetiti Mojsija s Isusom, u kojemu Božanskost (kako to izražava sv. Pavao, Kol. 2. 9) jedino prebiva tjelesno. I konačno, reći da je govorio po Svetom Duhu, koji znači milost ili dar Svetog Duha, znači ne priricati mu ništa natprirodno. Jer Bog čini ljude sklonima samilosti, pravdi, milosrđu, istini, vjeri i svim vrstama vrlina, moralnih i intelektualnih, kroz nauk, primjer i razne druge prilike, prirodne i obične.

14. Budući da se ti načini ne mogu primijeniti na Boga u njegovu obraćanju Mojsiju na gori Sinaj, ne mogu se primijeniti ni na njegovo obraćanje vrhovnim svećenicima s prijestolja milosrđa. Zbog toga, na koji način se on obraćao prorocima-vladarima Starog zavjeta, čija služba je bila da ga ispituju, to nije objašnjeno, pa se to ne može ni shvatiti (drugačije osim putem glasa¹⁶²). U vrijeme Novog zavjeta nije postojao prorok-vladar, već naš Spasitelj koji je bio oboje, i Bog koji govori i prorok kojemu govori.

15. Za podređene proroke stalnog pozvanja ne nalazim ni jedno mjesto koje dokazuje da im se Bog obraćao natprirodno, već jedino onako kako prirodno čini ljude sklonima samilosti, vjeri, ispravnosti, i drugim vrlinama svih kršćana. Premda se taj način sastoji od sastava, poduke, odgoja, od prigoda i poticaja koje ljudi imaju naprama kršćanskim vrlinama, on se istinski pririče djelovanju Božjeg duha ili Svetom Duhu (koga mi u svome jeziku nazivamo *Holy Ghost* [Sveti Duh]), jer nema dobre sklonosti koja ne bi bila Božje djelovanje. No, ta djelovanja nisu uvijek natprirodna. Stoga kad se za nekog proroka kaže da govori u duhu ili po duhu Božjem, u tome ne smijemo razumjeti ništa više nego da govori u skladu s Božjom voljom koju je obznanio vrhovni prorok. Naime, najopćenitija upotreba riječi duh leži u značenju ljudske namjere, uma ili sklonosti.

*Prorocima
stalnog
pozvanja, ali
podređenim,
Bog je govorio
preko duha*

16. U vrijeme Mojsija bila su još sedamdesetorica pored njega koji su *proricali* u logoru Izraelaca. Kojim putem se Bog obraćao njima, kaže se u Brojevima, pogl. 11, redak 25: *Jabve siđe u oblaku i poče s njime govoriti. Zatim uze od duha koji bijaše na njemu i stavi na onu sedamdesetoricu starješina. Kad duh počinu na njima, počеше prorokovati, i nisu se mogli zastaviti.** Po tome je vidljivo, prvo, da je njihovo proricanje narodu bilo podređeno Mojsijevom proricanju i određeno njime; za to je Bog uzeo od duha Mojsijevog da bi unio u njih, tako da su proricali onako kako bi Mojsije htio da čine, inače se ne bi trpjelo da uopće proriču. Jer, postojala je (redak 27) pritužba Mojsiju protiv njih, i Jošua je htio da ih Mojsije zabrani, ali ovaj to nije učinio, nego je rekao Jošui: *Zar si zavidan zbog mene?!* Drugo, da duh Božji na tome mjestu ne znači ništa drugo do svijest i spremnost na poslušnost i pomoć Mojsiju u upravljanju vladavinom. Jer, da se time mislilo da su imali supstancijalni duh Božji, to jest da je božanska narav udahnuta u njih, onda je ne bi imali ništa manje nego sam Krist, a samo u njemu je Duh obitavao tjelesno. Stoga se tu mislilo na dar i milost Božju koja ih je vodila da sudjeluju s Mojsijem, od kojeg je bio izveden i njihov duh. Pokazuje se (Brojevi 11, redak 16) da su to bili oni koje je Mojsije sam izabrao za starješine i službenike naroda; jer riječi glase: *Skupi mi sedamdeset muževa između starješina izraelskih za koje znaš da su starješine narodu i njegovi nadglednici;* tu je izraz *ti znaš* istovjetan s *ti imenuješ* ili *ti si imenovao takvima*. Naime, prije nam je rečeno (Izl. 18. 24) da je Mojsije, slijedeći savjet svoga tasta Jitre, izabrao suce i službenike nad narodom koji su bili bogobojazni; od njih su bila ona sedamdesetorica koje je Bog, stavljajući u njih od Mojsijevog duha, priklonio da mu pomažu u upravljanju kraljevstvom. U tom značenju se za duh Božji kaže (1 Sam. 16. 13-14) da je odmah po pomazanju Davidovu prešao na Davida i napustio Šaula, budući da Bog daje svoje milosti onome koga odabere za vladanje nad njegovim narodom a oduzima od onoga koga je odbacio. Otuda se pod duhom misli na sklonost Božjoj službi, a ne na nekakvo natprirodno otkrovenje.

Bog ponekad govori i bacanjem kocke

17. Bog je često govorio i pri bacanju kocke, koje su nalagali oni koje je on postavio na vlast nad svojim narodom. Tako čitamo da je Bog preko kocke, koju je Šaul naredio da se baci (1 Sam. 14. 43), očitovao krivdu koju je nanio Jonathan jedući medeno saće, protivno zakletvi naroda. Nadalje (Još. 18. 10) Bog je podijelio zemlju kanaansku među

* U hrv. prijevodu stoji: *ali to više nikad ne činiše*. (Vidi komentar uz mjesto, u *Jeruzalemska Biblija*; oba prijevoda su moguća.) (prev.)

Izraelcima putem *kocke koju je Jošua bacio pred Gospodom u Šilobu*. Čini se da je na isti način Bog otkrio Achanov zločin (Još. 7. 16 itd.). To su dakle načini na koje Bog objavljuje svoju volju u Starom zavjetu.

18. Sve te načine koristio je također i u Novom zavjetu. Prema Djevici Mariji ukazanjem anđela, prema Josipu u snu; nadalje, prema Pavlu na putu za Damask viđenjem Spasitelja; prema Petru viđenjem platna spuštenog s nebesa s različitim vrstama mesa od čistih i nečistih životinja, a u zatvoru viđenjem anđela; prema svim apostolima i piscima Novog zavjeta milošću svoga duha, i, opet prema apostolima, kockom kad su birali Mateja na mjesto Jude Iskariotskog.

19. Budući dakle da svako proroštvo pretpostavlja neko viđenje ili san (a to dvoje je isto, ako je prirodno) ili neki poseban dar Božji, koji se tako rijetko zamjećuje kod ljudi da mu se treba diviti kad bude zamijećen, i budući da darovi poput najneobičnijih snova i viđenja mogu potjecati od Boga ne samo po njegovim natprirodnim i neposrednim radnjama, već i po prirodnim, te posredovanjem drugotnih uzroka, potreban je razum i prosuđivanje za razlikovanje između prirodnih i natprirodnih darova, između prirodnih i natprirodnih viđenja ili snova. Prema tome, ljudi bi trebali biti vrlo obazrivi i brižni kad slušaju glas onoga tko tvrdi da je sam prorok i zahtijeva od nas da slušamo Boga onako kako nam on u Božje ime kaže da je to put sreće. Jer onaj tko svojata poučavanje ljudi putu tako velikog blaženstva, taj svojata i upravljanje nad njima, to jest vladanje i kraljevanje nad ljudima. To je, doduše, nešto što svi ljudi žele po prirodi, i zato treba gajiti podozrenje prema njegovu častohleplju i nametanju. Dosljedno tome, svatko ga treba ispitati i iskušati prije nego što pristane na poslušnost njemu, osim ako već ranije nije pristao na poslušnost prilikom uspostave države, kad je prorok ujedno i građanski vladar ili je ovlašten od građanskog vladara. Kad takvo iskušavanje proroka i duhova ne bi bilo dopušteno svakome u narodu, ne bi imalo nikakve svrhe izlagati znakove po kojima svatko može razlikovati između onih koje treba i onih koje ne treba slijediti. Otuda, budući da su ti znakovi po kojima se prepoznaje prorok (Pz. 13. 1 itd.) ili duh (1 Ivan 4. 1 itd.) izloženi, i budući da u Starom zavjetu ima toliko proricanja, a u Novom zavjetu toliko mnogo propovijedanja protiv proroka, i obično daleko više lažnih proroka nego istinskih, svatko se mora čuvati toga da sluša njihove upute na svoju pogibelj. Najprije, to da je bilo puno više lažnih nego istinskih proroka pokazuje se po tome što su, kad se Ahab (1 Kraljevi 12) savjetovao sa četiri stotine

Svatko treba provjeriti vjerojatnost navodnog proročkog pozvanja

proroka, svi bili varalice osim jednoga, Miheja. Kratko vrijeme prije ropstva, svi su proroci općenito bili lašci. Tako veli Gospod, po Jeremiji, pogl. 14. 14: *Laž prorokuju ti proroci u moje ime; niti ih poslah niti im kakav nalog dadob – ja im i nisam govorio. Oni vam prorokuju lažna viđenja, isprazna gatanja i snove srca svoga.* Tako je Bog zapovjedio narodu kroz usta svoga proroka Jeremije (pogl. 23. 16) da ih ne sluša: *Ovako govori Jahve nad Vojskama: Ne slušajte riječi proroka; oni vas obmanjuju, objavljuju viđenja srca svoga, a ne što dolazi iz usta Jabvinih.*

Svako proricanje osim od vrhovnog proroka mora provjeriti svaki podanik

20. Budući da je od doba Starog zavjeta bilo sukoba među vidjelačkim prorocima, koji su se međusobno osporavali pitanjima: *Kad je to dub prešao s mene na tebe?*, poput sukoba između Miheja i ostalih četiri stotine proroka, i međusobnih optuživanja za laži (kao u Jer. 14. 14), te prijepora u Novom zavjetu sve do današnjeg dana među duhovnim prorocima, to je svatko i onda i danas obavezan koristiti svoj prirodni razum i primjenjivati na sva proroštva pravila koja nam je Bog dao za razlikovanje istinitog od lažnog. Jedno od tih pravila u Starom zavjetu bilo je učenje podudarno s onim što je poučavao Mojsije, prorok--vladar, a drugo ona čudesna moć pretkazivanja onoga što će Bog učiniti da se dogodi, kao što sam već pokazao na temelju mjesta u Pz. 13. 1 itd. U Novom zavjetu postojao je samo jedan znak – propovijedanje nauka da je *Isus onaj Krist*,¹⁶³ to jest kralj Židova, obećan u Starom zavjetu. Tko god je nijekao taj stav, bio je lažni prorok, ma kakva čudesa da je bio u stanju izvoditi, dočim je onaj tko je to naučavao bio istinski prorok. Govoreći izričito o sredstvima iskušavanja duhova, jesu li od Boga ili nisu, nakon što je rekao da će se pojaviti lažni proroci, sv. Ivan kaže (1 Ivan 4. 2 itd.): *Po ovome poznajete dub Božji: svaki dub koji priznaje da je Isus Krist došao u tijelo, od Boga je;* to jest potvrđen je i dopušten od Boga, a ne da je pobožan čovjek ili od izabranih za to da ispovijeda, naučava ili propovijeda da je Isus Krist, već zato što je prihvaćeni prorok. Jer, Bog ponekad govori i kroz proroka čiju osobu nije prihvatio, kao što je bilo s Balaamom, a Šaulu je preorekao smrt preko vještice iz Endora. Nadalje, u sljedećem retku (1 Ivan, 4. 3) stoji: *Svaki dub koji takvim ne priznaje Isusa, nije od Boga. To je dub Antikrista.* Tako je to pravilo savršeno s obje strane: da je istinski prorok onaj tko propovijeda da je Mesija već došao u osobi Isusa, a onaj da je lažan koji niječe da je došao i koji ga traži u nekom budućem varalici koji će krivo svojatati tu čast i koga apostol ispravno naziva anti-Kristom. Stoga svatko mora razmotriti tko je prorok-vladar, to jest tko je Božji namjesnik na zemlji i tko kao prvi

sljedeći pod Bogom ima ovlast upravljanja nad kršćanima, i uvažavati kao pravilo onaj nauk koji je taj u Božje ime zapovjedio da se naučava, i da time ispituje i iskušava istinu onih učenja koja preuzetni proroci budu iznosili u bilo koje doba, s čudesima ili bez njih. Nadalje, ako nađe da su suprotni tome pravilu, mora postupati kao što su postupali oni koji su došli Mojsiju i žalili se da u logoru proriču neki u čiju ovlast proricanja sumnjaju, ali prepuštaju vrhovnom vladaru, kao što su ovi to prepustili Mojsiju, da ih dopusti ili zabrani, kako već sam bude vidio tu stvar, pa ako ih on zabrani, da više ne slušaju njihov glas, a ako ih dopusti, da ih slušaju kao one kojima je Bog dao jedan dio duha njihova vladara. Jer, ako kršćani ne uzimaju svoje kršćanske vladare za Božje proroke, onda moraju ili uzimati svoje vlastite snove kao proročanstvo kojim žele biti upravljani, a lupanje svoga vlastitog srca kao Duh Božji, ili pak moraju trpjeti da ih vodi tuđi vladar ili neki supodanik, koji će ih vrijeđanjem vlade zavesti na pobunu ne koristeći u potvrdu svoga zvanja nikakva druga čudesa do povremeni i izvanredni uspjeh ili nekažnjivost, i time, uništivši sve božanske i ljudske zakone, vratiti sav porredak, vlast i društvo na prvotni kaos nasilja i građanskog rata.

Poglavlje XXXVII.

O čudesima i njihovoj upotrebi

1. Izrazom *čudesa* označavaju se zadivljujuća Božja djela, pa se stoga nazivaju i *čudima*. Budući da se ona najvećim dijelom izvode radi naznačavanja njegovih zapovijedi u onim prilikama u kojima bi ljudi inače (sljedeći svoj privatni prirodni razum) bili skloni dvojiti oko toga što jest a što nije Božja zapovijed, čuda se u Svetom pismu općenito nazivaju *znacima*, u istom značenju u kojem ih Latini nazivaju *ostenta* ili *portenta*, od pokazivati, pred-označavati ono će Svemogućići učiniti da se dogodi.

Čudo je djelo koje izaziva zadivljenje

2. Dakle, da bismo razumjeli što je čudo, moramo najprije razumjeti koja su to djela kojima se ljudi iščuđuju i koja nazivaju zadivljujućim. Samo dvije stvari navode ljude na čuđenje: jedna je kad je nešto čudnovato,

Čudesa moraju zbog toga biti

*rijetka i bez
poznatog
prirodnog
uzroka*

to jest takvo da slična pojava ili nikad nije postojala ili je rijetko proizvedena; druga je kad ne možemo zamisliti, ako je nešto slično i bilo proizvedeno, da je načinjeno prirodnim sredstvima, već samo neposredno Božjom rukom. No, uvidimo li mogućí prirodni uzrok tome, onda, koliko god da je slična pojava rijetka, mi se ne čudimo i ne smatramo to čudom, a isto tako i u slučaju da je nešto slično bilo često proizvedeno, koliko god bilo nemoguće zamisliti prirodno sredstvo za to.

3. Zato, bilo bi čudo ako bi konj ili krava govorili, jer i sama stvar je čudnovata i prirodni uzrok teško zamisliv; tako isto bi bilo čudnovato vidjeti neku čudnovatu prirodnu nepravilnost u proizvođenju novog oblika nekog živog stvorenja. No, kad čovjek ili drugo živo biće rađa sebi slično biće, to nije čudo, jer je obično, iako o načinu proizvođenja ne znamo nego kod onog drugog. Isto tako, ako netko bude pretvoren u kamen ili stub, to jest čudo, jer je takvo što nepoznato. No, ako se komad drveta preobrazi u to, to nije čudo, jer to često vidamo, premda ipak ne znamo ništa više nego u prvom slučaju kakvim Božjim djelovanjem se to desilo.

4. Prva duga koja je viđena u svijetu bila je čudo, jer je bila prva i, dosljedno tome, čudesna, i služila je kao znak od Boga na nebesima da jamči svome narodu da više neće biti općeg uništenja svijeta vodom. No, u današnje doba, budući da su česte, duge nisu čudo ni za one koji poznaju njihov prirodni uzrok ni za one koji ga ne poznaju. Nadalje, postoje mnoga rijetka djela koja ljudsko umijeće može izvesti, međutim, kad znamo kako se izvode, ne računamo ih u čudesa, budući da znamo ujedno i način na koji su učinjena; ne izvodi ih neposredno Božja ruka već ljudska djelatnost.

*Ono što
nekome
izgleda kao
čudo može
nekome
drugome
izgledati
drugачije*

5. Štoviše, budući da divljenje i čuđenje slijede znanje i iskustvo, kojima su neki ljudi obdareni više, a neki manje, slijedi da jedna te ista stvar može za nekoga biti čudo, a za nekoga ne. Odatle potječe to što neuki i praznovjerni ljudi prave veliko čudo od djela kojima se drugi ljudi uopće ne dive zato što znaju da proizlaze iz prirode (a to nije iznenadno, već uobičajeno Božje djelo). Tako, dok su obični ljudi pomrčinu Sunca i Mjeseca smatrali natprirodnim djelima, drugi su ipak iz prirodnih uzroka te pojave mogli pretkazati točno vrijeme njezina nastupanja. Ili, pak, kad netko zbližavanjem s drugima i potajnim saznanjima stekne znanje o privatnim radnjama nekog neukog i neopreznog, i onda mu kaže što je radio prije, ovome se to čini čudesnom stvari. No, takva čudesa se ne mogu lako izvoditi među mudrim i opreznim ljudima.

6. Nadalje, u narav čuda spada to da se ono vrši radi osiguranja povjerenja u Božje glasnike, službenike i proroke, tako da ljudi po tome znaju da ih je Bog pozvao, poslao i uposlio da bi bili skloniji poslušnosti. Stoga, iako su stvaranje svijeta i potonje uništenje svih stvorova općim potopom bila zadivljujuća djela, ipak nisu nazivana čudima, budući da nisu bila izvedena radi postizanja povjerenja prema nekom proroku ili drugom Božjem službeniku. Naime, koliko god neko djelo bilo zadivljujuće, divljenje se ne sastoji u tome što je ono moglo biti izvedeno, jer ljudi prirodno vjeruju da Svemogući može učiniti svako djelo, već u tome što je učinjeno na molitvu i riječ nekog čovjeka. No, Božja djela u Egiptu, izvedena Mojsijevom rukom, bila su prava čudesa, jer su bila izvedena s namjerom da narod Izraela bude naveden na vjerovanje da Mojsije nije došao k njima s nekim naumom iz vlastitog interesa, već kao Božji poslanik. Zato, nakon što mu je Bog zapovjedio da izbavi Izraelce iz egipatskog ropstva, i on reče (Izl. 4. 1): *Ali, ako mi ne povjeruju i ne poslušaju me, nego mi reknu: Jabve ti se nije objavio?*, Bog mu dade moć da štap koji je imao u ruci pretvori u zmiju i da ga opet pretvori u štap; također, da učini svoju ruku gubavom stavljajući je u njedra i da je opet iscijeli vadeći je iz njedara, ne bi li djecu Izraelovu naveo da vjeruju (kao u retku 5) da mu se ukazao Bog njihovih otaca; ako to ne bi bilo dovoljno, dao mu je i moć da pretvori njihovu vodu u krv. Pošto je izveo ta čuda pred narodom, kaže se (redak 41) da su mu *vjerovali*. No ipak, iz straha od faraona nisu se još usuđivali da ga poslušaju. Stoga su i druga djela, izvedena radi mučenja faraona i Egipćana, težila tome da navedu Izraelce da vjeruju u Mojsija, i bila su čudesa u doslovnom smislu. Slično tome, razmotrimo li sva čudesa koja su svojom rukom izveli Mojsije i svi ostali proroci do vremena ropstva te, poslije toga, čudesa našega Spasitelja i njegovih apostola, vidjet ćemo da je njihova svrha uvijek bila proizvesti ili učvrstiti vjerovanje da oni nisu došli iz vlastitog poriva, već da su poslani od Boga. Nadalje, u Svetom pismu možemo zapaziti da svrha čudesa nije bila proizvesti vjerovanje općenito u svim ljudima, izabranima i prokletima, već samo u izabranima, to jest u onima koje je Bog odredio da budu njegovi podanici. Naime, cilj onih čudnovatih pošasti Egipta nije bio obratiti faraona, jer Bog je prije toga rekao Mojsiju da će otvrdnuti faraonovo srce tako da ne pusti njegov narod, a kad ih je konačno pustio, nisu ga na to navela čuda, već su ga prisilile pošasti. Tako je isto o Spasitelju napisano (Matej 13. 58) da u svojoj vlastitoj zemlji nije izveo puno čudernih djela, zato što mu tamo nisu vjerovali, te također (Marko 6. 5), umjesto:

Nije učinio mnoga, stoji: *Nije mogao učiniti nikakva čuda*, itd. Ali ne zato što nije imao moć, jer reći to, bilo bi huljenje protiv Boga; također ne ni zato što svrha čudesa ne bi bila obratiti nevjerne prema Kristu, jer svrha svih čudesa od Mojsija, proroka, našega Spasitelja i njegovih apostola bila je privesti ljude Crkvi, nego je to bilo zato što je svrha njihovih čudesa bila privesti Crkvi (ne sve, nego) one koji su trebali biti spašeni, to jest one koje je Bog izabrao. Budući dakle da je naš Spasitelj bio poslan od svoga Oca, nije mogao upotrijebiti svoju moć za obraćenje onih koje je njegov otac već bio odbacio. Oni tumači toga mjesta kod sv. Marka koji kažu da izraz *Nije mogao* stoji umjesto, *Nije htio*, uzimaju primjer iz grčkog jezika (gdje se *nije htio* ponekad koristi za *nije mogao*, kod neživih stvari koje nemaju volju, ali se izraz *nije mogao* nikada ne stavlja za *nije htio*), stavljajući kamen spoticanja pred slabe kršćane, kao da Krist nije mogao izvoditi čudesa nigdje osim među vjernima.

Definicija
čuda

7. Iz svega što sam izložio o naravi i upotrebi čuda, možemo ga definirati ovako: *ČUDO je Božje djelo, koje se (pored njegovog djelovanja putem prirode, naređenog kod stvaranja svijeta) vrši radi obznane poslanja nekog izvanrednog službenika njegovim izabranicima radi njihova spasenja.*

8. Iz ove odredbe možemo zaključiti, prvo, da djelo koje se izvodi putem čuda nije učinak neke vrline u samom proroku, zato što je učinak neposredno iz Božje ruke; to znači, djelo je izveo sam Bog ne koristeći pri tome proroka kao podređeni uzrok.

9. Drugo, da nijedan đavao, anđeo i ostali stvoreni duhovi ne mogu izvoditi čudesa, jer ono mora biti učinjeno pomoću nekog prirodnog znanja ili čaranjem, to jest pomoću riječi. Naime, ako ga čarobnjaci izvode po svojoj vlastitoj moći, neovisno, tad postoji moć koja ne proizlazi iz Boga, a to poriču svi ljudi. Ako pak to čine po moći koja im je dana, onda to nije djelo neposredno iz Božje ruke nego je prirodno te, dosljedno tome, nije čudo.

10. Postoje neki tekstovi Svetog pisma za koje se čini da moć izvođenja čudesa (istovjetnih nekima od onih neposrednih čudesa proisteklih od samog Boga) pripisuju određenim vrstama magije i čaranja. Tako na primjer, nakon što je Mojsijev štap, bačen na zemlju, postao zmija, čitamo (Izl. 7. 11): *I zaista, egipatski vračevi svojim vraćanjem učine isto*; i opet, nakon što je Mojsije pretvorio u krv sve egipatske vode, rijeke, prokope, jezeraca i sabirališta, čitamo (Izl. 7. 19-22): *svojim vraćanjem učinili su to isto*; nadalje, nakon što je Mojsije Božjom moći doveo žabe

po zemlji (Izl. 8. 7), *vračevi su opet učinili isto i donijeli žabe po zemlji egiptaskoj*. Neće li, dakle, netko biti spreman pripisati čuda čaranjima, to jest, djelotvornosti zvuka riječi, i smatrati da ta i druga mjesta to posve dobro dokazuju? No, ipak nema ni jednog mjesta u Svetom pismu koje nam kaže što je čaranje. Otuda, ako čaranje nije izvođenje čudnovatih učinaka pomoću kletvi i riječi, kao što mnogi misle, nego prijevara i opsjena izvedena običnim sredstvima, toliko daleka od natprirodnog da varalice ne moraju proučavati prirodne uzroke, da bi ih izvodili, već samo obično neznanje, glupost i praznovjerje ljudi. Oni tekstovi za koje se čini da zagovaraju moć magije, čarobnjaštva i čaranja, nužno moraju imati neki drugi smisao nego što se na prvi pogled čini.

11. Naime, dovoljno je očigledno da riječi imaju djelovanje samo na one koji ih razumiju; i tada one djeluju samo da bi naznačile namjere ili strasti govornika i time izazivaju nadu, strah ili druge strasti i zamisli kod slušalaca. Stoga, kad neki štap izgleda kao zmija ili voda kao krv, ili kad bilo koje drugo čudo izgleda kao da je izvedeno čaranjem, onda, ako to nije za uzdizanje Božjeg naroda, nisu začarani, to jest izvedeni posredstvom riječi, ni štap ni voda niti bilo što drugo, već sam gledalac. Zato se svako čudo sastoji u tome da čarobnjak obmane nekoga, a to nije nikakvo čudo, već veoma laka stvar.

12. Neznanje i podložnost greškama kod svih su ljudi, a napose onih koji nemaju mnogo znanja o prirodnim uzrocima, naravi i interesima ljudi, takvi da ih je moguće iskorištavati bezbrojnim i lakim smicalicama. Kakvo je mišljenje o čudotvornoj moći mogao steći netko tko bi, prije nego što se znalo da postoji znanje o kretanju zvijezda, rekao narodu da će toga dana i sata biti pomrčina Sunca? Za nekog mađioničara koji barata svim onim posudama i ostalim tričarijama smatralo bi se barem da svoja čuda izvodi uz pomoć nekog đavola, kad se to danas ne bi posvuda izvodilo. A netko tko se pretvara da govori zadržavanjem daha (ta vrsta ljudi se u stara vremena nazivala *ventriloqui*), kao slabost njegovog glasa ne potječe od slabog napinjanja organa govora, već od udaljenosti glasa, doista je u stanju zavesti mnoge da vjeruju kako je to glas s nebesa, ma što da im govori. Za nekog lukavog čovjeka, koji je raspitivanjem izvukao tajna i bliska priznanja od nekoga tko se obično povjerava nekome drugome o svojim prošlim djelima i pustolovinama, nije nikakva teškoća ispričati ovome to isto ponovo. Ima puno onih koji takvim sredstvima stječu glas vračeva. No, bio bi predug posao nabrajati različite vrste takvih ljudi, koje su Grci nazivali *θαυματουργοί*, to

*Ljudi su
skloni
zavaravanju
lažnim
čudima*

jest čudotvorci, ali sve što takvi izvode, čine to samo svojom vlastitom vještinom. Osmotrimo li pak prijevare koje se izvode udruženo, ne postoji ništa u što se ne bi moglo vjerovati, ma koliko to bilo nemoguće izvesti. Tako, kad dvojica smisle da se jedan učini hromim, a drugi da ga liječi čarolijom, takvi će obmanut mnoge. No, ako mnogi smisle da se jedan čini hromim, drugi da ga liječi, a svi drugi da budu svjedoci, takvi će obmanuti daleko više ljudi.

*Mjere opreza
protiv obmane
čudesima*

13. Uz takvu sklonost ljudi da prebrzo povjeruju u tobožnja čuda, nema bolje, a mislim ni jednog druge zaštite od one koju je propisao sam Bog, najprije pomoću Mojsija na početku 13. i na kraju 18. glave Ponovljenog zakona (kao što sam rekao u prethodnom poglavlju). Ta je da ne uzmemo nikoga za proroka tko uči bilo koju drugu vjeru osim one koju je uspostavio Božji namjesnik (a to je u ono doba bio Mojsije), niti pak nekoga (makar naučavao istu vjeru) za čija pretkazanja ne vidimo da se ostvaruju. Stoga, prije nego što poklonimo povjerenje nekom tobožnjem čudu ili proroku, savjet o tome koje učenje je uspostavljeno moralo se tražiti najprije od Mojsija u njegovo vrijeme, potom od Aarona i njegovih nasljednika u njihovo vrijeme, i konačno, u svim vremenima, od vrhovnog vladara Božjeg naroda, prvog ispod samog Boga, to jest, od poglavara Crkve. No, čak kad to činimo, moramo sami vidjeti je li ono za što oni tvrde da je čudo, učinjeno i upotrijebiti sva moguća sredstva da razmotrimo je li stvarno učinjeno. I ne samo to, nego također je li to djelo takvo da nijedan čovjek ne može učiniti ništa slično svojom prirodnom moći, nego da zahtijeva neposredno ruku Božju.¹⁶⁴ I u tome se također moramo obratiti Božjem namjesniku kojemu u svim dvojbenim slučajevima podređujemo svoje privatne prosudbe. Na primjer, ako netko, nakon što izgovori određene riječi nad komadićem kruha, tvrdi da ga Bog u tom času nije učinio kruhom, već bogom, čovjekom ili oboma, a to svejedno i dalje izgleda slično kruhu kao što je uvijek izgledalo, ne postoji ni jedan razlog da itko to smatra učinjenim, i, dosljedno tome, da ga se boji dok ne pita Boga po njegovu zastupniku ili namjesniku, je li to učinjeno ili nije. Kaže li da nije, onda slijedi ono što je rekao Mojsije (Pz. 18. 22): *Kad prorok govori u ime Jahve, pa to ne bude i riječ se ne ispuni, onda je to riječ koju Jahve nije kazao. Nemoj od njega strahovati.* Kaže li, pak, da jest, tad mu ne smije proturječiti. Isto tako, ako ne vidimo, nego samo čujemo za neko čudo, moramo se obratiti zakonitoj Crkvi, to jest, njezinu zakonitom poglavaru, o tome koliko daleko smijemo pokloniti povjerenje njegovim pre-

nositeljima. To je uglavnom slučaj kod ljudi koji u današnje vrijeme žive pod kršćanskim vladarima. Naime, u današnje doba ne poznajem nikoga tko je ikada vidio ikakvo čudesno djelo, učinjeno nečijim čaranjem, riječju ili molitvom, a koje bi netko, obdaren samo osrednjim razumom, smatrao natprirodnim. Otuda više nije pitanje je li čudo ono za što vidimo da je učinjeno, jesu li čuda o kojima čujemo ili čitamo stvarna djela, a ne samo djelo jezika i pera, nego, rečeno izravnim riječima, je li izvještaj o tome istinit ili je lažan. U tome pitanju ne može svatko za sebe činiti sucem svoj privatni razum ili savjest, već samo javni, to jest razum vrhovnog Božjeg namjesnika. I doista, već smo ga učinili sucem ako smo mu dali vrhovnu vlast da čini sve što je nužno za naš mir i obranu. Svaki pojedinac ima uvijek slobodu (jer misao je slobodna) vjerovati ili ne vjerovati u svome srcu u djela koja se izdaju za čudesa, već prema tome kako bude vidio korist koja ljudskim vjerovanjima može pridoći onima koji ih svojataju ili ih podupiru, te time nagađati jesu li to čudesa ili laži. No, kad je riječ o ispovijedanju te vjere, privatni razum se mora podrediti javnom, to znači, Božjem namjesniku. Međutim, tko je taj Božji namjesnik i poglavar Crkve, to će se razmotriti kasnije na pripadnom mjestu.

Poglavlje XXXVIII.

O značenju vječnog života, pakla, spasenja, budućeg svijeta i iskupljenja u Svetom pismu

1.¹⁶⁵ Budući da održanje građanskog društva ovisi o pravednosti, a pravednost o vlasti nad životom i smrću i drugim manje znatnim nagradama i kaznama, što se sve nalazi kod onih koji imaju vrhovnu vlast nad državom, nemoguće je da država opstane tamo gdje bilo tko drugi osim vrhovnog vladara posjeduje moć davanja veće nagrade od života ili teže kazne od smrti. Budući pak da je *vječni život* veća nagrada od *sadašnjeg života*, a *vječne muke* teža kazna od *prirodne smrti*, za sve koji (kroz poslušnost spram vlasti) žele izbjeći nevolje nereda i građanskog

rata veoma je vrijedno razmotriti što se u Svetom pismu misli pod *vječnim životom* i *vječitim mukama*, te za koje prijestupe, i protiv koga, ljudi moraju biti *vječno mučeni*, a za koja će djela dobiti *vječni život*.

Da Adam nije zgriješio, njegovo mjesto bi bilo zemaljski raj

2. Vidimo najprije da je Adam stvoren u takvim životnim uvjetima da bi vječno uživao u raju Edena, samo da nije prekršio Božju zapovijed. Naime, tamo je bilo *Stablo života* s kojeg mu je bilo dopušteno jesti toliko dugo sve dok se bude suzdržavao da jede sa Stabla spozna je dobra i zla, što mu je bilo zabranjeno. Zato, čim je počeo jesti s njega, Bog ga je prognao iz raja (Postanak 3. 22): *da ne bi sada pružio ruku, ubrao sa Stabla života pa pojeo i živio na vjeka*. Na temelju toga čini mi se (premda se u tome kao i u svim ostalim pitanjima, čije određenje ovisi o Svetom pismu, pokoravam tumačenju Biblije koje dopušta država čiji sam podanik) da bi Adam imao vječni život na zemlji da nije zgriješio, i da je smrtnost ušla u njega i njegovo potomstvo po tom prvom grijehu. Nije riječ o tome da ga je tada zadesila stvarna smrt, jer tada Adam ne bi imao djece, a živio je dugo poslije toga i posijao brojno potomstvo prije nego je umro. Međutim, tamo gdje se kaže: *U onaj dan u koji s njega okusiš, zacijelo ćeš umrijeti* (2. 17), misli se nužno na njegovu smrtnost i izvjesnost smrti. Budući dakle da je vječni život izgubljen Adamovom štetom kroz činjenje grijeha, onaj tko bi poništio tu štetu zadobio bi ponovo i taj život. Isus Krist je nadoknadio sve grijeha onih koji vjeruju u njega, i po tome je svim vjernicima povratio VJEČNI ŽIVOT, izgubljen po Adamovu grijehu. U tom smislu održiva je usporedba sv. Pavla (Rim. 5. 18, 19): *Kao što je zbog prekršenja jednoga osuđenje došlo na sve ljude, tako izvršenjem zapovijedi od jednoga dolazi na sve ljude opravdanje koje se sastoji u životu*. To se ponovno izriče jasnije u sljedećim riječima (1 Kor. 15. 21, 22): *Budući da je po čovjeku došla smrt, po Čovjeku dolazi i uskrsnuće mrtvih. Jer kao što u Adamu svi umiru, tako će u Kristu svi oživjeti*.

Tekstovi koji se tiču mjesta vječnog života za vjernike

3. Što se tiče mjesta¹⁶⁶ na kojemu će ljudi uživati vječni život koji je Isus stekao za njih, čini se da ga netom navedeni tekstovi smještaju na zemlji. Naime, ako svi umiru u Adamu, to jest gube raj i vječni život na zemlji, te isto tako svi bivaju ponovno oživljeni u Kristu, onda će svi biti ponovno oživljeni na zemlji, jer inače usporedba nije pristala. S time je, čini se, podudarno mjesto na kojem pjevač psalma (Psalm 133. 3) kaže: *na brdo Sion, Ondje Jahve daje svoj blagoslov i život do vijeka*, naime, Sion je u Jeruzalemu, na zemlji; i kod sv. Ivana (Otkr. 2. 7): *Pobjedniku ću dati da jede od Stabla života, koje se nalazi u Božjem raju*. To je bilo stablo vječnog Adamova života, a njegov život je određen da bude na

zemlji. Čini se da to isto potvrđuje sv. Ivan (Otkr. 21. 2): *I opazih kako Sveti grad, novi Jeruzalem, silazi od Boga s neba, opremljen poput zaručnice, nakićene za svoga muža*; i ponovo (redak 10), s istim učinkom, kao da hoće reći da će novi *Jeruzalem*, raj Božji, kod ponovnog dolaska Isusova sići dolje do Božjeg naroda s neba, a ne da će se oni uspinjati k njemu sa zemlje. To je po svemu istovjetno onome što su ona dvojica ljudi u bijelim haljama (to jest, dva anđela) rekli apostolima koji su gledali za Kristom dok je uzlazio (Djela 1. 11): *{Galilejci, zašto stojite i gledate u nebo?} Ovaj isti Isus koji je uznesen u nebo između vas opet će se vratiti isto onako kako ste ga vidjeli da odlazi u nebo*. To zvuči kao da su rekli da će on sići dolje da vlada njima pod svojim Ocem, i to vječno ovdje, a ne da ih uzme gore sa sobom da vlada njima na nebu; to se podudara s obnovom kraljevstva Božjeg koje je uspostavio Mojsije, a to je bila politička vladavina Židova na zemlji. Nadalje, izriječ našega Spasitelja (Matej 22. 30): *da o uskrsnuću niti će se ženiti niti udavati nego će biti kao nebeski anđeli*, opis je vječnog života sličnog onome koji smo izgubili s Adamom u pogledu ženidbe. Naime, budući da bi Adam i Eva, da nisu zgriješili, živjeli na zemlji vječno kao pojedinačne osobe, očigledno je da ne bi neprekidno stvarali svoju vrstu. Jer, da su besmrtnici trebali rađati, kao što rađa današnje čovječanstvo, zemlja ubrzo ne bi bila u stanju pružiti im stanište. Židovi koji su našem Spasitelju postavljali pitanje, čija supruga bi trebala biti žena koja bi se po uskrsnuću udala za više braće, nisu shvaćali što su bile posljedice vječnog života. Zbog toga im Spasitelj usađuje u um ovu posljedicu besmrtnosti: da tamo neće biti rađanja, i dosljedno tome, ni vjenčavanja, kao što nema vjenčavanja i rađanja među anđelima. Usporedba između vječnog života koji je Adam izgubio i koji je naš Spasitelj ponovo zadobio svojom pobjedom nad smrću, stoji također i u sljedećem: kao što je Adam svojim grijehom izgubio vječni život, pa je ipak još živio neko vrijeme, tako i kršćanski vjernik opet stječe vječni život kroz Kristovu muku, premda umire prirodnom smrću i ostaje mrtav za izvjesno vrijeme, do uskrsnuća. Naime, kao što se smrt računa od Adamove osude, a ne od izvršenja, tako se i život računa od oprosta grijeha, a ne od uskrsnuća onih koji su odabrani u Kristu.

4. Da su nebesa mjesto gdje će ljudi živjeti vječno nakon uskrsnuća, pri čemu se pod nebesima misle dijelovi svijeta najudaljeniji od zemlje, poput zvijezda ili iznad zvijezda, u drugom još višem nebu zvanom *coelum empyreum*¹⁶⁷ (o kojemu niti u Svetom pismu ima spomena niti u

Uznesenje u nebo

razumu ima temelja za to), to se ne može izvesti ni iz jednog teksta koji sam mogao naći. Pod kraljevstvom nebeskim misli se kraljevstvo onoga Kralja koji prebiva u nebesima, a njegovo kraljevstvo je bio narod Izraela, kojim je vladao na zemlji preko svojih namjesnika, proroka, najprije Mojsija, potom Eleazara i vrhovnih svećenika, sve dok se u Samuelovo doba nisu pobunili i htjeli imati smrtnog čovjeka za kralja poput drugih naroda. I kad naš Spasitelj Krist kroz propovijedi svojih službenika bude uvjerio Židove da mu se vrate te pozvao i pogane na poslušnost sebi, tada će biti novo kraljevstvo nebesko. Tada će naš kralj biti Bog čije *prijestolje* su nebesa, ali ni po čemu nije nužno zaključiti iz Svetog pisma da će se čovjek radi svoje sreće uspeti i za korak više nego što je Božji *podnožak* zemlja; naprotiv, nalazimo zapisano (Ivan 3. 13): *Nitko nije uzišao na nebo, osim Sina Čovječjega koji je sišao s neba*. Uz ovo mjesto napominjem usput da te riječi nisu, poput riječi neposredno prije toga, riječi našeg Spasitelja, nego riječi samog sv. Ivana, jer Krist tada nije bio u nebu, nego na zemlji. To isto se kaže i o Davidu (Djela 2. 34), gdje sv. Petar, da bi dokazao Kristovo uspenje, kaže, koristeći se riječima psalmista (Psalm 16. 10): *Jer mi nećeš ostaviti dušu u Podzemlju ni dati da pravednik tvoje truleži ugleda*, da su izrečene (ne o Davidu nego) o Kristu, te da bi to dokazao, dodaje ovaj razlog: *Jer David nije uzišao u nebo*. Ali na to se da lako odgovoriti da su njihove duše došle u nebo čim su napustile njihova tijela, premda tijela nisu trebala uzici u nebo sve do sveopćeg sudnjeg dana. To potvrđuju, čini se, riječi Spasiteljeve (Luka 20. 37, 38): *A da će mrtvi uskrsnuti, to Mojsije kaza na mjestu "o grmu", u kojem naziva Gospodina "Bogom Abrahamovim, Izakovim i Jakovljevim". A Bog nije bog mrtvih, nego živih, jer za nj svi žive*. Kad bi te riječi trebalo uzeti samo kao da su o besmrtnosti duše, onda one uopće ne dokazuju ono što je Spasitelj kanio dokazati, a to je bilo uskrsnuće tijela,¹⁶⁸ to jest, čovjekova besmrtnost. Stoga naš Spasitelj predmnijeva da one stariješine nisu bile besmrtne zbog nekog svojstva koje proizlazi iz biti i naravi ljudskog roda, već po volji Božjoj kojemu se svidjelo po svojoj čistoj milosti podariti *vječni život* onima koji vjeruju. I premda su u to vrijeme patrijarsi i mnogi drugi vjernici bili *mrtvi*, oni su ipak, kako stoji u tekstu, *živjeli za Boga*, to jest, bili su zapisani u Knjizi Života zajedno s onima koji su bili oslobođeni grijeha i određeni za vječni život u uskrsnuću. To da je ljudska duša vječna po svojoj vlastitoj naravi i da je živo stvorenje nezavisno od tijela, ili pak da je bilo koji pojedinačni čovjek besmrtan na drugačiji način osim po uskrsnuću na Sudnji dan (osim Enoha i Elije), to se učenje ne pojavljuje u Svetom pismu. Cijela 14. glava

iz Joba, koja nije govor njegovih prijatelja nego njegov vlastiti, jest tužaljka nad tom prirodnom smrtnosti, a ipak nema nikakvog proturječja s besmrtnosti po uskrsnuću: *Ta, ni drvu nije nada sva propala* (kaže stih 7), *posječeno, ono opet prozeleni i mladice nove iz njega izbiju*. I (stih 12): *čovjek kad legne, ne ustaje više, dok nebesa ne bude, neće se podići*. Dakle, kad to više neće biti nebesa? Sveti Petar nam kaže da je to na opće uskrsnuće. Naime, u svojoj Drugoj poslanici, pogl. 3, redak 7, on kaže: *sadašnja nebesa i sadašnju zemlju ista je riječ pobranila za oganj i čuva ih za dan Suda i propasti bezbožnika*, i (redak 12): *dok očekujete dolazak dana Božjega, dolazak kojim će se nebesa u plamenu raspasti, a počela u ognju rastopiti. Ali mi očekujemo, prema njegovu obećanju, nova nebesa i novu zemlju, gdje prebiva pravednost*. Prema tome, tamo gdje Job kaže: *čovjek ne ustaje sve dok nebesa više ne bude*, to je isto kao da je rekao da besmrtni život (a život i duša u Svetom pismu obično označuju jedno te isto) ne započinje u čovjeku sve do uskrsnuća i sudnjeg dana, a uzrok mu nije njegova osobita narav i rađanje nego obećanje. Jer sv. Petar kaže: (mi) *očekujemo nova nebesa i novu zemlju* (ali ne po prirodi nego) *po obećanju*.

5. Na kraju, budući da je u XXXV. poglavlju ove knjige već dokazano na temelju različitih mjesta iz Svetog pisma da je kraljevstvo Božje zapravo građanska država u kojoj je sam Bog vrhovni vladar najprije pomoću *starog*, a potom *novog* ugovora, u kojemu on vlada preko svoga zastupnika, ta ista mjesta dokazuju također da će nakon ponovnog dolaska našega Spasitelja u veličanstvu i slavi da vlada stvarno i vječno, kraljevstvo Božje će biti na zemlji. Ali zato što će to učenje (premda je dokazano na temelju mjesta iz Svetoga pisma koja nisu ni malobrojna ni nejasna) mnogim ljudima biti novotarija, ja ga samo iznosim, ne podupirući ništa u ovom ili onom vjerskom paradoksu, nego iščekujući kraj rasprave putem mača o pitanju autoriteta (koja među mojim zemljacima još nije odlučena) koji jedini odobrava ili odbacuje sve vrste učenja i čije zapovijedi, usmene ili pisane, moraju slušati svi oni koji očekuju da ih štiti (kakva god bila privatna mnijenja ljudi). Naime, pojedinosti iz učenja koje se tiče kraljevstva Božjeg imaju tako velik utjecaj na ljudsko kraljevstvo da ih mogu odrediti samo oni koji imaju vrhovnu vlast pod Bogom.

6. Poput kraljevstva Božjeg i vječnog života, i Božji neprijatelji i njihove muke nakon strašnog suda dobivaju po Svetom pismu svoje mjesto na zemlji. Ime mjesta na kojem svi ljudi prebivaju do uskrsnuća, bilo da su pokopani ili ih je progutala zemlja, u Svetom pismu se

Mjesto nakon sudnjeg dana za one koji nikad nisu bili u kraljevstvu

Božjem ili
su bili
izbačeni

obično naziva riječima koje znače *podzemlje*, a koje Latini općenito čitaju kao *infernus* i *inferi*, a Grci ἄδης, to jest, mjesto *nevida*, a podrazumijeva bilo grob bilo neko drugo dublje mjesto. Međutim, mjesto prebivanja prokletih nakon uskrsnuća nije ni u Starom niti u Novom zavjetu obilježeno naznakom o položaju, već samo opisom pratnje, naime, da će biti tamo kamo je Bog u davno doba na izvanredan i čudesan način s lica zemlje zbrisao grešnike kao što su, na primjer, oni koji se nalaze *in Inferno*, u *Tartaru* ili u nekom bezdanu, jer Korah, Datan i Abiram bili su živi progutani u zemlji. Nije riječ o tome da nas pisci Svetog pisma žele uvjeriti da bi u kugli zemaljskoj, koja nije samo konačna nego (u usporedbi prema visini zvijezda) ni osobite veličine, postojao neki bezdan, to jest rupa beskonačne dubine, kakvu su Grci u svojoj *demonologiji* (to jest u svome učenju o *demonima*), a po njima onda i Rimljani, nazivali *Tartarom*, o kojemu Vergilije kaže (Eneja, VI, 578-9):

Tartar

*Bis patet in praeceps tantum, tenditque sub umbras,
Quantus ad aetherium coeli suspectus Olympum.*¹⁶⁹

jer to je nešto što razmjeri zemlje ne mogu podnijeti, nego bismo trebali vjerovati da je to negdje tamo, neodređeno, gdje se nalaze oni na koje je Bog primijenio tu primjernu kaznu.

Sabor divova

7. Nadalje, budući da su oni moćni ljudi na zemlji, koji su živjeli u vrijeme Noe prije potopa (koje Grci zovu *herojima* a Sveto pismo *divovima*, a oboje kaže da su rođeni spajanjem Božje djece sa ljudskom djecom), bili uništeni općim potopom zbog svoga grešnog života, mjesto prokletih se ponekad naznačava upravo pratnjom tih preminulih divova, kao u Izrekama 21. 16: *Čovjek koji skreće s puta razbora, počivat će u zboru mrtvacu*; Job 26. 5: *Pred Bogom mrtvi pod zemljom dolje strepe, vode morske dršću i nemani njine*. Mjesto prokletih tu je pod vodom. Nadalje, Izaija 14. 9: *Zbog tebe* (to jest kralja Babilonskog) *uzbudi se Podzemlje i da te dočeka kada dođeš*; ovdje se mjesto prokletih nalazi također (ako je smisao doslovan) ispod vode.

Ognjeno
jezero

8. Budući da su gradovi Sodoma i Gomora izgorjeli u plamenu i sumporu po izvanrednoj Božjoj srdžbi zbog svoje grešnosti, a zajedno s njima je i okolna zemlja pretvorena u smradno smolasto jezero, mjesto prokletih se ponekad iskazuje pomoću vatre ili ognjenog jezera, kao u Apokalipsi 21. 8: *Što se tiče kukavica, otpadnika, odurnih stvorenja, ubojica, bludnika, vračara, idolopoklonika i svih lažaca, njihova je sudbina u*

jezeru koje "gori ognjem i sumporom". To je druga smrt. Otuda je očigledno da je pakleni oganj, koji se ovdje izriče putem metafore po stvarnom ognju Sodome, ne znači nikakvu izvjesnu vrstu ili mjesto mučenja, nego se mora uzeti neodređeno za uništenje, kao što je u Otkrivenju 20. 14, gdje se kaže da su *smrt i pakao bačeni u ognjeno jezero*, to jest, zbrisani i uništeni, kao da poslije druge smrti neće više biti umiranja i silaska u pakao, to jest odlaska u *Had* (riječ iz koje je možda izvedena naša riječ za *pakao**), a to je isto kao da nema više umiranja.

9. Četvrto, po mučenju tminom, koje je primijenjeno na Egipćane, a o kojem je napisano (Izl. 10. 23): *Tri dana nisu ljudi mogli jedan drugoga vidjeti, i nitko se sa svoga mjesta nije micao. A u mjestima gdje su Izraelci živjeli sjala je svjetlost*, mjesto grešnika nakon strašnog suda naziva se *duboka tmina* ili (kako stoji u izvorniku) *tama najdublja*. Tako se izriče na mjestu (Matej 22. 13) gdje kralj naređuje svojim slugama *da svežu noge i ruke čovjeku koji nije bio obučen u svadbeno rubo, da ga izbace εις τὸ σκοτότος τὸ ἐξώτερον, van u tminu, u tamu najkrajnju*. Premda se taj izraz prevodi s *duboka tmina*, on ne označava *kako* je *velika* ta tmina, nego *gdje* ona mora biti: naime, *izvan obitavališta* Božjih izabranika.

Duboka
tmina

10. Konačno, kako je postojalo mjesto kod Jeruzalema zvano *Dolina djece Hinonove* u čijem su jednom dijelu, zvanom *Tofet*, Židovi vršili najužasniju idolatriju žrtvujući svoju djecu idolu Molohu, gdje je i sam Bog kažnjavao svoje neprijatelje najužasnijim kaznama; gdje je Josija spalio svećenike Molohove na njihovim vlastitim oltarima, kako se prikazuje opširno u Drugoj knjizi o Kraljevima, 23. poglavlje, to je mjesto kasnije služilo za odlaganje smeća i otpadaka koje se iznosilo izvan grada. Tu su s vremena na vrijeme znale biti vatre da bi se pročistio zrak i rastjerao smrad od strvina. Po tome užasnom mjestu Židovi su poslije uvijek nazivali mjesto prokletih imenom *Gebene* ili *Doline Hinona*. *Gebena* je riječ koja se obično prevodi riječju *PAKAO*, a po vatrama koje tamo povremeno gore imamo pojam *vječitog i neugasivog ognja*.

Gehena i
Tofet

11. Budući da nitko ne tumači Sveto pismo u tom smislu da će nakon sudnjeg dana svi grešnici biti vječno kažnjeni u Dolini Hinona, ili da će oni ponovo ustati da bi potom vječno bili pod zemljom ili vodom, niti pak da će poslije uskrsnuća ikada više vidjeti jedan drugoga ili se maknuti s jednog mjesta na drugo, odatle slijedi, čini mi se, nužno da je sve to što se izriče o paklenom ognju rečeno metaforički, i da stoga

O doslovnom
smislu Svetog
pisma u
pogledu pakla

* Engl. *hell* (prev.)

postoji pravi smisao koji tek treba ispitati (jer za sve metafore postoji realni temelj koji se može izraziti pravim riječima), kako o samom *mjestu pakla* tako i o naravi *paklenih muka* i *mučitelja*.

Sotona, đavao
– nisu vlastita
imena, nego
nazivi

12. Prvo, za mučitelja: njegovu narav i svojstva prenose nam točno i prikladno nazivi *neprijatelj* ili *Sotona*; *ogovaratelj* ili *Đavao*, *uništavač* ili *Abaddon*. Ta imena sa značenjem – *Sotona*, *Đavao* i *Abaddon* – ne predočavaju nam nikakvu pojedinačnu osobu, već službu ili svojstvo, i zato su to nazivi koji nisu trebali ostati neprevedeni kao što je u latinskoj i drugim modernim Biblijama. Jer, tako se čini da su to vlastita imena *demon*a, te se ljudi lakše daju zavesti na vjerovanje u nauk o đavolima. To je u ono vrijeme bila religija pogana, protivna religiji Mojsija i Krista.

13. Budući da se pod *Neprijateljem*, *Ogovarateljem* i *Uništavačem* misli neprijatelj onih koji će biti u kraljevstvu Božjem, te stoga, ako kraljevstvo Božje nakon uskrsnuća bude na zemlji (kao što sam u prethodnom poglavlju pokazao da se čini po Svetom pismu), tad će i *Neprijatelj* i njegovo kraljevstvo također biti na zemlji. Jer, tako je bilo i u vrijeme prije nego što su Židovi svrgnuli Boga. Naime, kraljevstvo Božje je bilo u Palestini, a narodi uokolo su bili kraljevstva *Neprijatelja*; prema tome, pod *Sotonom* se misli svaki zemaljski neprijatelj Crkve.

Paklene muke

14. Mučenje u paklu se ponekad izražava *plaćem* i *škrgutanjem zubima*, kao u Mateju 8. 12; ponekad opet *crvom savjesti*, Izaija 66. 24 i Marko 9. 44, 46, 48. Ponekad vatrom, kao na citiranom i mnogim drugim mjestima, *gdje crv ne ugiba a vatra se ne gasi*; ponekad opet *sramom i prezir*om, kao u Danijelu 12. 2: *Tada će se probuditi mnogi koji snivaju u prahu zemljinu; jedni za vječni život, drugi za sramotu, za vječnu gadost*. Sva ova mjesta izražavaju metaforički neku tugu i nezadovoljstvo duha pred licem one vječite sreće kod drugih koju su izgubili zbog svoga vlastitog nevjerništva i neposlušnosti. Budući pak da se ta sreća kod drugih ne može osjetiti drugačije nego putem usporedbe s vlastitom sadašnjom bijedom, odatle slijedi da oni moraju trpjeti takve tjelesne patnje i nevolje kakve se dešavaju onima koji ne žive samo pod zlim i okrutnim vladarima, nego također imaju za neprijatelja vječnoga kralja svetih, svemogućega Boga. U te tjelesne patnje mora se ubrojiti i druga smrt za svakoga od grešnika. Jer, premda je Sveto pismo veoma jasno u pogledu sveopćeg uskrsnuća, ipak ne čitamo da je bilo kojem od prokletnika obećan vječni život. Tako sv. Pavao (1 Kor. 15. 42, 43), upitan o tome s kakvim će tijelima ljudi ponovo ustati, kaže: *Tako je i sa*

uskrnućem mrtvih: sije se u sramoti, uskršava u slavi; sije se u slabosti, uskršava sa silom. Slava i sila ne mogu se primijeniti na tijela grešnika, niti se naziv *druga smrt* može primijeniti na one koji mogu umrijeti samo jednom. Stoga, premda se u metaforičkom govoru bijedan vječiti život može nazivati vječnom smrću, to se ipak ne može tako razumjeti o *drugoj smrću*. Oganj pripremljen za grešnike je vječita vatra: to znači, stanje u kojem nitko ne može biti bez tjelesne i duhovne patnje poslije uskrsnuća, trajat će onoliko dugo koliko bude trajao svijet; u tome smislu vatra će biti neugasiva, a muke vječite. Međutim, odatle se ne može zaključiti da će onaj tko bude bačen u vatru ili mučen tim mukama istrajavati i odolijevati tako da bude vječno pečen i mučen a da ipak nikad neće biti uništen ili mrtav. Premda ima mnogo mjesta koja zagovaraju vječiti oganj i muke (u koje ljudi mogu biti bacani neprestano jedan za drugim, sve dok god traje svijet¹⁷⁰), ja ipak ne nalazim ni jedno mjesto koje bi tvrdilo da će tamo postojati vječni život za bilo koga pojedinačno, nego upravo obrnuto, vječita smrt koja je druga smrt (Otkr. 20. 13, 14): *More predade mrtvace koji su se nalazili u njemu; Smrt i Podzemlje predadoše mrtvace koje su držali. I bili su suđeni, svaki "po svojim djelima". Tada su Smrt i Podzemni svijet bili bačeni u ognjeno jezero – ognjeno jezero, to je druga smrt.* Po tome je jasno da mora postojati druga smrt za svakoga tko bude proklet na Sudnji dan, poslije kojeg više neće umirati.

15. Radosti vječnog života su u Svetome pismu sve obuhvaćene izrazom SPASENJE ili *biti izbavljen*. Biti izbavljen znači biti zaštićen bilo protiv posebnih zala ili, apsolutno, od svih zala, uračunavajući oskudicu, bolest i samu smrt. Budući pak da je čovjek bio stvoren u stanju besmrtnosti, nepodložan kvarenju i, dosljedno tome, nepodložan bilo čemu što vodi rastakanju njegove naravi, i budući da je pao iz takve sreće zbog Adamova grijeha, odatle slijedi da *biti izbavljen* od grijeha znači biti izbavljen od svih zala i bijede koje nam je grijeh nametnuo. Otuda su u Svetom pismu otpuštanje grijeha i izbavljenje od smrti i bijede jedno te isto, kako se pokazuje po riječima našega Spasitelja koji je, izliječivši nekog čovjeka od oduzetosti, svojim izriječkom (Matej 9. 2): *Obrabri se, sinko! Oprošteni su ti grijesi!*, i znajući da su Književnici uzimali za bogohuljenje da bi netko tvrdio da oprašta grijeha, pitao ih (redak 5): *Zašto mislite zlo u svojim srcima? Pa što je lakše, reći: Oprošteni su ti grijesi! ili reći: Ustani i hodi!*, naznačujući tako da je za izbavljenje bolesnoga bilo jedno te isto reći: *Oprošteni su ti grijesi* ili: *Ustani i hodi*, te da je on upotrijebio onaj oblik govora samo da bi pokazao da je imao moć opraštanja

Radosti vječnog života i spasenje jedno su te isto

Spasenje od grijeha i bijede jedno su te isto

grijeha. Osim toga, razumski je očigledno da, budući da su smrt i bijeda bili kazne za grijehe, otpuštanje grijeha mora također biti otpuštanje od smrti i bijede. A to znači: apsolutno spasenje kakvo će vjernici uživati nakon Sudnjeg dana po sili i naklonosti Isusa Krista, koji se iz toga razloga naziva našim SPASITELJEM.

16. Što se tiče pojedinačnih izbavljenja, poput onih što se shvaćaju kao *Živoga mi Jahve, koji spašava Izrael* (1 Sam. 14. 39), to jest od njegovih privremenih neprijatelja, ili *Zazvat ću Jahvu, hvale predostojna, i od dušmana bit ću izbaavljen* (2 Sam. 22. 4), ili *Jahve dade Izraelu izbavitelja koji ga je izbavio od ruke aramejske* (2 Kraljevi 13. 5) i sličnog, o tome ne moram reći ništa, budući da u tome nema nikakvih teškoća niti interesa za kvarenjem tumačenja tekstova te vrste.

*Mjesto vječnog
spasenja*

17. Što se pak tiče općeg spasenja, budući da ono mora biti u nebeskom kraljevstvu, postoji velika teškoća u pogledu mjesta. S jedne strane, prema izrazu *kraljevstvo* (a to je stanje koje uređuju ljudi za svoju trajnu sigurnost protiv neprijatelja i oskudice) čini se da to spasenje treba biti na zemlji. Naime, izrazom spasenje predočava nam se slavno kraljevstvo našega kralja stečeno po osvajanju, a ne sigurnost stečena bijegom. Zbog toga, tamo gdje tražimo spasenje, tamo moramo tražiti i likovanje, a prije likovanja pobjedu, prije pobjede, bitku, a za nju se ne može pretpostaviti s dobrim razlogom da će biti na nebesima. No, kako god dobar bio taj razlog, ja neću vjerovati u njega bez veoma očiglednih mjesta u Svetom pismu. Stanje izbavljenja opisano je naširoko u Izaija 33. 20-24:

18. *Pogledaj u Sion, grad blagdana naših; oči će ti Jeruzalem vidjeti, prebivalište zaštićeno, šator što se ne prenosi, kojem se kolčiči nikad ne vade, nit mu se ijedno uže otkida.*

19. *Ondje nam je Jahve silni, umjesto rijeka i širokih rukavaca; neće onud proći nijedna lađa s veslima, niti će koji bojni brod projedriti.*

20. *Jer Jahve je sudac naš, Jahve je naš vojvoda. Jahve je kralj naš, on će nas spasiti.*

21. *Užad ti je popustila, ne može držati jarbola ni razviti stijega, pa se dijeli golemo blago oteto – kljasti će se naplijeniti plijena!*

22. *I nijedan građanin neće reći: Bolesan sam! Narodu što živi ondje krivnja će se oprostiti.*

23. U tim riječima imamo mjesto s kojega treba uslijediti spasenje: *Jeruzalem, tiho obitavalište*. Njegova vječnost: *šator koji se nikada ne skida*, itd. Njegov Spasitelj – *Gospod, njihov sudac, njihov zakonodavac, njihov kralj, on će nas izbaviti*; spasenje – *Gospod će biti prema njima poput širokog nasipa od brzih voda, itd.* Položaj njihovih neprijatelja – *njihova užad je olabavila, njihovi jarboli slabi, kljasti će im oteti plijen*. Stanje izbavljenih – *nijedan stanovnik neće reći: Ja sam bolestan*. I konačno, sve je to obuhvaćeno opraštenjem grijeha: *Narodu što živi ondje krivnja će se oprostiti*. Po tome je vidljivo da će spasenje biti na zemlji onda kad Bog bude vladao (na Kristovom ponovnom dolasku) u Jeruzalemu; iz Jeruzalema će poteći izbavljenje poganih koji će biti primljeni u kraljevstvo Božje, kao što još izričitije obznanjuje isti prorok (Izaija 65. 20, 21): *A oni (to jest pogani, koji budu imali ijednog Židova u ropstvu) dovest će svu vašu braću između svih naroda kao prinosa Jabvi – na konjima, na bojnim kolima, nosilima, na mazgama i jednogrbbim devama – na Svetu goru svoju u Jeruzalemu – govori Jahve – kao što sinovi Izraelovi prinose prinosa u čistim posudama u Domu Jabvinu. I uzet će sebi između njih svećenike, Levite – govori Jahve*. Po tome je vidljivo da će glavno sjedište kraljevstva Božjeg biti Jeruzalem (a to je mjesto odakle će poteći spasenje svih nas koji smo bili pogani). To isto potvrđuje i naš Spasitelj u razgovoru sa ženom iz Samarije o mjestu Božjega štovanja, kojoj kaže (Ivan 4. 22) da Samarićani štiju ono što ne poznaju, a da Židovi štiju ono što poznaju, *jer spasenje će poteći od Židova (ex Judaeis, to jest, kod Židova)*. Kao da je htio reći, vi štujete Boga, ali ne znate po kome će vas on izbaviti, dok mi znamo da će to biti jedan iz Judina plemena, Židov, a ne Samarićanin. Otuda mu žena opet skromno odgovori: *Mi znamo da će Mesija doći*. Tako je ono što kaže Spasitelj: *Spasenje je iz Židova*, istovjetno s onim što kaže sv. Pavao (Rim. 1. 16, 17): *Evandjelje je sila Božja za spasenje svakomu vjerniku, kako, u prvom redu, Židovu, tako i Grku. Jer u njemu se očituje pravednost Božja, iz vjere u vjeru*. Iz vjere Židova u vjeru pogana. Slično tome i prorok Joel, opisujući Sudnji dan (Joel 3. 3-5^{*}): *Bog (će) pokazati znamenja na nebu i zemlji, krv, vatru i stupove dima. Sunce će se prometnut u tminu, a mjesec u krv, prije nego svane Jahvin dan, velik i strašan*; i dodaje (redak 32): *Svi što prizivaju ime Jahvino spašeni će biti, jer će na brdu Sionu i Jeruzalemu biti spasenje*. I Obadija (redak 17) veli isto: *Al na gori Sionu bit će spašeni – postat će sveta – i dom će Jakovljev baštiniti svoju baštinu*, to jest posjede pogana, a te posjede napose izriče u sljedećim stihovima (19-

* U engl. izvorniku pogrešan navod Joel 2. 30, 31. (prev.)

21): *goru Ezavljevu, zemlju filistejsku, kraj Efraimov i kraj samarijski, Gilead, gradove na jugu* i zaključuje ovim riječima: *kraljevstvo će biti Jabvino*. Sva su ta mjesta namijenjena spasenju i kraljevstvu Božjem na zemlji (nakon Sudnjeg dana). S druge strane, nisam našao ni jedan tekst koji bi se vjerodostojno mogao navesti kao dokaz za bilo kakvo uznesenje svetaca na nebo, to jest, u bilo kakvo *coelum empyreum* ili neko drugo eterično područje, osim što se ono naziva kraljevstvom nebeskim. To ime nosi možda zato što je Bog, koji je bio kralj Židova, vladao njima svojim zapovijedima poslanima Mojsiju po anđelima s neba, a poslije pobune je poslao Sina s neba da ih vrati na poslušnost, i koji će ga opet poslati odande da vlada nad njima i nad svim drugim vjernicima, od dana strašnoga suda, na vjeko vjekova, ili od dana kad prijestolje našega kralja bude na nebesima, a zemlja samo podnožak. No, da bi Božji podanici dobili mjesto tako vrhovno kao to prijestolje ili više od njegova podnoška, ne čini se primjerenim dostojanstvu kralja niti mogu pronaći ijedan očigledan tekst za to u Svetom pismu.

Svijet koji će doći

24. Iz toga što je rečeno o kraljevstvu Božjem i o spasenju nije teško tumačiti što se misli pod **SVIJETOM ŠTO ĆE DOĆI**. Tri se svijeta spominju u Svetom pismu: *stari svijet, sadašnji svijet i svijet koji će biti*. O prvome govori sv. Petar (2 Pet. 2. 5): *Ako [Bog] nije poštedio staroga svijeta, već samo Nou, glasnika pravednosti, kad je naveo potop na svijet bezbožnika*, itd. Tako je *prvi svijet* bio od Adama do općeg potopa. O sadašnjem svijetu naš Spasitelj govori (Ivan 18. 36): *Moje kraljevstvo nije odavde*. Jer, on je došao samo učiti ljude putu spasenja i obnoviti svojim učenjem kraljevstvo svoga Oca. O tom budućem svijetu sv. Petar govori (2 Pet. 3. 13): *Ali mi očekujemo, prema njegovu obećanju, nova nebesa i novu zemlju, gdje prebiva pravednost*. To je onaj **SVIJET** u koji će Krist, sišavši s nebesa na oblaku u velikoj sili i slavi, poslati svoje anđele i sabrati svoje izabranike iz četiri smjera i s najudaljenijih dijelova zemlje i otada vladati nad njima (pod svojim Ocem) na vjeko vjekova.

Izbaavljenje

25. *Spasenje* grešnika pretpostavlja prethodno **IZBAVLJENJE**. Naime, tko je zgriješio, taj podliježe kazni za to, i mora platiti (ili netko drugi za njega) onakvu odštetu kakvu bude zahtijevao onaj koga je uvrijedio i u čijoj vlasti se nalazi. Budući pak da je uvrijeđena osoba Svemogućí Bog, u čijoj se vlasti nalazi sve, takva se odšteta mora platiti prije nego što se postigne spasenje, kao što je tražio Bog. Pod tom odštetom ne misli se na zadovoljštinu zbog grijeha istovrijednog s prijestupom, koji bi ijedan grešnik i pravednik ikada mogao učiniti nekome drugome, jer

štetu koju netko nanosi nekome drugome može popraviti oduženjem ili obeštećivanjem. Međutim, grijeh se ne može poništiti obeštećivanjem, jer to bi bilo isto što i staviti na prodaju slobodu za grijeh. Grijesi se mogu oprostiti iskupljeniku bilo *gratis* bilo kaznom koja bude prihvatljiva Bogu. Ono što je Bog obično prihvaćao u Starom zavjetu, bila je neka žrtva, neki prinos. Opraštanje grijeha nije nepravedno, čak i kad je pod prijetnjom kazne. Iako čak i među ljudima obećanja dobra obavezuju one koji obećavaju, prijetnje, to jest obećanja zla, ne obavezuju; one će još manje obavezati Boga koji je beskonačno milosrdniji nego ljudi. Otuda, da bi nas *iskupio*, naš Spasitelj nije dao naknadu za grijeha ljudi tako da bi njegova smrt sama po sebi mogla učiniti nepravednim Božje kažnjavanje grešnika vječitom smrću, nego tako da je podnio samoga sebe na žrtvu, na prinos, pri svome prvom dolasku, koje se Bog smilovao primiti kao spasenje pri njegovu drugom došašću, i to onih koji su u međuvremenu budu pokajali i vjerovali u njega. I premda se taj čin našega *iskupljenja* ne naziva uvijek u Svetom pismu *žrtvom* ili *prinosom*, nego ponekad i *cijenom*, ipak pod *cijenom* ne smijemo razumijevati stvar po čijoj vrijednosti bi on mogao tražiti od svoga uvrijeđenog Oca pravo na oprost za nas, već cijenu koju se Bog Otac smilovao zahtijevati.

Poglavlje XXXIX.

O značenju riječi crkva u Svetom pismu

1. Riječ crkva (*ecclesia*) označava u Svetome pismu različite stvari. Ponekad (premda ne često) uzima se za *Božji dom*, to jest, za hram u kojemu su se kršćani okupljali da vrše svete dužnosti javno, kao (1 Kor. 14. 34): *Neka vaše žene budu tibe u crkvama*. No, to je rečeno metaforički za tamo okupljenu skupštinu, i otada se koristi i za samu zgradu, da bi se razlikovalo između kršćanskih i poganskih hramova. Hram u Jeruzalemu bio je *Božji dom* i kuća molitve, a tako je i svaka zgrada koju su kršćani posvetili štovanju Krista *Kristov dom*; otuda je grčki crkveni oci

Crkva, Božji dom

nazivaju *Κυριακή*, *kuća Gospodnja*, a otuda se u našem jeziku zove *kirke* i *crkva*.

Što je
doslovno
ecclesia

2. Kad se ne uzima kao kuća, crkva označava isto ono što *ecclesia* označava u grčkim državama, to jest, kongregaciju ili skupštinu građana, sazvanih da čuju što im govore upravitelji; to se u rimskoj državi nazivalo *concio*, kao što je onaj što je govorio nazivan *ecclesiastes* i *concionator*. Kad su [građani] bili sazivani od strane zakonite vlasti (Djela 19. 39), bila je to *ecclesia legitima*, *zakonita crkva*, *ἔννομος ἐκκλησία*. No kad su bili uzburjani nemirnom i buntovničkom galamom, onda je to bila *promućena crkva*, *ἐκκλησία συγκεχυμένη*.

3. Ponekad se ta riječ uzima i za ljude koji imaju pravo pripadati kongregaciji, iako nisu stvarno okupljeni, to znači za ukupnost kršćana, ma kako daleko bili raspršeni. Kao (Djela 8. 3) gdje se kaže da je *Savao pustotio crkvu*; u tom smislu se kaže i da je Krist glava crkve. Ponekad opet za određeni dio kršćanske crkve, kao (Kol. 4. 15): *Pozdravite crkvu koja je u njegovoj kući*. Ponekad također samo za izabrane, kao (Ef. 5. 27): *Crkvu krasnu, bez ljage, bez bore, bez ičega tomu slična, da bude sveta i bez mane*, što se misli o *Pobjedničkoj Crkvi* ili *Crkvi koja će doći*. Ponekad opet za skupštinu profesora kršćanstva, bilo da je njihovo učenje ispravno ili patvoreno, kao što se podrazumijeva (Matej 18. 17), gdje se kaže: *[Ako ni njih ne poslušate recite to Crkvi; Ako li ni Crkve ne poslušate, smatrat će ga poganimom ili carinikom]*.

U kojem
smislu je
Crkva jedna
osoba

4. Samo u tom zadnjem smislu *Crkva* se može uzeti kao jedna osoba, to jest da se o njoj može reći da ima moć htijenja, iskazivanja, zapovijedanja, da bude slušana, da donosi zakone ili da vrši bilo koju drugu radnju. Naime, kakav god da se čin izvrši na nekom skupu ljudi bez ovlasti zakonite skupštine, to je pojedinačni čin svakoga od onih koji su bili prisutni i koji su dali svoju pomoć njegovu izvršenju, ali nije čin svih njih ukupno kao jednog tijela, a još manje čin onih koji su bili odsutni ili onih koji, iako prisutni, nisu htjeli da do bude učinjeno. Sukladno tome značenju definiram da je *CRKVA skupina ljudi koji ispovijedaju kršćansku vjeru, ujedinjeni u osobi jednog vrhovnog vladara, na čiju se zapovijed moraju okupljati, a bez čije ovlasti se ne smiju okupljati*. Budući da skupština koja nema dopuštenje vrhovnog građanskog vladara nije dopuštena ni u jednoj državi, i ona crkva je nezakonita skupština koja je sazvana u bilo kojoj državi koja im je zabranila sastajanje.

Definicija
Crkve

5. Odatle proizlazi također da na zemlji ne postoji takva opća crkva kojoj su svi kršćani obavezni na poslušnost, jer ne postoji ni jedna vlast na zemlji kojoj su podčinjene sve druge države. Postoje kršćani u oblastima raznih kneževa i država, no svaki od njih je podložan onoj državi čiji je sam član, te dosljedno tome, ne može biti podložan zapovijedima ni jedne druge osobe. Otud je Crkva koja može zapovijedati, suditi, oslobađati, proklinjati ili vršiti bilo koji drugi čin istovjetna s građanskom državom koja se sastoji od kršćana i zove se *građanskom državom*, zbog toga što su njezini podanici *ljudi*, a *Crkvom* zato što su njezini podanici *kršćani*. *Svjetovna* i *dubovna* vladavina samo su dvije riječi unesene u svijet zato da ljudi vide dvostruko i da griješe prema svome *zakonitom vladaru*. Istina je da tijela vjernika nakon uskrsnuća neće biti samo duhovna, nego i vječna, ali u ovome životu ona su gruba i kvarljiva. Zbog toga ne postoji u ovome životu ni jedna druga vladavina ni države ni religije osim svjetovne, niti je bilo kojem podaniku dopušteno naučavanje bilo koje doktrine čije naučavanje zabrani vladar i nad državom i nad vjerom. Vladar pak mora biti jedan, inače će nužno uslijediti stranke i građanski rat u državi između *Crkve* i *Države*, između *dubovnika* i *svjetovnjaka*, između *mača pravde* i *štita vjere*, i (štoviše), rat u grudima svakog kršćanina, između *kršćanina* i *čovjeka*. Crkveni naučavatelji nazivaju se pastirima, a takvi su i građanski vladari. No, ako pastiri nisu podčinjeni jedni drugima tako da bude samo jedan glavni pastir, ljudi će biti poučavani suprotnim učenjima, od kojih oba mogu a jedno mora biti krivo. Već je pokazano tko je taj jedan glavni pastir sukladno prirodnom zakonu; to je vrhovni građanski vladar. No, kome je ta služba namijenjena po Svetom pismu, vidjet ćemo u sljedećim poglavljima.

Kršćanska država i Crkva jedno te isto

Poglavlje XL.

O pravima kraljevstva Božjeg kod Abrahama, Mojsija, vrhovnih svećenika i kraljeva Judeje¹⁷¹

*Kršćanska
država i
Crkva jedno
te isto*

1. Otac vjernih i prvi u kraljevstvu Božjem po ugovoru bio je Abraham. Naime, najprije je s njime napravljen ugovor po kojem je on obavezao sebe i svoje potomstvo da će priznavati i slušati zapovijedi Božje, i to ne samo one koje je (poput moralnih zakona) mogao primiti prirodnim svjetlom [uma], već i one koje mu Bog bude predao na poseban način putem snova i viđenja. Naime, što se tiče moralnih zakona, oni su već postali obavezujući obećanjem zemlje u Kanaanu, i nisu se uopće morali ugovarati. Nije također postojao nikakav ugovor koji je mogao dodati ili ojačati obavezu po kojoj su i vjerni i svi drugi ljudi bili obavezni po prirodi slušati Boga Svemogućeg. Otuda je ugovor što ga je Abraham sklopio s Bogom bio da uzima kao Božju zapovijed ono što mu bude naloženo u Božje ime putem sna ili viđenja, da to prenese svojoj obitelji i da učini da oni slušaju to isto.

2. U tome ugovoru Boga s Abrahamom moramo uočiti tri točke s važnim posljedicama po vladavinu nad Božjim narodom. Prvo, da je pri sklapanju toga ugovora Bog govorio samo Abrahamu, i, zbog toga, da je sklopio ugovor sa svakim iz njegove obitelji ili potomstva samo tako da su njihove volje (koje su bit svih ugovora) bile uključene u volju Abrahamovu prije ugovora; za njega se, dakle, pretpostavljalo da ima zakonitu moć navoditi ih da vrše sve ono što je on ugovorio za njih. Sukladno tome Bog kaže (Postanak 18. 18, 19): *te će se svi narodi njime blagoslivljati; njega sam izlučio zato da pouči svoju djecu i svoju buduću obitelj kako će hoditi putem Jahvinim*. Odatle se može zaključiti kao prva točka da oni kojima Bog nije govorio neposredno moraju primiti pozitivne zapovijedi Božje od svoga vladara, kao što su obitelj i potomstvo Abrahamovo primili od svoga oca Abrahama, gospodara i građanskog vladara. Dosljedno tome, u svakoj državi oni koji nemaju nikakvo natprirodno otkrovenje u suprotnom smislu trebaju slušati zakone svoga vlastitog vladara u izvanjskim činovima i ispovijedanju vjere. U pogledu nutarnjih *misli* i ljudskih *vjerovanja* koje ljudski vladari ne mogu opaziti (jer samo Bog poznaje srce), oni nisu ni voljni učinci niti učin-

*Abraham je
imao isključivu
vlast
upravljanja
religijom svoga
naroda*

ci zakona, nego učinci neobjavljene volje i moći Božje, te dosljedno tome, ne spadaju pod obavezu.

3. Odatle proizlazi druga točka, naime da za Abrahama nije bilo nezakonito kažnjavati kad neki od njegovih podanika svojata privatno viđenje ili duh ili neko drugo otkrovenje od Boga radi podražavanja nekog učenja, koje bi Abraham zabranjivao, ili kad slijede i pristaju uz nekog takvog prisvajča. Dosljedno tome, i danas je zakonito vladarima kažnjavati bilo koga tko svoj privatni duh suprotstavi zakonima, jer vladar ima isto mjesto u državi koje je Abraham imao u svojoj obitelji.

Nema svojatanja privatnog duha protiv Abrahamove vjere

4. Iz istoga proizlazi i treća točka: kao što nitko drugi osim Abrahama u njegovoj obitelji tako osim vrhovnog vladara u kršćanskoj državi nitko drugi ne može znati što jest, a što nije riječ Božja. Jer, Bog je govorio samo Abrahamu, i jedino on je mogao znati što je Bog rekao i tumačiti to isto svojoj obitelji. Zato oni koji u državi imaju Abrahamovo mjesto jedini mogu biti tumači onoga što je Bog govorio.

Abraham je jedini sudac i tumač onoga što je Bog govorio

5. Isti ugovor je obnovljen s Izakom, a zatim s Jakovom, ali potom više ne sve dok Izraelci nisu bili oslobođeni od Egipćana i stigli u podnožje gore Sinaj. Tada je ugovor obnovljen po Mojsiju (kao što sam rekao ranije, u XXXV. poglavlju) tako da su od toga doba nadalje imali osobito kraljevstvo Božje, čiji je namjesnik bio Mojsije, za svoga života, a nasljedstvo te službe preneseno je na Aarona i njegove nasljednike poslije njega da bi Bogu zauvijek bilo svećeničko kraljevstvo.

U čemu se temelji Mojsijeva vlast

6. Tom uspostavom Bog je zadobio jedno kraljevstvo. No, budući da Mojsije nije imao ovlast upravljanja nad Izraelcima kao nasljednik Abrahamova prava, jer ga nije mogao zahtijevati po nasljedstvu, čini se da ga narod nije bio obavezan držati za Božjeg namjesnika duže nego što je vjerovao da mu se Bog obraća. Otuda je njegova vlast (bez obzira na sporazum koji su sklopili s Bogom) ovisila jedino o mišljenju koje su imali o njegovoj svetosti, o stvarnosti njegovog saobraćanja s Bogom i o istinitosti njegovih čudesa. Kad se to mišljenje počelo mijenjati, oni više nisu bili obavezni uzimati bilo što kao Božji zakon što je on iznio pred njih u Božje ime. Otuda moramo razmotriti koja je bila druga osnova za njihovu obavezu na poslušnost Mojsiju. Naime, Božja zapovijed nije bila ono što ih je moglo obavezati, jer Bog im nije govorio neposredno, nego preko samog Mojsija. I naš Spasitelj kaže o samome sebi (Ivan 5. 31): *Ako ja svjedočim sam za se, moje svjedočanstvo nije vjerodostojno*; još manje treba primiti Mojsijevo svjedočanstvo, ako svjedoči

sam za sebe (osobito ako zahtijeva kraljevsku vlast nad Božjim narodom). Stoga njegova vlast, kao i vlast svih drugih vladara, mora biti utemeljena na pristanku naroda i obećanju da će ga slušati. Tako je i bilo, jer (Izl. 20. 18, 19): *sav je puk bio svjedok grmljavine i sijevanja, svi čuše zvuk trube i vidješe kako se brdo dimi: gledali su i tresli se i stajali podalje. Onda rekoše Mojsiju: Ti nam govoriš a mi ćemo slušati. Neka nam Bog ne govori da ne pomremo!* U tome je sadržano njihovo obećanje na poslušnost; to je ono čime su se obavezali slušati što god im on bude predao kao Božju zapovijed.

Mojsije je bio vrhovni vladar Židova (pod Bogom), za svoga života, iako je Aaron držao svećenstvo

7. Bez obzira na to što je ugovorom uspostavljeno svećeničko kraljevstvo, to jest nasljedno kraljevstvo koje pripada Aaronu, ipak se to moralo shvatiti kao nasljeđivanje nakon Mojsijeve smrti. Jer, tko god da uređuje i uspostavlja upravu kao prvi utemeljitelj neke države (bila to monarhija, aristokracija ili demokracija), taj mora nužno imati vrhovnu vlast nad narodom sve dok je vrši. Da je Mojsije imao vrhovnu vlast za cijelog svog života, očigledno je potvrđeno u Svetom pismu. Prvo, u zadnje citiranom tekstu, jer narod je obećao poslušnost njemu, a ne Aaronu. Drugo (Izl. 24. 1, 2): *Potom reče (Bog) Mojsiju: Uzadi k Jabvi – ti, Aaron, Nadab i Abihu i sedamdeset izraelskih starješina. Poklonite se izdaljega! Neka se sam Mojsije primakne k Jabvi! Oni neka se ne primiču, a puk neka se s njime ne penje.* Po tome je razgovijetno da je Mojsije, koji je jedini bio pozvan k Bogu (a ne Aaron ni drugi svećenici niti sedamdeset starješina niti narod kojemu je bilo zabranjeno da se penje), bio jedini koji je predstavljao Izraelcima Božju osobu, to jest koji je bio njihov jedini vrhovni vladar (pod Bogom). I premda se nakon toga kaže (redak 9): *Onda se uspne Mojsije s Aaronom, Nadabom i Abihuom i sa sedamdeset starješina Izraelovih. Oni vidješe Boga Izraelova: podnožje njegovim nogama kao da je bilo od dragoga kamena safira* itd., to je ipak bilo nakon što je Mojsije već bio s Bogom i donio narodu riječi koje mu je Bog rekao. On je jedini išao po narodnom poslu, dok su ostali, poput plemenitaša iz njegove pratnje, bili pripušteni iz počasti po osobitoj milosti koja nije bila dana puku; a to je bilo (kao što se pokazuje u retku nakon toga, 11) da vide Boga i požive: *Ni ruke svoje nije položio na izabranike Izraelaca; slobodno su motrili Boga i jeli i pili* (to jest poživjeli), ali nisu prenijeli narodu nikakvu zapovijed od njega. Nadalje, posvuda, kako u svim prigodama vladavine tako i u odredbama vjerskih svečanosti, sadržanih u poglavljima od 25. do 31. u Knjizi Izlaska i kroz cijele Levite, kaže se: *Bog je govorio Mojsiju*, a rijetko (da je govorio) Aaronu. Tele, koje je

Aaron sačinio, Mojsije je bacio u vatru. Konačno, pitanje Aaronove ovlasti prilikom njegove i Mirjamine pobune protiv Mojsija, presudio je sam Bog u Mojsijevu korist (Brojevi 12). Isto tako u pitanju između Mojsija i naroda o tome tko je imao pravo upravljati narodom, kad se Korah, Datan i Abiram i dvije stotine pedeset glavara zajednice (Brojevi 16. 3) *sjate na Mojsija i Aarona govoreći im: "Vi prelazite mjeru! Sva je zajednica, svi njezini članovi posvećena, i među njima je Jabve. Zašto se onda uzvisujete iznad zajednice Jabvine!"* Bog je učinio da zemlja proguta žive Koraha, Datana, Abirama s njihovim ženama i djecom i spržio ognjem onih dvije stotine i pedeset glavara. Prema tome, ni Aaron, ni narod niti aristokracija najglavnijih kneževa između naroda, nego je jedino Mojsije imao kao prvi pod Bogom vrhovnu vlast nad Izraelcima, i to ne samo u stvarima građanske uprave, nego također i vjere. Jer, samo je Mojsije govorio s Bogom i stoga je jedini mogao reći narodu što je Bog tražio da rade. Nitko drugi, pod prijetnjom smrti, nije smio biti tako preuzetan da se približi brdu na kojem je Bog govorio s Mojsijem: *Postavi naokolo granicu* (kaže Gospod, Izl. 19. 12) *i izdaj naredbu: Pripazite da se na brdo ne penjete, da se ni podnožja ne dotičete! Tko se god brda dotakne, smrt će ga snaći.* Nadalje (redak 21): *Sidi i opomeni narod da ne bi provalio prema Jabvi da ga gleda [Mnogo bi ih poginulo!]* Odatle možemo zaključiti: tko god da u nekoj kršćanskoj državi ima Mojsijevo mjesto, taj je jedini glasnik Boga i tumač njegovih zapovijedi. Prema tome, nitko u tumačenju Svetoga pisma ne smije ići dalje od granica koje postavi njegov vrhovni vladar. Jer, sveti Spisi su, budući da Bog sada govori kroz njih, gora Sinaj, a njegove granice su zakoni onih koji predstavljaju Božju osobu na zemlji. Gledati u njih i motriti u njima čudesno djelo Božje i učiti se strahu od njega, to je dopušteno; no, tumačiti ih, to jest zabadati u ono što je Bog rekao onome koga je odabrao da vlada pod njime i činiti sebe same sucem o tome vlada li on onako kako mu je Bog zapovjedio ili ne, znači prijeći granice koje nam je Bog postavio i drsko gledati u Boga.

8. U Mojsijevo vrijeme nije bilo ni jednog proroka ni prisvajča Božjeg duha osim onih koje je Mojsije dopustio i ovlastio. Naime, u njegovo doba su bila samo sedamdesetorica za koje se govorilo da su proricali po duhu Božjem, i svi oni su bili po Mojsijevu izboru; u vezi s njima Bog veli Mojsiju (Brojevi 11. 16): *Skupi mi sedamdeset muževa između starješina izraelskih za koje znaš da su starješine narodu i njegovi nadglednici.* Njima je Bog udijelio svoj duh, ali to nije bio različit duh od Mojsijevog,

Svi duhovi su bili podređeni Mojsijevu duhu

jer, kaže se (redak 25): *Jabve siđe u oblaku i uze od duba koji bijaše na Mojsiju i stavi na onu sedamdesetoricu starješina*. Međutim, kao što sam pokazao ranije (poglavlje XXXVI), pod *dubom* se misli *um*, tako da smisao toga mjesta nije ništa drugo nego to da ih je Bog obdario umom – sviješću podudarnom i podređenom onoj Mojsijevoj, tako da su mogli proricati, to jest govoriti narodu u Božje ime, i to tako da (kao Mojsijevi službenici i po njegovoj ovlasti) iznose onakvo učenje kakvo bi Mojsije prihvatio za svoje. Naime, oni su bili samo službenici, i kad su dvojica od njih proricali u taboru, to se smatralo nečim novim i nedopuštenim. Kao što se pokazuje u 27. i 28. retku istog poglavlja, bili su optuženi za to, i Jošua je savjetovao Mojsiju da ih zabrani, ne znajući da su oni proricali po Mojsijevu duhu. Po tome je jasno da nijedan podanik ne smije polagati pravo na proricanje ili na duh suprotno učenju onoga koga je Bog stavio na Mojsijevo mjesto.

*Nakon Mojsija
vrhovna je
vlast bila kod
vrhovnog
svećenika*

9. Nakon što je umro Aaron, a poslije njega i Mojsije, kraljevstvo je, budući da je bilo svećeničko, prešlo po sili ugovora na Aaronova sina, vrhovnog svećenika Eleazara; i Bog ga je proglasio (kao najbližeg ispod sebe) za vrhovnog vladara u isto vrijeme kad je Jošuu imenovao za vrhovnog vojskovođu. Naime, to Bog veli izričito (Brojevi 27. 21) o Jošuu: *Neka pristupa svećeniku Eleazaru koji će za nj tražiti odluke Urima pred Jabvom. Na njegovu zapovijed neka izlaze i na njegovu zapovijed neka ulaze, oni i svi Izraelci s njima – sva zajednica!* Prema tome, vrhovna vlast u vođenju rata i mira bila je na svećeniku. Vrhovna vlast u sudstvu pripadala je također vrhovnom svećeniku, jer svećenici su držali knjigu zakona, i jedino su oni i Leviti bili podređeni suci u građanskim parnicama, kako se pokazuje u Pz. 17. 8-10. Što se pak tiče bogoštovanja, nikada nije bilo sumnje da je najvišu vlast u tome, sve do Šaula, imao vrhovni svećenik. Prema tome, i građanska i crkvena vlast bile su ujedinjene u jednoj te istoj osobi, vrhovnom svećeniku, a tako treba i biti tko god da vlada po božanskom pravu, to jest po neposrednoj ovlasti Božjoj.

*O vrhovnoj
vlasti u doba
između Jošue
i Šaula*

10. Nakon Jošuiine smrti sve do doba Šaula, vrijeme između toga učestalo se spominje u Knjizi Sudaca riječima *da u to vrijeme ne bijaše kralja u Izraelu*, ponekad s dodatkom da je *svatko činio ono što je bilo pravo u njegovim očima*. Pod time valja razumjeti da tamo gdje se kaže da *nije bilo kralja*, misli se da *nije bilo vrhovne vlasti u Izraelu*. A tako je i bilo ako uzmemo u obzir čin i vršenje takve vlasti. Naime, poslije smrti Jošue i Eleazara: *naslijedi ga drugi naraštaj koji nije mario za Jabvu ni za djela*

što ih je učinio Izraelu, već su počeli činiti ono što Jabvi nije po volji i služili su baalima (Suci 2. 10, 11). Židovi su imali svojstvo koje bilježi sveti Pavao, *da traže znak*, ne samo prije nego što će se podrediti Mojsijevoj vladavini, već i nakon što su se obavezali svojim podčinjavanjem. No znakovi i čuda imali su za svrhu osiguravanje vjere, a ne zadržavanje ljudi od toga da je krše nakon što su je jednom dali, jer na to su ljudi obavezni po prirodnom zakonu. Međutim, ne uzmemo li u obzir vršenje vladavine, već samo pravo na nju, vrhovna vlast je još uvijek bila kod vrhovnog svećenika. Otuda, kakva god poslušnost bila ukazivana prema nekome od sudaca (koje je Bog izabrao izvanrednim načinom da spasi njegove buntovne podanike iz ruku neprijatelja), to se ne može iskoristiti kao dokaz protiv prava koje je vrhovni svećenik imao na vrhovnu vlast u svim pitanjima i javne uprave i vjere. Ni suci ni sam Samuel nisu imali obično, već izvanredno pozvanje za vladavinu; njima su Izraelci bili poslušni, ali ne iz dužnosti, već iz uvažavanje Božje sklonosti prema njima, koja se pokazivala u njihovoj mudrosti, hrabrosti ili blaženosti. Zato je pravo na vođenje javnog poretka i vjere do tada bilo nerazdvojivo.

11. Suce su naslijedili kraljevi; kao što je ranije sva vlast u vjeri i poretku bila kod vrhovnog svećenika, tako je sad sva bila kod kralja. Naime, vrhovna vlast nad narodom, koja je ranije bila kod Boga i prvog ispod njega, vrhovnog svećenika i njegovog zastupnika na zemlji, i to ne samo po božanskoj moći nego i po posebnom ugovoru Izraelaca s Bogom, narod je odbacio uz pristanak samoga Boga. Naime, kad su rekli Samuelu (1 Sam. 8. 5): *Postavi nam kralja da nam vlada kao što je to kod svih naroda*, oni su time naznačili da više ne žele da se njima vlada po zapovijedima koje im naredi svećenik u Božje ime, već netko tko će im zapovijedati na isti način na koji se zapovijedalo svim drugim narodima; dosljedno tome, svrgavajući vrhovnog svećenika s kraljevske vlasti, svrgli su i onu posebnu vladavinu Boga. Pa ipak, Bog se složio s time govoreći Samuelu (7. redak): *Poslušaj glas naroda u svemu što od tebe traže, jer nisu odbacili tebe, nego su odbacili mene, ne želeći da ja kraljujem nad njima*. Prema tome, odbacivši Boga, po čijem pravu su svećenici vladali, svećenicima je preostala još samo ona vlast koju se kralju svidjelo prepusti; ona je bila veća ili manja sukladno tome jesu li kraljevi bili dobri ili zli. Što se tiče vladavine građanskim poslovima, očigledno je da je ona sva bila u kraljevim rukama. Naime, u istom poglavlju (redak 20) vele: *tako ćemo i mi biti kao svi narodi; sudit će nam naš kralj, bit će nam vođa i vodit*

*O pravima
izraelskih
kraljeva*

će naše ratove. to jest imat će cjelokupnu vlast u ratu i miru. U tome je sadržano također i uređivanje vjere: naime, u to vrijeme nije bilo ni jedne druge riječi Božje po kojoj se morala uređivati vjera osim Mojsijevih zakona, što su im bili građanski zakon. Osim toga, čitamo (1 Kraljevi 2. 27): *Salomon isključi Ebiatara iz svećenstva Jabvina*; imao je dakle ovlast nad vrhovnim svećenikom kao nad svakim drugim podanikom, što je velik znak prevlasti u vjeri. Također čitamo (1 Kraljevi 8) da je on posvetio Hram, da je blagoslovio narod, da je on osobno stvorio onu uzvišenu molitvu što se koristi kod posvećenja svih crkava i molitvenih domova, što je daljnji velik znak prevlasti u vjeri. Čitamo, nadalje (2 Kraljevi 22), kad se pojavilo pitanje o Knjizi zakona nađenoj u Hramu, da o tome nije odlučio vrhovni svećenik, nego je Josija poslao i njega i druge da o tome ispituju proročicu Huldu, što je daljnji znak premoći u vjeri. Čitamo, konačno (1 Ljetopisi 26. 30), da je David učinio Hašabju i njegovu braću, Hebronovce, službenicima Izraela na zapadnoj strani, i to u *svakom Jabvinu poslu i kraljevskoj službi*. Slično tome (redak 32), da je druge Hebronite postavio *vladarima nad Rubenovim i Gadovim plemenom i nad polovinom Manašeova plemena* (to su bili dijelovi Izraela koji je obitavao s druge strane Jordana) *za sve Božje poslove i za kraljevske poslove*. Nije li to potpuna vlast, *vremenita i dubovna*, kako je zovu oni koji bi je htjeli podijeliti? Da zaključimo: od prve uspostave Božjeg kraljevstva do ropstva prevlast u vjeri bila je u istim rukama kao i prevlast vrhovne građanske vlasti, a svećenička dužnost nakon Šaulova izbora za kralja više nije bila sudbena već službena.

*Praksa
prevlasti u
vjeri u doba
kraljeva nije
bila sukladna
pravu na to*

12. Premda je vladavina u javnom poretku i u vjeri bila objedinjena najprije u vrhovnim svećenicima a potom u kraljevima, barem u pogledu samog prava, po toj istoj svetoj povijesti čini se da narod to nije razumio. Budući da je velik, a možda i najveći dio naroda bio takav da je samo dok je gledao velika čuda ili (a to je istovrijedno velikim čudima) velike moći ili veliku sreću u poduhvatima svojih vladara, poklanjao povjerenje ili Mojsijevu ugledu ili savjetovanjima svećenika s Bogom, dočim je, kad mu se ne bi svidjeli vladari, koristio svaku priliku da promijeni vladavinu ili otkáže poslušnost po vlastitom nahođenju, okrivljujući sad javni poredak sad vjeru. Odatle su s vremena na vrijeme nastajali građanski nemiri, podjele i tegobe po sam narod. Tako, na primjer, nakon smrti Eleazara i Jošue, novi naraštaj, koji nije vidio Božja čuda, nego je bio prepušten svom vlastitom slabom umu, ne znajući da je obavezan ugovorom o svećeničkom kraljevstvu, nije više uvažavao

zapovijedanje svećenika niti bilo koji Mojsijev zakon, nego je svatko činio onako kako je izgledalo pravo u njegovim očima; u građanskim pitanjima slušali su ljude koje su s vremena na vrijeme smatrali sposobnima da ih oslobode od susjednih naroda koji su ih tlačili, i nisu se savjetovali s Bogom (kao što su trebali) već s takvim muževima i ženama za koje su pretpostavljali da su proroci po proricanju budućnosti. I premda su imali idola u svome hramu, računali su da štuju Boga Izraelova samo zato što im je hramski svećenik bio neki Levit.

13. Poslije pak, kad su tražili kralja prema običajima drugih naroda, to ipak nije bilo s namjerom da se odbiju od štovanja Boga, svoga kralja, nego su, očajavajući nad pravdom Samuelovih sinova, htjeli imati kralja da im sudi u građanskim djelima, a ne da bi dozvolili da kralj promijeni vjeru, koju su smatrali zapovijedenom po Mojsiju. Tako su uvijek imali na zalih i neki izgovor, bilo o pravdi bilo o vjeri, da bi se rasteretili od poslušnosti, kad god su se nadali da će prevagnuti. Samuel je bio ojađen narodom zato što je želio kralja (jer Bog je već bio kralj, a Samuel je imao ovlast samo pod njime); no ipak je, kad Šaul nije uvažio njegov savjet da uništi Agagu, kako je naredio Bog, Samuel imenovao drugog kralja, Davida, da preuzme slijed od njegovih potomaka. Rehoboam nije bio idolopoklonik, ali kad ga je narod počeo smatrati tlačiteljem, ta je građanska izmišljotina odvrtila od njega deset plemena idolopokloniku Jeroboamu. Općenito je kroz cijelu povijest kraljeva, kako Judeje tako i Izraela, bilo proroka koji su nadgledali kraljeve zbog prekoračenja vjere, a ponekad također zbog državnčkih pogrešaka. Tako je prorok Jehu (2 Ljetopisi 19. 2) ukorio Jehosafata što je pomagao kralja Izraelova protiv Sirijaca, a Izaija Hezekiaha što je pokazao svoju riznicu babilonskim poslanicima. Prema svemu tome se pokazuje da, premda je vlast i nad državom i nad vjerom bila kod kraljeva, ipak nijedan je nije koristio bez nadgledanja, osim onih koji su bili obdareni vlastitim prirodnim sposobnostima i srećom. Zato se iz običaja toga vremena ne može izvući nijedan dokaz o tome da prevlast u vjeri nije pripadala kraljevima, osim ako ga ne nađemo kod proroka i zaključimo da, budući da Hezekiah, koji se molio Jahvi pred anđelima, nije dobio odgovor od njih i tada, već kasnije od proroka Izaije, da je zbog toga Izaija bio vrhovni poglavar crkve; ili zato što je Josija tražio savjet od proročice Hulde u vezi s Knjigom zakona, da zato ni on niti vrhovni svećenik nisu imali vrhovnu vlast u vjerskim stvarima, već proročica Hulda. A to mišljenje, vjerujem, ne dijeli nijedan učenjak.

Nakon ropstva Židovi nisu imali uređenu državu

14. U doba ropstva Židovi nisu uopće imali nikakvu državu. I premda su nakon povratka obnovili ugovor s Bogom, nije bilo obećanja poslušnosti ni prema Ezri niti bilo kome drugom. Neposredno potom postali su podanici Grka (zbog čijih se običaja i učenja o demonima, te zbog učenja Kabalista, njihova vjera jako iskvarila), tako da se zbog pometnje i u državi i vjeri više ništa ne da razabrati u pogledu prevlasti u obome. Otuda, što se tiče Starog zavjeta, možemo zaključiti da, tko god je među Židovima imao vrhovnu vlast nad državom, taj isti je imao također i najvišu vlast u stvarima izvanjskog bogoštovanja, i predstavljao je Božju osobu, to jest osobu Boga Oca, premda on nije nazivan Ocem sve dok nije poslao u svijet svoga sina Isusa Krista da izbavi ljude od njihovih grijeha i da ih dovede u njegovo vječno kraljevstvo da budu spašeni za vjeke vjekova. O tome ćemo govoriti u sljedećem poglavlju.

Poglavlje XLI.

O službi našeg blagoslovljenog Spasitelja¹⁷²

Tri dijela Kristove službe

1. U Svetom pismu nalazimo tri dijela službe Mesijine: prva je *Iskupitelj* ili *Spasitelj*; druga je *pastir*, *savjetnik* ili *učitelj*, to jest služba proroka poslanog od Boga da obrati one koje je Bog izabrao za spasenje; treća je služba *kralja*, *vječnog kralja*, ali pod njegovim Ocem, kao što su bili Mojsije i vrhovni svećenici u različita vremena. Tim trima dijelovima odgovaraju i tri različita doba. Jer, naše iskupljenje izvršio je na svome prvom dolasku, kroz žrtvu kojom je prinio samoga sebe na križ za naše grijeha; naše pak obraćenje izvršio je djelomice tada on osobno, a djelomice ga vrši sada preko svojih službenika i nastaviti će ga vršiti sve do svoga ponovnog došašća. Nakon toga, početak će ono preslavno kraljevstvo nad izabranima koje će trajati vječno.

Služba Iskupitelja

2. U službu Iskupitelja, to jest onoga tko plaća odštetu za grijeha (ta odšteta je smrt) spada to da je bio žrtvovan i time na svoju glavu nатовario, a s nas skinuo naše nepravde, onako kako je Bog tražio. Nije riječ o tome da smrt jednog čovjeka, premda bio i bezgrešan, može dati

naknadu za prijestupe svih ljudi pred strogošću pravde, nego pred milošću Boga koji je zapovjedio takvu žrtvu za grijehе kakvu se udostojio prihvatiti u svojoj milosti. U starom zakonu (kao što možemo pročitati u Levitima 16) Gospod je zahtijevao da svake godine jednom i svećenici i ostali vrše pokajanje za grijehе cijelog Izraela. U tu svrhu Aaron je za sebe samoga i druge svećenike morao žrtvovati mladog bika, a za ostali puk je morao uzeti od njih dva mlada jarca, od kojih je jednoga morao odmah *žrtvovati*. Kod drugoga jarca, koji je bio *žrtveni jarac*^{*}, morao je položiti ruku na njegovu glavu i putem ispovijedanja nepravdi naroda prenijeti ih sve na tu glavu, i tada dati jarca nekom pogodnome da ga odvede u divljinu da tamo *pobjegne* i odnese sobom nepravde naroda. Kao što je žrtvovanje jarca bila dovoljna (budući prihvatljiva) cijena za otkupninu cijelog Izraela, tako je smrt Mesijina dovoljna cijena za grijehе cijelog ljudskog roda, budući da nikakva veća nije bila tražena. Muke našega Spasitelja Krista izgledaju ovdje isto onako jasno zamišljene kao što je bilo žrtvovanje Izakovo ili u bilo kom drugom obliku žrtvovanja u Starom zavjetu. On je bio i žrtvovani i žrtveni jarac: *zlostavljanu ga, a on puštaše, i nije otvorio usta svojih* (Izaija 53. 7); *ko jagnje na klanje odvedoše ga; ko ovca, nijema pred onima što je strižu, nije otvorio usta svojih*; tu je žrtvovani jarac. *A on je naše bolesti ponio, naše boli na se uzeo* (redak 4); i ponovo (redak 6): *Jahve je svalio na nj bezakonje svih nas*; tako je on ovdje *žrtveni jarac*; *iz zemlje živih isjekoše njega za prijestupe naroda moga* (redak 8); tu je on opet *žrtvovani jarac*. I ponovo (redak 11): *krivicu njihovu na sebe (će) uzeti*; tu je opet *žrtveni jarac*. Tako je jaganjac Božji jednakovrijedan s oba jarca: sa žrtvovanim, utoliko što je mrtav; s jarcem u bijegu po svome uskrsnuću; postavljen po Ocu svojemu, kad je za to bio povod, i povučen iz prebivališta ljudi uznesenjem.

3. Otuda, u onoj mjeri u kojoj onaj tko *iskupljuje* nema nikakva prava na ono što *iskupljuje* prije *iskupljenja* i plaćenog otkupa, a taj otkup bio je smrt iskupitelja, očigledno je da naš Spasitelj (kao čovjek) nije bio kralj onih koje je otkupio prije nego što je pretrpio smrt, to jest u vrijeme dok je tjelesno saobraćao na zemlji. Kažem, dakle, da nije tada bio stvarno kralj na temelju ugovora koji vjernici sklapaju s njime pri krštenju. No, obnavljanjem sporazuma s Bogom pri krštenju oni su bili obavezni slušati ga kao kralja (pod njegovim Ocem), kad god bi ga bila

Kristovo kraljevstvo nije od ovoga svijeta

* (Engl. *sacrificed goat* vs. *scape-goat*): Žrtvovani i žrtveni jarac ('bjezijarac' – koji plaća za grijehе drugih). (prev.)

volja preuzeti kraljevstvo na sebe. Sukladno tome, naš Spasitelj sam kaže izričito (Ivan 18. 36): *Moje kraljevstvo nije odavde*. Budući da Sveto pismo spominje samo dva svijeta nakon potopa, onaj koji je sad i koji će ostati do Sudnjeg dana (koji se zbog toga zove također *Posljednji dan*), i onaj koji će biti nakon Sudnjeg dana, kad bude novo nebo i nova zemlja, kraljevstvo Kristovo ne može početi sve do općeg uskrsnuća. To je ono što kazuje naš Spasitelj (Matej 16. 27): *Sin Čovječji ima doći u slavi Oca svoga, u pratnji anđela, te će tada platiti svakomu prema djelima njegovim*. Platiti svakome prema njegovim djelima jest vršiti dužnost kralja, a to ne može biti sve dok ne dođe u slavi Oca svoga u pratnji anđela. Kad naš Spasitelj kaže (Matej 23. 2): *Na Mojsijevu stolcu zasjeli su književnici i farizeji. Vršite i držite sve što vam reknu*, jasno je obznanio da u to vrijeme nije pripisao kraljevsku vlast sebi, nego njima. A tako čini i tamo gdje kaže (Luka 12. 14): *Tko je mene postavio za suca ili djelioca?* Ili (Ivan 12. 47): *Ne dođoh da sudim svijetu, nego da spasim svijet*. Ali naš Spasitelj je ipak došao u ovaj svijet da bi bio kralj i sudac svijeta koji će doći, jer on je bio Mesija, to jest Krist, to jest izabrani svećenik i vrhovni prorok Božji. To znači, on je taj čija je imala biti sva moć što bijaše kod proroka Mojsija, kod vrhovnih svećenika koji su naslijedili Mojsija i kod kraljeva koji su naslijedili svećenike. Sveti Ivan kaže izričito (Ivan 5. 22): *Jer Otac ne sudi nikomu, već je sav sud dao Sinu*. To nije suprotno onom drugom mjestu: *Ne dođoh da sudim svijetu*, jer to je rečeno o sadašnjem svijetu, a ono drugo o budućem, kao ni mjesto gdje se kaže o drugom dolasku Kristovom (Matej 19. 28): *Zaista, kažem vam, vi ćete, koji ste pošli za mnom, u obnovi svijeta, kad Sin Čovječji sjedne na svoje slavno prijestolje, sjesti na dvanaest prijestolja i suditi dvanaest Izraelovih plemena*, očigledno je da njegovo kraljevstvo nije počelo onda kad je to rekao.¹⁷³

Svrha Kristova dolaska bilo je obnavljanje ugovora o kraljevstvu Božjem i nagovaranje izabranih da ga prigrlje, što je drugi dio njegove službe

4. Ako, dakle, Krist, dok je bio na zemlji, nije imao kraljevstvo na ovome svijetu, koju svrhu je imao njegov prvi dolazak? Svrha je bila da povrati Bogu kraljevstvo putem novog ugovora, koje mu je, premda je bilo njegovo po starom ugovoru, otrgnuto pobunom Izraelaca pri izboru Šaula. Da bi to izvršio, morao je propovijedati da je on *Mesija*, to jest kralj kojega su obećali proroci i koji se imao dati na žrtvu za grijehe onih koji su se imali podčiniti putem vjere, i u slučaju da ga narod općenito odbije, pozvati na poslušnost one koji budu vjerovali u njega među poganima. Tako postoje dva dijela dužnosti našega Spasitelja za njegova boravka na zemlji: jedan da sebe proglasi Kristom, a drugi, da

učenjem i činjenjem čudesa uvjeri i pripremi ljude da žive tako da budu vrijedni besmrtnosti koju će uživati vjernici u doba kad (opet) bude došao u veličanstvu da preuzme vlasništvo nad kraljevstvom svoga Oca. Odatle potječe to što on sam naziva *ponovnim rođenjem* vrijeme svoga učenja, koje nije zapravo kraljevstvo i nije ovlast za otkazivanje poslušnosti sucima koji su tada sudili (jer, zapovijedao je poslušnost onima koji su tada sjedili u Mojsijevoj stolici i da se plaća danak Cezaru) već samo predznak kraljevstva Božjeg koje je imalo doći onima kojima je Bog dao milost da budu njegovi učenici i da vjeruju u njega. Zbog toga se kaže da su pobožni već bili u *kraljevstvu milosti*, kao oprirođeni u onom nebeskom kraljevstvu.

5. Do tada, dakle, Krist nije učinio niti naučavao ništa što bi težilo umanjivanju građanskih prava Židova ili Cezara. Naime, u pogledu države kakvu su tada imali Židovi, kako oni koji su držali zakone među njima tako i oni nad kojima se vladalo, svi su oni očekivali Mesiju i kraljevstvo Božje, a to ne bi mogli činiti da su ga zabranjivali njihovi zakoni, kad je došao da se pokaže i izjasni. Budući, dakle, da nije činio ništa drugo nego s propovijedima i čudesima hodao naokolo da dokaže da je on bio Mesija, nije time činio ništa protiv njihovih zakona. Kraljevstvo koje je on tražio imalo je biti na drugom svijetu; sve je ljude poučavao da u međuvremenu slušaju one koji su sjedili na Mojsijevu sjedištu; dopuštao im je plaćanje danka Cezaru, i odbijao preuzeti službu suca. Kako su onda njegove riječi ili djela mogli biti buntovni ili težiti rušenju njihove tadašnje građanske vladavine? Tako što je Bog, odredi-vši njega za žrtvu da bi povratio svoje izabranike njihovoj ranije ugovorenoj poslušnosti, iskoristio, kao sredstvo za postizanje toga učinka, njihovu zlobu i nezahvalnost. To nije bilo suprotno niti Cezarovim zakonima. Jer, premda ga je sam Pilat (da bi ugodio Židovima) izručio da bude pribijen na križ, ipak je, prije nego što je to učinio, otvoreno izjavio da ne nalazi u njemu nikakvu krivicu. Kao razlog njegove osude nije stavio natpis: *Ovaj je tvrdio da je kralj*, kako su zahtijevali Židovi, već jednostavno: *Ovo je kralj Židova*. I bez obzira na njihovu galamu, odbio je to izmijeniti govoreći: *Što sam napisao, to sam napisao*.

6. Što se tiče trećeg dijela njegove službe, a to je da bude kraljem, već sam pokazao da njegovo kraljevstvo nije trebalo početi sve do uskrsnuća. A tada će on biti kralj, i to ne samo kao Bog, jer u tome smislu on već jest kralj i uvijek će biti kralj sve zemlje snagom svoje svemoći, nego, također, posebno kralj svojih izabranika po ugovoru koji sklope

*Propovijedanje
Kristovo nije
protivno
tadašnjim
židovskim
niti
Cezarovim
zakonima*

*Treći dio
njegove službe
bio je da bude
kralj
izabranih,
pod svojim
Ocem*

s njime putem krštenja. Zbog toga naš Spasitelj kaže (Matej 19. 28) da će njegovi apostoli sjediti na dvanaest prijestolja sudeći dvanaest plemena Izraelovih *kad Sin Čovječji sjedne na svoje slavno prijestolje*; pri tome se naznačuje da će on tada vladati u svojoj ljudskoj naravi; i (Matej 16. 27): *Sin čovječji ima doći u slavi Oca svoga, u pratnji anđela, te će tada platiti svakomu prema djelima njegovim*. To isto možemo pročitati kod Marka 13. 26 i 14. 62, a u pogledu vremena još izričitije kod Luke 22. 29, 30: *zato ja vama dajem kraljevsku čast kao što ju je Otac moj meni dao, da jedete i pijete za mojim stolom u mome kraljevstvu te da sjedite na prijestoljima i sudite dvanaest Izraelovih plemena*. Po tome je očigledno da Kristovo kraljevstvo, koje mu je prenio njegov Otac, nije imalo biti prije nego što Čovječji Sin bude došao u slavi i postavi svoje apostole sucima nad dvanaest Izraelovih plemena. Ali netko bi mogao pitati na ovome mjestu, budući da u nebeskom kraljevstvu neće biti vjenčavanja, hoće li onda ljudi jesti i piti? Dakle, što se misli pod jesti i piti na tome mjestu? To objašnjava naš Spasitelj, kad kaže (Ivan 6. 27): *Nastojte sebi pribaviti ne propadljivu hranu, već hranu koja ima trajnost za život vječni i koju će vam dati Sin Čovječji*. Tako se pod blagovanjem za Kristovim stolom misli na uživanje od Stabla života, to znači, uživanje besmrtnosti u kraljevstvu Čovječjega Sina. Po tim i mnogim drugim mjestima očigledno je da će naš Spasitelj vršiti svoje kraljevstvo u svojoj ljudskoj naravi.

*Kristova
ovlast u
kraljevstvu
Božjem
podređena je
vlasti njegova
Oca*

7. Nadalje, on će tada biti kraljem samo kao zastupnik Boga Oca, kao što je to bio Mojsije u pustinji, kao vrhovni svećenici prije Šaulovog izbora i kao kraljevi nakon toga. Jer jedno od proročanstava o Kristu jest da će (po službi) biti kao Mojsije: *Podignut ću im proroka između njihove braće, kao što si ti. Staviti ću svoje riječi u njegova usta, da im kaže sve što mu zapovjedim* (Pz. 18. 18). Ta sličnost s Mojsijem vidljiva je i iz djela našega Spasitelja dok je saobraćao na zemlji. Naime, kao što je Mojsije izabrao dvanaest plemenskih poglavara da vladaju pod njime, tako je naš Spasitelj odabrao dvanaest apostola koji će sjediti na dvanaest prijestolja i suditi dvanaest Izraelovih plemena. Kao što je Mojsije ovladstio sedamdeset starješina da prime duh Božji i proriču narodu, to jest (kao što sam ranije rekao) da mu se obraćaju u ime Božje, tako je i naš Spasitelj odredio sedamdeset učenika da propovijedaju njegovo kraljevstvo i spasenje svih naroda. I kao što ih je Mojsije opravdao kad je došla tužba protiv one sedamdesetorice što su propovijedali u Izraelovu logoru, time što služe njegovoj vladavini, tako je i naš Spasitelj, kad se sveti Ivan potužio da neki čovjek istjeruje nečastivog u njegovo ime,

opravdao tuženoga govoreći (Luka 9. 50): *Nemojte mu braniti! Tko nije protiv vas, taj je za vas.*

8. Nadalje, naš je Spasitelj nalikovao Mojsiju po uspostavi dvaju *sakramenata, primanja* u kraljevstvo Božje i *sjećanja* na njegovo oslobađanje izabranih iz njihova bijednog položaja. Kao što su djeca Izraelova prije Mojsijevog doba imala obred *obrezivanja* kao sakrament primanja u kraljevstvo Božje, koji nije upražnjavao za boravka u pustinji, ali je obnovljen čim su se vratili u obećanu zemlju, tako su prije dolaska našega Spasitelja imali obred *krštenja*, to jest pranja vodom svih pogana koji su prigrlili Boga Izraelovog. Taj obred je sveti Ivan Krstitelj koristio za primanje svih onih koji su svoja imena dali Kristu, za kojega je propovijedao da je već bio došao u svijet, a naš Spasitelj je to uveo kao otajstvo koje imaju primiti svi koji vjeruju u njega. Zbog čega je isprva uveden obred krštenja, to se u Svetom pismu ne izriče formalno, ali se vjerojatno može smatrati podražavanjem Mojsijeva zakona o gubi, prema kojem se gubavac morao držati neko vrijeme izvan logora Izraelova. Nakon toga vremena, kad bi svećenik procijenio da je čist, bio je pušten u logor nakon svečanog pranja. Zato bi to mogla biti vrsta pranja pri krštenju, u kojemu se ljudi, očišćeni vjerom od gube grijehova, primaju u Crkvu kroz svečanost krštenja. Postoji i drugo tumačenje, izvedeno iz poganskih obreda, u slučaju koji se rijetko događa; to je kad se netko, koga se smatralo mrtvim, povrati u život, a drugi oklijevaju saobraćati s njime sve dok ponovo ne bude primljen među ljude putem pranja, kao što su novorođena djeca bila prana od nečistoće pri rođenju, što je bila neka vrsta novog rođenja. Taj grčki obred iz doba kad je Judeja bila pod vlašću Aleksandra i njegovih grčkih nasljednika, mogao je dovoljno vjerojatno prodrijeti u vjeru Židova. No, budući da nije vjerojatno da bi naš Spasitelj podržavao neki poganski obred, najvjerojatnije je da je on potekao iz zakonskog obreda pranja nakon gube. Što se tiče drugog sakramenta, blagovanja *pashalnog janjeta*, njega očigledno podražava sakrament *euharistije*^{*}, u kojoj lomljenje kruha i izlivanje vina održava u sjećanju naše oslobađanje iz bijede grijehova preko Kristove muke, kao što je blagovanje pashalnog janjeta održavalo u sjećanju Židova oslobođenje iz ropstva u Egiptu. Budući dakle da je Mojsijeva vlast bila tek podređena, a on samo namjesnik Božji, odatle slijedi da je i Krist, čija je vlast kao čovjeka bila poput Mojsijeve, bio podređen vlasti svoga Oca. To se naznačuje još izričitije time što nas on uči da molimo: *Oče*

* Engl. *Lord's Supper*. (prev.)

naš, budi kraljevstvo tvoje, i, Tvoje je kraljevstvo, moć i slava, te po tome što se kaže da će *On doći u slavi svoga Oca*; ili po tome što sveti Pavao kaže (1 Kor. 15. 24): *Zatim će doći svršetak, kad preda kraljevstvo Bogu i Ocu*, i na još mnogo posve izričitih mjesta.

*Jedan te isti
Bog je osoba
koju
predstavljaju
Mojsije i Krist*

9. Zato naš Spasitelj i svojim učenjem i vladavinom predstavlja (kao i Mojsije) osobu Božju. Od toga doba nadalje, ali ne prije toga, Bog se naziva ocem. Premda je jedna te ista supstancija, on je ipak jedna osoba onako kako ga predstavlja Mojsije, a druga onako kako ga predstavlja njegov sin Krist. Naime, budući da se *osoba* odnosi na *predstavnik*, posve je dosljedno mnoštvu predstavnika da postoji i mnoštvo osoba, premda su od jedne te iste supstancije.

Poglavlje XLII.

O crkvenoj vlasti

1. Za razumijevanje toga što je CRKVENA VLAST, što ona jest i kome ona pripada moramo razlučiti doba nakon uznesenja našega Spasitelja u dva dijela: jedno prije obraćenja kraljeva i drugih ljudi kojima je bila podarena vrhovna građanska vlast, i drugo, poslije njihova obraćenja. Jer, proteklo je puno vremena po uznesenju našega Spasitelja prije nego što je neki kralj ili građanski vladar prigrlio i javno dopustio naučavanje kršćanske vjere.

*O svetom
duhu koji je
došao na
apostole*

2. Što se tiče vremena između toga, očigledno je da je *crkvena vlast* tada pripadala apostolima, a poslije njih onima koje su oni odredili da propovijedaju blagovijest i da obraćaju ljude na kršćanstvo, a one koji su već bili obraćeni da upravljaju na pravi put spasenja. Poslije njih vlast je bila prenesena na druge, koje su oni odredili, što se izvodilo polaganjem ruke na izabranike. Time se označavalo prenošenje Svetoga Duha ili Duha Božjega na one koji su bili određeni da kao Božji službenici pronose njegovo kraljevstvo. Otud, to polaganje ruke nije bilo ništa drugo do pečat njihova poslanja da propovijedaju Krista i naučavaju njegov nauk. Prenošnje Svetoga Duha putem obreda rukopolaganja bilo

je podražavanje onoga što je činio Mojsije. Naime, Mojsije je koristio isti obred nad svojim službenikom Jošuum, kao što čitamo (Pz. 34. 9): *A Jošua, sin Nunov, bio je napunjen dubom mudrosti, jer Mojsije bijaše na nj položio svoje ruke*. Prema tome, naš Spasitelj je prije uskrsnuća i uznesenja na nebo predao svoj duh apostolima, najprije *izdahnjujući na njih i govoreći* (Ivan 20. 22): *Primate Svetoga Duha*, a nakon uznesenja (Djela 2. 3): *šaljući na njih silan vjetar i rascijepljene jezike od plamena*. Dakle, ne polaganjem ruku, jer ni Bog nije tako postupio prema Mojsiju; poslije toga su njegovi apostoli prenosili taj duh polaganjem ruku, kao Mojsije na Jošuu. Po tome je, dakle, očigledno kod koga je prebivala crkvena moć u to prvo vrijeme, kad nije bilo nijedne kršćanske države: naime, kod onih koji su je primili od apostola opetovanim polaganjem ruku.

3. Tu imamo, dakle, Božju osobu, rođenu po treći put. Naime, kao što O Trojstvu su prvo Mojsije i vrhovni svećenici bili Božji predstavnici u Starom zavjetu i potom sam naš Spasitelj kao čovjek za svoga prebivanja na zemlji, tako ga otada nadalje predstavlja i Sveti Duh, to jest apostoli i njihovi nasljednici u službi propovijedanja i naučavanja, koji su primili Svetog Duha. No (kao što sam pokazao ranije u XIII. poglavlju), osoba je onaj tko je predstavljen onoliko često koliko je predstavljen. Otuda se za Boga, koji je poosobljen tri puta, može ispravno reći da on jest tri osobe, premda mu se u Bibliji ne pripisuju ni riječ *Osoba* ni *Trojstvo*. I doista, sveti Ivan kaže (1 Ivan 5. 7): *Tako troje svjedoči u nebesima: Otac, Riječ i Sveti Duh, a to troje je jedno.** No, to nije u neskladu, nego se skladno slaže s tri osobe u pravom značenju osobe, tj. onoga što je predstavljeno nečim drugim. Naime, na taj način je Bog Otac, predstavljen po Mojsiju, jedna osoba; predstavljen po svome Sinu, on je druga osoba; predstavljen po apostolima i naučavateljima koji su poučavali po ovlasti izvedenoj iz njih, on je treća osoba. Pa ipak, svaka od tih osoba je jedan te isti Bog. Netko može pitati na ovome mjestu što je to o čemu su to troje svjedočili? Sveti Ivan nam o tome kaže (11. redak): *A ovo je to svjedočanstvo: Bog nam je dao život vječni, i taj je život u njegovu Sinu*. Ako bi netko pitao, gdje se to svjedočanstvo pokazuje, odgovor je lak: naime, on ga je sam svjedočio čudima koja je činio, najprije preko Mojsija, drugo, preko svoga Sina, i konačno, preko apostola koji su primili Svetog Duha; svi su oni u svoje vrijeme predstavljali Božju osobu, te su ili proricali ili propovijedali Isusa Krista. Što se tiče apostola, ono što je

* Navedeno mjesto, Ivanova poslanica I, 5. 7 u hrv. prijevodu glasi: "Tako troje svjedoči: Duh, voda i krv, i ovo se troje slaže." (prev.)

imalo svjedočiti o Isusovu uskrsnuću bila je sama bit poslaništva u dvanaestorici prvih i velikih apostola, kao što se pokazuje izričito tamo gdje (Djela 1. 21, 22) sveti Petar, kad su morali birati novog apostola umjesto Jude Iskariota, kaže ovim riječima: *Prema tome, treba da bude skupa s nama svjedokom njegova uskrsnuća jedan od onih ljudi što su bili s nama svo vrijeme koje Gospodin Isus proveo s nama, počevši od krštenja Ivanova do dana kad je uznesen između nas*; ove riječi tumače ono svjedočenje koje spominje sveti Ivan. Na istom mjestu se spominje i drugo Trojstvo svjedočenja na zemlji. Naime, on kaže (1 Ivan 5. 7, 8): *Tako troje svjedoči na zemlji, Dub, voda i krv, i to troje se slaže*. A to znači: milosti Božjeg duha i dva otajstva, krštenje i euharistije, što se sve podudara u jednom svjedočanstvu da učvrsti svijesti vjernika o vječnom životu. O tome svjedočanstvu on kaže (redak 10): *Tko vjeruje u Sina Božjega, taj ima to svjedočanstvo u sebi*. U tome Trojstvu na zemlji jedinstvo nije jedinstvo stvari, jer duh, voda i krv nisu ista supstancija, iako svjedoče isto. U Trojstvu na nebu osobe su osobe jednog te istog Boga, iako su predstavljene u tri različita vremena i okolnosti. Da zaključimo, učenje o Trojstvu sastoji se, koliko se to može razabrati izravno iz Svetog pisma, bitno u sljedećem: da je Bog, koji je uvijek jedan i isti, bio osoba predstavljena po Mojsiju, osoba predstavljena po svome Sinu utjelovljenome i osoba predstavljena po apostolima. Kao osoba predstavljena po apostolima, Bog je Sveti Duh po kojemu su oni govorili; predstavljen po svome Sinu (koji je bio Bog i čovjek), Sin je Bog; predstavljen u Mojsiju i vrhovnim svećenicima, taj Bog je Otac, to jest Otac našega Gospodina Isusa Krista – jest taj Bog. Odatle možemo razabrati razlog zašto se izrazi *Otac, Sin i Sveti Dub*, nikada ne upotrebljavaju u Starom zavjetu u značenju božanstva. Naime, to su osobe, to znači, dobivaju svoja imena po tome što predstavljaju, a tako nije moglo biti sve dok različiti ljudi nisu predstavljali Boga u vladanju ili ravnanju ljudima pod Bogom.

4. Odatle vidimo kako je naš Spasitelj ostavio crkvenu vlast apostolima i kako su oni, da bi bolje mogli vršiti tu vlast, bili obdareni Svetim Duhom, koji se zato ponekad u Novom zavjetu naziva *paracletus*, što znači *pomoćnik* ili onaj tko je pozvan u pomoć, iako se obično prevodi s *utješitelj*. No, razmotrimo sad samu vlast, što je ona bila i nad kime.

*Crkvena moć
je samo moć
poučavanja*

5. Kardinal Bellarmine¹⁷⁴ je u svojoj trećoj općoj kontroverzi razradio velik broj pitanja u pogledu crkvene vlasti rimskog pape, a počinje s pitanjem treba li ona biti monarhička, aristokratska ili demokratska; sve te vrste vlasti su vrhovne i prinudne. Sva će ta rasprava biti uza-

ludna, ako se pokaže, prvo, da im naš Spasitelj nije ostavio nikakvu prinudnu vlast, već samo ovlast da proglašavaju kraljevstvo Kristovo i uvjeravaju ljude da mu se podčinjavaju i da propisima i dobrim savjetima poučavaju one koji se podvrgnu o tome što moraju činiti da bi bili primljeni u kraljevstvo Božje, kad ono dođe, i, drugo, da su naši apostoli i drugi službenici Blagovijesti samo naši učitelji, a ne i naši zapovjednici, te da njihovi propisi nisu zakoni, već samo korisni savjeti.

6. Već samo pokazao (u posljednjem poglavlju) da Kristovo kraljevstvo nije od ovoga svijeta; otud ni njegovi službenici (osim ako nisu kraljevi) ne mogu zahtijevati poslušnost u njegovo ime. Naime, ako najviši kralj ne posjeduje kraljevsku moć na ovome svijetu, po kojoj se to ovlasti smije zahtijevati poslušnost prema njegovu službeniku? *Kao što je mene poslao Otac*, kaže naš Spasitelj (Ivan 20. 21), *tako ja šaljem vas*. Ali naš Spasitelj je bio poslan da nagovori Židove da se vrate i da pozove pagane da prihvate kraljevstvo njegova Oca, a ne da vlada u veličanstvu ili kao namjesnik svoga Oca do Sudnjega dana.

Dokaz za to iz vlasti samoga Krista

7. Vrijeme između Isusova uznesenja i sveopćeg uskrsnuća ne naziva se vladavinom već ponovnim rođenjem, to jest pripremom čovjeka za drugi i slavni dolazak Kristov na Sudnji dan, kao što se vidi prema riječima Spasitelja (Matej 19. 28): *Vi koji ste pošli za mnom, u obnovi svijeta, kad Sin Čovječji sjedne na svoje slavno prijestolje, sjest ćete na dvanaest prijestolja i suditi dvanaest Izraelovih plemena*, i prema riječima svetog Pavla (Ef. 6. 15): *obujte noge spremnošću za Radosnu vijest – mir!*

Dokaz iz imena ponovnog rođenja

8. Naš Spasitelj to uspoređuje s ribarenjem, to jest s pridobivanjem ljudi na poslušnost, ali ne prisilom ili kažnjavanjem već uvjeravanjem. I zbog toga on ne kaže svojim apostolima da će ih učiniti Nimrodima, *lovcima ljudi*, već *ribarima*. To se uspoređuje i s kvascem, sa sijanjem sjemena i s umnožavanjem jednog zrna sjemenskog prosa. Sve to isključuje prinudu, te prema tome, u to doba nije mogla postojati nikakva stvarna vladavina. Djelo Kristovih službenika je evangelizacija, to jest proglašavanje Krista i priprema za njegov drugi dolazak, kao što je evangelizacija Ivana Krstitelja bila priprema za njegov prvi dolazak.

Dokaz iz usporedbe s ribarenjem

9. Nadalje, služba Kristovih slugu na ovome svijetu jeste navesti ljude da vjeruju i da se uzdaju u Krista. Uzdanje ne stoji ni u kakvom odnosu s prinudom ili zapovijedi niti ovisi o njima, već samo o izvjesnosti ili vjerojatnosti dokaza izvedenih iz razuma ili nečega u što ljudi već vjeruju. Otuda, Kristovi službenici nemaju po toj osnovi nikakvu vlast

Iz same naravi vjere

da kazne bilo koga za to što ne vjeruje ili proturječi onome što oni kazuju. Kažem, nemaju iz zvanja Kristovih službenika nikakvu ovlast da kažnjavaju takve. Ali ako imaju vrhovnu građansku vlast po političkoj uspostavi, tada mogu zakonito kažnjavati svako proturječenje svojim zakonima, kakvi god da jesu. A sveti Pavao kaže izričitim riječima o sebi i svim tadašnjim propovjednicima blagovijesti (2 Kor. 1. 24): *Mi nismo gospodari nad vašom vjerom, već samo pomagači u vašoj radosti.*

Iz ovlasti koju je Krist ostavio građanskim vladarima

10. Drugi argument o tome da Kristovi službenici nemaju pravo zapovijedanja u sadašnjem svijetu može se izvući iz zakonite ovlasti koju je Krist ostavio svim vladarima, kako kršćanskim tako i nevjerničkim. Sveti Pavao kaže (Kol. 3. 20): *Djeco, pokoravajte se u svemu svojim roditeljima, jer je to ugodno Gospodinu*, te (redak 22): *Robovi, pokoravajte se u svemu svojim zemaljskim gospodarima, ne naoko kao oni koji se ljudima žele sviđjeti, već iskrena srca, bojeći se Gospodina!* To je rečeno onima čiji su gospodari bili nevjernici, pa ipak su obavezani na poslušnost *u svim stvarima*. Nadalje, u pogledu poslušnosti prema vladarima (Rim. 13, prvih šest redaka), pozivajući na *pokoravanje višim vlastima*, kaže, da je *sva vlast uspostavljena od Boga*, i da se *zato treba pokoravati ne samo zbog straha od kazne nego i radi savjesti*. Također i sv. Petar (1 Pet. 2. 13-15): *Pokoravajte se svakoj ljudskoj ustanovi zbog Gospodina: bilo kralju, jer je vrhovnik, bilo upraviteljima, jer ih on šalje da kažnjavaju one koji čine zlo, a pobvaljuju one koji čine dobro, jer to je naime volja Božja*. I opet sv. Pavao (Tit 3. 1): *Podsjećaj ih da se pokoravaju poglavarima i vlastima, i da budu poslušni službenicima*. Ti vladari i te vlasti, o kojima ovdje govore sveti Pavao i sveti Petar, svi su bili nevjernici. Zato još više moramo biti poslušni onim kršćanima koje je Bog odredio da imaju vrhovnu vlast nad nama. Kako, dakle, možemo biti obavezni na poslušnost bilo kojem Kristovom službeniku ako nam on zapovjedi da činimo bilo što suprotno zapovijedima kralja ili bilo kojeg drugog vrhovnog predstavnika države čiji smo članovi i od koje očekujemo da nas zaštiti? Zbog toga je očigledno da Krist nije ostavio svojim službenicima u ovome svijetu nikakvu ovlast zapovijedanja drugim ljudima, osim ako sami nisu zaduženi i za građansku vlast.

Što kršćani smiju činiti da izbjegnju progon

11. No (prigovorit će možda netko), što ako neki kralj, senat ili neka druga osoba vrhovne vlasti zabrani da vjerujemo u Krista? Na to odgovaram da takva zabrana nema nikakvog učinka, jer vjerovanje ili nevjerovanje nikad ne slijede ljudsko zapovijedanje. Vjera je dar Božji koji čovjek ne može ni dati ni oduzeti obećavanjem nagrada ili prijetnjom mukama. Ako bi dalje netko pitao, što ako bi naš zakoniti vladar zahti-

jevao da svojim jezikom izričemo ono što ne vjerujemo, moramo li slušati takvu zapovijed? Ispovijedanje jezikom je nešto izvanjsko, i nije ništa više od bilo koje druge geste kojom naznačavamo svoju poslušnost, u čemu svaki kršćanin, držeći čvrsto u srcu vjeru u Krista, ima istu onu slobodu koju je prorok Eliša dao Naamanu Sirijcu. Naaman je u svome srcu bio obraćen Bogu Izraela, jer on kaže (2 Kraljevi 5. 17, 18): *Jer sluga tvoj neće više prinostiti pomirnica ni klanica drugim bogovima, nego samo Jabvi. A Jabve neka oprostí ovo služi tvome: kad moj gospodar pođe u bram Rimonov da se ondje pokloni, pa se nasloni na moju ruku, onda bib se i ja poklonio u bramu Rimonovu. Neka Jabve oprostí taj čin služi tvome.* To je prorok dopustio i naložio mu, *Idi u miru.* Tu je Naaman doduše vjerovao u svome srcu, ali klanjajući se pred idolom Rimona nijekao je istinskog Boga zapravo isto onoliko koliko bi to činio i ustima. Ali, što onda da odgovorimo na izriječ našega Spasitelja (Matej 10. 33): *Tko se mene odriče pred ljudima, i ja ću se njega odreći pred svojim Ocem nebeskim.* Na to možemo reći: što god neki podanik, poput Naamana, bio prisiljen činiti iz poslušnosti prema vrhovnom vladaru, i to ne čini prema svojoj vlastitoj pameti, već prema zakonima svoje zemlje, to djelo nije njegovo već je djelo njegova vladara. I nije on taj koji u tome slučaju odriče Krista pred ljudima, već su to njegov vladar i zakon njegove zemlje. Optuži li bilo tko ovo učenje kao protivno istinitom i nepatvorenom kršćanstvu, ja pitam toga: u slučaju da u bilo kojoj kršćanskoj državi bude ijedan podanik koji je iznutra, u svome srcu Muhamedove vjere, pa ako mu njegov vrhovni vladar zapovjedi da bude prisutan na Božjoj službi kršćanske crkve, i to pod prijetnjom smrti, misli li on, dakle, da bi Muhamedanac po savjesti bio obavezan trpjeti smrt zbog te stvari ili radije poslušati zapovijed svoga zakonitog vladara? Kaže li da bi taj trebao radije pretrpjeti smrt, onda daje ovlast svim privatnim ljudima da otkazu poslušnost svojim vladarima u održavanju religije, bila ona istinita ili lažna. Kaže li, pak, da bi taj trebao poslušati, onda on sebi dopušta ono što odriče drugima, i to protivno riječima našega Spasitelja (Luka 6. 31): *Kako želite da vama čine ljudi, tako činite i vi njima,* i protivno prirodnom zakonu (što je nesumnjivi vječni zakon Božji): *Ne čini nekome drugome ono što ne želiš da bude učinjeno tebi.*

12. Ali što ćemo tada reći o svim onim mučenicima o kojima čitamo u povijesti Crkve, da su nepotrebno odbacili svoje živote? Da bismo odgovorili na to, moramo razlikovati osobe koje su za tu stvar bile poslone u smrt, od kojih su neke primile pozvanje da otvoreno propovi-

O mučenicima

jedaju i zagovaraju kraljevstvo Kristovo, dok druge nisu imale to pozvanje i od njih se nije tražilo ništa više osim njihove vjere. Od prve vrste, ako su pogubljeni zato što su svjedočili o tome da je Isus Krist ustao iz mrtvih, oni su bili istinski mučenici, jer *mučenik* je (da dademo sad pravu definiciju te riječi) svjedok uskrsnuća Isusa Mesije. A to ne može biti nitko drugi osim onih koji su saobraćali s njime na zemlji i koji su ga vidjeli nakon što je ustao. Jer, svjedok je morao vidjeti ono o čemu svjedoči ili njegovo svjedočanstvo nije valjano. A da se samo takvi mogu zapravo nazivati svjedocima Krista, vidljivo je iz ovih riječi svetoga Petra (Djela 1. 21, 22): *Prema tome, treba da bude skupa s nama martyrom* (to jest svjedokom) *njegova uskrsnuća jedan od onih što su bili s nama svo vrijeme koje Gospodin Isus provede s nama*. Tu možemo zapaziti da je onaj tko je trebao biti svjedokom istine Kristova uskrsnuća, to jest istine najtemeljnijeg stavka kršćanske vjere, naime, da je Isus bio Krist, morao biti neki učenik koji je saobraćao s njime, koji ga je vidio prije i poslije uskrsnuća. Prema tome, to mora biti netko od njegovih izvornih učenika. Dočim oni koji to nisu bili, mogu svjedočiti samo utoliko što su im to rekli njihovi prethodnici, i stoga su samo svjedoci svjedočanstva drugih ljudi, te su samo drugotni svjedoci ili svjedoci Kristovih svjedoka.

13. Onaj tko se u cilju održavanja nekog učenja koje sam izvodi iz povijesti života našeg Spasitelja, iz djela ili poslanica apostolskih, ili pak u koje vjeruje po ovlasti nekog privatnog čovjeka, suprotstavi zakonima i vlasti građanske države, taj je veoma daleko od toga da bude Kristov svjedok ili svjedok njegovih svjedoka. Postoji samo jedan članak vjere, za kojeg umrijeti zaslužuje tako počasno ime. Taj članak glasi: *Isus je Krist*, to jest onaj koji nas je izbavio i koji će iznova doći da nam podari spasenje i vječni život u svome slavnom kraljevstvu. No, umrijeti za načelo koje služi častohleplju i koristi svećenstva, to nije ono što se traži; niti je smrt svjedoka ono što čini *martirij*, nego je to samo svjedočanstvo. Ta riječ označava samo onoga tko svjedoči, bio taj pogubljen zbog svoga svjedočenja ili ne.

14. Također ni onaj tko nije poslan da propovijeda taj temeljni članak vjere, nego to preuzima na sebe po svojoj privatnoj ovlasti, premda bio svjedok i, otuda, mučenik, bilo izvorno od Krista ili drugotno od njegovih apostola, učenika ili njihovih nasljednika, taj ipak nije obavezan pretrpjeti smrt zbog toga, jer, budući da nije bio pozvan, to se ne traži od njega. Niti bi se taj trebao žaliti ako izgubi nagradu od onih koji ga

nikad nisu poslali da djeluje. Stoga nitko ne može biti *martir*, ni prvog ni drugog stupnja, tko nema ovlast da propovijeda Krista koji je sišao u tijelo; to znači, nitko osim onih koji su poslani da obraćaju nevjernike. Naime, nitko nije svjedok za onoga tko već vjeruje i zbog toga ne treba nikakvog svjedoka; već samo za onoga tko odbija, sumnja ili nije čuo, Krist je poslao svoje apostole i svojih sedamdeset učenika dajući im ovlast da propovijedaju. Nije poslao sve koji su vjerovali, i poslao ih je među nevjernike: *Šaljem vas* (veli on) *kao ovce među vukove*, a ne kao ovce među druge ovce.

15. Konačno, ni jedna od točaka iz njihova poslanja, kako su izričito postavljene u Blagovijesti, ne sadrži nikakvu vlast nad crkvenom zajednicom.

Dokazi iz točaka njihova poslanja

16. Najprije imamo dvanaesticu apostola (Matej 10. 6, 7) poslanih *izgubljenom stada iz doma Izraelova*, i određenih da propovijedaju *da se približava kraljevstvo Božje*. Propovijedanje je prema izvorniku čin koji javno koristi neki najavljiivač, glasnik ili drugi službenik kod proglašavanja kralja. No najavljiivač nema pravo zapovijedati nikome. Nadalje, (Luka 10. 2) sedamdeset učenika poslani su kao *Poslenici*, a ne kao *gospodari žetve*, i da govore (9. redak): *Približi se k vama kraljevstvo Božje*. Ovdje se pod kraljevstvom ne misli na kraljevstvo milosti, već na kraljevstvo slave, jer nalog im je bio (redak 11, 12) da to govore gradovima koji ih ne budu htjeli primiti, kao prijetnju *da će Sodomi biti lakše u onaj Dan nego tome gradu*. Također (Matej 20. 28), naš Spasitelj kaže svojim učenicima koji su tražili prednost po mjestu, da je njihovo bilo služiti *kao što čak ni Sin Čovječji nije došao da mu služe, nego da on služi*. Propovjednici, dakle, nemaju sudbenu, nego upravnu ovlast. *Ne dopustite da vas nazivaju vođama*, kaže Spasitelj (Matej 23. 10), *jer vi imate samo jednog vođu, Krista*.

Da propovijedaju

17. Druga točka njihova poslanja jest da *Podučavaju sve narode*, kao što stoji kod sv. Mateja 28. 19, ili kod sv. Marka 16. 15: *Idite po svem svijetu i propovijedajte Radosnu vijest svakome stvorenju*. Dakle, poučavanje i propovijedanje su istovjetni; oni koji proglašavaju dolazak kralja moraju također razjasniti po kojem pravu on dolazi ako misle da mu se ljudi podčine. Tako je učinio sv. Pavao solunskim Židovima, kad je (Djela 17. 2, 3) *tri subote raspravljao s njima na temelju Pisama, tumačeći i dokazujući kako je trebalo da Mesija trpi i uskrsne od mrtvih. A taj Mesija – govorio je – jest Isus koga vam ja navješćujem*. Međutim, naučavati na temelju Starog zavjeta da je

Da poučavaju

Isus bio Krist (to jest kralj) i da je ustao iz mrtvih, ne znači da su ljudi, nakon što budu vjerovali, obavezni na poslušnost onima koji tako govore, a protivno zakonima i zapovijedima svojih vrhovnih vladara, nego da će činiti mudro budu li strpljivo i s vjerom iščekivali dolazak Kristov poslije toga, u poslušnosti prema svojim sadašnjim sucima.

Da krste 18. Druga točka njihova poslanja jest *da krste u ime Oca, Sina i Svetoga Duga*. Što je krštenje? Potapanje u vodu. No, što znači potopiti nekoga u vodu u ime nečega? Značenje tih izraza za krštenje je sljedeće: Onaj tko biva kršten, biva uronjen ili opran u znak postajanja novim čovjekom i vjernim podanikom onoga Boga čiju osobu su u staro doba predstavljali Mojsije i vrhovni svećenici, dok je vladao nad Židovima, te podanikom Isusa Krista, njegova Sina, Boga i Čovjeka koji nas je izbavio i koji će u svojoj ljudskoj prirodi predstavljati osobu svoga Oca u vječnom kraljevstvu nakon uskrsnuća; nadalje, u znak priznavanja učenja apostola koji su, uz pomoć Oca i Sina, ostavljeni kao vodiči da nas dovedu u ono kraljevstvo, da budu jedini i pouzdan put do njega. Budući da je to naše obećanje koje dajemo putem krštenja i da se vlast zemaljskih vrhovnih vladara time ne ukida do Sudnjega dana; naime, to izričito tvrdi sv. Pavao (1 Kor. 15. 22-24), gdje kaže: *Jer kao što u Adamu svi umiru, tako će u Kristu svi oživjeti. Svaki u svome redu: prvenac Krist, potom, u vrijeme njegova dolaska, Kristovi pripadnici. Zatim će doći svršetak kada preda – pošto uništi svako poglavarstvo, svaku vlast i silu – kraljevstvo Bogu i Ocu*; odatle je vidljivo da mi putem krštenja ne uspostavljamo iznad sebe nikakvu drugu vlast po kojoj će se upravljati naša izvanjska djela u ovome životu, nego obećavamo da ćemo usvojiti nauk apostola za svoje upravljanje na putu vječnog života.

Da otpuštaju i ostavljaju grijeh 19. Vlast *opraštanja i ostavljanja grijehova*, zvana također i vlašću *razvezivanja i svezivanja*, a ponekad *ključevima kraljevstva nebeskog*, posljedica je ovlasti krštenja ili odbijanja krštenja. Krštenje je otajstvo pristajanja onih koji će biti primljeni u kraljevstvo Božje, to znači, u vječni život, a to znači, u oprost od grijeha. Jer, kao što je vječni život bio izgubljen ljudskim sagriješenjem, tako se ponovo zadobiva opraštenjem grijeha. Svrha krštenja je opraštanje grijeha. Zato je sveti Petar, kad su ga oni koje je obratio svojom propovijedi na dan Duhova, pitali što da čine, savjetovao (Djela 2. 38) *da se pokaju i budu kršteni u ime Isusa za opraštenje grijeha*. Budući, dakle, da krsiti znači obznaniti nečije primanje u kraljevstvo Božje, a odbiti krštenje znači obznaniti njihovo isključenje, odatle slijedi da je moć njihova proglašavanja izbačenima ili moć nji-

hova primanja bila dana onim istim apostolima, njihovim zamjenicima i nasljednicima. Otuda, nakon što je naš Spasitelj dahnuo na njih govoreći (Ivan 20. 22): *Primate Duba Svetoga!*, on u sljedećem retku dodaje: *Kojima oprostite grijeha, oprosteni su im; kojima zadržite, zadržani su im.* Tim riječima se ne podaruje ovlast prostog i apsolutnog opraštanja ili ostavljanja grijeha, onako kako ih oprašta ili ostavlja Bog koji poznaje ljudsko srce i istinu njihova pokajanja i obraćanja, već samo uvjetno pokajniku. U slučaju pak da onaj kome je otpušteno samo hini pokajanje, taj oprost ili odrješenje već samim time, bez ikakva drugog djela ili osude otpuštenog, postaje prazno i nema uopće nikakva učinka na njegovo spasenje, već naprotiv, samo na otežavanje njegova grijeha. Otuda apostoli i njihovi nasljednici moraju slijediti samo izvanjske znakove kajanja: ako se pokazuju, nemaju nikakvu ovlast da uskraćuju odrješenje; ako se pak ne pokazuju, nemaju nikakvu ovlast da otpuštaju. To isto se mora uvažavati i kod krštenja. Naime, apostol nije imao ovlast uskratiti krštenje obraćenom Židovu ili poganu ili ga dati nepokajniku. No, budući da nitko nije sposoban razlučiti istinitost nečijeg tuđeg pokajanja dublje od izvanjskih znakova, uzetih iz njegovih riječi ili djela, tu izranja jedno drugo pitanje, ako su podložna licemjerju, naime, tko je prosuditelj tih znakova? On kaže (Matej 18. 15-17): *Ako ti brat sagriješi, pođi te ga ukori nasamo. Ako te poslušā, dobio si svoga brata. Ako te ne poslušā, dovedi još jednoga ili dvojicu sa sobom da sve, oslanjajući se na izjave dvojice ili trojice svjedoka, bude vjerodostojno. Ako ni njih ne poslušā, saopći to Crkvi! Ako li ni Crkve ne poslušā, smatraj ga poganinom ili carinikom!* Po tome je očigledno da prosudba istinitosti pokajanja nije pripadala pojedincima nego Crkvi, to jest zajednici vjernika ili onima koji su imali ovlast da ih predstavljaju. Međutim, osim same procjene nužno je također i izricanje presude, a to je uvijek pripadalo apostolima ili nekom pastoru Crkve kao predsjedatelju. O tome naš Spasitelj govori u 18. retku: *Što god svežete na zemlji, bit će svezano i na nebesima, i što god razriješite na zemlji, bit će razriješeno i na nebesima.* U skladu s time je i poznata navada sv. Pavla tamo gdje kaže (1 Kor. 5. 3-5): *Nenazočan tijelom, ali nazočan duhom, ja sam već osudio i osuđujem onoga koji je to tako učinio: pošto ste se sastali u ime Gospodina našeg Isusa vi i moj duh sa snagom našega Gospodina Isusa da takvoga predate sotoni na propast tijela kako bi se njegov duh spasio na dan Gospodina Isusa,* to znači, izbaciti iz Crkve onoga čiji grijesi nisu oprosteni. Sveti Pavao izriče presudu na tome mjestu, no, prvo je skupština morala saslušati spornu stvar (jer, sveti Pavao je bio odsutan), a potom ga osuditi. U istom poglavlju (redak 11, 12) pre-

suda se u takvom slučaju još izričitije pripisuje skupštini: *Naprotiv, pisao sam vam da se ne družite s onim koji bi, iako se zove brat, bio bludnik itd. S takvim ni jesti! Što spada na me da sudim one koji su vani! Zar i vi ne sudite onima koji su unutra?* Dakle, presudu po kojoj je netko bio stavljen izvan Crkve izricao je apostol ili pastor, no prosudba u pogledu same sporne stvari pripadala je Crkvi, a to znači, zajednici kršćana koji su obitavali u istom gradu (kako je bilo u vrijeme prije obraćanja kraljeva i drugih osoba s vrhovnom vlašću u državama); tako je u Korintu procjena pripadala zajednici korinških kršćana.

O izopćenju 20. Dio te *vlasti ključeva*, po kojem su ljudi bili izbacivani iz kraljevstva Božjeg, jest ono što se naziva *izopćenjem*. *Izopćiti* glasi u izvorniku ἀποσυνάγωγον ποιεῖν, to jest *izbaciti iz sinagoge*, to jest s mjesta Božje službe. Riječ je izvedena iz običaja Židova da iz svojih sinagoga izbacuju one koje su zbog njihova običaja ili učenja smatrali zazornima, kao što su prema Mojsijevu zakonu gubavci bili izdvajani iz Izraelske zajednice sve dok ih svećenik ne proglasi čistima.

Korištenje izopćenja izvan građanske vlasti 21. Korištenje i učinak izopćenja, dok još nije bilo pojačano građanskom vlašću, sastojalo se samo u tome da oni koji nisu bili izopćeni nisu smjeli saobraćati s onim koji jesu. Nije bilo dovoljno ozloglasiti ih kao pogane koji nikad nisu bili kršćani, jer s takvima su smjeli jesti i piti, ali to nisu smjeli činiti s izopćenima, kao što se pokazuje u riječima svetoga Pavla (1 Kor. 5. 9, 10 itd.), gdje kaže da im je prethodno zabranio *družiti se s bludnicima* itd. Ali, budući da to nije bilo moguće bez napuštanja svijeta, on je to ograničio na one bludnike i druge poročne osobe koji su bili subraća; *s takvima* (kaže on), nisu se smjeli družiti *ni jesti*. A to je upravo ono što kaže naš Spasitelj (Matej 18. 17): *Smatraj ga poganimom ili carinikom!* Naime, carinici (što znači zakupci i ubirači državnih prihoda) bili su toliko omraženi i prezreni među Židovima, koji su ih plaćali, da su *carinik* i *grešnik* smatrani istom stvari, kao kad je Spasitelj prihvatio poziv carinika Zakeja: iako je bilo radi obraćenja, ovome je to bilo predbačeno kao prijestup. Otuda, kad Spasitelj uz *poganina* dodaje *carinika*, zabranjuje im da jedu s onime tko je izopćen.

22. Što se tiče držanja izopćenih izvan sinagoga ili sastajališta, za to nisu imali drugih ovlasti osim od vlasnika toga mjesta, bio on kršćanin ili pogan. Kako su, međutim, takva mjesta bila po pravu u oblasti države, to je i izopćenik i onaj tko nikada nije bio kršten mogao ulaziti u njih po dopuštenju građanskog sudstva, kao što je Pavao još prije obraće-

nja, a po nalogu vrhovnog svećenika, ulazio u sinagoge u Damasku (Djela 9. 2), hvatao kršćane, muškarce i žene, i vezane ih odvodio u Jeruzalem.

23. Odatle je vidljivo da izopćenje nije imalo nikakvog učinka na onog kršćanina koji bi postao otpadnik u zemlji gdje je građanska vlast ili progonila Crkvu ili joj nije pomagala: niti im je štetilo niti su ga se bojali. Nije ih plašilo zato što nisu vjerovali; nije im štetilo, jer su se time vraćali svim prednostima ovoga svijeta, a u budućem svijetu nisu trebali biti u gorem stanju od onih koji nikad nisu vjerovali. Šteta je više pogađala Crkvu time što je izazivala one koji su bili izbačeni da još slobodnije vrše svoju zloću.

Izopćenje bez učinka za otpadnike

24. Zbog toga je izopćenje imalo učinka samo na one koji su vjerovali da će Isus Krist opet doći u slavi da vlada i sudi živima i mrtvima, i da će odbiti ulazak u svoje kraljevstvo onima čiji su grijesi bili ostavljeni, to jest onima koje je Crkva izopćila. Otuda potječe to što sveti Pavao naziva izopćenje izručenjem izopćene osobe Sotoni. Naime, sva ostala kraljevstva izvan kraljevstva Kristovog bit će poslije Sudnjeg dana obuhvaćena u kraljevstvu Sotone. Od toga su vjernici strahovali sve dok su bili izopćeni, što znači, sve dok su bili u stanju u kojemu njihovi grijesi nisu oprošteni. Pod time možemo shvatiti da je u vrijeme dok građanska vlast nije dopuštala kršćansku vjeru izopćenje korišteno samo za ispravljanje ponašanja, ali ne i pogrešnog uvjerenja. Jer, na tu su kaznu mogli biti osjetljivi samo oni koji su vjerovali i iščekivali ponovni dolazak Spasitelja da sudi svijetu. Onima, koji su tako vjerovali, za spasenje nije trebalo nikakvo drugo uvjerenje već samo ispravnost života.

Samo na vjernike

25. Izopćenje se daje za nepravdu: kad te uvrijedi brat (Matej 18), prvo mu reci zasebno, potom pred svjedocima, i na kraju, reci Crkvi; ako ne posluša: *Smatraj ga poganimom ili carinikom*. Nadalje, izopćenje slijedi za sablazan život (1 Kor. 5. 11): *Postane li netko, iako se zove brat, bludnik ili lakomac ili idolopoklonik ili klevetnik ili pijanica ili razbojnik, s takvim ni jesti!* Međutim, za izopćenje nekoga tko se pridržavao onog temeljnog stava, naime da *Isus bijaše Krist*, u Svetom pismu se ne pokazuje nikakva ovlast niti ima primjera među apostolima za razlike u uvjerenju o drugim točkama koje nisu poništavale to temeljno uvjerenje. Ima doduše kod sv. Pavla (Tit 3. 10) jedan tekst koji se čini suprotan tome: *Krivovjerca, nakon prve i druge opomene, istjeraj, svjestan da je takav čovjek pokvaren i da griješi, premda ga osuđuje vlastita savjest*. Naime,

Za kakve se greške daje izopćenje

krivotvorac je onaj tko, premda je član Crkve, naučava neko privatno mišljenje koje je Crkva zabranila; a takvoga sveti Pavao savjetuje Titu da ga *odbaci*, nakon prve i druge opomene. No, *odbaciti* (na ovome mjestu) ne znači *izopćiti* čovjeka, već *pustiti ga sama, ostaviti ga s ukoravanjem, ostaviti se raspravljanja s njime*, kao nekoga tko može uvjeriti još jedino samoga sebe. Isti apostol kaže (2 Timotej 2. 23): *Izbjegavaj luda i neza-uzdana zapitkivanja {svjestan da radaju svađama}*, riječ *izbjegavaj* na ovome mjestu i riječ *odbaci* na prethodnom, ista je u izvorniku: *παραιτοῦ*. A budalasta pitanja mogu se odbaciti i bez izopćivanja. I opet (Tit 3. 9): *Izbjegavaj budalasta pitanja*, gdje je izvorni izraz *περ-ιῶσ-τασο* (*ostavi ih*) istoznačan s izrazom *odbaciti*. Ne postoji nijedno drugo mjesto iz kojeg bi se moglo izvući da makar i prividno zagovara izbacivanje vjernika iz Crkve koji su vjerovali u onaj temeljni stav, a zbog neke vlastite nadogradnje vjere koja je proistekla iz dobre i pobožne savjesti. Naprotiv, sva takva mjesta koja zapovijedaju izbjegavanje takvih rasprava, napisana su kao pouka pastorima (kakvi su bili Timotej i Tit) da ne stvaraju nove članke vjere presuđujući svaku malu nesuglasicu koja obavezuje ljude na nepotreban teret savjesti ili ih navodi da krše jedinstvo Crkve. Tu pouku su apostoli veoma uvažavali. Tako, premda je nesuglasica između svetoga Petra i svetoga Pavla bila velika (kao što možemo pročitati u Galaćanima 2. 11), oni se nisu međusobno isključili iz Crkve. Usprkos tome, u vrijeme apostola bilo je drugih pastora koji to nisu uvažavali, poput Diotrefa (3 Ivan 9 itd.) koji je izbacio iz Crkve one koje je sam sveti Ivan smatrao prikladnim da budu primljeni, i to iz oholosti što ga je spopala zbog prvenstva. Tako rano su taština i častohleplje našle ulaz u Kristovu crkvu.

O osobama
koje podliježu
izopćenju

26. Da bi netko podlijegao izopćenju, za to su potrebni mnogi uvjeti: prvo, da bude član nekog općinstva, to jest neke zakonite skupštine, to jest neke kršćanske crkve koja ima ovlast da razmatra spornu stvar zbog koje je izopćen. Jer, tamo gdje nema nikakve zajednice, ne može biti ni izopćenja, niti pak tamo gdje nema moći za suđenje može biti moći za donošenje presuda.

27. Odatle slijedi da jedna crkva ne može izopćiti drugu, jer one ili imaju jednaku moć da izopće jedna drugu, te u tom slučaju izopćenje nije dovođenje u red ili neki čin ovlasti, nego raskol i propast milosrđa; ili je pak jedna toliko podređena drugoj da obje imaju samo jedan glas. Tada su one samo jedna crkva, a izopćeni dio nije više crkva već rasuto mnoštvo pojedinačnih osoba.

28. Budući pak da presuda o izopćenju donosi sobom preporuku da se s izopćenikom ne stupa u društvo niti jede s njima, ta presuda nema učinka ako je izopćenik vrhovni vladar ili skupština. Svi su podanici po prirodnom zakonu obavezni prebivati u društvu i prisutnosti svoga vrhovnog vladara (kad on to zahtijeva); niti ga mogu po zakonu istjerati iz bilo kojeg mjesta njegove oblasti, bilo ono svjetovno ili sveto, niti pak izaći iz njegove oblasti bez njegova dopuštenja, a još manje mogu odbiti da s njime zajedno objeduju (ako ih on pozove na tu počast). Što se tiče drugih vladara i država, budući da nisu dijelovi jedne te iste zajednice, za njih nije potrebna nikakva druga presuda da ih zadržava od druženja s izopćenom državom; jer, kao što sama ustanova ujedinjuje mnoge ljude u jednu zajednicu, tako razdvaja jednu zajednicu od druge. Otuda izopćenje nije nužno za razdvajanje kraljeva i država, niti ima ikoji daljnji učinak od onog koji leži u samoj naravi poretka, osim ako ne služi za poticanje vladara na rat jednih protiv drugih.

29. Bez ikakve djelotvornosti je i izopćenje bilo kojeg kršćanskog podanika koji sluša zakone svog zakonitog vrhovnog vladara, bio on kršćanin ili poganin. Naime, ako vjeruje da *Isus jest Krist, on ima Duh Božji* (1 Ivan 4. 1), *Bog obitava u njemu i on u Bogu* (1 Ivan 4. 15). Onaj tko ima Duh Božji, tko obitava u Bogu i onaj u kome obitava Bog, njemu nikakvo ljudsko izopćenje ne može nanijeti povredu. Otuda, onaj tko vjeruje da *Isus jest Krist*, slobodan je od svih pogibelji što prijete izopćenim osobama. Onaj tko ne vjeruje, taj nije kršćanin. Otuda, istinski i nepatvoreni kršćanin nije podložan izopćenju, ali također ni onaj tko ispovijeda kršćanstvo, sve dok se njegova prijetvornost ne pokaže u njegovoj navadi, to jest dok njegova navada ne dođe u sukob sa zakonom njegova vladara koji daje pravilo svakoj navadi a kojemu se moramo podčiniti po zapovijedi Krista i njegovih apostola. Jer, Crkva može prosuđivati o ponašanju samo po izvanjskim djelima, a ta djela mogu biti nezakonita samo onda kad su protivna državnim zakonima.

30. Bude li izopćen nečiji otac, majka ili gospodar, njihovoj djeci nije zabranjeno da saobraćaju ili objeduju s njima. Jer, to bi (najvećim dijelom) bilo isto što ne dati im jesti uopće, kao da uopće nemaju sredstava da dođu do hrane. Ovlastiti ih pak da ne slušaju svoje roditelje ili gospodare, bilo bi protivno propisu apostola.

31. Sve u svemu, moć izopćenja ne može se protegnuti dalje nego što seže svrha zbog koje su apostoli i pastori Crkve primili svoje poslanje

od Spasitelja. A to nije vladanje putem zapovijedanja i prisilom, već podučavanjem i usmjeravanjem ljudi na put spasenja u svijetu što će doći. I kao što učitelj u bilo kojoj znanosti može odbaciti učenika kad ovaj tvrdokorno zanemaruje izvođenje njegovih pravila, ali ga ne može optužiti za nepravednost, jer nikad nije bio obavezan na poslušnost, tako i učitelj kršćanskog nauka može odbaciti učenike koji tvrdokorno nastavljaju s nekršćanskim životom; ali on ne može reći da njemu nanose krivdu, jer nisu mu obavezni na poslušnost. Tako se na onog učitelja koji bi se požalio, može primijeniti odgovor koji je Bog dao Samuelu na sličnom mjestu (1 Samuel 8. 7): *Oni nisu odbaciti tebe, nego mene*. Otuda je izopćenje bez učinka kad mu nedostaje podrška građanske vlasti, kao kad neka strana vlast izopći neku kršćansku državu ili vladara, pa dosljedno tome ne bi trebalo biti bojazni od nje. Izraz *fulmen excommunicationis* (to jest *grom izopćenja*) potekao je iz mašte rimskog biskupa koji ga je prvi upotrijebio, naime da je on kralj nad kraljevima, kao što su pogani učinili Jupitera kraljem nad bogovima, i pripisali mu u svojim pjesmama i slikama grom kojim podčinjava i kažnjava gigante koji bi se usudili odreći mu vlast. Ta je zamisao utemeljena na dvije pogreške: prvo, da je kraljevstvo Kristovo od ovoga svijeta, suprotno riječima samog Spasitelja (Ivan 18. 36): *Moje kraljevstvo nije odavde*; drugo, da je on Kristov zastupnik, i to ne samo nad svojim vlastitim podanicima, nego i nad kršćanima cijelog svijeta. Za to pak ne postoji nikakva osnova u Svetom pismu, a ono što je suprotno tome dokazat ćemo na pripadnom mjestu.

O tumačima
Svetih spisa
prije nego što
su građanski
vladari postali
kršćanski

32. Došavši u Solun gdje je bila židovska sinagoga, sveti Pavao *po svome običaju uđe onamo te je tri subote raspravljao s njima na temelju Pisama, tumačeći i dokazujući kako je trebalo da Mesija trpi i uskrsne od mrtvih; a taj Isus, koga je on propovijedao, bijaše Krist* (Djela 17. 2, 3). Spisi koji se tu spominju, bili su židovski sveti spisi, to jest Stari zavjet. Oni kojima je dokazivao da je Isus bio Krist i da je uskrsnuo od mrtvih, bili su također Židovi, koji su već vjerovali da su Spisi bili Božja riječ. Na to su (kao što stoji u 4. retku) neki vjerovali, a neki nisu (kao u retku 5). Što je bio razlog tome da ako su već svi vjerovali u svete spise, nisu svi vjerovali slično, nego su jedni odobraval, a drugi odbacivali tumačenje svetog Pavla koji ih je citirao, i svatko ih tumačio za sebe? Razlog je bilo sljedeće: sveti Pavao je došao k njima bez ikakva službenog poslanja, poput nekoga tko ne želi zapovijedati već uvjeravati; to je pak nužno morao činiti ili pomoću čudesa, kao što je činio Mojsije pred Izraelci-

ma u Egiptu, tako da uvide njegove ovlasti u Božjim djelima, ili pak putem rasuđivanja na temelju već naslijeđenih spisa, tako da uvide istinu njegova nauka u Božjoj riječi. Međutim, tko god uvjerava pomoću rasuđivanja polazeći od pisanih načela, taj čini upravo onoga kome govori sucem značenja i samih načela i djelotvorne snage njegovih zaključaka. Ako to nisu bili solunski Židovi, tko drugi je bio sudac onoga što je sveti Pavao navodio iz Svetih spisa? Ako je to bio sveti Pavao, čemu je trebalo da navodi bilo koja mjesta da bi dokazivao svoje učenje? Bilo bi dovoljno da je rekao: *Ja to tako nalazim u Svetim spisima, to jest u vašim zakonima, čiji sam tumač kakvim me poslao Krist*. Zbog toga nitko ne bi mogao biti tumač Svetog pisma na čije tumačenje bi Židovi bili obavezni pristati: svatko je mogao vjerovati ili ne vjerovati, već prema tome je li mu izlaganje izgledalo sukladno ili ne sa značenjem navedenih mjesta. I općenito, u svim sporovima ovoga svijeta, onaj tko polaže pravo na bilo koji dokaz, taj čini sucem svoga dokaza onoga kome upućuje svoj govor. Što se pak tiče posebno sporova među Židovima, oni su izričitim riječima (Pz. 17) u svim teškim pitanjima bili obavezani na prihvaćanje odluka svećenika i sudaca Izraela u svoje doba. No, to se mora uzeti za Židove koji još nisu bili obraćeni.

33. Za obraćanje pogana nije bilo koristi od tumačenja Svetih spisa, jer oni nisu vjerovali u njih. Zbog toga su apostoli djelovali razumom da bi osporili njihovo idolopoklonstvo, a potom da bi ih nagovorili na vjeru u Krista pomoću svoga svjedočenja o njegovu životu i uskrsnuću. Zato tada još nije bilo nikakvog spora u pogledu ovlasti za tumačenje Svetog pisma; budući da nitko za trajanja svoga nevjerništva nije bio obavezan slijediti ničije tumačenje bilo kojeg spisa, osim tumačenja zakona svoje zemlje od strane svoga vladara.

34. Razmotrimo sada i samo obraćenje i pogledajmo što je u tome moglo biti uzrokom takvog obavezivanja. Ljudi su bili obraćeni samo na vjerovanje u ono što su apostoli propovijedali. Apostoli su propovijedali samo to da je Isus bio Krist, to jest kralj koji će ih spasiti i vladati njima vječno u svijetu koji će doći, i, dosljedno tome, da nije bio mrtav nego je uskrsnuo od mrtvih i uzašao na nebo te da će jednom ponovo doći da sudi svijetu (koji će također opet ustati da mu bude suđeno) i platiti svakome prema njegovim djelima. Nitko od apostola nije propovijedao da je on sam ili bilo koji drugi od njih takav tumač Svetog pisma da su svi što postanu kršćani imali uzimati njegovu tumačenje kao zakon. Jer, tumačenje zakona bilo je dio upravljanja nekim

postojećim kraljevstvom, što apostoli nisu imali. Oni su tada, i svi drugi pastori nakon toga, molili: *Budi kraljevstvo tvoje*, i nagovarali svoje obraćenike da budu poslušni svojim narodnim vladarima. Novi zavjet tada još nije bio objavljen kao jedna cjelina. Svaki od evanđelista bio je tumač svoje vlastite blagovijesti, a svaki apostol tumač svoje vlastite poslanice; o Starom zavjetu naš Spasitelj govori Židovima (Ivan 5. 39): *Vi istražujete Pisma u kojima mislite da ima život vječni. I upravo ona svjedoče za me*. Da nije smatrao da ih upravo oni trebaju tumačiti, ne bi ih obavezivao da iz toga izvode dokaz o tome da je on Krist, nego bi ili sam tumačio spise ili bi ih prepustio tumačenju svećenika.

35. Kad bi se pojavila neka teškoća, apostoli i crkvene starješine sastajali su se i odlučivali što je trebalo propovijedati i poučavati i kako treba tumačiti Sveto pismo narodu, ali nisu oduzeli ljudima slobodu da ih sami čitaju i tumače. Apostoli su poslali razna pisma crkvama i druge dopise za poduku. To bi bilo uzalud da im nisu dopuštali da tumače, to jest da razmatraju njihovo značenje. Kao što je bilo u doba apostola, tako je moralo biti sve dok nije bilo pastora koji su mogli ovladati one tumače čijeg tumačenja se općenito trebalo držati; ali tako nije moglo biti sve dok kraljevi nisu bili pastori ili pastori kraljevi.

O moći da se
Sveto pismo
učini
zakonom

36. Postoje dva značenja u kojima se za neki spis može reći da je *kanonski*; jer *kanon* znači *pravilo*, a pravilo je propis po kojem se neki čovjek vodi i upravlja u bilo kojoj radnji. Takvi propisi su kanoni, premda ih učitelj daje učeniku ili savjetnik prijatelju bez moći da ga prisili na uvažavanje, zato što su to pravila. Ako ih pak daje netko koga je onaj tko ih prima obavezan slušati, onda ti kanoni nisu samo pravila, nego zakoni. Zato se pitanje ovdje tiče moći da se Sveti spisi (koji su pravila kršćanske vjere) učine zakonima.

O Deset
zapovijedi

37. Onaj dio Svetog pisma koji je bio prvi zakon bile su Deset zapovijedi, zapisane na dvije kamene ploče, što ih je sam Bog predao Mojsiju, a Mojsije ih obznanio narodu. Prije toga doba nije bilo pisanog zakona od Boga, koji, budući da do tada nije bio odabrao ni jedan narod za svoje izabrano kraljevstvo, nije dao ljudima nikakve druge zakone osim prirodnih, to jest propisa prirodnog razuma zapisanih u srcu svakog čovjeka. Od te dvije kamene ploče prva sadrži zakon vrhovne vlasti: 1. Da ne slušaju niti štiju bogove drugih naroda, ovim riječima: *Non habebis deos alienos coram me* [Nemoj imati drugih bogova uz mene], to jest *nemoj imati bogove koje štiju drugi narodi, nego samo mene*; time im

je bilo zabranjeno slušati ili štovati kao svoga kralja ili vladara bilo kojeg drugog boga osim onoga koji im je govorio preko Mojsija, a kasnije preko vrhovnih svećenika. 2. *Da ne prave sebi nikakva lika ni obličja da bi ga predstavili*, to znači, nisu smjeli birati ni na nebu ni na zemlji nikakvog predstavnika iz vlastite mašte, već slušati Mojsija i Aarona, izabrane za tu službu. 3. *Da ne uzimaju uzalud ime Božje*, to jest da ne govore grubo o svome kralju niti da osporavaju njegovo pravo niti poslanje svojih namjesnika Mojsija i Aarona. 4. *Da se svakoga sedmog dana uzdržavaju od dnevnih poslova*, i da to vrijeme koriste ukazujući mu javnu počast. Druga ploča sadrži dužnosti jednog čovjeka prema drugima, kao što je *poštovati roditelje, ne ubiti, ne počiniti preljub, ne ukrasti, ne svjedočiti lažno na bližnjega svoga*, i konačno, *da ni u srcu ne pomisle činiti bilo kakvu krivdu jedan drugome*. Pitanje je sada tko je tim ispisanim pločama pridao obavezujuću snagu zakona. Nema sumnje da ih je zakonom učinio sam Bog. Međutim, budući da zakon ne obavezuje i da je zakon samo za onoga tko ga priznaje za čin vrhovnog vladara, kako je onda narod Izraela, kojemu je bilo zabranjeno pristupiti gori da čuje što je Bog rekao Mojsiju, mogao biti obavezan na poslušnost svim onim zakonima koje im je Mojsije izložio? Neki od njih su doduše bili prirodni zakoni, poput svih s druge ploče, i zato se moraju priznati božanskim zakonima ne samo za Izraelce nego za sve ljude. No, ipak, pitanje ostaje važiti za sve zakone, koji su za Izraelce bili posebni, poput onih s prve ploče, premda su se oni, odmah po njihovu iznošenju obavezali slušati Mojsija sljedećim riječima (Izlazak 20. 19): *Ti nam govori, a mi ćemo slušati. Neka nam Bog ne govori, da ne pomremo*. Prema tome, samo je Mojsije tada, a nakon njega vrhovni svećenik, bio taj koga je Bog proglasio (upravo po Mojsiju) upravljачem njegova izabranog kraljevstva, koji je na zemlji dobio vlast da taj kratki spis Dekaloga učini zakonom u izraelskoj državi. No, Mojsije i Aaron i sljedeći vrhovni svećenici bili su građanski vladari. Prema tome, kanoniziranje ili činjenje Svetog pisma zakonom pripadalo je tada građanskom vrhovnom vladaru.

38. Sudbeni zakon, to jest zakone koje je Bog propisao sucima Izraela kao pravilo za ravnanje pravdom i presude ili prosudbe koje budu izricali u sporovima među ljudima, nadalje, Levitski zakon, to jest pravilo propisano od Boga, koje se ticalo obreda i ceremonija svećenika i Levita, sve to im je Bog poslao jedino preko Mojsija, i zato su postali zakonima jedino snagom istog obećanja na poslušnost Mojsiju. Jesu li ti zakoni bili tada zapisani ili nisu bili pisani, nego ih je Mojsije nalagao narodu

*O sudbenim i
Levitskim
zakonima*

usmenom riječju (nakon što je četrdeset dana boravio s Bogom u planini), to se u tekstu ne kaže izričito. No, sve su to bili pozitivni zakoni i jednakovrijedni sa svetim Spisima; kanonskim ih je učinio Mojsije kao građanski vrhovni vladar.

Drugi zakon 39. Nakon što su Izraelci došli u ravnice Moaba nasuprot Jerihonu i bili spremni ući u obećanu zemlju, Mojsije je ranijim zakonima dodao još neke druge koji se zbog toga zovu *Deuteronomij*, to jest *ponovljeni zakoni*. To su (kao što je zapisano Pz. 28. 69^{*}): *riječi Saveza što ga propisa Jahve Mojsiju da ga sklopi s Izraelcima u zemlji moabskoj, povrh Saveza što ga je s njima sklopio na Horebu*. Naime, pošto je objasnio te ranije zakone na početku Ponovljenog zakona, dodao je druge zakone koji počinju u 12. poglavlju i nastavljaju se do kraja 26. poglavlja iste knjige. Bilo im je zapovjedbno zapisati taj zakon (Pz. 27. 3) na velikom ožbukanom kamenju pri prelasku preko Jordana; zapisao ga je također i Mojsije u obliku knjige i predao ga u ruke *vrhovnih svećenika i svim izraelskim starješinama* (Pz. 31. 9), te zapovjedio (redak 26) da ga *polože uz Kovčeg saveza Jahvina*, jer u samom kovčegu bile su samo *Deset zapovijedi*. To je onaj zakon za koji je Mojsije naložio kraljevima Izraela (Pz. 17. 18) da čuvaju jedan primjerak, koji je, nakon što je za dugo vremena bio izgubljen, ponovo pronađen u hramu u vrijeme Josije, i koji je po njegovoj ovlasti prihvaćen kao Božji zakon. No obojica su, i Mojsije u vrijeme pisanja zakona i Josija u vrijeme njegova ponovnog pronalaska, imali građansku vrhovnu vlast. Prema tome, moć da se Sveto pismo učini kanonskim pripadala je do tada građanskom vrhovnom vladaru.

40. Osim te knjige zakona, Židovi nisu od vremena Mojsija sve do posljednjeg ropstva primili nijednu drugu knjigu kao Božji zakon. Naime, svi su proroci (osim nekolicine) i sami živjeli u vrijeme ropstva, a drugi kratko prije toga doba; njihova su proricanja bila toliko daleko od opće prihvaćenosti u smislu zakona koliko su ih progonili lažni proroci i kraljevi koje su ovi zaveli. Sama ta knjiga, koju je Josija potvrdio kao Božji zakon, a s njome i sva povijest Božjih djela, bila je izgubljena u vrijeme ropstva i pustošenja Jeruzalema, kako se pokazuje u 2 Ezra 14. 21^{**}:

* U engl. izvorniku pogrešan navod Pz. 29. 1. (prev.)

** Mjesto pod Hobbesovim navodom ne postoji; vidi ranije objašnjenje uz to isto mjesto; za slično mjesto u kršćanskoj Bibliji, bez apokrifa, usp. Nehemija 9 (osob. 9. 17): Pokorničko bogoslužje, gdje Ezra čita knjigu Za-

I Zakon ti je izgorio, i nitko ne zna čudesa što si ih za njih učinio, niti za čuda koja će početi. Prije ropstva, a između vremena kad je zakon izgubljen i kad je egipatski kralj Šišak odnio blago iz hrama (ono se ne spominje u Svetom pismu, ali se može smatrati vjerojatnim da je to bilo vrijeme Roboama (1 Kr. 14. 26), i vremena Josije, kad je zakon ponovo pronađen, Židovi nisu imali pisane riječi Božje, već su vladali po vlastitom nahodaženju ili po smjernicama onih koje je, svaki za sebe, smatrao prorokom.

41. Odatle možemo zaključiti da današnji spisi Starog zavjeta nisu bili kanonski niti su bili zakon Židovima, sve do obnove ugovora s Bogom i povratka iz ropstva i obnove države pod Ezrom. No, od toga vremena oni se broje kao zakoni Židova, i kao takvi su prevedeni na grčki od strane *Sedamdesetorice* iz Judeje, pohranjeni u Ptolomejevoj knjižnici u Aleksandriji, i potvrđeni kao riječ Božja. No, budući da je Ezra bio vrhovni svećenik, a vrhovni svećenici su bili građanski vladari, očigledno je da je jedino građanska vrhovna vlast učinila Sveto pismo zakonom.

Kad je Stari zavjet učinjen kanonskim

42. Po spisima Otaca koji su živjeli u doba prije nego što je car Konstantin prihvatio kršćansku vjeru i dao joj ovlasti,¹⁷⁵ možemo zaključiti da su kršćani onoga doba (osim nekolicine, s obzirom na čiju malobrojnost su ostali nazivani Katoličkom crkvom, a drugi hereticima) smatrali knjige Novog zavjeta, koje danas imamo, zapovijedima Svetoga Duha, te dosljedno tome, kanonom ili pravilom vjere; takvo je, naime, bilo poštovanje i uvjerenje koje su imali o svojim učiteljima, kao što, općenito, ni poštovanje koje učenici gaje prema svojim prvim učiteljima u svim vrstama učenja koje dobiju od njih, nije nezatno. Otuda, kad god je sveti Pavao pisao crkvama koje je on obratio, ili bilo koji drugi apostol i Kristov učenik onima koji su do tada prigrlili Krista, nema dvojbe da su oni prihvaćali ta njihova pisma kao istinski kršćanski nauk. Međutim, u to doba, kad te obraćenike nije navodila da ih prihvaćaju moć ili vlast učitelja, već samo vjera tih koji slušaju, apostoli nisu bili ti koji su učinili svoje spise kanonskima, nego ih je takvima činio svaki obraćenik sam.

Novi zavjet je postao kanonskim pod kršćanskim vladarima

43. Međutim, pitanje nije kad je neki kršćanin sačinio zakon ili kanon za sama sebe (koji je potom mogao odbaciti po istom pravu po kojem

kona Božjeg i navodi sve grijeha Izraelaca i, nakon svega, tadašnje stanje ropstva u zemlji koju su dobili od Boga. (prev.)

ga je i primio), nego radije, što je bilo učinjeno kanonom za njih tako da više nisu mogli učiniti ništa protivno tome, a da ne počine nepravdu. To da bi Novi zavjet bio kanonski u tome smislu, to jest zakon na nekom mjestu na kojemu ga takvim nije učinio državni zakon, protivno je samoj prirodi zakona. Jer zakon je (kao što je već pokazano) zapovijed onog čovjeka ili one skupine kojoj smo predali vrhovnu vlast da oni donose pravila za upravljanje našim radnjama kako budu smatrali prikladnim, i da nas kažnjavaju kad činimo bilo što protiv toga. Otuda, ako nam bilo tko drugi ponudi druga pravila koja nije propisao vrhovni vladar, to je samo savjet ili uputa čije uvažavanje, bili oni dobri ili loši, onaj savjetovani može odbiti, ne čineći pri tome prijestup. Ako su pak suprotni već ustanovljenim zakonima, ne može ih uvažavati, a da ne počini prijestup, koliko god ih smatrao dobrima. Kažem, dakle, u tom slučaju ne može ih poštovati u svome djelovanju niti u saobraćanju s drugim ljudima, premda može bez ogrješenja vjerovati svojim privatnim učiteljima i priželjkivati slobodu da slijedi njihove savjete i da ti savjeti budu javno prihvaćeni kao zakon. Naime, unutrašnja vjera po svojoj vlastitoj naravi je nevidljiva, i dosljedno tome, izuzeta iz svake ljudske nadležnosti, dok su riječi i djela koja slijede iz nje, poput kršenja građanske poslušnosti, nepravda i pred Bogom i pred ljudima. Budući da je naš Spasitelj zanijskao da je njegovo kraljevstvo od ovoga svijeta, budući da je rekao da nije došao da sudi svijetu nego da ga spasi, on nas nije podredio nikakvim drugim zakonima nego zakonima država. To znači, Židove zakonima Mojsijevim, za koje kaže (Matej 5. 17) da ih nije došao uništiti već ispuniti, druge narode opet zakonima njihovih vladara, a sve ljude zakonima prirode. Poštovanje tih zakona naložili su nam u svojim učenjima i on i njegovi apostoli kao nužan uvjet da nas na Sudnji dan pusti u svoje vječno kraljevstvo, u kojemu ćemo naći zaštitu i vječiti život. Budući dakle da nam Spasitelj i njegovi apostoli nisu ostavili nove zakone da bi nas obavezali na ovome svijetu, već novo učenje da bi nas pripremili za novi svijet, ni knjige Novog zavjeta, koje sadržavaju nauk da poslušnost nalažu oni kojima je Bog dao vlast na zemlji da budu zakonodavci, nisu bile obavezan kanon, to jest zakoni, već samo dobar i siguran savjet za usmjeravanje grešnika na putu spasenja, koje svatko može prihvatiti ili odbaciti na vlastitu pogibelj, a da pri tome ne postupa nezakonito.

44. Nadalje, povjera našega Spasitelja Krista apostolima i učenicima bila je da proglašavaju njegovo kraljevstvo (ne sadašnje, već buduće),

da poučavaju sve narode, da krste one koji budu vjerovali i da ulaze u kuće onih koji ih budu primali, a tamo gdje ne budu primljeni, da otre-su o njih prašinu sa svojih nogu, ali da ne prizivaju oganj s nebesa da ih uništi niti da ih mačem prisiljavaju na poslušnost. U svemu tome nema ničega od moći, nego samo nagovaranja. Poslao ih je kao ovce vukovima, a ne kao kraljeve podanicima. Nije im povjereno da donose zakone, nego da slušaju i uče poslušnosti prema već donesenim zakonima. Dosljedno tome, bez pomoći vrhovne građanske vlasti nisu mogli činiti svoje spise obaveznim kanonima. Zato je Novi zavjet zakon samo tamo gdje ga je takvim učinila zakonita građanska vlast. Tu ga kralj ili vrhovni vladar čini zakonom i za samoga sebe, iako se time ne podređuje naučavatelju ili apostolu koji ga je obratio, već samome Bogu i njegovu Sinu Isusu Kristu, dakle, isto onako neposredno kao što su to učinili sami apostoli.

45. Ono za što se može činiti da Novom zavjetu daje zakonsku snagu prema onima koji su prigrlili kršćansko učenje u vrijeme i na mjestima progona, jesu odluke koje su oni sami donosili među sobom na svojim sinodima. Tako čitamo sljedeći iskaz s koncila apostola, starješina i cijele Crkve (Djela 15. 28): *Duh sveti i mi odlučili smo ne stavljati na vas nikakva drugog tereta osim ovih potrebnih stvari* itd., a to je izraz koji naznačava vlast da se optereti one koji su prihvatili njihovo učenje. No, *staviti teret na nekoga* čini se isto kao *obavezati ga*, i stoga su odluke toga koncila bile zakoni za tadašnje kršćane. No, one nisu bile zakonima više od drugih propisa poput ovih: *pokaj se, primi krštenje, vrši zapovijedi, vjeruj u blagovijest, dođi k meni, prodaj sve što imaš, daj siromašnome i slijedi me*. To nisu zapovijedi već pozivi i pozvanja ljudima u kršćanstvo, poput onog u Izaiji 55. 1: *O svi vi koji ste žedni, dođite na vodu, dođite i bez novaca i naplate kupite vina i mlijeka*. Kao prvo, vlast apostola bila je samo ona koju je imao i naš Spasitelj, naime, pozivati ljude da prigrlje kraljevstvo Božje koje su sami priznavali kao kraljevstvo (ne sadašnje, nego buduće); stoga, oni koji nemaju kraljevstvo, ne mogu donositi ni zakone. I drugo, da su odluke koncila doista bile zakoni, neposlušnost prema njima ne bi bila lišena grijeha. No, nigdje ne čitamo da su oni koji nisu prihvatili Kristovo učenje time počinili grijeh, nego da su umrli u svojim grijesima, to jest da im nisu bili oprošteni grijesi koje su počinili prema zakonima kojima su dugovali poslušnost. A ti zakoni su bili prirodni i građanski zakoni države kojima se svaki kršćanin podčinio putem ugovora. Zbog toga, pod *teretom* koji su apostoli mogli staviti

*O moći
koncila da
Sveto pismo
učine
kanonom*

na one koje su obratili, ne može se razumijevati zakone, već uvjete postavljene onima koji su tražili spasenje, a njih su mogli prihvatiti ili odbaciti na vlastitu pogibelj, ne čineći dodatni grijeh, premda ne i bez rizika prokletstva i isključenja iz kraljevstva Božjeg za svoje prošle grijehe. Zbog toga sveti Ivan ne kaže za nevjernika da će gnjev Božji *doći* na njega, nego (Ivan 3. 36), *da gnjev Božji ostaje na njemu*, i ne kaže da će takvi biti prokleti, nego (Ivan 3. 18), *da već jesu prokleti*. Isto tako, ne može se shvatiti da je korist od vjere *oproštenje grijeha*, ako ujedno ne shvatimo da je šteta od nevjerništva *zadržavanje tih istih grijeha*.

46. No, mogao bi netko pitati, ako nitko nije bio obavezan uvažavati njihove odluke, u koju svrhu su se apostoli i drugi crkveni pastori sastajali i poslije toga doba da bi dogovarali koje bi učenje trebalo poučavati za vjeru i za ponašanje? Na to se pitanje može odgovoriti da su apostoli i starješine toga sabora već samim ulaskom u njega bili obavezni poučavati onaj nauk koji je tamo bio zaključen i odlučen, sve dok tome nije proturječio neki prethodni zakon prema kojem su bili obavezni iskazivati poslušnost. Ali nisu zbog toga i svi drugi kršćani bili obavezni poštivati to što su ovi naučavali. Naime, premda su mogli odlučivati što će svaki od njih poučavati, nisu mogli odlučivati o tome što drugi trebaju činiti, osim ako njihova skupština nije imala zakonodavnu moć. A to je mogao imati samo građanski vrhovni vladar. Naime, premda je Bog najviši vrhovni vladar svijeta, mi ipak nismo obavezni uzimati kao njegov zakon sve što netko izlaže u njegovo ime ili što je suprotno građanskom zakonu, čije nam uvažavanje Bog izričito zapovijeda.

47. Budući, dakle, da odluke apostolskih sabora tada nisu bile zakoni već savjeti, to su još manje bile odluke učenjaka ili sabora nakon toga, ako su se sastajali bez ovlasti građanskog vrhovnog vladara. Prema tome, iako su knjige Novog zavjeta najsavršenija pravila kršćanskog učenja, one su mogle postati zakonima samo po ovlasti kraljeva ili skupština s vrhovnom vlašću.

48. Ne postoji nikakav prvi sabor koji je svete Spise, kakve sada imamo, učinio kanonskima, jer je zbirka apostolskih kanona, koja se pripisuje Klementu, prvom rimskom biskupu poslije sv. Petra, dvojbeno. Naime, premda se tamo nabrajaju kanonske knjige, riječi *sint vobis omnibus clericis et laicis libri veneranti etc.*¹⁷⁶ sadrže razlikovanje klera i laika kakvo se nije koristilo u Petrovo vrijeme. Prvi stvarni sabor, sazvan radi utvrdi-

vanja kanonskih Spisa, jest sabor u Laodikeji (Can. 59), koji zabranjuje čitanje svih drugih knjiga osim upravo crkvenih. Međutim, taj nalog nije upućen svakom kršćaninu, već samo onima koji su imali ovlast javnog čitanja u crkvi, dakle samo svećenicima.

49. Od crkvenih službenika u doba apostola jedni su bili sudbeni, drugi upravni. Sudbene službe su bile propovijedanje blagovijesti nevjernicima o kraljevstvu Božjem, upravljanje otajstvima i Božjom službom, i poučavanje obraćenika pravilima vjere i ponašanja. Upravna služba pripadala je đakonu, to jest onima koji su bili birani za upravljanje svjetovnim potrebama crkve, dok su još živjeli od zajedničke zalihe novca ubirane od dobrovoljnih priloga vjernika.

O pravu postavljanja crkvenih službenika u doba apostola

50. Među sudbenim službenicima prvi i glavni su bili apostoli, kojih je najprije bilo dvanaest. Njih je izabrao i postavio sam Spasitelj, a njihova služba nije bila samo da propovijedaju, uče i krštavaju, nego i to da budu mučenicima (svjedocima Spasiteljeva uskrsnuća). To je svjedočenje bilo poseban i bitan znak po kojem se apostolstvo razlikovalo od druge crkvene uprave, budući da je za apostola bilo nužno ili da je vidio Spasitelja nakon uskrsnuća ili da je saobraćao s njime prije toga te vidio njegova djela i druge dokaze njegove božanskosti; po tome su mogli biti uzeti za dovoljne svjedoke. Zbog toga sveti Petar kaže kod izbora novog apostola umjesto Jude Iskariotskog (Djela 1. 21, 22): *Prema tome, treba da bude skupa s nama svjedokom njegova uskrsnuća jedan od onih ljudi što su bili s nama sve vrijeme koje Gospodin Isus provede s nama, počevši od krštenja Ivanova do dana kad je uznesen između nas.* Tu se pod izrazom *treba da bude* podrazumijeva kao nužno svojstvo nekog apostola da se družio s prvim i izvornim apostolima u vrijeme kad se naš Spasitelj pokazao u tijelu.

51. Prvi apostol među onima koje nije postavio sam Krist u vrijeme dok je bio na zemlji, bio je Matej, izabran na sljedeći način: u Jeruzalemu se sastalo oko stotinu i dvadeset kršćana (Djela 1. 15); izabrali su (redak 23), Josipa Justa i Matiju, i dali da se baca kocka; potom (redak 26) *kocka pade na Matiju i on bi pribrojan Jedanaestorici apostola.* Tako ovdje vidimo da je određenje ovoga apostola bio čin skupštine, a svetoga Petra ili jedanaestorice samo ukoliko su bili članovi skupštine.

Matej učinjen apostolom na saboru

52. Poslije njega za apostole su bili postavljeni još samo Pavo i Barnaba, a to je učinjeno (kao što čitamo u Djelima 13. 1-3) na sljedeći način: *U antiobijskoj crkvi bilo je proroka i učitelja, i to: Barnaba, Šimun zvani*

Pavla i Barnabu učinila apostolima crkva u Antiohiji

Niger, Lucije Cirenac, Manaen, koji je odgojen zajedno s Herodom tetrarhom, i Savao. Kad su jednom obavljali službu Božju i postili, Dub Sveti reče: Odvojite mi već Barnabu i Savla za djelo za koje sam ih odredio. Tada, pošto su postili i molili, položili ruke na njih te ih pustili.

53. Po tome je očigledno da, premda su Pavao i Barnaba bili pozvani po Svetom Duhu, njihovo pozvanje je obznanila i njihovu misiju dopustila posebna crkva u Antiohiji. Da je to njihovo pozvanje bilo pozvanje za apostolstvo, vidljivo je po tome što su obojica bilo nazivani apostolima (Djela 14. 14). To pak da su postali apostolima na temelju toga čina antiohijske crkve, to objavljuje izravno sam sveti Pavao (Rim. 1. 1) koristeći riječi koje je Sveti Duh izrekao kod njegova pozvanja; naime, on kaže za sebe: *Pozvan za apostola, određen za Evanđelje Božje*, aludirajući na one riječi Svetoga Duha: *Odvojite mi Barnabu i Savla* itd. No, budući da je djelo apostola bilo svjedočiti o Kristovom uskrsnuću, netko bi mogao pitati kako je sveti Pavao, koji nije saobraćao sa Spasiteljem prije njegovih muka, mogao znati da je on uskrsnuo? Na to je lako odgovoriti da mu se Spasitelj ukazao s nebesa, nakon uskrsnuća, na putu u Damask: *i izabrao ga kao posudu da iznosi njegovo ime pred pogane, kraljeve i djecu Izraelovu*. Prema tome, budući da je vidio Gospodina nakon njegove muke, postao je vjerodostojan svjedok njegova uskrsnuća. Što se tiče Barnabe, on je već bio učenik prije Isusovih muka. Odatle je vidljivo da su Pavao i Barnaba bili apostoli, ali izabrani i ovlašteni (ne samo od prvih apostola, nego) od antiohijske crkve, kao što je Matiju izabrala i ovlastila jeruzalemska crkva.

Koje su službe u Crkvi sudske

54. *Biskup*, riječ stvorena u našem jeziku iz grčkog *episkopos*, označava nadglednika ili nadzornika bilo kojeg posla, a napose pastira ili ovčara. Otuda je uzeta metaforički ne samo među Židovima, koji su izvorno bili ovčari, nego i među poganima, za označavanje kraljevske službe ili bilo kojeg vladanja ili vođenja naroda, bilo da je vladao po zakonima ili nekim učenjima. Tako su apostoli bili za kršćane biskupi koje je postavio sam Krist. U tome smislu apostolstvo Judino se naziva *njegovim nadgledništvom* (Djela 1. 20). Poslije toga, pošto su starješine kršćanskih crkava bile zadužene da vode Kristovo stado učenjem i savjetima, i te su starješine također bile zvane biskupima. Timotej je bio starješina (riječ *starješina* u Novom zavjetu je naziv službe i starosne dobi), ali i biskup. Biskup se tada podudarao s nazivom starješine. Čak i sam sveti Ivan, najmiliji apostol našega Gospodina, započinje svoju Drugu poslanicu sljedećim riječima: *Ja, starješina, izabranoj Gospođi i njezinoj djeci* itd.

Po tome je vidljivo da su izrazi *biskup*, *pastor*, *starješina*, *naučavatelj*, to jest *učitelj*, bili u vrijeme apostola samo različita imena iste službe. Jer, tada nije bilo vladavine po sili, već samo po učenju i nagovaranju. Kraljevstvo Božje je tek trebalo doći, u novom svijetu, tako da ni u jednoj crkvi nije bilo prisilne vlasti sve dok država nije prigrlila kršćansku vjeru; dosljedno tome, nije bilo ni različitosti ni unutar vlasti, premda su postojala različita zaduženja.

55. Osim tih sudskih zaduženja u crkvi, naime, apostola, biskupa, starješina, pastora i učitelja, čije pozvanje je bilo proglašavati Krista i Židovima i nevjernicima, te upravljati i poučavati one koji su vjerovali, u Novom zavjetu ne nalazimo nikakve druge sukobe. Jer, imenima *evanđelista* i *proroka* ne označava se nova služba, već različite nadarenosti po kojima su neki ljudi bili korisni Crkvi: evanđelisti po pisanju života i djela našega Spasitelja, kao što su bili apostoli sveti Matija i sveti Ivan, učenici sveti Marko i sveti Luka, i ma tko drugi tko je pisao o tome (kao što se kaže za svetog Tomu i Barnabu, premda Crkva nije usvojila knjige koje su se vodile pod njihovim imenima); ili proroci po svome daru tumačenja Starog zavjeta, a ponekad po obznanjivanju svojih posebnih otkrovenja crkvi. Naime, nijedan od tih darova, pa ni dar jezika ili dar istjerivanja đavola ili liječenja drugih bolesti, niti bilo što drugo nije stvaralo službenika u crkvi, već samo prikladno pozvanje i izbor u zaduženje poučavanja.

56. Kao što apostole Matiju, Pavla i Barnabu nije postavio sam Spasitelj, nego ih je izabrala Crkva, to jest skupština kršćana, i to Matiju crkva u Jeruzalemu, a Pavla i Barnabu crkva u Antiohiji, tako su crkve u drugim gradovima birale *starješine* i *pastore* tih gradova. U dokaz tome razmotrimo, prvo, kako je postupao sveti Pavao kod određivanja starješina u onim gradovima u kojima je on sam obratio ljude na kršćansku vjeru neposredno nakon što su on i Barnaba primili svoje apostolstvo. Tako čitamo (Djela 14. 23) *da su određivali starješine u svakoj crkvi*. To se na prvi pogled može smatrati dokazom da su ih oni sami birali i davali im ovlasti. No, razmotrimo li izvorni tekst, postaje očigledno da ih je birala i davala im ovlast skupština kršćana dotičnog grada. Naime, riječi tamo glase: *χειροτονήσαντες αὐτοῖς πρεσβυτέρους κατ' ἐκκλησίαν*, to jest *pošto su im odredili starješine dizanjem ruke na svakom sastanku*.^{*} Veoma je dobro poznato da se u svim onim

Postavljanje učitelja

* U hrvatskom prijevodu navedeno mjesto glasi: "U svim su im crkvama postavljali starješine nakon molitve i posta itd."; izraz 'heirotonesantes' na kojem insistira Hobbes nije uzet u obzir. (prev.)

gradovima način biranja sudaca i službenika obavljao većinom glasova i, budući da je uobičajeni način razlikovanja pozitivnih od negativnih glasova bio podizanjem ruku, postaviti službenika u nekom gradu značilo je samo skupiti ljude, izabrati ih većinom glasova, bilo većinom podignutih ruku, većinom glasova, većinom zrna ili kamenčića, od kojih je svatko ubacivao po jedan u posudu označenu za pozitivne ili negativne, jer, u tom pogledu, razni gradovi imali su različite običaje. Prema tome, skupština je bila ta koja je birala svoje starješine; apostoli su bili samo predsjedavajući te skupštine u svrhu sazivanja za izbore i proglašavanja izabranih i davanja blagoslova, što se sada naziva posvećenjem. Iz tog razloga, oni koji su predsjedavali skupštinama, poput starješina (u odsutnosti apostola), nazivani su *προεστῶτες*, na latinskom: *antistites*. Te riječi označavaju glavne osobe skupštine, čija služba je bila brojati glasove i proglašavati izabrane, a tamo gdje su glasovi bili izjednačeni, odlučiti u danoj stvari dodavanjem svoga glasa, a to je služba predsjednika savjeta. Budući da su sve crkve određivale svoga starješinu na isti način, tamo gdje stoji riječ *postaviti* (kao u Titu 1. 5), *ἵνα καταστήσης κατά πόλιν πρεσβυτέρους*, *da postaviš starješine u svakom gradu*, pod tim izrazom moramo razumijevati isto, naime, da treba sazvati vjernike na skup i izabrati starješine većinom glasova. Tamo gdje ljudi možda nikada nisu vidjeli drugačije biranje sudaca od onog u skupštinama, bilo bi p osve čudnovato očekivati da oni koji su tek postajali kršćanima pomišljaju na drugačiji način biranja svojih učitelja i vođa, to jest svojih starješina (inače zvanih biskupa) osim većinom glasova, što nam sveti Pavao (Djela 14. 23) predočava riječju *χειροτονήσαντες*; isto tako, ni biskupi nisu bili birani drugačije nego od skupština kršćana u svakom pojedinačnom gradu (prije nego što su carevi smatrali nužnim da uređuju te skupštine radi održanja mira među kršćanima).

57. To potvrđuje, sve do današnjeg dana, i stalna praksa kod izbora rimskog biskupa. Kad bi biskup jednog grada imao pravo birati nekog drugog kao nastavljača pastorske službe u nekom drugom gradu ili kad bi taj odlazio iz svoga mjesta da bi je presadio negdje drugdje, još više bi imao pravo imenovati svoga nasljednika na mjestu u kojem je sam zadnje boravio i umro. Međutim, ne nalazimo da je bilo koji rimski biskup ikada imenovao svoga nasljednika. Naime, njih je dugo vremena birao narod, kao što možemo vidjeti po ustanku podignutom zbog izbora između *Damazija* i *Ursicina*, za koji Ammanije Marcellin¹⁷⁷ veli

da je bio tako velik, da je *Juvencije*, rimski prefekt, nesposoban da održi mir među njima, morao otići iz grada te da je tom prilikom više od stotinu ljudi nađeno mrtvo u samoj crkvi. I premda su rimski biskupi poslije toga bili birani, prvo, od cijelog rimskog svećenstva, a potom od kardinala, ipak nikad nijedan nije bio imenovan za nasljednika od strane svog prethodnika. Prema tome, ako biskupi nisu prisvajali pravo da imenuju svoje nasljednike, mislim da mogu razumno zaključiti da nisu imali nikakvo pravo imenovati ni nasljednike drugih biskupa, a da ne steknu vlast. No, takvu nitko nije mogao uzeti iz crkve da bi je prenio u njih, osim onoga tko je imao ovlast da i poučava i da zapovijeda crkvi. Taj može biti samo građanski vrhovni vladar.

58. Riječ *služitelj*, u izvorniku *Διάκονος*, označava nekoga tko svojevrijedno vrši nečiji tuđi posao, a razlikuje se od sluge samo u tome što su sluge po svome položaju obavezni činiti ono što im se naredi, dok su služitelji obavezni samo po tome što preuzimaju, i nisu obavezani ni na što više nego upravo na to što su preuzeli. Otuda su i oni koji naučavaju riječ Božju i oni koji upravljaju svjetovnim poslovima crkve službenici, ali oni su službenici različitih osoba. Naime, crkveni pastori, nazvani *služiteljima riječi* (Djela 6. 4), službenici su Krista, čija je to riječ; đakonova služba, koja se naziva *služenjem stola* (2. redak u istom poglavlju), vrši se prema crkvi kao zajednici. Tako nijedan pojedinac ni cijela crkva ne mogu reći za svoga pastora da je njihov služitelj, ali je zato cijela zajednica mogla nazivati đakona u pravom smislu svojim služiteljem, bez obzira je li služba koju vrši bila služenje za stolom, dijeljenje izdržavanja kršćanima, dok su još u svim gradovima živjeli od zajedničke zalihe ili skupljenih priloga, kao u prvo doba, ili pak vođenje brige o molitvenom domu, prihodima ili drugim svjetovnim poslovima crkve.

59. Naime, zanimanje đakona bilo je služiti zajednicu, premda su đakoni u prigodama preuzimali i propovijedanje blagovijesti i održavanje Kristovog nauka, svatko prema svojoj nadarenosti, kao što je činio sveti Stjepan, ili pak propovijedati i krstiti, kao što je činio Filip. Taj Filip (Djela 8. 5), koji je propovijedao blagovijest u Samariji i koji je krstio Eunuha (redak 8), bio je Filip đakon, ne Filip apostol. Naime, vidljivo je da su apostoli boravili u Jeruzalemu dok je Filip propovijedao u Samariji, te (redak 14): *kad su apostoli čuli u Jeruzalemu da je Samarija primila riječ Božju pošlaše tamo Petra i Ivana*; polaganjem njihovih ruku, oni koji su bili kršteni (redak 15) primili su i Duha Svetog (kojeg nisu primili Filipovim krštenjem). Naime, za prenošenje Svetoga Duha bilo

Što su
službenici
Crkve

je nužno da krštenje provodi ili potvrdi neki služitelj riječi, a ne služitelj crkve. Zbog toga, da bi potvrdili krštenje onih koje je krstio Filip đakon, apostoli su iz svojih vlastitih redova poslali u Samariju Petra i Ivana; oni su na te koji su bili samo kršteni prenijeli milosti kao znakove Svetoga Duha, koji je u ono doba pratio sve istinske vjernike. Koji su to znaci bili, može se vidjeti iz riječi svetog Marka (pogl. 16. 17): *Ova će čudesa pratiti one koji budu vjerovali: pomoću moga imena izgonit će zle dubove; govorit će novim jezicima; zmije će uzimati rukama; ako popiju što smrtonosno, neće im nauditi; na bolesnike stavljat će ruke, i oni će ozdravljati.* To nije mogao pružiti Filip, ali apostoli su mogli, i (kao što se pokazuje na tom mjestu) doista su to činili prema svakome tko je istinski vjerovao i koga je krstio sam služitelj crkve. Tu moć današnji Kristovi služitelji ili ne mogu prenijeti ili ima veoma malo pravih vjernika ili Krist ima veoma malo služitelja.

Kako su birani 60. Da prve đakone nisu birali apostoli, nego skupština učenika, to jest kršćani svih vrsta, vidi se iz Djela (pogl. 6), gdje čitamo da su *dvanaestorica* sazvali učenike, čiji se broj u međuvremenu umnogostučio; rekavši im da nije pravo da oni ostave riječ Božju, vele im sljedeće (redak 3): *Radije pronadite, braćo, među sobom sedam ljudi na dobru glas, punih duba i mudrosti, pa ćemo njih postaviti nad tim poslom.* Iz toga je očigledno da je đakone birala skupština, iako su ih apostoli proglašavali izabranima. To se kaže još izričitije (redak 5), gdje stoji: *Prijedlog se svidje svoj skupštini, te izabraše* itd.

O svećeničkim
prihodima pod
Mojsijevim
zakonom

61. Po Starom zavjetu samo je Levijevo pleme bilo sposobno za svećeništvo i druge niže službe u crkvi. Zemlja je bila podijeljena među drugim plemenima (s izuzetkom Levijevog), kojih je bilo dvanaest nakon podjele Josipova plemena na Efraimovo i Manašeovo. Levijevu plemenu dodijeljeni su neki gradovi za obitavanje, s predgrađem za goveda; no, za svoj udio morali su imati desetinu od uroda sa zemlje svoje braće. Nadalje, svećenici su za svoje uzdržavanje imali desetinu od te desetine, zajedno s dijelom prinosa i žrtava. Jer, Bog je bio rekao Aaronu (Brojevi 18. 20): *Nemoj imati baštine u zemlji njihovoj, niti sebi stjeći posjeda među njima. Ja sam tvoj dio i tvoja baština među Izraelcima.* Naime, budući da je Bog tada bio kralj i da je postavio Levijevo pleme za svoje javne službenike, odobrio im je za uzdržavanje javni prihod, to jest dio koji je Bog odredio za sebe sama, a to su bile desetine i žrtveni prinosi. To je ono na što se misli kad Bog kaže: *Ja sam tvoja baština.* Prema tome, nije neprikladno pripisati Levitima naziv *klera*, od riječi *kleros*, koja označava udio ili nasljeđe, među-

tim, ne zato što su oni bili nasljednici kraljevstva Božjeg više od drugih, već zato što je Božje nasljeđe bilo radi njihova uzdržavanja. Budući pak da je u to doba sam Bog bio kralj, a Mojsije, Aaron i potonji vrhovni svećenici njegovi namjesnici, očigledno je da je pravo na desetinu i žrtvene darove uspostavila građanska vlast.

62. Nakon što su Židovi odbacili Boga tražeći kralja, Leviti su i dalje uživali iste prihode, međutim, pravo na njih proistjecalo je samo otuda što im ga kraljevi nikad nisu oduzeli. Naime, javni prihod je bio na raspolaganju onome tko je bio javna osoba, a to je (sve do ropstva) bio kralj. I opet, nakon povratka iz ropstva plaćali su svoje desetine svećeniku kao i prije toga. Do tada je, dakle, crkvene živčevine određivao građanski vladar.

63. O uzdržavanju našega Spasitelja i njegovih apostola čitamo da su imali jednu lisnicu (koju je nosio Juda Iskariotski), da su ribari među apostolima ponekad radili svoj posao, te da je Spasitelj, šaljući dvanaestoricu apostola da propovijedaju, zabranjivao (Matej 10. 9, 10) *nošenje zlatnog, srebrnog i bakrenog novca* itd. *jer radnik zaslužuje uzdržavanje*. Po tome je vjerojatno da njihovo svakodnevno uzdržavanje nije bilo neprikladno njihovu zanimanju, jer njihovo je pravo zanimanje bilo (redak 8) *da badava daju jer su badava primili*. Dakle, njihovo je uzdržavanje bilo slobodno darivanje od onih koji su vjerovali u dobru vijest što su je oni pronosili o dolasku Mesije, njihova Spasitelja. Tome možemo dodati priloge iz zahvalnosti onih koje je naš Spasitelj izliječio od bolesti; od takvih se spominju (Luka 8. 2, 3) *i neke žene što ih je izliječio od zlih duhova i bolesti: Marija, zvana Magdalanka, iz koje bijaše izašlo sedam zlih duhova; Ivana, žena Herodova upravitelja Kuza; Suzana i mnoge druge, koje su ih pomagale svojim dobrima*.

U vrijeme Spasitelja i poslije njega

64. Nakon uznesenja našega Spasitelja kršćani su u svim gradovima živjeli zajednički (Djela 4. 34, 35) od novca dobivenog od prodaje zemlje i posjeda i položenog pred noge apostola iz dobre volje, a ne iz dužnosti. Tako Petar kaže Ananiju (Djela 5. 4): *Dok je zemlja neprodana, zar nije ostala tvoja? I pošto je prodana, zar nisi mogao raspolagati novcem?* To pokazuje da nije morao sačuvati za sebe svoju zemlju i svoj novac laganjem, budući da nije bio obavezan dati bilo kakav prilog, ako mu to nije bilo po volji. Kao u doba apostola, tako i kroz svo potonje vrijeme do poslije Konstantina Velikog, nalazimo da se uzdržavanje biskupa i pastora kršćanske crkve sastojalo samo od dobrovoljnih priloga onih

koji su prigrlili njihovo učenje. Još nije bilo spomena o desetinama; štoviše, u vrijeme Konstantina i njegovih sinova strast kršćana prema svojim pastorima bila je, kako kazuje Ammanije Marcellin (opisujući pobunu Damazija i Ursicina zbog nadgledništva), takva da je vrijedila natjecanja, jer su biskupi iz onog doba zbog darežljivosti svoga stada i, osobito, darežljivosti gospa, živjeli raskošno, bili nošeni u nosiljkama i rasipni u jelu i odijevanju.

*Službenici
blagovijesti
živjeli su od
dobrohotnosti
svoga stada*

65. No, ovdje bi netko mogao pitati jesu li tada pastori bili obavezni živjeti od dobrovoljnih priloga kao od milostinje. Jer, *kada*, pita sveti Pavao (1 Kor. 9. 7), *tko vojuje o svome trošku? Tko li pase stado, a mlijeka od stada ne pije?* I ponovo (redak 13): *Zar ne znate da se oni koji obavljaju svetu službu hrane od bramskih dohodaka, da službenici žrtvenika sa žrtvenikom dijele?*, to jest imaju za svoje uzdržavanje dio od onoga što je ponuđeno na žrtvenik. Potom zaključuje (redak 14): *Jednako je Gospodin naredio onima koji navješćuju radosnu vijest da od radosne vijesti žive.* Iz toga mjesta se doista može zaključiti da bi crkvene pastore trebalo uzdržavati njihovo stado, ali ne i to da pastore trebaju određivati količinu ili vrstu svoga sljedovanja i da sami budu (kao da jesu) svoji vlastiti udjelitelji. Prema tome, njihovo sljedovanje nužno treba određivati po zahvalnosti i darežljivosti svakoga člana stada ili pak cijela skupština. No, cijela skupština to nije mogla, jer njezine odredbe tada nisu bile zakoni. Otuda, prije nego što su carevi i građanski vladari donijeli zakone za određivanje uzdržavanja crkvenih pastora, to je bilo samo stvar dobre volje. Oni koji su služili žrtvenik živjeli su od žrtvenih prinosa. Tako su možda i pastori uzimali ono što im je nudilo njihovo stado, ali ne ono što nije bilo priloženo. Jer, na kojem se sudu treba sporiti oko toga netko tko nema sudova za to? Ili, kad bi i imali među sobom presuditelja, tko treba provoditi njegove presude, kad nisu imali vlasti da naoružaju svoje službenike? Preostaje, dakle, da sigurno uzdržavanje, namijenjeno nekom crkvenom pastoru, može potjecati samo od cijele zajednice. Ali i tada samo onda kad njihove odredbe budu imale snagu *zakona* (a ne samo *kanona*). Te su zakone mogli donijeti samo carevi, kraljevi ili drugi građanski vladari. Pravo na desetinu u Mojsijevu zakonu nije se moglo primijeniti na tadašnje službenike radosne vijesti, jer Mojsije i vrhovni svećenici bili su građanski vladari naroda pod Bogom, čije je kraljevstvo među Židovima bilo stvarno, dok kraljevstvo Božje po Kristu tek treba doći.

66. Do sada smo pokazali tko su bili crkveni pastori, od čega se sve sastojalo njihovo poslanje (poput propovijedanja, poučavanja, krštavanja, predsjedanja raznim skupštinama), nadalje, što je crkvena cenzura, odnosno izopćenje; naime, tamo gdje je građanska vlast još zabranjivala kršćanstvo, to je značilo isključiti samoga sebe iz društva isključenih, a tamo gdje je kršćanstvo bilo obavezno po građanskom zakonu, to je značilo staviti izopćenog izvan zajednice kršćana. Pokazali smo, nadalje, tko je birao pastore i službenike Crkve (to je bila skupština), tko ih je posvećivao i blagoslovio (pastor); što im je pripadalo kao prihod (samo njihov vlastiti posjed i njihov vlastiti rad te dobrovoljni priloz predanih i zahvalnih kršćana). Sad ćemo razmotriti koje službe u Crkvi imaju one osobe koje su, kao građanski vladari, prihvatili također i kršćansku vjeru.

67. Kao prvo, moramo se podsjetiti da u svim državama pravo prosuđivanja o tome koja učenja pogoduju miru i čemu treba poučavati narod neotuđivo pripadaju (kao što je već dokazano u XVIII. poglavlju) vrhovnoj građanskoj vlasti, bio to pojedinac ili skupina ljudi. I onima najskromnije sposobnosti očigledno je da se ljudske radnje izvode iz uvjerenja o dobru ili zlu koje im trebaju donijeti upravo te radnje. Prema tome, oni koji steknu uvjerenje da će poslušnost prema vrhovnoj vlasti biti bolnija za njih nego neposlušnost, neće slušati zakone, i time će srušiti državu i uvesti pomutnju i građanski rat, a upravo radi izbjegavanja toga uvedena je svaka građanska vladavina. Zbog toga su u svim poganskim državama vrhovni vladari nosili ime pastora naroda, jer nijedan drugi podanik nije mogao zakonito poučavati narod osim po njihovu dopuštenju i ovlasti.

Da građanski vladar, kao kršćanin, ima pravo imenovanja pastora

68. To pravo poganskih vladara ne može se smatrati oduzetim nakon njihova obraćanja na Kristovu vjeru; on nikada nije nalagao da kraljevi trebaju biti svrgnuti zbog vjerovanja u njega, to jest podčinjeni jedino njemu ili (što je isto) bili lišeni vlasti nužne za održavanje mira među podanicima i za obranu od vanjskih neprijatelja. Zbog toga su kršćanski kraljevi još uvijek vrhovni pastori svoga naroda i imaju vlast da po svojoj volji određuju pastore koji će poučavati crkvu, to jest učiti narod koji im je predan na skrb.

69. Nadalje, čak ako pravo biranja pastora (kao i prije obraćanja kraljeva) bude na crkvi, zato što je tako bilo u doba apostola (kao što smo već pokazali u ovom poglavlju), ono će ipak pripadati građanskom

vladaru kršćaninu. Naime, utoliko što je kršćanin, on dopušta to učenje, no, utoliko što je vrhovni vladar (a to je isto što i reći: crkva po predstavljanju), učitelji koje on odabere, ujedno su učitelji crkve. Ako pak neka skupština kršćana bira svoga pastora u nekoj kršćanskoj državi, opet je vrhovni vladar taj koji ga bira, jer biranje se vrši po njegovoj ovlasti, jednako kao kad grad bira svoga gradonačelnika; to je čin onoga tko ima vrhovnu vlast. Svaki izvršeni čin pripada onome bez čijeg pristanka nije valjan. Zato, koje god primjere uzeli iz povijesti izbora pastora od strane naroda ili klera, oni nisu nikakav dokaz protiv prava građanskog vladara, jer oni koji su birali, učinili su to samo po njegovoj ovlasti.

70. Budući dakle da je u svakoj kršćanskoj državi građanski vrhovni vladar najviši pastor, kojemu je povjereno na dužnost cijelo stado podanika, te, dosljedno tome, da po njegovoj ovlasti svi drugi postaju pastori i imaju vlast da naučavaju i obavljaju sve druge pastorske službe, odatle slijedi također da svi drugi pastori vrše to pravo naučavanja i propovijedanja kao i druga zaduženja iz te službe upravo od građanskog vladara, te da su oni samo njegovi službenici kao što su sudovi u raznim gradovima, suci u sudovima i vojni zapovjednici samo službenici onog jednoga koji je uprava cijele države, sudac svih sporova i zapovjednik svih *milicija*, a to je uvijek građanski vrhovni vladar. Razlog tome nije taj što su oni koji poučavaju njegovi podanici, već oni koji trebaju učiti. Pretpostavimo, naime, da neki kršćanski vladar povjeri ovlast imenovanja pastora u svojim oblastima nekom drugom kralju (kao što razni kršćanski vladari prepuštaju tu vlast papi), on time ne postavlja pastora nad sobom niti pastora s vrhovnom vlasti nad svojim narodom, jer to bi značilo da samoga sebe lišava građanske vlasti. Budući da njegova vlast počiva na uvjerenju ljudi o svojoj dužnosti prema njemu i na strahu od kazne na drugom svijetu, ta vlast bi ovisila i o sposobnosti i vjernosti učitelja naroda koji nisu ništa manje podložni častohleplju i neznanju nego drugi ljudi. Otuda, tamo gdje stranac ima ovlast imenovanja učitelja, ona mu je dana samo od vladara po čijoj ovlasti poučava. Kršćanski naučavatelji jesu doduše naši učitelji kršćanstva, ali kraljevi su očevi obitelji i mogu prihvaćati učitelje za svoje podanike na preporuku nekog stranca, ali ne po zapovijedi, i osobito ne ako bi krivo podučavanje podanika vodilo velikoj i očiglednoj koristi onoga tko ih preporučuje. Isto tako, kraljevi ne mogu biti obavezni držati takve učitelje duže nego što je to za javno dobro, a za

brigu o tome zaduženi su sve dok zadržavaju bilo koje drugo pravo vrhovne vlasti.

71. Otuda, ako bi netko pitao nekog pastora o vršenju njegove službe, kao što su vrhovni svećenici i starješine naroda pitali Spasitelja (Matej 21. 23): *Kakvom vlasti to činiš, i tko ti je dao tu vlast?*, taj ne može dati nikakav drugi ispravan odgovor osim da to čini po ovlasti države koju su mu dali kralj ili skupština koji je predstavljaju. Svi pastori, osim onog najvišeg, vrše svoje dužnosti po pravu koje potječe iz ovlasti građanskog vladara, to jest *jure civili*. Međutim, kralj i svaki drugi vrhovni vladar vrši svoju službu najvišeg pastora po neposrednoj ovlasti od Boga, to jest *po Božjem pravu* ili *jure divino*. I zbog toga samo kraljevi smiju stavljati u svoj naslov *Dei gratia* etc. (što je znak njihova podčinjavanja jedino Bogu). Biskupi trebaju na početku svoga zastupništva reći: *Po milosti kraljevskog Veličanstva, biskup te i te dijeceze*, ili poput građanskih službenika: *U ime Njegova Veličanstva* itd. Naime, izričući *Divina providentia*, što je istovjetno izrazu *Dei gratia*, oni poriču, premda prikriveno, da su dobili svoju ovlast od građanske države i lukavo odbacuju ogrlicu građanskog podčinjavanja, a to je suprotno jedinstvu i obrani države.

Jedino je pastorska ovlast vrhovnih vladara jure divino, a ovlast drugih pastora je jure civili

72. No, ako je svaki kršćanski vladar najviši pastor svojih podanika, čini se da on nema samo ovlast propovijedanja (što možda nitko neće zaniijekati), već i krštavanja i upravljanja sakramentom euharistije, te posvećivanja hramova i pastora za Božju službu (što većina ljudi niječe). Djelomice zato što vladari obično to ne čine, a dijelom zato što ravnanje sakramentima i posvećenje osoba i mjesta za svete domove zahtijeva rukopoložanje onih koji su neprekidno, još od vremena apostola, sličnim polaganjem bili određivani za sličnu službu. Dakle, u dokaz tome da kršćanski vladari imaju ovlast krštavanja i posvećivanja, pružit ću razlog s jedne strane o tome zašto oni to obično ne rade, s druge strane, kako to mogu činiti i bez uobičajenog obreda rukopoložanja, ako žele.

Kršćanski vladari imaju vlast vršenja svih oblika pastorske službe

73. Svaki kralj bi mogao, u slučaju da je vješt u znanostima, držati predavanja iz njih po istom pravu svoje službe po kojem daje ovlast drugima da predaju na sveučilištima. Međutim, budući da ukupnost poslova u državi obuhvaća cijelo njegovo vrijeme, ne bi bilo prikladno za njega da se osobno pozabavi tom pojedinošću. Kralj može također, ako ga je volja, sjediti na sudu da bi slušao i presuđivao sve vrste sporova, i isto tako može dati ovlast drugima da to čine u njegovo ime. Među-

tim, dužnost zapovijedanja i vladanja, koja leži na njemu, prisiljava ga da neprestano bude na kormilu, a da upravne službe povjerava drugima ispod sebe. Slično tome, ni naš Spasitelj (koji je jamačno imao moć krštavanja, sam nije krstio nikoga (Ivan 4. 2) već je slao apostole i učenike da krštavaju. Tako je i sveti Pavao rijetko krstio zbog potrebe da propovijeda na različitim i udaljenim mjestima. Među Korinćanima krstio je samo (1 Kor. 1. 14, 16) Krista, Gaja i Stjepana, a razlog je bio upravo (1 Kor. 1. 17) taj što je njegova poglavita dužnost bila propovijedanje. Po tome je očigledno da veća dužnost (poput vladanja Crkvom) oslobađa od manje. Prema tome, razlog zašto kršćanski vladari obično ne vrše krštenja, očigledan je i istovjetan s onim zbog koga do danas ima jako malo onih koje su krstili biskupi i još manje pape.

74. Što se pak tiče rukopolaganja, je li ono nužno za ovlaštenje nekoga kralja da obavlja krštenje ili posvećenja, to možemo razmotriti ovako.

75. Rukopolaganje je bilo najstariji javni obred među Židovima kojim se naznačivalo ili činilo izvjesnim ono, bilo osobu ili nešto drugo, na što netko smjera svojom molitvom, blagoslovom, žrtvom, posvećenjem, proklinjanjem ili drugim oblikom govora. Tako je Jakov, blagosiljajući Josipovu djecu (Postanak 48. 14) *položio svoju desnu ruku na Efraima, iako je bio mlađi, a lijevu na Manašea, iako je bio prvorođenac*, a to je učinio namjerno (iako ih je Josip postavio tako da je *morao ispružiti ruke unakrst*) da bi naznačio kome je namijenio veći blagoslov. Isto tako, kod prinošenja žrtava-paljenica Aaronu je naređeno (Izl. 29. 10) *da stavi ruke juncu na glavu*, te (redak 15) *da stavi ruke na glavu ovnovu*. To isto se kaže i u Levitskom zakoniku 1. 4 i 8. 14. Slično tome, kad je Mojsije odredio Jušuu za zapovjednika Izraelaca, to jest kad ga je posvetio za Božju službu (Brojevi 27. 23): *Položio je na nj svoje ruke i dade mu svoje naredbe*, naznačujući i čineći jasnim koga su morali slušati u ratu. Kod posvećenja Levita (Brojevi 8. 10) Bog je zapovjedio *da Izraelci stave na njih svoje ruke*. Prilikom proklinjanja onoga tko je hulio na Boga (Lev. 24. 14), Bog je zapovjedio *da izvedu psovača svi oni koji su ga čuli i da stave svoje ruke na njegovu glavu i da ga cijela zajednica kamenuje*. Zašto bi dakle samo oni koji su ga čuli trebali položiti svoje ruke na njega, a ne svećenik, Levit, ili sudski službenik osim zato što nitko drugi nije mogao naznačiti i pokazati pred očima zajednice tko je hulio na Boga i trebao umrijeti? Označiti nekoga ili nešto rukom pred očima manje je podložno grešci nego činiti to isto riječju na uho.

76. Taj obred je bio toliko uvažavan da je korišten za blagosiljanje cijele zajednice najednom, kao što Aaron (Lev. 9. 22) *podigne ruke spram naroda i blagoslovi ga*; to se nije moglo izvesti polaganjem ruke. Čitamo također o sličnom obredu posvećenja hramova među poganima, tako da svećenik drži svoju ruku položenu na određeno mjesto sve dok izgovara riječi posvećenja. U stvarima javne Božje službe bilo je, dakle, posve prirodno naznačivati pojedinačne stvari radije pomoću ruke, za osvjeđenje očiju, nego riječima, za obavještavanje ušiju.

77. Zato taj obred nije bio nov u vrijeme našega Spasitelja. Tako Jair (Marko 5. 23), koji je imao bolesnu kćer, nije preklinjao našeg Spasitelja da je izliječi, nego *da stavi na nju ruke da ozdravi*. I (Matej 19. 13): *Tada mu neki donesu dječicu da na njih stavi svoje ruke i da se pomoli*.

78. U skladu s tim starim obredom apostoli i starješine, pa i samo starješinstvo, polagali su ruke na one koje su postavljali za pastore i ujedno molili za njih da prime Svetoga Duha, i to ne samo jednom, već i češće, kad se ukazala nova prilika. Ali, svrha je uvijek bila ista, naime točno i vjersko označavanje osobe, određene ili za pastorsku službu općenito ili za neko posebno poslanje. Tako su (Djela 6. 6) *apostoli molili i položili svoje ruke* na sedam đakona. Ne zato da im predaju Svetog Duha (jer oni su već bili ispunjeni Svetim Duhom i prije nego što su bili izabrani, kako se pokazuje neposredno prije toga, redak 3), nego da ih označe za tu službu. Također, pošto je Filip đakon obratio neke osobe u Samariji, Petar i Ivan dodoše tamo (Djela 8. 17), *položiše na njih ruke, i oni primiše Svetog Duha*. Tu moć nema samo apostol, nego i starješina, jer sveti Pavao savjetuje Timoteja (1 Tim. 5. 22): *Ni na koga brzo ne polaži ruku!*, to jest ne označuje nikoga brzopleto za pastorsku službu. Čitav starješinski zbor položio je ruku na Timoteja, kao što čitamo (1 Tim. 4. 14), ali to se mora shvatiti tako da je to učinio netko imenovan od starješinstva, najvjerojatnije njihov *proestos* ili predstojnik koji je možda bio sam sveti Pavao. Naime, u svojoj Drugoj poslanici Timoteju (pogl. 1. 6) on mu veli: *Raspiri Božju milost koja je u tebi polaganjem mojih ruku*. Pri tome treba zamijetiti, usput, da se pod Svetim Duhom tu ne misli treća osoba u Svetom Trojstvu, već potrebna nadarenost za pastorsku službu. Čitamo također da je sam sveti Pavao dvaput dobio rukopolaganje, jedanput od Ananija u Damasku (Djela 9. 17, 18), u vrijeme svoga krštenja te opet u Antiohiji (Djela 13. 3) kad je prvi put poslan na propovijedanje. Dakle, taj se obred koristio kod određivanja pastora radi označavanja osobe kojoj je predavana takva ovlast. No, da

je tada postojao ijedan kršćanin koji bi imao moć propovijedanja prije toga, njegovo krštenje, to jest njegovo postajanje kršćaninom, ne bi mu donijelo nikakvu novu moć, nego bi ga samo navelo da propovijeda istinit nauk, to jest da ispravno koristi svoju moć, i prema tome, polaganje ruku bilo bi beskorisno; dovoljno bi bilo samo krštenje. Svaki je vrhovni vladar prije kršćanstva imao vlast poučavanja i određivanja duhovnih učitelja; prema tome, kršćanstvo im nije dalo nikakvo novo pravo nego ih je samo usmjerilo na put poučavanja istine. Dosljedno tome, nije im trebalo polaganje ruku (osim kod obreda krštenja) da bi ih ovlastilo za vršenje neke pastorske službe poput krštavanja ili posvećivanja. Iako je u Starom zavjetu, u doba dok je vrhovnu vlast imao vrhovni svećenik, samo svećenik imao pravo posvećivati, nije bilo tako dok je vrhovnu vlast imao kralj. Naime, čitamo da je (1 Kraljevi 8) Salomon blagoslovio narod, posvetio hram i izgovorio javnu molitvu, a to je danas obrazac za posvećivanje svih kršćanskih crkava i kapelica. U tome se pokazuje da vladar nije imao samo pravo crkvene vladavine, već i pravo vršenja crkvenih službi.

Ako je građanski vrhovni vladar kršćanin, on je poglavar crkve u svojoj oblasti

79. Iz ovakvog utvrđivanja političkog i svećeničkog prava vrhovnih vladara očigledno je da oni imaju svaku vrstu vlasti nad podanicima koja se uopće može dati čovjeku za upravljanje izvanjskim ljudskim radnjama i u javnoj upravi i u vjeri, te da oni smiju donositi onakve zakone kakve smatraju najpogodnijima za vladanje nad svojim podanicima u oba smisla, i kao državom i kao crkvom. Jer, i Država i Crkva su isti ljudi.

80. Stoga oni mogu po svojoj volji (kao što danas čine mnogi kršćanski kraljevi) povjeriti vladavinu nad podanicima u stvarima vjere papi. No, tada je papa u toj točki podređen njima, i on vrši to zaduženje u nečijoj tuđoj oblasti *jure civili*, to jest po pravu vrhovnog građanskog vladara, a ne *jure divino*, to jest po Božjem pravu. Zato može biti i razriješen te službe kad građanski vladar to smatra nužnim za dobro svojih podanika. Isto tako, vladari mogu po svojoj volji povjeriti brigu za religiju jednom najvišem pastoru ili skupštini pastora i dati im takvu vlast nad crkvom ili vlast jednog nad drugim, kakvu budu smatrali najpogodnijima i kakve god hoće počasne naslove, kao što su nadbiskup, biskup, svećenik ili starješina, te donijeti po svojoj volji zakone o njihovu uzdržavanju, bilo po desetini bilo drugačije, i sve to po svojoj iskrenoj savjesti čiji je jedini sudac Bog. Građanski vrhovni vladar je onaj koji imenuje suce i tumače kanonskog Svetog pisma, jer on je taj koji ih čini zakonima. Također, on je taj koji daje snagu izopćenjima,

koja bi inače ostala prezrena bez takvih zakona, koji mogu pokoriti tvrdokorne slobodnjake i vratiti ih u jedinstvo s ostatkom Crkve, ostala prezrena. Ukupno gledano, on ima vrhovnu vlast u svim sporovima, kako crkvenim tako građanskim, onoliko koliko se to tiče djela i riječi, jer samo ona su poznata i mogu se optužiti. O onome što ne može biti tuženo, o tome je sudac samo Bog, koji poznaje ljudska srca. Ta prava pripadaju svim građanskim vladarima, bili oni monarsi ili skupštine. Naime, predstavnici kršćanskog naroda jesu predstavnici Crkve, jer, Crkva i država kršćanskog naroda jesu jedno te isto.¹⁷⁸

81. Premda moje izlaganje ovdje i na drugim mjestima u knjizi čini dovoljno jasnim da se crkvena vlast pripíše građanskim kršćanskim vladarima, ipak, zbog toga što je opće posezanje rimskog pape za tom vlašću poglavito i s najvećom mogućom strogošću podržao kardinal Bellarmine u svojoj spornoj knjizi *De Summo Pontifice*, smatram nužnim da najkraće što mogu ispitam temelje i snagu njegove rasprave.

Razmatranje knjige kardinala Bellarminea, De Summo Pontifice

82. Od pet knjiga koje je napisao o toj temi, prva sadrži tri pitanja: Prvo, koja vladavina je naprosto najbolja – *monarhija*, *aristokracija* ili *demokracija*? On ne zaključuje u korist ni jedne već zagovara miješanu vladavinu svih triju oblika. Drugo, što je od toga najbolja vladavina za crkvu, te zaključuje u korist miješanog oblika, ali s najvećim udjelom monarhije. Treće, je li u toj miješanoj monarhiji sveti Petar imao mjesto monarha? Što se tiče njegova prvog zaključka, već sam dostatno dokazao (XVIII. poglavlje) da su sve vladavine, koje su ljudi obavezni slušati, jednostavne i apsolutne. U monarhiji je samo jedan čovjek najviši, a svi ostali, koji drže bilo koju vrstu vlasti u državi, imaju je po njegovoj povjeri sve dok je to njemu po volji, i vrše je u njegovo ime. U aristokraciji i demokraciji samo je jedna najviša skupština, s istom vlašću koja u monarhiji pripada monarhu; to nije miješana, nego apsolutna vrhovna vlast. Koji je od tih triju oblika najbolji, o tome se ne može raspravljati tamo gdje je neki od njih već uspostavljen. Valja davati prednost danom obliku, održavati ga i smatrati ga najboljim. Jer, protivno je prirodnom zakonu i pozitivnom božanskom zakonu činiti sve što vodi njegovu potkopavanju. Osim toga, pitanje, koja je vrsta vladavine najbolja, nema nikakvog utjecaja na vlast bilo kojeg pastora (osim ako nema vrhovnu građansku vlast), jer pozivanje pastora nije da vlada ljudima po zapovijedi, nego da ih uči i nagovara dokazima, a da prepusti samim ljudima razmatranje o tome hoće li prigrliti ili odbaciti nauk koji se naučava. Jer, monarhija, aristokracija i demokracija

Prva knjiga

označavaju nam tri vrste vrhovnih vladara, a ne pastora. Ili, kao što također možemo reći, tri vrste gospodara obitelji, a ne tri vrste učitelja za njihovu djecu.

83. Otuda, drugi zaključak o najboljem obliku vladavine u crkvi ne doprinosi ništa pitanju papine vlasti izvan njegove vlastite oblasti. Naime, u svim drugim državama njegova vlast (ako uopće ima ikakvu) jest vlast učitelja, a ne gospodara obitelji.

84. Što se tiče trećeg zaključka, naime, da je sveti Petar bio monarh u crkvi, za to on iznosi kao glavni dokaz mjesto kod svetog Mateja (16. 18, 19): *Ti si Petar – Stijena, i na toj stijeni sagradit će Crkvu svoju* itd. *Tebi ću dati ključeve kraljevstva nebeskog, pa što god svezješ na zemlji, bit će svezano i na nebesima, a što god razriješiš na zemlji, bit će razriješeno i na nebesima.* Razmotrimo li dobro to mjesto, ono ne dokazuje ništa osim da Kristova crkva ima za svoj temelj samo jedan stavak, naime onaj kojim je Petar, propovijedajući ga u ime svih apostola, dao prigodu našem Spasitelju da izgovori navedene riječi. Da bismo ga jasno razumjeli, moramo uzeti u obzir to da naš Spasitelj, i sam i po Ivanu Krstitelju i po svojim apostolima, nije ispovijedao ništa drugo nego taj stavak vjere, naime, *da je on bio Krist*. Svaki drugi stav zahtijeva vjeru samo tako što je utemeljen na tom jednome. Ivan [Krstitelj] je prvi počeo (Matej 3. 2) propovijedati samo to da je *blizu kraljevstvo nebesko*; potom je i sam naš Spasitelj propovijedao isto (Matej 4. 17), a kad je dvanaestorici apostola davao povjere (Matej 10. 7), ne spominje se propovijedanje nikog drugog stavka osim toga. To je bio temeljni stavak i to je sam temelj crkvene vjere. Potom, kad su se apostoli vratili njemu, pitao ih je (Matej 16. 13) sve, ne samo Petra: *Za koga ljudi drže Sina Čovječjega? Oni odgovoriše: Jedni za Ivana Krstitelja, drugi za Iliju, treći za Jeremiju ili za jednoga od proroka.* Potom (redak 15), ponovo ih je pitao sve (ne samo Petra): *A vi, za koga me držite?* Na to je sveti Petar odgovorio (za sve njih): *Ti si Krist, Sin Boga živoga.* To je, kao što sam rekao, temelj vjere cijele crkve, odakle Spasitelj uzima povod da kaže: *na toj stijeni sagradit ću Crkvu svoju.* Po tome je očigledno da se pod temeljnim kamenom crkve mislilo na temeljni stavak crkvene vjere. No, zašto onda (predbacit će netko) naš Spasitelj umeće riječi: *Ti si Petar*. Da je izvornik ovoga teksta bio strože preveden, razlog tome bi se lako pokazao. Zato moramo uzeti u obzir da je apostol Šimun nosio nadimak *Stijena* (a to je značenje sirijske riječi *kephas* i grčke riječi *Πέτρος*). Dakle, naš Spasitelj je, nakon što je bio ispovjeden taj temeljni stavak vjere, rekao, aludirajući

na njegov nadimak (kao da je na engleskom) ovako: *Ti si kamen, i na tome kamenu sagradit ću svoju Crkvu*. To je isto kao da je rekao: taj stav, *Ja sam Krist*, temelj je sve vjere koju zahtijevam od onih koji će biti članovi moje crkve. Ta aluzija na ime nije ništa neobično u običnom jeziku, ali bio bi to čudnovat i nejasan govor da je Spasitelj rekao: *Ti si kamen i na tome kamenu ću sagraditi svoju Crkvu*, misleći sagraditi svoju crkvu na *osobi* svetoga Petra, kad je toliko očigledno da je bez ikakve dvoznačnosti mogao reći: *Sagradit ću svoju Crkvu na tebi*. No, i tada bi to bila sadržana aluzija na njegovo ime.

85. Što se pak tiče sljedećih riječi: *Tebi ću dati ključeve kraljevstva nebeskog* itd., to nije ništa više nego što je naš Spasitelj dao svim ostalim učenicima (Matej 18. 18): *Zaista, kažem vam: što god svežete na zemlji, bit će svezano i na nebesima, i što god razriješite na zemlji, bit će razriješeno i na nebesima*. Kako god da to tumačimo, nema sumnje da vlast koja se ovdje dodjeljuje, pripada svim najvišim pastorima kakvi su svi kršćanski građanski vladari u svojim oblastima. I to kao da je sveti Petar ili sam naš Spasitelj obratio nekoga od njih da vjeruje u njega i da prizna njegovo kraljevstvo. No, budući da njegovo kraljevstvo nije od ovoga svijeta, on najvišu brigu za obraćenje svojih podanika nije ostavio nikome do upravo vladaru, ili ga je inače morao lišiti vrhovne vlasti uz koju je nerazdvojivo vezano pravo poučavanja. Toliko za pobijanje Bellarmineove prve knjige, u kojoj želi dokazati da je sveti Petar bio univerzalni monarh crkve, a to znači, vladar svih kršćana svijeta.

86. Druga knjiga ima dva zaključka: jedan, da je sveti Petar bio biskup u Rimu i da je tamo umro; drugi, da su rimski biskupi njegovi nasljednici. Oba zaključka su sporna za druge. Međutim, pretpostavimo li da su zaključci istiniti, i ako pod izrazom rimski biskup razumijevamo ili monarha crkve ili njezina najvišeg pastora, taj biskup ipak nije bio Silvestar nego Konstantin (prvi kršćanski car). Poput Konstantina i svi drugi kršćanski carevi bili su najviši biskupi Rimskog Carstva po pravu. Kažem, Rimskog Carstva, a ne cijelog kršćanskog svijeta, jer drugi kršćanski vladari imali su ista prava na svojim vlastitim područjima, kao službu koja je bitno pripadala njihovoj vrhovnoj vlasti. To će poslužiti kao odgovor na drugu knjigu.

Druga knjiga

87. U trećoj knjizi Bellarmine raspravlja pitanje je li papa antikrist. Što se mene tiče, ja ne vidim ni jednog razloga koji dokazuje da on to jest u smislu u kojem Sveto pismo koristi taj izraz. Niti ću uzeti bilo koji

Treća knjiga

dokaz iz svojstava antikrista da bih proturječio ovlastima koje vrši ili ih je do sada vršio u oblasti bilo kojeg drugog vladara ili države.

88. Očigledno je da su starozavjetni proroci prorekli, a Židovi iščekivali nekog Mesiju, to jest nekog Krista koji je među njima trebao opet uspostaviti Božje kraljevstvo koje su odbacili u Samuelovo vrijeme kad su zahtijevali kralja po običaju drugih naroda. To njihovo iščekivanje učinilo ih je podložnim podmetanjima svih onih koji su imali i častohleplja da pokušaju dobiti kraljevstvo i umijeće da obmanu narod hinjenim čudesima, licemjernim životom ili vjerodostojnim govorima i učenjima. Zbog toga su i naš Spasitelj i njegovi apostoli upozoravali ljude na lažne proroke i lažne Kriste. Lažni Kristi su oni koji tvrde da su *Krist* ali to nisu, i ispravno ih se naziva *Antikristima*, kao kad se u crkvi dogodi raskol zbog izbora dvaju papa, pa jedan zove drugoga *antipapom* ili lažnim papom. Otuda, izraz antikrist u pravom značenju ima dvije bitne oznake: jedna je da netko takav osporava Isusu da je Krist, a druga da samoga sebe proglašava Kristom. Prvi znak postavio je sveti Ivan u svojoj Prvoj poslanici (1 Ivan 4. 3): *svaki dub koji takvim ne priznaje Isusa, nije od Boga. To je dub Antikrista*. Drugi znak je izrečen u riječima našega Spasitelja (Matej 24. 5): *i mnogi će doći pod mojim imenom i kazati, ja sam Mesija, i mnoge će zavesti, i opet (redak 23): Ako vam tko rekne: Slušaj, Mesija je ovdje ili ondje, ne vjerujte!* Prema tome, Antikrist mora biti lažni Krist, to jest netko od onih koji budu svojatali da su Krist. Iz tih dvaju znakova neke osobe, *iz osporavanja Isusu da je Krist i iz svojatanja za sebe da je Krist*, slijedi da taj također mora biti i *protivnik Isusa, istinskoga Krista*, a to je drugo uobičajeno značenje naziva antikrist. Međutim, od tih mnogih antikrista postoji i jedan poseban, *ho Antichristos, sam Antikrist* ili *Antikrist* naprosto, kao određena osoba, a ne neodređeno, *neki antikrist*. Budući da rimski papa ne svojata da je on sam Krist niti to odriče Isusu, ne vidim kako bi mogao biti nazivan antikristom. Pod tom riječju se ne misli na nekoga tko lažno tvrdi da je *njegov* namjesnik ili opći zastupnik, već da je *On sam*. Postoji također određeni znak vremena tog posebnog Antikrista, kao kad onaj *grozni pustošnik* (Matej 24. 15), o kojem govori i prorok Danijel (Dan. 9. 27) bude stajao na Svetom mjestu, i *nastane takva nevolja kakve nije bilo od postanka svijeta do sada, niti će je biti, i kad se ne bi skratili ti dani, nitko se ne bi spasio, ali radi izabranika ti će se dani skratiti* (Matej 24. 21, 22). No, takva nevolja još nije nastupila, jer (redak 29): *Odmah poslize nevolje tih dana sunce će pomračiti, mjesec neće sjati, s neba će zvijezde padati*

i nebeska zvijezda se uzdrmati, i slavni povratak našega Spasitelja na oblacima. Prema tome, *sam Antikrist* još nije nastupio, ali mnoge pape već su došle i otišle. Istina je da papa preuzima na sebe donošenje zakona svim kršćanskim kraljevima i narodima, da prisvaja kraljevstvo na ovome svijetu što Krist nije činio, ali papa to ne radi *kao Krist*, već *radi Krista*, te u tome nema ničeg od *Antikrista*.

89. U četvrtoj knjizi, da bi dokazao da je papa najviši sudac u svim pitanjima vjere i običaja (*što je isto kao biti apsolutnim monarhom svih kršćana svijeta*), on iznosi tri postavke: prva, da je njegov sud nepogrešiv,¹⁷⁹ druga, da može donositi i same zakone i kažnjavati one koji ih ne poštuju, i treća, da je naš Spasitelj prenio na rimskog papu svu crkvenu nadležnost.

Četvrta knjiga

90. Za nepogrešivost papinih sudova Bellarmine navodi Sveto pismo, a najprije mjesto iz Luke 22. 31, 32: *Šimune, Šimune, pazi, Sotona je dobio dopuštenje da vas može rešetati kao pšenicu, ali ja sam molio za te da tvoja vjera ne malakše. Tako i ti, kad se opet meni vratiš, učvrsti svoju braću*. To je, po Bellarmineovu izlaganju, ono gdje Krist dodjeljuje Šimunu Petru dvije prednosti: jednu, da neće prestati ni njegova vjera ni vjera njegovih nasljednika; druga, da ni on niti ijedan od njegovih nasljednika neće odrediti ni jednu točku u pogledu vjere ili običaja pogrešno ili suprotno odredbi prethodnog pape. To je čudnovato i veoma nategnuto tumačenje. No, onaj tko pomno pročita to poglavlje, naći će da nema ni jednog mjesta u cijelom Svetom pismu koje više govori protiv autoriteta pape nego upravo to mjesto. Dok su svećenici i književnici težili da ubiju našeg Spasitelja na Pashu, a Juda bio opsjednut odlukom da ga izda, i kad je došao dan klanja pashe, naš Spasitelj ju je slavio sa svojim apostolima i rekao da je više neće slaviti sve dok ne bude došlo kraljevstvo Božje, i ujedno, da će ga jedan od njih izdati. Na to su oni ispitivali tko će to biti od njih, i ujedno (budući da će sljedeću Pashu njihov učitelj slaviti kad bude kralj), udoše u prepirku, tko će onda biti najveći. Na to im naš Spasitelj veli da kraljevi naroda vrše vlast nad svojim podanicima, i da ih zovu imenom koje (na hebrejskome) znači dobrotvor: Ali ja ne mogu biti takav prema vama, vi morate činiti tako da služite jedan drugog; ja vam namjenjujem jedno kraljevstvo, a ono je onakvo kakvo je meni namijenio moj Otac; kraljevstvo koje ću ja sada platiti svojom krvlju i neću ga dobiti sve do ponovnog dolaska; tada ćete vi sjediti i piti za mojim stolom i sjediti na prijestoljima i suditi dvanaest plemena Izraelovih. I tada, obraćajući se svetom Petru, veli: *Šimune, Šimune* itd., sotona teži da, obećavajući sadašnje kraljevstvo,

Tekstovi o nepogrešivosti papinog suda u pitanjima vjere

oslabi tvoju vjeru u budućnost; ali ja sam molio za tebe da tvoja vjera ne presahne; zato ti (obratimo pažnju!), kad budeš obraćen i budeš razumio da je moje kraljevstvo od drugoga svijeta, učvrsti tu vjeru kod svoje braće. Na to sveti Petar odgovara (poput nekoga tko ne očekuje nikakvu drugu ovlast na ovome svijetu): *Gospodine, ja sam spreman s tobom i u tamiću i u smrt ići!* Po tome je očigledno ne samo to da svetome Petru nisu dana nikakve ovlasti na ovome svijetu, već samo zaduženje da uči sve druge apostole tome da ih ni oni neće imati. Što se pak tiče nepogrešivosti konačne Petrove presude u stvarima vjere, njoj se na temelju teksta može pripisati samo to da Petar treba nastaviti s vjerom u toj točki, naime, da će Krist iznova doći i preuzeti kraljevstvo na Sudnji dan. Po tome tekstu, ono nije dano svim njegovim nasljednicima, jer vidimo da ga oni zahtijevaju u sadašnjem svijetu.

91. Drugo mjesto je ono iz Mateja (16. 18): *Ti si Petar – Stijena, i na toj stijeni sagradit ću Crkvu svoju, i Vrata pakla neće je nadvladati.* Time se (kao što sam već pokazao u ovome poglavlju) ne dokazuje ništa više nego da vrata pakla neće nadvladati onu ispovijest Petrovu koja je dala povod onim riječima, naime: *Isus je Krist, Sin Božji.*

92. Treći tekst je Ivanovo evanđelje (21. 16, 17): *Pasi ovce moje,* koji sadrži samo poslanje poučavanja; prihvatimo li da su i ostali apostoli obuhvaćeni riječju *ovce*, i tada je to samo najviša vlast poučavanja, ali to je vrijedilo samo za ono doba u kojem nije bilo kršćanskih vladara da posjeduju najvišu vlast. Kao što sam već dokazao, kršćanski vladari su najviši pastori u svojim oblastima, a postavljeni su za to krštenjem, bez drugog polaganja ruku. Budući da je takvo polaganje obred označavanja osobe, ono je nepotrebno ako je vladar postavljanjem na apsolutnu vlast nad svojim podanicima već određen i za vlast naučavanja bilo kojeg nauka po svojoj volji. Jer, kao što sam već ranije dokazao, vladari su najviši učitelji (općenito) po svojoj službi, i zato se (po svome krštenju) obavezuju da će učiti Kristov nauk. Ako pak trpe da drugi poučavaju njihov narod, to čine na pogibelj svojih vlastitih duša, jer za poučavanje djece i sluga Bog tražiti račun od glave obitelji. Tako Bog kaže o samom Abrahamu, a ne o nekom njegovom najamniku (Postanak 18. 19): *Njega sam izlučio zato da pouči svoju djecu i svoju buduću obitelj kako će hoditi putem Jahvinim, vadeći što je dobro i pravedno.*

93. Četvrto mjesto je Izlazak 28. 30: *U naprsnik za presuđivanje neka se stave i Urim i Tumim,* za to [Bellarmine] kaže da Septuaginta tumači kao

δῆλωσιν καὶ ἀλήθειαν, to jest *dokaz i istinu*, i zaključuje odatle da je Bog dao dokaz i istinu velikom svećeniku (a to je gotovo nepogrešivost). Međutim, čak ako dokaz i istina jesu dani svećeniku, makar samo kao opomena da nastoji oko jasnoće obavijesti i donošenja ispravne presude, ipak, upravo time što su dani velikom svećeniku, dani su građanskom vladaru, jer prvi takav ispod Boga u izraelskoj državi bio je veliki svećenik; i upravo to je razlog za dokaz i istinu, to jest u prilog crkvenog prvenstva svjetovnih vladara nad podanicima, a protiv papinog svojatanja vlasti. To su svi tekstovi koji se navode o nepogrešivosti suda pape u pitanjima vjere.

94. Za nepogrešivost papinoga suda u pitanjima običaja, Bellarmine donosi jedan tekst, a to je Ivan 16. 13: *A kad dođe on, Dub Istine, uvest će vas u svu istinu*, gdje se (tvrđi on) pod *sva istina* misli, u najmanju ruku, *sva istina nužna za spasenje*. No, tim ublažavanjem on ne pripisuje papi ništa više nepogrešivosti nego bilo kome tko propovijeda kršćanstvo i tko ne može biti proklet. Jer, ako bilo tko griješi u nekoj točki u kojoj je za spasenje nužno ne griješiti, nemoguće je da će taj biti spašen. Naime, za spasenje je nužno samo ono bez čega je nemoguće biti spašen. Koja su to pitanja, razjasnit ću na temelju Svetoga pisma u sljedećem poglavlju. Na ovom mjestu kažem samo to da čak ako i dopustimo da papa uopće ne može poučavati ništa pogrešno, to mu ipak ne daje pravo na nadležnost u oblastima nekog drugog vladara. Osim ako ne kažemo također da je svaki čovjek po savjesti obavezan upošljavati u svim prilikama najboljeg radnika, pa čak i onda ako je prethodno obećao posao nekome drugom.

Tekstovi o istom u pitanjima običaja

95. Osim toga teksta, [Bellarmine] dokazuje razumski ovako: Ako bi papa mogao griješiti u nužnim stvarima, onda Krist nije dostatno brinuo za spasenje Crkve, jer joj je zapovjedio da slijedi papine smjernice. No, taj razlog je nevaljao, osim ako ne pokaže kada i gdje je Krist to zapovjedio ili uopće spomenuo papu. Ali, čak ako i dopustimo da sve što je dano Petru bude dano i papi, ipak, budući da se u Svetom pismu nikome ne zapovijeda da sluša Petra, nitko ne može biti pravedan po tome što sluša ako su te zapovijedi suprotne zapovijedima zakonitog vladara.

96. Konačno, ni sama crkva ni papa nisu proglasili papu građanskim vladarom svih kršćana cijelog svijeta, te prema tome, nisu svi kršćani obavezni priznavati njegovu nadležnost u pitanjima običaja. Naime, građanska vrhovna vlast i najviša nadležnost u običajnim sporovima jesu

jedno te isto, i tvorci građanskih zakona nisu samo objavljiivači, nego i tvorci pravednosti ili nepravednosti radnje, jer u ljudskim običajima nema ničega drugog što ih čini ispravnim ili neispravnim osim podudarnosti sa zakonima vrhovnog vladara. Otuda, kad papa zahtijeva vrhovnost u običajnim sporovima, on podučava ljude neposlušnosti građanskom vladaru. To je pogrešan nauk, suprotan propisima našega Spasitelja i njegovih apostola koje nam prenosi Sveto pismo.

97. Da bi dokazao da papa ima ovlast donošenja zakona, Bellarmine navodi mnoga mjesta. Tako najprije (Pz. 17. 12): *Ako bi se tko drsko odupro i ne bi poslušao ni svećenika, koji ondje stoji da služi Jabvi, Bogu tvome, ni suca, neka se taj čovjek pogubi. Tako ćeš iskorijeniti zlo iz Izraela.* Da bismo odgovorili na to, moramo se prisjetiti da je veliki svećenik (najbliži i neposredno ispod Boga) bio građanski vladar, i sve suce je smio postaviti samo on. Zbog toga navedene riječi zvuče ovako: *Onaj tko se bude drznuo ne slušati vrhovnog građanskog vladara u sadašnjem vremenu ili bilo kojeg od njegovih službenika u vršenju njegovih dužnosti, taj će čovjek umrijeti* itd., što jasno govori u korist građanske vrhovne vlasti, a protiv opće vlasti pape.

98. Drugo, Bellarmine navodi mjesto iz Mateja 16. 19: *Što god budete vezali na zemlji* itd., i tumači to kao *vezivanje* kakvo se pripisuje Književnicima i Farizejima (Matej 23. 4): *Oni vežu teška bremena koja se jedva mogu nositi te ih stavljaju ljudima na pleća, {a sami ih neće ni prstom pokrenuti}*. Pod time se misli, kaže on, donošenje zakona, te zaključuje odatle da papa može donositi zakone. Međutim, i to govori samo u prilog zakonodavne vlast građanskog vrhovnog vladara; književnici i Farizeji sjedili su u Mojsijevoj stolici, a Mojsije, najbliži ispod Boga, bio je vrhovni vladar Izraelova naroda. Otuda, naš Spasitelj zapovijeda da čine sve što ovi budu rekli, ali ne i sve što ovi budu činili. to jest da poštuju njihove zakone, ali ne i to da slijede njihov primjer.

99. Treće je ono mjesto iz Ivana 21. 16: *Pasi ovce moje* itd., ali to nije ovlaštenje da taj donosi zakone, već zapovijed da poučava. Donošenje zakona pripada gospodaru obitelji, koji po vlastitom nahodjenju bira kape-lana a isto tako i učitelja za poduku svoje djece.

100. Četvrto mjesto (Ivan 20. 21) govori protiv njega. Riječi glase: *Kao što je mene poslao Otac, tako i ja šaljem vas.* Ali, naš je Spasitelj bio poslan da (svojom smrću) izbavi one koji budu vjerovali, i da ih svojim vlastitim propovijedanjem i propovijedanjem svojih apostola pripremi za ulazak

u njegovo kraljevstvo. Za to sam kaže da nije od ovoga svijeta i uči nas da molimo za dolazak kraljevstva poslije ovoga, premda je odbio reći apostolima (Djela 1. 6, 7) kad će ono doći; kad ono nastupi, u njemu će dvanaestorica apostola sjediti na dvanaest prijestolja (od kojih će svaki biti vjerojatno jednako vrhovni kao Petrov) da sude nad dvanaest Izraelovih plemena. Budući dakle da Bog Otac nije poslao našega Spasitelja da donosi zakone na ovome svijetu, iz teksta možemo zaključiti da isto tako ni Spasitelj nije poslao svetoga Petra da donosi zakone ovdje, nego zato da uvjeri ljude da s postojanom vjerom iščekuju njegov drugi dolazak te da, u međuvremenu, ako su podanici, slušaju svoje vladare, a ako su vladari, da i sami vjeruju u to te da čine najviše što mogu da navedu i svoje podanike da čine isto. To je služba biskupa. Otuda, upravo ovo mjesto govori najjače u prilog tome da se crkvena vrhovnost vezuje uz vrhovnu građansku vlast, dakle suprotno onome zbog čega kardinal Bellarmine navodi to mjesto.

101. Peto mjesto su Djela 15. 28, 29: *Duh Sveti i mi odlučili smo ne stavljati na vas nikakva drugog tereta osim ovih potrebnih stvari, da se uzdržavate od mesa žrtvovanog idolima, od krvi, od udavljenoga i od bluda.* Ovdje Bellarmine shvaća izraz *stavljati teret* kao zakonodavnu vlast. Ali tko može, čitajući pomno taj tekst, tvrditi da se taj oblik izričaja kod apostola ne može jednako tako ispravno razumijevati u smislu davanja savjeta kao i donošenja zakona? Izričaj zakona glasi: *Zapovijedamo*; međutim, *Smatramo dobrim* uobičajen je izričaj onih koji samo daju savjet. Upravo oni koji daju savjet stavljaju teret na nekoga, premda samo uvjetovano, to jest ako oni koje savjetuju budu htjeli postići svoje ciljeve. A taj teret je uzdržavanje od mesa ugušenih životinja ili uzdržavanje od krvi; taj teret nije apsolutan, osim ako ne žele griješiti. Pokazao sam ranije (XXV. poglavlje) da se zakon razlikuje od savjeta po tome što se za razlog zakona uzimaju namjere i koristi onoga tko ga propisuje, dok se za razlog savjeta uzimaju namjere i koristi onoga kome se daje savjet. No, ovdje apostoli smjeraju samo na korist obraćenih pogana, naime, na njihovo spasenje, a ne na svoju vlastitu korist: pošto izvrše svoj trud, imat će i nagradu, bili poslušani ili ne. Stoga odredbe toga koncila nisu bile zakoni već savjeti.

102. Šesto mjesto je ono iz [Pavlove] Poslanice Rimljanima (Rim. 13. 1): *Neka se svatko pokorava višim vlastima, jer nema vlasti osim od Boga.* Pod time se ne misli, kaže Bellarmine, samo na svjetovne, nego i na crkvene vladare. Na to odgovaram, prvo, da ne postoje drugi crkveni vladari

osim onih koji su također i građanski vrhovni vladari, a njihova vladavina ne premašuje doseg njihove građanske vrhovne vlasti. Premda izvan tih granica mogu biti prihvaćeni kao naučavatelji, ne mogu biti priznati za vladare. Naime, da je apostol mislio kako se trebamo pokoravati i našem svjetovnom vladaru i papi, poučavao bi nas onaj nauk za koji nam je sam Krist rekao da je nemoguć, naime, *da služimo dva gospodara*. I premda apostol kaže na jednom drugom mjestu (2 Kor. 13. 10): *Ovo pišem odsutan zato da ne moradnem, kad budem prisutan, strogo postupati, prema vlasti koju mi je dao Gospodin za izgradnju, a ne za rušenje*. Dakle, on ne zahtijeva vlast da bi ubijao, bacao u tamnicu, proganjao, šibao ili globio bilo koga od njih, što su sve kazne, nego samo zato da bi izopćio, a to je (bez građanske vlasti) samo izbjegavanje druženja i posla s njima kao i s poganinom ili carinikom. To pak u mnogim prilikama može biti daleko veća muka za onoga tko izopćuje nego za izopćenog.

103. Sedmo mjesto je Prva poslanica Korinćanima (1 Kor. 4. 21): *Da dođem k vama sa šibom ili s ljubavlju i blagim dubom?* Ni ovdje se, ponovo, pod šibom ne misli na vlast suca da kažnjava prijestupnika, već jedino o vlasti izopćenja, što u svojoj biti nije kazna, već najava onih kažnjavanja koje će Krist primijeniti kad preuzme svoje kraljevstvo na Sudnji dan. Ali ni tada to neće biti kazna u pravom značenju, kao nad podanikom koji je prekršio zakon, nego osveta, kao nad neprijateljem ili pobunjenikom koji niječe pravo našega Spasitelja na kraljevstvo. Prema tome, to mjesto ne dokazuje nikakvo pravo na zakonodavnu vlast biskupa koje već ne bi sadržavala građanska vlast.

104. Osmo mjesto je Prva poslanica Timoteju (1 Tim. 3. 2): *Biskup mora biti besprijekoran, samo jedanput ženjen, trijezan, razborit* itd. To je zakon, kaže Bellarmine. Mislio sam da nitko u crkvi ne može donositi zakon osim crkvenog monarha, svetoga Petra. Ali, uzmemo li da je taj propis donesen po ovlasti svetog Petra, ipak ne vidim razloga da ga više nazivamo zakonom nego savjetom, jer Timotej nije bio podanik već učenik svetoga Pavla, a ni stado pod Timotejevim brigom nisu bili njegovi podanici u kraljevstvu, već učenici u Kristovoj školi. Ako su svi propisi što ih on daje Timoteju zakoni, zašto onda i ovo nije zakon (1 Tim. 5. 23): *Ubuduće ne pij samo vode, već uzimaj pomalo vina, zbog želuca i svojih čestih slabosti*. I zašto propisi dobrih liječnika nisu također zakoni? Zar ne samo zato što propise ne čini zakonima naredbeni način govora neke osobe, već apsolutno podčinjavanje njoj?

105. Slično tome, i deveto mjesto (1 Tim. 5. 19): *Tužbe protiv starješina ne primaj osim na osnovi dvaju ili triju svjedoka*, također je mudar savjet, a ne zakon.

106. Deseto mjesto je Luka 10. 16: *Tko vas sluša, mene sluša. Tko vas prezire, mene prezire*. [Tko prezire mene, prezire onoga koji me poslao]. Nema sumnje da onaj tko prezire savjet onih koje je poslao Krist, prezire i savjet samoga Krista. Ali tko su danas Kristovi poslanici osim onih koje je zakonita vlast odredila kao pastore? I tko je zakonito izabran, a da ga nije odredio pastor s vrhovnom vlašću? Prema tome, iz navedenog mjesta slijedi da onaj tko sluša svoga kršćanskog vrhovnog vladara, sluša i Krista, a onaj tko prezire učenje koje odobrava kralj kršćanin, taj prezire i Kristov nauk (a to nije ono što Bellarmine ovdje namjerava dokazati, naprotiv). No, sve to ne stoji ni u kakvom odnosu sa zakonom. Štoviše, kršćanski kralj, kao pastor i učitelj svojih podanika, ne čini samim time svoje učenje zakonom. On ne može obavezati ljude da vjeruju, premda kao građanski vladar može svoje zakone učiniti pogodnima za svoje učenje, i to je ono što može obavezivati ljude na određene radnje, a ponekad i na takve koje inače ne bi vršili i koje on ne bi trebao nalagati. No ipak, kad su zapovjedbene, te radnje postaju zakoni. Izvanjske radnje, izvršene iz poslušnosti prema zakonima, a bez nutarnjeg odobravanja, radnje su vrhovnog vladara, a ne podanika, koji su u tom slučaju samo oruđe, bez vlastitog gibanja. Jer, Bog je zapovjedio da ih poštuje.

107. Jedanaesto je svako ono mjesto gdje apostol u svrhu savjeta stavlja riječi kojima ljudi obično naznačuju zapovijed, ili poziva da se slijedi njegov savjet pod nazivom poslušnosti. Takve su riječi iz Prve poslanice Korinćanima (1 Kor. 11. 2): *Hvalim vas što me se u svemu sjećate i što držite predaje kako vam ih predadoh*. U grčkom to glasi: *Hvalim vas što držite ono što vam predadoh kako vam predadoh*. No, to ni izdaleka ne naznačava da su to bili zakoni ili bilo što drugo osim savjeta. Na mjestu iz Prve poslanice Solunjanima (1 Sol. 4. 2): *Bez sumnje znate koje smo vam zapovijedi dali u ime Gospodina Isusa*; grčki izričaj glasi: *parangelias edokamen*, što je istovjetno s *paredokamen*, što smo vam predali, kao na upravo navedenom mjestu. No, to ipak ne dokazuje da su apostolska predanja bila išta drugo do savjeti, usprkos tome što, kako se kaže u 8. retku: *onaj tko prezire ove zapovijedi, ne prezire čovjeka, nego samoga Boga*. Jer, sam naš Spasitelj nije došao da sudi, to jest da bude kralj na ovome svijetu, nego da se žrtvuje za grešnike i da pusti učitelje u svojoj crkvi da

vode ljude, a ne da ih sile prema Kristu koji nikad ne prihvaća iznuđene radnje (a sve to proizvodi zakon), već samo nutarnje obraćenje srca. To pak nije djelo zakona, nego savjeta i učenja.

108. I mjesto iz Druge poslanice Solunjanima (2 Sol. 3. 14): *Ako se dakle tko ne pokorava ovoj našoj pismenoj zapovijedi, zabilježite ga sebi i ne družite se s njime da bi se posramio*; odatle bi Bellarmine iz riječi *pokoravati se* želio zaključiti da je ta Poslanica bila zakon Solunjanima. Carske poslanice bile su doista zakoni. Kad bi, dakle, Poslanica svetoga Pavla također bila zakon, onda bi oni morali slušati dva gospodara. Ali riječ *slušati*, kao što je u grčkom *hypakouei*, znači *poslušati*, *primijeniti*, i to ne samo ono što zapovijeda onaj tko ima pravo kažnjavanja, već također i ono što nam je dano u nekom obliku savjeta za naše dobro. Otuda sveti Pavao ne nalaže da se onoga tko ne sluša ubije, bičuje, utamniči ili oglobi, što sve zakonodavci mogu činiti, već samo da se ne druže s njime da bi se on sramio. Po tome je očigledno da se kršćani nisu bojali carstva nekog apostola, već njegova ugleda među vjernicima.

109. Posljednje mjesto potječe iz Poslanice Hebrejima (Hebr. 13. 17): *Slušajte svoje starješine i budite im podložni, jer oni bdiju nad vašim dušama kao oni koji o tome imaju dati račun*. I tu se pod poslušnošću starješinama misli slijediti njihov savjet. Jer, razlog naše poslušnosti ne potječe iz volje ili zapovijedi našega pastora, već iz našeg vlastitog probitka, a to je spasenje naših duša, nad kojima oni bdiju, a ne nad izvođenjem njihove vlastite moći ili vlasti. Kad bi se tu mislilo da je sve što oni naučavaju zakon, tada bi ne samo papa, nego i svaki pastor u svojoj župi imao zakonodavnu vlast. Nadalje, oni koji su obavezni slušati svoje pastore nemaju ovlast ispitivati njihove zapovijedi. Što ćemo onda odgovoriti svetome Ivanu koji nam nalaže (1 Ivan 4. 1): *Nemojte vjerovati svakom dubu, već dubove podvrgnite kušnji jesu li od Boga, jer pojavili su se mnogi lažni proroci u svijetu*. Prema tome, očigledno je da možemo osporavati učenje svojih pastora, ali nitko ne može osporavati zakone. Zapovijedi građanskih vrhovnih vladara posvuda se prihvaćaju kao zakoni. Ako bilo tko drugi osim njega smije donositi zakon, tad mora propasti svaka država i, dosljedno tome, sav mir i pravda. A to je suprotno svim zakonima, i Božjim i ljudskim. Prema tome, iz tih ili bilo kojih drugih mjesta Svetoga pisma ne može se izvući ništa u dokaz tome da su papini dekreti zakoni tamo gdje on nema i građansku vrhovnu vlast.

110. Posljednja točka koju Bellarmine hoće dokazati glasi: *Naš Spasitelj je povjerio crkvenu nadležnost neposredno samo papi*. Pri tome on ne obrađuje pitanje vrhovnosti između pape i kršćanskih kraljeva, nego između pape i drugih biskupa. Prvo, on tvrdi da postoji slaganje o tome da je nadležnost biskupa barem općenito *de jure divino*, to jest po Božjem pravu. Za to navodi svetog Pavla (Ef. 4. 11), koji kaže da Krist poslije uznesenja na nebo: “*dade*” *jedne kao apostole, druge kao proroke, jedne kao evanđeliste, druge kao pastore i učitelje*. Odatle on zaključuje da oni stvarno imaju pravnu nadležnost po Božjem pravu, ali ne dopušta da je imaju neposredno od Boga, već izvedenu preko pape. Ali, ako se za nekoga može reći da ima nadležnost po Božjem pravu, ali ne neposredno, koja druga zakonita nadležnost postoji u nekoj kršćanskoj državi osim građanske, a da nije također i *de jure divino*? Naime, kršćanski kraljevi posjeduju građansku vlast neposredno od Boga, a upravitelji ispod njega obavljaju razne službe na osnovi njegove povjere. Pri tome, ono što oni čine nije ništa manje *de jure divino mediato* od onoga što čine biskupi na temelju papine odredbe. Sva zakonita vlast je od Boga, neposredna kod najvišeg vladara, a posredna kod onih koji imaju ovlast pod njime. Zato Bellarmine mora priznati ili da i svaki stražar u državi obavlja svoju službu po Božjem pravu ili ne smije smatrati da ijedan biskup obnaša svoju službu na taj način, osim samog pape.

Pitanje
nadređenosti
između papa
i drugih
biskupa

111. No, ako se cijela ta rasprava, je li Krist ostavio nadležnost samo papi ili također i drugim biskupima, razmatra izvan onih oblasti u kojima papa ima i građansku vrhovnu vlast, to je samo prepirka *de lana caprina*.¹⁸⁰ Jer, nijedan biskup nema nikakvu nadležnost (osim tamo gdje je ujedno i vrhovni vladar). Naime, nadležnost se tiče saslušavanja i odlučivanja o sporovima između ljudi, i ne može pripadati nikome drugome osim onome tko ima moć da propisuje pravila pravog i krivog, to jest da donosi zakone i da mačem pravde prisiljava ljude na poslušnost prema odlukama koje je proglasio ili on sam ili suci koje je odredio za to. A to ne može zakonito vršiti nitko drugi do građanski vrhovni vladar.

112. Otuda, kad Bellarmine navodi iz 6. glave Evanđelja po Luki da je naš Spasitelj sazvaio svoje učenike i između njih izabrao dvanaesticu, koje je nazvao apostolima, on dokazuje samo to da ih je sve (osim Matije, Pavla i Barnabe) izabrao Spasitelj i da im je dao ovlast i zapovijed da propovijedaju, ali ne da sude o sporovima između ljudi. Jer, to je vlast koju je sam odbio preuzeti na sebe, govoreći: *Tko me je učinio sucem ili razlučite-*

ljem između vas?, ili, na drugom mjestu: *Moje kraljevstvo nije od ovoga svijeta*. Onaj tko nema vlast da sasluša i odlučuje u sporovima između ljudi, za njega se ne može reći da uopće ima ikakvu nadležnost. Međutim, to nije nikakva prepreka tome da im je naš Spasitelj dao moć propovijedanja i krštavanja po svim krajevima svijeta, pod pretpostavkom da im to ne zabranjuju njihovi vlastiti zakoniti građanski vladari. Jer, i sam Krist i njegovi apostoli izričito zapovijedaju na mnogim mjestima da u svemu budemo poslušni našim vlastitim vladarima.

113. Budući da sam papa nema nikakvu nadležnost u oblastima drugih vladara, uzaludni su svi razlozi kojima Bellarmine hoće dokazati da biskupi primaju svoju nadležnost od pape. Zato neću propustiti da ovdje navedem kako ti razlozi dokazuju upravo ono suprotno, naime, da svi biskupi primaju nadležnost od svojih građanskih vrhovnih vladara.

114. Prvi potječe iz Brojeva, 11. poglavlje, gdje Mojsije nije bio u stanju sam nositi teret ravnjanja poslovima izraelskog naroda, te Bog mu zapovijeda da izabere sedamdeset starješina, da uzme dio od svoga Duha i da ga stavi u tu sedamdesetoricu starješina. Pod time se ne misli da je Bog oslabio Mojsijev duh, jer to mu nikako ne bi olakšalo posao, nego da su svi drugi dobili ovlast od njega. U tome Bellarmine istinito i genijalno tumači to mjesto. No, budući da je Mojsije imao cijelu vrhovnu vlast u židovskoj državi, očigledno je da se time naznačuje da su svi drugi imali ovlast od građanskog vrhovnog vladara. Otuda to mjesto dokazuje da biskupi u svakoj kršćanskoj državi dobivaju ovlast od građanskog vrhovnog vladara, a od pape jedino u njegovim vlastitim zemljama, a ne na područjima neke druge države.

115. Drugi argument potječe iz naravi monarhije, u kojoj sva vlast pripada jednom čovjeku, a svim drugima po izvođenju iz njega; crkvena vladavina je monarhička, kaže Bellarmine. No, to isto važi i za kršćanske vladare, jer oni su stvarni monarsi svoga vlastitog naroda, to jest svoje crkve (koja je istovjetna s kršćanskim narodom). Dočim vlast pape, makar to bio i sveti Petar, nije monarhička niti sadrži išta od *arbičkog* ili *kratičkog*, nego samo *didaktičkog*,¹⁸¹ jer Bog ne prihvaća nikakvu prisilnu već samo voljnu poslušnost.

116. Treći argument je to što se Petrova *stolica* naziva kod svetog Kiprijana *glavom, izvorom, korijenom, suncem*, odakle se izvodi vlast biskupa. Ali, prema prirodnom zakonu (koji je bolje načelo pravog i krivog nego

riječ bilo kojeg doktora, koji je samo čovjek), građanski vladar u svakoj zemlji je *glava, izvor, korijen i sunce*, iz kojeg se izvodi sva nadležnost. Prema tome, nadležnost biskupa izvedena je od građanskog vladara.

117. Četvrti je uzet iz nejednakosti njihovih nadležnosti. Jer (kaže on), kad bi im je Bog dao neposredno, dao bi im i jednakost nadležnosti, zbog poretka; no, vidimo da su jedni od njih biskupi samo jednog grada, drugi su biskupi stotinu gradova, a treći opet cijelih zemalja; te razlike nisu uvedene po Božjoj zapovijedi. Prema tome, njihove nadležnosti ne potječu od Boga, nego od ljudi; jedan ima veću nadležnost, drugi manju, prema nahodaenju vladara Crkve. Taj bi argument služio njegovoj svrsi da je prije bio dokazao da papa ima nadležnost nad svim kršćanima. No, budući da to nije dokazano, i da je notorno poznato da su veliku nadležnost papi dali oni koji su je imali, naime rimski carevi (a carigradski patrijarh je zahtijevao da bude izjednačen s njime, po istoj osnovi, naime po tome što je bio biskup glavnog grada Carstva i carskog sjedišta), odatle slijedi da svi drugi biskupi dobivaju nadležnost od vladara zemalja u kojima je vrše. Što se pak tiče spora oko toga da nemaju svoju ovlast *de jure divino*, ni papa je nema *de jure divino*, osim tamo gdje je on ujedno i građanski vladar.

118. Peti argument je sljedeći: *Ako biskupi imaju nadležnost neposredno od Boga, onda im je papa ne bi mogao oduzeti, jer ne može učiniti ništa suprotno Božjoj odredbi*, a taj zaključak je i dobar i dokazan. *Ali* (kaže on), *papa to može činiti i činio je*. Dopustit ćemo i to, neka on to čini u svojim vlastitim zemljama ili u oblastima bilo kojeg drugog vladara koji mu je dao tu vlast, ali ne uopće, po pravu papinstva. Jer, ta vlast pripada svakom kršćanskom vladaru unutar granica njegova carstva i neodvojiva je od vrhovne vlasti. Prije nego što je narod Izraela (po Božjoj zapovijedi danoj Samuelu) postavio iznad sebe kralja, prema običaju drugih naroda, građansku vladavinu držao je veliki svećenik; nitko drugi osim njega nije mogao postaviti ili svrgnuti nižeg svećenika. Tu je vlast kasnije imao kralj, kao što se može dokazati tim istim Bellarmineovim argumentom. Jer, kad bi svećenik (vrhovni ili neki drugi) imao nadležnost neposredno od Boga, onda mu je kralj ne bi mogao oduzeti, *jer ne bi mogao činiti ništa protivno Božjoj odredbi*. Međutim, posve je izvjesno da je kralj Salomon (1 Kraljevi 2. 26, 27) oduzeo službu velikom svećeniku Abijataru i postavio Zadoka (redak 35) na njegovo mjesto. Dakle, kraljevi mogu na isti način postavljati ili smjenjivati biskupe, kako budu smatrali prikladnim za dobru vladavinu svojim podanicima.

119. Njegov šesti argument je ovo: Ako biskupi imaju nadležnost *de jure divino* (to jest *neposredno od Boga*), onda bi oni koji je imaju trebali navesti neku Božju riječ da to dokažu, ali oni ne mogu navesti nijednu. Taj argument je dobar, nemam ništa reći protiv toga. Ali taj argument nije ništa manje dobar za to da se dokaže da ni sam papa nije dobio nadležnost u oblasti bilo kojega drugog vladara.

120. Konačno, on iznosi kao argument svjedočanstvo dvojice papa, Inocencija i Leona. Ja ne sumnjam da je mogao navesti, s dobrim razlogom, i svjedočanstva svih papa, skoro od svetog Petra naovamo. Naime, s obzirom na ljubav za moć koja je prirodno usađena ljudskom rodu, svatko bi, tko god bio postavljen za papu, bio u iskušenju da gaji isto mišljenje. Ali, pri tome bi činili samo ono što su činili Inocencije i Leon, naime, svjedočili bi samima sebi, i njihovo svjedočanstvo ne bi bilo valjano.

O svjetovnoj
vlasti pape

121. U petoj knjizi Bellarmine izvodi četiri zaključka. Prvi, *da papa nije gospodar cijeloga svijeta*; drugi, *da papa nije gospodar cijelog kršćanskog svijeta*; treći, *da papa nema (izvan svoga vlastitog područja) IZRAVNO nikakvu svjetovnu nadležnost*. Ta je tri zaključka lako prihvatiti. Četvrti je *da papa (u oblastima drugih vladara) ima NEIZRAVNO najvišu svjetovnu vlast*; taj se zaključak odbija, osim ako pod *neizravno* ne misli da je papa dobio vlast neizravnim sredstvima, jer tad je zaključak također valjan. Međutim, kad Bellarmine kaže da papa posjeduje vlast *neizravno*, ja pod time razumijevam da on misli kako mu takva vremenita nadležnost pripada po pravu, samo što je to pravo izvedenica njegove pastorske ovlasti, koju ne bi mogao vršiti kad ne bi imao i onu drugu. Otuda bi s pastorskom ovlasti (koju on naziva duhovnom) nužno bila povezana i najviša građanska vlast, te zbog toga on, papa, ima pravo mijenjati kraljevstva, dajući ih jednome vladaru i oduzimajući drugome, kad smatra da to vodi spasenju duša.

122. Prije nego što razmotrim argumente kojima bi Bellarmine htio dokazati to učenje, ne treba propustiti da izložimo njegove posljedice, tako da vladari i uprave s vrhovnom vlašću u pojedinim državama promisle je li za njih pogodno dopustiti to učenje i vodi li to dobrobiti njihovih podanika za koje će na Sudnji dan morati položiti račun.

123. Naime, kad se kaže da papa nema najvišu građansku vlast *izravno* (na područjima drugih država), pod time moramo razumijevati da on ne zahtijeva vlast kao drugi građanski vladari na temelju izravnog

podčinjavanja onih nad kojima treba vladati. Jer, očigledno je, i odvijek dostatno dokazano u ovoj raspravi, da se pravo svih vrhovnih vladara izvorno izvodi iz pristajanja svakoga od onih nad kojima treba vladati, svejedno da li oni koji ga biraju to čine radi zajedničke obrane od neprijatelja, kao kad se slože međusobno da izaberu jednog čovjeka ili skupinu ljudi da ih zaštite, ili to čine radi spašavanja svojih života podčinjavanjem nekom neprijateljskom osvajaču. Prema tome, kad se papa odriče najviše građanske vlasti nad drugim državama *izravno*, on niječe upravo to da tim putem stječe to pravo. Međutim, on ga ne prestaje zahtijevati drugim putem, a to je (bez pristanka onih kojima treba vladati) po pravu od Boga (što on naziva *neizravnim* stjecanjem) koje mu je navodno dano prilikom preuzimanja papinstva. No, kojim god putem prisvajao to pravo, njegova vlast ostaje ista, i on može (ako mu se dopusti) svrgavati vladare i države onako često koliko to smatra dobrim za spasenje duša, to jest onako često kako mu se hoće. Naime, on zahtijeva i jedinu vlast prosuđivanja o tome je li to dobro za spasenje ljudskih duša ili nije. To je nauk koji ne poučavaju samo Bellarmine i drugi učitelji u svojim propovijedima i knjigama, već ono koje su zaključili neki koncili, a pape su ga dosljedno tome primijenile kad su ih poslušile prilike. Naime, četvrti Lateranski koncil, održan pod papom Inocencijem III, sadrži (u trećem poglavlju *De Haereticis*) ovaj kanon: *Ako na papinu opomenu neki kralj ne očisti svoju zemlju od krivovjeraca, i ako po izopćenju zbog toga, ne pruži zadovoljštinu u roku od godinu dana, njegovi su podanici razriješeni od obaveze poslušnosti*. Primjena toga kanona videna je u raznim prilikama, primjerice kod svrgavanja francuskog kralja Hilderika, prilikom prenašanja Rimskog Carstva na Karla Velikog, zatim u pritisku na engleskog kralja Ivana, kod prenošenja navarskog kraljevstva, i u novije doba, u Savezu protiv Henryja III francuskog, ali i u mnogim drugim prigodama. Mislim da je malo vladara koji to ne smatraju nepravednim i neprikladnim, ali želim da oni odluče hoće li biti kraljevi ili podanici. Ljudi ne mogu služiti dva gospodara, i zbog toga im moraju pomoći ili tako da drže uzde vladavine potpuno u svojim rukama ili tako da ih posve predaju u papine ruke, tako da oni ljudi koju su voljni biti poslušni, mogu biti i zaštićeni u svojoj poslušnosti. To razlikovanje svjetovne i duhovne vladavine samo su puke riječi. Jer, vlast je isto tako stvarno podijeljena i isto toliko pogibeljna za sve svrhe ako se s nekim dijeli *neizravna* moć, kao kad se dijeli *izravna*. Predimo na njegove argumente.

124. Prvi je ovaj: *Građanska vlast je podređena duhovnoj; prema tome, onaj tko ima najvišu duhovnu vlast, ima pravo zapovijedati svjetovnim vladarima i raspolagati svjetovnim radi duhovnog.* Što se tiče razlikovanja između svjetovnog i duhovnog, razmotrimo u kojem smislu se može smisljeno reći da je vremenita ili građanska vlast podređena duhovnoj. Postoje samo dva načina na koji se tim riječima može pridati smisao. Naime, kad kažemo da je jedna vlast podređena nekoj drugoj, onda je značenje toga ili da je onaj tko ima jednu vlast podređen onome tko ima drugu, ili da se jedna odnosi prema drugoj kao sredstvo prema cilju. Naime, ne možemo uzimati da jedna vlast ima vlast nad drugom ili da jedna vlast može imati pravo zapovijedanja nad drugom. Podređivanje, zapovijedanje, pravo i vlast su slučajna svojstva, ali ne svojstva vlasti nego osoba. Jedna vlast može biti podređena nekoj drugoj kao što je umijeće sedlara podređeno vještini jahača. Dakle, ako i prihvatimo da se građanska vladavina uređuje kao sredstvo koje će nas dovesti do duhovnog blaženstva, odatle ne slijedi da je neki kralj, ako ima građansku vlast, a papa duhovnu, zbog toga išta obavezniji slušati papu nego svaki sedlar svakog jahača. Otuda, kao što se iz podređenosti neke vještine ne može izvoditi podređenost i samog znalca, isto tako se iz podređenosti jedne vladavine ne može izvoditi podređenost samog vladara. Stoga, kad Bellarmine kaže da je građanska vlast podređena duhovnoj, ono što on misli jest da je građanski vladar podređen duhovnom vladaru. Njegov argument izgleda ovako: *Građanski vrhovni vladar je podređen duhovnom; zbog toga duhovni vladar može zapovijedati vremenitom.* Ovdje je zaključak istovjetan s prethodnim koji je trebalo dokazati. No, da bi ga dokazao, Bellarmine navodi najprije ovaj razlog: *Kraljevi i pape, kler i svjetovnjaci, tvore jednu državu, to jest jednu crkvu; u svim tijelima udovi ovise međusobno, ali duhovne stvari ne ovise o svjetovnim; otuda, svjetovne ovise o duhovnim, i zbog toga su im podređene.* U toj argumentaciji postoje dvije grube pogreške. Jedna je da svi kršćanski kraljevi, pape, kler i ostali kršćani tvore jednu državu. Naime, očigledno je da je Francuska jedna država, Španjolska druga, a Venecija treća itd. One se sastoje od kršćana, te prema tome postoji više tijela kršćanstva, to jest više crkava i njihovih vladara koji ih predstavljaju, i po tome su sposobni zapovijedati i slušati, djelovati i trpjeti poput prirodnog čovjeka. To pak nije nikakva opća i univerzalna crkva sve dok nema jednog predstavnika, kojega međutim nema na zemlji. Kad bi ga imala, cijelo bi kršćanstvo bez ikakve sumnje bilo jedna država, a njezin vrhovni vladar bio bi njezin predstavnik i u duhovnim i u vremenitim pitanjima. Da bi se učinio takvim

predstavnikom, papi nedostaju tri stvari koje mu naš Spasitelj nije dao, naime da *zapovijeda*, *sudi* i *kažnjava* ikako drugačije osim bježanjem od onih koji ne žele učiti od njega (to jest izopćenjem). Naime, kad bi papa i bio jedini Kristov zastupnik, ne bi mogao vršiti svoju vladavinu sve do ponovnog Kristova dolaska, a ni tada sudac svijeta neće biti papa, nego sam naš Spasitelj i njegovi apostoli.

125. Druga pogreška u njegovom prvom argumentu jest to što kaže da dijelovi svake države ovise međusobno poput dijelova prirodnog tijela. Istina je da su povezani, ali ovise samo o vrhovnom vladaru koji je duša države. Ako ona nedostaje, država se raspada u građanskom ratu, i više nitko nije tako povezan s drugim zbog nedostatka zajedničke ovisnosti o jednom poznatom vladaru, upravo onako kako se dijelovi prirodnog tijela raspadaju u zemlju zbog nedostatka duše koja bi ih držala zajedno. Prema tome, u ovoj sličnosti nema ničega odakle bi se mogla izvesti ovisnost laika od klera ili svjetovnih službenika od duhovnih, već samo ovisnost jednih i drugih o građanskom vrhovnom vladaru. Taj bi doduše doista trebao usmjeravati svoje građanske zapovijedi ka spasenju duša, ali zbog toga nije podređen nikome drugome osim Bogu. Tako uvidate smišljenu pogrešnost prvog argumenta, radi obmanjivanja onih koji ne razlikuju između podređenosti djelovanja na putu do cilja i podčinjavanja jedne osobe drugoj kod upravljanja sredstvima. Naime, za svaki cilj sredstva određuje ili priroda ili sam Bog natprirodno. Međutim, moć navođenja ljudi da koriste sredstva ostavljena je u svakom narodu (po prirodnom zakonu koji zabranjuje ljudima da krše zadanu vjeru) građanskom vrhovnom vladaru.

126. Drugi argument glasi ovako: *Svaka država (budući da se pretpostavlja da je savršena i dovoljna u samoj sebi) može zapovijedati bilo kojoj drugoj državi koja joj nije podređena, i prisiliti je da promijeni upravljanje vladavinom; štoviše, može svrgnuti vladara i postaviti drugoga na njegovo mjesto, ako se ne može drugačije obraniti od povreda koje joj taj kani nanijeti. Utoliko više, duhovna država smije zapovijedati nekoj svjetovnoj da promijeni upravljanje svojom vladavinom, i smije svrgavati jedne vladare i postavljati druge, ako ne može drugačije obraniti duhovna dobra.*

127. Posve je istinito da jedna država smije, da bi se obranila od povreda, zakonito činiti sve to što on ovdje kaže, i to je već dostatno pokazano prije. I kad bi također bilo istinito da na ovome svijetu postoji duhovna država, različita od neke građanske države, onda bi se njezin vladar

smio, zbog povreda koja mu bude nanesena ili zbog nedostatka jamstva da mu povreda neće biti učinjena u budućnosti, obeštetiti i osigurati kroz rat, a to je, ukratko, svrgavanje, ubijanje, podčinjavanje ili bilo koji drugi čin neprijateljstva. Međutim, iz tog istog razloga ne bi bilo ništa manje dopušteno građanskom vladaru da zbog istih, učinjenih ili umišljenih povreda povede rat protiv duhovnog vladara. To je, vjerujem, ipak više nego što je kardinal Bellarmine želio izvesti iz svoje vlastite pretpostavke.

128. Međutim, na ovome svijetu ne postoji duhovna država, jer ta je istovjetna s Kristovim kraljevstvom, za koje Krist sam kaže da nije od ovoga svijeta, nego da će biti na drugom svijetu, nakon uskrsnuća, kad oni koji su živjeli pravedno i vjerovali da je on bio Krist, budu ustali *dubovnim* tijelima (premda su umrli *prirodnim* tijelima). I tada će naš Spasitelj suditi svijetu, pobijediti svoje protivnike i stvoriti duhovnu državu. U međuvremenu, budući da na zemlji nema ljudi s duhovnim tijelima, ne može biti ni duhovnih država među ljudima koji još uvijek prebivaju u svojim tijelima. Osim ako državom ne zovemo propovjednike koji imaju povjerenstvo da poučavaju i pripremaju ljude za stupanje u kraljevstvo Božje kod uskrsnuća. Za njih sam već dokazao da nisu država.

129. Treći argument glasi: *Kršćanima nije dopušteno trpjeti nevjerničkog ili krivovjernog kralja u slučaju da ih pokuša gurnuti u svoje krivovjere ili nevjerništvo. A suditi o tome da li neki kralj gura svoje podanike u krivovjere ili ne, to pripada samo papi. Zato papa ima pravo odrediti treba li vladar biti svrgnut ili ne.*

130. Na to odgovaram da su obje tvrdnje krive. Naime, ako kršćani (ili ljudi bilo koje vjere) ne podnose svoga kralja, kakve god zakone da donosi čak i kad se to tiče religije, oni krše zadanu vjeru suprotno božanskom zakonu, kako prirodnom tako pozitivnom. Isto tako, među podanicima nema nijednog drugog suca za krivovjere osim njihova građanskog vrhovnog vladara. Jer, *krivovjere nije ništa drugo do privatno mišljenje koje se zastupa tvrdokorno protiv onoga mišljenja za koje je javna osoba* (a to znači, predstavnik države) *zapovjedila da se naučava*. Po tome je očigledno da mišljenje, koje je određeno da bude javno naučavano ne može biti krivovjere, niti vladari koji ga odobravaju mogu biti krivovjerci. Jer, krivovjerci su samo privatni ljudi koji tvrdoglavo brane neko učenje koje je njihov zakoniti vladar zabranio.

131. Da bi dokazao da kršćani ne smiju trpjeti nevjerničke ili krivovjerne kraljeve, Bellarmine navodi mjesto iz Ponovljenog zakona (glava 17), gdje Bog zabranjuje Židovima da izaberu stranca kad budu postavljali sebi kraljeve. Odatle on zaključuje da je nezakonito za kršćane birati kralja koji nije kršćanin. Istina je da svaki kršćanin, to jest onaj tko se već obavezao da će prihvatiti našega Spasitelja za kralja kod njegov ponovnog dolaska, i previše iskušava Boga birajući za kralja na ovome svijetu nekoga za koga zna da će se truditi i silom i nagovaranjem da ga navede na kršenje zadane vjere. Ali (kaže Bellarmine) ista opasnost je izabrati nekoga za kralja tko nije kršćanin, i ne svrgnuti ga kad je već izabran. Na to odgovaram: nije u pitanju opasnost od nesvrgavanja nekog takvog vladara, već pravednost takvog svrgavanja. U nekim slučajevima može biti nepravedno izabrati nekog takvog vladara, ali svrgnuti ga nakon što je već izabran, to ni u jednom slučaju nije pravedno. Naime, to je uvijek kršenje zadane vjere, te je prema tome protivno prirodnom zakonu koji je vječni Božji zakon. Također, ne nalazimo da je bilo kakvo slično učenje ikada smatrano kršćanskim ni u vrijeme apostola ni u vrijeme rimskih careva sve dok pape nisu preuzele građansku vrhovnu vlast u Rimu. Na to pak Bellarmine odgovara da stari kršćani nisu svrgnuli Nerona, Dioklecijana, Julijana, ili Valenta Arijanca¹⁸² jedino zbog toga što im je nedostajala vremenita sila. Možda je tako. No, jesu li našem Spasitelju, koji je na poziv mogao dobiti dvanaest legija besmrtnih, neranjivih anđela da mu pomognu, manjkale snage da svrgne Cezara ili barem Pilata koji ga je nepravedno, ne našavši nikakvu krivicu u njemu, izručio Židovima da bude pribijen na križ? Ili, da su apostolima manjkale svjetovne sile da svrgnu Nerona, je li za to bilo potrebno da u svojim poslanicama poučavaju (kao što jesu) novoprimitljene kršćane tome da slušaju vlasti postavljene nad sobom (od kojih je Neron bio samo jedna vlast u to doba), i to ne iz straha od njihova gnjeva, nego radi savjesti. Hoćemo li tvrditi da oni zbog nedostatka sile nisu samo slušali, nego da su i naučavali ono što nisu mislili? Stoga, ne zbog nedostatka sile, već radi savjesti kršćani moraju podnositi svoje poganske vladare ili vladare koji dopuštaju naučavanje jedne pogreške (nikoga ne mogu nazvati heretikom čije učenje je javno). Suprotno tome, za svjetovnu papinu vlast Bellarmine navodi da je sveti Pavao (1 Kor. 6) izabrao za suce pod ondašnjim poganskim vladarima neke koje ti vladari nisu odredili. To nije istina. Sveti Pavao im samo savjetuje da za presuditelje radije uzmu neke od svoje braće, da pomire svoje razlike, nego da se idu suditi međusobno pred poganskim sucima;

a to je blagotvorna preporuka, puna milosrđa i prikladna za primjenu i u najboljim kršćanskim državama. Što se pak tiče pogibelji koja može nastati za vjeru kroz to što podanici podnose nekog poganskog vladara ili nekog koji griješi, to je pitanje u kojem podanik nije prikladan sudac. Ili, kad bi bio, onda bi i papini vremeniti podanici mogli također suditi o papinom nauku. Jer, kao što sam prethodno dokazao, ni jedan kršćanski vladar nije ništa manje najviši pastor svojih podanika nego papa svojih.

132. Četvrti argument je uzet iz krštenja kraljeva, u kojem stoji: da bi mogli postati kršćanima oni podređuju svoje skeptre Kristu i obećavaju da će držati i braniti kršćansku vjeru. To je istina, jer kršćanski kraljevi su samo Kristovi podanici. Ali zbog svega toga oni mogu biti samo papini drugovi jer su najviši pastori svojih podanika, a papa, čak i u samom Rimu, nije ništa više nego kralj i pastor.

133. Peti argument je izveden iz riječi koje izriče naš Spasitelj: *Pasi ovce moje*, i kojim se predaje sva moć potrebna jednom pastoru, poput moći da tjera vukove, kao što su heretici, moć da utišava ovnove ako pobjesne ili navale rogovima na druge ovce, kao što su zli kraljevi (čak ako su i kršćanski), te moć da daje stadu prikladnu hranu. Odatle on zaključuje da je sveti Petar dobio te tri moći od Krista. Na to odgovaram da zadnja od tih moći nije ništa drugo do ovlast ili, radije, zapovijed da poučava. Što se tiče one prve, da tjera vukove, to jest heretike, mjesto koje Bellarmine navodi, glasi (Matej 7. 15): *Čuvajte se lažnih proroka što vam dolaze u ovčjem runu, a unutra su grabežljivi vuci*. Međutim, niti su heretici lažni proroci, ili uopće proroci, niti je (ako dopustimo da se pod vukovima tu misli na heretike) apostolima zapovjedbno da ih ubijaju, ili pak, ako su bili kraljevi, da ih svrgavaju, nego da ih se čuvaju, klone i bježe od njih. Niti je savjet da se kloni lažnih proroka upućen svetom Petru ili bilo kojem od apostola, već mnoštvu Židova koji su ga slijedili u planinu, najvećim dijelom još neobraćenih. Prema tome, ako se time daje vlast za tjeranje kraljeva, onda se ona ne daje samo privatnim ljudima, već također i nekršćanima. Što se tiče ovlasti za razdvajanje ili utišavanje pobješnelih ovnova (pod čime misli na kršćanske kraljeve koji se odbijaju podčiniti rimskom pastoru), naš Spasitelj je odbio preuzeti na sebe tu vlast na ovome svijetu, nego je savjetovao da se pusti da žito i kukolj rastu zajedno do Sudnjega dana. Još manje je predao tu vlast svetome Petru i još manje je sveti Petar može davati papama. Sveti Petar i svi drugi pastori obavezni su smatrati poganima i carinicima one krš-

ćane koji ne slušaju crkvu, to jest koji ne slušaju kršćanskog vrhovnog vladara, za pogane ili za carinike. Budući dakle da nitko od pape ne potražuje vlast nad poganskim vladarima, ne bi ni on trebao zahtijevati nikakvu vlast nad onima koje mora držati za pogane.

134. Iz ovlasti poučavanja Bellarmine izvodi također prisilnu vlast papa nad kraljevima. Pastor mora (kaže on) davati svome stadu prikladnu hranu. Dakle, papa može (i treba) siliti kraljeve da vrše svoje dužnosti. Odatle slijedi da je papa, kao pastor kršćana, kralj nad kraljevima. A to bi svi kršćanski kraljevi morali ili ispovijedati ili bi sami morali preuzeti na sebe najvišu pastorsku dužnost, svaki u svojoj oblasti.

135. Njegov šesti i posljednji argument izveden je iz primjera. Na to ja odgovaram, prvo, da primjeri ne dokazuju ništa; drugo, da primjeri koje on navodi ne čine neku osobitu vjerojatnost prava. Jojadov čin ubijanja kraljice Atalije (2 Kraljevi 11) bio je ili po ovlasti kralja Joaša ili je bio užasan zločin velikog svećenika koji je (nakon izbora kralja Šaula) bio samo podanik. Djelo svetoga Ambrozija, izopćenje cara Teodozija (ako je istina da je učinjeno), bilo je smrtni prijestup. Što se pak tiče papa poput Grgura I, Grgura II, Zaharije i Leona III, njihov sud je nevažeci jer je dan u vlastitoj stvari, a djela koja su izvršili u skladu sa svojim učenjem, najveća su zlodjela (osobito ono Zaharijino) svojstvena ljudskoj naravi. Toliko o *Crkvenoj vlasti*. Bio bih u tome kraći, izostavljajući ispitivanje tih Bellarmineovih argumenta, kad bi mu pripadali kao privatnom čovjeku, a ne kao prvaku papinstva, i kad ne bi bili upereni protiv svih drugih kršćanskih vladara i država.

Poglavlje XLIII.

Što je potrebno za primanje u kraljevstvo nebesko

*Teškoća u
poslušnosti
prema Bogu i
čovjeku
ujedno*

1. Najčešći izgovor za pobunu i građanski rat u kršćanskim državama proizlazio je dugo vremena iz teškoće koja još nije dostatno razriješena, a to je istovremena poslušnost i prema Bogu i prema čovjeku, kad su njihove zapovijedi međusobno protivne. Dovoljno je očigledno da kad netko prima dvije suprotne zapovijedi i zna da je jedna od njih od Boga, da treba slušati nju, a ne onu drugu, makar to bila zapovijed čak i zakonitog vrhovnog vladara (monarha ili skupštine s vrhovnom vlašću) ili pak zapovijed oca. Prema tome, teškoća se sastoji u tome da kad se ljudima zapovijeda u ime Boga, oni u različitim slučajevima ne znaju je li zapovijed od Boga ili onaj tko zapovijeda samo zlorabi Božje ime za neke vlastite privatne svrhe. Naime, kao što je u židovskoj crkvi bilo mnogo lažnih proroka koji su težili ugledu u narodu lažnim snovima i viđenjima, tako je i u svim vremenima u Kristovoj crkvi bilo lažnih učitelja koji su težili za ugledom u narodu fantastičnim i lažnim učenjima te za tim da takvim ugledom (takva je narav častoljublja) vladaju njime za svoju privatnu korist.

*To nije
nikakva
teškoća za one
koji razlikuju
između onoga
što jest i što
nije nužno za
spasenje*

2. Ali ta teškoća s poslušnošću prema Bogu i prema građanskom vrhovnom vladaru na zemlji nije ni od kakve važnosti onima koji umiju razlikovati između onoga što je *nužno*, i što nije, za *primanje u Božje kraljevstvo*. Naime, ako je zapovijed građanskog vladara takva da se može poslušati bez gubljenja vječnog života, bilo bi nepravedno ne poslušati je, i tad se ispunjava nalog apostola: *Sluge, pokoravajte se svojim gospodarima u svemu*, ili: *Djeco, pokoravajte se svojim roditeljima u svemu*, te nalog našega Spasitelja: *Književnici i Farizeji sjede u Mojsijevoj stolici, i zato će svi oni reći, to poštuju i čini*. No, ako je zapovijed takva da je ne možemo poslušati, a da ne budemo osuđeni na vječnu smrt, bila bi ludost poslušati je, jer tad se ispunjava savjet Spasitelja (Matej 10. 28): *Ne bojte se onih koji ubijaju tijelo, a duše ne mogu ubiti!* {*Bojte se radije onog koji može i tijelo i dušu uništiti u paklu.*} Zbog toga, svi oni koji bi htjeli izbjeći kazne koje se primjenjuju na ovome svijetu zbog neposlušnosti prema svojim zemaljskim vladarima i one koje se primjenjuju u nadolazećem svijetu zbog neposlušnosti prema Bogu, trebaju biti naučeni da razlikuju između onoga što jest i što nije nužno za vječno spasenje.

3. Sve što je NUŽNO za spasenje, sadržano je u dvjema vrlinama: *vjeri u Krista i poslušnosti prema zakonu*. Kad bi ovo drugo bilo savršeno, bilo bi nam dovoljno. Ali zato što smo svi krivi zbog neposlušnosti prema Božjim zakonima, ne samo izvorno kroz Adama, već i sada zbog naših vlastitih prijestupa, od nas se sada zahtijeva ne samo *poslušnost* za ostatak našega vijeka, nego i *oprost od grijeha* za prošla vremena. Taj oprost je nagrada za našu vjeru u Krista. Da se ništa drugo ne traži kao nužno za spasenje, očigledno je odatle što je kraljevstvo nebesko zatvoreno samo za grešnike, to jest za neposlušnike i prekršitelje zakona. Ali ni za njih nije zatvoreno u slučaju da se pokaju i vjeruju u sve članke kršćanske vjere, koji su nužni za spasenje.

Sve nužno sadržano je u vjeri i poslušnosti

4. Poslušnost koju od nas zahtijeva Bog, koji u svim našim radnjama prihvaća volju za djelo, jest ozbiljan napor da ga slušamo, a naziva se također i svim onim imenima koja označavaju takav napor. Zato se poslušnost ponekad naziva izrazima *milosrđe* i *ljubav* jer sadrže volju za slušanjem. I sam naš Spasitelj čini našu ljubav prema Bogu i prema drugima ispunjenjem cijelog zakona; ponekad izrazom *ispravnost*, jer ispravnost je samo ime za volju da svakome damo ono što mu pripada, to znači, volju za poslušnost prema zakonima; ponekad opet izrazom *pokajanje*, jer pokajati se obuhvaća odvratanje od grijeha, što je istovjetno s povratkom volje za poslušnošću. Otuda, tko god nepatvoreno želi ispuniti Božje zapovijedi i tko se istinski kaje za svoje prijestupe, ili tko voli Boga svim svojim srcem i svoga susjeda kao sama sebe, taj ima svu poslušnost potrebnu za primanje u kraljevstvo Božje. Jer, kad bi Bog tražio savršenu nevinost, ni jedno tijelo ne bi bilo spašeno.

Koja poslušnost je nužna

5. No, koje su to zapovijedi koje nam je Bog dao? Jesu li svi zakoni što ih je Bog dao Židovima kroz Mojsijeve ruke Božje zapovijedi? Ako jesu, zašto se kršćane ne uči poslušnosti prema njima? Ako nisu, koji drugi zakoni to jesu osim prirodnih? Naime, naš Spasitelj nije nam dao nove zakone, već savjete da poštujemo one kojima smo podređeni, to jest prirodne zakone i zakone različitih vrhovnih vladara. Također, ni Židovima nije dao ikakav novi zakon u svojoj propovijedi na gori, nego je samo izložio Mojsijev zakon kojemu su otprije bili podčinjeni. Prema tome, Božji zakoni nisu nikakvi drugi zakoni do prirodni zakoni, od kojih je prvi taj da ne smijemo kršiti danu vjeru, to jest zapovijed da moramo slušati svoje građanske vrhovne vladare koje smo postavili nad sobom putem međusobnog ugovora. Taj Božji zakon, koji nam zapovijeda poslušnost prema građanskim zakonima, zapovijeda nam po slijedu

I kojim zakonima

poslušnost i prema svih onim nalogizima Biblije koji su (kao što sam dokazao u prethodnom poglavlju) zakoni samo tamo gdje ih je građanski vladar učinio takvima. Posvuda drugdje, to su samo savjeti, kojima netko može odbiti poslušnost na vlastitu pogibelj, ne čineći pri tome nepravdu.

*Kojoj osobi
vjeruje
kršćanin
svojom vjerom*

6. Budući da sad znamo koja poslušnost je nužna za spasenje i kome je dugujemo, moramo u pogledu vjere razmotriti kao sljedeće pitanje, u koga i zašto vjerujemo te koji su članci i točke vjere nužni za vjeru onih koji će biti spašeni. Prvo, što se tiče osobe u koju vjerujemo, budući da je nemoguće vjerovati nekoj osobi prije nego što znamo što ona kaže, nužno je da to bude netko koga smo čuli da govori. Prema tome, osoba kojoj su vjerovali Abraham, Izak, Jakov, Mojsije i proroci, bio je sam Bog, koji im je govorio natprirodno. Osoba kojoj su vjerovali apostoli i učenici, koji su saobraćali s Kristom, bio je sam naš Spasitelj. Međutim, za one kojima se ni Bog Otac ni naš Spasitelj nikad nisu obratili, ne može se reći da je Bog osoba kojoj su vjerovali. Oni su vjerovali apostolima, a poslije njih crkvenim pastorima i učiteljima koji su povijesti Starog i Novog zavjeta preporučili njihovoj vjeri. Otuda je vjera kršćana poslije doba našeg Spasitelja oduvijek bila utemeljena, najprije, na ugledu njihovih pastora, a potom na ugledu onih koji su sačinili Stari i Novi zavjet da bi bio primljen kao pravilo vjere. To su pak mogli učiniti samo kršćanski vladari, koji su zbog toga najviši pastori i jedine osobe koje kršćani sada čuju da govore iz Boga, osim onih kojima Bog i danas govori natprirodno. No, budući da je tako mnogo lažnih proroka *došlo u svijet*, ljudi moraju ispitati takve duhove, kao što nas savjetuje sveti Ivan (1 Ivan 4. 1): *jesu li od Boga ili nisu*. Budući dakle da ispitivanje učenja pripada vrhovnom pastoru, osoba kojoj moraju vjerovati svi oni koji nemaju posebno otkrovenje, jest najviši pastor (u svakoj državi), to jest građanski vrhovni vladar.

*Uzroci
kršćanske
vjere*

7. Različiti su uzroci tome zašto ljudi vjeruju u kršćanska učenja. Vjera je dar Božji, i Bog je stvara u svakom posebnom čovjeku onako kako mu se čini valjanim. Najobičniji neposredni razlog našeg vjerovanja u pogledu bilo koje točke kršćanske vjere jest to što vjerujemo da je Biblija riječ Božja. Međutim, zašto vjerujemo da je Biblija Božja riječ, o tome se mnogo raspravlja kao što se nužno raspravlja o svim pitanjima koja nisu dobro postavljena. Jer, ne postavlja se pitanje: *zašto to vjerujemo*, nego, *kako to znamo*, kao da su *znanje* i *vjerovanje* istovjetni. Otuda, dok jedna strana temelji svoje znanje na nepogrešivosti Crkve, a druga

strana na svjedočenjima privatnog duha, nijedna od njih ne uspijeva dokazati ono što tvrdi. Kako će, naime, netko znati za nepogrešivost Crkve osim tako da zna najprije za nepogrešivost Svetog pisma? Ili, kako će netko znati da je njegov privatni duh drugačiji nego neko uvjerenje koje se temelji na autoritetu i argumentima njegovog učitelja ili na pretpostavci o vlastitoj nadarenosti? Uostalom, u Svetom pismu nema ničega iz čega se može izvesti zaključak o nepogrešivosti Crkve, i još manje neke posebne crkve, a najmanje o nepogrešivosti bilo kojeg pojedinačnog čovjeka.

8. Otuda je očigledno da kršćani ne znaju, nego vjeruju da je Sveto pismo Božja riječ, i da su sredstva uvjeravanja koja se Bog obično smili dati ljudima primjerena sredstvima prirode, to jest da potječu od njihovih učitelja. To je nauk svetoga Pavla (Rim. 10. 17), koji se tiče kršćanske vjere općenito: vjera dolazi od slušanja, to jest kroz slušanje naših zakonitih pastora. On kaže također (redak 14, 15 istog poglavlja): *Kako će zazivati onoga u koga nisu vjerovali? Kako li će vjerovati u onoga za koga nisu čuli? Kako li će čuti bez propovjednika? Kako li će propovijedati ako nisu poslani?* Po tome je očigledno da je obični uzrok vjerovanja da je Sveto pismo riječ Božja istovjetan s uzrokom vjerovanja u sve ostale članke naše vjere, naime slušanje onih koji su po zakonu ovlašteni i izabrani da nas poučavaju, poput naših roditelja u kući i naših pastora u crkvama. A to je još očiglednije iz iskustva. Naime, koji se drugi uzrok može navesti za to što u kršćanskim državama svi ljudi ili vjeruju da je Sveto pismo riječ Božja ili to barem ispovijedaju, a u drugim državama jedva itko, osim taj da ih se u kršćanskim državama uči tome od djetinjstva, a u drugim državama na drugi način?

*Vjera dolazi
od slušanja*

9. Ali, ako je poučavanje uzrok vjere, zašto onda ne vjeruju svi? Zato je sigurno da je vjera dar od Boga, i koji on daje onome kome hoće. No ipak, budući da onima kojima daje, to daje preko učitelja, neposredni uzrok vjere je slušanje. U školi gdje se mnogi podučavaju, te neki imaju korist od toga, a drugi ne, kod onih koji imaju korist uzrok učenja je učitelj, ali iz toga se ne može zaključiti da učenje nije dar od Boga. Sve dobro potječe od Boga, ali ne mogu svi koji ga posjeduju reći da su nadahnuti, jer nadahnuće sadrži natprirodni dar i neposrednu ruku Božju. Onaj tko to svojata, taj tvrdi da je prorok i podliježe crkvenom ispitivanju.

10. Bilo da ljudi *znaju*, *vjeruju* ili *dopuštaju* da je Sveto pismo Božja riječ, nužno će morati *znati*, *vjerovati* ili *dopuštati* to isto, ako na temelju mje-

sta Svetog pisma lišenih nejasnoće budem dokazao koji stavci vjere su nužni i jedini nužni za spasenje.

Jedini nužan članak kršćanske vjere

11. Onaj *unum necessarium*, jedini stavak vjere koji Sveto pismo čini nužnim za spasenje, jest samo ovaj: ISUS JE KRIST. Pod imenom *Krist* podrazumijeva se kralj kojeg je Bog prethodno, po prorocima Staroga zavjeta, obećao poslati u svijet da vlada pod njime vječito (nad Židovima i drugim narodima koji budu vjerovali u njega), i da im dade vječni život, izgubljen zbog Adamova grijeha. Nakon što sam to dokazao na temelju Svetoga pisma, dalje ću pokazati kad i u kojem smislu neki drugi stavci također mogu biti nazvani *nužnima*.

Dokaz na temelju cilja evanđelista

12. U dokaz tome da je vjera u stavak *Isus jest Krist* sva vjera koja se traži za spasenje, moj će prvi argument biti utemeljen u namjeri evanđelista. Ta je bila uspostaviti upravo taj stavak *Isus je Krist* putem opisa života našega Spasitelja. Vrhunac Blagovijesti po svetom Mateju jest da je Isus bio od Davidove loze, rođen od Djevice, a to su oznake istinskog Krista; nadalje, da su tri Mudraca došla ukazati mu štovanje kao kralju Židova; da ga je Herod pokušavao ubiti iz istog razloga; da ga je proglasio Ivan Krstitelj; da je i sam Krist kao i njegovi apostoli propovijedao da je kralj; da je naučavao zakon, ali ne kao književnici, već kao čovjek s ovlastima; da je iscjeljivao bolesti jedino svojom riječju i činio mnoga druga čuda za koja je pretkazano da će ih Krist činiti; da je bio pozdravljen kao kralj kad je ušao u Jeruzalem; da ih je upozoravao da se klone svih drugih koji budu tvrdili da su Krist; da je bio uhvaćen, optužen i pogubljen za to što je tvrdio da je kralj; da je uzrok njegove osude, napisan na križu, glasio: ISUS NAZAREĆANIN KRALJ ŽIDOVA. Sve to vodi samo tome cilju da ljudi vjeruju da *Isus jest Krist*. Prema tome, to je bila svrha evanđelja svetog Mateja, i namjera svih drugih evanđelista bila je ista (kao što se pokazuje dok ih čitamo). Prema tome, svrha cijele Blagovijesti bila je uspostavljanje tog jedinog stavka vjere. I sveti Ivan ga stavlja izričito u svoj zaključak (Ivan 20. 31): *A ova su {djela} opisana da trajno vjerujete da je Isus Mesija, Sin Božji {te da vjerujući imate život po njemu}*.

Na temelju propovijedi apostola

13. Drugi argument crpim iz predmeta apostolskih govora dok je naš Spasitelj još boravio na zemlji i poslije njegova uznesenja. Apostoli su u vrijeme našega Spasitelja poslani da *propovijedaju kraljevstvo Božje* (Luka 9. 2). Naime, ni tu ni u Mateju 10. 7 on im ne daje na povjeru ništa drugo osim upravo toga: *Idite i na svome putu navješćujte: Blizu je kra-*

ljevstvo nebesko, to jest da je Isus *Mesija*, onaj *Krist*, onaj *Kralj* koji je imao doći. Da je njihovo propovijedanje bilo isto i nakon njegova uznesenja, vidi se iz Djela apostolskih (17. 6, 7): *Kako njih ne nadoše, odvukoše Jasona i neku braću pred glavare vičući: Došli su i ovamo oni koji uzbuniše sav svijet. Jason ih je primio kao goste u svoju kuću. Svi ovi ljudi rade protiv carskih odredaba tvrdeći da ima neki drugi kralj, neki Isus*; također i mjesto (redak 2, 3 istog poglavlja) gdje se kaže da sveti Pavao: *po svom običaju uđe onamo te je tri subote raspravljao s njima na temelju Pisama, tumačeći i dokazujući da je trebalo da Mesija trpi i uskrsne iz mrtvih, a taj Isus (koga on navješćuje) jest Krist*.

14. Treći argument uzimam iz onih mjesta u Svetom pismu na kojima se za svu vjeru, nužnu za spasenje, kaže da je laka. Naime, kad bi za spasenje bio nužan unutrašnji pristanak našeg uma na sva učenja koja se tiču kršćanske vjere kakva se sada poučava (od čega su najveći dijelovi predmet sporenja), ništa na svijetu ne bi bilo tako teško kao biti kršćanin. Razbojnik na križu, premda i pokajnik, ne bi mogao biti spašen govoreći: *Gospodine, spjeti me se kad dođeš u svoje kraljevstvo*; time je on posvjedočio svoje vjerovanja samo u onaj jedan stavak: *Isus jest Kralj*. Niti bi se moglo reći (kao što se kaže u Mateju 11. 30) da je *Isusov jaram sladak, a breme lako*, niti da *malena djeca vjeruju u njega* (Matej 18. 6). Niti bi sveti Pavao rekao (1 Kor. 1. 21): *Odluči Bog spasiti one koju vjeruju ludošću propovijedanja*. Niti bi i sam sveti Pavao mogao biti spašen, a još manje postati odjednom tako velik crkveni učenjak, koji možda nikad ranije nije mislio o preobraženju, čistilištu i mnogim drugim stavcima vjere koji su sad nametnuti.

*Na temelju
lakoće učenja*

15. Četvrti argument uzimam iz izričitih i nespornih mjesta za tumačenje. Prvo, Ivan 5. 39: *Vi istražujete Pisma u kojima mislite da ima život vječni. I upravo ona svjedoče za me*. Naš Spasitelj ovdje govori o spisima Starog zavjeta, jer Židovi onoga doba nisu mogli istraživati spise Novoga zavjeta, koji nisu bili ni napisani. Ali Stari zavjet ne sadrži ništa drugo o Kristu osim znakova po kojima ga ljudi mogu prepoznati kad dođe, kao to da će poteći od Davida, biti rođen u Betlehemu od Djevice, da će činiti velika čuda i slično. Otuda, vjerovati da je Isus bio On, bilo je dovoljno za vječni život, a više od dovoljnog nije ni nužno, i zato se ne traži ni jedan drugi stavak vjere. Nadalje (Ivan 11. 26): *Tko god živi i vjeruje u me, neće umrijeti nikada*. Dakle, vjerovati u Krista dovoljna je vjera za vječni život, i dosljedno tome, nije potrebno više vjere. No, vjerovati u Isusa i vjerovati da je Isus taj Krist, jedno je te isto, kao što

*Iz uobličениh
i jasnih
tekstova*

slijedi iz daljnjih redaka. Naime, pošto je naš Spasitelj rekao Marti (redak 26), *Vjeruješ li ovo?*, ona odgovara (redak 27): *Da Gospodine, ja tvrdo vjerujem da si ti Mesija, Sin Božji, koji je imao doći u svijet*. Prema tome, sam taj stavak je dovoljna vjera za vječni život, a više od dovoljnog nije nužno. Treće (Ivan 20. 31): *Ova su djela opisana da trajno vjerujete da je Isus Mesija, Sin Božji, te da vjerujući imate život po njemu*. I tu također, vjerovati *da je Isus taj Krist* dovoljna je vjera za stjecanje vječnog života, i prema tome, nijedan drugi stavak vjere nije potreban. Četvrto (1 Ivan 4. 2): *Svaki duh koji ispovijeda da je Isus Krist došao u tijelo, od Boga je*. I (1 Ivan 5. 1): *Tko god vjeruje da je Isus Krist, rođen je od Boga*; i (redak 5): *Tko je pobjednik svijeta ako nije onaj koji vjeruje da je Isus Sin Božji?* Peto (Djela 8. 36, 37): *Gle, veli dvoranin, evo vode! Što mi prijedi da budem kršten?* A Filip reče: *Ako vjeruješ svim srcem, smiješ. I on odgovori: Vjerujem da je Isus Krist Sin Božji!* Dakle, vjerovanje u stavak *da je Isus Krist*, dovoljno je za krštenje, to jest za primanje u kraljevstvo Božje, i dosljedno tome, jedino je to nužno. I općenito, na svim mjestima gdje naš Spasitelj kaže nekome: *Vjera te je izbavila*, razlog zašto to kaže jest nečije priznanje koje izravno ili po posljedicama pretpostavlja nečije vjerovanje *da je Isus Krist*.

Odatle što je
to temelj svih
drugih
članaka vjere

16. Zadnji argument izvodim iz onih mjesta na kojima je taj stavak učinjen temeljem vjere; naime, onaj tko drži taj temelj, bit će izbavljen. Od tih mjesta prvo je Matej 24. 23, 24: *Ako vam tko tada rekne, Slušaj, Mesija je ovdje ili ondje, ne vjerujte jer će se pojaviti lažne mesije i lažni proroci te će činiti tolike čudesne znakove* itd. Ovdje dakle vidimo da se stavak *Isus je Krist* mora poštovati, premda će onaj tko bude naučavao suprotno činiti velika čudesa. Drugo mjesto je Pavlova Poslanica Galaćanima (Gal. 1. 8): *Ako bi vam netko – bili to mi, bio anđeo s neba – navijestio Evanđelje protivno onom koje smo vam navijestili, neka je proklet!* Ali, evanđelje koje su propovijedali i Pavao i drugi apostoli bio je samo stavak vjere *da je Isus taj Krist*. Dakle, radi vjere u taj stavak moramo odbaciti i ovlaštenje anđela s nebesa, a kamoli ne nekog smrtnog čovjeka, ako naučava suprotno. Prema tome, to je temeljni stav kršćanske vjere. Treće mjesto je Prva Ivanova poslanica (1 Ivan 4. 1, 2): *Ljubljeni, nemojte vjerovati svakom dubu, već dubove podvrgnite kušnji* itd. *Po ovome poznajete dub Božji: svaki dub koji priznaje: Isus Krist došao je u tijelo, jest od Boga*. Po tome je očigledno da je taj stav mjera i pravilo po kojem se procjenjuje i ispituje sve ostale, i zato je jedini temeljan. Četvrto mjesto je Matej 16. 16, 18, gdje, nakon što je Petar ispovjedio taj stavak govoreći

Spasitelj: *Ti si Krist, Sin živoga Boga*, naš Spasitelj mu veli: *Ti si Petar – Stijena, i na toj stijeni izgradit ću sebi Crkvu*. Odatle zaključujem da je to stav na kojemu su, kao na svome temelju, izgrađena sva ostala učennja crkve. Peto mjesto glasi (1 Kor. 3. 11, 12 i.d.): *Nitko ne može postaviti drugoga temelja osim onoga koji je već postavljen, a taj temelj je Isus Krist. Zida li tko na ovome temelju zlatom, srebrom, dragim kamenjem, drvetom, sijenom, slamom, svačije će djelo izaći na vidjelo. To će pokazati onaj dan, jer će se očitovati vatrom, a ta će vatra otkriti kakvo je čije djelo. Onaj kome ostane što je nadozidano, primit će nagradu, a onaj čije djelo izgori, štetovat će. On sam spasit će se, ali kao kroz vatru*. Ove riječi su dijelom izravne i lako razumljive, a dijelom alegorične i teške; iz onoga što je izravno može se zaključiti da pastori koji naučavaju taj temelj, *da je Isus Krist*, premda i izvode odatle krive zaključke (a tome su ponekad podložni svi ljudi), ipak mogu biti izbavljeni. Nadalje, da još više mogu biti izbavljeni oni koji, premda nisu pastori nego slušači, vjeruju u to što ih poučavaju njihovi zakoniti pastori. Dakle, vjerovanje u taj stavak je dovoljno, te, dosljedno tome, nijedan drugi se ne zahtijeva nužno za spasenje.

17. Što se tiče alegorijskog dijela, poput: *Vatra će iskušati svačije djelo*, te, *Bit će spašeni, ali kao kroz vatru* ili *putem vatre* (u izvorniku *dia pyros*), to ne donosi ništa novo protiv zaključka koji sam izveo iz onih drugih izravnih riječi. No, budući da se na temelju ovoga mjesta uzima argument za dokazivanje ognja u čistilištu, ja ću ovdje ponuditi svoje nagađanje u pogledu značenja toga iskušavanja teorija i izbavljanja ljudi kao kroz vatru. Čini se da apostol aludira na riječi proroka Zaharije (13. 8, 9), koji, govoreći o ponovnom uspostavljanju kraljevstva Božjeg, kaže sljedeće: *Dvije će trećine biti istrijebljene, a trećina ostavljena. Tu ću trećinu kroz oganj provesti, pročistit ću ih kao što se pročišćuje srebro, iskušat ih kao što se iskušava srebro. I oni će zazivati ime moje i ja ću im se odazvati*. Sudnji dan je dan ponovne uspostave Božjeg kraljevstva, i toga će dana, kako nam kaže sveti Petar (2 Pet. 3. 7, 10, 12), biti svjetski požar u kojemu će nestati grešnici, a preostali, koje Bog bude izbavio, proći će kroz vatru, nepovrijeđeni i iskušani (poput srebra i zlata koji se vatrom pročišćuju od natruha), očišćeni od idolopoklonstva i spremni da zazivaju ime istinskog Boga. Aludirajući na to, sveti Pavao tu kaže da će na *taj dan* (to jest Sudnji dan, veliki dan ponovnog dolaska našega Spasitelja radi uspostave kraljevstva Božjeg u Izraelu) Sud iskušati svačije učenje, je li zlato, srebro, drago kamenje, drvo, sijeno ili slama. I tada će oni, koji su izgrađivali loše zaključke na istinitim temeljima, vidjeti

kako gore njihova učenja, dok će oni sami svejedno biti spašeni i proći nepovrijeđeni kroz sveopći oganj i živjeti vječno, da bi zazivali ime istinitog i jedinog Boga. U tome smislu nema ničega što se ne slaže s ostatkom Svetoga pisma niti ikakvog nagovještaja vatre u čistilištu.

U kojem smislu se drugi članci mogu nazvati nužnima

18. Međutim, netko može pitati, zar nije isto tako kao vjerovati da je *Isus Krist* nužno vjerovati radi spasenja i to da je Bog svemoguć, Stvoritelj svijeta, da je Isus Krist uskrsnuo te da će i drugi ljudi ustati iz mrtvih na Sudnji dan? Na to odgovaram da jest, ali jednako tako je potrebno i puno više stavaka. Međutim, oni su sadržani u onome jednome i mogu se izvesti iz njega uz manje ili veće teškoće. Naime, zar ima ikoga tko ne vidi da onaj tko vjeruje u to da je Isus Sin Boga Izraelova i da su Izraelci imali za Boga Svemogućeg Stvoritelja svih stvari, da taj kroz to ne vjeruje također da je Bog Svemogućí Stvoritelj svega? Ili, kako može netko vjerovati da je Isus kralj koji će vječno vladati, ako također ne vjeruje da je ustao iz mrtvih? Ta, mrtav čovjek ne može obnašati dužnost kralja. Ukratko, tko se drži onog temelja, *Isus jest Krist*, taj se izričito drži i svega onoga za što vidi da je ispravno izvedeno iz toga, a implicitno svega onoga što slijedi iz toga, makar sam nemao dovoljno vještine da razluči izvođenja. Zato se taj isto tako dobro drži i toga da je vjerovanje u taj jedan stavak dovoljna vjera za dobivanje oprosta od grijeha za *pokajnike*, i, dosljedno tome, za njihovo uvođenje u kraljevstvo nebesko.

I vjera i poslušnost nužni su za spasenje

19. Pošto sam pokazao da se sva potrebna poslušnost za spasenje sastoji u volji da slušamo Božje zakone, to jest u kajanju, i da je sva vjera koja se zahtijeva za to isto obuhvaćena u vjerovanju u onaj jedan stavak, *Isus jest Krist*, navest ću još ona mjesta iz Blagovijesti koja dokazuju da je sve što se zahtijeva za spasenje sadržano u tome dvome uzetom zajedno. Oni kojima je sveti Petar propovijedao na dan Duhova, neposredno nakon uznesenja našega Spasitelja, pitali su njega i ostale apostole, govoreći (Djela 2. 37): *Ljudi i braćo, što da činimo?* Na to im sveti Petar reče (u sljedećem retku): *Pokajte se, i neka se svaki od vas krsti za oprostjenje grijeha, i tako ćete primiti dar – Svetoga Duga.* Prema tome, pokajanje i krštenje, to jest vjerovanje da *Isus jest Krist*, jest sve što je potrebno za spasenje. Nadalje, upitan od nekog od članova upravljačkog vijeća (Luka 18. 18): *Što moram činiti da naslijedim život vječni?*, naš Spasitelj odgovara (redak 20): *Znaš zapovijedi: Ne čini preljuba! Ne ubij! Ne ukradi! Ne svjedoči lažno! Poštuj oca i majku!* Kad ovaj reče da sve to poštuje, naš Spasitelj dodaje (redak 22): *Prodaj sve što imaš, podaj siromasima*

{i imat ćeš blago na nebesima}. *Onda dođi i slijedi me*. To je isto kao da je rekao: Osloni se na mene koji sam kralj. Prema tome, ispunjavati zakon i vjerovati da je Isus kralj, to je sve što se traži od nekoga da bi bio uveden u vječni život. Treće, sveti Pavao kaže (Rim. 1. 17): *Pravednik će živjeti od vjere*; ne bilo tko, već *pravednik*. Prema tome, *vjera i pravednost* (to jest *volja da budemo pravedni ili pokajanje*), jesu sve što je potrebno za vječni život. Naš Spasitelj je propovijedao govoreći (Marko 1. 15): *Ispunilo se vrijeme, blizu je kraljevstvo Božje. Pokajte se i vjerujte u Blagovijest!*, to jest, u dobru vijest da je Krist došao. Dakle, pokajati se i vjerovati da je Isus Krist, to je sve što se traži za spasenje.

20. Budući dakle da je nužno da se i vjera i poslušnost (sadržana u riječi pokajanje) ujedine za naše spasenje, pitanje, što nas od toga dvoga opravdava, neprikladno je sporenje. No, ipak, neće biti neprilično pokazati na koji način oboje pridonose spasenju, i u kojem smislu se kaže da nas jedno ili drugo od dvoga mora opravdati. Prvo, ako se pod ispravnošću razumijeva pravičnost samih djela, onda nitko ne može biti spašen, jer ne postoji nitko tko nije prekršio Božje zakone. Prema tome, kad se kaže da nas opravdavaju naša djela, onda se to odnosi na volju, koju Bog uvijek prihvaća kao sama djela, kako od dobrih tako i od zlih ljudi. I samo se u tome smislu nekoga naziva *pravednim* ili *nepravednim*, i samo u tome smislu nekog takvog opravdava njegova pravednost, to jest daje mu naslov *pravednika* u Božjoj upotrebi riječi i čini ga sposobnim za *življenje od vjere*, što prije toga nije bio. Tako pravda opravdava u onom smislu u kojem je *opravdavati* istovjetno s *nazivati nekoga pravednim*, a ne u značenju razrješenja od zakona; po tome bi kažnjavanje njegovih grijeha bilo nepravedno.

Što svako od njih pridonosi tome

21. Međutim, za nekoga se kaže da je opravdan i onda kad se prihvati njegova molba, premda sama bila nedostatna, kao kad iskazujemo volju i trud da vršimo zakon, kad se kajemo za svoje propuste i kad Bog to prihvati kao samo vršenje. Međutim, zato što Bog prihvaća volju za djela samo od vjernika, vjera je ono što našu molbu čini dobrom, i u tom smislu samo vjera opravdava. Tako su *vjera i poslušnost* nužni za spasenje, ali za svako se od njih u različitom smislu kaže da opravdavaju.

22.¹⁸³ Pošto smo pokazali što je nužno za spasenje, nije teško pomiriti našu poslušnost Bogu s poslušnošću prema građanskom vrhovnom vladaru, bio on kršćanin ili nevjernik. Ako je kršćanin, on dopušta vjerovanje u stavak *da je Isus Krist*, i u sve druge stavove koji su ili sadržani u njemu ili su po očiglednom slijedu izvedeni iz njega. A to

Poslušnost prema Bogu i prema građanskom vladaru nisu nesukladne, bez obzira je li vladar kršćanin

je sva potrebna vjera za spasenje. Budući pak da je to vrhovni vladar, on zahtijeva i poslušnost prema svim svojim zakonima, to jest svim građanskim zakonima u kojima su također sadržani i svi prirodni zakoni, to jest, svi Božji zakoni. Naime, osim prirodnih zakona i zakona crkve, koji su dijelovi građanskog zakona (jer crkva koja može donositi zakone jest država), ne postoje drugi božanski zakoni. Prema tome, tko god sluša svoga vrhovnog vladara kršćanina nije time spriječen niti da vjeruje niti da sluša Boga. No, pretpostavimo da neki kršćanski kralj izvuče neke krive zaključke iz onoga temelja, *Isus jest Krist*, to jest, da sačini neku nadogradnju od sijena ili slame i naredi da se to naučava. Sveti Pavao kaže da će i taj biti spašen. Još prije će biti spašen onaj tko ih naučava po njegovoj zapovijedi, a još više onaj tko ih ne poučava nego samo vjeruje svome zakonitom učitelju. U slučaju pak da vrhovni građanski vladar zabrani nekom podaniku da propovijeda neko od onih njegovih mnijenja, na temelju kojeg pravednog razloga ovaj može otkazati poslušnost? Kršćanski kraljevi mogu griješiti u izvođenju zaključaka, ali tko će to prosuđivati? Hoće li prosuđivati neki pojedinac kad se pitanje tiče njegove poslušnosti? I hoće li prosuđivati itko drugi osim onoga koga za to odredi Crkva, to jest, građanski vladar koji je predstavlja? Ili pak, ako prosuđuje papa ili neki apostol, zar on ne može griješiti u izvođenju zaključaka? Nije li jedan od dvojice, sveti Petar ili sveti Pavao, griješio u onoj nadogradnji kad se sveti Pavao suprotstavio svetome Petru u lice? Prema tome, ne može biti nikakvog proturječja između Božjeg zakona i zakona neke kršćanske države.

Ili nevjernik 23.¹⁸⁴ Ako je građanski vladar nevjernik, svaki od njegovih podanika koji mu se opire griješi protiv Božjih zakona (jer takvi su prirodni zakoni), i odbacuje savjet apostola koji opominje sve kršćane da slušaju svoje vladare, kao i svu djecu i slugu da u svemu slušaju roditelje i učitelje. Za svoju *vjeru* pak, koja je unutrašnja i nevidljiva, oni imaju ono dopuštenje koje je imao Naaman, i ne trebaju sebe dovoditi u pogibelj zbog nje. No, ako to čine, onda svoju nagradu trebaju očekivati na nebu, a ne žaliti se na svoje zakonite vladare, i još manje voditi rat protiv njih. Jer onaj tko nije zadovoljan pravom prigodom za mučeništvo, taj zapravo nema onu vjeru koju ispovijeda, već samo to tvrdi ne bi li nanio malo boje da sakrije svoje vlastite propuste. I koji nevjernički kralj je toliko nerazuman da bi osuđivao na smrt ili progonio takvog podanika, iako zna da ima podanike koji čekaju drugi dolazak Kristov nakon što sadašnji svijet bude spaljen, dakle, podanike koji kane slušati Krista tada (to

je namjera vjerovanja u stavak *da je Isus Krist*), a u međuvremenu se smatraju obaveznim na poslušnost zakonima toga nevjerničkog kralja?

24. Toliko će biti dovoljno u pogledu Božjeg kraljevstva i crkvene uprave. Pri tome nisam imao namjeru promicati nekakvo vlastito stajalište, nego samo pokazati koje se posljedice meni čine izvedivima iz načela kršćanske politike (koja čine Sveto pismo) u potvrdu vlasti građanskih vladara i dužnosti njihovih podanika. Kod navođenja Svetog pisma trudio sam se izbjegavati tekstove nejasnog ili spornog tumačenja i navoditi samo one čiji je smisao izravan i podudaran sa skladom i svrhom cijele Biblije, koja je napisana radi ponovnog uspostavljanja kraljevstva Kristovog. Jer, ono što pruža istinsko svjetlo po kojemu se mora tumačiti svaki spis, nisu puke riječi nego je to piščeva svrha. I oni koji ustrajavaju na pojedinačnim tekstovima, ne motreći pri tome na osnovnu namjeru, ne mogu izvesti iz njih ništa jasno, nego, bacajući ljudima u oči prašinu od čestica Svetoga pisma, čine sve još nejasnijim nego što jest. To je pak obična vještina onih koji ne traže istinu već svoju vlastitu korist.

Zaključak

O KRALJEVSTVU TAME

Poglavlje XLIV.

O duhovnoj tami zbog krivog tumačenja Svetog pisma

1. Pored *božanske i ljudske* vrhovne vlasti, o kojima sam raspravljao do sada, u Svetome pismu spominje se još jedna druga vlast, a to je moć *vrhovnika ovoga mračnog svijeta* (Ef. 6. 12), *kraljevstvo Sotone* (Matej 12. 26) i *poglavarstvo Belzebulovo nad zlim duhovima* (Matej 9. 34), to jest nad utvarama što se javljaju u nebesima. To je razlog što se Sotona naziva (Ef. 2. 2) *gospodarom zračnog kraljevstva* i, budući da vlada tminom ovog svijeta (Ivan 16. 11), *gospodarom ovoga svijeta*. Dosljedno tome, oni koji se nalaze u njegovoj oblasti nazivaju se *djecom tame*, za razliku od onih koji vjeruju (to su *djeca svjetla*). Budući da je Belzebul gospodar utvara, stanovnici njegove oblasti zraka i tame, tj. djeca tame, demoni, utvare ili duhovi obmane alegorički znače isto. S obzirom na to, kraljevstvo tame, onako kako je prikazano na tome i na drugim mjestima Svetoga pisma, nije ništa drugo do *savez varalica koji, da bi stekli vladavinu nad ljudima na ovome sadašnjem svijetu, teže da mračnim i pogrešnim učenjima ugase u njima i svjetlo prirode i svjetlo objave, i da ih tako osujete za nadolazeće kraljevstvo Božje*.

*Što je to
kraljevstvo
tame*

2. Kao što ljudi, lišeni od rođenja svjetla tjelesnog oka, nemaju nikakvu ideju o takvom svjetlu, i kao što ni jedan čovjek u svojoj uobrazilji ne

*Crkva još nije
posve oslobo-
đena od tame*

zamjećuje nikakvo više svjetlo nego što je ono koje je u ovom ili onom trenutku zamijetio vanjskim osjetilima, jednako tako ni od svjetlosti objave i svjetlosti razuma. Ni jedan čovjek ne može primiti viši stupanj od već dosegnutog. Otud se događa da ljudi ne raspoložu drugim sredstvom za prepoznavanje svoje vlastite tame osim rasuđivanja na temelju nepredviđenih nesreća koje su ih već snašle na njihovu putu. Najmračniji dio kraljevstva Sotone je onaj lišen Božje crkve, to jest, dio onih koji ne vjeruju u Isusa Krista. Međutim, ne možemo zato reći da Crkva uživa svu svjetlost (poput zemlje Gošen*), potrebnu za vršenje djela koje nam je povjerio Bog. Otkuda bi kršćanstvo inače, skoro od vremena apostola, obilovalo tolikim međusobnim potiskivanjima, kako u građanskim tako u vanjskim ratovima, takvim spoticanjima na svakoj maloj neravnini naših vlastitih sudbina ili svakoj maloj prednosti tuđe sreće, i tolikim mnoštvom putova u trci prema istom znaku, *Sreća!*, ako to nije zbog tame ili barem magle među nama? Prema tome, mi još uvijek stojimo u magli.

Četiri uzroka
duhovnog
mraka¹⁸⁵

3. Neprijatelj prebiva u tami našega prirodnog neznanja gdje je posijao kukolj duhovnih zabluda, i to, prvo, zlorabeći i gaseći svjetlo Svetoga pisma; naime, mi griješimo iz nepoznavanja Svetog pisma; drugo, uvodeći demonologiju poganskih pjesnika, to jest njihovo bajkovito učenje o demonima koji su samo idoli i utvare mozga, bez ikakve stvarne naravi u sebi samima koja bi se razlikovala od ljudskih maštarija poput duhova umrlih ljudi, vila i koječega drugog iz bapskih priča; treće, miješajući sa Svetim pismom razne ostatke religije te mnogo čega od neplodne i pogrešne filozofije kod Grka, napose Aristotela; četvrto, miješajući s tim objema lažnim i nepouzdanim tradicijama još i izmišljenu i nepouzdanu povijest. I tako, mi zapadamo u zablude *poklanjajući povjerenje zavodljivim dubovima* i demonologiji onih *koji govore lažno iz hipokrizije*, ili, kako se kaže u izvorniku (1 Tim. 4. 1, 2): *o onima što igraju na strani lažljivaca, iz nečiste savjesti*, to jest protivno vlastitom znanju. U ovome poglavlju namjeravam govoriti o prvome od ova četiri razloga, a to je zavođenje ljudi zloupotrebom Svetoga pisma.

Zablude iz
krivog
tumačenja
Svetog pisma
u pogledu
kraljevstva
Božjeg

4. Najveća i glavna zloupotreba Svetog pisma, iz kojeg sve ostalo ili slijedi ili joj služi, jest njegovo izvrtanje radi dokazivanja da je kraljevstvo Božje, koje se tako često spominje u Sv. pismu, sadašnja crkva ili ukup-

* Gošen ('kraj Gošen') – plodna zemlja u delti Nila, gdje su se Židovi naselili na Josipov poziv (v. Post 45, 10). (prev.)

nost sada živućih kršćana ili pak mrtvih koji će opet ustati na Sudnji dan. Kraljevstvo Božje ustanovljeno je prvi puta po Mojsijevoj službi, i to samo nad Židovima koji su zbog toga nazvani njegovim izabranim narodom, i potom je prestalo sa Šaulovim izborom. Tad su odbili vladavinu Boga nad sobom i tražili kralja po običaju drugih naroda, s čime se složio i sam Bog, kao što sam opširno dokazao ranije u XXXV. poglavlju. Poslije toga doba nije više bilo ni jednog drugoga kraljevstva Božjeg na ovome svijetu, ni po ugovoru niti bilo kako drugačije osim onako kako on bijaše, jest i kako će biti kralj svih ljudi, svih stvorenja, vladajući po svojoj volji i svojom beskonačnom moći. Preko svojih proroka najavio je da će ponovno uspostaviti svoje kraljevstvo nad ljudima kad za to u potpunosti dođe vrijeme, izabrano tajnom odlukom, i kad mu se ljudi vrate kajujući se i ispravljenog života. I ne samo to, pozvao je i pogane da mu pristupe i da uživaju sreću njegove vladavine, uz iste uvjete obraćenja i popravljanja. Obećao je također da će u svijet poslati svoga sina da iskupi grijehе svih njih svojom smrću i da ih svojim učenjem pripremi za doček njegova drugog dolaska. No, kako taj drugi dolazak još nije nastupio, nije još došlo ni kraljevstvo Božje, te stoga mi ne stojimo pod ugovorom ni s jednim drugim osim s našim građanskim vrhovnim vladarima, samo što su kršćani već stupili u kraljevstvo milosti utoliko što im je obećano da će biti primljeni kod njegova ponovnog dolaska.

5. Dosljedno toj zabludi da je današnja Crkva Kristovo kraljevstvo, morao bi postojati neki čovjek ili neki sabor kroz čija bi usta naš Spasitelj (koji je sada u nebesima) govorio i davao zakone i koja bi predstavljala njegovu osobu pred svim kršćanima ili drugim ljudima ili drugim saborima koji rade to isto u različitim dijelovima kršćanskog svijeta. Ta kraljevska moć pod Kristom, koju papa svojata univerzalno, a u pojedinim državama opet sabori lokalnih pastira (a Sveto pismo je pripisuje samo građanskim vladarima), postala je predmetom veoma strasne prepirke koja gasi prirodno svjetlo i uzrokuje tako veliko pomračenje u ljudskom razumu da oni ne vide kome su se obavezali na poslušnost.

6. Dosljedno tom zahtjevu pape da bude Kristov opći zastupnik u današnjoj crkvi (uzetoz za njegovo kraljevstvo na koje nas upućuje Evanđelje) jest i učenje da kršćanski kralj mora nužno primati krunu od nekog biskupa. Kao da onaj umetak *Dei gratia* u svome naslovu izvodi iz toga obreda, kao da postaje kraljem po milosti Božjoj samo onda kad biva

Kao da je sadašnja Crkva kraljevstvo Božje

I da je papa njegov opći zastupnik

okrunjen po ovlasti općeg Božjeg namjesnika na zemlji i kao da se svaki biskup, kojem god gospodar pripadao, kod svoga posvećenja zaklinje na apsolutnu poslušnost papi.¹⁸⁶ U skladu s time je i učenje četvrtog Lateranskog koncila, održanog pod papom Inocencijem III (pogl. 3, *De Hereticis*), da ako neki kralj na papinu zapovijed ne očisti svoje kraljevstvo od krivovjerja te, izopćen zbog toga, ne dade zadovoljštinu u roku od godine dana, njegovi podanici bivaju razriješeni od veza poslušnosti. Pod krivovjerjem se podrazumijevaju sva mišljenja čije naučavanje je Rim-ska crkva zabranila. Tako, kad god postoji nesnošljivost između papinog političkog nauma i drugih kršćanskih vladara, kao što često ima, među njihovim se podanicima digne takva magla da nisu u stanju raspoznati stranca, koji se drzne stupiti na prijestolje njihova zakonitog vladara, od onoga kojega su sami postavili na to mjesto, te su u tome pomračćenju uma navedeni na međusobnu borbu ne razlikujući neprijatelje od prijatelja i vođeni tuđim vlastohlepljem.

*I da je
svećenstvo kler*

7. Iz istoga vjerovanja da je današnja Crkva kraljevstvo Božje slijedi i to što svećenici, đakoni i svi ostali crkveni službenici uzimaju naziv *klera*, dok druge kršćane nazivaju *laicima*, to jest naprosto *narodom*. Kler označava one za čije izdržavanje služe prihodi što ih je Bog, pridržavši ih za sebe u doba vladavine nad Izraelcima, namijenio Levijevu plemenu u nasljedstvo (koje je postalo njegovim javnim službenikom i koje nije dobilo udjela u zemlji kao njegova braća). I budući da papa (hoteći da sadašnja Crkva bude kraljevstvo Božje kao zemlja Izrael) zahtijeva slične prihode za sebe i sebi podložne službenike, kao nasljedstvo od Boga, ime klera postalo je primjereno tome zahtjevu. Otuda potječe to što crkveno svećenstvo već dugo vremena *jure divino*, to jest po pravu Božjem, traži i uzima od kršćana desetinu i ostala davanja što su ih Izraelci plaćali Levitima po Božjem pravu. Tako su narodi posvuda postali obavezni na dvostruk danak, jedan prema državi, drugi prema kleru. Pri tome je danak kleru, budući da je desetina od prihoda, dvostruk u odnosu na onaj koji je neki atenski kralj (smatran tiranom) potraživao od svojih podanika za namirivanje svih javnih troškova, jer on nije tražio više od dvadesetog dijela prihoda, a ipak je time izdašno održavao državu. I u židovskome kraljevstvu, u vrijeme Božje svećeničke vlasti, desetina i žrtveni prilozij bijahu sav javni prihod.

8. Iz istoga brkanja sadašnje Crkve s kraljevstvom Božjim potječe i razlikovanje *građanskih* i *kanonskih* zakona: građanski zakon čine akti *vladara* u svojoj oblasti, a kanonski zakon akti *pape* u toj istoj oblasti.

Ti su kanoni, iako samo kanoni, to jest *predložena pravila* – jer, kršćanski su ih vladari prihvaćali dobrovoljno sve do prijenosa vlasti na Karla Velikog – postali kasnije, s uvećanjem papinske moći, *naložena pravila*, i sami vladari su bili prisiljeni prihvatiti njihovo važenje kao da su zakoni (ne bi li izbjegli veće nepogode u koje je zaslijepljeni narod mogao biti doveden).

9. Odatle potječe to da Rimaska crkva u svim oblastima u kojima je papina crkvena vlast prihvaćena u cijelosti trpi Židove, Turke i pogane u njihovoj vjeri, sve dok njihovo vršenje i ispovijedanje vjere ne prekrši građansku vlast, dočim u slučaju kršćanina, čak i kad je stranac, nepripadanje Rimskoj crkvi predstavlja smrtni prijestup, budući da papa svojata sve kršćane za svoje podanike. Inače, bez toga bi progon nekog kršćanina stranca za ispovijedanje vjere svoje zemlje bio isto protivan zakonu između naroda kao i progon nevjernika, ili čak i protivnije, jer oni koji nisu protiv Krista ti su s njime.

10. Odatle potječe i to što u svakoj kršćanskoj državi postoje određeni ljudi koji su po dopuštenju Crkve izuzeti od dažbina i sudova građanske države. Takav je, pored redovnika i fratara, sekularni kler koji u mnogim krajevima drži tako velik razmjer naprama običnom puku da bi se u slučaju potrebe samo od njih mogla podići vojska dovoljna za bilo koji rat u kojem bi ih Crkva mogla uposliti, bilo protiv njihova vlastitog ili protiv tuđih vladara.

11. Druga opća zloupotreba Svetog pisma jest pretvaranje posvećenja u istjerivanje duhova ili bakanje. *Posvetiti* znači u Svetom pismu prinijeti žrtvu, dati ili namijeniti nekog čovjeka ili bilo što drugo Bogu, pobožnim i odmjerenim govorom ili kretnjama, i tako ga izdvojiti iz obične upotrebe. To znači, posvetiti i učiniti nešto Božjim, da bi ga koristili samo oni koje je Bog izabrao za svoje javne službenike (kao što sam već dokazao opširno u XXXV. poglavlju), i na taj način izmijeniti ne samo tu posvećenu stvar samu, već i njezinu uporabu, iz profane i obične u svetu i izuzetu za služenje Bogu. No, ako se takvim riječima želi izmijeniti sama priroda ili kakvoća same stvari, onda to nije posvećenje već ili neko izvanredno Božje djelo ili razmetljivo i bezbožno bakanje. (S obzirom na učestalost takve nakane da se posvećenjem mijenja sama narav nečega, to se više ni ne može smatrati izvanrednim djelom.) *Istjerivanje duhova* ili *bakanje* jest to čime oni hoće navesti ljude na vjerovanje u promjenu naravi stvari koja to nije, i to protivno svjedočanstvu

*Zablude zbog
brkanja
posvećenja i
istjerivanja
duhova*

ljudskoga vida i svih ostalih osjetila. Kao kad, primjerice, svećenik, umjesto da u sakramentu posljednje večere posveti kruh i vino za osobitu službu Božju (a to nije ništa drugo do izdvajanje kruha i vina iz obične upotrebe da bi se naznačilo, to jest da bi se ljude podsjetilo na iskupljenje kroz patnje Krista, čije je tijelo skršeno i krv prolivena na križu radi naših prijestupa), hini da izgovaranjem riječi našega Spasitelja: *Ovo je moje tijelo* i *Ovo je moja krv*, tu više nije priroda kruha, već njegovo tijelo, bez obzira što se osjetilu vidu ili drugim osjetilima primatelj ne prikazuje ništa što mu se nije pojavilo prije posvećenja. Za egipatske vračeve, o kojima se kaže da su svoje štapove pretvorili u zmije, a vodu u krv, misli se da su lažnim prikazivanjem stvari samo obmanuli osjetila svojih promatrača, a ipak su bili cijenjeni čarobnjaci. Što bismo mi trebali misliti o njima, ako se u njihovim štapovima nije pojavilo ništa slično zmijama, niti pak u začaranoj vodi išta slično krvi ili bilo što drugo osim vode, već ako su samo obmanuli kralja da su to bile zmije nalik na štapove i krv slična vodi? Oboje, i čarolija i laž! Tako i u svome svakodnevnom činjenju svećenici rade posve isto pretvarajući svete riječi u oblik čarolije koja ne proizvodi ništa novo za osjetila. Oni nas obmanjuju time da je čarolija pretvorila kruh u čovjeka, štoviše, u Boga, i traže od ljudi da ga štuju, kao da je sam naš Spasitelj prisutni Bog i čovjek, i da počine najteže idolopoklonstvo. Jer, ako je za ispriku od idolopoklonstva dostatno reći da to više nije kruh nego Bog, zašto onda ista isprika ne bi poslužila i Egipćanima koji su se usudili govoriti da luk i češnjak, koje su štovali, nisu luk i češnjak već neko božanstvo pod tom *species* ili sličnosti. Riječi *Ovo je moje tijelo* jednake su riječima *to znači* ili *to predstavlja moje tijelo*, i to je uobičajena govorna figura. No uzeti je doslovno, to je zloupotreba. Ipak, iako uzeta doslovno, ona se ne može protegnuti ništa dalje od onoga kruha koji je svojim rukama posvetio sam Krist. Ta, on nikada nije rekao da će svaki kruh, za koji bilo koji svećenik bude rekao: *Ovo je moje tijelo* ili *Ovo je Kristovo tijelo*, odmah biti preobražen. Ni sama Rimaska crkva nije ustanovila to pretvaranje prije vremena Inocencija III, što nije bilo prije više od 500 godina, kad je papinska moć bila na vrhuncu, a mrak toga doba bio tako velik da ljudi nisu razlučivali kruh koji su dobivali da jedu, osobito onda kad je imao utisnut Kristov lik na križu, kao da bi vjerovali kako kruh nije preobražen samo u Kristovo tijelo, već i u drvo njegovoga križa, i da pri obredu jedu oboje zajedno.

12.¹⁸⁷ Slično čaranje, umjesto posvećenja, koristi se i u obredu krštenja, pri čemu se čarolija izvodi zloupotrebom Božjeg imena kod svake pojedinačne osobe i cijeloga Sv. Trojstva, sa znakom križa kod svakog imena. Najprije, kad se pripravlja sveta voda, svećenik kaže: *Zazivam te, stvorenje od vode, u ime Boga, Oca Svemogućeg, u ime Isusa Krista, njegovoga jedinorođenog Sina i našeg Gospodina, i snagom Svetoga Duba, da postaneš voda posvećena, da odagnaš sve moći neprijateljske, da iskorijeniš i osujetiš neprijatelja*, itd. Isto tako kod blagosiljanja soli koja će se pomiješati [s vodom]: *Da postaneš sol posvećena, da sve utvare i svo lupeštvo đavolske prevare odlete i nestanu s onoga mjesta gdje ti budeš škropljena, i neka sav nečisti dub istjera onaj koji će doći da sudi živima i mrtvima*. I opet isto u blagosiljanju ulja: *Neka svu moć neprijatelja, svu vojsku đavolju, sve nasrtaje i utvare Sotonine odagna ovo stvorenje od ulja*. I nemušto dijete, koje treba biti kršteno, podvrgava se raznim čarolijama. Najprije, na crkvenim vratima svećenik triput puhne djetetu u lice, i veli: *Izići iz njega, nečisti duše, i ustupi mjesto Svetome Dubu Utješitelju*. Kao da su sva djeca zlodusi, prije nego što ih svećenik zapahne. Nadalje, prije nego što uđe u crkvu, on opet veli kao naprijed: *Zazivam te* itd. *da izadeš i napustiš ovog slugu Božjeg*. Tako se isti egzorcizam ponavlja prije no što dijete bude kršteno. Ova i neka druga bajanja koriste se umjesto blagosiljanja i posvećenja pri obavljanju obreda krštenja i euharistije*. Pri tome, sve ono što služi tim svetim upotrebama ima neki utvrđeni oblik egzorcizma (osim bogohulnog svećenikovog pljuvanja).

Čaranje u obredima krštenja

13. Ni drugi obredi, poput vjenčanja, posljednjeg pomazanja, posjete bolesnih, posvećenja crkava i groblja i sličnog, nisu izuzeti od bajanja ukoliko se u njima koristi obajano ulje i voda, uz zloupotrebu križa i svete Davidove riječi *Asperges me Domine hysopo*** kao djelotvornog sredstva za tjeranje prikaza i umišljenih duhova.

U vjenčavanju, posjetama bolesnika i posvećivanju mjesta

14. Druga opća zabluda potekla je iz krivog tumačenja izraza *vječni život, vječita smrt i druga smrt*. Jer iako u Svetom pismu čitamo razgovijetno da je Bog stvorio Adama u stanju vječnog života koje je bilo uvjetovano, to jest ako ne otkáže poslušnost njegovim naredbama (što nije ležalo u ljudskoj biti, već je slijedilo iz vrsnoće Drveta života, s kojeg je imao slobodu jesti sve dok ne sagriješi); nadalje, da je istjeran iz raja,

Zablude zbog brkanja vječnog života i vječite smrti

* Engl. Lord's Supper. Vidi Hobbesova objašnjenja u III. dijelu Levijatana (pogl. XLI. 8). (prev.)

** Psalm 51, 9: "Poškropi me, Gospode, izopom, da se očistim." (prev.)

nakon što je sagriješio, da ne bi jeo odatle i živio vječno; da je Kristova patnja odrješenje od grijeha svih onih koji vjeruju u njega i, dosljedno tome, povrat vječnog života svim vjernicima i samo njima. No, to učenje sada izgleda posve drugačije, i to već odavno; po tome svaki čovjek ima vječni život po svojoj prirodi, utoliko što je njegova duša besmrtna. Otud onaj plameni mač na ulazu u Raj koji priječi čovjeka da dopre do Drveta života, ali ga ne priječi od besmrtnosti koju mu je Bog oduzeo zbog grijeha, niti mu je za taj povrat potrebno Kristovo žrtvovanje. Dosljedno tome, ne samo vjernici i oni pravedni, već i oni grešni i pogani uživat će vječni život bez ikakve smrti, a najmanje druge i vječite smrti. Da bi se to učenje održalo, kaže se da druga ili vječita smrt znači drugi i vječiti život, i to onaj u mukama. Ta figura nije nikad korištena osim upravo u tome slučaju.

15. Cijelo to učenje temelji se na nekolicini nerazgovjetnih mjesta u Novom zavjetu, no, uzme li se u obzir svrha Svetog pisma u cjelini, ona su dovoljno jasna u jednom drugom smislu i nepotrebna za kršćansku vjeru. Naime, pretpostavimo da neki čovjek umre, od njega ne preostaje ništa drugo do kostur. Ne može li sad Bog koji je svojom riječi iz neživog praha i ilovače uskrisio u život živo stvorenje, posve lako opet uskrisiti u život mrtvi kostur i dati mu vječni život ili pak opet učiniti mrtvim pomoću još jedne riječi? *Duša* u Svetom pismu znači uvijek ili život ili živo stvorenje, a tijelo i duša zajedno *živo tijelo*. Petoga dana stvaranja Bog reče, neka iz vode nastanu *reptili animae viventis*,¹⁸⁸ gmižući stvorovi koji u sebi imaju živu dušu, što Englezi prevode izrazom “koje ima život”. Nadalje, Bog stvori kitove *et omnem animam viventem*; na engleskom to glasi: “svako živo stvorenje”. Isto tako i o čovjeku, Bog ga je stvorio iz praha i udahnuo mu u lice dah života, *et factus est homo in animam viventem*, to jest “čovjek bješe učinjen živim stvorenjem”. Kad je Noa izašao iz svoje lađe, Bog reče da više neće udarati na *omnem animam viventem*, to jest “svako živo stvorenje”. Nadalje (Pz. 12. 23): “Ne jedite krvi, jer krv je duša”, to jest, “život”. Ako se dakle pod *dušom* misli neka *netjelesna supstancija*, koja ima odvojenu egzistenciju od tijela, onda se ona na temelju tih mjesta smije isto tako pretpostaviti i za ljude i za sva ostala živa stvorenja. Da duše vjernika ne ostaju u njihovim tijelima od uskrsnuća do vječnosti po njihovoj vlastitoj naravi, već po posebnoj milosti Božjoj, to sam, vjerujem, dostatno dokazao na temelju Svetog pisma u XXXVIII. poglavlju. Što se pak tiče onih mjesta u Novom zavjetu, gdje se kaže da će tijelo i duša svakog čovjeka biti bačeni

u oganj pakleni, tu nije riječ ni o čemu drugom osim o tijelu i životu; to znači, bit će bačeni živi u vječiti oganj Gehenne.*

16. To je, dakle, prozor kroz koji su ušla razna mračna učenja: najprije, učenje o vječnim mukama, potom o čistilištu i, u skladu s time, o lutanju duša umrlih, osobito na posvećenim, osamljenim i mračnim mjestima, i kroz sve to, izmišljotine egzorcizma i tjeranje utvara kao što je zazivanje mrtvih; isto tako, nadalje, i učenje o otkupu grijeha, to jest o privremenoj ili trajnoj poštediti od vatre čistilišta u kojem se te netjelesne supstancije gorenjem trebaju očistiti i pripremiti za nebesa. Kako su ljudi prije vremena našega Spasitelja općenito bili zahvaćeni kugom grčke demonologije, mnijenjem da su ljudske duše bile supstancije odvojene od njihovih tijela,¹⁸⁹ te da su otuda, dok tijelo bijaše mrtvo, duše pobožnih i grešnih podjednako morale postojati na nekom mjestu po vlastitoj naravi, bez priznanja bilo kakvog natprirodnog Božjeg dara u tome. Potom su crkveni učenjaci dugo umovali o tome što bijaše to mjesto u kojemu su one boravile, dok se još nisu sjedinile s tijelima kod uskrsnuća, pretpostavljajući neko vrijeme da su morale biti pod oltarima. Potom je Rimska crkva smatrala probitačnijim da im izgradi to mjesto u čistilištu, koje su neke druge crkve u novije doba razrušile.

Kao i učenje o čistilištu, egzorcizmu i zazivanju svetih

17. Razmotrimo sada za koje se tekstove Svetog pisma čini da najviše potvrđuju te tri opće zablude koje sam ovdje dotaknuo. Što se tiče onih koje je kardinal Bellarmine uzeo u potvrdu sadašnjeg kraljevstva Božjeg kojim upravlja papa (koji najbolje od svih pružaju taj dokaz), već sam odgovorio na njih i dokazao da je kraljevstvo Božje, ustanovljeno po Mojsiju, prestalo s izborom Šaula, a poslije toga doba ni jedan svećenik nije po svojoj ovlasti svrgnuo ni jednog kralja. Ono što je vrhovni svećenik učinio s Atalijom, nije učinio po svome vlastitom pravu, već po pravu mladoga kralja Joaša, njezina sina; dočim je Salomon po svome pravu svrgnuo vrhovnog svećenika Abiataru i postavio drugog na njegovo mjesto. No, najteže od svih mjesta koja se mogu navesti u dokaz tome da je kraljevstvo Božje po Kristu već na zemlji, nije naveo ni Bellarmine niti itko drugi iz Rimske crkve već Beza,¹⁹⁰ za koga to kraljevstvo počinje od Kristova uskrsnuća. Ne znam je li on time kanio

Na tekstove koji se citiraju u potvrdu prethodno navedenih učenja, odgovoreno je ranije

* Gehenna – dolina Ben Hinom s ognjem u kojem su žrtvovana djeca u čast Molohu (v. dalje i Tofet); u Starom zavjetu se spominje kao “mrzak običaj” predaka (v. 2 Kr. 16, 3; 21, 6; 23, 10); u Novom zavjetu pakao, “neugasivi oganj” za grešne (Marko 9, 44). (prev.)

pribaviti prezbiterijanstvu naslov vrhovne crkvene vlasti u Ženevskoj državi (i dosljedno tome, svemu ostalom prezbiterijanstvu u svim drugim državama). Jer, ništa manje nego što to papa zahtijeva općenito, i prezbiterijanstvo posvuda, gdje je uzelo taj oblik crkvene vladavine, traži moć da ekskomunicira svoje vlastite kraljeve i da bude vrhovni sudac u vjeri.

Odgovor na tekst iz kojega Beza izvodi zaključak da je kraljevstvo Božje počelo s uskrsnućem

18. Riječi glase (Marko 9. 1): *Zaista, kažem vam, ima nekih ovdje nazočnih koji sigurno neće umrijeti dok ne vide kraljevstvo Božje da je došlo sa silom.* Uzmemo li te riječi doslovno, one tvrde kao izvjesno ili to da su neki od ljudi koji stajahu u to vrijeme uz Krista, još uvijek živi, ili pak da kraljevstvo Božje mora biti sada, na ovome svijetu. Ima jedno drugo, još teže mjesto, kad apostoli nakon uskrsnuća Spasiteljeva i neposredno prije uznesenja pitaju našega Spasitelja govoreći (Djela 1. 6): *Gospodine, hoćeš li sada obnoviti kraljevstvo u Izraelu?* On im odgovara: *Nije na vama da znate vrijeme i priliku koje je Otac odredio po svojoj moći. Ali primit ćete snagu pošto Duh Sveti dođe na vas, pa ćete mi biti svjedoci u Jeruzalemu, u svoj Judeji, u Samariji i sve do na kraj zemlje.* To znači samo ovo: Moje kraljevstvo još nije došlo niti ćete vi znati unaprijed kad će doći, jer doći će kao lopov u tami; no, ja ću vam poslati Svetog Duha i po njemu ćete vi dobiti snagu da (svojim propovijedanjem) svjedočite cijelome svijetu o mome uskrsnuću i mojim djelima i o učenju što sam ga naučavao, neka vjeruju u mene i čekaju vječni život kad ponovo dodem. Kako se to slaže s početkom Kristova kraljevstva na dan njegova uskrsnuća? O tome sv. Pavao kaže (1 Sol. 1. 9, 10): *Da ste se obratili od idola da trajno služite živomu i pravomu Bogu i da čekate njegova Sina s nebesa.* Čekati njegova Sina s nebesa znači čekati na njegov dolazak da postane vladajući kralj, a to ne bi bilo nužno da je njegovo kraljevstvo već tada nastupilo. Nadalje, da je kraljevstvo Božje počelo na uskrsnuće, kao što želi Beza povodom toga mjesta (Marko 9. 1), zbog čega bi kršćani poslije uskrsnuća govorili u svojim molitvama *Budi kraljevstvo tvoje?* Očito je, dakle, da se riječi sv. Marka ne smiju tako tumačiti. Među nazočnima (veli naš Spasitelj) ima onih koji neće okusiti smrti dok ne vide da kraljevstvo Božje dolazi po sili. Ako bi onda to kraljevstvo trebalo doći na Kristovo uskrsnuće, zašto se kaže *neki od onih* radije nego *svi*? Zato što su svi oni živjeli i nakon što je Krist bio uskrsnuo.

Objašnjenje mjesta u Evandelju po Marku 9. 1

19. Oni koji zahtijevaju točno tumačenje toga teksta, neka prvo istumače podudarne riječi Spasiteljeve o sv. Ivanu, upućene sv. Petru (Ivan 21. 22): *Ako ja hoću da on ostane dok opet ne dođem, što se to tebe tiče?* {Ti

me slijedi!); na tim riječima se zasnivala vijest da Ivan neće umrijeti. No, za istinu te vijesti nije bilo potvrđeno da je dobro utemeljena u tim riječima, niti pak opovrgnuto da je loše utemeljena, već je ostala nerazumljiva izreka. Ista teškoća postoji i s mjestom iz sv. Marka. Ako je dopušteno nagađati o njihovu značenju preko onoga što slijedi neposredno, onda ni ovdje ni kod sv. Luke, gdje se opet ponavlja isto, nije nevjerodostojno reći da se ta mjesta odnose na preobraženje opisano u stihovima koji neposredno slijede, gdje se kaže [9. 2]: *Poslije šest dana uze Isus Petra, Jakova i Ivana* (dakle, ne sve, već samo neke od svojih učenika) *i izvede ih na visoku goru nasamo. Tu se pred njima preobrazi. Njegove haljine postadoše tako sjajnobijele kako ih ni jedan bjelilac na zemlji ne može obijeliti. Ukaza im se Mojsije s Ilijom i razgovarahu s Isusom*, itd. Tako vidješe Spasitelja u slavi i veličanstvu, onakva kakav će doći, te se učenici teško preplašise. Na taj se način obećanje Spasiteljevo ispunilo kroz viđenje; o viđenju pripovijeda ista priča, što se daje zaključiti kao vjerojatno i iz sv. Luke (9. 28), gdje se kaže da Petra i njegove drugove bijaše svladao san. No, to je najizvjesnije iz Mateja 17. 9 (gdje je ponovo riječ o istom), jer, Spasitelj im naredi govoreći: *Nikomu ne govorite o ovom viđenju dok Sin Čovječji ne uskrsne od mrtvih*. Kako god bilo, odatle se ne može polučiti ni jedan dokaz za to da Božje kraljevstvo otpočinje prije Sudnjega dana.

20. Što se tiče drugih tekstova (pored onih koje navodi Bellarmine) korištenih u svrhu dokazivanja papinske moći nad svjetovnim vladarima, poput onoga o dva mača koje su sobom nosili Krist i njegovi apostoli, jedan duhovni i drugi svjetovni mač, a koji je papama navodno dao sveti Petar po Kristu, ili pak onaj o dva svjetleća nebeska tijela, pri čemu veće tijelo znači papu, a manje kralja, moglo bi se isto tako već iz prvoga retka Biblije zaključiti da se pod nebom misli papa, a pod zemljom kralj. Sve to nije nikakvo dokazivanje na temelju Svetog pisma, već razuzdano vrijeđanje vladara koje je ušlo u modu otkako su se pape dovinule do tolikog uzdanja u svoju veličinu da preziru sve kršćanske kraljeve, stajući im za vrat,¹⁹¹ da bi se rugali i njima i Svetom pismu riječima iz Psalma 91. 12 *Nogom ćeš gaziti lava i ljuticu, zgazit ćeš lavića i zmiju*.

21. Što se tiče obreda posvećenja, iako ovise o odlukama i prosudbama upravljača, a ne o svetim Spisima, ipak su ti isti upravljači bili obavezni slijediti upute koje zahtijeva narav same radnje, poput toga da obredi, riječi i kretnje moraju biti i odmjereni i značajni ili barem primjereni

Zloupotreba nekih drugih tekstova radi obrane papinske vlasti

Način posvećivanja u Svetom pismu lišen je egzorcizma

radnji. Kad je Mojsije posvetio šator i oltar te posude što mu je pripadalo (Izlazak 40. 9), pomazao ih je uljem za koje je Bog naredio da se pripravi u tu svrhu, i oni bijahu sveti: tu nije bilo nikakvog bjanja za rastjerivanje utvara. Isti Mojsije (svjetovni vladar nad Izraelom), oprao ih je vodom (a nije obajao vodu) pošto je posvetio Aarona (vrhovnog svećenika) i njegove sinove, stavio im je odore i pomazao ih uljem: i oni bijahu time posvećeni za služenje Gospodu u svećeničkoj službi. To je bilo jednostavno i odmjereno očišćenje i urešavanje prije nego ih je predstavio Bogu kao njegove sluge. Kad je kralj Salomon (svjetovni vladar nad Izraelom) posvetio hram, koji je sagradio (1 Kraljevi 8), stao je ispred cijele skupštine Izraela; blagosloveći ih, izrekao je zahvalnicu Bogu što je njegovu ocu usadio u srce misao da izgradi hram i što je njemu samome podario milost da dovrši isti posao; i onda ga je molio, prvo, da primi taj dom, iako nije bio prikladan za njegovu beskonačnu veličinu; potom da usliša molitve svojih slugu koji će moliti u njemu ili (budu li odsutni) u smjeru hrama; i konačno, podnio je žrtvu zahvalnicu i dom je Božji time bio posvećen. Tu nije bilo nikakve procesije; kralj je stajao mirno na svome prvom mjestu; nikakve obajane vode, nikakvog *Asperges me*, niti bilo kakve druge neumjesne primjene riječi, izgovarane u drugim prilikama, već samo odmjereno i razuman govor, a takav poput onoga pri poklanjanju novosagrađene kuće, bijaše najprimjereniji svojoj prilici.

22. Zato nigdje ne čitamo da je sveti Ivan bajao vodu Jordana, niti Filip vodu rijeke u kojoj je krstio Eunuha, pa ni to da je ikoji pastir u doba apostola uzimao svoju pljuvačku i stavljao je na nos osobe koja se krsti, govoreći: *In odorem suavitatis*, to jest *Na miomiris Gospodu*; nikakva ljudska vlast ne može opravdati obred pljuvačke protiv onečišćenja ni primjena Svetog pisma protiv ispraznosti.

*Sveto pismo
ne dokazuje
besmrtnost
ljudske duše
po prirodi
nego po
milosti*

23. U dokaz tome da duša, odvojena od tijela, živi vječno, i to ne samo duša izabranih po osobitoj milosti i vraćanju vječnoga života vjernicima, što ga je Adam izgubio svojim sagrješenjem, a Spasitelj povratio svojom vlastitom žrtvom, već i duše prokletih, kao svojstvo što prirodno slijedi iz same biti ljudskosti, a bez posebne milosti Božje, nego kao ono što je općenito dano svemu ljudstvu, dakle, u dokaz tome postoje različita mjesta koja na prvi pogled izgledaju kao da dostatno služe tome obratu. No, usporedim li ih s onim što sam ranije (pogl. XXXVI-II) izložio o četrnaestoj glavi Knjige o Jobu, meni se ta mjesta čine daleko više podložna različitim tumačenjima nego riječi Jobove.

24. Kao prvo, postoje riječi Salomonove (Propovjednik 12. 7): *I vrati se prah u zemlju kao što je iz nje i došao, a duh se vrati Bogu koji ga je dao.* To bi (ako protiv toga nema izravno ni jednog drugog teksta) moglo dostatno nositi sljedeće tumačenje, naime da Bog jedini zna (ali ne i čovjek) što biva od čovječjega duha kad izdahne. Taj isti Salomon u istoj knjizi (Propovjednik 3. 20, 21) razvija istu izreku u istome smislu koji sam joj upravo dao. Njegove riječi glase: *I jedni i drugi odlaze na isto mjesto; svi su postali od praha i u prah se vraćaju. Tko zna da li dah ljudski uzlazi gore, a dah zvijeri silazi dolje k zemlji?* To jest, ne zna nitko drugi do Bog, i nije nipošto neuobičajeno reći o stvarima koje poznajemo “Bog zna što” i “Bog zna gdje”. Izriječ (Post. 5. 24): *Henok je hodio s Bogom, potom iščeznu, jer Bog ga uze,* protumačen je (Hebr. 11. 5) kao: *{Vjerom je Henok} prenesen tako da nije vidio smrti, i “više se ne nađe, jer ga Bog bijaše prenio”.* Naime, prije nego bijaše prenesen, on primi svjedočanstvo da je “ugodio Bogu”. Taj izriječ govori jednako u korist besmrtnosti tijela koliko i besmrtnosti duše; on dokazuje da to prenošenje bijaše svojstveno samo onima koji ugađaju Bogu, dakle da im nije zajedničko s grešnicima, te da počiva na milosti, a ne na prirodi. No, suprotno tome, koje tumačenje ćemo, osim doslovnoga, pridati riječima Salomonovim (Propovjednik 3. 19): *Jer zaista, kob ljudi i zvijeri jedna je te ista. Kako ginu oni, tako ginu i one; i dišu jednakim dahom (duhom), i čovjek ničim ne nadmašuje zvijer, jer sve je to ispraznost.* Po doslovnom smislu, tu nema prirodne besmrtnosti duše, ali ni bilo kakve protivnosti s vječnim životom koji će izabranik uživati po milosti. Također (Propovjednik 4. 3): *A od obojih je sretniji onaj koji još nije postao;* to jest, od onih koji žive ili su već živjeli. To bi pak, kad bi duša svih onih koji su živjeli bila besmrtna, bio nemio izriječ, jer tada bi bilo gore imati besmrtnu dušu nego nemati je uopće. I opet (Propovjednik 9. 5): *Živi barem znaju da će umrijeti, a mrtvi ne znaju ništa;* to jest po prirodi i prije uskrsnuća tijela.

25. Drugo mjesto za koje se čini da zagovara prirodnu besmrtnost duše jest ono gdje naš Spasitelj veli da Abraham, Izak i Jakov još žive. No, to je izrečeno o Božjem obećanju i o njihovu pouzdanju da će ponovno ustati, a ne o tada stvarnom životu, i u istom onom smislu u kojem je Bog rekao Adamu da će onoga dana, kad bude jeo od zabranjenog voća, sigurno umrijeti. Od toga doba nadalje on je bio mrtvac po presudi, a ne po izvršenju, i to skoro tisuću godina poslije. Tako su i Abraham, Izak i Jakov, tada kad je Krist govorio, bili živi po obećanju, ali ne i stvarno, sve do uskrsnuća. Tome ne proturječi priča o bogatašu i Lazaru (Luka 16. 19), uzmemo li je za parabolu (što i jest).

26. No ima i drugih mjesta u Novome zavjetu na kojima izgleda da se besmrtnost izravno pripisuje grešnicima. Jer, očigledno je da će svi oni jednom uskrsnuti za Sudnji dan. Nadalje, na mnogim se mjestima kaže da će ići *u vječiti oganj, na vječite muke, na vječite kaznu, i da crv savjesti nikada ne umire*; sve to je obuhvaćeno izrazom *vječita smrt*, koji se obično tumači kao *vječni život u mukama*. Ja ipak nigdje ne nalazim mjesto po kojem će bilo tko vječito živjeti u mukama. Također, izgleda hudo reći da Bog, taj milosrdni Otac koji na zemlji i na nebu vrši svoju volju, koji raspoláže srcima svih ljudi, po čijem djelu u ljudima oni čine i hoće, i bez čijega dara slobode čovjek nema ni sklonosti za dobro ni odbojnosti prema zlu, da takav Bog kažnjava ljudske prijestupe bez kraja i konca, i to s tako pretjeranim mučenjima kakva ljudi samo mogu zamisliti, i više od toga.¹⁹² Zato moramo razmotriti što znači *vječni oganj* i drugi slični izrazi iz Svetog pisma.

Što su vječne
muke

27. Već sam pokazao da kraljevstvo Božje po Kristu počinje tek na Sudnji dan; to je dan na koji će vjernici ponovo ustati presjajnih i oduhovljenih tijela, i biti njegovi podanici u tome njegovu kraljevstvu koje će trajati vječno; kad se neće ženiti niti udavati, ni jesti ni piti, kao što su činili sa svojim prirodnim tijelima, nego će živjeti zauvijek u svojim pojedinačnim osobnostima, izvan vječnosti svoga posebnoga naraštaja; nadalje, kad će i grešnici ponovno ustati da bi primili kaznu za svoje grijehе. Isto tako, da će oni među odabranima, koji na taj dan budu još živi u svojim zemaljskim tijelima, iznenada dobiti izmijenjena tijela, duhovna i besmrtna. Međutim, da će tijela prokletih, koja će nastaviti kraljevstvo Sotone, također biti presjajna ili oduhovljena, ili pak da poput anđela Gospodnjih ni ona neće ni jesti ni piti ni rađati, ili pak da će i njihov život biti vječit u pojedinačnoj osobnosti, kao što će biti život svakog vjernika, odnosno kakav bi bio Adamov život da nije zgriješio, to ne dokazuje ni jedno mjesto u Svetom pismu, osim onih koja se tiču vječitih muka, ali ona se mogu tumačiti i drugačije.

28. Iz toga se može zaključiti da kao što će izabrani nakon uskrsnuća biti vraćeni u stanje u kojemu je Adam bio prije grijehа, tako će isto i prokleti biti u stanju u kojemu su Adam i njegovo potomstvo bili nakon počinjenog grijehа, osim što je Bog Adamu i onima od njegova potomstva koji budu vjerovali u njega i pokajali se obećao iskupitelja, ali ne i onima koju budu umrli u svojim grijesima kao što čine prokleti.

Vječite muke

29. Uzmemo li to u obzir, tekstovi koji spominju *vječiti oganj, vječite muke* ili *crva koji nikad ne umire*, ne proturječe učenju o drugoj ili vječitoj smrti

u pravom i prirodnom smislu riječi *smrt*. Oganj ili patnje pripremljene za grešnike u Gehenni, Tofetu* ili nekom drugom mjestu, mogu doduše trajati vječito,¹⁹³ i možda nikada ne uzmanjka grešnih ljudi za mučenje u njima, makar ne svaki i nijedan vječito. Jer grešnici, ostavljeni u stanju u kojemu su bili nakon Adamova grijeha, mogu na dan uskrsnuća živjeti kako su živjeli, ženiti se i udavati, imati gruba i kvarna tijela, kao što ih sada imaju ljudi, te stalno rađati i nakon uskrsnuća, kao što su činili prije. Ni jedno mjesto u Svetome pismu ne proturječi tome. Kad govori o uskrsnuću sv. Pavao (1 Kor. 15) ga shvaća samo kao uskrsnuće za vječni život, a ne kao uskrsnuće za kaznu. Što se tiče prvoga, on veli da se tijelo *sije u raspadljivosti, uskršava u neraspadljivosti, sije se u sramoti, uskršava u slavi, sije se u slabosti, uskršava sa silom, sije se tijelo zemaljsko, uskršava tijelo dubovno*. Ništa slično ne može se reći o tijelima onih koji uskršavaju za kaznu. Tekst iz Luke 20. 34-36 je vrlo plodonosan: *Djeca se ovoga svijeta žene i udaju. Ali oni koji se nađu dostojni da budu dionici onoga svijeta i uskrsnuća od mrtvih, niti će se ženiti niti udavati. Oni neće moći više ni umrijeti, jer će biti slični anđelima. Oni su sinovi Božji, jer su sinovi uskrsnuća*. Djeca ovoga svijeta, u stanju u kojemu ih je ostavio Adam, ženit će se i udavati, to jest propadaju i rađaju se u slijedu, i to je besmrtnost vrste, a ne ljudskih osoba. Oni nisu dostojni da budu ubrojani među one koji će steći nadolazeći svijet i apsolutno uskrsnuće od mrtvih, već samo kratkoročno, kao žitelji ovoga svijeta i do kraja samo zato da prime zasluženu kaznu za svoje oglušenje. Izabranici su jedina djeca uskrsnuća, to jest jedini baštinici vječnoga života. Jedino oni više ne mogu umrijeti, jer su jednaki anđelima i jer su djeca Božja, a ne grešnici. Ovima nakon uskrsnuća preostaje *druga i vječita* smrt: između njihova uskrsnuća i njihove druge i vječite smrti postoji samo doba kazne i muka, koje će zbog stalnog pritjecanja grešnika u njega trajati dok god ljudska vrsta razmnožavanjem bude opstajala, a to je vječno.

30. Na tome učenju o prirodnoj besmrtnosti izdvojenih duša temelji se (kao što rekoh) učenje o čistilištu. Jer ako se vječni život pretpostavi samo po milosti, onda ne postoji ni drugi život, osim život tijela, ni besmrtnost do uskrsnuća. Mjesta o čistilištu, koja Bellarmine navodi iz kanonskih spisa Starog zavjeta, jesu, prvo, Davidov post za Šaula i Jonatana (2 Sam. 1. 12), i drugo, za Abnerovu smrt (2 Sam. 3. 35). On

Odgovori na tekstove koji se navode za čistilište

* Tofet – uzvisina s ognjem u dolini Ben Hinom, gdje su djeca spaljivana u čast Molohu (v. 2 Kr. 23, 10; Jer. 7, 31), v. također prethodnu bilješku o *Gebenni*. (prev.)

kaže da Davidov post bijaše zato da iz Božjih ruku dobije nešto za njih poslije njihove smrti, jer nakon što je postio za ozdravljenje svoga vlastitog djeteta, tražio je meso čim je saznao da je umrlo. Videći dakle da duša ima odvojeno postojanje od tijela i da se ništa ne može postići ljudskim postom za duše koje su već na nebu ili u paklu, odatle slijedi da neke duše umrlih još nisu ni na nebu ni u paklu, i zato moraju biti na nekom trećem mjestu, a to mora biti čistilište. I tako je Bellarmine uz teške napore izopačio ta mjesta da bi dokazao postojanje čistilišta, iako je posve očigledno da se obredi žalovanja i posta, ako se vrše za smrt onih čiji život nije bio od koristi žalobnicima, vrše u počast tih osoba. Ako se pak to čini za one od čijeg života su žalobnici imali probitka, onda to proistječe iz naročite štete koju su pretrpjeli: tako je David svojim postom odao poštovanje Šaulu i Abneru, dok se u smrti svoga djeteta krijepio uzimajući uobičajenu hranu.

31. Na drugim mjestima iz Starog zavjeta, koje navodi Bellarmine, nema ni traga ni sjenke nekog dokaza. On uzima svako mjesto gdje se nađu riječi *bijes*, *oganj*, *gorenje*, *ispaštanje* ili *očišćenje*, gdje god da ih neki od crkvenih otaca makar samo retorički primijenio na učenje o čistilištu u koje se već tada vjerovalo. Prvi stih Psalma 37: *Jahve, u srdžbi svojoj nemoj me karati, i nemoj me kazniti u svojem gnjevu*. Što bi se u tome odnosilo na čistilište da Augustin nije primijenio izraz *srdžba* na pakleni oganj, a *gnjev* na čistilište? I čega ima uopće o čistilištu u Psalmu 66. 12: *Prošli smo kroz oganj i vodu, onda si pustio da odabnemo* i drugim sličnim tekstovima, kojima su učenjaci onoga doba htjeli ukrašavati ili proširivati svoje propovijedi ili komentare, čijoj svrsi je pomagala i snaga dosjetke.

Odgovori na
mjestu iz
Novog zavjeta
o čistilištu

32. No Bellarmine navodi i druga mjesta iz Novog zavjeta na koja nije lako odgovoriti. Najprije mjesto iz Mateja 12. 32: *Ako netko rekne što protiv Sina Čovječjega, može mu se oprostiti, ali ako tko rekne što protiv Duh Svetoga, ne može mu se oprostiti ni na ovome svijetu ni na drugome*. Tu on vidi čistilište u *drugom svijetu*, gdje se neki grijesi mogu oprostiti, koji na ovome svijetu nisu bili oprosteni, i to bez obzira na to što je vidljivo da postoje samo tri svijeta: jedan od stvaranja do potopa, koji je uništila voda i koji se u Svetom pismu naziva *starim svijetom*; drugi od potopa do Sudnjeg dana, koji je *sadašnji svijet* i koji će uništiti oganj; i treći svijet koji će biti od Sudnjega dana nadalje, vječan, i koji se naziva *drugim svijetom*. Po općem slaganju taj svijet neće sadržavati čistilište, i zato su *drugi svijet* i čistilište međusobno nespojivi. Ali što onda mogu znači-

ti te riječi našega Spasitelja? Priznajem da su vrlo teško pomirljive sa svim učenjima koja se sada jednodušno prihvaćaju, ali nije sramota priznati da je dubina Svetoga pisma prevelika a da bi ih kratko ljudsko razumijevanje moglo istražiti. Ipak, onim učenijima smijem predložiti da razmotre neke božanske stvari na koje upućuje sam tekst. Prvo, budući da govoriti protiv Svetoga Duha kao treće osobe Trojstva znači govoriti protiv Crkve, u kojoj obitava Sveti Duh, čini se da je to usporedba između *lakoće* s kojom je naš Spasitelj podnosio uvrede, nanesene dok je još sam poučavao svijet, to jest dok je boravio na zemlji, i *strogosti* pastira poslije njega prema onima koji će im odricati vlast koja im pripada po Svetom Duhu. Kao da je htio reći: Vi koji niječete moju silu, pa i vi koji ćete me raspeti na križu, vama ću oprostiti kad god mi se povratite s pokajanjem; ako pak odreknete moć onima koji će vas učiti poslije mene po sili Svetoga Duha, oni će biti nesmiljeni i neće vam oprostiti, nego će vas progoniti na ovome svijetu i ostaviti vas (makar se i povratili meni, sve dok se ne povratite njima) bez odrješenja od kazni (koliko stoji do njih) za drugi svijet. Tako se te riječi mogu uzeti i kao proročanstvo ili predviđanje onih vremena kakva već dugo vladaju u kršćanskoj crkvi. Ili pak, ako to nije pravo značenje (naime, nisam odlučan o takvim teškim mjestima), možda negdje postoji mjesto nakon uskrснуća za pokajanje nekih grešnika. Postoji još jedno mjesto za koje se čini da podržava to značenje. Naime, razmotrimo li riječi sv. Pavla (1 Kor. 15. 29): *što će postići oni što se krštavaju mjesto mrtvih? Ako mrtvi uopće ne uskršavaju, čemu se ljudi i krštavaju mjesto njih?*, netko bi mogao zaključiti, kao što neki već jesu, da je u doba sv. Pavla postojao običaj da se primanjem krštenja za mrtve (kao što su današnji vjernici jamci za vjeru djece koja nisu sposobna za vjerovanje) jamči za osobe umrlih prijatelja da će i oni biti spremni slušati i primiti Spasitelja za svoga kralja kad ponovo dođe; tad za praštanje grijeha na drugome svijetu nije potrebno nikakvo čistište. Međutim, u oba ova tumačenja ima toliko paradoksa da im ja ne poklanjam povjerenje, već ih preporučujem onima koji su posve upućeni u Sveto pismo da istraže ne postoji li neko mjesto kasnije koje im proturječi. Očigledno je samo toliko: Sveto pismo me uvjerava da nema ni jedne riječi niti ičega drugog o čistilištu, ni u ovome ni u bilo kojem drugom tekstu, niti pak ičega što može dokazati nužnost postojanja nekog mjesta za duše izvan tijela, pa tako ni za dušu Lazarovu za četiri dana njegove smrti, ni za duše onih za koje Rimaska crkva tvrdi da sada pate u čistilištu. Jer, Bog koji je mogao udahnuti život komadu gline, ima istu moć da opet udahne život

mrtvom čovjeku i da njegov nepokretni i oronuli kostur obnovi u presjajno, duhovno i besmrtno tijelo.

33. Drugo mjesto je 1 Kor. 3, gdje se kaže da će djela onih koji na istinskim temeljima grade od slame i sijena itd. doduše propasti, da će se oni sami spasiti, ali *kao kroz vatru*. Za tu vatru Bellarmine tvrdi da je vatra čistilišta. No, te su riječi, kao što sam rekao ranije, aluzija na riječi iz Zaharije 13. 9, gdje se kaže: *Tu ću trećinu kroz oganj provesti, pročistit ću ih kao što se pročišćuje srebro, iskušat ću ih kao što se srebro iskušava*, izrečene o dolasku Mesijinom u slavi i moći, to jest na dan Strašnoga suda i požara sadašnjeg svijeta, kad izabrani neće biti spaljeni već pročišćeni, to jest svoja će pogrešna učenja i nasljeđa odložiti kao ošurena, i potom zazivati ime istinitoga Boga. Na sličan način i apostoli kažu da oni koji na onom temelju *Isus je Krist* budu gradili druga pogrešna učenja, neće izgorjeti u vatri koja obnavlja svijet, nego će proći kroz nju do spasenja, da bi uvidjeli i napustili svoje ranije zablude. Graditelji su *svećenici*, temelj *Isus je Krist*; slama i sijeno su *krivi zaključci odatle zbog neznanja ili krbkosti*; zlato, srebro i drago kamenje su njihova *istinita učenja*, a njihovo pročišćenje i pokajanje su *napuštanje njihovih zabluda*. U svemu tome nema ni traga spaljivanju netjelesnih, to jest neosjetljivih duša.

*Kako se
shvaća
krštenje za
mrtve*

34. Treće mjesto je 1 Kor. 15. 29, već spomenuto naprijed, koje se tiče krštavanja mrtvih. Odatle Bellarmine zaključuje da molitve za mrtve nisu beskorisne, a iz toga, opet, da postoji oganj čistilišta. Ništa od toga nije ispravno. Od mnogih tumačenja riječi krštenje on pokazuje na prvome mjestu ono po kojem krštenje znači (metaforički) krštenje iz pokore, tj. da ljudi postaju kršteni kad poste, mole i daju milostinju; tako je krštenje za mrtve i molitva za mrtve jedno te isto. No, to je metafora za koju nema ni jednog primjera, ni u Svetom pismu ni u bilo kojoj drugoj upotrebi izraza, a to je također protivno skladu i svrsi Svetog pisma. Riječ krštenje označava (Marko 10. 38 i Luka 12. 50) uro-njenost u svoju vlastitu krv, kao što je Krist bio u krvi na raspelu i većina apostola za svoje svjedočenje o njemu. No, teško je reći da molitva, post i milostinja ima bilo kakve sličnosti sa uranjanjem. Isto se koristi i u Mateju 3. 11 za očišćenje vatrom (mjesto za koje se čini da govori o čistilištu). No, očigledno je da su vatra i očišćenje, koji se tu spominju, isto ono o čemu govori prorok Zaharija (pogl. 13. 9): *Tu ću trećinu kroz oganj provesti, pročistit ću ih*, itd., i kasnije sv. Petar (1 Pet. 1. 7) *da se vrijednost vaše vjere, dragocjenija od propadljivog zlata koje se kuša u vatri, pokaže na hvalu i čast u času kad se objavi Isus Krist*, i sv. Pavao (1 Kor. 3.

13) *ta će vatra otkriti kakvo je čije djelo.* No, sv. Petar i sv. Pavao govore o vatri koja će biti kod druge pojave Kristove, a prorok Zaharija o danu strašnog suda. Otud se mjesto iz Mateja može tumačiti kao da govori o istome, a tad nema potrebe za ognjem čistilišta.

35. Drugo tumačenje krštenja mrtvih je ono koje sam spomenuo prije, a kojemu Bellarmine daje prednost pred onim drugim mjestom po vjerojatnosti, te odatle izvodi zaključak o korisnosti molitve za mrtve. Naime, ako poslije uskrsnuća oni koji nisu čuli za Krista ili nisu vjerovali u njega, budu primljeni u Kristovo kraljevstvo, onda nije beskorisno da njihovi prijatelji poslije njihove smrti mole za njih dok ne budu uskrišeni. No, dopustimo li da Bog na molitve onih koji vjeruju preobrati neke od onih koji nisu čuli Krista da propovijeda i, dosljedno tome, nisu ga ni mogli odbaciti, te da se ljudsko milosrđe ne može kuditi u toj točki, to ipak ne pruža nikakav zaključak o čistilištu: jer jedno je ustati iz smrti u život, a drugo ustati iz čistilišta u život, budući da je to kao ustajanje iz života u život, iz života u mukama u život u radosti.

36. Četvrto mjesto je Matej 5. 25-26: *Brzo se prijateljski nagodi s protivnikom, još dok si s njime na putu, da te ne bi predao sucu, a ovaj sudskome stražaru, i da te ne bace u tamnicu. Zaista, kažem ti, nikako nećeš izaći odande dok ne platiš i posljednji novčić.* U toj alegoriji prijestupnik je grešnik, a protivnik i sudac su Bog, put je ovaj život, tamnica je grob, stražar je smrt iz koje grešnik neće ponovo ustati u vječni život nego u drugu smrt, sve dok ne plati i posljednji novčić ili pak dok Krist ne plati za njega svojim mukama. To je potpuna otkupnina za sve vrste grijeha, kako manjih tako i velikih zlodjela, jer Kristova muka čini i jedne i druge jednako oprostivima.

37. Peto mjesto je Matej 5. 22: *Svatko tko se srdi na svoga brata, bit će odgovoran sudu. A tko rekne svome bratu: Raka!, bit će odgovoran Velikom vijeću. A tko ga nazove budalom, odgovarat će za to u ognju paklenom.* Iz ovih riječi Bellarmine izvodi zaključak o tri vrste grijeha i tri vrste kazni te da se nijedna vrsta grijeha osim posljednje ne kažnjava ognjem pakla, i dosljedno tome, da nakon ovoga života postoji kazna za manje grijeha u čistilištu. Tome zaključku nema ni najmanjeg traga u tumačenjima koja su do sada bila iznesena o njima. Hoće li nakon ovoga života postojati podjela sudova pravde na suce i savjete, kakva je postojala među Židovima u vrijeme našega Spasitelja koji će saslušavati i odrediti različite vrste zlodjela? Neće li svo sudstvo pripasti Kristu i nje-

govim apostolima? Da bismo razumjeli ovaj tekst, ne smijemo ga razmatrati izdvojeno, već povezano s riječima koje mu prethode i slijede. U tome poglavlju Spasitelj tumači Mojsijev zakon koji su Židovi uvijek smatrali ispunjenim kad nisu prekoračili njegov gramatički smisao, koliko god prestupili protiv izrijeka ili značenja zakonodavca. Dakle, dok su oni smatrali da je šesta zapovijed bila prekršena samo ubijanjem nekoga čovjeka, a sedma samo kad muškarac legne sa ženom koja nije njegova, Spasitelj im govori da je i nutarnji bijes protiv vlastitog brata ljudomorstvo, ako nama opravdanog razloga. Čuli ste, veli on, Mojsijev zakon: *Ne ubij!* i *Tko god ubije, bit će osuđen pred sudijama*, ili na skupštini Sedamdesetorice. Ali ja vam kažem, biti gnjevan na svoga brata bez razloga, ili reći mu *Raka!* ili *Budalo!*, i to je ljudomorstvo, i bit će kažnjeno na dan Strašnoga suda, na dan zasjedanja Kristova i njegovih apostola s paklenim ognjem. Zato te riječi nisu izrečene radi razlikovanja između raznih zlodjela, raznih vrsta sudova i raznih vrsta kazni, već zato da se odredi razlika između grijeha i grijeha, koju Židovi nisu izvodili iz razlike u volji za poslušnost Bogu, već iz razlika među tadašnjim sudovima. Također i zato da bi im se pokazalo kako će onoga, tko bude htio ubiti svoga brata, iako se učinak te volje javlja samo kao klevetanje ili uopće ne, u ogranj pakleni baciti suci i skupština, i to će biti isti, a ne različiti sudovi na Sudnji dan. Uzme li se to u obzir, ne mogu zamisliti što se iz toga teksta može izvesti da bi se održalo čistilište.

38. Šesto mjesto je Luka 16. 9: *Stecite sebi prijatelja gramzivim bogatstvom da vas prime u svoje vječne stanove kad ga vama nestane*. Bellarmine navodi ovo da bi dokazao zazivanje preminulih svetaca. No, smisao je jednostavno taj da svojim bogatstvom sklapamo prijateljstvo sa siromasima i da time primamo njihove molitve za njihova života. *Onaj tko daje siromasima, uzajmljuje Bogu*.

39. Sedmo mjesto je Luka 23. 42: *Isuse, sjeti me se kad dođeš u svoje kraljevstvo!* Otuda, veli Bellarmine, postoji oprost od grijeha nakon ovog života. Ali ono što slijedi odatle nije dobro: Spasitelj mu je oprostio tada, a kod ponovnog dolaska u slavi sjetit će se da ga uskrisi u vječni život.

40. Osmo mjesto su Djela 2. 24, gdje sv. Petar kaže o Isusu *da ga je Bog uskrisio, oslobodivši ga od lanaca smrti, poradi toga što nije bilo moguće da ga smrt zadrži u svojoj vlasti*. Bellarmine to tumači kao silaženje Kristovo u čistilište da oslobodi neke duše od muka, premda je očigledno da je Krist taj koji je bio oslobođen, da je on taj koga smrt ili grob nisu mogli

zadržati u vlasti, a ne duše u čistilištu. Promotri li se dobro ono što u svojim bilješkama o tome mjestu kaže Beza, nitko neće moći previdjeti da umjesto izraza *muka* treba stajati *lanaca*, a tad nema ni jednog daljnijeg razloga za traženje čistilišta u tome tekstu.

Poglavlje XLV.

O demonologiji i drugim ostacima poganske religije

1. Utisak koji svjetleća tijela ostavljaju na organe vida, bilo po jednom izravnom pravcu bilo po mnoštvu pravaca, odbijen sa neprozirnih tijela ili prelomljen prolaskom kroz prozirna tijela, proizvodi u živim stvorenjima, u koja je Bog ugradio takve organe, predodžbu objekta od kojega taj utisak počinje. Ta se predodžba zove *vid*, ali ne čini se da je puka predodžba, već tijelo izvan nas. Isto tako, kad silovito stisnemo oči, izvan i ispred pojavljuje nam se svjetlo koje opažamo jedino mi sami, jer izvan nas ne postoji ništa stvarno osim kretanja u unutrašnjim organima, pritiskanje s otporom prema vani, koje nas navodi da tako mislimo. Kretanje što ga taj pritisak izaziva tako da se nadostavlja na predmet koji ga je izazvao na kretanje, nazivamo *predodžbom* i *šamćenjem*, a također i (pri spavanju te ponekad pri velikom poremećaju organa zbog bolesti ili povrede) *snom*. O tome sam govorio ukratko u drugom i trećem poglavlju.

*Porijeklo
demonologije*

2. Budući da tu narav vida nisu uočili drevni istraživači prirodnih znanosti, a još manje oni koji ni ne razmatraju ništa što je (poput znanosti) toliko udaljeno od trenutne upotrebe, ljudima je bilo teško shvatiti te slike u mašti ili u osjetilima drugačije osim upravo kao stvari izvan nas:¹⁹⁴ za njih (budući da nestaju neznano kamo ni kako) neki tvrde da su apsolutno netjelesne, to jest netvarne, oblici bez tvari, boje i oblici lišeni obojenih i oblikovanih tijela, ali da mogu po volji navući na sebe neka uzdušasta tijela (poput odjeće) da se učine vidljivima našem tjelesnom oku; drugi opet kažu da su one tijela i živa bića, načinjena od zraka i neke druge finije i eterične tvari koja se zgušnjava (onda

kad hoće biti vidljiva). I jedni i drugi se slažu u jednom općenitom nazivu za njih: DEMONI. Kao da mrtvaci o kojima su sanjali ne obitavaju jedino u njihovim vlastitim glavama, već i u zraku, nebesima ili paklu, kao da nisu utvare već duhovi. U tome ima toliko opravdanja koliko i kad se kaže da je netko vidio svoga duha u zrcalu ili duh zvižda u rijeci, ili pak kad se obično pojavljivanje sunca, veličine otprilike jedne stope, naziva *demonom* ili duhom onoga velikog sunca koje obasjava sav vidljivi svijet. Tako je to utjerivalo strah ljudima poput neke nepoznate, to jest neograničene moći, koja im čini dobro ili ih ugrožava. Dosljedno tome, upravljačima poganskih država to je davalo priliku da zbog javnoga mira i potrebne poslušnosti podanika upravljaju tim strahom tako da ustanove DEMONOLOGIJU (u čemu su pjesnici, kao vrhovni svećenici poganskih vjera, bili osobito zapošljavani ili pozivani), čineći jedne *dubove* dobrim, druge zlim; jedne kao dizginu za uvažavanje zakona, druge kao uzde za sprečavanje njegova kršenja.

Što su bili demoni starih

3. U koju vrstu je spadalo to čemu su ljudi davali ime *demon*, vidi se djelomice iz rodoslovlja njihovih bogova koje je napisao Hesiod, jedan od najstarijih grčkih pjesnika, a djelomice i iz drugih pripovijesti, od kojih sam neke malobrojne razmotrio prethodno, u XII. poglavlju ove rasprave.

Kako se proširilo to učenje

4. Preko svojih kolonija i osvajanja Grci su prenijeli svoj jezik i spise u Aziju, Egipat i Italiju, a time ujedno, što nužno ide uz to, i svoju *demonologiju* ili (kako to naziva sv. Pavao) *nauk o đavolima*. Tim je putem ta pošast prenesena i Židovima, kako u Judeji tako i u Aleksandriji i ostalim predjelima u koje su se raspršili. No, Židovi nisu (poput Grka) davali ime *demon* i dobrim i zlim duhovima, nego samo zlima, dok su dobre nazivali Božjim duhovima, a one ljude u čija su tijela ovi ušli smatrali su prorocima. Sve u svemu, svaku dobroćudnu nastranost pripisivali su Božjem duhu; ako je bila zloćudna, onda je to bio neki *demon*. No, *κακοδαίμων* bio je zao *dub*, to jest *đavao*. Otud, *zlodusima*, to jest *opsjednutima đavolom*, nazivali su takve ljude koje mi smatramo luđacima ili mahnitima, padavičarima ili onima što govore nesuvislo i što se zbog pomanjkanja razumijevanja smatra apsurdnim. Isto tako, za neku već ozloglašenu nečistu osobu govorilo se da je nečista duha, o nijemom čovjeku da ima nijemog duha; za Ivana Krstitelja, zbog njegovoga nastranog posta, govorili su (Matej 11. 18) da ima u sebi đavla; samom Spasitelju, budući je rekao da onaj tko bude držao njegovu riječi sigurno neće iskusiti smrt *in aeternum* (Ivan 8. 52), govorili su: *Sad znamo da*

Kako su ga primili Židovi

si opsjednut zlim dubom; Abraham je mrtav, proroci isto tako; nadalje, kad je rekao (Ivan 7. 20): Zašto hoćete da me ubijete?, narod mu odgovori: Zlodub je u tebi koji hoće da te ubije. Odatle je očigledno da su Židovi gajili isto uvjerenje o utvarama kao i Grci, naime, da to nisu bile utvare, to jest idoli mozga, već zbiljske stvari neovisne o mašti.

5. Ako to učenje nije istinito, zašto (pitat će možda netko) naš Spasitelj nije proturječio tome i učio suprotno? Štoviše, zašto on i sam u raznim prigodama koristi te govorne figure koje to naizgled potvrđuju? Na to odgovaram, prvo: Kad Krist [nakon uskrsnuća] kaže (Luka 24. 29): *Dub nema mesa i kostiju {kao što vidite da ih ja imam}*, on time ne niječe da su to tijela, iako pokazuje da postoje duhovi; i tamo gdje Pavao kaže (1 Kor. 15. 44): *Uskrsnut ćemo duhovnim tijelima*, on priznaje narav duhova, ali oni su tjelesni duhovi, što nije teško razumjeti. Naime, zrak i mnoge druge stvari jesu tijelo, iako ne od mesa i kostiju, ili ma kojeg drugog teškog tijela koje se može razlikovati okom. Međutim, kad Spasitelj govori zloduhu i naređuje mu da izađe iz nekoga čovjeka, zar nije nepravilni način govora ako pod zloduhom misli bolest, ludilo, mahnitost ili neki tjelesni duh? Može li bolest čuti? I može li postojati tjelesni duh u nekom tijelu sazdanom od mesa i kostiju, koje je već ispunjeno životnim i animalnim duhovima? Dakle, zar ne postoje duhovi koji nemaju tijela, a nisu ni puke predodžbe? Na ono prvo ja odgovaram da naredba Spasiteljeva, upućena ludilu ili mahnitosti koje on liječi, nije ništa manje neprimjeren govor nego što je bilo njegovo prekoravanje vrućice, vjetra i mora, jer ni jedno od njih ne može čuti ili nego što je bila Božja naredba svjetlu, nebu, suncu i zvijezdama da postanu, jer ni oni nisu mogli čuti prije nego što su zadobili bivanje. Međutim ti oblici govora nisu nepravilni, jer oni znače snagu Božje riječi. Otud nije neprimjereni ni naređivati ludilu ili mahnitosti (pod imenima *zloduba*, kako ih se tada obično razumijevalo) da napuste tijelo nekog čovjeka. O onome drugom pitanju koje se tiče njihove bestjelesnosti, nisam do sada našao ni jedno mjesto u Svetom pismu iz kojeg se može razabrati da je itko ikada bio opsjednut ikojim drugim tjelesnim duhom osim svojim vlastitim, kojim se prirodno pokreće njegovo tijelo.

6. O našem Spasitelju, neposredno pošto je Sveti Duh sišao na njega u obliku goluba, sveti Matej kaže (4. 1) da ga *Sveti Duh odvede u pustinju*; to isto se kazuje i ovim riječima (Luka 4. 1): *Isus, pun Duba Svetoga, {vrati se s Jordana} i odvede ga Duh u pustinju*, pri čemu je očigledno da se tamo pod *dubom* misli na Svetog Duha. To se ne može tumačiti

*Zašto
Spasitelj to
nije suzbijao*

*Sveto pismo
ne uči da su
duhovi bili
netjelesni*

kao opsjednutost duhom, jer Isus i Sveti Duh su jedna te ista supstancija, i to nije opsjednutost jedne supstancije ili tijela onim drugim. I dok se u sljedećim stihovima za njega kaže: *Tada ga {đavao} odvede u Jeruzalem, postavi ga na vrh brama*, hoćemo li odatle zaključiti da je bio opsjednut đavlom ili odvučen silom? Nadalje: *Zatim ga uzdignu na visoko, pokaza mu za tren oka sva kraljevstva cijelog svijeta*; pri tome ne smijemo pomišljati ni da je bio opsjednut niti da ga je đavao prisilio, niti pak da je ijedna planina bila tako visoka (u doslovnom smislu) da mu pokaže cijelu zemaljsku polutku. Što može značiti to mjesto osim da je on sam od sebe otišao u pustinju, da je to njegovo nošenje gore i dolje, od pustinje do grada, pa odatle opet na planinu, bilo vizija? U skladu s time je i izričaj kod sv. Luke, naime da je odnesen u pustinju, ali ne *po* Duhu, već *u* Duhu, dok se o odnošenju na planinu ili na vrh hrama izriče isto kao i sv. Marko. To je u skladu s naravljju viđenja.

7. Nadalje, kad sv. Luka (22. 3, 4) kaže za Judu Iskariotskog: *Sotona tada uđe u njega i on na to ode ugovoriti s glavarima svećeničkim i sa zapovjednicima bramskog redarstva način kako bi im izdao Krista*, na to možemo odgovoriti da se pod ulaženjem Sotone (to jest, *neprijatelja*) u njega misli neprijateljska i izdajnička namjera da proda svoga Gospodina i Učitelja. Naime, budući da se u Svetom pismu pod Svetim Duhom uvijek razumijevaju milost i dobre sklonosti podarene po Svetom Duhu, tako se pod ulaskom Sotone mogu shvatiti grešne misli i plan neprijatelja protiv Krista i njegovih učenika. Jer kao što je teško reći da je đavo ušao u Judu prije nego što je ovaj imao bilo kakav neprijateljski plan, isto tako je neumjesno reći da je on u svome srcu bio neprijatelj prvotne crkve i da je đavao potom ušao u njega. Otud, ulaženje Sotonino i njegovo grešni naum bilo je jedno te isto.

8. Ako ne postoji nikakav nematerijalni duh niti opsjednutost ljudskog tijela nekim tjelesnim duhom, ponovo se može pitati zašto Spasitelj i njegovi apostoli nisu podučavali ljude o tome, i to tako jasnim riječima da ovi više ne bi imali nikakvih sumnji. No, takva su pitanja čudnovatija nego što su nužna za spasenje kršćanina. Moglo bi se isto tako pitati zašto je Krist, koji je bio u stanju podariti svim ljudima vjeru, samilost i sve ostale oblike moralnih vrлина, to dao samo nekima, a ne svima? Zašto je potragu za prirodnim uzrocima i znanostima dao samo prirodnome razumu i ljudskoj poduzetnosti, a ne svima, i zašto nikome natprirodno? Ima još mnogo takvih pitanja za koja bi se svakako moglo navesti vjerojatnih i pobožnih razloga. Jer, kao što Bog nije osigurao

Izraelce, nakon što ih je doveo u obećanu zemlju, tako da podčini sve druge narode uokolo (već je mnoge od tih naroda ostavio kao trn u slabinama da s vremena na vrijeme pobude njihovu pobožnost i revnost), tako ni Spasitelj, vodeći nas prema svome nebeskom kraljevstvu, nije uništio sve tegobe prirodnih pitanja, već ih je ostavio da izvježbavaju naše napore i razum. Svrha njegove propovijedi je samo da pokaže čist i izravan put k spasenju, naime, vjeru u stav da *je on bio Krist, sin živoga Boga, poslan u svijet da žrtvuje sebe za naše grijehbe, i da na svome ponovnom došašću u slavi vlada svojim izabranicima i da ih izbavi od njihovih neprijatelja na vijekove vjekova*. Otud, stav prema tome vjerovanju u opsjednutost duhovima ili utvarama nije nikakva prepreka na putu, iako je nekima prilika da stupe izvan puta i slijede svoje vlastite izume. Zahtijevamo li od Svetog pisma objašnjenje svih pitanja koja se mogu postaviti da nas smute u izvođenju Božjih zapovijedi, tad možemo žaliti i to što Mojsije nije odredio vrijeme ni za stvaranje takvih duhova ni za stvaranje zemlje, mora, ljudi i životinja. Da zaključim: Vidim da u Svetom pismu ima anđela i duhova, dobrih i zlih, ali ne i to da su oni netjelesni poput prikaza koje ljudi vide u mraku, snu ili u viđenju, a koje su Latini nazivali *spectra* i smatrali ih *demonima*. Nalazim da tamo ima tjelesnih duhova (iako su vrlo tanahni i nevidljivi), ali ne i to da su opsjedali ili nastanjivali tijelo bilo kojeg čovjeka. Nalazim također i to da će tijela svetaca biti takva tijela, naime duhovna, kako ih naziva sv. Pavao.

9. Usprkos tome, u Crkvi je do sada prevladavalo suprotno učenje, naime to da postoje netjelesni duhovi, i to dotle da se na tome gradi egzorcizam (a to znači, istjerivanje đavola bajanjem); premda se prakticira rijetko i slabo, on još nije posve napušten. To što je u prvotnoj crkvi bilo puno opsjednutih zloduhom, a malo luđaka i ostalih nastranih bolesti, dok u današnje vrijeme čujemo i srećemo puno luđaka a malo opsjednutih, to ne proizlazi iz promjene naravi stvari, već iz promjene imena. No kako je moguće to da su apostoli ranije, a poslije njih za neko vrijeme i pastiri prve crkve, liječili te čudne bolesti, a danas to ne mogu činiti? Isto tako, zašto danas nije u moći svakog istinskog vjernika da čini sve ono što su vjernici činili onda, to jest onako kako čitamo (Marko 16. 17, 18): *Pomoću moga imena izgonit će zle duhove, govorit će novim jezicima, zmije će uzimati golim rukama; ako popiju što smrtonosno, neće im nauditi, na bolesnike stavljat će ruke i oni će ozdravljati*, i sve to samo pomoću riječi *u ime Isusa*, to je drugo pitanje. Naime, vjerojatno je taj izvanredni dar bio dan crkvi samo za ono vrijeme dok su ljudi u potpunosti

Moć istjerivanja đavola, iako ne ista, postojala je i u prvotnoj Crkvi

vjerovali Kristu i dok su tragali za srećom jedino u njegovu budućem kraljevstvu, i da im je, dosljedno tome, taj natprirodni Božji dar ponovo oduzet kad su počeli tražiti vlast i bogatstva i oslanjati se na svoje lukavstvo u ovozemaljskom kraljevstvu.

Drugi ostatak poganstva, štovanje slika, zaostao je u Crkvi, a nije unesen u nju

10. Drugi ostatak poganstva je *štovanje slika*, koje nije uspostavio ni Mojsije u Starom zavjetu niti pak Isus Krist u Novom zavjetu, a nije donesen ni od pogana, nego je zaostao među njima nakon što su Kristu nadjenuli svoja imena. Prije doba propovijedanja našega Spasitelja, opća poganska religija bila je obožavanje onih pojava koje su zaostajale u mozgu od utisaka vanjskih tijela na osjetilne organe; one su se općenito nazivale *idejama, idolima, utvarama, umišljotinama*, budući da su bile predstave vanjskih tijela što su ih uzrokovala, a nisu bile ništa stvarnije od onoga što izgleda kao da stoji pred nama u snovima. To je razlog zašto sv. Pavao kaže (1 Kor. 8. 4): *znamo da idol nije ništa {na svijetu i da nema drugoga Boga osim jednoga}*. Time nije mislio da slika od kovine, kamena ili drveta uopće nije bila ništa, nego to da je ono u slici što su štovali ili čega su se bojali i što je smatrano bogom, bilo puka izmišljotina, bez prostora, prebivališta, bez kretanja ili postojanja, osim u gibanjima mozga. Štovanje toga kroz božanske počasti nazivalo se u Svetom pismu idolatrijom i pobunom protiv Boga. Naime, budući da je Bog kralj Židova, a njegov namjesnik Mojsije, potom vrhovni svećenik, da je ljudima bilo dopušteno obožavati i moliti se slikama (koje su bile reprezentacije njihove vlastite mašte), oni se ni u čemu ne bi više oslanjali na istinskog Boga, kojemu ništa nije slično, niti na njegove prve službenike, Mojsija i vrhovne svećenike, nego bi svatko vladao samim sobom po vlastitoj požudi sve do krajnjeg prevrata države i do vlastitog uništenja usljed pomanjkanja jedinstva. Zato im je prva Božja zapovijed bila da *ne uzmu za svoje bogove ALIENOS DEOS*, to jest *bogove drugih naroda, već samo onoga istinskoga Boga koji se milostivo ukazao Mojsiju i preko njega im dao zakone i upute za mir među njima i za spasenje od neprijatelja*. Druga zapovijed je bila da *ne prave sebi nikakve likove za bogoštovanje po vlastitu izumu*. Naime, podčiniti se nekom drugom kralju jednako je svrgavanju kralja, bilo da nam ga postavi druga nacija bilo mi sami.

Odgovor na neke tekstove koji naizgled zagovaraju slike

11. Na mjesta iz Svetoga pisma za koja se tvrdi da zagovaraju postavljanje slika radi bogoštovanja ili uopće na mjestima gdje se štuje Boga, ukazuju najprije dva primjera. Jedan je onaj s anđelima nad Božjim kovčegom, a drugi onaj sa zmijom od mjedi. Druga su mjesta tekstovi koji nam nalažu da štuujemo neke naprave zbog njihove veze s Bogom,

kao primjerice da štujemo njegov podnožac. I konačno, neki drugi tekstovi po kojima je dopušteno slavljenje nekih svetih predmeta. Ali prije nego što ispitam dokaznu snagu tih mjesta o onome što se tvrdi, moram najprije objasniti što treba razumijevati pod *bogoštovanjem*, a što pod *slikom* i *idolom*.

12. U XX. poglavlju ove rasprave već sam pokazao da hvaliti vjerski znači visoko vrednovati moć neke osobe, a da se takvo vrednovanje mjeri njezinim uspoređivanjem s drugima. Kako se ništa drugo ne može uspoređivati s Bogom po moći, to ga mi s bilo kojom drugom vrijednošću osim beskonačne ne hvalimo već unižavamo. Zbog toga je štovanje po svojoj najvlastitijoj naravi tajno i nutarnje u ljudskom srcu. Nutarnje misli ljudi koje se izvanjski pojavljuju u njihovim riječima i djelima, znaci su našega hvaljenja, poznati pod imenom *bogoštovanje*, na latinskom: *cultus*. Zato moliti, zaklinjati, slušati, marljivo i revnosno služiti, jednom riječju, sve riječi i djela koja nagovješćuju bojazan od uvrede ili želju za ugađanjem, jesu *štovanje*, bile te riječi i ta djela iskrena ili namještena; budući pak da se javljaju kao znakovi hvaljenja, obično se nazivaju i *hvalom*.

Što je štovanje

13. Štovanje koje ukazujemo onima koje smatramo samo ljudima, kao što su kraljevi ili ljudi na vlasti, jest *građansko poštovanje*. Ono pak poštovanje koje ukazujemo nečemu što smatramo Bogom jest *božansko štovanje*, bez obzira na to kakve bile riječi, obredi, geste i druge radnje. Pasti ničice pred nekim kraljem jest građansko štovanje za onoga tko ga smatra samo čovjekom; onaj pak tko skida šešir u crkvi, taj poštuje božanskim štovanjem zato što to smatra Božjim domom. Oni pak koji razliku između božanskog i građanskog štovanja ne traže u namjeri štovatelja, već u izrazima *δουλεία* i *λατρεία*, ti obmanjuju sami sebe. Naime, postoje dvije vrste slugu: jedna koju čine oni što su u apsolutnoj moći svojih gospodara, poput robova za rat i njihovog potomstva, čija tijela nisu u njihovoj vlasti (njihovi životi ovise o volji njihovih gospodara, do te mjere da ih mogu izgubiti i za najmanju neposlušnost), i koje se kupuje i prodaje kao stoku, nazivali su se *δοῦλοι*, u pravom smislu robovi, a njihova služba *δουλεία*. Drugu vrstu čine oni što služe dobrovoljno (za najamninu ili iz nade u neku dobrobit od svojih gospodara); oni su se nazivali *θητες*, to jest kućne sluge, a na njihovu službu gospodari nisu imali nikakvo daljnje pravo osim onog što je bilo sadržano u ugovoru sačinjenom među njima. Te dvije vrste slugu imaju zajedničko samo to što im netko drugi određuje posao; riječ *λάτρις* je

Razlika između božanskog i građanskog štovanja

opće ime za oboje, označava onoga tko radi za nekog drugog, bilo kao rob ili kao dobrovoljni sluga. Otuda, *λατρεία* označava općenito svako služenje, dok *δουλεία* označava samo službu neslobodnjaka i stanje ropstva, i oba izraza se miješano koriste u Svetom pismu (radi označavanja našeg služenja Bogu). *Δουλεία*, zato što smo Božji robovi, *λατρεία*, zato što mu služimo; u svim vrstama služenja nije sadržana samo poslušnost, već isto tako i bogoštovanje, to jest radnje, kretanje i riječi koje znače *počast*.

Što je slika
Utvare

14. *Slika* (u najužem značenju riječi) jest nalikovanje nečega vidljivog nečemu, i u tome smislu fantastični oblici, pojave ili pričinjavanje vidljivih tijela našem osjetilu vida samo su *slike*, poput prikaze čovjeka ili nečeg drugog u vodi putem odbijanja ili lomljenja svjetlosti, ili pak prikaz sunca ili zvijezda kroz izravno viđenje u zraku. Sve to nije ništa stvarno na stvarima koje vidimo niti na mjestima gdje se pričinja da jest, niti su to veličine i oblici istovjetni s veličinom i oblicima predmeta, već se mijenjaju s promjenama organa vida ili sa zamjenom stakala; i često su prisutni u našoj predodžbi i u našim snovima dok je sam predmet odsutan, ili su promijenjeni u druge boje i oblike poput stvari koje ovise samo o našoj uobrazilji. Sve su to *slike*, koje se izvorno i najprimjerenije nazivaju *idejama* i *idolima*, izvedenim iz grčkog jezika u kojemu izraz *εἶδω* znači *vidjeti*. Nazivaju se također i *UTVARAMA** što u istom jeziku znači *pojave*. Odatle potječe i to što se jedna od sposobnosti ljudske naravi naziva *uobraziljom*. Odatle je očigledno da ne postoji niti se može napraviti slika nevidljive stvari.

15. Isto tako je očigledno da ne može postojati ni slika nečeg beskonačnog, jer sve su slike i utvare, načinjene iz utisaka vidljivih stvari, uobličene, a oblik je svakako neka određena veličina. Zato ne može postojati nikakva slika Boga, niti pak slika ljudske duše, niti slika duhova, već samo slika vidljivih tijela, to jest slika tijela koja imaju u sebi svjetlo i koja su njime prosvijetljena.

Fikcije

16. Kao što čovjek može maštati oblike koje nikad nije vidio, stvarajući ih iz dijelova različitih stvorenja, poput pjesnika što stvaraju kentauze, himere i druga nikad viđena čudovišta, isto tako može tim

* (Engl. *phantasms*): Utvare, prikaze; sinonimno s izrazom *fancies* (pl.) tako da značenje fancy (sg.) kao moći uobrazilje poprma negativno značenje; vidi Hobbesova prethodna objašnjenja i razlikovanja u vezi sa *fancy* u prvim poglavljima I. dijela *Levijatana*. (prev.)

obicima dati tvar i načiniti ih u drvetu, glini ili kovini. I to se naziva slikama, ali ne zbog sličnosti s nekom tjelesnom stvari, već zbog sličnosti s nekim fantastičnim stanovnicima mozga njihova tvorca. U tim idolima, onako kako se izvorno nalaze u mozgu i kako su naslikani, izrezbareni, isklesani ili izliveni u nekoj tvari, postoji međusobna sličnost zbog koje se za neko tijelo od tvari, načinjeno umijećem, može reći da je slika nekog fantastičnog idola načinjenog od prirode.

Tvarne slike

17. No, u široj upotrebi riječi *slika* sadržana je također i svaka predstava nečeg pomoću nečega drugog. Tako i neki zemaljski vladar može biti nazvan slikom Boga, a neki niži službenik slikom zemaljskog vladara. I mnogo puta se u idolatriji pogana malo vodilo računa o sličnosti njihovog tvarnog idola s idolom iz njihove vlastite uobrazilje, ali se ipak to nazivalo njegovom slikom. Tako je Neptunu podignuta od neklesanog kamena, i razni drugi oblici posve različiti od oblika u kojima su zamišljali svoje bogove. U naše pak vrijeme vidimo mnoge slike Djevice Marije i drugih svetaca, različite međusobno i bez podudarnosti s bilo čijom zamisli. No, oni služe dovoljno dobro svrsi zbog koje su podignuti, a ona nije ništa više nego to da oni svojim imenima predstavljaju osobe koje se spominju u povijesti, a kojima svaki čovjek pridaje mentalnu sliku iz vlastite izrade ili uopće nikakvu. Otuda je slika u najširem smislu ili sličnost s nečim ili predstavljanje nečega vidljivog ili oboje zajedno, kao što se najčešće i dešava.

18. Ipak, ime idola protegnuto je u Sv. pismu i na označavanje sunca ili zvijezda ili nekih drugih vidljivih ili nevidljivih stvorenja, ako su predmet bogoštovanja.

19. Nakon što sam pokazao što je *bogoštovanje*, a što *slika*, sad ću ih uzeti zajedno i ispitati što je IDOLOPOKLONSTVO, koju zabranjuju druga Božja zapovijed i neka druga mjesta Svetog pisma.

Što je idolopoklonstvo

20. Štovati sliku znači dobrovoljno vršiti izvanjske radnje koje su znakovi bogohvaljenja bilo tvari te slike, poput drva, kamena, kovine ili druge vidljive tvorevine, bilo utvare u mozgu, radi čije je sličnosti ili reprezentacije ta tvar uobličena, ili obiju stvari zajedno kao jednog oživljenog tijela, sastavljenog od tvari i utvare, kao tijela i duše.

21. Skidati pokrivalo s glave ispred nekog čovjeka od moći i vlasti ili pred prijestoljem nekoga vladara, ili na drugim sličnim mjestima koje on odredi u tu svrhu dok je odsutan, znači iskazivati počast tome čovjeku

ili vladaru građanskim poštovanjem, jer to nije znak slavljenja stolice ili mjesta, već osobe, i to nije idolopoklonstvo. No, ako bi onaj tko to radi pretpostavljao da je duša vladara prisutna u stolici ili bi samoj stolici iznio neku molbu, to bi bilo štovanje božanstva i idolopoklonstvo.

22. Moliti kralja za nešto što je on u stanju učiniti za nas, čak ako i padnemo pred njime na koljena, samo je građansko štovanje, jer ne priznajemo u njemu nikakvu drugu moć osim ljudske. Ali dobrovoljno se moliti njemu za pogodno vrijeme ili za bilo što drugo što samo Bog može učiniti za nas, znači štovanje božanstva i idolopoklonstvo. S druge strane, ako neki kralj prijetnjom smrti ili nekom drugom velikom tjelesnom kaznom prisili nekoga na takvo štovanje, to opet nije idolopoklonstvo, jer poštovanje koje neki vladar naredi da mu se ukazuje silom svojih zakona, nije znak da ga onaj tko ga sluša zaista slavi iznutra kao Boga, već samo to da se želi spasiti od smrti ili od životne bijede. Ono pak što nije znak nutarnjeg štovanja, nije nikakvo štovanje, pa otuda ni idolatrija. Ne može se također reći ni to da onaj tko to radi čini sablazan ili da baca kamen smutnje pred svoju braću; jer kako god mudar ili učen bio onaj tko odaje poštovanje na taj način, nitko ne može iz toga zaključiti da on to i odobrava, već da to samo radi iz straha i da to nije njegovo djelo, već djelo njegova vladara.

23. Štovati Boga na nekom posebnom mjestu ili okretati se licem prema slici ili određenom mjestu, ne znači štovati ili slaviti to mjesto ili sliku, već samo priznavati ga kao sveto, to jest smatrati sliku ili mjesto izuzetim iz uobičajene upotrebe. Naime, to je značenje riječi *sveto*, koje ne pretpostavlja novo svojstvo u samome mjestu ili slici, već samo nov odnos prema njemu kroz njegovu namjenu Bogu. Zbog toga to nije idolatrija, i to ništa više nego štovanje Boga pred zmijom od mjedi, ništa više nego što su Židovi, dok su bili izvan zemlje, u vrijeme molitve okretali lice u smjeru hrama u Jeruzalemu, ili nego što je Mojsije stajao izuven ispred plamtećeg grma, zato što je tlo pripadalo gori Sinaj, dakle mjestu koje je Bog izabrao za svoje javljanje i predavanje zakona izraelskom narodu, pa je otuda bilo sveto tlo, ali opet ne po vlastitoj svetosti, već po tome što je izdvojeno za službu Bogu. Također, ništa više nego što kršćani štuju Boga u crkvama koje su jednom u tu svrhu svečano posvećene Bogu po ovlasti kralja ili nekog istinskog predstavnika Crkve. No, štovati Boga kao živućeg i prisutnog u takvoj slici ili mjestu, to jest kao beskonačnu supstanciju u nekom konačnom mjestu, to je idolatrija. Takva konačna božanstva nisu ništa drugo do idoli mozga, ništa

stvarno, i općenito se u Svetom pismu nazivaju izrazima *ispraznost*, *laž* i *ništa*. Isto tako je idolatrija ne štovati Boga kao oživljujućeg i prisutnog na tome mjestu ili u toj slici, već s ciljem da se podsjetimo njega ili nekih njegovih djela onda kad je to mjesto ili slika posvećeno ili postavljeno po nekoj privatnoj ovlasti, a ne po ovlasti onih koji su naši vrhovni pastiri. Jer zapovijed glasi: *Ne pravi sebi rezbarene slike*. Bog je naložio Mojsiju da postavi zmiju od mjedi, ali on to nije napravio samome sebi, i zbog toga to nije bila povreda zapovijedi. Međutim, zlatno tele koje su izradili Aaron i narod, bilo je idolatrija zato što je postavljeno bez Božjeg ovlaštenja, i nisu ga samo smatrali Bogom, nego su ga napravili radi vjerske upotrebe bez ovlasti od Boga, svoga vrhovnoga gospodara, ni od Mojsija, njegova namjesnika.

24. Pogani su štovali kao božanstva Jupitera i druge likove koji su za života možda bili ljudi velikih i slavnih podviga, a kao božansku djecu štovali su razne muževe i žene, smatrajući da su rođeni od besmrtnog božanstva i smrtnog čovjeka. To je idolopoklonstvo jer su ih sami sebi stvorili takvima nemajući ovlasti od Boga niti po njegovu vječnom umnom zakonu niti po njegovoj pozitivnoj i obznanjenoj volji. Iako je naš Spasitelj bio čovjek za kojega također vjerujemo da je besmrtni Bog i sin Božji, to ipak nije idolatrija, jer mi tu vjeru ne gradimo na svojoj vlastitoj mašti ili vlastitom sudu, već na Božjoj riječi otkrivenoj u Svetom pismu. Što se pak tiče slavljenja pričesti, ako Kristove riječi: *Ovo je moje tijelo znače da je on sam i taj pojavni kruh u njegovim rukama, i da su svi oni pojavni djelići kruha koji su oduvijek bili i koji će uvijek biti posvećivani od strane svećenika, mnoga Kristova tijela i, opet, sva samo jedno tijelo*, onda to nije idolatrija, jer ovlast za to dao je naš Spasitelj. No ako taj tekst ne znači to (naime, ne postoji ni jedan drugi tekst koji bi se mogao navesti u potvrdu toga), onda to jest idolatrija, jer je to štovanje ljudske ustanove. Naime, nije dovoljno reći, Bog može pretvoriti kruh u Kristovo tijelo, jer i pogani su smatrali božanstva svemogućim, i mogli su isto tako na toj osnovi opravdavati svoju idolatriju, hineći jednako kao i drugi da pretvaraju svoje šume i kamenje u svemogućega Boga.

25. Oni koji tvrde da je božansko nadahnuće nadnaravno ulaženje Svetoga Duha u čovjeka, a ne stjecanje Božje milosti kroz učenje i studij, mislim da se nalaze u veoma opasnoj dvojbi. Naime, ako oni ne štuju čovjeka za koga vjeruju da je tako nadahnut, padaju u bezbožništvo, jer ne slave natprirodno Božje prisustvo; ako ga pak štuju, čine idolatriju, jer apostoli ne bi nikad dopustili da sami budu štovani na taj

način. Zato je najsigurniji put taj da se slijetanje goluba nad apostole, Kristovo ispuštanje daha nad njima, kad im je podario Svetoga Duha, te darivanje Duha polaganjem ruku shvati kao znakove obećanja, koje se Bog udostojio koristiti ili naredio da se koriste, da će pomagati te osobe u njihovu izučavanju propovijedi o njegovu kraljevstvu i u njihovu obraćanju da ne bi postalo sablazan nego da uzdiže druge.

*Sablaznjivo
štovanje slika*

26. Pored idolopokloničkog obožavanja slika postoji i sablaznjivo obožavanje, koje je također grijeh, ali nije idolopoklonstvo. Jer *idolopoklonstvo* znači štovanje putem znakova nutarnjeg i stvarnog poštovanja. No *sablaznjivo štovanje* je samo prividno štovanje, a katkad se može udružiti s nutarnjim dubokim prezirom i slike i umišljenog *zloduba* ili idola kojemu je posvećeno, i proizlaziti samo iz straha od smrti ili drugih strašnih kažnjavanja. Svejedno, kod onih koji tako štuju, to je grijeh u slučaju da su to ljudi u čija će se djela ugledati drugi kao u svjetila. Jer slijedeći njihove staze, drugi se mogu samo spoticati i padati na putu vjere, dok primjeri onih na koje se ne ugledamo, uopće ne djeluju na nas, već nas prepuštaju našoj vlastitoj pažljivosti i oprezu, i dosljedno tome, nisu uzrok našem padanju.

27. Otud, ako neki pastor, koji je zakonito pozvan da uči i vodi druge, ili netko drugi, o čijem znanju vlada visoko mišljenje, pridaje izvanjske počasti nekom idolu iz straha, onda taj čini sablazan pred svojom braćom pretvarajući se da odobrava idolopoklonstvo, osim ako svoj strah i svoju nevoljkost prema tome ne učini isto tako vidljivim kao i samo štovanje. Jer njegov će brat u vjeri, zaključujući iz radnji takvog učitelja ili čovjeka čije znanje visoko cijeni, zaključiti da je to zakonito po sebi. A ta sablazan je grijeh i *gotova sablazan*. Ako pak netko tko nije ni svećenik ni na visoku glasu zbog svoga znanja u kršćanskom nauku, čini isto, a drugi ga slijedi, to nije zadana sablazni, jer taj nije imao nikakva razloga da slijedi takav primjer; to je samo izmišljanje sablazni za kojom poseže da bi se opravdao pred drugima. Ako pak neuk čovjek, koji se nalazi u moći nekog idolopokloničkog kralja ili države, bude natjeran pod prijetnjom smrti da ukazuje štovanje idolu, ali prezire taj idol, taj postupa dobro, premda bi postupao još bolje da smogne čvrstine i radije podnese smrt nego da se klanja idolu. No ako neki pastor, koji se kao Kristov glasnik trudi da poučava Kristov nauk svim narodima, čini isto, to ne bi bila samo grešna sablazan u odnosu na savjest drugih kršćana, već i vjerolomno odricanje od svoje dužnosti.

28. Ukupnost onoga što sam do sada rekao u pogledu štovanja slika jest to da idolopoklonstvo vrši onaj tko u nekoj slici ili tvorevini štuje bilo njezinu tvar ili svoju vlastitu maštariju, za koju vjeruje da obitava u tome, ili pak oboje, ili onaj tko vjeruje da takve stvari i bez očiju i ušiju čuju njegove molitve ili vide njegovu predanost; a onaj tko samo hini takvo bogoštovanje iz straha od kazne, taj čini grijeh ukoliko je osoba čiji primjer ima utjecaja među njegovom braćom. Međutim, onaj tko štuje Stvoritelja svijeta pred takvom slikom ili na takvom mjestu koje nije sam napravio ili izabrao po sebi samome, već ga je uzeo po zapovijedi Božje riječi, kao što su Židovi činili neko vrijeme štujući Boga pred anđelima i pred mjedenom zmijom ili pak unutar i naprama jeruzalemskog hrama, što je također bilo samo za neko vrijeme, taj ne čini idolopoklonstvo.

29. Za štovanje svetaca, slika i moći i drugih stvari koje u današnje doba upražnjava Rimski crkva, sad kažem da nije dopušteno po riječi Božjoj niti je uneseno u Rimsku crkvu iz učenja koja su tamo sadržana, već je djelomice zaostalo u njoj od prvog obraćanja pogana i da su ga potom zagovarali, utvrđivali i uvećavali rimski biskupi.

30. Što se tiče dokaza uzetih iz Svetog pisma, naime, primjera slika čije postavljanje je naredio Bog, one nisu postavljene zato da bi narod ili netko drugi štovao njih, već zato da bi štovali Boga ispred njih, kao u slučaju anđela iznad kovčega ili ispred zmije od mjedi. Naime, na tom mjestu ne čitamo (2 Kr. 18. 4) da je svećenik ili bilo tko drugi štovao anđele, već suprotno, da je Ezekija polomio na komade mjedenu zmiju koju je bio podigao Mojsije, jer joj je narod prinosio žrtvu paljenicu. Osim toga, ti primjeri nisu navedeni u svrhu oponašanja, zato da bismo i mi postavljali slike kao da štujemo Boga pred njima. Jer, riječi druge zapovijedi: *ne pravi sebi nikakva rezbarenog lika* itd., uvode razliku između slika čije postavljanje nalaže Bog i slika koje mi sami postavljamo. Otud nije valjano dokazivanje od anđela ili mjedene zmije ka slici u ljudskoj upotrebi ili od štovanja koje nalaže Bog ka štovanju po ljudskoj volji. Valja voditi računa da je Ezekija raskomadao mjedenu zmiju zato što su Židovi štovali nju i zato da to više ne čine. Tako bi isto i kršćanski vladari trebali porazbijati slike koje običavaju štovati njihovi podanici kako ne bi više bilo prilike za takvo idolopoklonstvo. Jer danas, tamo gdje se štuju slike, neuki ljudi doista vjeruju da u tim slikama postoji božanska sila, a njihovi im pastiri tvrde da neke od njih govore i krvare i čine čudesna, za koja ti vjeruju da ih izvode sveci o

*Odgovor na
opravdanje
pomoću
anđela i
mjedene zmije*

kojima opet misle da su oni same slike ili da su u slikama. Kad su Izraelci štovali tele, mislili su da štuju Boga koji ih je izveo iz Egipta, no, to je ipak bilo idolopoklonstvo, jer su vjerovali da je tele bilo ili sam Bog ili da je Bog bio u njegovu trbuhu. Iako neki možda misle da je nemoguće da narod bude toliko glup da bi za slike mislio da su one Bog ili svetac i da bi ih štovao u toj zamisli, iz Svetog pisma je vidljivo posve suprotno: kad je bilo napravljeno zlatno tele, narod je govorio (Izl. 32. 4): *Ovo su tvoji bogovi, Izraele*; i Labanove slike su nazivali (Post. 31. 30) njegovim bogovima. To isto vidimo svakodnevno iz iskustva po raznim vrstama ljudi: oni koji se bave samo svojom ishranom i udobnošću radije pristaju na vjerovanje u svaku besmislicu nego da se zamaraju ispitivanjem stvari, a svoju vjeru, kao da je naslijeđeno pravo, smatraju neotuđivom osim po nekom novom i izričitom zakonu.

*Slikanje
utvara nije
idolopoklon-
stvo, ali
njihova
zloupotreba
radi vjerskog
štovanja jest*

31. Iz nekih drugih mjesta oni izvode zaključak da je dopušteno slikati anđele i samoga Boga, poput Božje šetnje vrtom, Jakovljeve vizije Boga na vrhu ljestava ili drugih viđenja i snova. No, bili prirodni ili natprirodni, viđenja i snovi samo su priviđenja, i onaj tko iz toga pravi likove bilo čega, taj ne slika lik Boga već lik svoje vlastite utvare, a to je pravljenje idola. Ja ne kažem da je grijeh praviti sliku po mašti, no ako je slika naslikana, protivno je drugoj zapovijedi smatrati je predstavom Boga, a to može služiti samo bogoštovanju. Isto se može reći i o slikama anđela ili preminulih ljudi, osim ako to nisu pomeni prijatelja ili ljudima vrijednim sjećanja. Takva upotreba slike nije vjersko štovanje, već građansko iskazivanje počasti osobi, i to ne postojećoj već preminuloj. Ali ako se to čini prema izrađenoj slici nekog sveca, i to samo zato što mislimo da on čuje naše molitve i što mu se ugađa čašću koju mu ukazujemo, budući da je mrtav i lišen osjetila, mi mu pripisujemo veću moć od ljudske, i zato je to idolopoklonstvo.

32. Vidimo, dakle, da ni u Mojsijevu zakonu ni u blagovijestima ne postoji ovlast za vjersko štovanje slika ili drugih predstava Boga, koje su ljudi podigli samima sebi, niti pak za štovanje slike nekog stvorenja na nebu, na zemlji ili pod zemljom. Isto tako, budući da kršćanski kraljevi, kao žive predstave Boga, ne smiju biti obožavani ni jednim činom svojih podanika koji bi značio veći dokaz njihove moći od one za koju je prikladna narav smrtnoga čovjeka, ne može se zamišljati da je vjersko štovanje, kakvo se sada običava, uneseno u crkvu iz nerazumijevanja Svetog pisma. Preostaje dakle da je ono zaostalo u njemu od neuništavanja samih slika pri obraćanju pogana koji su ih štovali.

33. Razlog tome je bio neumjereno vrednovanje i precjenjivanje njihove vješte izrade, što je njihove vlasnike (iako obraćene od vjerskog štovanja kao prema demonima) navodilo da ih zadrže u svojim domovima pod izgovorom da to čine u slavu Krista, Djevice Marije, apostola i drugih pastira prvotne crkve, jer davanjem novog imena bilo je lako načiniti sliku Djevice Marije i našega Spasitelja od onoga što je ranije možda bila slika Venere i Kupidona, ili isto tako, od Jupitera načiniti jednog Barnabu ili od Merkura jednog Pavla i slično. A kako se svjetovno častoljublje postupno uvlačilo u pastore, oni su se trudili ugoditi novopečenim kršćanima i prihvatiti tu vrstu vjerskog štovanja, a možda su mu se i sami nadali poslije svoje smrti poput onih koji se ga već stekli. Tako je štovanje slika Kristovih i njegovih apostola postajalo sve više idolopokloničko, osim što su malo poslije Konstantinova vremena razni vladari, biskupi i opći sabori zapažali i suzbijali to bezakonje, ali prekasno i odveć slabo.

Kako je idolopoklonstvo zaostalo u Crkvi

34. Kanonizacija svetaca drugi je preostatak poganstva; to nije ni krivo razumijevanje Svetog pisma ni nov izum Rimske crkve, već običaj star koliko i sama rimska država. Prvi tko je ikada kanoniziran u Rimu bio je Romul, i to na temelju pripovijesti Julija Prokula, koji se pred senatom zakleo da je govorio s Romulom po njegovoj smrti i da mu je ovaj jamčio da boravi u nebesima, da ga tamo zovu *Quirinus* te da će biti blagonaklon prema uređenju njihova novog grada. Na to je senat izdao *javno svjedočanstvo* o njegovoj svetosti.¹⁹⁵ Julije Cezar i drugi carevi poslije njega imali su slično svjedočanstvo, tj. bili su kanonizirani kao sveci. Takvim se svjedočanstvom još i sad definira KANONIZACIJA, i ona je istovjetna s poganskom *apotheosis*.

Kanonizacija svetaca

35. Od rimskih pogana potječe i to što su pape dobile moć i ime PONTIFEX MAXIMUS. To je ime nosio onaj tko je u staroj rimskoj državi pod senatom i narodom imao vrhovnu ovlast upravljanja svim obredima i učenjima u pogledu vjere. Kad je August promijenio državu u monarhiju, preuzeo je na sebe upravo tu službu i službu narodnog tribuna (a to znači, vrhovnu vlast i u državi i u vjeri); potonji vladari su uživali isto. Za života Konstantina, prvog cara koji je ispovijedao i ovlastio kršćansku vjeru, bilo je doduše u skladu s njegovim ispovijedanjem da rimski biskup (s njegovom ovlasti) upravlja vjerom, ali se ne čini da su rimski biskupi već tako rano nosili ime *pontifexa*, već prije da su ga prisvojili tek potonji biskupi kako bi opravdali svoju vlast nad drugim biskupima rimskih pokrajina. Ono što im je dalo ovlasti nad drugim biskupima

Ime pontifexa

nije, dakle, pravo prvenstva svetoga Petra, već pravo prvenstva grada Rima, koji su rimski carevi uvijek spremno podržavali. To je jasno vidljivo odatle što je carigradski biskup, nakon što je car učinio taj grad središtem carstva, polagao pravo na izjednačenost s rimskim biskupom; no, papa je na koncu, iako ne bez osporavanja, odnio pobjedu i postao *pontifex maximus*, i to samo po carskom pravu i unutar granica carstva, a nakon što je car izgubio vlast u Rimu, samo tu, koliko god da je papa preuzeo ovlasti od njega. Stoga možemo usput napomenuti da nema mjesta nadređenosti pape nad drugim biskupima, osim na onim područjima na kojima je on sam i građanski vladar ili tamo gdje neki drugi vladar, koji ima vrhovnu građansku vlast, izričito izabere papu da pod njegovom vlašću bude vrhovni pastir njegovih kršćanskih podanika.

Procesija slika 36. Nošenje slika u *procesijama* još je jedan preostatak grčke i rimske religije. Naime, i oni su nosili svoje idole od jednog mjesta do drugog, na nekoj vrsti kola koja su posebno bila posvećena toj namjeni, a Latini su ih zvali *thensa* ili *vehiculum deorum*. Sama slika je bila postavljena u okviru ili svetačkoj škrinjici koju su nazivali *ferculum*; ono pak što su zvali *pompa*, danas se naziva *procesijom*. Dosljedno tome, među božanskim počastima koje je senat ukazivao Juliju Cezaru, jedna je bila da u *pompi* (ili procesiji) na cirkuskim igrama dobije *thensam et ferculum*, tj. posvećena kola i škrinjicu; to je bilo ravno uzdizanju i spuštanju kao kod bogova, a tako danas Švicarci nose papu pod nebnicom.

Voštane svijeće i svijetleće baklje 37. U te procesije spadalo je i nošenje zapaljenih baklji i svijeća ispred slika bogova, kako kod Grka tako i kod Rimljana. Kasnije su rimski carevi dobili iste počasti. Tako čitamo o Kaliguli¹⁹⁶ da je za svoga proglašavanja carem bio nošen od Misenuma do Rima, kroz gomilu naroda, s oltarima postavljenim uz putove i žrtvenim životinjama i plamtećim *bakljama*; o Karakali,¹⁹⁷ opet, da je u Aleksandriji bio dočekan uz žrtve paljenice, bacanje cvijeća i *δαδουχίαις*, to jest s bakljama; *δαδοῦχοι* su kod Grka bili nosači baklje u procesiji bogovima. S vremenom je pobožni ali neuki narod često puta štovao svoje biskupe sličnom pompom voštanih svijeća, a stalno to čini u crkvama sa slikama Spasitelja i svetaca. Tako je došlo do upotrebe voštanih svijeća, a uveli su je i neki sabori u starini.

38. Pogani su imali također svoju *aqua lustralis*, to jest *svetu vodu*, a Rimska crkva ih oponaša i u *svetkovinama*. Oni su imali svoje *bacchanalia*, a mi imamo svoja proštenja koja tome odgovaraju; oni su imali svoja *satur-*

nalia, a mi imamo svoje poklade i mesopust za sluge na Pokladni utorak; oni svoju Prijapovu procesiju, a mi nošenje, dizanje i obigravanje *svibanjskog stupa*; ples je bio jedan oblik vjerskog štovanja; oni su opet imali svoju procesiju zvanu *ambarvalia*, a mi imamo procesije kroz polja u molitvenom tjednu uoči Uznesenja.* Ne mislim da su to svi obredi koji su zaostali u Crkvi od prvog obraćenja pogana, ali to su svi koje sad mogu prizvati u sjećanje. No razmotri li netko dobro ono što se prenosi u historijama, a tiče se vjerskih obreda kod Grka i Rimljana, ne sumnjam da bi mogao naći mnogo više tih ispražnjenih boca poganstva koje su učenjaci Rimske crkve, što iz nemara što iz ambicije, napunili novim vinom kršćanstva, a koje će s vremenom neizbježno prsnuti.

Poglavlje XLVI.

O tami uslijed isprazne filozofije i bajkovite predaje

1. Pod filozofijom¹⁹⁸ razumijevamo *znanje koje stječemo zaključivanjem iz načina postanka neke stvari ka njezinim svojstvima ili iz svojstava prema mogućem načinu postajanja iste stvari, sa svrhom da budemo sposobni proizvoditi onakve učinke kakve zahtijeva ljudski život, koliko to dopuštaju sama stvar i ljudske snage*. Tako geometar iz načina gradnje likova pronalazi mnoga njihova svojstva, a iz svojstava zaključuje o novim načinima njihove gradnje, s ciljem da se osposobi mjeriti kopno i vode i za beskonačno mnogo drugih upotreba. Tako i astronom iz izlaska, zalaska i kretanja Sunca i zvijezda u različitim predjelima nebesa pronalazi uzroke dana i noći i različitih godišnjih doba, putem čega opet izračunava i vrijeme; slično je i s drugim znanostima.

Što je
filozofija

2. Po toj odredbi očigledno je da kao dio znanja ne možemo ubrojiti ono izvorno znanje koje se naziva iskustvom, a od kojeg se sastoji promišljenost. Ona se ne stječe rasuđivanjem, već je nalazimo i kod ljudi i kod divljih životinja; ona nije ništa drugo do pamćenje slijeda događaja iz

Promišljenost
nije dio
filozofije

* Engl. *Rogation-Week*. (prev.)

prošlosti, pri čemu izostanak i najmanje okolnosti koja mijenja učinke kvari očekivanja i onog najpromišljenijeg, dočim se ispravnim zaključivanjem proizvodi uvijek samo opća, vječna i nepromjenjiva istina.

*Nijedno krivo
učenje nije dio
filozofije*

3. Zato tim imenom ne možemo nazivati krive zaključke, jer onaj tko ispravno rasuđuje pomoću izraza koje razumije, nikada ne može izvesti pogrešan zaključak.

*Otkrovenje
više nije
natprirodno*

4. Niti pak ono znanje koje netko može steći natprirodnim otkrovenjem, jer ono se ne stječe zaključivanjem.

*Niti učenje
preuzeto na
vjeru od
pisaca*

5. Također ni ono koje se stječe zaključivanjem iz autoriteta knjiga. Naime, ono se ne dobiva zaključivanjem iz uzroka na posljedicu, niti iz posljedice na uzrok, i nije znanje već vjera.

*O počecima i
napredovanju
filozofije*

6. Budući da moć rasuđivanja slijedi upotrebu govora, ono je moglo nastati jedino iz nekih općenitih istina koje su iznađene pomoću rasuđivanja i stare koliko i sam jezik. Tako i američki divljaci imaju poneku dobru moralnu izreku; posjeduju također i nešto aritmetike za zbrajanje i dijeljenje uz pomoć ne pretjerano velikih brojeva, ali, oni nisu zbog toga filozofi. Naime, kao što je nekoć bilo žitnog i vinskog bilja u malim količinama, raspršenog po poljima i šumama i prije nego što su ljudi spoznali njegovu vrijednost, koristili ga za prehranu ili sadili zasebno u poljima i vinogradima, a hranili se žirjem i pili vodu, tako je isto od početaka bilo i različitih istinitih, općih i korisnih promišljanja, poput prirodnog bilja ljudskog razbora, ali ono je najprije bilo posve malo-brojno; ljudi su živjeli od sirovog iskustva. Nije bilo nikakve metode, to jest nije se sijalo ni sadilo znanje po sebi, slobodno od korova i običnog korova grešaka i nagađanja. A kako je uzrok tome bio manjak dokolice zbog potrebe za opskrbom životnim potrepštinama i za obranom od susjeda, nije ni moglo biti drugačije sve do uspostave velikih država. *Dokolica* je majka *filozofije*, a *država* je majka *mira* i *dokolice*. Tamo gdje su prvo nastali veliki i cvatući gradovi, tamo je prvo nastao i studij *filozofije*. Indijski *gymnosofisti*, perzijski *magi*, egipatski i kaldejski *svećenici*, ubrajaju se u najstarije filozofe, a te države su bile i najstarija kraljevstva. *Filozofija* nije izrasla na Zapadu kod Grka i drugih naroda, čije države (možda ne veće od gradova kao sto su Lucca i Genova) nikad nisu imale *mira*, osim dok su bile izjednačene u međusobnom strahu, niti *dokolice* za motrenje bilo čega drugog osim za motrenje jednih na druge. Dugo potom, kad je rat ujedinio mnoštvo tih malih grčkih gradova u nekolicinu većih, počela su *sedmorica* muževa iz različitih dijelova Grčke

stjecati slavu *mudraca*. Neki od njih zbog *moralnih* i *političkih* izreka, drugi opet zbog egipatskih i kaldejskih učenja, a to su bile *astronomija* i *geometrija*. No, još ništa ne čujemo o bilo kakvim *filozofskim školama*.

7. Nakon što su Atenjani pobijedili perzijsku vojsku i stekli prevlast na moru, a time i nad svim otocima i pomorskim gradovima arhipelaga i s azijske i s evropske strane, i tako se obogatili, više nisu imali ni kod kuće ni u inozemstvu drugog zanimanja nego da (kako veli sv. Luka, Djela 17. 21) *pričaju i slušaju vijesti* ili vode javne razgovore o *filozofiji* s gradskom mladeži. Svaki je učitelj u tu svrhu zauzeo neko mjesto: Platon, u javnom šetalištu zvanom *Akademija* po nekom *Akademu*; Aristotel u šetalištu Panovog hrama, zvanom *Licej*; drugi u *Stoi*, pokrivenom šetalištu, gdje se iskrcavala trgovačka roba; drugi opet na drugim mjestima gdje god su provodili vrijeme dokolice, poučavajući i raspravljajući o svojim uvjerenjima, a neki opet gdje su mogli okupiti mlade da slušaju njihove govore. Upravo to je radio i Karnead,¹⁹⁹ dok je bio poslanik u Rimu, pa je to navelo Katona da savjetuje senatu da ga brzo otpreme iz grada, strahujući da će iskvariti navade mladića koji su s užitkom slušali dopadljive stvari (kako su mislili).

O filozofskim školama među Atenjanima

8. Odatle potječe to što se mjesto gdje su svi oni poučavali i raspravljali nazivalo *schola*, što na njihovu jeziku znači *dokolica*, a rasprave *dialtribae*, to znači, *traćenje vremena*. Zato su i sami filozofi nosili imena svojih sljedbi, neki upravo imena tih škola. Naime, oni koji su slijedili Platonovo učenje zvali su se *akademici*, sljedbenici Aristotela *peripatetici*, po šetalištu u kojemu je predavao; oni koje je poučavao Zenon *stoici*, prema *Stoi*, isto kao kad bismo mi danas ljude nazivali po *Moorfieldu*, po *Crkvi Sv. Pavla* ili po *Burzi* zato što se često tamo sastaju, naklapaju i dangube.

9. Kako bilo da bilo, taj je običaj uzeo toliko maha da se s vremenom proširio po cijeloj Evropi i znatnim dijelovima Afrike, pa su se posvuda, gotovo u svakoj državi, podizale i održavale javne škole za predavanja i rasprave.

10. Među Židovima je u starini bilo škola i prije i poslije vremena našega Spasitelja, no to su bile škole njihovog zakona. Iako su se nazivale *sinagogama*, to jest saborištima naroda, u njima se svakog sabata čitao, izlagao i raspravljao zakon i razlikovale su se od javnih škola samo po imenu, a ne po naravi. Nisu postojale samo u Jeruzalemu, već i u svakoj poganskoj zemlji gdje su Židovi boravili. Postojala je takva škola i u

O židovskim školama

Damasku, kamo je odlazio Pavao da bi progonio kršćane, a bilo je i drugih u Antiohiji, Ikoniju i Solunu, kamo je poslije dolazio da bi raspravljao. Takve su bile i sinagoge *Libertina*, *Kirenaca*, *Aleksandrijska* i *Kilikijaca*, i one azijske, to jest škola *libertina* i škola *Židova* koji su bili stranci u Jeruzalemu. Iz tih su škola potekli oni koji su raspravljali sa svetim Stjepanom (Djela 6. 9).

Grčke škole
beskorisne

11. No, koja je korist od tih škola? Koja znanost je stečena iz njihovih čitanja i raspravljanja za današnje vrijeme? Geometriju, koja je majka svih prirodnih znanosti, ne dugujemo tim školama. Platon, najbolji od grčkih filozofa, zabranio je pristup svojoj školi svakome tko već nije do određene mjere bio geometričar. Mnogi su izučavali tu znanost na veliku korist čovječanstvu, ali nigdje se ne spominju njihove škole; niti je postojala ikakva sljedba geometričara niti su kasnije nazivani imenom filozofa. Prirodna filozofija tih škola bila je više san nego znanost, izložena besmislenim jezikom bez značenja. Oni koji hoće poučavati filozofiju, moraju najprije steći veliko znanje iz geometrije, jer priroda djeluje preko kretanja, a putovi i stupnjevi kretanja ne mogu se poznavati bez poznavanja razmjera i svojstava pravaca i likova. Isto tako, moral tih škola samo je opis njihovih vlastitih strasti. Pravila ponašanja bez građanskog poretka ostaju zakon prirode. Unutar njega, građanski zakon je taj koji određuje što je *časno* i *nečasno*, što je *pravedno* i *nepravedno*, i općenito, što je *dobro* i *zlo*, dok oni postavljaju pravila o *dobru* i *zlu* prema svome vlastitom *sviđanju* i *nesviđanju*. Na taj način, u tako velikoj različitosti ukusa, ni o čemu ne postoji općenito slaganje nego svatko čini (koliko se samo usudi) što god u njegovim očima izgleda dobro, a na propast države. Njihova *logika*, koja bi trebala biti metoda rasuđivanja, nije ništa drugo do zamke pomoću riječi i domišljanje kako zbuniti one koji bi ih trebali postavljati. Da zaključimo, ništa nije toliko besmisleno a da to ne bi zastupali neki od starih filozofa (kako kaže Ciceron²⁰⁰ koji je sam bio jedan od njih). Vjerujem da jedva ima ičega besmislenijeg što se može reći u prirodnoj filozofiji od onoga što se sad zove Aristotelovom *Metafizikom* niti protivnijeg vladavini od mnogo čega što je on izrekao u *Politici* ili manje obaviještenog od mnogih dijelova njegove *Etike*.

Židovske
škole
beskorisne

12. Židovska škola je izvorno bila škola Mojsijevog zakona, koji je naložio (Pz. 31. 10) da se krajem svake sedme godine, na blagdan sjenica, zakon mora čitati cijelom narodu da ga čuje i uči. Otuda, čitanje zakona svakog sabata (što se običavalo nakon ropstva) nije imalo nikakvu drugu svrhu

nego da se narod upozna sa Zapovijedima, koje je morao slušati, i da se tumače proročki spisi. No, vidljivo je iz mnogih pokuda upućenih od našega Spasitelja da su svojim krivim komentarima i ispraznim običajima iskvarili tekst zakona i da su toliko malo razumjeli proroke da nisu prepoznali ni Krista niti njegova djela o kojima su proroci proricali. Tako su svojim predavanjima i raspravama po sinagogama izokrenuli učenje svoga zakona u neku bajoslovnu vrstu filozofije koja se ticala nepojmljive naravi Boga i duhova i koju su sastavili od isprazne filozofije i teologije Grka, pomiješali sa svojom vlastitom maštom, uzetom iz nekih nejasnijih mjesta Svetog pisma koja se najlakše daju izvrnuti u tu svrhu, kao i iz bajkovite predaje svojih predaka.

13. Ono što se danas naziva *sveučilištem* jest udruženje i objedinjenje mnogih javnih škola pod jednom upravom, u jednom te istom gradu ili mjestu. U njemu su glavne škole bile namijenjene trima zvanjima, to će reći, rimskoj religiji, rimskom pravu i umijeću medicine. Za studij filozofije sveučilište ima mjesta jedino kao za služavku rimske vjere; a kako tamo važi jedino Aristotelov autoritet, taj studij zapravo i nije filozofija (njezina bit ne ovisi o piscima), već *aristotelizam*. Što se tiče geometrije, ona nije imala svoje mjesto sve do vrlo kasnoga doba, budući da ne služi ničemu osim strogoj istini. Ako je tamo itko nadarenošću svoje vlastite naravi postigao bilo kakav stupanj usavršavanja, taj je općenito smatran čarobnjakom, a njegovo umijeće đavolskim.

Što je
sveučilište

14. Spustimo se sad do pojedinačnih postavki isprazne filozofije, koja je djelomice iz Aristotela, djelomice zbog sljepoće nerazumijevanja prenesena na sveučilišta, a preko toga i u Crkvu. Najprije ću razmotriti ova načela. Postoji određena *prima philosophia* na koju se treba oslanjati sva ostala filozofija, a sastoji se poglavito od ispravnih određenja značenja najopćenitijih naziva ili imena. Ta određenja služe tome da se izbjegne nejasnoća i dvosmislenost u rasuđivanju, a općenito se nazivaju definicijama:²⁰¹ takva je definicija tijela, vremena, mjesta, tvari, forme, biti, subjekta, supstancije, slučajnog svojstva, mogućnosti, djela, konačnog, beskonačnog, količine, kakvoće, kretanja, djelovanja, strasti i razne druge definicije, potrebne za objašnjavanje ljudskog poimanja prirode i nastajanja tijela. Objašnjenje (to jest, utvrđenje značenja) tih i sličnih termina obično se u školama naziva *metafizikom*, a bila je dio Aristotelove filozofije, gdje je to stavljeno u samo ime. No, tamo to ima drugi smisao, tamo to znači isto što i *knjige napisane ili složene iza njegove prirodne filozofije*. No, skolastika ih uzima kao *knjige natprirodne filozofije*,

Zablude
unesene u
religiju iz
Aristotelove
Metafizike

jer riječ *metafizika* ima oba ta smisla. I zaista, ono što je tamo napisano, najvećim je dijelom toliko daleko od moći poimanja i toliko protivno prirodnom razumu da svatko tko i pomisli da u njoj ima ičeg što se može razumjeti pomoću nje, to nužno mora smatrati natprirodnim.

Zablude o
apstraktnim
bitima

15.²⁰² Ta nam metafizika, pomiješana sa Svetim pismom u skolastičko bogoslovlje, govori da u svijetu postoje izvjesne biti odvojene od tijela, koje oni nazivaju *apstraktnim bitima* i *supstancijalnim formama*. Za tumačenje toga žargona na ovome mjestu potrebno je nešto više od uobičajene pažnje. Stoga se onima koji nisu navikli na tu vrstu govora ispričavam što se obraćam onima koji jesu: Svijet (ne mislim samo na zemlju, čiji se obožavatelji po njoj nazivaju *svjetovnim ljudima*, već i na *svemir*, to jest na ukupnost svih stvari koje jesu), je tjelesan, to jest svijet je tijelo i ima razmjere veličine, naime, dužinu, širinu i dubinu. Nadalje, svaki dio tijela je isto tako tijelo i ima slične razmjere; dosljedno tome, svaki dio svemira je tijelo te ono što nije tijelo nije ni dio svemira; budući da je svemir cjelovit, ono što nije njegov dio nije *ništa* i, dosljedno tome, nije *nigdje*. Ali odatle ne slijedi da su duhovi ništa, jer oni imaju razmjere i zbog toga su zbiljski *tijela*, premda se to ime u običnom govoru pridaje tijelima koja su vidljiva ili opipljiva, to jest koja imaju određeni stupanj neprozirnosti. No, duhove se naziva netjelesnim, što je izraz višeg dostojanstva, i zato se to s više pobožnosti može izreći o samom Bogu. O njemu pak ne razmatramo ono što najbolje izražava njegovu prirodu, koja je nepojmljiva, već ono što najbolje izražava našu želju da ga slavimo.

16. Da bismo znali na osnovi čega oni tvrde da postoje *apstraktne esencije* ili *supstancijalne forme*, moramo razmotriti što te riječi zapravo znače. Koristiti riječi znači naznačiti samima sebi i obznaniti drugima misli i pojmove našeg uma. Neke od tih riječi su imena pojmljenih stvari, poput imena svih vrsta tijela koja djeluju na naša osjetila i ostavljaju utisak u uobrazilji; druge su imena samih predodžbi, što znači, imena onih ideja ili misaonih slika koje imamo o svim stvarima koje vidimo ili pamtimo. Druge su opet imena samih imena ili različitih vrsta govora; tako su izrazi *opće*, *množina*, *jednina* imena imena. Izrazi *definicija*, *afirmacija*, *negacija*, *istinito*, *lažno*, *silogizam*, *pitanje*, *obećanje*, *pogodba* imena su nekih oblika govora. Druge riječi služe za pokazivanje međusobnog slaganja ili oprečnosti imena. Tako, kad netko kaže *Čovjek je tijelo*, on time misli da ime *tijelo* nužno slijedi iz imena *čovjek*, samo što su različita imena iste stvari *čovjek*, a taj se slijed naznačava povezivanjem imena

riječu *jest*. Kao što mi upotrebljavamo glagol *jest*, tako Latini koriste svoj glagol *est*, a Grci svoje *ἔστι* u svim oblicima. Imaju li i drugi narodi svijeta u svojim jezicima riječ koja tome odgovara ili ne, to ne umijem reći. No, siguran sam da nemaju potrebu za time. Jer, stavljanje dvaju imena u određeni poredak može isto tako služiti naznačavanju njihova međusobnog slijeda, ako je takav običaj (jer običaj je ono što riječima daje njihovu snagu), kao i riječi *jest*, *biti*, *jesu* i slične.

17. Čak i kad bi postojao jezik bez ijednog glagola koji bi odgovarao izrazima *est*, *jest* ili *biti*, onaj tko bi ga koristio ne bi bio nimalo manje sposoban za zaključivanje i izvođenje i za sve druge vrste rasuđivanja nego što su to bili Grci ili Rimljani. Ali što bi onda bilo od tih izraza *entitet*, *esencija*, *esencijalan*, *esencijalnost*, koji su izvedeni iz njih, i od još mnogo drugih koji počivaju na njima, kad se primijene onako kako se najčešće primjenjuju? Zato to nisu imena stvari već znakovi kojima dajemo na znanje da shvaćamo slijed jednoga imena ili pridjeva iz drugoga; kao kad kažemo *čovjek*, *jest*, *živo tijelo*, mi time ne pomišljamo da je *čovjek* jedna stvar, *živo tijelo* druga, a *jest* ili *biti* treća, nego upravo to da su *čovjek* i *živo tijelo* ista stvar, jer, slijed riječi: *Ako je on čovjek, on je živo tijelo*, istinit je slijed koji označavamo riječju *jest*. Otuda, izrazi *biti tijelo*, *hodati*, *govoriti*, *živjeti*, *vidjeti*, i slični infinitivi, ili opet *tjelesnost*, *hodanje*, *govorenje*, *život*, *viđenje*, i slično, koji označavaju upravo to isto, nisu imena *ničega*, kao što sam opširnije izložio na drugom mjestu.²⁰³

18. No (možda će netko pitati) čemu takve potankosti u jednom djelu ovakve naravi u kojemu ne tvrdim ništa više od onoga što je nužno za učenje o vladavini i poslušnosti? Radi toga da ljudi više ne trpe zlo-upotrebe onih koji ih učenjem o *odvojenim bitima*, izgrađenom na ispraznoj Aristotelovoj filozofiji, praznim imenima odvrćaju od poslušnosti prema zakonima svoje zemlje, kao što tjeramo ptice od žita praznim kaputom, šeširom ili savijenim štapom. To je, naime, osnova po kojoj, kad netko umre i bude sahranjen, oni vele da nečija duša (to znači, život) može hodati odvojeno od tijela i da se viđa noću po grobljima. Po istoj osnovi oni kažu da oblik, boja ili okus komadića kruha ima bivstvo tamo gdje vele da nema nikakvog kruha; po istoj osnovi oni kažu da se vjera, mudrost i druge vrline *ulijevaju* u čovjeka, ponekad i *upubavaju* u njega s nebesa. Kao da netko krepostan i njegove kreposti mogu postojati zasebno, i još mnogošto drugog što služi samo slabljenju ovisnosti podanika o vrhovnoj vlasti svoje zemlje. Ta, tko će se još truditi da sluša zakone ako očekuje da poslušnost bude ulivena ili

upuhana u njega? Tko neće radije slušati svećenika, koji može stvoriti Boga, nego svoga vladara, čak radije nego i samog Boga? I tko od onih koji se boje duhova neće ukazivati veliko poštovanje onima koji mogu spravljati svetu vodu što ih tjera od njega? Ovo će biti dostatno kao primjer onih zabluda što su unesene u Crkvu iz Aristotelovih *entiteta* i *esencija*, za koje je on možda i znao da su bile lažna filozofija, ali je, strahujući od Sokratove kobi, to napisao zato što je suglasno s njihovom vjerom i što je održava.

19. Nakon što su jednom pali u zabludu *odvojenih esencija*, nužno su se upetljali u mnoge druge besmislice koje slijede na to. Jer, budući da su te forme za njih stvarne, moraju im pripisati *neko mjesto*. Ali zato što ih smatraju netjelesnima, bez ikakvih protežnosti, a svatko zna da prostor znači upravo protežnost i da ga se može ispuniti samo nečim što je tjelesno, prisiljeni su održavati svoju vjerodostojnost uvođenjem razlikovanja po kojem esencije nisu nigdje *circumskriptivne*, već *definitivne*. Ti su izrazi puke riječi koje u tom slučaju ne znače ništa, a navode se na latinskom tako da se prikrije njihova ispraznost. Naime, *circumskripcija* neke stvari nije ništa drugo do utvrđenje ili odredba njezinog mjesta, tako da su dva razlikovana izraza zapravo ista. I napose, za esenciju čovjeka, za koju vele da je njegova duša, tvrde da je cijela smještena u malom prstu i, opet, u bilo kojem dijelu tijela (koliko god bio malen), a da ipak u cijelom tijelu nema više duše nego u bilo kojem od dijelova.²⁰⁴ Misli li itko da se takvim besmislicama služi Bogu? Pa ipak, u sve to mora nužno vjerovati onaj tko želi vjerovati u postojanje bestjelesne duše odvojene od tijela.

20. No, kad moraju objasniti kako neka bestjelesna supstancija može osjećati patnje i mučiti se u vatri pakla ili čistilišta, na to nemaju drugog odgovora osim da ne možemo znati kako vatra može spaliti duše.²⁰⁵

21. Nadalje, budući da je kretanje promjena mjesta, a bestjelesne supstancije nisu sposobne za prostor, imaju teškoća kad treba prikazati mogućim da duše bez tijela mogu otići u nebo, pakao ili čistilište, i da duhovi ljudi (a ja bih dodao, duhovi njihovih tijela u kojima se pojavljuju) mogu tumarati noću oko crkava, groblja i drugih pokapališta. Ne znam što bi na to mogli odgovoriti osim da je to tumaranje *definitivno*, a ne *circumskriptivno*, *spiritualno*, a ne *temporalno*, jer takve uzvišene distinkcije mogu se jednako primijeniti na sve teškoće.

22. Što se tiče značenja *vječnosti*, to za njih nije beskonačni slijed vremena, jer tada ne bi bili u stanju obrazložiti kako to da Božja volja i pred-određivanje budućih stvari ne postoje prije Božjeg predznanja o tome, kao što tvorbeni uzrok prethodi učinku ili djelovatelj djelovanju; ali isto tako ni mnoga druga značajnija shvaćanja o nepojmljivoj Božjoj naravi. Ali oni nas žele podučiti da je vječnost neki stajajući mir sadašnjeg vremena, neko *nunc-stans*, kako to naziva skolastika, što ni oni niti itko drugi ne razumije više nego što bi razumjeli neko *hic-stans* za beskonačnu veličinu prostora.

Nunc-stans

23. Dok se tijelo dijeli u mislima nabranjem njegovih dijelova, a nabranjem dijelova broje se i dijelovi prostora koje to tijelo ispunjava, moguće je samo to da dobivanjem mnoštva dijelova dobivamo i mnoštvo mjesta u prostoru za te dijelove tijela. Premda um nekog čovjeka ne može zamisliti više ili manje dijelova tijela nego što ima mjesta, oni žele da vjerujemo da po svemogućoj sili Božjoj neko tijelo može biti na više mjesta u jedno te isto vrijeme, a više tijela na jednom mjestu u jedno te isto vrijeme. Kao da je veliko priznanje božanske moći reći da ono što jest nije i da ono što je bilo nije bilo. Ovo je samo mali dio protuslovlja na koje ih prisiljava njihovo filozofsko raspravljanje, umjesto da se dive i uzvisuju nepojmljivu božansku prirodu, čiji atributi ne mogu označiti ono što On jest, već moraju označavati našu želju da ga slavimo najvišim naslovima koje možemo domisliti. No, oni koji se odvažaju na umovanje o njegovoj prirodi iz tih počasnih pridjeva, nakon što izgube pojam već pri prvom pokušaju, padaju iz jedne neprilike u drugu, bez kraja i bez broja. Isto kao kad se netko nevičan dvorskim ceremonijama spotakne na ulazu stupajući pred neku značajniju osobu od onih s kojima je naviknut govoriti, i da ne bi pao, ispusti ogrtač, a da bi podigao ogrtač, ispusti šešir, i tako jednom nespretnošću za drugom otkrije svoju zbunjenost i neotesanost.

Jedno tijelo na mnogim mjestima, mnoga tijela na jednom mjestu istovremeno

24. Tako ni u *fizici*, to jest u znanosti o podređenim i sekundarnim uzrocima prirodnih događanja, oni ne daju ništa osim praznih riječi. Želite li saznati zašto neke vrste tijela prirodno padaju naniže prema zemlji, a neke se prirodno odvajaju od nje, skolastika će vam reći, polazeći od Aristotela, da su tijela koja padaju *teška* i da je ta njihova težina uzrok njihova padanja. No, pitate li ih što misle pod *težinom*, oni će to definirati kao težnju za gibanjem prema središtu zemlje, tako da je uzrok zašto stvari padaju nadolje njihova težnja da budu dolje, a to je isto kao i reći da se tijela uzdižu ili padaju zato što to čine. Ili će vam

Besmislice u prirodnoj filozofiji, poput sile teže kao uzroka težine

opet reći da je središte zemlje mjesto mirovanja i održanja teških stvari, i da one zato teže da budu tamo. Kao da kamenje ili kovine posjeduju želju, poput ljudi, ili da mogu razlikovati mjesto na kojem žele biti ili pak da vole mirovanje dok ga ljudi ne vole, ili opet, da je komad stakla manje siguran u prozoru nego kad pada na ulicu.

*Količina
stavljena u već
gotovo tijelo*

25. Ako želite znati zašto jedno tijelo jedanput izgleda veće (bez dodavanja) nego drugi put, oni kažu da je *zgusnuto*, kad se čini manjim, a *razrijeđeno*, kad je veće. No, što je to *zgusnuto* i *razrijeđeno*? *Zgusnuto* je onda kad u posve istoj stvari ima manje količine nego ranije, a *razrijeđeno* kad je ima više. Kao da nema stvari koja ne bi imala određenu količinu, kao da količina nije samo odredba stvari, to jest odredba tijela po kojoj i kažemo da je neko tijelo veće ili manje od drugog za toliko ili toliko. Ili pak, kao da je tijelo uopće stvoreno bez veličine i tek potom više ili manje stavljeno u nju, već prema tome je li određeno da bude više ili manje gusto.

*Upuhivanje
duša*

26. Za uzrok ljudske duše oni vele, *creatur infundendo* i *creando infunditur*, to jest *stvorena izlijevanjem* i *izlivena stvaranjem*.

*Sveprisutnost
pojavljivanja*

27. Za uzrok osjetila navode sveprisutnost *vrsta*, to jest sveprisutnost *prikazivanja* i *pojavljivanja* predmeta. Ako se predmeti pojavljuju oku, to je *viđenje*, ako uhu, to je *čuvenje*, ako pak nepcu, to je *kušanje*, ako nosnicama, to je *mirisanje* (ako pak ostatku tijela, onda su to *osjećanja*).

*Volja, uzrok
htijenja*

28. Kao uzrok volje za vršenjem neke posebne radnje, koja se naziva *volitio*, oni navode sposobnost, to jest moć uopće kod ljudi da jednom hoće jednu stvar, drugi put drugu, koja se naziva *voluntas*. Tako se za uzrok radnji uzima *moć*, kao da u uzrok dobrih ili zlih ljudskih djela treba ubrojiti i njihovu sposobnost da ih čine.

*Privlačnost,
odbojnost i
druga okultna
svojstva*

29. U mnogim slučajevima oni za uzroke prirodnih događanja uzimaju svoje vlastito neznanje, koje je samo skriveno pod drugim riječima, kao kad kažu da je slučaj uzrok kontingentnih stvari, to jest stvari o kojima ne znamo njihov uzrok. Ili, opet, kad mnoge učinke pripisuju *okultnim svojstvima*, to jest svojstvima koja nisu poznata njima, pa otuda (kako oni smatraju) nikome drugome; u to spadaju *simpatija*, *antipatija*, *antiperistaza*, *specifične kvalitete* i slični izrazi, koji ne označavaju ni činioca koji ih proizvodi niti radnju kojom se proizvode.

30. Ako takva *metafizika* i *fizika* poput te nije *isprazna filozofija*, onda je nikad nije ni bilo, pa nas ni sv. Pavao nije morao upozoravati da je se klonimo.

31. Što se tiče moralne ili građanske filozofije, i u njoj ima istih ili većih besmislica. Ako netko vrši nepravedno djelo, to jest radnju suprotnu zakonu, Bog je, vele oni, prvi uzrok zakona i prvi uzrok te i svih drugih radnji, ali ne i uzrok nepravednosti, koja je nepodudarnost radnje sa zakonom. To je isprazna filozofija. Mogli bismo isto tako reći da netko povlači i ravan i krivi pravac, a netko treći čini njihovu nepodudarnost. Takva je filozofija svih onih koji izvode svoje zaključke prije nego što poznaju svoje premise, hineći da razumiju ono nerazumljivo, i koji od atributa časti prave atribute prirode, dok se to razlikovanje provodi radi održavanja učenja o slobodnoj volji, to jest o ljudskoj volji koja nije određena Božjoj volji.

I da nešto čini stvari nepodudarnima, a nešto drugo nepodudarnost

32. Aristotel i drugi poganski filozofi definiraju dobro i zlo preko ljudskih poriva. To je valjano sve dok smatramo da svakim čovjekom vlada njegov vlastiti zakon, jer u uvjetima u kojima ljudi nemaju drugih zakona osim svojih požuda, ne može ni biti općeg pravila za dobro ili zlo djelovanje. No, u jednoj državi to mjerilo je krivo: mjerilo nije požuda privatnog čovjeka, već zakon koji je volja i požuda države. A ipak se to učenje još uvijek prakticira, i ljudi prosuđuju o dobroti ili grešnosti svoje i tuđih radnji, kao i o radnjama same države, po svojim vlastitim strastima. Svatko naziva dobrim ili zlim samo ono što je takvo u njegovim vlastitim očima, bez uopće ikakva obzira na javne zakone. Izuzetak su jedino redovnici i fratri koji su zavjetom obavezani na jednostavnu poslušnost svome starješini, na koju bi se svaki podanik trebao smatrati obaveznim po prirodnom zakonu prema svome građanskom vladaru. A ta mjera privatnoga dobra nije samo isprazno učenje, već je i pogubno za javnu državu.

I da privatni poriv čini pravilo javnog dobra i zla

33. Isprazna filozofija je također tvrditi da je brak djelo protivno čednosti i suzdržljivosti, i dosljedno tome, praviti od toga moralni porok, kao što čine oni koji hine čednost i suzdržljivost zato da bi odbijali brak za svećenstvo. Oni, naime, priznaju da je to samo jedna temeljna odredba Crkve koja pod imenom trajne čednosti, suzdržljivost i čistoće zahtijeva trajnu apstinenciju od žena od onih svetih redova koji trajno služe oltar i vrše pričešće. Zbog toga i zakonito uzimanje žena nazivaju nedostatkom čednosti i suzdržljivosti i tako brak čine grijehom ili u najmanju

I da je zakonit brak nečednost

ruku nečim tako nečistim i prljavim da od toga svatko postaje neprikladan za oltar. No, ako je taj zakon uveden zato što je uzimanje žena razuzdanost i protivno čednosti, onda je svaki brak grijeh. Ako, opet, zato što je to nešto odviše nečisto i prljavo za nekoga tko je posvećen Bogu, onda bi neki drugi prirodni i nužni dnevni poslovi, koje ljudi obavljaju, još mnogo više trebali činiti čovjeka nevrijednim da bude svećenik, jer su mnogo prljaviji.

34. No, tajni temelj te zabrane braka za svećenike ne izgleda da leži na tako tankim osnovama poput tih zabluda u moralnoj filozofiji. Ona ne počiva ni na davanju prednosti samačkom životu pred bračnim stanjem, što je poteklo od mudrosti sv. Pavla koji je zamijetio kako je za one, koji su u doba progona propovijedali evanđelje i bili prisiljeni bježati iz jedne zemlje u drugu, bilo nepodesno da budu opterećeni brigom za žene i djecu. Zabrana počiva na namjeri pape i svećenika iz kasnijeg doba da samo oni budu kler, to jest jedini baštinici kraljevstva Božjeg na ovome svijetu. Za to je bilo nužno otkloniti od njih upotrebu braka, jer Spasitelj je rekao da po dolasku njegova kraljevstva djeca Božja *se neće ženiti niti udavati, nego će biti poput anđela na nebu*, što znači, duhovna. Budući, dakle, da su prisvojili naslov duhovnih, bilo bi protuslovno da su si dopustili posjedovanje žena (kad nije bilo nikakve potrebe za time).

*Da je svaka
vladavina
tiranska, osim
narodne*

35. Iz Aristotelove građanske filozofije naučili su nazivati *tiranijom* sve oblike državnosti, osim narodnih (kakva je bila atenska država u ono doba). Sve su kraljeve nazivali tiranima, a tridesetoricu upravljača iz aristokracije, koje su im postavili Lakedemonjani nakon što su ih podčinili, *tridesetoricom tirana*;²⁰⁶ tako su i narodno stanje pod demokracijom nazivali *slobodom*. No, *tiranin* je izvorno značio naprosto isto što i *monarb*; nakon što je kasnije taj oblik vladavine ukinut u najvećem dijelu Grčke, to ime nije više značilo ono što je značilo prije nego još i mržnju koju je narodna država gajila prema njoj. Tako je i u Rimu naziv kralja postao omražen nakon svrgavanja kraljeva, budući da je kod svih ljudi prirodno smatrati da svaki pridjev, koji se pridijeva iz prkosa ili nekom neprijatelju, označava neku veliku manu. No, kad te iste ljude ozlovolje oni što obavljaju upravu nad demokracijom ili aristokracijom, onda oni ne traže pogrdna imena da izraze svoju srdžbu, već spremno nazivaju jedno *anarbijom*, a drugo *oligarbijom* ili *tiranijom nekolicine*. Ono što ih vrijeđa samo je to što se njima ne vlada onako kako bi svatko od njih htio vladati sobom, već onako kako to smatra prikladnim njihov javni predstavnik, bio to jedan čovjek ili skupina. A to znači, vladavinom po

nahodenju, zbog koje daju opaka imena svojim nadređenima, ne znajući (osim možda za kratko vrijeme, nakon nekog građanskog rata) da bi bez vladavine po nahodenju ratovi nužno trajali neprekidno i da ljudi i oružje čine snagu i moć zakona, a ne riječi i obećanja.

36. Zbog toga je daljnja zabluda Aristotelove politike to da u nekoj dobro uređenoj državi ne trebaju vladati ljudi već zakoni. Koji to čovjek, koji ima prirodna osjetila, pa makar ne umio pisati ni čitati, ne vidi da njime vladaju oni kojih se boji i za koje vjeruje da ga mogu ubiti ili povrijediti, ako ne sluša? I tko to vjeruje da ga može povrijediti zakon, to jest riječi i papir, bez ljudske ruke i mača? To su u pogubne zablude koje navode ljude da kad god ne vole svoje vladare, pristanu uz one što ih nazivaju tiranima i smatraju zakonitim podignuti rat protiv njih, a često ih potiče i svećenstvo s propovjedaonice.

Da ne vladaju ljudi, već zakon

37. Postoji još jedna zabluda njihove građanske filozofije (koju nisu naučili od Aristotela, Cicerona ili nekoga drugog poganskog filozofa), a to je da se vlast zakona, koji daje tek pravilo za djelovanje, proteže na same misli i savjest ljudi ispitivanjem i *inkvizicijom* onoga što misle, bez obzira na podudarnost njihovog govora i djelovanja. Zbog toga, ljudi bivaju kažnjeni zato što odgovaraju istinom svojih misli ili su prisiljeni odgovoriti neistinom zbog straha od kažnjavanja. Istina je, građanska uprava koja kani uposliti nekog službenika na posao podučavanja, smije ga ispitati je li voljan zastupati takva i takva učenja, a u slučaju njegova odbijanja, može mu uskratiti uposlenje. Ali prisiliti ga da sama sebe optuži za svoje uvjerenje, kad njegove radnje nisu zabranjene zakonom, protivno je zakonu prirode, napose kod onih koji naučavaju da će na vječne i strašne muke biti osuđen onaj tko umre u lažnom uvjerenju o nekom članku kršćanske vjere. Ta, postoji li itko tko zna da u nekoj zabludi leži tolika opasnost i itko koga prirodna briga za samoga sebe ne navodi da zbog vlastite procjene ne stavlja na kocku svoju dušu, već radije dušu nekoga drugog čije prokletstvo ostaje nevažno.

Zakoni iznad savjesti

38. To da privatni ljudi tumače zakone po vlastitom nahodenju, bez ovlaštenja države, to jest bez dopuštenja njezinog predstavnika, još je jedna zabluda u politici, ali ona nije izvedena ni iz Aristotela niti ikog od poganskih filozofa. Jer, nitko od njih ne poriče da je u moć donošenja zakona uračunata i moć njihova tumačenja prema potrebi. Nije li Sveto pismo, gdje god je zakon, postalo zakonom po autoritetu države, i dosljedno tome, dijelom građanskog zakona?

Da privatni ljudi mogu tumačiti zakone po volji

39. U istu vrstu spada i to kad bilo tko osim suverena u bilo kojem čovjeku ograniči onu ovlast koju država nije ograničila, kao što čine oni koji prisvajaju propovijedanje evanđelja samo za poseban red ljudi, iako je država to ostavila slobodnim. Ako mi država daje slobodu da propovijedam ili naučavam, to jest ako mi ona to ne zabranjuje, nitko mi to ne može zabraniti. Nađem li se među američkim poganima, hoću li ja koji sam kršćanin, iako ne iz nekog reda, smatrati grijehom da propovijedam Isusa Krista sve dok ne dobijem naredbu iz Rima? I nakon što sam propovijedao, neću li odgovarati na njihove sumnje i razlagati im Sveto pismo, to jest zar neću poučavati? Netko će reći da se nužda smatra dostatnom misijom za to kao i za vršenje sakramenata nad njima, što je točno. Ali točno je i to da za sve ono čije razrješenje slijedi po nuždi, nije nužno nikakvo razrješenje ukoliko ne postoji zakon koji ga zabranjuje. Zbog toga, odricati tu službu onima kojima ih nije odrekao građanski vladar, jest oduzimanje zakonite slobode, a to je protivno učenju o građanskoj vladavini.

*Jezik
skolastičkog
bogoslavlja*

40. Moglo bi se navesti još više primjera isprazne filozofije koju su učenjaci skolastičkog bogoslavlja unijeli u vjeru, ali drugi ljudi ih mogu zamijetiti i sami, ako su raspoloženi. Dodat ću još samo to da spisi skolastičkog bogoslavlja nisu ništa drugo do najvećim dijelom besmisleni nizovi čudnovatih i barbarskih izraza ili riječi koje se koriste drugačije nego u uobičajenoj upotrebi latinskog jezika, takvih da bi zbunile Cicerona, Varona i sve gramatičare starog Rima. Želi li itko dokaz za to, neka vidi može li (kao što sam jednom prethodno rekao) prevesti bilo što od skolastičkog bogoslavlja na bilo koji od modernih jezika, poput francuskog, engleskog ili bilo koji drugi bogat jezik. Naime, ono što se ne može učiniti shvatljivim u bilo kojem od njih, nije shvatljivo ni na latinskom. Iako se ta lišenost smisla u jeziku ne može ubilježiti kao lažna filozofija, ona svejedno nema samo to svojstvo da zakriva istinu već također da navodi ljude na vjerovanje kako je već imaju i da zaziru od daljnjeg traganja.

*Zablude iz
tradicije*

41. Konačno, što se tiče zabluda unesenih iz krive i nesigurne povijesti, što su drugo nego bapske priče sve one legende o tobožnjim čudesima u životima svetaca i sve one povijesti o prikazanjima i duhovima, koje učenjaci Rimske crkve navode da bi učinili valjanim svoja učenja o paklu i čistilištu, svoju moć istjerivanja duhova i ostala učenja koja ne posjeduju mjerodavnost ni po razumu ni Svetom pismu, ili pak sve one predaje koje oni nazivaju nepisanom riječju Božjom? Iako ponešto od

toga nalaze raštrkano po spisima drevnih otaca, ti su crkveni oci možda i sami olako vjerovali lažnim izvještajima. Zato, uzimati njihovo mišljenje za svjedočanstvo istinitosti onoga u što su vjerovali učenjaci, nema drugog učinka na one koji (po savjetu svetog Ivana, 1 Ivan 4. 1) ispituju duhove nego da u svemu što se tiče moći Rimske crkve (čiju zloupotrebu ili nisu naslućivali ili su se njome okoristili) obezvrijede njihovo svjedočanstvo, s obzirom na prehitro vjerovanje u izvještaje. A tome su bez dobrog poznavanja prirodnih uzroka općenito veoma podložni i najiskreniji ljudi (kakvi su bili crkveni oci). Jer, prirodno je da najbolji ljudi najmanje podozrijevaju lažne svrhe. Papa Grgur i sv. Bernard navode nešto o utvarama i duhovima koji su tvrdili da dolaze iz čistilišta. Takav je bio i naš Bede, no, vjerujem, samo po pričama drugih. Ako oni ili bilo tko drugi iznesu neku takvu priču iz vlastitog znanja, onda time neće samo potvrditi još više takvih priča, nego će razotkriti i svoju vlastitu nepouzdanost i obmanu.

42. S uvođenjem lažnog možemo povezati i zabranu istinite filozofije od strane onih koji nisu kompetentni suci istine ni po ovlasti zakona ni po dovoljnom studiju. Tako nam naše pomorstvo posvjedočuje očevidno, a i svi školovani ljudi u humanističkim znanjima danas to priznaju, da postoje antipodi i svakoga dana postaje sve jasnije da su godine i dani određeni kretanjima Zemlje. Usprkos tome, crkvena vlast je kaznila sve one²⁰⁷ koji su u svojim spisima upravo takvo učenje uzeli kao povod da izlože svoje razloge za i protiv toga. Što je razlog tome? Da li zato što su takva mišljenja protivna istinskoj vjeri? To ne može biti slučaj, čak i kad bi bilo istina.²⁰⁸ Otud, neka istinu najprije ispituju mjerodavni suci ili pobiju oni koji tvrde da znaju suprotno. Da li zato što je suprotno uspostavljenoj vjeri? Neka ih ušutkaju zakoni onih kojima su podložni njihovi učitelji, to jest građanski zakoni. Neposlusnost se može kazniti zakonito i kod onih koji protiv zakona uče čak i istinitu filozofiju. Da li zato što oni teže unijeti nered u vladavinu, zagovarajući pobunu ili ustanak? Onda neka budu ušutkani, a njihovi učitelji kažnjeni snagom vlasti onoga kojemu je povjerena briga za javni mir, a to je građanska vlast. Jer, što god da crkvena vlast (gdje god je u podaništvu prema državi) prisvoji sebi po vlastitom pravu, to je samo uzurpacija, makar ga nazivala Božjim pravom.

*Suzbijanje
razbora*

Poglavlje XLVII.

O koristi koja proizlazi iz takvog mraka i kome ona pripada

*Onaj tko
stječe korist od
nekeg djela
smatra se
njegovim
tvorcem*

1. Ciceron spominje²⁰⁹ s pohvalom nekoga čovjeka iz Kasija, strogo suca među Rimljanima, zbog običaja da u krivičnim postupcima (kad iskaz svjedoka ne bi bio dovoljan) pita tužioce, *cui bono*, to jest koju korist, čast ili drugu zadovoljštinu je optuženi dobio ili očekivao od svoga djela. Jer ni jedna pretpostavka ne prokazuje počinitelja tako očigledno kao korist od djelovanja. Po istom pravilu i ja namjeravam ovdje ispitati tko mogu biti oni koji su takvim učenjima, protivnim miroljubivim ljudskim društvima, toliko dugo držali u posjedu narod u ovim krajevima kršćanstva.

*Da je
sadašnja
borbena
Crkva
kraljevstvo
Božje, prvo je
naučavala
Rimska crkva*

2. Prvo, sa zabudom o tome da je *sadašnja borbena Crkva na zemlji kraljevstvo Božje* (to jest kraljevstvo slave ili obećana zemlja; ne kraljevstvo milosti, koje je samo obećanje zemlje), povezane su sljedeće svjetovne koristi: prvo, pastiri i crkveni učitelji time su ovlašteni da kao Božji javni službenici imaju pravo vladati Crkvom i dosljedno tome (jer Crkva i država su jedna osoba), upravljati i vladati državom. Po tome pravu papa je pridobio podanike svih kršćanskih vladara za to da vjeruju kako ne slušati njega znači isto što i ne slušati samoga Krista, i da u svim sporovima između njega i drugih vladara (začarani riječju *dubovna vlast*) moraju napustiti svoje zakonite vladare, a to je u konačnici univerzalna monarhija nad cijelim kršćanstvom. Naime, iako im je najprije bilo podareno pravo da i pod kršćanskim vladarima budu vrhovni učitelji kršćanskog učenja u granicama Rimskoga Carstva (kao što i sami priznaju), a po pravu *pontifexa maximusa*, koji je bio službenik podložan građanskoj državi, ipak im nije bilo teško, nakon što je carstvo bilo podijeljeno i rastočeno, natovariti već podčinjenom narodu još jedno pravo, naime, pravo svetog Petra. I to samo zato da sačuvaju svu moć koju su prisvojili, već i da je protegnu na one kršćanske pokrajine koje više nisu bile objedinjene u Rimskom Carstvu. Ta korist od univerzalne monarhije dovoljna je (uzmemo li u obzir ljudsku želju za vladanjem) pretpostavka za to da su pape, koje su polagale pravo na to i uživale ga dugo vremena, bile same tvorcima učenja po kojemu je ono stečeno, naime, da je sadašnja Crkva na zemlji Kristovo kraljevstvo. Prihvatimo

li to, onda se mora razumijevati kao da Krist ima među nama neke svoje namjesnike koji nam trebaju govoriti što su njegove zapovijedi.

3. Nakon što su neke crkve odbacile tu univerzalnu vlast pape, netko bi s pravom očekivao da su građanski vladari u tim crkvama povratili od te vlasti onoliko koliko je bilo njihovo pravo (prije nego što su je tako nesmotreno odstupili) i koliko je bilo u njihovim rukama. U Engleskoj je doista tako i bilo, osim što se činilo da oni preko kojih su kraljevi vršili upravljanje vjerom, drže da njihovo uposlenje potječe iz Božjeg prava, prisvajaju ako ne vrhovnu moć, onda neovisnost od građanske vlasti. No, oni su to samo prividno prisvajali, zato što su priznavali kralju pravo da ih lišava vršenja funkcije po svojoj volji.

4. Tamo gdje je prezbiterija preuzela tu službu, mnoga druga učenja Rimske crkve bila su zabranjena za poučavanje, ali učenje da je Kristovo kraljevstvo već nastupilo i da je počelo s uskrsnućem našega Spasitelja, još uvijek se zadržalo. Ali *cui bono*? Koju korist su očekivali od toga? Istu onu koju je očekivao i papa: imati vrhovnu vlast nad narodom. Jer, što drugo za ljude znači ekskomunicirati svoga zakonitog kralja nego držati ga u njegovu vlastitom kraljevstvu dalje od svih mjesta javne Božje službe? I oduprijeti mu se silom ako on poduzme da ih ispravi silom? I što znači ekskomunicirati neku osobu bez dopuštenja građanskog vladara, nego oduzeti joj njezinu zakonitu slobodu, to jest prisvojiti nezakonitu vlast nad svojom braćom? Zato su tvorci toga mraka u vjeri rimsko i prezbiterijansko svećenstvo.

A zastupala je i Prezbiterijanska

5. U tu svrhu iznosim također i sva ona učenja koja im služe za držanje duhovne vlasti nakon što je već stečena. Kao prvo, *da papa u svome javnom svojstvu* ne može pogriješiti. Ima li nekoga tko ga neće, vjerujući da je to istinito, spremno slušati u bilo čemu što zapovjedi?

Nepogrešivost

6. Drugo, to što drugi biskupi, u kojoj god državi da se nalazili, ne posjeduju svoje pravo ni neposredno po Bogu niti posredno od svojih građanskih vladara, već od pape, to je učenje zbog kojega u svakoj kršćanskoj državi mnogi moćni ljudi (a takvi su biskupi) ovisе o papi i njemu duguju poslušnost, iako je on strani vladar. Na taj način on je u stanju (a to je i učinio mnogo puta) podići građanski rat protiv države koja se ne podčinjava vladavini sukladno njegovu užitku i interesu.

Podčinjavanje biskupa

7. Treće, izuzimanje tih i svih drugih svećenika, svih redovnika i opata od vlasti građanskih zakona. Naime, na taj način velik dio neke države

Izuzete klera

uživa korist od zakona i zaštićen je vlašću građanske države, ali ipak ne plaća nikakav udio javnih troškova; oni, za razliku od drugih podanika, ne potpadaju pod kazne zbog prijestupa, i, dosljedno tome, ne boje se nikoga drugog osim pape i pristaju samo uz njega podržavajući njegovu univerzalnu monarhiju.

*Naziv
sacerdotes i
prinositelj
žrtve*

8. Četvrto, nazivanje njihovih svećenika *sacerdotes* (koji u Novom zavjetu nisu bili viši od prezbitera, to jest starješina), to jest prinositelj žrtve; to je bio naslov građanskog vladara i njegovih službenika među Židovima, dok im je Bog bio kralj. Isto tako, pravljenje žrtve od euharistije služi uvjeravanju ljudi u to da papa ima nad svim kršćanima istu moć koju su Mojsije i Aaron imali nad Židovima; to jest svu moć, i civilnu i crkvenu, koju je tada imao vrhovni svećenik.

*Sakramenti-
zacija braka*

9. Peto, učenje da je brak sakrament prenosi na kler prosuđivanje zakonitosti braka, a kroz to i zakonitosti djece, te dosljedno tome, i odlučivanje o prijenosu nasljednih kraljevstava.

*Samački život
svećenika*

10. Šesto, zabrana braka za svećenike služi osiguravanju vlasti pape nad kraljevima. Naime, kad bi kralj bio svećenik, ne bi se mogao ženiti i prenijeti svoje kraljevstvo na potomstvo; ako pak nije svećenik, onda papa polaže pravo na crkvenu vlast i nad njime i nad njegovim narodom.

*Povjerljiva
ispovijed*

11. Sedmo, iz povjerljivih ispovijedi dobivali su, u cilju osiguranja svoje vlasti, bolje obavijesti o namjerama vladara i značajnih osoba u građanskoj državi nego što su ovi mogli imati o namjerama crkvene države.

*Kanonizacija
svetaca i
proglašenje
mučenika*

12. Osmo, kanonizacijom svetih i proglašavanjem mučenika osiguravaju svoju moć tako da uvlače obične ljude u otpor prema zakonima i zapovijedima njihovih građanskih vladara, čak i pod prijetnjom smrti ako papinom ekskomunikacijom budu proglašeni inovjercima ili neprijateljima Crkve, to jest neprijateljima pape (kako to oni tumače).

*Transspustanci-
jacija, kažnjavanje
i opraštanje*

13. Deveto, osiguravaju svoju moć pripisivanjem moći svakom svećeniku da bude Krist i moći da određuje kaznu, oprašta i preuzima grijehe.

*Čistilište,
indulgencije,
izvanjska djela*

14. Deseto, svećenstvo se obogatilo učenjem o čistilištu, o opravdanju putem izvanjskih djela i otkupom.

*Demonologija i
egzorizam*

15. Jedanaesto, svojom demonologijom, praksom istjerivanja duhova i drugim što spada u to, oni drže (ili misle da drže) narod još više u strahu od svoje vlasti.

16. Konačno, Aristotelova metafizika, etika i politika, te ništavne distinkcije, barbarski izrazi i mutni jezik skolastičara koji se poučavaju na sveučilištima (a sva su podignuta i svima se upravlja po papinskoj ovlasti), služe tome da sačuvaju te zablude od razotkrivanja i da navode ljude na to da *ignis fatuus* isprazne filozofije brkaju sa svjetlošću blagovijesti.

*Skolastičko
bogoslovlje*

17. Ako ovo nije dovoljno, tome možemo dodati i druga njihova mrakna učenja čija korist očigledno pridonosi uspostavljanju nezakonite vlasti nad zakonitim vladarima kršćanskih naroda ili njezinu održavanju, nakon što je već uspostavljena, ili pak svjetovnim bogatstvima, časti i utjecaju onih koji je podržavaju. Zato, uz pomoć pravila od prije, *cui bono*, tvorcima tog duhovnog mraka možemo s pravom proglasiti papu i rimsko svećenstvo, i pored njih sve one koji se trude usaditi ljudima u um to krivo učenje da je sadašnja Crkva na zemlji kraljevstvo Božje koje spominju Stari i Novi zavjet.

*Tko su tvorci
duhovnog
mraka*

18. Međutim, i carevi i drugi kršćanski vladari, pod čijom vlašću su se te zablude i slična zadiranja duhovnika u njihovu službu najprije bila ušuljala da naruše njihov posjed i spokoj njihovih podanika, mogu se smatrati pomagačima, i to na svoju vlastitu i na javnu štetu, premda su i sami trpjeli od toga zbog nedostatka predviđanja posljedica i uvida u namjere svojih učitelja. Jer bez njihova se dopuštenja u početku ne bi moglo javno propovijedati nikakvo buntovno učenje. Tvrdim da su to u početku mogli spriječiti, no kad je narod jednom dopao u ruke tih duhovnjaka, nije se mogao primijeniti ni jedan ljudski lijek koji bi itko bio u stanju izumjeti. Što se pak tiče lijekova koje bi trebao pribaviti Bog koji nikad ne promašuje pravo vrijeme da bi uništio sve ljudske smicalice protiv istine, morat ćemo još pričekati njegovu dobru volju. Ona često zna podnositi da korist njegovih neprijatelja zajedno s njihovim prohtjevima dosegne takve visine da njezina silovitost otvori oči koje je zatvorila brižnost njihovih prethodnika, i da takvi zbog prevelikog grabljenja izgube sve, kao što se poderala i Petrova mreža u izvlačenju prevelikog mnoštva ribe. Istovremeno, nestrpljenje onih koji se trude odoljeti takvim presezanjima, prije nego što se otvore oči njihovih podanika, samo povećava moć kojoj su se opirali. Otud ja ne krivim cara Friedricha za to što je pridržavao stremen našem zemljaku, papi Hadrianu.²¹⁰ Takvo je onda bilo raspoloženje njegovih podanika, jer da nije to učinio, vjerojatno ne bi naslijedio carstvo. No, krivim one koji su u početku, kad je njihova vlast bila cjelovita, trpili da se takva učenja kuju na učilištima u njihovim vlastitim kraljevinama i držali stremen svim

sljedećim papama, dok su uzjahivali na prijestolja svih kršćanskih vladara da bi jašili i iznurivali i njih i njihove narode, kako im se sviđa.

19. No kao što se ljudski izumi pletu, tako se i raspleću; način je isti, samo je poredak obrnut. Tkanje počinje kod prvih sastojaka moći, a to su bili mudrost, blagost, iskrenost i druge vrline apostola, kojima su obraćeni narodi bili poslušni iz odanosti, a ne iz obaveze. Njihove savjesti su bile slobodne, a njihove riječi i djela podložna samo građanskoj vlasti. Potom (kako su narastala Kristova stada) crkvene starješine su se sastajale da razmotre što bi trebali naučavati i obavezivale se pri tome da neće naučavati ništa protivno zaključcima sabora. Prikazivale su to kao da je narod obavezan slijediti njihovo učenje, a ako bi narod to odbio, oni su odbijali da ga prate (što se tada zvalo ekskomunikacijom), ali ne kao nevjernike, već kao neposlušne. To je bio prvi uzao na njihovoj slobodi. Kako se povećavao broj starješina, oni iz glavnoga grada neke pokrajine uzimali su sami vlast nad župljanskim starješinama i sami su prisvajali naslov biskupa; to je bio drugi uzao na slobodi kršćana. I konačno, rimski biskup je, s obzirom na carski grad, uzeo (djelomice po volji samih careva, preko naslova *pontifex maximus*, a nakon što je moć careva oslabila, po ovlastima sv. Petra) ovlast nad svim drugim biskupima unutar Carstva; to je bio treći i posljednji čvor i sva *sinteza* i *gradnja* papinske vlasti.

20. Otuda i *analiza* i *razgradnja* idu istim putem, ali počinju s onim čvorom koji je posljednji vezan, kao što možemo vidjeti iz rastakanja nadpolitičke crkvene vlade u Engleskoj. Prvo, kraljica Elizabeta je posve uništila moć papa, a biskupi, koji su ranije vršili svoju službu po pravu pape, kasnije su radili isto po pravu kraljice i njezinih nasljednika, iako se zadržavanjem izrijeka *jure divino* smatralo da to potražuju po neposrednom pravu od Boga. Tako je bio razvezan treći uzao. Nakon toga, prezbiterijanci su nedavno u Engleskoj dobili ukidanje episkopata, i tako je razvezan drugi čvor. No, gotovo u isto vrijeme, i prezbiterijancima je oduzeta moć, i tako smo na koncu svedeni na nezavisnost prvotnih kršćana da slijede Pavla, Kefasa ili Apolona, svatko onako kako mu se najviše sviđa. A to je možda i najbolje, ako je bez međusobnog osporavanja i ako ne mjerimo Kristovo učenje svojom vlastitom naklonošću prema osobi njegovoga službenika (to je greška koju je sam apostol kudilo među Korinćanima). Prvo, zato što ne bi trebala postojati nikakva moć nad savjestima ljudi, već nad samom riječi koja gradi vjeru u svakome, ali ne uvijek prema svrsi onih koji je sade i zalijevaju, već samoga Boga

po kojemu raste. Drugo, zato što je nerazumno da oni što naučavaju da postoji takva opasnost u svakoj najmanjoj pogrešci, zahtijevaju od ljudi, obdarenih vlastitim razumom, da slijede pamet bilo koga drugog ili većinu glasova drugih ljudi, jer to je samo nešto bolje nego riskirati svoje spasenje stavljajući ga na kocku. Niti bi opet ti učitelji trebali biti ozlovoljeni gubljenjem svoje stare vlasti. Jer, nitko drugi ne bi trebao znati bolje od njih da se moć održava istim onim vrlinama kojima se i stječe, a to će reći, mudrošću, blagošću, jasnoćom učenja i iskrenošću govora, a ne suzbijanjem prirodnih znanosti i moralnosti prirodnoga razuma, ne opskurnim jezikom, niti svojatanjem većeg znanja nego što se može pokazati, niti pobožnim obmanama, niti pak onakvim greškama koje kod pastira Božje crkve nisu samo greške, nego takve sablazni da će kad tad gurnuti ljude da suzbiju njihovu moć.

21. Međutim, nakon što je prihvaćeno učenje *da je sadašnja borbena Crkva ono kraljevstvo Božje o kojemu se govori u Starom i Novom zavjetu*, častoljublja i snubljenje za pripadne službe i osobito za visoku službu Kristovog namjesnika, kao i pompa onih koji su u tome dobili najglavnije javne dužnosti, postali su postupno tako očigledni da su zbog pastirske službe izgubili svako nutarnje štovanje. To je doseglo takve razmjere da je najmudrijima među njima, koji su imali ikakvu moć u građanskim državama, trebalo još samo ovlast svojih vladara pa da im otkazu svaku daljnju poslušnost. Jer, od doba kad je rimski biskup, polažući pravo na nasljedstvo sv. Petra, ishodio priznanje za sveopćeg biskupa, nije neprilično uspoređivati svu njihovu hijerarhiju ili kraljevstvo tame s *kraljevstvom vila*, to jest s bapskim *bajkama* u Engleskoj o *sablastima* i *dubovima*, i njihovim noćnim podvizima. Promotri li netko porijeklo toga ogromnog crkvenog gospodstva, lako će vidjeti da papinstvo nije ništa drugo do *sablast* umrlog *Rimskog Carstva* što sjedi okrunjena nad njegovim grobom. Papinstvo je i otpočelo iznenada iz ruševina te poganske sile.

Usporedba papinstva s kraljevstvom vila

22. I *jezik* koji upotrebljavaju u Crkvi i u svojim javnim djelima, *latinski* koji danas u svijetu ne koristi općenito ni jedna nacija, što je to drugo do *sablast* starog *rimskog jezika*?

23. I *vile*, u kojem god narodu da se javljaju, imaju samo jednog općeg vladara, kojega neki naši pjesnici nazivaju kraljem Oberonom, ali ga Sveto pismo zove Belzebul, poglavar *zloduba*. Tako i *dubovnjaci*, u čijoj god oblasti da ih se nađe, priznaju samo jednog općeg vladara, papu.

24. *Dubovnici* su *spiritualni* ljudi i *dubovni* oci. *Vile* su *dubovi* i *sablasti*. *Vile* i *sablasti* obitavaju u tami, na osami i grobovima. *Dubovnici* tumaraju po tmuni svojih učenja, samostanima, crkvama i grobljima.

25. *Dubovnici* imaju stolne crkve koje, gdje god da su izgrađene, imaju moć da svetom vodicom i drugim čarolijama, zvanim istjerivanje zlo-duha, učine to mjesto gradom, to jest sjedištem carstva. I *vile* imaju svoje začarane zamkove i posebne divovske sablasti preko kojih vladaju nad okolnim krajevima.

26. *Vile* se ne daju uhvatiti i privesti da odgovaraju za štetu koju počine. Isto tako i *dubovnici* izmiču pred sudovima građanske pravde.

27. *Dubovnici* otimaju mladićima upotrebu razuma, i to čaranjima sastavljenim od metafizike, čudesa, predaja i iskrivljenog Svetog pisma, od čega oni više ne valjaju ni za što drugo nego za izvršavanje onoga što im se naredi. Isto tako i za *vile* se kaže da otimaju djecu iz kolijevki i da ih pretvaraju u lude po prirodi, koje običan narod zbog toga zove *vilenjacima*, sposobnima za razne psine.

28. No, u kojim sve trgovinama i radionicama vile izvode svoje čarolije, to stare babe nisu odredile. Ali za radionice *klera* zna se dobro da su to sveučilišta koja su svoju vještinu stekla od papinske ovlasti.

29. Kad netko razljuti *vile*, kaže se da one pošalju svoje vilenjake da ga štipaju. Kad neka građanska država razljuti *dubovnike*, i oni nalože svojim vilenjacima, to jest praznovjernim i ukletim podanicima, da tlače njihove kneževe propovijedanjem pobune, ili nekom knezu, začaranom obećanjima, da tlači nekoga drugog.

30. *Vile* se ne udaju, ali se kaže da među njima postoje *incubi*, koji se pare s onima od mesa i krvi. Ni *svećenici* se također ne žene.

31. *Dubovnici* ubiru vrhnje sa zemlje, bilo darovima neupućenih ljudi koji žive u strahopoštovanju od njih, bilo desetinama. Tako se i o *vilama* priča da ulaze u mljekarnicu i da se goste vrhnjem koje skidaju s mlijeka.

32. Koja vrsta novca je u opticaju u *vilinskom* kraljevstvu, to priče ne spominju: *dubovnici* u svojim naplatama primaju isti novac kao i mi, ali kad oni trebaju platiti bilo što, onda koriste kanonizacije, indulgencije i mise.

33. Ovim i sličnim podudarnostima između *papinskog* i *vilinskog* kraljevstva možemo dodati i to da, kao što *vile* postoje samo u utvarama

neukih ljudi, izrastajući iz predaje starih baba i starih pjesnika, tako se i duhovna moć *pape*, izvan granica njegove građanske oblasti, sastoji jedino u strahu od izopćenja u kojemu zavedeni ljudi opstaju slušajući o lažnim čudesima, lažnim predajama i lažnim tumačenjima Svetog pisma.

34. Zato ni Henriku VIII ni kraljici Elizabeti nije bilo teško istjerati ih, svako svojom čarolijom. Ali tko zna neće li se duh Rima, otjeran i lutajući u misijama po ozemljima Kine, Japana i Indija, koje mu donose malo ploda, vratiti, ili još gore, neće li čitava gomila duhova još gorih od njega nastaniti ovu počišćenu kuću i donijeti joj gori kraj nego što je bio početak? Jer rimsko svećenstvo nije jedino koje tvrdi da je Božje kraljevstvo od ovoga svijeta i koje time polaže pravo na vlast u njemu, različitu od građanske države.

To je sve što sam zamislio reći povodom učenja o POLITICI. Nakon što ga ponovo pregledam, dragovoljno ću ga staviti svojoj zemlji na ocjenu.

Pregled i zaključak

1. Suprotnost među nekim od prirodnih sposobnosti mišljenja ili pak suprotnost neke strasti naprama drugoj, kao i to što se tiču ljudskog saobraćanja, uzimaju se kao razlog za zaključak o nemogućnosti da bilo koji čovjek bude dostatno opremljen za sve vrste društvenih dužnosti. Strogost suđenja, veli se tako, čini čovjeka kritičnim i nesposobnim za opraštanje grešaka i nepostojanosti drugih ljudi; s druge pak strane, hitrina mašte čini misli manje pouzdanima nego što je nužno da bi se točno razlučivalo između pravog i krivog. Nadalje, u svim raspravama i u svakom zastupanju nečega nužna je moć pouzdanog rasuđivanja, jer bez toga su ljudske odluke nagle, a njihovi pravorijeci nepravedni. Nedostaje li pak moćne rječitosti, koja nam tek pribavlja nečiju pozornost i slaganje, učinak razuma bit će neznatan. To su međusobno oprečne sposobnosti; prva se temelji na načelu istine, a druga na mnijenjima, već prihvaćenim za istinita ili lažna, te na strastima i interesima ljudi koji su različiti i promjenjivi.

2. Među strastima *brabrost* (a pod time mislim na prezir prema ranjavanju ili nasilnoj smrti) čini ljude sklonima osobnoj osveti, a katkad i tome da posegnu za uznemiravanjem javnoga mira, dok ih *plašljivost* često čini sklonima bježanju od javne odbrane. To dvoje ne može, kaže se, biti zajedno u jednoj te istoj osobi.

3. Razmotrimo li suprotnost među ljudskim mnijenjima i vladanjima općenito, tad je, veli se, nemoguće održati postojano građansko prijateljstvo sa svima onima s kojima nas svjetska bavljenja prisiljavaju da saobraćamo. Ta se bavljenja ne sastoje gotovo ni u čemu drugome do u natjecanju za časti, bogatstva i vlast.

4. Na to ja odgovoram: To jesu doista znatne teškoće, ali ne i nemogućnosti, jer odgojem i stegom one se mogu izmiriti, a ponekad se i izmiruju. Rasuđivanje i mašta mogu imati mjesta u istome čovjeku, i to po redu, kako to zahtijevaju ciljevi prema kojima on teži. Kao što su Izraelci katkad bili vezani poslom pravljenja opeke, a drugi put išli sakupljati slamu, tako i moć suđenja može biti usredotočena na razmatranje, a mašta na lutanje svijetom. Isto tako mogu biti zajedno i razum i rječitost (makar možda ne u znanosti, ali zato u moralnim pitanjima). Jer, gdje god da ima mjesta za ukrašavanje i davanje prednosti onom pogrešnom, daleko više mjesta ima za ukrašavanje i davanje prednosti istini, ako je uopće treba ukrašavati. Niti pak ima protivnosti između straha od zakona i nestrahovanja od javnoga neprijatelja, niti opet između suzdržavanja od nanošenja povrede i opraštanja povrede kod drugih. Ne postoji dakle tolika nepodudarnost između ljudske naravi i društvenih obaveza, kao što neki misle. Poznajem jasnoću rasudbe i širinu mašte, snagu razuma i otmjenu rječitost, smjelost za rat i bojaznost pred zakonom, i sve to ponajviše u jednome čovjeku. To je bio moj najplemenitiji i najštovaniji prijatelj, gospodin Sidney Godolphin, koji je, ne mrzeći nikoga i nikome mrzak, nesretno ubijen u javnome sukobu početkom zadnjega građanskog rata, od neraspoznate ruke koja ni sama nije raspoznavala.

5. Uz prirodne zakone, razjašnjene u XV. poglavlju, dodao bih sljedeće: *Da je svaki čovjek vezan prirodom da u ratu štiti, koliko god mu je dano, onu vlast koja njega samoga štiti u vrijeme mira.* Jer onaj tko zahtijeva prirodno pravo da sačuva svoje vlastito tijelo, ne može zahtijevati prirodno pravo da uništi onoga čija ga snaga čuva; sam bi sa sobom bio u očiglednom protuslovlju. Makar se taj zakon može izvesti kao posljedica iz nekih od već spomenutih zakona, vremena zahtijevaju da ga se usadi i zapamti.

6. Budući da po raznim engleskim knjigama, tiskanim u novije vrijeme,²¹¹ nalazim da građanski ratovi nisu dovoljno poučili ljude o tome u kojoj točki vremena neki podanik postaje obavezan osvajaču niti o

tome što je osvajanje, niti pak o tome na koji način osvajač obavezuje ljude na poslušnost svome zakonu, zato, da bih ubuduće zadovoljio ljude u tome pitanju, kažem: trenutak u kojem netko postaje podčinjen osvajaču jest onaj u kojem, imajući slobodu da mu se podredi, pristaje na podaništvo bilo izričitim riječima bilo nekim drugim dostatnim znakom. No, kad netko ima slobodu da se podredi, pokazao sam ranije na kraju XXI. poglavlja: naime, za onoga tko prema svome ranijem vrhovnom vladaru nema nikakvu drugu obavezu do one običnog podanika, to je onaj trenutak kad se sredstva za njegov život nalaze pod stražom i posadom neprijatelja; jer tada on nema više zaštite bivšeg gospodara, već ga štiti jedino protivna strana za plaćanje danka. Budući da se takvo plaćanje danka smatra zakonitim (iako je pomaganje neprijatelju) jer je posvuda neizbježno, ni totalno podčinjavanje ne može se smatrati nezakonitim, iako nije ništa drugo do pomaganje neprijatelju. Osim toga, ako netko smatra da oni što se podčinjavaju pomažu neprijatelju samo dijelom svoje imovine, dok oni koji to odbijaju pomažu svime, nema ni jednog razloga da njihovo podčinjavanje ili nagodbu nazivamo pomoći, već radije oštećivanjem neprijatelja. No, ako je netko osim obaveze podanika preuzeo na sebe još i obavezu vojnika, on tada nema slobodu da se podčini novoj vlasti, sve dok je stara vlast još na bojnopolju i dok ga izdržava bilo u vojsci bilo u vojarnama. U tome slučaju ne može se žaliti na pomanjkanje zaštite ili sredstava za život vojnika. No kad i to izostane, vojnik može tražiti zaštitu gdje god se najviše nada da će je imati i zakonito se podčiniti novome gospodaru. Toliko dakle o vremenu kad podanik to može učiniti zakonito, ako hoće. Zato, ako to uradi, nedvojbeno je obavezan da bude istinski podanik, jer zakonito sklopljen ugovor ne može biti nezakonito razvrgnut.

7. Odatle se može shvatiti i to u kojem času se može reći da su ljudi osvojeni te u čemu se sastoji narav osvajanja i pravo osvajača; naime, pokoravanje obuhvaća sve to. Osvojenje nije pobjeda sama, već stjecanje prava nad osobama ljudi putem pobjede. Onaj tko pogine, taj je pobijeđen, ali ne i osvojen; onaj pak tko bude zarobljen i bačen u zatvor ili u lance, taj nije osvojen, iako je pobijeđen; jer on je još uvijek neprijatelj i možda se spasi ako bude mogao. Ali onome kome uz obećanje poslušnosti bude ostavljen život i sloboda, taj je osvojen i podvrgnut, ali ne prije toga. Rimljani su govorili da su njihovi generali *pacificirali* neku provinciju, a to na engleskom znači da su je osvojili; također, da je zemlja *pacificirana* pobjedom onda kad je njezino ljudstvo obećalo *imperata*

facere, to jest činiti što im nalaže rimski narod; to je značilo biti osvojen. No, to obećanje može biti izričito ili prešutno: iskazano obećanjem, prešutno drugim znakovima. Tako primjerice, kad netko nije pozvan da dade izričito obećanje (jer možda nije od onih čija bi moć bila znatna), no ako živi pod njihovom zaštitom, smatra se da se pokorava vlasti. No, živi li tamo potajno, tad podliježe svemu što se poduzima prema nekom špijunu ili neprijatelju države. Ne velim da on čini bilo kakvu nepravdu (jer činovi otvorenog neprijateljstva ne nazivaju se tim imenom), već samo da po pravu može biti poslan u smrt. Isto tako, ako netko boravi izvan svoje zemlje kad je ona osvojena, on sam nije osvojen ni podčinjen; no, ako se pri povratku pokori, obavezan je na poslušnost. Otuda je *osvojenje* (da ga definiramo) stjecanje prava vrhovne vlasti putem pobjede. To pravo je stečeno pokoravanjem od strane naroda čime on sklapa ugovor s pobjednikom, dajući poslušnost za život i slobodu.

8. U 29. poglavlju izložio sam kao jedan od uzroka raspada država njihovo nesavršeno uspostavljanje, koje se sastoji u nedostatku apsolutne i samovlasne zakonodavne moći. Zbog tog nedostatka građanski je vladar sklon rukovati mačem pravde nepostojano, kao da mu je prevruć za ruku. Jedan od razloga za to (koji tamo nisam spomenuo) jest taj da će svi oni opravdavati rat u kojem su najprije stekli vlast i o kojem (kao što oni misle) ovisi njihovo pravo, a ne o samom posjedovanju. Kao da je, primjerice, pravo engleskih kraljeva počivalo na dobroj naravi stvari Vilima Osvajača i na njihovu pravocrtnom i najizravnijem porijeklu od njega; kad bi stajalo do tih sredstava, danas možda u cijelome svijetu ne bi bilo nikakvih veza podaničke poslušnosti prema vladarima, jer dok oni uzalud misle da opravdavaju sebe, oni zapravo opravdavaju sve uspješne pobune koje častoljublje bude potaknulo protiv njih i njihovih nasljednika u bilo koje doba. Izložio sam, dakle, kao jednu od najdjelotvornijih klica smrti svake države to da osvajači ne zahtijevaju samo pokoravanje ljudskih radnji za budućnost, već isto tako i odobravanje svih njihovih radnji u prošlosti, a jedva da u svijetu postoji ijedna država čiji bi se počeci dali opravdati s dobrom savješću.

9. Budući da ime tiranija ne znači ništa više i ništa manje nego ime vladavine, bilo jednoga ili u više ljudi, izuzimajući to što se oni koji koriste prvu riječ smatraju gnjevnima na one koje nazivaju tiranima, smatram da je otvorena mržnja prema tiraniji tolerancija mržnje prema državama općenito, a to je još jedno sjeme zla koje se ne razlikuje mnogo od

onog prvog. Jer za opravdanje stvari osvajača najvećim je dijelom nužno kuditi stvari osvojenog, ali ni jedno od toga nije nužno za dužnosti osvojenih. Toliko smatram prikladnim reći nakon pregleda prvoga i drugoga dijela ove rasprave.

10. U XXXV. poglavlju izložio sam dostatno iz Svetoga pisma da je u židovskoj državi sam Bog bio postavljen za vrhovnog vladara, i to putem sporazuma s narodom koji je po tome nazvan njegovim *izabranim narodom*, ne bi li se razlikovao od ostatka svijeta kojim Bog nije vladao po pristanku ljudi, već po vlastitoj moći; nadalje, da Mojsije bijaše Božji namjesnik na zemlji i da je on rekao Židovima za koje zakone su izabrani da im se pokoravaju. No propustio sam, ne smatrajući to onda tako važnim predmetom razmatranja, kako držim sada, izložiti koji službenici bijahu određeni za njihovo izvršenje, napose za smrtne kazne. Znamo da je općenito u svim državama vršenje tjelesnih kazni preneseno ili na stražare ili na druge vojnike vrhovne vlasti ili pak na one kod kojih su se manjak sredstava, nemar za čast i tvrdoća srca stekli da ih nagnu na traženje takve službe. No, među Izraelcima je postojao pozitivni zakon od Boga, njihova vrhovnog vladara, da onoga tko bude proglašen krivim za smrtni zločin mora kamenovati narod i da prvi kamen bacaju svjedoci i potom preostali narod. Taj je zakon predviđao, dakle, i svoga nužnog izvršitelja, a ne da svatko može baciti kamen na krivca prije osude i pravorijeka, tamo gdje je skupština bila sudac. Svjedoci su svakako morali biti saslušani prije nego bi pristupili izvršenju, osim ako djela nisu počinjena u prisutnosti same skupštine ili pred licem samih zakonitih sudaca. No, budući nepravilno shvaćen, taj je postupak dao povoda za opasno mnijenje da u nekim slučajevima svatko smije ubiti drugog po pravu revnosti. Kao da pogubljenje izvršeno nad prijestupnicima u kraljevstvu Božjem staroga doba nije proizlazilo iz vrhovnog naloga već iz ovlasti privatne revnosti. Razmotrimo li tekstove koji to naizgled zagovaraju, a s time stoji posve suprotno.

11. Kad su se Leviti obrušili na narod koji je stvorio i obožavao Zlatno tele, te pobili tri tisuće ljudi, to je bilo po Mojsijevoj zapovijedi, a iz Božjih usta, kao što je vidljivo iz Knjige Izlaska 32. 27. Kad bi pak neki sin Izraelkin hulio na Boga, oni koji bi ga čuli, nisu ga ubijali, već dovodili pred Mojsija, a on bi ga bacio u zatvor sve dok Bog ne izrekne pravorijek za njega, kao što se vidi iz Levitskog zakona 25. 11, 12. Nadalje (Brojevi 25. 6, 7), kad je Pinehas ubio Zimria i Kozbi, to nije bilo po pravu osobne revnosti: djelo su izvršili pred očima skupštine pa

nije trebalo svjedoka: zakon je bio znan, a on zakoniti nasljednik vrhovne vlasti, i što je najglavnije, zakonitost njegova čina počivala je u cijelosti na potonjem Mojsijevu odobrenju, u što nije imao nijednog razloga sumnjati. To predmnijevanje budućeg opravdanja nužno je ponekad za sigurnost države; u iznenadnoj pobuni, svatko tko je u stanju suzbiti je vlastitom moći u državi u kojoj je počela, može to zakonito učiniti i bez izričitog zakona ili dopuštenja, ili osigurati da je opravda ili ispriča, dok god se ona izvodi ili nakon što je počinjena. Tako se u Brojevima 35. 30 izričito kaže: *Tko god da ubija ubojicu, učinit će to na riječ svjedoka*; no svjedoci pretpostavljaju formalno sudstvo, i dosljedno tome protivni su zahtjevu za *jus zelotarum*. Mojsijev zakon koji se tiče onoga tko zavodi na idolopoklonstvo (a to znači, u kraljevstvu Božjem ne zazivati njegova imena, Pz. 13. 8, 9) zabranjuje da ga se skriva, i nalaže tužitelju da ga osudi na smrt i da baci prvi kamen na njega, ali da ga ne ubije prije nego što bude osuđen. Istraga protiv idolatrije točno je izložena (Pz. 17. 4, 5, 6, 7): tamo Bog govori ljudima kao sudac i naređuje im da, ako netko bude optužen za idolatriju, pomno istraže počinjeno djelo, i nađu li ga istinitim, da toga kamenuju. No, opet svjedok baca prvi kamen, a to nije osobna revnost već javna osuda. Isto tako, ima li neki otac neposlušnog sina, zakon nalaže (Pz. 21, 18-21) da ga dovede pred gradske suce, a kamenovat će ga svi građani. Konačno, prema tome zakonu, a ne iz osobne revnosti, kamenovan je i sveti Stjepan. Naime, prije nego što su ga odvukli na smaknuće, zagovarao je svoj slučaj pred vrhovnim svećenikom. U svemu tome, i ni u jednom drugom dijelu Biblije, nema ničega što bi zagovaralo smaknuća po pravu osobne revnosti. Budući da je to najčešće samo dodatak iz neznanja ili strasti, protivno je i pravdi i spokoju države.

12. U poglavlju XXXVI. rekoh da nije obznanjeno na koji je način Bog govorio Mojsiju natprirodno, niti pak to da mu nije ponekad govorio putem snova i vizija i natprirodnoga glasa, kao drugim prorocima. Jer način na koji mu je govorio s Božjeg prijestola prikazan je izrijeком ovim riječima (Br. 7. 89): *Kad bi Mojsije ulazio u Šator sastanka da razgovara s Njim, slušao bi glas kako mu govori odozgo s Pomirilišta što je bilo na Kovčegu svjedočanstva, među dva kerubina. Tada bi mu govorio*. No nije obznanjeno u čemu se sastoji ta izuzetnost u načinu Božjega obraćanja Mojsiju pred načinom obraćanja drugim prorocima, poput Samuela i Abrahama, kojima je također govorio glasom (tj. viđenjem), osim ako se razlika ne sastoji u jasnoći vizije. Jer, *licem u lice, ustima na usta*, to se ne može uzeti doslovno za beskonačnost i nepojmljivost Božje naravi.

13. Što se pak tiče ovoga učenja u cjelini, za sada vidim samo to da su mu načela istinita i primjerena, a zaključivanja čvrsta. Naime, građansko pravo vrhovnog vladara, a jednako tako i dužnost i slobodu podanika, temeljim na dobro znanoj prirodnoj sklonosti ljudskoga roda kao i na stavicima prirodnog zakona, koje ne bi trebao zapostavljati nitko tko misli da posjeduje dovoljno razuma da upravlja vlastitom obitelji. Što se pak tiče crkvenoga prava tih istih vladara, nju temeljim na tekstovima koji su očigledni po samima sebi i podudarni sa svrhom cijeloga Svetog pisma. Otud sam uvjeren da će se onaj tko ovo bude čitao jedino s namjerom da se obavijesti, doista obavijestiti iz ovoga djela. No, neće biti lako zadovoljeni oni koji su se bilo pisanjem, javnim govorom ili svojim visokim djelima već zauzeli u održavanju suprotnoga mišljenja. Jer, prirodno je za ljude u takvim slučajevima da u istom trenutku i čitaju i troše pažnju na traženje zamjerki o onome što su prethodno već pročitali. A takvi su nužno mnogobrojni u doba u kojemu su se interesi ljudi toliko promijenili (budući da velik dio učenja, koje služi uspostavljanju nove vlasti, mora nužno biti protivan onome koje je dovelo do uništenja stare).

14. U dijelu koji obrađuje kršćansku državu ima i poneko novo učenje, koje bi, u danim okolnostima kad je posve izvjesno čemu je to oprečno, neki podanik mogao greškom obznaniti bez dopuštenja, budući da se time svojata i mjesto učitelja. No, u vrijeme u kojemu ljudi ne teže samo za mirom već i za istinom, staviti takvo učenje, koje smatram istinitim i koje tako očevidno teži za mirom i odanosti, na razmatranje onima koji se još premissljaju, ne znači ništa više nego sipati novo vino u nove bačve ne bi li se oboje čuvalo zajedno. Pretpostavljam da onda kad novotarija ne može izleći pomutnju i nered u državi, ni ljudi ne naginju tako općenito štovanju starine da bi radije dali prednost starim pogreškama pred novim i dokazanim istinama.

15. Ni prema čemu ne gajim toliko nepovjerenja kao prema vlastitoj rječitosti za koju se uzdam da nije nejasna (izuzimajući omaške pri tisku). To što sam protivno običajima novog doba zanemario pjesnički ures citiranja starih pjesnika, govornika i filozofa (bilo to dobro ili loše), to slijedi iz prosudbe utemeljene na mnogim razlozima. Kao prvo, sva istina nekog učenja počiva ili na *razumu* ili na *Svetome pismu*, i oboje daje vjerodostojnost mnogom piscu, a ne prima je ni od jednoga. Drugo, predmet rasprave nisu *činjenične*, već *pravne* stvari, u čemu pak nema mjesta za *svjedoka*. Gotovo da nema nijednoga starog pisca koji ne proturječi

i samome sebi i drugima, a to čini njihova svjedočanstva nedostatnima. Četvrto, takva mnijenja, uzeta samo iz povjerenja u starinu, nisu po sebi prosudbe onih što ih citiraju već riječi koje (poput zijevanja) prelaze od usta do usta. Peto, ljudi često s prijevernom namjerom kite svoja iskvarena učenja tuđim perjem. Šesto, ne vidim da su citirani stari pisci i sami posezali za tim ukrasom citiranja onih koji su pisali prije njih. Sedmo, dokaz je loše probave kad se, a to je česta navada, nesažvakane grčke i latinske izreke opet ponude neizmijenjene. Konačno, iako poštujem muževe staroga doba koji su ili razgovijetno pisali istinu ili nas izvodili na bolji put da je sami nađemo, ipak ništa ne smatram dugom samoj starini. Jer, ako baš doista hoćemo uvažavati starost, onda je sadašnjost najstarija. Ako je pak starost nekoga pisca to što trebamo štovati, nisam siguran jesu li oni kojima se odaje ta počast općenito bili stariji kad su pisali nego što sam ja dok sad pišem. No, razmotrimo li pravo, slavljenje starih pisaca ne proistječe iz štovanja mrtvih, već iz natecanja i međusobne zavisti živih.

16. Da zaključim: U cijeloj ovoj raspravi, pa niti u onome što sam prethodno o istoj temi napisao na latinskom,²¹² nema, koliko mogu sagledati, ničega što bi bilo protivno riječi Božjoj ili dobrim običajima ili bi naginjalo ometanju javnog mira. Stoga smatram da tiskanje djela može biti od koristi, a poučavati na sveučilištima od još veće koristi, dakako u slučaju da tako misle i oni kojima pripada sud o tome. Budući da su sveučilišta izvor građanskih i moralnih učenja odakle i propovjednici i vlastela crpe vodu koju zateknu pa je škrope po narodu (bilo s propovjedaonice bilo u saobraćanju), valja dobro paziti da ona bude čista i od otrova neprosvjedećenih političara i od bajanja obmanjivačkih duhova. Na taj će način najveći broj ljudi znati svoje dužnosti i biti manje podložan služenju častoljublja nekolicine nezadovoljnih osoba u njihovim nakanama protiv države i manje ojađeni zbog svoga doprinosa nužnog za mir i obranu. Vladari će imati manje razloga držati na zajednički teret veću vojsku nego što je potrebno za održavanja dobre javne slobode od provala i presezanja stranog neprijatelja.

17. Tako sam priveo kraju svoju raspravu o građanskoj i crkvenoj vladavini, potaknutu neredima današnjice, i to bez pristranosti, bez zahtjeva i bez ikoje druge namjere osim da ljudima predočim uzajamnu povezanost zaštite i poslušnosti, a uvjetovanja ljudske naravi i božanski zakoni, prirodni i pozitivni, iziskuju njezino neokrnjivo uvažavanje. Premda u obrtanjima država nikad ne može biti tako dobrog položaja

Pregled i zaključak

zvijezda za rađanje istina ovakve vrste (mrgodan izgled daju im uništavači starih vladavina, a od uspostavljača novih vide samo leđa), ne vjerujem da će je u sadašnje doba osuditi javni procjenjivač učenja ili netko tko priželjkuje održanje javnoga mira. U toj nadi vraćam se svojoj prekinutoj spekulaciji²¹³ o prirodnim tijelima u kojoj će (dade li mi Bog zdravlja za dovršenje) novina biti toliko dopadljiva koliko ovo učenje o umjetnome tijelu djeluje uvredljivo. Istina koja se ne protivi ničijem probitku i ničijem užitku dobrodošla je svim ljudima.

FINIS

Napomene uz Uvod

- ¹ Sidney Godolphin: 1610.-1643. Rojalistički član Dugog parlamenta i pjesnik, ubijen 1643. u okršaju na koji Hobbes aludira u § 4 “Pregleda i zaključka” kojim *Levijatan* završava. U svojoj oporuci Godolphin je ostavio Hobbesu dvije stotine funti. Njegov brat Francis (1603.-1667.), na kojega je naslovljeno Hobbesovo pismo posvete, također “kraljev čovjek”, bio je guverner otočja Scilly u vrijeme prvog građanskog rata.
- ² Značenje Hobbesove prigodne redukcionističke definicije života (usp. VI. 58) lako se previđa. On smatra da je život, ili ‘duša’ u nekom ljudskom biću (vidi npr. XLIV. 15) samo sposobnost gibanja (usp. Platon, *Zakoni*, X. 895-9). Tako Hobbes u sedam riječi rješava čitav Descartesov problem o tome *kako* duša pokreće tijelo. No, u IV. dijelu *Levijatana* Hobbesu je potrebno puno više od sedam riječi da pomiri to svođenje duše na život i života na gibanje s tradicionalnim kršćanskim pogledima na život i uskrsnuće.
- ³ *Levijatan*: Ovaj slavni Hobbesov naslov, koji u jednu jedinu riječ zahvaća njegovu usporedbu države s velikim živim organizmom, uzet je iz Knjige o Jobu, gl. 41, osobito zadnja dva stiha, koja Hobbes prevodi u XXV-II. 27 kao: “Ništa slično na Zemlji ne postoji niti je tko tako neustrašiv. I na najviše on s visoka gleda, kralj je svakome, i najponosnijem.” Možda zbog tradicije povezivanja Levijatana s Đavolom (koja se vidi, na primjer, u komentarima Tome Akvinskog o Jobu), Hobbes napominje u pogl. XVII. 13: “To je rođenje onog velikog LEVIJATANA ili, bolje rečeno (govoreći s većim poštovanjem) rođenje onog *smrtnog Boga* kojemu dugujemo mir i

zaštitu pod *besmrtnim Bogom*.” Ime ‘Levijatan’ koristi se za označavanje države i ponovno se javlja nekoliko puta, npr. XXI. 5 i XXIII. 2.

- 4 Ova izreka se ovdje samo citira, no Hobbesova posebna antipatija prema Aristotelu i općenito prema skolastičkom knjižskom učenju na sveučilištima, kao suprotnostima novih znanosti mehanike i optike (zasnovanih, kako ih on vidi, na paradigmi geometrije), često je vidljiva u *Levijatanu* i potpuno razvijena u pogl. XLVI. Njegov stav je konačno anticipirao Galilej u svome “Trećem pismu o Sunčevim pjegama” Marku Welsheru iz prosinca 1612. “Oni ne žele podići oči od tih stranica – kao da je velika knjiga svemira napisana zato da je čita samo Aristotel, a njegovim očima suđeno da vide za svo potomstvo.”

Napomene uz 1. dio

- 5 Ovo će se poglavlje bolje shvatiti ako se čita povezano s pogl. II. Hobbesovog prvog velikog izvornog djela *The Elements of Law* (Part I, *Human Nature*, Part II, *De Corpore Politico*). *The Elements of Law* je kružilo u nekolicini kopija od 1640. nadalje, a dva njegova dijela bila su tiskana zasebno u Londonu 1650., kao da su bila dva odvojena djela, gotovo sigurno bez Hobbesova znanja (v. izdanje World's Classic, Oxford 1994.). Doista, poglavlja I-V. *Levijatana* trebala bi se čitati povezano s odgovarajućim poglavljima *Elemenata* (to jest II-VI). Hobbesovo djelo *Thomas White's De Mundo Examined*, pogl. XXX, također obrađuje iste teme kao i sljedeća poglavlja *Levijatana* sve do VII.
- 6 Usp. *The Elements of Law (Human Nature)* pogl. II., i za optiku, *Tractatus Opticus* u *Universae Geometriae Synopsis* Marina Marsennea (1644.).
- 7 (Engl. *endeavour*): Ovo je za Hobbesa ključni pojam. U *De Corpore*, XV. 2 (prvi put objavljeno 1655.) on definira napor (ili *conatus*) kao “kretanje koje se izvodi u manje prostora i vremena nego što bi bilo moguće; to jest manje nego što to određuje ili dopušta ekspozicija ili broj, to jest kretanje koje se izvodi po dužini neke točke i u jednom trenutku ili točki vremena”. Vidi također *The Elements of Law (Human Nature)*, VII. 1-2, *White's De Mundo Examined*, XIII. 2, i *Levijatan*, VI. 1-2. Hobbesov pojam je s jedne strane jedan od prvih poticaja ideji koja će odvesti Leibniza i Newtona do diferencijalnog računa. S druge pak strane, u kontekstu fiziologije i mehanističke psihologije u *Levijatanu*, on se odnosi na kretanje koje je

presitno ili prebrzo da bi se zamijetilo; u modernim pojmovima, to je nešto poput impulsa uzduž živčanih vlakana.

- 8 (Engl. *fancy*), od grčkog *phantasia*; Hobbes koristi taj izraz da bi označio (kao ovdje) promatračevo unutrašnje iskustvo nekog vanjskog predmeta ili (kao u II. 2) promatračeve predodžbe. Sažete primjedbe na Hobbesov prikaz percepcije mogu se naći kod D. D. Raphael, *Hobbes: Morals and Politics* (London, 1977.), 63-64.
- 9 Još bliži Newtonovoj konačnoj formulaciji zakona inercije jest Hobbesova formulacija u *De Corpore*, VIII. 19: “Što god da miruje, mirovat će uvijek osim ako pored njega ne postoji neko drugo tijelo koje putem napora da kretanjem dospije na njegovo mjesto uzrokuje da ono više ne ostane u mirovanju... Slično tome, što god je u kretanju, uvijek će biti u kretanju osim ako pored njega ne postoji neko drugo tijelo...”
- 10 Hobbes izlaže svoje rješenje jednog dugotrajnog filozofskog problema: nakon što smo jednom razdvojili našu internu ideju X i vanjsku zbilju za koju pretpostavljamo da je uzrok toga što imam ideju X, za budnu ideju i za snovidnu ideju čini se da imaju isti status iz nutrine promatrača. Cijelu tu stvar Hobbes grubo uklanja ukazujući na asimetriju između snivanja i budnosti.
- 11 Vidi završna poglavlja Plutarhova “Života Julija Cezara” te poglavlja XXXVI i XLVIII “Brutova života”.
- 12 Svaka religija koja nije judeo-kršćanske vrste; u Hobbesovim spisima to je napose politeistička religija (koju on naziva i “religijama pogana”) Grčke i Rima, kasnije nazvana ‘paganizam’, zbog toga što se dugo održala među “paganima” (seljanima) i izvangradskim predjelima. Vidi također i o ‘demonologiji’ (cijelo pogl. XLV).
- 13 (Engl. *ghostly*): Vjerske ili redovničke osobe, no Hobbes koristi taj stari izraz s više nego vidljivim tragom jetke ironije. Njegova opširna usporedba Rimske crkve s kraljevstvom vila rezervirana je za pogl. XLVII. 21-33.
- 14 (Engl. *consequence*): Konzekvencija u doslovnom smislu slijeda redom jedno iza drugoga. Ovo poglavlje se bolje razumije uz prethodno čitanje spisa *The Elements of Law (Human Nature)*, IV.
- 15 Hobbes je rano dao svoj doprinos temi koju su kasniji pisci (osobito David Hartley, 1705.-57., i David Hume, 1711.-76.) istraživali kao “asocijaciju ideja”. Ključno pitanje glasi zašto i kako “nijedna misao ne slijedi indiferentno nijednu misao”.
- 16 Mudraci iz VI. st. p.n.e. Popise sedmorice mudraca pravili su, među ostalima, Platon (v. *Protagora* 343a-b) i Plutarh (v. *Moralia, Večera sedmorice mudraca*). Imena su često vezana za mudre izreke. Objе liste, i Platonova

- i Plutarhova, navode Hilona (fl. 590. pr. Kr.) kome se pripisuje izreka “Motri na cilj”.
- 17 U 17. stoljeću španijeli su još bili upotrebljivi lovački psi, a ne moderan izum nesretnog kućnog ljubimca s ušima napravljenim za skupljanje blata umjesto nosa za otkrivanje lovine.
- 18 Ova očigledna naknadna misao uz poglavlje sadrži potencijalno ubojit argument protiv toga da se Boga pravi subjektom bilo kakva shvatljivog ili koherentnog iskaza. Hobbes se tom pitanju vraća nekoliko puta u *Levijatanu*, napose u XI. 25, XXXI. 13-33, XXXIV. 4, XLV. 14-15 i XLVI. 22-23. No, najjasnije on tvrdi u *The Elements of Law (Human nature)*, XI. 2-4 da nemamo mogućnost razumijevanja jezika kojim pokušavamo govoriti o Bogu. U djelu *White's De Mundo Examined*, XXX. 33, Hobbes napominje: “Način na koji Bog razumijeva premašuje naše razumijevanje. Ipak mi moramo vjerovati [da on razumijeva] onako vjerodostojno kako mi vjerujemo da postoji.”
- 19 Ova Hobbesova bezazlena i apstraktna afirmacija onoga što na površini stvari izgleda kao univerzalno prihvaćeni principi zdravog (i ne tako zdravog) razuma, dobiva kasnije svoj specifični sadržaj, npr. u XLVI. 19-21, gdje napada tomistička (i dokazano ortodoksna) objašnjenja duše.
- 20 Hobbes zauzima odlučan stav u dugotrajnoj raspravi o tome za što su opća imena poput *čovjek, konj, drvo* uopće imena. U gledištu koje Hobbes odbacuje (izvorno povezano s Platonom), univerzalije ne imenuju ništa posebno u našem iskustvu, već imenuju, tj. ona su vlastito ime nekog stvarnog entiteta ili ‘forme’, koja postoji u nekom svijetu, iako to nije svijet dostupan našim osjetima. Hobbes ne želi to učenje ni pod koju cijenu. Najžilavije odbijanje nalazi se u *The Elements of Law (Human Nature)*, V. 6. Razlozi za njegovo odbijanje toga učenje postaju očigledni kasnije u *Levijatanu*, v. npr. pogl. XLVI. 16-17.
- 21 Moguće je da Hobbes aludira na vlastito bavljenje hvatanjem ptica u Oxfordu; o tome John Aubrey, “Brief Life”, u *The Elements of Law*, izdanje Oxford World's Classic.
- 22 Za objašnjenje o tome što Hobbes misli pod definicijom vidi *De Corpore*, VI. 14.
- 23 Za jasnuraspravu o Hobbesovom prividno konvencionalističkom objašnjenju znanosti v. T. Sorell, *Hobbes* (London and New York, 1986.), osobito str. 45-50; v. također i *Levijatan* V. 17, VII. 4, a za Hobbesovo pobliže identificiranje filozofije sa znanošću v. XLVI. 1.
- 24 Hobbes shvaća razmišljanje kao neku vrstu zbrljanja i oduzimanja pojmova iz nekog danog pojma. Usp. V. 1-2. “Toma” je sv. Toma Akvinski

- (1225.-74.), vodeći filozof srednjovjekovnog zapadnog kršćanstva i mentor rimske ortodoksije.
- 25 (Engl. *conception*): Ovaj izraz Hobbes koristi da bi uključio (a) sadržaje naše svijesti kad su, i kako god da jesu, trenutno uzrokovani vanjskim predmetima koji djeluju kroz osjetila, i (b), te iste sadržaje onako kako nam se vraćaju u sjećanjima, snovima, predodžbama i slično, te (c), sve što imamo kad razumijevamo neko ime (i ono što nemamo kad ne razumijevamo neko ime). U značenjima (a) i (b) Hobbes o pojmovima često govori kao o 'uobrazilji' (*fancy*). Značenje (c), koje je očigledno, ali ne odviše precizno, povezano s (a) i (b), predstavlja fokus Hobbesovih opaski u ovojme odjeljku. Kao što je objasnio u *The Elements of Law (Human Nature)*, V. 2, 'ime' je "glas nekog čovjeka, proizvoljno postavljen kao znak da bi mu unio u svijest neki pojam koji se tiče stvari na koju je postavljen".
- 26 Hobbes je 1629. objavio veličanstven prijevod Tukididove *Povijesti Peloponeskog rata*. U svojim kasnim spisima često citira, koristi ili aludira na tu *Povijest*, napose zbog zbrkanosti koju pripisuje demokraciji. U ovom slučaju treba usporediti Hobbesove riječi s *Povijest*, iii. 82: "Preuzeto značenje riječi postavljenih za označavanje stvari, proizvoljno je promijenjeno. Neugledna drskost uzeta je kao srčana muževnost: dalekovidno promišljanje plemenit strah...", itd.
- 27 Hobbesovo najranije objašnjenje toga što čini slobodno ili voljno djelovanje (i zašto nema smisla raspravljati o slobodnoj *volji*) može se naći u *The Elements of Law (Human Nature)*, XII. 1-5. Kasniji nastavak toga nalazi se u njegovom sukobu s biskupom Bramhallom (v. Molesworthovo izdanje Hobbesovih *Djela na engleskom (English Works)*, 1839., sv. iv. 229-278 i v.). Njegovo je stajalište da je besmisleno govoriti o slobodnoj volji, ali ima smisla govoriti o slobodnom *djelovanju*, ako djelovanje proizlazi iz strasti koje spadaju u volju (strah, srdžba, ljubav i sl.) i kad samo djelovanje nije ograničeno vanjskim fizičkim silama. U *Levijatanu* v. VI. 53, XIV. 8, XXI. 1-4, i dr.
- 28 Usp. *De Divinatione*, ii. 119 (Loeb, p. 505). Taj citat je Hobbesu očigledno jako po ukusu, v. također XLVI. 11.
- 29 Primjeri koji slijede uzeti su iz teologije. Hobbes argumentira ozbiljno o takvim beznačajnim imenima na nekolicini mjesta u *Levijatanu*, npr. VIII. 27, XXXIV. 2 i XLVI. 16-30. Jedan od slučajeva koji je već naveo, 'netjelesne supstancije', IV. 21, od velikog je filozofskog i religijskog značenja, i često mu se vraća u svojim djelima, npr. u *An Answer to Bishop Bramhall (English Works)*, iv. 383-4).
- 30 *Ignes fatui*: beskorisne vatre.
- 31 Paragrafe 1-3 treba čitati s *The Elements of Law (Human Nature)*, XII.

- 32 Želja za rasterećenjem tijela od štetnih proizvoda i za pražnjenjem; izrazi 'excretion' i 'exonoration' su gotovo sinonimi.
- 33 Paragrafi 6-7 od najveće su važnosti za razumijevanje Hobbesove moralne filozofije. U njima se tvrdi, u svjetlu prethodnih i potonjih fizioloških objašnjenja odvratnosti i želja, da se ono što svaki pojedinac naziva dobrim ili lošim, ako nije član nekog civilnog društva, odnosi samo na osobne odvratnosti i želje toga pojedinca. Takvo je 'prirodno' stanje čovječanstva. Ta je tema ranije razvijena u *The Elements of Law (Human Nature)*, VII. No, to nije kraj priče jer 'prirodno' stanje čovječanstva nije i *običajno* (engl. *usual*) stanje, zbog oblikovanja građanskih društava u kojima je pojedinac građanin. Sažeci Hobbesovih dovršenih teza mogu se naći u pogl. XV. 40 i XLVI. 32.
- 34 Ova očigledno neumjesna i sarkastična referencija na religiju koristi se za ilustraciju Hobbesovog udaljavanja od konvencionalnih predodžbi, što bi moglo navoditi na prikriveni ateizam; no, usp. *Levijatan* XI. 26.
- 35 Volja kao racionalni poriv, usp. npr. Toma Akvinski, *Summa Theologiae*, Ia, quest. 59, a. I.
- 36 Hobbes će poslije biti jako zaokupljen prijetnjama integritetu države što dolaze od pojedinaca koji slijede svoju privatnu savjest usprkos građanskom zakonu. Otud njegovo nastojanje da savjest degradira od Božjeg zakona, zapisanog u ljudskom srcu (kao što sveti Pavao, Rim 2. 15, poziva: "[Pogani] pokazuju da je ono što zahtijeva zakon upisano u njihova srca, iako i njihova savjest također svjedoči..."), na dosta tanak rezultat u *The Elements of Law (Human Nature)*, VI. 8, naime da je savjest nečije mnijenje o istini po vlastitoj evidenciji.
- 37 Hobbes koristi konjunktivni oblik glagola "Da Livije kaže..."; Livije (rimski povjesničar, 59. pr. Kr.-17. p. Kr.) zapravo nije rekao da su bogovi učinili kravu da govori, nego samo "Da je krava govorila – nešto u što nitko nije vjerovao do prije godinu dana – sada se u to vjeruje" (*Historiae*, iii. 10, Loeb ii. 35).
- 38 Hobbes ovdje argumentira u svjetlu iskustva s političkim problemima izazvanim vjerom u one koji su zahtijevali božanski autoritet za svoja podrivačka uvjerenja; vjerovati ili sumnjati u nekog propovjednika (ili Livija) znači pouzdati se ili ne (već prema slučaju) u osobu, a ne imati dokaz za ili protiv sadržaja onoga što ta osoba tvrdi.
- 39 Tragedija je Euripidova *Andromeda*. U Hobbesovom prepričavanju te anegdote 'slučaj' znači nepredvidivu i nenužnu posljedicu. Anegdota se može naći u Lukianovu prekrasno pisanom *Kako treba pisati povijest* (v. izdanje Loeb vi, 3).

- 40 Tu priču pripovijeda Aulus Gelijs, *Atičke noći*, xv. 10 (Aulus Gellius, *Attic Nights*, izdanje Loeb, iii. 85) i Plutarh, *Moralia*, (izdanje Loeb, iii. 509).
- 41 Grčka riječ *daimon*** nema značenje 'zloćudnog nadnaravnog bića' nego samo unutarnjeg duha ili nižeg božanstva. Vidi kasniju Hobbesovu raspravu u XLV. 3-4.
- 42 Stotine Hobbesovih navoda iz Biblije tiskani su, u skladu s drugim citatima, kurzivom u glavnom izdanju i tu sam konvenciju zadržao kroz cijeli tekst. Očekivalo bi se da Hobbes citira iz autorizirane verzije (Biblija kralja Jakova /King James Bible/ iz 1611.), no njegovo navođenje često odstupa od nje i upućuje na to da on prevodi iz izvornog teksta, vjerojatno (a u slučaju Starog zavjeta ponekad eksplicitno) iz Vulgate, standardne latinske verzije prijevoda koji je načinio sv. Jeronim (c. 342-420).
- 43 Blizu, zato što se o Bogu i ljudskim dušama obično govori kao o 'duhovima'. Za Hobbesa to ne znači reći što Bog jest nego samo da postoji (v. XXXIV. 4). U *The Elements of Law (Human Nature)*, XI. 4, Hobbes napominje: "Pod riječju duh razumijevamo neko prirodno tijelo, no tako tanano da ne djeluje na osjetila nego ispunjava prostor koji bi mogla ispuniti slika nekog vidljivog tijela." Ovo u najmanju ruku izgleda da nudi izlaz za njegovo emfatično odbijanje da se o Bogu i ljudskim dušama može razumljivo govoriti kao o 'netjelesnim supstancijama'. Usp. *Levijatan* VIII. 27, XII. 7 i dr.
- 44 Hobbesova jednoznačna i sad gotovo univerzalno prihvaćena tvrdnja da su sveti spisi posvećeni osvjetljavanju kraljevstva Božjeg (kako god da se to razumije), a ne saopćavanju zaključaka prirodne znanosti, bila je jedna od točaka u sporu između Galileja (koga je Hobbes upoznao) i Rimske crkve. Usp. Galilejevo *Pismo velikoj vojvotkinji Kristini* (1615.), u: *Discoveries and Opinions of Galileo*, ed. Stillman Drake (New York, 1957.), 181-183.
- 45 Francisco de Suarez (1584.-1617.), jezuit i "moderni" aristotelovac, autoritet za Rimsku crkvu i neke protestante.
- 46 Hobbesovo 'znanje činjenica' je ono što znamo neposredno iz sadašnjeg ili prošlog iskustva zajedno s 'popisom' ili zapisima takvog iskustva. Njegova 'znanost', 'slijed jedne tvrdnje iz druge', iz danog primjera, može izgledati kao da je samo geometrija, aritmetika, formalna logika ili neki drugi deduktivni sustavi. Ipak, ako se ispita, znanost se pokazuje kao svaki zahtjev za znanjem koje proizlazi, ili je dio, bilo kojeg skupa činjenica koje se mogu deduktivno urediti. No, Hobbesovo objašnjenje znanosti nije lako shvatiti.
- 47 Mordehai, prognani Židov na Kserksovu dvoru koji je postigao važan položaj u kraljevskoj palači (v. Ester 6. 1-12).

- 48 Hobbes, čovjek vrlo respektabilnog ali relativno nejasnog roda, postavlja ovdje vrlo dostojanstveno samome sebi zamku.
- 49 Anegdota potječe iz *Homerskih himni*, iv, “Hermesu” (izdanje Loeb, Hesiod, str. 363-364).
- 50 Vidi osobito kod Tukidida, *Povijest Peloponeskog rata* i. 5-6 (prema Hobbesovu prijevodu): “Jer, drevni su Grci i barbari koji su na kontinentu živjeli blizu mora, ili su pak živjeli na otocima, postali lopovi čim su brodovima počeli prelaziti jedni drugima.”
- 51 John Selden (1584.-1654.), *Titles of Honour* (1614.); Hobbes je poslao Seldenu jedan primjerak *Levijatana* i postali su bliski prijatelji.
- 52 Usp. VIII. 16. Jedna od Hobbesovih najizazovnijih tvrdnji glasi da je čovjek stvorenje lišeno mira i zadovoljenja čija potraga za moći (u specijalnom značenju definirana u X. 1 i iskorištena u XI. 2) završava jedino smrću. Valja zamijetiti da ako je život kretanje, što su opet želje, osjeti, predodžbe itd., za prvu ruku je teško razumjeti kakav bi to ‘život’ duša mogla imati izvan tijela. Hobbes hvata tu koprivu u ruke u pogl. XXXVI- -II.: duša *jest* život; uskrsnuće je *iz tijela*.
- 53 To je istinito u svjetlu ranije Hobbesove identifikacije uobrazilje s “oslabljenim osjetom”, pogl. II. 2.
- 54 (Engl. *strong*): Na ovome mjestu u Bearovom izdanju stoji *old* umjesto *strong*, što možda danas olakšava čitanje.
- 55 Skupljačima poreza, to znači, onima koji su zakupili porez (koji plate državi određeni iznos na ime poreza, a utjeruju što mogu).
- 56 Ovaj mali paragraf sadrži sve elemente one vrste skepticizma prema čudesima koja su dobila svoj slavni izraz u X. odjeljku Humeovog *Istraživanja o ljudskom razumu* (1748.). Vidi ovdje i pogl. XXX. i XXXVII.
- 57 Velik broj klasičnih pisaca je to zamijetio, no, od *pjesnika*, to je razvijeno, čini mi se, samo kod Lukrecija, *O prirodi stvari*, npr. i. 62-79. No, Lukrecije je daleko više zaokupljen odolijevanjem strahu koji uzrokuje religija nego analizom straha koji uzrokuje religiju. Usp. također Statius, *Thebaid*, iii, 661, Petronius, poem 3 (izdanje Loeb, str. 343).
- 58 Prvi primjer spominje Tukidid iii, 7; drugi se nalazi kod Plutarha, *Životi*, “Katon Mladi”, 58 (Loeb, viii. 375). U oba slučaja riječ je o praznovjernoj da će bolji vođa biti onaj čije je ime osobito vezano s uspjehom.
- 59 Hobbesova ‘religija pogana’ – politeističke religije klasičnih Grka i Rimljana – nije ‘posvećivala’ stvari u bogove u onom smislu u kojem je kršćanstvo ‘posvećivalo’ zgrade ili osobe. Bogovi su imali mjesta u kojima borave, prirodni svijet je bio pun skrivenoga života, dok su neki njegovi

dijelovi bili iznutra posebni po takvom životu, i utoliko 'sveti'. Za Hobbesove napomene o kršćanskom posvećivanju vidi XLIV. 11.

- 60 Michel de Nostredame (1503.-1566.), francuski liječnik i astrolog. Njegove dvije zbirke pretkazanja, *Centuries*, izražene (kao obično) nejasnim i (kao uvijek) dvoznačnim katrenima, postigle su veliku slavu (koja traje čak do apoteoze putem filma iz 1995.).
- 61 Numa Pompilius, drugi rimski kralj (vjerojatno 715.-673. pr. Kr.) Usp. Livije, *Povijest Rima*, I. xix (Loeb, i. 69).
- 62 Doista se tvrdi da je Muhamed primio svoje otkrovenje izravno od anđela Gabrijela. Pripovijest o golubu je posve apokrifna. No, Hobbes je mogao odgovoriti da ptica ima barem grlo i druga sredstva govora (kako dokazuju papagaji), dočim je 'govor' anđela ili utvara ljudskog mozga, bez izvanjske stvarnosti, ili pak lažni 'govor' nekog bestjelesnog duha koji ne posjeduje nikakva sredstva govora (s obzirom na što se riječi Jeremije 5: 21 mogu upraviti tako da izražavaju fizičku i, možda, konceptualnu nemoć: "Oči imaju a ne vide, uši imaju a ne čuju.").
- 63 Rani primjer za to može se vidjeti u zapisanom govoru kod Seksta Empirika, *Protiv fizičara*, i. 54 (Loeb, iii. 31-32), koji on pripisuje sofistickom političaru Kritiji (oko 460.-440. pr. Kr.). Naravno, isto gledište može se primijeniti i na kršćanske države kad se (kao što će Hobbes dokazivati) prirodni zakoni i Božji zakoni, kao i posebne formulacije tih zakona, utjelove u građanski zakon.
- 64 Hobbes iznova, namjerno ili nepromišljeno, pripisuje poganima radnje koja isto tako ili bolje pristaju kršćanima, kao što je i sam mogao iskusiti. Godine 1666., nakon božanskoga bijesa koji se pokazao u kugi iz 1665. i požara u Londonu 1666., *Journal of the Commons* od 17. listopada navodi naredbu: "...da Odbor kojemu je povjerena uredba protiv ateizma i svetogrđa, bude ovlašten primati saznanja koja se tiču knjiga što naginju ateizmu, blasfemiji i svetogrđu, ili protiv biti i atributa Božjih, napose knjige objavljene pod imenom nekog [Thomasa] Whitea i knjige gospodina Hobbesa, nazvane *Levijatan*, te da dostavi izvještaj o toj stvari sa svojim mišljenjem Domu".
- 65 Židovska je vjera bila tolerirana u Rimskom Carstvu, a Hadrianova zabrana obrezivanja je jedini poznat rimski akt usmjeren posebno protiv religije kao takve, premda je bilo i drugih prigodnih poteza protiv prozelotskih Židova.
- 66 Reformacija je otišla najdalje u crkvama uređenim prema kalvinističkim načelima, napose u Prezbiterijanskoj crkvi. Te riječi su izostavljene u pisanom primjerku *Levijatana*, gdje rečenica završava ovako: "...nad kojim ljudi izivljavaju svoju srdžbu zbog zajedničke slabosti. Oni time ne ruše

samo religiju, koju svode na privatnu uobrazilju, nego također i građansku vladavinu koja bi je podržala, svodeći ovu na prirodno stanje privatne sile.”

- 67 Paragraf 8 kao i onaj sljedeći (koji završava s najcitiranijom rečenicom u cijeloj engleskoj filozofiji), središnja je teza prvog kruga Hobbesove političke teorije, naime, da neograničena individualna sloboda (tj. prirodno pravo) znači rat svakog čovjeka protiv svih drugih ljudi; usp. XXI. 8.
- 68 Samo bezobzirna i od svijeta otuđena ljudska priroda ne može još uvijek prepoznati strahove koje Hobbes opisuje kao i mjere opreza koje nabraja.
- 69 Hobbes je možda stvarno u pravu, premda njegovo objašnjenje, kao što kaže, ne ovisi o bilo čemu što je aktualno, nego o onome što bi, s obzirom na danu ljudsku prirodu kakva zbiljski jest, *bilo* aktualno u nedostatku neke djelotvorne vrhovne vlasti, a što je skoro aktualno u građanskim ratovima kad se uruši građansko društvo. Postoji o tome barem jedan antički izvještaj koji navodi Sekst Empirik (2. st.). Nakon što je citirao Orfeja, “nekog teologa”, da je “postojalo doba u kojem je svatko živio od žderanja svog bližnjeg”, Sekst nastavlja s objašnjenjem kako je ratno stanje namjerno izazivano u Perzijskom Carstvu: “Oštroumni Perzijanci imali su zakon po kojemu su nakon smrti svoga kralja morali upražnjavati bezakonje sljedećih pet dana... da bi kroz iskustvo naučili koliko veliko zlo je bezakonje... te da tako postanu vjerniji čuvari svojih kraljeva” (Adv. Math., ii. 33; Loeb iv, 205-207). U općenitijim kategorijama pojam stanja rata, ili nešto slično tome gdje ne postoji zakon, vrlo je star. Vidi npr. Ciceron, *Pro Sestio*, 92 (Loeb, str. 159).
- 70 Ovaj temeljni prirodni zakon, ‘teži za mirom’ (kako ga Hobbes parafrazira), zajedno s onim drugim, naime, da ne trebamo težiti održanju naših prava na sve stvari, različiti su po vrsti od onih zakona koje Hobbes izvodi iz njih u poglavlju XV. Dva temeljna zakona uvjet su za to da se razbor pokaže nužnim za izbjegavanje stanja rata. I u *The Elements of Law (Human Nature)*, XIV. 14 i XV. 2, i u *De Cive* (I. 15 i II. 1-3) Hobbes obrađuje ta dva temeljna zakona odvojeno od izvedenih zakona, premda i u *De Cive*, II. 3 i *Levijatanu* XIV. 5 postoji pretpostavka da se drugi zakon može izvesti iz prvog te da se ne treba smatrati neovisnim uvjetom za izbjegavanje stanja rata. U *De Cive* (II. 1) Hobbes objašnjava: “Pod ispravnim razborom u prirodnom stanju čovjeka ne mislim, kao što mnogi čine, neku nepogrešivu sposobnost, nego čin razmišljanja, to jest posebno i istinito rasuđivanje svakog čovjeka o onim njegovim djelima koji mogu doprinijeti ili šteti ili koristi njegovih susjeda.”
- 71 Za ‘zlatno pravilo’, usp. Matej 7. 12 ili Luka 6. 31: “Kako želite da vama čine ljudi, tako činite i vi njima” (Luka 6. 31). Hobbes to stavlja u kontekst u kojemu drugi prihvaćaju isto pravilo prema meni. Evandelja ne

očekuju, čini se, takvu recipročnost, premda se okretanje i drugog obraza svakako može povezati s većom koristi nego s pukim izbjegavanjem stanja rata sada i ovdje. ‘Zakon svih ljudi’, koji Hobbes citira na latinskom, primjena je *Zlatnog pravila*. Ono glasi: “Ne čini drugima ono što ne želiš da se čini tebi.” Vidi također pogl. XXVI. 13.

- 72 Iz svoga objašnjenja ljudske fiziologije Hobbes postavlja opću tvrdnju da, zapravo, što god čovjek čini voljno (ili ‘slobodno’) imat će za predmet neko dobro za njega samog. Vidi *The Elements of Law (Human Nature)*, VII., XII. i osobito XVI. 6: “Jer, po prirodnoj nužnosti, svaki čovjek u svim svojim voljnim radnjama smjera na neko dobro za sebe samoga.” I opet u *De Cive*, I. 7: (Luka 6. 31): “Svaki čovjek želi ono što je dobro za njega, i izbjegava zlo... a to čini po određenoj prirodnoj sklonosti jednako kao onaj po kojoj se kamen kreće nadolje.” To stanovište se ponekad naziva ‘psihološki egoizam’. Vidi *Levijatan*, XV. 16.
- 73 Ova distinkcija se može naći kod Tome Akvinskog, *Summa Theologiae*, 1a2ae, quest. 114, a. 3. *Meritum congrui* je korist od slaganja sa ili ostajanja pri razmjeru nečije zasluge; *meritum condigni* je neograničena korist koju odobrava netko drugi, na primjer kad Bog nekoga dovede u stanje vječnog blaženstva.
- 74 Za raspravu o ugovorima vidi *The Elements of Law (Human Nature)*, XV. 9--14. Za tvrdnju o sklapanju ugovora s Bogom u 17. stoljeću, vidi Scottish National Covenant iz 1683. koji govori o kršćanima “koji su obnovili svoj ugovor s Bogom” i zaziva Boga da “svjedoči” deklaraciji. Hobbes ima, čini se, manje teškoća sa starozavjetnim ugovorom između Boga i Židova: vidi XXXV. 2.
- 75 Paragraf 29 je važan ako se čita zajedno s § 4, jer postavlja neke granice onome što čovjek udjeljuje *Levijatanu*, tj. državi, kad pristaje na ograničenje svoje slobode da bi izbjegao stanje rata. Vidi također XXVIII. 2.
- 76 Hobbes se vraća ovom izrazu ili njegovoj inačici u pogl. XXVI. 4, XXX. 12. Izvorno je uzeta iz Platona, *Država* I. 331e i 332c, a ideja je razvijena kod Aristotela, *Nikomahova etika*, V. 1. Vidi također, Toma Akvinski, *Summa Theologiae*, 2a2ae, quest. 58, a 1.
- 77 Hobbes aludira na Psalm 14 ili 53.1: “Bezumnik reče u srcu: Nema Boga.” (ponovljeno u Psalm 53. 1).
- 78 Čini se da Hobbes parafrazira pomalo zagonetan tekst iz Matej 11. 12: “Od dana Ivana Krstitelja do sada Kraljevstvo nebesko silom se probija i siloviti ga grabe.”
- 79 Sir Edward Coke, 1552.-1634., engleski odvjetnik. Njegovi *Institutes of Law*, objavljeni između 1628. i 1644., počinjali su komentarom knjige o posjedu Sir Thomasa Littlejohna. Vidi također XXVI. 11 i 24.

- 80 U paragrafima 6-8 Hobbes se okreće onome što će biti jedna od najvažnijih briga u kasnijim dijelovima *Levijatana*, naime, pod kojim uvjetima, ako uopće, religijska uvjerenja i nastojanja opravdavaju neposlušnost prema svjetovnoj vrhovnoj vlasti. Usp. § 8 s pogl. XXXVIII.
- 81 (Engl. *manner*): Značenje izraza ovdje i u najviše konteksta u *Levijatanu*: “uobičajeni način ponašanja, ono što se obično čini ili prakticira kao običaj”.
- 82 Vjerojatno Toma Akvinski, *Summa Theologiae*, 2a2ae, quest. 61 ili, općenitije, Aristotel, *Nikomahova etika*, V. 3-4.
- 83 Drugorođeni u obitelji normalno ne bi shvaćali primogenituru svojih srodnika kao nešto samo slično bacanju novčića za odluku o nasljedniku obiteljskog vlasništva, no Hobbes to kaže ovdje, i još jasnije u *The Elements of Law (Human Nature)*, XVII. 3-5.
- 84 Doslovno, ‘u unutrašnjem forumu’.
- 85 Ovo se poglavlje može doimati legalističkim i relativno nezanimljivim. Hobbes pokušava pojasniti pojmove koji će biti od velikog značenja u njegovim kasnijim dokazivanjima.
- 86 *De Oratore*, ii. 102 (Loeb, str. 275).
- 87 Ove su riječi dodane u prijepisima na velikom papiru i predstavljaju jednu od malobrojnih izmjena koje se može smatrati podešavanjima značenja, koliko god neznatna.
- 88 “Mojsije kaže ovo... Gospod kaže ovo.”
- 89 Ove riječi stoje samo u prijepisima na velikom papiru. Zadnja rečenica u § 12 čini se da pretpostavlja heretičko gledište da tri osobe Svetog Trojstva nisu jednakovječne i jednakovrijedne, zbog čega je biskup Bramhall, ciljajući primarno na XLII. 3, ukorio Hobbesa. Vidi *The Catching of the Leviathan* (London, 1658.), “dano u tisak... kao dodatak Bramhallovim *Castigations of Mr Hobbes*” (London, 1657.), 473-474.

Napomene uz 2. dio

- ⁹⁰ *De Cive*, V.
- ⁹¹ Thukidides, *Povijest*, I. 5.
- ⁹² Referencija na Aristotelovu *Politiku* I. 2: “Razlog zašto je čovjek u većoj mjeri političko biće nego pčele ili sve druge životinje koje žive u krdu... jest govor... i... osjetilo za dobro i zlo, pravedno i nepravedno; zajednica živih bića koja imaju to osjetilo čini obitelj i državu” [prevedeno prema nepotpunom citatu Aristotelovoga teksta, usp. *Politika* 1253a8 sq., op. prev.]. Vidi također Aristotel, *Hist. An. I. 1* (488a8-13), te Hobbes, *De Cive* V. 5 i *The Elements of Law (Human Nature)*, XIX, 5.
- ⁹³ (Engl. *conform*): Tiskani tekst *Levijatana* u Head i Bear izdanju sadrže izraz ‘perform’ (izvoditi), što daje loš smisao. Popis errata u *Head-izdanju* mijenja taj izraz u ‘form’. Prijepisi na velikom papiru sadrže ‘conform’.
- ⁹⁴ Dio građe iz ovog poglavlja korisno je proširiti čitanjem *De Cive*, VI.
- ⁹⁵ Hobbesova obrana državne cenzure natjerat će moderne liberalne demokrate da prezaju. No, ti isti liberalni demokrati preuzet će Hobbesovo gledište o tome kada, gdje i kome se smiju prenijeti ‘mnijenja i učenja’ o rasi, spolu i, nešto manje, vjeri ako liberalni demokrati ocijene da ta mnijenja ‘potiču mržnju’, tj. da su ‘protivna miru’ točno u Hobbesovom značenju izraza.
- ⁹⁶ Hobbesovo poistovjećivanje moralnih zakona sa građanskim (i s prirodnim zakonima), glavna je tema *Levijatana*; v. pogl. XX. 16, XXVI. i dr.; *The Elements of Law (De Corpore Politico)*, XX. 10 i *De Cive* VI. 9.
- ⁹⁷ Očigledno je da bi ta prava, ako bi se prenijela na kralja, riješila u korist kralja sve ono što je bilo predmet spora između kralja Charlesa i njegovih podanika. Tako je budući kralj, Charles II, čitajući svoj rukopisni primjerak *Levijatana*, mogao biti sretan, ali zbog sljedeće rečenice: “čovjek ili skupina ljudi”. Hobbesova osobna simpatija bila je gotovo sigurno na strani monarhije, ali on redovito piše “čovjek ili skupina ljudi” na kojima počiva vrhovna vlast. Njegova politička teorija je tako kompatibilna s podrškom bilo kojoj uspostavljenoj vrhovnoj vlasti koja može zaustaviti rat svakog čovjeka protiv svakog drugog čovjeka.
- ⁹⁸ Marko 3. 24; vidi također Matej 12. 25; Luka 11. 17.
- ⁹⁹ To je prvo Hobbesovo spominjanje građanskih ratova koji su oblikovali povijesnu pozadinu *Levijatana*: Prvi je bio između kralja i Parlamenta (1642.-46.), drugi između parlamentarnih snaga i škotskih, irskih i rojalističkih trupa; završio je bitkom kod Worcestera 1651.

- ¹⁰⁰ Usp. *The Elements of Law (De Corpore Politico)*, XXIV. i *De Cive*, VII. i X.
- ¹⁰¹ Hobbes koristi utjecajnu Aristotelovu podjelu, *Politika* III. 7; v. također Polibije, *Historia* vi. iii-ix.
- ¹⁰² Efori, oko pet starijih sudaca, biranih godišnje od strane građana Sparte da savjetuju (zapravo kontroliraju) kralja.
- ¹⁰³ Za više o pravima žena i o odnosima između roditelja i djece usp. *The Elements of Law (De Corpore Politico)* XXIII. i *De Cive* IX.
- ¹⁰⁴ Usp. npr. Quintus Curtius, *Hist. Alexand.* VI. 5. (Loeb, ii. 47).
- ¹⁰⁵ Primjer za to, poznat Hobbesu, mogla bi biti udaja Marije, kraljice od Škotske, koja se udala za Earla od Bothwella 1567.
- ¹⁰⁶ U danom kontekstu hebrejski izraz (ebed) je bliži značenju roba, nego sluge.
- ¹⁰⁷ Bitno isto objašnjenje slobode javlja se ponovo kod Davida Humea, *Istraživanje o ljudskom razumu* (1748.), Odj. VIII., Prvi dio: "Otud, pod slobodom možemo misliti moć djelovanja ili nedjelovanja prema odredbama volje; tj. ako odaberemo mirovanje, možemo; ako pak odaberemo kretanje, također možemo." (Usp. hrv. izdanje, Zagreb, 1988., str. 143, p. prev.*)
- ¹⁰⁸ Primjer je uzet iz Aristotela, *Nikomahova etika*, III. 1, premda je Aristotel oprezniji u izvođenju nego Hobbes: "O onome što se čini iz straha od većeg zla... može se raspravljati da li je namjerno ili nenamjerno. Takve stvari se zbivaju kod (prisilnog) iskrcavanja robe u oluji; naime, uopće nitko ne baca robu hotimice, ali radi spasenja samoga sebe i ostalih to čine svi razumni. Takve su radnje, dakle, miješane, ali više nalikuju voljnim..." (Prevedeno prema, *Ethica Nikomachea*, ed. Bywater, 1110a4 sq., p. prev.)
- ¹⁰⁹ David Hume sugerira da su takva nužnost i sloboda razlog da se Boga smatra moralno odgovornim za ljudske radnje.
- ¹¹⁰ Usp. Suci 11. 29-40.
- ¹¹¹ Usp. 2 Samuel 11.
- ¹¹² Aristid (umro 468. pr. Kr.) je bio atenski političar, prognan između 485. i 482. pr. Kr. Hiperbol je također bio političar, "razuzdan" prema Tuki didu, *Povijest* viii. 73.
- ¹¹³ Ta rečenica, a osobito §§ 11-15, zajedno s § 21, otvaraju šire područje građanskog neposlušta nego što neki vladar može prihvatiti.
- ¹¹⁴ (Engl. *letters patent*): Na drugim mjestima u pogl. XXII nazvana samo 'letters'; javno dostupni dokumenti, izdani od monarha ili vlade, radi potvrde ugovora, ovlaštenja nekog djelovanja ili prijenosa prava ili povlastice.

- ¹¹⁵ Učinak § 9 jeste uspostavljanje važne razlike između stvarne osobe vrhovnog vladara (monarha ili člana vrhovne skupštine) i umjetnog čovjeka ili Levijatana, čiju glavu on ili oni predstavljaju. Oni prvi su podložni zakonu, ovaj drugi to ne može biti jer je on zakon. Usp. pogl. XXIX. 9.
- ¹¹⁶ Primjerci izdanja Head i Bear, koja sam ja vidio, na tome mjestu imaju 'ne' ispred tih riječi, dok ga prijepisi na velikom papiru izostavljaju.
- ¹¹⁷ Hobbesov realizam izgleda da se odnosi na poznate visoke troškove zakonske reprezentacije, a ne na mito.
- ¹¹⁸ Pisani primjerak izostavlja 'itd.' i navodi 'nezavisni', tj. različite djelomice reformirane sekte koje su se odvojile od prezbiterijanaca.
- ¹¹⁹ "Milošću Božjom i kraljevom" ili "Božjom providnošću i voljom kralja".
- ¹²⁰ Ova rečenica se nalazi samo u primjercima na velikom papiru.
- ¹²¹ Ciceron, *Pro Caecina*, xxv. 73 i 70. (Loeb, str. 171 i 167).
- ¹²² Nije jasno gdje bi to mjesto moglo biti u *Levijatanu*.
- ¹²³ Osim što ovdje razvija svoj koncept Levijatana kao umjetnog čovjeka (vidi Hobbesov Uvod), Hobbes se ovdje poziva na nova znanja o krvotoku koja je objavio William Harvey (1578.-1657.) u *De Motu Cordis et Sanguinis* (1628.). Harvey je bio Hobbesov poznanik, za kojeg pita u jednom pismu iz rujna-listopada 1655. Usp. Pismo 74 u *The Correspondence of Thomas Hobbes*, ed. Noel Malcolm (Clarendon Press, Oxford, 1994.).
- ¹²⁴ Vidi također *The Elements of Law (De Corpore Politico)*, XXIX. 1-6, i *De Cive* XIV. 1-2. To se Hobbesovo razlikovanje može vidjeti na djelu u *Levijatan* XXV. 10, XXVI. 2, XLIII. 5.
- ¹²⁵ Hobbesovo razlikovanje između starozavjetnih zapovijedi i novozavjetnih savjeta dvojbeno je s obzirom na mnogobrojne koristi koje bi Izraelci izgubili kad ne bi slušali Božje zapovijedi.
- ¹²⁶ Usp. II. 4 i III. 6-10.
- ¹²⁷ Velik dio ovog poglavlja od interesa je za pravnike i ustavne suce, no valja obratiti pažnju na poistovjećenje prirodnog zakona s građanskim i njegov odnos s božanskim zakonom, o kojemu se raspravlja u §§ 8, 13, 36-39.
- ¹²⁸ Opet Coke, citat potječe iz *Institutes of Law*, Part I., § 709.
- ¹²⁹ Justinijan (482.-565.), istočnorimski car (u Konstantinopolisu), 527.-565. Godine 529. izdan prvi *Codex Justinianus* – uobličenje svih važećih carskih zakona od Hadriana nadalje. Kasnije su slijedile sve konačne kodifikacije zakona. Godine 533. Justinijanovi su pravnici, djelujući prema njegovim uputama, stvorili sustavan elementarni traktat o zakonu, *Institucije*.

- ¹³⁰ To je pitanje na koje su s velikim pouzdanjem dali odgovor Locke, Clark i drugi prije i poslije Hobbesa, pozivajući se na izvođenje čudesa i ispunjenje proročanstva. No, Hobbes je iznenađujuće oprezan u pogledu tih odgovora. Usp. pogl. XXXII. i XXXVIII.
- ¹³¹ Usp. pogl. XIII. 10. Hobbes vjerojatno misli na propise poput Matej 5.28: “Tko god pogleda za ženom požudno, u srcu je već počinio preljub s njome”, kao i na (očigledno kalvinističku) teologiju grijeha u mislima i osjećanjima, oslonjenu na tekstove poput toga.
- ¹³² Hobbes vjerojatno prihvaća da bi taj argument mogao biti primijenjen na sve kršćanske misionare u državama s nekom uspostavljenom nekršćanskom religijom.
- ¹³³ Glavno (i paradoksalno) učenje stoika glasilo je da su svi zločini isti; usp. na primjer Cicero, *De finibus*, iv. 23 i 28 (Loeb, str. 371, 385), Stoički paradoksi, paradoks III.; za opću kritiku stoičkih stajališta Plutarh, *Moralia*, “O općim pojmovima”.
- ¹³⁴ Vidi Cicero, *Pro Caecina*, XXXIV. 100 (Loeb, str. 199).
- ¹³⁵ Velik dio ovog poglavlja zapravo je analize izvora Engleskog građanskog rata; *Behemoth* – Hobbesovo potpuno objašnjenje o tim i drugim povezanim događajima, napisano je 1667.-68. i službeno objavljeno 1682.
- ¹³⁶ Usp. Plutarh, *Vitae* [Životi], *Solon* viii (Loeb i, str. 421).
- ¹³⁷ Dokazi u §§ 6-8 da su privatno mnijenje o dobrom i zlom, privatna savjest i privatno vjersko nadahnuće sračunati na uništenja političkog tijela, postavljaju temelj za velik dio onoga o čemu će Hobbes raspravljati u pogl. XXX-XLIII.
- ¹³⁸ Logika argumenta je besprijekorna, ali to nije smjer u kojemu je krenuo engleski ustav, a ne čini se podudarno s pogl. XXII. 9.
- ¹³⁹ Usp. pogl. XXXI. 1 i XXXVIII. gdje se Hobbes izravno poduhvaća ove teme.
- ¹⁴⁰ Hobbes navodi sukobljene sile koje su dovele do građanskog rata u Engleskoj.
- ¹⁴¹ Hobbes koristi tu sočnu ilustraciju također u *The Elements of Law (De Corpore Politico)* XXVII, 15. Pelije je odgovoran za slanje Jasona po Zlatno runo; Pelijeve kćeri su iskušale to nesretno podmlađivanje nakon Jasonovog povratka s Medejom, na njezin nagovor.
- ¹⁴² Hobbes navodi taj citat iz Vulgate vjerojatno da bi naglasio snagu riječi *alienus*: ‘stran’, ‘drugi’, ‘tuđi’. – ‘Drugo mjesto’ se odnosi na Psalm 82: 6.

- ¹⁴³ Taj argument je u ovom paragrafu ostao neriješen. Problem patnje zastrašuje vjeru i filozofa i 'običnih', a Job ne nudi nikakav stvarni odgovor tvrdeći samo to da Bog čini sve to u misteriji svoje svemoći.
- ¹⁴⁴ Najpoznatije i najutjecajnije gledište ove vrste nalazi se u Epikurovim djelima (341.-oko 270. pr. Kr.) i kod njegovog vjernog predstavnika Lukrecija (oko 95.-oko 54. pr. Kr.); za obojicu bogovi postoje ali se ne brinu za čovjeka. Vidi John Gaskin, *The Epicurean Philosophers* (London and Vermont, 1995.), Uvod i str. 42-43, 234-235. Platon određuje takvo gledište kao jednu inačicu ateizma, na početku X. knjige *Zakona*.
- ¹⁴⁵ Budući Charles II, u čije ruke je Hobbes doista položio otmjeni rukopisni primjerak Levijatana, mogao je stvarno smatrati djelo jasnim, ali teško da ga je mogao ocijeniti kratkim. Hobbesova 'nada' je bila zasjenjena 'pristranim' tumačenjem Clarendona i drugih rojalista, što je u prosincu 1651. rezultiralo zabranom Hobbesu da dođe na izbjegli dvor u Parizu.

Napomene uz 3. dio

- ¹⁴⁶ Građa u sljedećih dvanaest poglavlja nema odgovarajućeg sadržaja u *The Elements of Law* i ne podudara se sustavno s poglavljima XVI.-XVIII. u *De Cive*, premda se pojedinačne teme mogu međusobno povezati (vidi marginalije Howarda Warrendera u njegovu izdanju engleske verzije *De Cive*, Clarendon Press, Oxford, 1983.). Poglavlje XXXII. izlaže ukratko Hobbesove glavne namjere, a XXXIII. ispituje valjanost biblijskog kanona (zašto se te knjige mogu uzeti za kanonske, a druge ne). Potonja poglavlja ispituju i definiraju, obično u nešto reduciranom obliku ali uvijek opravdano u Bibliji, ključne religijske pojmove kao što su 'tijelo', 'duh' (XXXIV.), 'kraljevstvo Božje' (XXXV.), 'proročanstvo', 'riječ Božja' (XXXVI.), 'čudo' (XXXVII.), 'pakao', 'uskrsnuće' (XXXVIII.) i 'crkva' (XXXIX.). Preostala četiri poglavlja razvijaju u pojedinostima Hobbesovu sustavnu redukciju i regulaciju zahtijeva Crkve i religijskih vjerovanja za upravljanjem političkom vlašću ili traženje prilika za rušenjem vrhovne vlasti.
- ¹⁴⁷ (Engl. *pretend*): U Hobbesovoj upotrebi izraz znači nešto poput 'staviti na razmatranje', ali već s konotacijom 'prikazati (obmanjivački) da...'
- ¹⁴⁸ Ovaj često citirani aforizam, zajedno s još jednim iz § 3, definicija praznovjerja u pogl. VI. 36, i drugo, može bez daljnijega poslužiti da se pokaže Hobbesova odvratnost prema mnogim vidovima religije. No, ako ih se

- uzme doslovno i u datom kontekstu uvijek se (s pravom!) mogu uskladiti s mogućim tumačenjem biblijskih izvora. Tako A. P. Martinich (*The Two Gods of Laviathan*, Cambridge, 1992.) dokazuje da je Hobbes zapravo vjerski reformator, a ne potajni ateist.
- 149 Sv. Jeronim (oko 342.-420.), autor mjerodavnog prijevoda Biblije na latinski poznatog kao *Vulgata*.
- 150 Josip (oko 37.-oko 101. p. Kr.), židovski povjesničar i pisac o religiji, upravitelj Galileje i Vespazijanov prijatelj (čak i poslije židovskog ustanka). Za njegovo gledište o kanonu Starog zavjeta vidi *Contra Apionem*, i. 39-41 (Loeb, 1. 179).
- 151 Ptolomej Filadelf, drugi Ptolomej koji je vladao Egiptom nakon diobe carstva Aleksandra Velikog po njegovoj smrti 323. p.n.e. Ptolomej II vladao je od 285. do 246. pr. Kr. Proširio je knjižnicu u Aleksandriji i, kao što se vjeruje, naručio sedamdesetoricu prevodilaca da prevedu hebrejsku Bibliju na grčki – ‘septuaginta’.
- 152 Primjerci *Levijatana* na velikom papiru ne donose to pozivanje na prvenstvo svetog Petra u zgradama.
- 153 Filon (oko 30. pr. Kr.-45. p. Kr.), plodan pisac djela iz filozofske religije u helenističko-židovskoj tradiciji.
- 154 Usp. *De Corpore* VIII. 1: “ono što je lišeno svake ovisnosti o našim mislima a podudarno i suprotežno s nekim dijelom prostora”.
- 155 To je konačna tvrdnja o onome što sam nazvao realizmom jednog svijeta u poglavlju XLVI. 15. Vidi također *White’s De Mundo Examined*, XXVII. 6.
- 156 Hobbes ovdje namjerno spaja grčku filozofsku i židovsko-kršćansku upotrebu toga termina. U onom prvom smislu on znači mentalnu sliku ili pojam suprotstavljen nečemu u izvanjskoj stvarnosti. (Je li takav idol ponekad ili uvijek ‘lažan’ i u kojem smislu je ‘lažan’, glavno je filozofsko pitanje.) U drugom smislu on znači fizičku sliku ili reprezentaciju nekog lažnog boga uzetog za predmet štovanja. Za potpunu raspravu o tome kod Hobbesa usp. XLV. 14-20.
- 157 Ispravnost Hobbesova gledišta zakašnjelo je priznata time što je u kasnom 20. stoljeću u većini molitava govor o ‘Holy Ghost’ promijenjen u ‘Holy Spirit’.
- 158 Valja uočiti Hobbesovu sklonost da koristi tu riječ da bi premostio praznine u onome što bi se moglo razumjeti u pojmovima njegovoga realizma jednog svijeta. Usp. pogl. XXIX. 8.
- 159 (Engl. *impatible*): Nesposoban za doživljavanje patnje ili povrede. Ovdje i u pogl. XLIV. 33 Hobbes postavlja zaključak, očigledan svima osim

teolozima, da neki entitet mora na neki način biti tjelesan ako treba gorjeti.

- ¹⁶⁰ Hobbesova protestantska uvjerenja (koja su možda bila neko vrijeme upitna iza 1640.) potvrđena su prigodnim napomenama koje naglašavaju *euharistiju* kao čin sjećanja radije nego čin transspustancijacije. Hobbesov ustrajno dokazivani i potkrijepljeni napad na papinske zahtjeve rezerviran je za pogl. XLII i za IV. dio *Levijatana*.
- ¹⁶¹ Problem načina na koji bi Bog trebao govoriti bez mehanizma za govorenje ozbiljna je tema biblijskih interpretacija koja zadire i u krucijalna filozofska pitanja o tome kako bi neki bestjelesni entitet mogao uopće djelovati u svijetu ili na svijet u kojemu je sve ono što je stvarno, u Hobbesovoj općenito korištenoj analizi, prostor i tijela u kretanju. Hobbesovo uobičajeno rješenje da mi kažemo kako Bog ‘govori’ da bismo mu ukazali štovanje. No, ispitamo li pobliže, to ‘govorenje’ se svodi na ‘bilo koji način’ na koji nam Bog daje na znanje svoju volju. No ipak, neki od tih načina su sumnjivi i nisu jedini za sve ono što čini izvorna Božja saopćavanja (vidi XXXII. 6). Otuda (vidi § 11, dalje), kad Bog ‘govori’ kroz snove, vizije itd., to govorenje mora u svakom istinskom proroku biti ‘natprirodno’. Međutim, vrijedi zamijetiti da na kraju § 14, dolje, izgleda da Hobbes dopušta da je način Božjeg obraćanja ‘nespoznatljiv’.
- ¹⁶² Ove riječi javljaju se samo u primjercima na velikom papiru; u *Head izdanju* zamijenjene su samo s tri riječi: ‘is not intelligible’ (‘nije spoznatljivo’).
- ¹⁶³ Ovo je središnje i minimalno načelo koje Hobbes zahtijeva od kršćanina za spasenje. To je veoma očigledno u kasnijim poglavljima *Levijatana*, npr. XLIII. 11-17, a opširno se dokazuje u *The Elements of Law (De Corpore Politico)* XXV. 6-7, i *De Cive*, XVIII. 5-9.
- ¹⁶⁴ Treba zapaziti krajnje teške kriterije koje bi neki suvremeni događaj morao zadovoljiti da bi bio čudo. U 18. stoljeću biblijska čuda su se morala iskušati na sličan način.
- ¹⁶⁵ Početni paragraf (usp. XLIII. 2) obilato pojašnjava Hobbesovu političku zabrinutost kad suzbija utjecaj koji bi pretpostavljeni budući život mogao imati na ono što činimo u ovome životu. Njegova rasprava je dokazivo podudarna s nekim mogućim tumačenjem spisa, ali ona smanjuje raspon užasa. Pakao (§§ 11-14) nije pakleni oganj. Uskrsnuće je na zemlji. Druga smrt (za grešnike) nije vječita patnja, itd.
- ¹⁶⁶ Usp. XLVI. 15 gdje se strogo sugerira da ono što nije nigdje (nema prostor) nije ništa. U skladu s realizmom jednog svijeta i s navodima biblijskih tekstova Hobbes postavlja iznenađujuću tvrdnju da je vječni život nešto u ovom svijetu ili od *ovoga* svijeta, i napose, ‘na zemlji’.

- 167 *Coelum empyreum*: nebeski prostor, beskrajno nebo zamišljeno kao obitavalistište Boga. Vidi T. Akvinski, *Summa Theologiae*, 1a, quest. 61, a. 4, i quest. 66, a. 3.
- 168 Hobbes je neumorno zaokupljen naglašavanjem onoga što mnogi vjernici kao da ne primjećuju (iako to redovito zagovaraju kroz apostolsku vjeru), naime, da je kršćanska vjera vjera u *uskersnuće* ljudske osobe kao neuništivog *tijela*. Ortodoksno vjerovanje nije neko imaterijalno ne-znam-što postojeće u obliku duše (gdje se ‘duša’ više shvaća kao duh a ne kao život tijela na koje se Hobbes odnosi, na primjer, u XLIV. 15). Usp. 1 Korinćani 15. 35-54 i Augustin, *Civitas Dei*, xiii. 23.
- 169 Vergilije, *Eneida*, VI. 578-579): “[Tad je tek Tartar] što dvaput u Zemlje ponire tmine/ Negoli Olimp se diže u eterske plave visine” (prev. Bratoljub Klaić, u: P. Vergilije Maron, *Eneida*, Zagreb: Zora, MH, 1970.).
- 170 Ova formulacija kao i predhodno ‘sve dok svijet opstoji’ verzije su izdanja Bear i Ornaments. Izdanje Head kao i pisani primjerci imaju na oba mjesta izraz ‘zauvijek’. Ja sam samo ovdje u predležćem tekstu dao prednost inače manje pouzdanim verzijama izdanja Bear i Ornaments jer nose prizvuk Hobbesovih namjera: ovaj svijet je, kakva god bila njegova vječnost, mjesto budućeg života ili druge smrti. Vidi bilješku uz str. 417. za sličnu nepodudarnost tekstova.
- 171 Poglavlje XL. je gotovo u potpunosti biblijska egzegeza. Njegovo značenje se u općoj Hobbesovoj teoriji može poistovjetiti s §§ 13-14.
- 172 Poglavlje XLI. prividno malo pridonosi općoj Hobbesovoj filozofskoj teoriji i političkom argumentu. Njegova opća teza (vidi XLII. 6) glasi: “Kristovo kraljevstvo nije od ovoga svijeta: otud ni njegovi službenici... ne mogu zahtijevati poslušnost u njegovo ime.”
- 173 Ove riječi nalaze se samo u primjercima na velikom papiru.
- 174 Robert Bellarmine, 1542.-1621. Iako je ovdje spomenut, Hobbes se naširoko vraća njegovu objavljenom djelu u §§ 81-135 ovoga poglavlja. Bellarmine je stupio u jezuitski red 1560., a kardinalom je postao 1599. Njegova autoritativna obrana Rimske crkve protiv protestantske, *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei Adversus Huius Temporis Haereticos*, pojavila se između 1581. i 1592. Taj protivnik kralja Jakova I od Ujedinjenog Kraljevstva i Galileja, glavni je Hobbesov protivnik u 3. dijelu *Levijatana*. Struktura Hobbesove argumentacije jasno je ocrтана u §§ 5-6.
- 175 Car Konstantin (285.-337.), poznat kao “Veliki”, postupno je učvrstio svoju vlast u Rimskom Carstvu poslije 316., a od 324. iznova je osobno ujedinio cijelo Carstvo. Dao je da se podigne Konstantinopolis 326. i bio kršten na samrtnoj postelji nakon što je otprilike od 306. nadalje poticao kršćanstvo.

- ¹⁷⁶ “Ove knjige morate štovati svi, svećenstvo i narod”, riječi su iz Apostolskih konstitucija; najvjerojatnije potječu od Klementa (kraj 1. st.), danas se smatraju napisanima oko 350. godine.
- ¹⁷⁷ Ammanius Marcellinus (330.-395.), njegova *Povijest Rima*, izvorno iz 395., preživjela je poslije 353. Ammanius je bio pogan, ali bez neprijateljstva prema kršćanima. Citat se odnosi na *Povijest*, XXVII. iii. 12-15 (Loeb, iii. 19-21).
- ¹⁷⁸ Time je izražen glavni zaključak ovoga poglavlja do sada, a § 81 je lako mogao označiti početak izdvojenog poglavlja intenzivne kritike Bellarmineovih argumenata. Oni su osporeni do zaključka do kojega dopijeva Hobbes, i on dalje napada svoga najodličnijega protivnika u nastavku ovoga poglavlja.
- ¹⁷⁹ Formalni zahtjev i definicija nepogrešivosti *ex cathedra* donesen je tek 1870. Tad je osporen isto kao što ga je Hobbes osporavao, i ostao je ključna točka neslaganja između Rimske crkve i zapravo svih drugih kršćanskih sekta.
- ¹⁸⁰ ‘O kozjoj vuni’, tj. o trivijalnostima.
- ¹⁸¹ Engl. ‘archical... cratical... didactical’ – ‘vodeći ili starješinski... vladalački (autokratski)... poučavajući’.
- ¹⁸² Popis stvarnih ili prividnih antikršćanskih careva. Valent je bio istočnorimski car, 364.-378., krut i nesnošljiv arijanac; naslijedio je Julijana, veoma naobraženog neoplatoničara, koji je davao prednost antičkim obredima, ali je naredio vjersku snošljivost.
- ¹⁸³ Ovaj paragraf ocrtava vitalni politički i religijski zaključak 3. dijela: vjeronanje da je Isus Krist, a spasenje koje odatle proizlazi ne može biti uništeno čak niti zbog poslušnosti krivo postavljenim vjerskim smjernicama neke kršćanske vrhovne vlasti, jer za Boga je volja za činjenjem ispravnog djela jednako dobra kao i učinjeno ispravno djelo. “Otud ne može biti nikakvoga proturječja između Božjih zakona i zakona neke kršćanske države.”
- ¹⁸⁴ Ovaj paragraf dokazuje zapravo isti zaključak za nekršćanskog vladara, jer vjera je skrivena i neprisilna, a biblijske smjernice naznačuju da kršćani trebaju poštovati zakone sekularne države.

Napomene uz 4. dio

- 185 Ti razlozi se uzastopce ispituju u poglavljima XLIV-XLVII. Drugi razlog, ‘demonologija poganskih pjesnika’ odaje puno više straha i odbojnosti prema klasičnom poganstvu nego što je izgledalo da će se sad tu naći.
- 186 Na ovom mjestu rukopisni primjerak *Levijatana* ima vlastoručnu Hobbesovu referenciju: “Vide Pontific. Greg. 13. fol.” Inocencije je bio papa 1198.-1216. Poduzimao je ozbiljne i veoma omražene (npr. od strane engleskog kralja Ivana) pokušaje da ojača papinsku nadređenost nad većinom vladara Zapadne Evrope, i predsjedavao je četvrtim Lateranskim koncilom 1215. Grgur IX bio je papa 1227.-1241. On je također vjerovao u papinski autoritet nad sekularnim vladarima i izdao proglas o herezi (koja se pojavila na Lateranskom koncilu) u nizu dekreta (papinskih odredbi, koji su u sabranom obliku postali dio kanonskog zakona), iz kojih Hobbes ovdje citira. Pravo neke strane sile da stavi van snage privrženost građana vrhovnoj vlasti njihove države očigledno bi podrovala cjelokupnu političku teoriju *Levijatana*.
- 187 Navodi u ovome paragrafu su Hobbesovi prijevodi s latinskog jezika iz rimskog crkvenog obreda; tridentski i salesburyjski obredi krštenja veoma su slični; anglikanski oblik je izbjegavao istjerivanje duhova i “čaranje”.
- 188 Latinski citati ovdje i u ostatku paragrafa potječu iz *Vulgate*. Poznato je da je riječ *anima* teško prevesti na engleski. Premda se uobičajeno prevodi kao ‘duša’, značenje je ipak obično bliže značenju ‘života’. Hebrejski izrazi u Postanku su *nephesb hayyab*, živo biće. Hobbesov argument u ovome paragrafu u skladu je s modernim dostignućima.
- 189 Čini se da klasična mitologija stvarno predstavlja to gledište nasumice, a opći pojam besmrtnosti (ako još postoji) može se dobro predočiti Hobbesovom parafrazom gledišta Rimske crkve. Štoviše, Descartesova *Rasprava o metodi* (drugi spisi) dali su ozbiljan filozofski glas za pojam osobe kao misleće supstance. Godine 1637. na kraju V. dijela *Rasprave*, on komentira “razloge koji će dokazati da je naša duša po svojoj prirodi posve nezavisna od tijela, i da dosljedno tome nije vezana da umre s njime”. Vidi također “Treći skup primjedbi” (osobito Primjedbu II.) koji je Hobbes priložio uz Descartesove *Meditacije* i koji je bio tiskan u prvom izdanju 1641. s Descartesovim ponešto hladnim odgovorima.
- 190 Theodore Beza (1519.-1605.), prešao na kalvinizam 1549. i postao Calvinov glavni akademski sljedbenik u Ženevi 1559. Na bilješke uz njegov prijevod Novog zavjeta Hobbes se odnosi ovdje i u pogl. XLIV. 40.

- ¹⁹¹ Hobbes ovdje aludira na pripovijest da je 1177., kad je Barbarossa kleknuo u znak podaništva pred papom Alexandrom III, papa stavio svoju nogu na njegov zatiljak i izrekao riječi koje navodi Hobbes.
- ¹⁹² Hobbes ovdje i na drugim mjestima aktivno pridonosi humanizaciji užasnog pakla kršćanskog srednjovjekovlja. V. D. W. Walker, *The Decline of Hell*, Chicago: University of Chicago Press, 1964.
- ¹⁹³ Izdanja Bear i Ornaments sadrže ‘to the end of this world’; rukopisni primjerak sadrži ‘for ever’.
- ¹⁹⁴ U rukopisnom primjerku ove su riječi zamijenjene sljedećim: “drugi ljudi koji su zaokupljeni time da slijede moć, čast i sredstva zadovoljavanja i osiguravanja svojih animalnih požuda, nemaju ili dokolice ili volje da tragaju za bilo kakvim udaljenim uzrokom onoga što traže, kao što je upravo poznavanje prirode svoje vlastite uobrazilje uzrokom toga što su svi narodi pojмили da su slike, što ih proizvode osjetila, doista nešto što postoji izvan nas.”
- ¹⁹⁵ Vidi Livije, *Povijest* i. 16 (Loeb i, 59).
- ¹⁹⁶ Kaligula, rimski car (37.-41. p. Kr.); anegdota potječe iz Svetonija, *Životi careva* iv. 13 (Loeb, i. 421).
- ¹⁹⁷ Karakala, rimski car (211.-217.), sin cara Septima Severa; poznat jedino po davanju građanskih prava svim slobodnim građanima Rimskog Carstva.
- ¹⁹⁸ U modernim pojmovima jasno je da Hobbes ovdje ne definira filozofiju već znanost. Drugi pokušaj definicije može se naći u *De Corpore* I. 2.
- ¹⁹⁹ Karnead (214.-129. p.n.e.), vrlo pronicljiv kritički analitički filozof, poslan 155. pr. Kr. u Rim u političku misiju gdje je uvjerljivo govorio u korist i protiv pravednosti između ljudi i država. Usp. Cicero, *De Republica*, iii. 5-8 (Loeb, str. 193, s daljnjim referencijama o Laktanciju).
- ²⁰⁰ *De Divinatione*, ii. 119 (Loeb, str. 505).
- ²⁰¹ Definicijama ‘najopćenitijih imena’, kako se ovdje navode, Hobbes se uglavnom bavi u prvim paragrafima u *De Corpore*.
- ²⁰² Važnost ovoga paragrafa kao očitovanja Hobbesovih fundamentalnih ontoloških principa teško se može precijeniti.
- ²⁰³ Na primjer IV.
- ²⁰⁴ Usp. Toma Akvinski, *Summa Theologiae*, 1a, quest. 76, a. 8.
- ²⁰⁵ Toma Akvinski pokušava dati rješenje problema u *Summa Theologiae*, Supp. quest. 70, a. 3.

- ²⁰⁶ Godine 404. pr. Kr., po okončanju Peloponeskog rata između Atene i Sparte, uprava od trideset protudemokrata, poslušnih Sparti, vladala je Atenom oko osamnaest mjeseci.
- ²⁰⁷ Onaj na koga Hobbes posebno aludira vjerojatno je Galilej, ali bilo ih je više: npr. Giordano Bruno je bio spaljen na lomači zbog (među drugim krivovjerjima) slavljenja Kopernika, a Luciliu Vaniniju odrezan je jezik (a podnosio je i druga mučenja) prije nego što je bio spaljen 1619. zbog sličnih i drugih krivovjernih gledišta.
- ²⁰⁸ Argument može biti dvoznačan. Čini se da tvrdi samo logičko načelo da ni jedna istinita propozicija (uključujući one iz astronomije i fizike) ne može biti suprotna ni jednoj drugoj istinitoj propoziciji (uključujući i one u religiji). No, to bi se moglo shvatiti kao da sugerira da, ako se neki stav uspostavi kao istinit npr. u fizici, onda neka vjera (ili stav vjere), koji mu je protivan, ne može biti također istinit.
- ²⁰⁹ Vidi Ciceron, *Pro Roscio Amerino*, xxxi (Loeb, str. 199).
- ²¹⁰ Englez Nicholas Breakspear postao je 1154. papa Hadrijan IV. Godine 1155. rimsko-njemački car Friedrich I držao mu je dizgine dok je uzjahivao, podčinjavajući se na taj način papi.
- ²¹¹ Vidi natuknicu Quintina Sinnera u G. E. Aylmer (ed.) *The Interregnum: The Quest for Settlement, 1646-60* (London and Basingstoke, 1972.). U tom se eseju također istražuje pitanje poslušnosti prema *de facto* vrhovnoj vladavini (napose prema engleskoj puritanskoj državi), a to pitanje predstavlja pozadinu velikog dijela Hobbesove političke teorije.
- ²¹² Naime, djelo *De Cive*, koje je izvorno napisano na latinskom u Parizu 1642., s dva daljnja latinska izdanja iz 1647. Prva engleska verzija pojavila se u Londonu 1651., prije *Levijatana*, dok je Hobbes još uvijek bio u Parizu.
- ²¹³ *De Corpore* je najprije objavljeno na latinskom 1655. Engleska inačica se pojavila kao *Elements of Philosophie, the First Section concerning Body*, 1656. Sredinom 1645. Hobbes je bio dospio do XIII. poglavlja, a s teškoćama je radio na tome i 1646.: “Razlog zašto mi treba toliko dugo za prvi odjeljak moga [*De Corpore*] djelomice je lijenost, ali najviše činjenica da mi teško pada objasniti moja značenja na vlastito zadovoljstvo... Ali ne sumnjam da ću to završiti do kraja godine, pod uvjetom da poživim i budem dobrog zdravlja” (*Letters*, p. 133). Nakon toga je u listopadu 1646. postao učitelj matematike budućeg Charlesa II, a u kolovozu 1647. teško se razbolio s “ozbiljnom i neprestanom vrućicom”.

KRONOLOGIJA

1588. Rođenje Thomasa Hobbesa u Westportu pokraj Malmesburyja, u Wiltshireu, na Veliki Petak, 5. travnja: „Majka je dobila trudove od straha pred invazijom Španjolaca“ (Aubrey). Španjolska armada razbijena i uništena.
- 1592.-1602. Hobbes se obrazuje do visokog standarda u grčkom i latinskom u mjesnim školama, prvo u Westportu (1592.-96.), potom u Malmesburyju (1596.-1602.).
1603. Smrt Elizabete I. Kraljevstva Engleske i Škotske ujedinjena pod prvim kraljem od Stuarta, Jamesom I od Engleske i VI od Škotske.
- 1603.-08. Hobbes u Magdalen Hallu, Oxford. Stekao bakalaureat u veljači 1608. Ne voli oxfordski aristotelizam itd.
- 1608.-26. Namještenje kod Sir Williama Cavendisha (imenovan prvim Earlom od Devonshirea 1618.) u službi učitelja njegova sina, a potom kao prvi osobni tajnik Earla.
- 1610.-15² Hobbesova *prva* posjeta Kontinentu s Cavendishovim sinom.
- 1621.-26. Razgovori s Francisom Baconom (prethodnikom britanske empirističke tradicije u filozofiji).
1625. Smrt Jamesa I, nasljeđuje ga Charles I.

Kronologija

1626. Smrt prvoga Earla od Davonshirea. Hobbesov bivši učenik postaje drugi Earl od Davonshirea, zadržava Hobbesa kao tajnika.
- 1629.-40. Charles I vlada bez Engleskog Parlamenta.
1629. Objavljen Hobbesov prijevod Tukididove *Povijesti peloponeskog rata*. Napušta mjesto u obitelji Cavendish iz gospodarskih razloga nastalih zbog prerane smrti drugog Earlea 1628.
- 1629.-30. Hobbesova *druga* posjeta Kontinentu (kao prateći učitelj sina Sira Gervasea Cliftona). Vjerojatno je u to doba Hobbes postao izrazito svjestan metode dokazivanja i dedukcije u Euklidovoj geometriji kao i značenja pitanja „Što je osjet?“
1630. Ponovno namještenje kod obitelji Cavendish s kojom će zadržati veze do kraja života. Ova godina je najraniji datum sastavljanja kratke teze na latinskom (pripisane Hobbesu) koja dovodi u vezu osjete s različitim vrstama kretanja (najkasniji datum 1637.).
- 1634.-36. Hobbesova *treća* posjeta Kontinentu u svojstvu putujućeg mentora mladog trećeg Earla od Davonshirea; upoznaje Martina Mersennea (klerikalnog zaštitnika novih učenja u Francuskoj; preko Mersennea dostavlja poslije svoje primjedbe na Descartesove *Meditacije* prije njihova objavljivanja 1641.); poznanstvo i divljenje Galileu i drugim učenjacima.
- 1640.-42. Akutna ustavna kriza između kralja i Dugog Parlamenta (prvi put sazvan 1640.) stvara uvjete za rat.
1640. Napisan „moj mali Traktat na engleskom“, naime *The Elements of Law, Natural and Politic* (sadržava *Human Nature* i *De Corpore Politico*), naširoko čitan među prijateljima u rukopisnim prijepisima.
- 1640.-51. Boravak u Francuskoj kamo je Hobbes pobjegao krajem 1640. predviđajući građanski rat u Engleskoj i shvaćajući opasnost za samoga sebe zbog učenja izloženog u „malom Traktatu“. Sprijateljio se s Mersenneom, Gassendijem i drugim smionim intelektualcima.

Kronologija

- 1642.-46. Prvi građanski rat, vođen između rojalista i parlamentarne vojske, uglavnom u Engleskoj.
1642. *De Cive* (proširena verzija spisa *De Corpore Politico*) objavljena na latinskom u Parizu.
- 1645.-46. Prvi razgovor s Bramhallom, biskupom od Derryja, o slobodi i nužnosti.
1646. Kralj Charles se predaje Škotima (u svibnju), izručen engleskim parlamentarnim snagama (siječanj, 1647.). Hobbes je imenovan (u listopadu) učiteljem budućeg kralja Chalresa II, koji je tada bio u izbjeglištvu u Parizu.
1647. Ozbiljna bolest izbija u kolovozu: prima sakrament prema obredu Engleske crkve od budućeg biskupa od Durhama.
- 1647.-50. *Levijatan* napisan u Francuskoj.
1648. Upoznaje Descartesa u Parizu. Mersenne umire, i Hobbes se počinje osjećati nesigurnim u Parizu zbog svoga neprijateljstva prema rimskom katolicizmu.
- 1648.-51. Drugi građanski rat: Cromwell, zapovjednik parlamentarne vojske, guši pobunu u Irskoj, prezbiterijanske i rojalističke snage u Škotskoj te rojalističke ustanke u Walesu.
1649. Charles I smaknut u Londonu.
1650. *Human Nature* i *De Corpore Politico* objavljeni zasebno u Londonu, vjerojatno bez Hobbesova ovlaštenja.
1651. Engleska inačica spisa *De Cive* objavljena u Londonu (ožujak[?]); *Levijatan* objavljen u Londonu (svibanj[?]). Rukopisni prijepis *Levijatana* predstavljen Charlesu II (studen/prosinac[?]).
1652. Hobbes se vraća u Englesku (veljača).
1653. Cromwell proglašen Lordom Protektorom.
1654. *De Cive* stavljen na Index u Rimu. Rasprava s biskupom Bramhallom o slobodi i slobodnoj volji neovlašteno objavljena u *Of Liberty and Necessity*.
1655. *De Corpore* objavljeno na latinskom.

Kronologija

1656. *Questions concerning Liberty, Necessity and Chance*, daljnja rasprava između Hobbesa i Bramhalla, objavljena s ovlaštenjem. *De Corpore* objavljeno na engleskom (ne smije se brkati s *De Corpore Politico*, drugim dijelom spisa *The Elements of Law*).
- 1656.-78. Objavljen spor s oxfordskim matematičarima Sethom Wardom i Johnom Wallisom o Hobbesovoj tvrdnji u XX. poglavlju *De Corpore* da je „učetvorio krug“. Hobbesovo stanje očigledno pogoršano.
1658. *De Homine* objavljeno na latinskom. (Izvorno djelo koje ponavlja neke ideje iz spisa *Human Nature*, ali nije njegova inačica, i uključuje dosta nove građe o optici.) Umire Cromwell.
1660. Charles II se vraća u London kao kralj (29. svibnja). Hobbes se sprijateljuje s Charlesom nakon restauracije, dobrodošao je na dvoru, dodijeljena mu je mirovina (ponekad i plaćena).
- 1661.-62. Spor s Boyleom o znanstvenoj metodi.
- 1665.-66. Kuga u Londonu.
1666. Londonski požar (rujan).
1666. Donji Dom (House of Commons) traži saznanja o „Levijatanu gosp. Hobbesa“ pozivajući se na svoj Ukaz protiv ateizma (listopad). Aubrey izvještava da su otprilike u to doba „neki od biskupa napravili uzbunu kako bi starog dobrog gospodina spalili kao krivovjerca“. Napisan *A Dialog between a Philosopher and a Student of the Common Laws of England* na Aubreyjev poticaj (objavljen 1681.)
1668. Napisan *Behemoth* (povijest građanskih ratova, 1640.-60.), ali neobjavljen po želji kralja. Latinska inačica *Levijatana* objavljena u Amsterdamu.
1673. Objavljen prijevod *Odiseje* na engleski: „Nisam imao drugog posla.“
- 1675.-79. U Chatsworthu i Hardwick Hallu, povučen i pod zaštitom obitelji Cavandish.
1676. Prijevod *Ilijade* dodan novom izdanju prijevoda *Odiseje*.

Kronologija

1679. Thomas Hobbes umire u Hardwick Hallu 4. prosinca; pokopan u župnoj crkvi u Ault Hucknallu.
1682. Objavljen *An Answer to Bishop Bramhall* (odgovor napisan oko 1668. na Bramhallove primjedbe o *Levijatanu*). Objavljeno autorizirano izdanje *Bebemothæ*. (Jedno, vjerojatno neovlašteno izdanje, objavljeno je u Londonu 1679.)
1683. Sveučilište u Oxfordu osuđuje i spaljuje primjerke *Levijatana* i *De Cive*.
1685. Smrt Charlesa II; James II postaje kralj.
1688. James svrgnut u nenasilnoj revoluciji.
1689. Ukaz o pravima [Bill of Rights]. William i Mary postaju združeni suvereni.

POREČENA METAFORA

Napomene uz prevođenje *Levijatana* Thomasa Hobbesa

Borislav Mikulić

Usprkos općem uvjerenju o književnoj jednostavnosti anglosaksonske filozofske literature nasuprot “kontinentalnoj” (napose njemačkoj i francuskoj) prevođenje Hobbesova *Levijatana* pokazalo se veoma zahtjevnim poslom, a spomenuto “uvjerenje” je, suočeno s književnom stvarnošću Hobbesova teksta, poprimilo značajke tipične predrasude. Nije riječ samo o zahtjevnosti pri prevođenju jednog filozofskog spisa s engleskog jezika iz postelizabetinskog doba na suvremeni političko-filozofski žargon jednog suvremenog jezika poput hrvatskog, ne pretjerano bogatog vlastitom terminologijom. Vremenske i jezične međustepenice za posao prevođenja, poput modernizacije engleskog izričaja i ortografije, obavili su engleski priređivači današnjih standardnih izdanja Hobbesove knjige.¹ Svejedno, i na toj uglavnom poravnatoy osnovi moderniziranog

¹ Ovaj hrvatski prijevod rađen je prema izdanju Thomas Hobbes, *Leviathan*, edited with an introduction by J. C. A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford World's Classics, 1996. (1998.). Naše izdanje sadrži tekst *Levijatana* s pratećim bilješkama J. C. A. Gaskina koje su numerirane arapskim brojevima i otiskane na kraju knjige. Prateće napomene prevodioca označene su zvjezdicama i otiskane na pripadnoj stranici. Rijetki dodaci u tekstu prijevoda *Levijatana* tiču se Hobbesovih citata iz Svetog pisma; dodani su u uglatim zagradama i posebno naznačeni. (Za raniji prijevod *Levijatana* na srpski jezik, usp. Hobbes, Thomas *Levijatan ili Materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*, prev. Mihailo Đurić, Beograd: Kultura, 1961.) Za neke aspekte prevođenja o kojima se raspravlja u ovom predgovoru ilustrativna je diskusija o novom njemačkom prijevodu, Thomas Hobbes, *Leviathan. Aus dem Englischen übertragen von Jutta Schlüsser. Mit einer Einführung und herausgegeben von Hermann Klenner*, Hamburg: Felix Meiner, 1996. Za kritiku usp. Georg Geismann, *Philosophischer Literaturanzeiger* 50 (1977), 222-229.

jezika Hobbesova izvornika, ostale su teškoće na “nivou misli” koje se s “površine”, na razini jezičnog izraza, vide kao dubinski sintaktički odnosi. Na mahove je Hobbesov jezik, što zbog nejasnoće formulacija, što zbog aluzija na suvremenu povijest, neprohodan kao heraklitovske sinapse. Repertoar veznika i površinske, formalne gramatike rečenica znatno je uži od repertoara logičkih odnosa u sadržajima rečenica, tako da najčešći i najjednostavniji veznici poput “and” ili “therefore” češće izazivaju potrebu za interpretacijom logičkog odnosa među sadržajima rečenica nego što se mogu naprosto samo prevesti ustaljenim odgovarajućim izrazima u hrvatskom.

Sljedeći i ujedno najveći problem u prevođenju *Levijatana* jest bujna i namjerna višeznačnost i polivalentnost pojedinačnih riječi: ona se temelji uglavnom, premda ne i isključivo, na postupku kojim Hobbes iskorištava etimološku pozadinu riječi, kako stvarnu tako i spekulativnu; u manjem broju slučajeva, višeznačnost i polivalencija su učinci iskorištavanja retoričkih potencijala riječi u datim kontekstima. Time je, dakako, zahvaćena glavnina Hobbesova pojmovnog i jezičnog aparata, tako ključne riječi poput *država, zajednica, ugovor, sporazum, pristanak, cilj, surba, kraj, govor, jezik, misao, mišljenje, rasuđivanje, zaključivanje, obrazlaganje, računanje* sve do grčko-filozofskog, latinskog i biblijskog vokabulara koji čini dio kako Hobbesova vlastita obrazovnog aparata tako i njegove epohe.²

Hobbes je dakle pisac s prevodilačkim impulsom i *Levijatan* nije samo političko-filozofsko štivo nego je u znatnoj mjeri i književno djelo. No, ta često isticana okolnost isto je toliko izazovna i očaravajuća za svakog prevodioca toliko je i izvor prevodilačkih muka. Na tlu koje neprestano klizi između (navodno) suhoparnog filozofskog diskursa i (navodno samo književne) asocijativnosti misli, konotativnosti značenja i retoričke bujnosti jezika, neprestano se moraju donositi frustrirajuće odluke za jedno rješenje nauštrb drugih koja su jednako nužna. Ništa ili malo što u *Levijatanu* je dovoljno izravno ili doslovno onako kako stoji napisano, premda Hobbes izrijeком spada u autore koji se ni u što ne zaklinje toliko rado i često kao u jasnoću, izravnost misli i doslovnost jezičnog izričaja.

Sve to, međutim, ne bi bila nikakva posebnost pisca Thomasa Hobbesa, odnosno njegovoga najpoznatijeg filozofskog djela *Levijatan*, kad on ne bi praktički suspendirao takav način pisanja. Navedene značajke njego-

² Manje upućenom čitaocu slika jezičnog stanja bit će možda jasnija u svjetlu činjenice da je sam Hobbes intenzivno prevodio klasičnu literaturu, a prijevod *Ilijade* i *Odiseje* sačinio u časovima dokonosti, “kad nije imao što raditi”; v. *Kronologiju* života u ovom izdanju.

voga teksta, koliko god ovdje šturo istaknute, dovoljno su prepoznatljive da zapravo vrijede općenito za poznati konfliktni odnos literarnog i znanstvenog žanra pisanja, ili točnije, za nekontrolirano prisustvo literarnog stila u znanstvenom diskursu. Utoliko, one možda više upućuju na kasnije pojave u filozofiji, koje treba prije tražiti kod figura poput romantičara Schlegela i Schleiermachera, Nietzschea i Freuda ili, paralelno s time, one podsjećaju na utjecaj koji je Coleridge sa svojim shvaćanjem imaginacije izvršio na kasnije engleske filozofe, teoretičare nove retorike i klasičke filologe s prijelaza 19. u 20. stoljeće; to vrijedi napose na autore poput Ivora A. Richardsa i novu filozofiju retorike ili na slavnog dublinskog grecista Williama B. Stanforda i njegovo u filozofskim teorijama metafore u znanstvenom diskursu utjecajno, ali tek neizravno recipirano djelo “Grčka metafora”.³ No, u Hobbesovu *Levijatanu* nije riječ o takvoj revalorizaciji literarno-stilskog momenta u mediju apstraktnog mišljenja sa znanstvenom ambicijom, naprotiv. Nema riječi o literarizaciji filozofskog diskursa; on je za Hobbesa eksplicitno i emfatično racionalno znanstven, i samo tako opravdan (v. osobito Prvi dio, pogl. V). Umjesto bilo kakvog književnog stila, pa čak niti onog klasične francuske drame 17. stoljeća koja se često smatra pendantom klasicizma filozofskog jezika kod Descartesa, Hobbes postupa kao prvi radikalni filozofski analitičar: njega ne pokreće samo analiza značenja nasljeđenih pojmova, pa ni tipično ograničavanje homonimije i sinonimije za filozofske potrebe (postupak koji u klasičnom obliku možemo naći u *Delta*-Knjizi Aristotelove *Metafizike*) nego sam odnos logičkog i prirodnog jezika, točnije, mentalnog i verbalnog diskursa. U tome smislu stvari su kod “pisca” Hobbesa jasne i suvišno je isticati da je u njegovome razlikovanju razina izričaja retorička strana prirodnog jezika sekundarna ili čak tercijarna pojava, i da sa stanovišta zahtjeva za logičnim znanstvenim jezikom, koji on dijeli s cijelom filozofskom tradicijom, najgore mjesto u tome poretku vrijednosti pripada metafori.

Kad govorimo, dakle, o jakom prisustvu retorike jezika u tekstu poput *Levijatana*, to znači da je Hobbesov spisateljski poriv jezično-filozofski u posebnom smislu toga izraza koji nazivamo jezično-analitičkim, a Hobbesova filozofska teorija logičnog znanstvenog jezika je logičko-empiristi-

³ *Greek Metaphor. Studies in Theory and Practice* (1934.), repr. New York – London: Johnsons Reprint Corporation, 1972. W. B. Stanford je često citirani ali temeljito prešućeni autor tzv. “interakcionističke” teorije metafore koju je u kontekstu analitičke filozofije formulirao Max Black, a preko njega u kontinentalnu filozofiju preuzeo Paul Ricoeur.

čka u posve modernom smislu izraza. Ipak, i to je očigledni ali prividni paradoks, učinci Hobbesove jezične i misaone prakse bez dvojbe su heideggerijanski. Hobbes je analitički “etimologizirajući” filozof, svjestan kontekstualne naravi značenja riječi i povijesne naravi konstitucije pojmova. Dakako, ovdje je riječ o usporedbi s ranim i samo s ranim Heideggerom, upravo onim koji je postao predmetom kritike Hobbesovih dalekih nasljednika u ranom logičkom empirizmu, napose s R. Carnapom.⁴

Ta uglavnom poznata i malo spektakularna priča zadobiva zanimljivije i filozofski značajnije aspekte pogleda li se pobliže u uži okvir koncentrirane žive povijesti pojmova kakvu predstavljaju upravo Hobbesova izvođenja u *Levijatanu*. Djelo je napisano u emigraciji u Parizu (1651.) i predstavlja samonadogradnju i dovršenje ranijih Hobbesovih filozofskih radova prirodno-teorijske i socijalno-teorijske naravi (osobito *The Elements of Law* iz 1640. i *De Cive* iz 1642.). Taj rad mišljenja je – ako je dopušteno upotrijebiti Hegelovu formulu o “radu pojma”, jer doista je riječ o tome, koliko god se racionalističko i spekulativno shvaćanje mišljenja razlikovali – takav da se bez imalo pretjerivanja može smisljeno tvrditi da u teorijskoj i praktičkoj filozofiji potonjih najutjecajnijih engleskih filozofa, Humea i Lockea, pa otuda ni kod Kanta i njemačkih idealista, nema ničega što prethodno nije bilo kod Hobbesa, osim, dakako, neponovljivosti samog Hobbesa.

Jezična strategija filozofiranja svakako spada u tu odliku neponovljivosti, premda to zvuči paradoksalno ako je prethodno rečeno da je Hobbes prije svega važna točka u nizu filozofskih jezično-teorijskih bavljenja. Paradoks u vezi s Hobbesom leži zapravo u samom Hobbesu, naime u tome, kako je prethodno već nagovješteno, što se pitanje uloge jezika u mišljenju, osobito svaka autonomnost jezičnog izraza i retorike nasuprot “mentalnom diskursu”, pojavljuje ili u reduciranom obliku kao teza *izraz je uvijek samo arbitraran, a u odnosu na misaoni govor sekundaran*, ili pak u zanijekanom obliku kao teza *retorika je stvar mašte, a da bi retoričke figure imale dignitet, moraju se voditi po logici misli koja je uvijek silogistički-konkluzivna; obrnuto taj odnos ovisnosti ne vrijedi, mentalni govor je uvijek gotov prije verbalnog*. Prema tome, izravan i doslovan govor ima i kod Hobbesa prednost u znanosti i u svim područjima u kojima je potrebna jasnoća i jednoznačnost. Metafori tu ponovno nije mjesto.

⁴ Razumijevanju Heideggerove pozicije prije toga starog sukoba može pridonijeti lektira Heideggerovih predavanja *Prolegomena za povijest pojma vremena* iz 1925. (hrv. izd. Zagreb: Demetra 2000., prijevod i pogovor B. Mikulić).

Hobbes je po takvim stavovima tipičan autor u rasponu od klasične antike do suvremenih mislilaca poput Donalda Davidsona. Međutim, temeljna nedosljednost koja obilježava manifestne teorije jezičnog stila i metafore u znanstvenom diskursu filozofije i spisateljske prakse tih istih teoretičara znanstvenog diskursa filozofije, od Platona do Davidsona, kod Hobbesa je u posebnom smislu eklatantna.⁵ Naime, Hobbes, s jedne strane, poput mnogih filozofa svjesno i nesvjesno, eksplicitno i implicitno, eksploatira metaforičnost jezika u svome spisateljskom postupku tako da poput kasnije Nietzschea i Heideggera razotkriva metaforičku narav nekih uvriježenih termina filozofske i teološke tradicije, osobito njemu mrske skolastičke terminologije; s druge strane, on jednako kao i Aristotel ima nekoliko izvanredno upečatljivih zapažanja i formulacija o stilskoj i misaonoj vrijednosti metafore koje bacaju u sjenu sve prethodne kritičke stavove o rizicima i stvarnim štetama njezine upotrebe u znanstvenom diskursu.⁶ Međutim, za Hobbesa se može reći još i više: neki od središnjih argumentativnih postupaka njegove političke filozofije, poput već spomenute kritike skolastičkog pojmovnika u prvom i četvrtom dijelu *Levijatana* i, još više, njegova kritička interpretacija biblijskih svetih spisa u sporu oko legitimnosti crkvene vlasti u trećem dijelu *Levijatana*, počivaju na svjesnoj i programskoj pretpostavci o metaforičkoj upotrebi jezika; svoje dokaze Hobbes ne bi mogao izvesti bez te pretpostavke. Tome

⁵ Za fenomen takve nedosljednosti kod najmarkantnijih filozofskih figura anglosaksonske tradicije poput Humea i Lockeja i mnogih modernih, v. uputan rad jedne od najutjecajnijih predstavnica suvremene epistemologije, Susan Haack, "Dry Truth and Real Knowledge: Epistemology of Metaphor and Metaphor of Epistemology", u: *Aspects of Metaphor*, ed. by Jaakko Hintikka, Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 1994. No, Hobbes je ostao posve izvan toga vidokruga.

⁶ Ključno mjesto u tom smislu kod Hobbesa je primjedba o ulozi mašte ili uobrazilje (*fancy*) u temeljnim intelektualnim vrlinama (pogl. VIII. 3): „(...) he that has this virtue, will be easily fitted with similitudes, that will please, not only by illustration of his discourse, and adoring it with new and apt metaphors; but also *by the variety of their invention*. But without steadiness, and direction to some end, a great fancy is one kind of madness." (izd. Gaskin, p. 45, istaknuo B. M.). Kod Aristotela je metafora i u znanstvenom diskursu znak genijalnog uma po sva tri momenta: estetskoj kvaliteti sviđanja, spajanju dalekih sličnosti i teorijskoj invenciji (v. *Poetika* 22, 1459a5-8: to gar eu metapherein to to homoion theorein estin; *Topika* 13, 105a25: he tou homoion skepsis, i dr).

uostalom služe teorijska izvođenja o jeziku i mišljenju u prvom dijelu *Levi-jatana* (osob. pogl. IV. i V.). No, teza o eksploataciji metaforičke naravi jezika za izgradnju teorije ne važi samo za kritički, neizravni dio Hobbesove političke filozofije, nego također i za njezin pozitivni kategorijalni aparat: prvi slučaj nudi Hobbesova emfatična teorija vrhovnog autoriteta državne vlasti i reprezentacije vlasti putem “osobe”; za teoriju autorstva (tvoraštva) i izvedbe ili predstavljanja Hobbes koristi instituciju teatra kao model, ne eksplicirajući pri tome bilo kakvu metodološku teoriju modela ili znanstvene upotrebe modela kao metafora. Nešto rudimentarno u tom smislu predstavlja, dakako, uvriježeno tretiranje matematičkih disciplina, napose geometrije, kao paradigmatске znanosti i uzora za svaku kritičku filozofiju.

U tom smislu, Hobbes se teorijski nalazi ispod razine znanstveno-teorijske eksplikacije jednog Platona, čiju teoriju značenja inače ne prihvaća jednako kao ni skolastičku teoriju univerzalija. No, Platonova metodološka teorija paradigmi u dijalogu *Politike*, za razliku od ontološke teorije paradigmi u *Parmenidu*, bliža je tematici induktivnog mišljenja i primjerenija situaciji teorije iz koje izrasta središnja kategorija Hobbesove teorije, a to je teorija suverenosti kao ugovornog odnosa (osob. Prvi dio, pogl. XIII.-XV, XXX.-XXXI.). Izvorni ugovor, koji kod Hobbesa predstavlja prijelaz iz prirodnog ljudskog stanja u civilizirano ili društveno ljudsko stanje, virtualna je veličina, nepostojeći i neutvrđivi trenutak u historiji čovječanstva, ili epistemološki rečeno – teorijski model. Hobbes toj naravi svoje središnje kategorije posvećuje samo kratku usputnu primjedbu: ugovorni prijenos prirodne slobode pojedinaca na jednoga pojedinca (ili skupinu ljudi) nije historijski događaj nego nužna pretpostavka kako samoga povijesnog razvoja čovječanstva, da bismo objasnili stvarnu političku povijest, tako i nužna logička pretpostavka. Samo činom ugovaranja odnosa stvara se društvo iz nedefiniranog broja pojedinaca. Virtualni ugovor je tako nužna supstancijalna, formalna i metodološka kategorija, ali nije zbog toga ništa manje virtualna veličina ili modelska metafora. Metafora je za Hobbesa kao i za cijelu prethodnu i potonju filozofsku teoriju unutarjezični fenomen a ne fenomen teorije.

Svejedno, status metafore unutar Hobbesove teorije suverenosti (ma kako šturo tematiziran) i napose Hobbesova opširno izvedena interpretacija mitskog (tj. objavnog, biblijskog) uprizorenja “događaja” ugovora s Bogom preko snova i vizija proroka, toliko su značajan prilog funkcioniranju metafora i modela u znanstvenom diskursu racionalističke filozofije da se ničim osim neobaviještenošću ne može objasniti a kamoli

opravdati ignoriranje Hobbesa u suvremenoj filozofskoj diskusiji o ulozi metafore i modela u racionalnom mišljenju znanosti. To ne govori toliko o nevrijednosti Hobbesove teorije jezika i diskursa u političkoj filozofiji koliko o redukcionizmu suvremene metaforičko-teorijske diskusije koja se, oživljavana u nekoliko navrata u rasponu od 60-ih do kraja 90-ih godina 20. stoljeća, sve više svodila na upotrebu modela i metafora u prirodnim eksperimentalnim znanostima kao i na reduciranje samih metafora na modele, dok se u društvenim znanostima oduvijek podrazumijevala kao “prirodna”, dakako, na štetu njihove znanstvene vjerodostojnosti. Kod Hobbesa međutim, s virtuelnim statusom “praznovnog” društvenog ugovora kao temelja teorije suverenosti, imamo usred racionalne teorije znanosti i normativne teorije filozofije kao znanosti, onaj ishodišni teorijski model koji u suvremenima teorijama znanosti odgovara pojmu “prvotnih metafora”.⁷ Riječ je o protometaforičkoj teorijskoj tvorbi koja podjednako koincidira s najapstraktnijim tvorbama u prirodnim teorijskim znanostima kao i u kulturno-teorijskim disciplinama poput psihoanalize. Radi usporedbe, premda bez namjere daljnje elaboracije, može se reći da pojam izvornog ugovora u Hobbesovoj političkoj teoriji predstavlja jednako tako virtuelan događaj i ima isti epistemološki status i karakter nužne pretpostavke kao što to kod Freuda ima “pradogađaj oceubojstva”.

Na takvom metaforičkom klizištu teorije odvija se Hobbesova upotreba jezika u *Levijatanu*. Metaforika nije samo unutarjezični fenomen i problem, pitanje više ili manje uspješne kontrole i ograničavanja jezika na tzv. primarnu ili doslovnu upotrebu riječi, kako to zajedno s tradicijom vjeruje Hobbes, nego se još jednom pokazuje da je sama teorija konstituirana metaforički (koliko god teorije metafore u znanosti i filozofiji ne daju jedinstven odgovor na taj problem). Za svrhu ovog osvrtu dovoljno je imati tu okolnost na umu da bi se objasnilo Hobbesovo masovno eksploatiranje metaforičnosti jezika i razumjele teškoće s prevodenjem u toj jezičnoj kuhinji novog filozofskog mišljenja koje nastupa sa ambicijom apsolutne točnosti u empirijskim granicama svijeta, nasuprot metafizičkom imaginariju ili “vilinskom kraljevstvu” skolastičkog jezika, pre-

⁷ Za ovu tematiku dovoljno je na ovom mjestu uputiti na jedan od fundamentalnih radova znanstveno-filozofskih teorija metafore: E. R. MacCormac, *A Cognitive Theory of Metaphor*, Cambridge, MA: MIT Press (Bradford Books, 1985. (1989.)), napose zbog revizije i samokritike autora s obzirom na poziciju u ranijoj knjizi *Metaphor and Myth in Science and Religion*, Duke University Press, 1976.

punom misaonih i jezičnih utvara (kojima Hobbes ekstenzivno posvećuje pažnju u četvrtom dijelu *Levijatana*).

Slijedeći tu Hobbesovu programatsku ambiciju nastojao sam u prijevodu *Levijatana* održati srednju poziciju između “etimološkog” prevođenja, koje bi dalo uvid u “morfološku prozirnost” riječi i misli, i normalnog ili prosječnog jezika, budući da *Levijatan* u novom prijevodu ne treba samo biti dostupan i nefilozofskoj publici nego i zato što ni studijska svrha prijevoda, do koje je ovdje posebno stalo, ne može opravdati nikakvo zatvaranje filozofskog diskursa u žargon prozirnosti, toliko karakterističan za hrvatsku prevodilačku produkciju u filozofiji. No, kako su Hobbesove analize pojmova i etimologije riječi bile prečesto iskušnje, osobito tamo gdje je figurativna upotreba riječi bila očigledna iako samo implicitna, izbor jednog izraza u prijevodu na račun drugih rješenja prečesto je vodio u konflikt nezadovoljavajućih odluka. No, gdje god je bilo moguće, zadržao sam sliku živog procesa stvaranja termina i značenja kao i napetog odnosa između misli i jezičnog izraza, ne želeći pristati prebrzo na tehničku terminologiju filozofije. Konkretni slučajevi, nedoumice i alternative opisani su u napomenama prevodioca u aparatu ovog prijevoda Hobbesovoga *Levijatana*.

Zahvaljujem uredniku ovog izdanja, kolegi prof. dr. Ozrenu Žunecu, na angažiranom praćenju, sugestijama i kritikama. Prijevod je svoj konačni oblik dobio u opetovanim navratima intenzivnog rada u rasponu od skoro tri godine. Zahvalnost dugujem i nakladniku zbog izvanrednog strpljenja, i lektorici gđi. Ljiljani Cikota, na pažljivom čitanju.

Zagreb, studeni 2003.

KAZALO

- anarhija (prev. i kao bezvlašće) *def.*
131, 237, 442
- andeli *def.* 264
bestjelesni 419
- Antikrist 286, 361-363
- apostoli
nisu tumači Svetog pisma 337-338
nisu zakonodavci 342-343
vlast a. 329-332, 345-347, 360-
-361
- apstrakcija 31, 436
- aristokracija *def.* 131-132, 134 -136,
359-360
- ateizam 241
- beskonačan 25, 242, 243, 421, 422
- besmislica (prev. i kao nesuvislost)
35, 36, 60-61, 89, 95, 428,
438
- besmrtnost, *vidi pod* vječnost
- bestjelesnost, *vidi pod* tijelo
- Biblija, *vidi pod* Sveto pismo
- biskup 346-347, 348-349, 351-352,
355, 368, 371-374, 447, 450
- biti
apstraktne 436
odvojene 437-438
- Bog 27, 81-82, 195-196, 257-258,
276-278, 282-283, 382
atributi 241-243, 244
duh Božji 261-263
govor (prev. i kao Bog govori)
248-249, 262, 280-281, 483
kao neposredni uzrok 288, 290,
385
koji je nepojmljiv 81, 283, 468
kraljevstvo, *vidi* kraljevstvo
moć Božja (prev. i kao vlast Boga)
147, 228, 238, 269, 304
postojanje 78, 238
tjelesnost 261, 280-281
zakon Božji 237, 258-259; pisani
zakon 338, 340
znanje 242
- bogatstva 66, 132, 201, 209, 226,
231-232, 456
- bogatstvo (prev. i kao kob) 80-81,
84
- brak 441-442, 448, 452
- broj 29, 33
- budala 104, 116, 185, 204
- civitas* (lat.) 11, 122
vidi također država

Kazalo

- crkva 256-258, 259, 305-306, *def.*
306, 358-359, 396-397
Engleska 266, 450
koja nije univerzalna 259, 307, 376
Rimska 89, 403, 427, 429
vladavina 359, 360, 404
crkvena vlast, *vidi* vlast
- čarobnjaštvo 21, 291
čast (prev. i kao počast, poštovanje)
55, *def.* 68, 68-71, 129, 213
počasni naslovi 72-73
zakon o častima 120
znakovi č. 240
častoljublje *def.* 43
čistilište 389, 403, 409-410, 412-
-415, 445
čudo (prev. i kao čudesa) 219, 249-
-251, *def.* 290, 287-293
- dar (prev. i kao poklon) *def.* 97, 99,
351, 385, 403, 419-420
darežljivost (prev. i kao
velikodušnost) 102, 202
definicija (prev. i kao odredba) 30,
36, 247, 435
demokracija *def.* 131, 131-132, 144-
-145
kao monarhija 125, 135-136,
149-150
opasnosti od d. 163, 218, 223-224
demoni (prev. i kao duhovi) 57-59,
264-265, 298, 300, 395-396,
401, 403, 415-417
dobitak 89, 91, 109, 202, 328, 447,
449, 463
dobro 113, 121, 441
dobra djela 391
u opreci prema zlu, znanje dobra i
zla 113, 121, 133, 144, 218-
-219, 270, 294
privatno 39, 89, 132, 163, 177
zajedničko 121, 127, 132, 179-
-180, 233, 234
dobrohotnost *def.* 43, 108
dostojanstvo *def.* 67, 121
druževnost 108-109, 121
država *def.* 122-123, 136, 144-145,
178, 180, 181, 221-224, 231,
377--378
kršćanska 247, 251, 461
po stečevini *def.* 123, 139-145
po uspostavi *def.* 123, 123-130
raspad d. 224, 458
vidi također aristokracija; *civitas*;
demokracija; monarhija
duh (engl. *spirit*) 57-61, 81-82,
221--222, 264-265, 311-312,
401-402, 417-420, 436
netvaran 418-419
privatan *def.* 57, 309, 384-385
tjelesni 419-420
duh (prev. i kao sablast) (engl. *ghost*)
20, 21, 81, 83, 262-263, 403,
438, 444
moć Sv. Duha 221
Sveti Duh 116, 263, 322-324,
341, 404, 417-418, 425-426
duša 81, 293-302, 409-412, 437-
-440, 484
koja nije bestjelesna 438
dužnost *def.* 95, 461
- Đavao 21, 59, 267
Belzebul 59, 395, 451
đavoli 58-59, 290, 347, 416-417,
419
Sotona 300, 333, 395, 401, 418
- egzorcizam 401, 403, 406
filozofija 60-61, *def.* 431, 432
filozofi 36, 62, 149-150
filozofske škole 433-435
građanska 441, 442-443

Kazalo

- moralna 434, 441
počeci 432-433
prirodna 434, 439-441
zablude u 435-438
forma, oblik 438
- geometrija 30, 37, 78
gordost *def.* 44, 91, 102
 isprazna g. (prev. i kao taština) *def.*
 44, 56, 76, 109, 201-202, 334
govor 49-51
govornišтво, *vidi* rječitost, retorika
griješ 197-199, 205, 218, 221,
 239, 330-332, 343-344, 383,
 426, 428, 448
- hrabrost *def.* 43, 455
- idolopoklonstvo (prev. i kao
 idolatrija) 116, 400, 420-429,
 459-460
imena 28-33, 35, 437
interes, *vidi* dobro
iskrenost 87-88, 451
iskupljenje, *vidi* spasenje
iskustvo *def.* 18, 24-25, 27, 40, 48,
 177, 288, 431, 432
ispovijed 448
ispravnost 106-107, 366, 383, 391
izabran od Boga 289, 319, 407,
 409, 412
izdaja 105, 208, 212
izopćenje 330-336, 353, 358, 368,
 375-377, 398, 404, 447
izvjesnost 34-35
- jednakost 90, 99, 110-111
 pred vrhovnim vladarom 231
jezik, *vidi* govor 25, 26-33, 37-38
- kanonizacija *def.* 429, 448
- kazna (prev. i kao kažnjavanje) 128,
 168, *def.* 199, 199-200, 210-
 216, 233-234, 293
 prirodna 211, 245
 smrtna 212-213, 459-460
količina 439
korist 75-76, 88, 95, 104-105, 111-
 -112, 174-175
 zajednička 38, 122, 161
kraljevstvo
 Božje 237-238, *def.* 269-270, *def.*
 272, 273, 297
po prirodi 70
po ugovoru 250, 270-274, 459
 izborno 135
 milosti 269, 274
 nebesko 296
ključevi kraljevstva nebeskog 361
 slave 269, 274
 tame *def.* 395, 396, 451
 Kristovo 318-320, 342, 397, 404
 krivovjerničko 378
kretanje 17-18, 19, 20, 39-40, 42,
 48, 60, 146
- Krist
 drugi dolazak 325, 328, 329-
 -330, 333, 337
 dvojna priroda 277-278, 284,
 320-322
 kraljevstvo Kristovo, *vidi*
 kraljevstvo
 lažni 250, 362
 vidi također Spasitelj
krivovjeran *def.* 334-335, 375, 380-
 -381
krivovjerje (prev. i kao hereza) 77,
 def. 378
kršćanstvo, stavci kršćanstva 328,
 335, 337-338, 360-361, 386-
 -390, 412
krštenje 271, 275, 317-318, 321,
 330-331, 355-356, 388, 401,
 406, 412-413

Kazalo

- kukavičluk 151, 245, 455
- lakovjernost 78, 288-290, 427-428
- Levijatan, biblijski 11, 122, 261
- ludilo *def.* 56, 56-61, 185, 417
- ljubav *def.* 43, 240, 383
- magija 290-291, 399-400
- materia prima* 280
- Mesija, *vidi* Spasitelj
- metafizika 435-436, 441
- metafora 28, 33, 54, 191
- milosrđe *def.* 43, 232, 383
- milost, *vidi* dar
- mir *def.* 92, 93, 94-95, 111, 126
- misao 12, 15, 22-23, 25, 34, 49-50, 54, 198, 308, 439, 443
- mnijenje *def.* 50, 177, 248
- mnoštvo (prev. i kao gomila) 116-117, 120, 136, 176
- molitelj 412, 421
- monarhija 125, 130-138, 217-218, 220-221, 372
- mržnja *def.* 40, 75, 76, 109, 202, 231
- mučenik (prev. i kao svjedok) 327-328, 345, 448
- mudrost 12, 24, 38, 77
- nada *def.* 42, 43, 45, 82, 201-202
- nadahnuće (engl. *inspiration*) 218-219, *def.* 268-269
- nadahnuće (engl. *enthusiasm*) 58, 85, 251
- nadležnost (prev. i kao pravosuđe) 144, 167, 274, 342, 363, 365, 373--374
- crkvena 322-325, 371-372
- nagrada 128, 139, 215-216, 238, 293-294
- napor 15, *def.* 40, 466-467
- naredba (prev. i kao određenje) 345, 347, 355
- nasljeđivanje (prev. i kao sukcesija) 135, *def.* 136, 136-138, 348-349
- natjecanje 74-75, 91, 121, 462
- natprirodan 57, 58-59, 85-88, 106
- nebo 75, 99, 269, 274, 296-297, 304, 403
- neovisni 128-129, 164, 450
- nepovjerenje *def.* 43, 70, 91
- nevjernik (prev. i kao nevjernički) 329, 344, 345, 347, 378, 379, 399
- neznanje (prev. i kao nepoznavanje) 30
- uzroka 38, 77-79
- zakona 199
- značenja riječi 77
- novac 172
- nužnost (prev. i kao nužda) 109, 144, 147, 176, 200
- obaveza 75-76, *def.* 95, 103, 112, 113, 150, 151, 153, 196-197, 224, 457
- obećanje *def.* 97, 98, 102, 105
- običaj (engl. *custom*) (prev. i kao navada) 77-78, 137-138, 182
- običaji (engl. *manners*) *def.* 74, 77-78, 335, 363-364
- obitelj 119-120, 138, 142
- oblast (prev. i kao gospodstvo, vlast) 70, 93, *def.* 115, 116
- despotska vlast 141-142
- očinska vlast 140-141, 142-144
- obraćanje 337-338, 370
- odgoj 227-230, 240, 245-246, 456
- odlučivanje *def.* 46, 46-48, 76
- odmjerena *def.* 52
- okrutnost *def.* 46
- oligarhija 131, 442
- oporezivanje (prev. i kao porezi) 78, 130, 171-172, 222, 223, 231-232

Kazalo

- opravdanje (engl. *justification*) 391, 448
- opravdanje (engl. *excuse*) (prev. i kao oprost) 199--200, *def.* 203, 203-205, 206
- oprost *def.* 109, 231
- osjet *def.* 15, 17-19, 22, 25, 39-42, 247-248, 440
- osoba 66, *def.* 114, 114-118, 122, 129, 132, 244, 323-324
- prirodna 114, 132
- umjetna 114-116
- osveta 109, 203, 207, 210
- otkrovenje 51, 86, 87, 238, 259, 284, 384
- vidi također* snovi; čudo;
- proroštvo
- ovlast (prev. i kao mjerodavnost) 30, 51, *def.* 115, 116, 122, 151, 204
- pakao 75, 297-301
- pakt, *vidi* sporazum
- pamćenje *def.* 18, 248
- pamet (prev. i kao umnost) 25, 39, 52, 54, 55
- vidi također* oštroumnost
- papa 89, 217, 347, 397-399, 429-430, 442, 446-447
- jurisdikcija (prev. i kao nadležnost pape) 354, 358, 371, 448, 449--450, 451
- nepogrešivost 363, 385, 447
- vlast pape (prev. i kao papinska vlast) 230, 355, 360, 366, 372
- pijanstvo 112
- pobjeda, osvajanje 74, 141, 224, 457-458
- pobuna 106, 215, 220, 226 -460
- vidi također* rat
- pogani, *vidi pod* religija
- pohlepa, *vidi* pohlepnost; škrtost
- pohlepnost (prev. i kao gramzivost) *def.* 43, 71, 202
- pojmovi 32, 469
- ponos *def.* 56, 110, 216
- vidi također* gordost, slava
- posjed (prev. i kao posjedovanje) kao osnova prava
- 111, 115, 137, 152
- opsjednutost duhom 58-59, 85, 417, 418-419
- poslušnost 144, 154, 227, 285, 382-383, 430, 445
- radi zaštite, kraj poslušnosti 153, 462
- posvećenje 84, 275, 314, 355-358, 399-401, 405-406
- poučavanje 12, 166, 201, 226-230, 329, 336, 353-355, 384-385
- povjerenje 108, 112
- povlastica 197
- požuda *def.* 43, 47, 93
- pravda/nepravda (prev. i kao pravednost/nepavednost) 93, *def.* 95-96, *def.* 103, 104, 106-107, 226, 230-231, 336, 441
- distributivna/komutativna *def.* 107-108, 111
- pravičnost 108, 111, 231
- kao prirodni zakon *def.* 110-111, 187, 214
- pravnici (prev. i kao odvjetnici) 183-184
- pravo 77, 93, 111, 123, 126, 141, 150, 196-197
- jure civili*/*jure divino* 355, 358, 371, 398
- neotuđivo 96-97
- odlaganje *def.* 94-95
- prirodno *def.* 94, 95
- svih na sve 94, 127, 239
- praznovjerje 20-21, *def.* 44, 79, 82, 85
- predodžba *def.* 18, 25-26, 415
- predstava (prev. i kao reprezentacija) 114-115, 118, 123, 130-132, 136, 155-156, 212, 323

Kazalo

- prethodni 78, 190
preuzetnost 110
prevara (prev. i kao obmana) 89, 93,
208, 224, 462
pobožna 257, 451
prezir *def.* 41, 43, 109
prijestup 187, *def.* 198, 200
nejednak 203-204, 205
koji ovisi o građanskom zakonu
198-199
oprostiv 204-205
vrste 207-209
prirodni zakoni *def.* 94, 94-96, 103-
-114, 182-183, 186, 187
pristajanje (prev. i kao slaganje) 122,
125, 151, 270, 271, 310, 459
promišljenost 24-25, 37-39, *def.* 54,
55, 67, 90
propovijedanje 329, 444
proroštvo 58-59, 88, 238, 249-251,
278-287, 347
lažno 282, 285-287, 362, 370,
382
vidi također snovi; čudo;
otkrovenje
prosudba (prev. i kao sud, rasudba)
def. 49, 363, 456
dobra prosudba (prev. i kao
oštroumnost) *def.* 52, 53-54
privatna p. 206, 218-219
rad 169, 232
radnja (prev. i kao djelo, djelovanje)
114, 126
raj, *vidi* nebo
rat *def.* 91-92, 121, 232, 456
građanski 11, 130, 222, 377,
382, 396
u Engleskoj 128-129, 138, 297,
456
stanje rata 91-95, 112, 474
uzroci 75, 91
razbor (prev. i kao razum) *def.* 33,
33-39, 55, 200, 247, 248, 278,
285, 455
ispravan razum 21, 34
nalozi razuma 94, 114, 185, 186,
238, 240, 278
razumijevanje *def.* 21, 32, 199, 242,
247-248
religija *def.* 44, 80--89, 297, 314-
-316, 415-431, 437, 444-445
klice 79, 83, 87
misterije 248
poganska 83-85, 396, 415-417,
420, 428
vidi također vjera
retorika 36-37, 53, 121, 133, 175-
-176
vidi također rječitost
rječitost 66, 67, 76, 178-179, 456
sakrament (prev. i kao otajstvo) *def.*
275, 399-400, 444
samilost *def.* 45
samoljublje 112, 130, 188
savjest 50, 470
kojom vlada Bog 236-237
pogrešiva 218
savjet 127, 168, 174, *def.* 175, 175-
-180
savjeti o Svetom pismu 338, 342,
367, 369-370
sigurnost 76, 91, 105, 122-123
naroda 217, *def.* 225, 230, 234,
236
sitnodušnost (prev. i kao sitnodušje)
def. 43, 45
skupina (kao nosilac vrhovne vlasti)
122-125, 128, 130-136, 178-
-180, 181-182, 183-184
slika 415, 420, *def.* 422, 422-423
sloboda *def.* 94, 131, *def.* 146, 146-
-154, 196-197, 213-214, 224,
457

Kazalo

- Božja 147
 istinska sloboda podanika 150
 prirodna 146-147
 tjelesna 147, 153
slobodan 146-147
 vidi također sloboda; voljan; volja
službenik 165, 168-169, 205
 Božji 322, 326, 349-350
smijeh *def.* 45
smrt 75, 106, 202, 208, 293-295,
 327, 414-415, 424, 455
 druga 299, 300-301, 401, 409,
 413
 strah od smrti 75, 92, 93, 139
 vječita smrti 382, 401, 402
snošljivost 378-380, 399, 458
snovi *def.* 19-21, 203, 428, 460
 Bog govori kroz s. 248, 262, 266,
 281, 285
spasenje 301-305, 316-322, 330-
 -332, 382-383, 385-392, 397,
 408, 410-413
Spasitelj 277-278, 283, 294-297,
 304-305, 316-322, 361, 366-
 -367
 vidi također Krist
sporazum (prev. i kao ugovor) 87,
 def. 97, 98, 103-106, 115, 119,
 122, 147, 185, 210
 bespredmetan ako nije za vlastitu
 obranu 101
 koji je nevažeći 99-102
 prema kojem optužujemo sami
 sebe 101-102
 s Abrahamom 195, 270-271,
 308-309
 s Bogom 100, 124, 309, 316, 341
 s Mojsijem 250, 271-274, 309-311
 sklopljen iz straha 100-101, 106;
 uzajamnog povjerenja 99,
 103-105
stid *def.* 45
srdžba 20, 43, 202
 sreća *def.* 48, 59, 68
 vječita 106, 269, 300
starješinstvo 347, 357, 404, 447,
 448, 450
strah 19-20, *def.* 42, 44, 68, 76,
 102, 139, 146-147
 od Boga 243
 od nevidljive sile 44, 79, 81, 102,
 128, 203
strasti 12, 39-48, 55-61, 93, 119,
 201, 206, 455
stvaranje 238, 243, 264, 419
sudac 110, 112, 126, 143-144,
 167, 187, 188-193, 363, 392
summum bonum 74
supstancija *def.* 260, 264-265
 bestjelesna 260-261, 264-265,
 266-268, 402-403, 438-439
 supstancijalne forme 436
 tjelesna 260, 264
svećenici 89, 398, 451-453
izraelski 271-272, 273, 282-283,
 312, 350
ženidba 52
 vidi također biskup; službenik;
 papa; vlast, crkvena;
 starješinstvo
svemir 260, *def.* 436
svet 274-275
Sveti Duh, *vidi* duh
Sveto pismo (prev. i kao Sveti spisi,
 knjige) 60, 247, 338-339
 autorstvo 252-258
 mjerodavnost 258-259
 tumačenje 251-252, 259, 294,
 310-311, 336-338
 zloupotreba 396-397, 399-402
sveučilište 230, *def.* 435-436
škrtoš 87
 vidi također gramzivost
štovanje 82, *def.* 240, 240-245, 420-
 -421

Kazalo

- građansko/božansko *def.* 421, 424
slikā 84, 424-425, 426-429
- taština, *vidi* isprazna gordost
težina 439
tijelo 32, 61, 81, 82, 260-261, 264,
267, 280-281, 402-403, 436,
439
duhovno 378, 408, 415-420
tiran 220
tiranija 131, 442, 458
Trojstvo 323-324, 401, 410-411
tumačenje (prev. i kao interpretacija)
Svetog pisma 309
zakona 188-190
- učenje (prev. i kao nauk) 126, 129
krivo u. 412
udruživanje (prev. i kao savez) 90,
105, 162-163
ugled (prev. i kao glasovitost) 66
ugovor 96, 97-98, 457
umjetni čovjek 11, 217
univerzalan 28
uobrazilja (prev. i kao mašta,
uobražaj) 18, 52-54
vidi također maštovitost; utvare
uskrsnuće 267, 295-297, 300-301,
328, 378, 407, 484
utvara 416, 420, *def.* 422
uzrok 27, 41, 44, 78, 80, 81
prirodni 288, 418
svršni 188
- velikodušnost *def.* 43
vile 20, 396
kraljevstvo vila 451-453
vidi također duh (prev. i kao sablast)
vizija (prev. i kao viđenje) 203, 249,
281-282, 285, 418
vječnost 439
besmrtnost 295, 296-297, 301,
320, 402, 407-408
- poslije života 86, 106, 269-270,
414
vječite muke 293-294, 403, 408-
409, 443
vječni život 293-297, 328, 330,
382, 386, 387-388, 390-391,
401-402, 406
vjera 50, 51, 87, 88-89, 97, 325,
326, 333-334, 341, 363-364
kršćanska 383-393
neznanje 432
vjerovanje 50, 248-249, 250, 308,
326, 336-337
vladavina 442-443, 446
duhovna 307
miješana 359
promjena 359
svjetovna 307
vlasništvo 93, 104, 127, 170, 219,
223
vlast (prev. i kao moć, sila) *def.* 66,
66-67, 68-73
apsolutna 143
crkvena 322-381, 461
despotska *vidi pod* oblast
duhovna/svjetovna 87, 221-222,
307, 313-314, 374-377, 405,
452-453
građanska 221-222, 333, 343,
376, 448
neodoljiva 238-239
očinska *vidi pod* oblast
ograničenja 135, 144-145
podijeljena 128-129, 131-132
vojnici 151, 166, 215, 457-458
volja 46-47, 146, 186, 242, 440,
469
slobodna 146, 441
vidi također radnja; djelovanje;
voljan
voljan (prev. i kao namjeran) 39-40,
46-47, 74, 96, 108, 147
vidi također volja

Kazalo

- vrhovni vladar/vrhovna vlast *def.*
123, 124, 125-126, 128-129,
137, 150, 153-154, 182-184,
188-190, 206-207, 219-222,
224, 229-230, 322-381
- vrhovna vlast usmjerena protiv
vrhovnog vladara 152-153
- kršćanski 353-381, 391-392
- nevjernik 326, 378-380, 391-392
- po uspostavi 123-130, 139, 142
- vidi također* skupina (kao nosilac
vrhovne vlasti)
- vrijednost *def.* 67, 68, 73, 107-108
- vrlina 52-61, 113, 283
- vršitelj (prev. i kao glumac, izvođač)
114, 136
- zabluda (prev. i kao greška) *def.* 35,
37, 189, 201, 205-206, 333,
396, 443, 461
- zahvalnost 75, 108
- zakletva *def.* 102, 103
- zakon 77-78, 92, 93, 114, 170, 219
dobar 232-233
ex post facto 200, 212
građanski 127, 147, *def.* 180,
180-197, 198-199, 383
kanon 398-399
Mojsijev 314, 321, 414
moralni 308
nepisani 183, 185-186, 188, 190
opći 194-196, 240
- pisani 183, 187-188, 190, 258,
338
- pozitivni 194-195
- slovo zakona 191
- temeljni 94-95, 108-109, 110,
196, 208
- tumačenje 184, 188-192, 233,
443-444
- među narodima 236
- vidi također* nadležnost; sloboda;
vlast, crkvena
- zakonodavac 181-182, 184, 191
- zapovijedati 174, 176-177
- zapovijedi, Deset 186, 227-229,
274, 275, 338-339
- zasluga 73, *def.* 98
- zaštita 153, 224, 462
- zlatno pravilo 112, 185, 199
- zlo 113, 127, 144
problem 239, 255
vidi također dobro
- znak 24-25, 27
- znanost 30, *def.* 37, 37-39, 49-50,
67
- vidi također* znanje
- znanje 30, 37, 44, 49, 61-65, 431
- znatiželja 44, 78, 80
- žalost *def.* 44
- želja 40-41, 74-75
- život 11, 153, 268-269

